

DIE FRANSE BYDRAE TOT EN INVLOED OP
AFRICANA-LITERATUUR VANAF 1622 TOT 1902
MET SPESIALE VERWYSING NA FRANSE EN
VROEË AFRIKAANSE TEKSTE

deur

ALETTA MARIA SIENAERT

Voorgelê ter vervulling van 'n deel van die
vereistes vir die graad

PHILOSOPHIAE DOCTOR

in die

DEPARTEMENT AFRIKAANS EN NEDERLANDS

Universiteit van Natal

VOORWOORD

Die werk in hierdie proefskrif is in die Departement Afrikaans en Nederlands, Universiteit van Natal, vanaf Januarie 1982 tot Januarie 1985, onder leiding van dr. R.K. Belcher uitgevoer.

Die studie is die oorspronklike werk van die outeur en is nie in hierdie of 'n ander vorm by enige van die ander Universiteite ingedien nie.

Verwysings na ander studies en ondersoeke word in die proefskrif erken.

My hartlike dank en waardering aan my promotor Dr. R.K. Belcher vir die leiding wat hy my gegee het en vir sy deurgaans entoesiastiese hulp en ondersteuning.

My dank ook aan Dr. J. Boyazoglu van die Suid-Afrikaanse ambassade in Parys, Prof. P.W. Grobbelaar van die Departement Afrikaanse Kultuurgeskiedenis aan Stellenbosch en Prof. M. Boucher van die Departement Geskiedenis aan Unisa vir die tyd wat hulle opgeoffer het om my met waardevolle raad by te staan.

In die besonder bedank ek ook die personeel van al die biblioteke en argiewe waar ek navorsing gedoen het vir hulle vriendelikheid en vir die moeite wat hulle gedoen het om my te help met die opspoor van sekere dokumente.

'n Spesiale woord van dank aan my ouers en veral aan my man sonder wie se morele ondersteuning die skryf van hierdie verhandeling sekerlik nie moontlik sou gewees het nie.

INHOUDSOPGAWE

Inleiding	(i)
AFDELING A: 'N OMSKRYWING VAN DIE WOORD <u>AFRICANA</u> MET SPESIALE VERWYSING NA AFRICANA-LITERATUUR	1
1.0.0 Algemene omskrywing	1
1.1.0 Die inhoud van 'n deursneewersameling Africana-literatuur	3
1.2.0 Die vernaamste Africana-literatuurversamelings en die inisiëerders daarvan	19
1.3.0 Die huidige stand van Africana-literatuur	22
AFDELING B: 'N DIACHRONIESE ONDERSOEK NA FRANSE BYDRAES TOT DIE AFRICANA-LITERATUUR, IN DIE VORM VAN 'N GESKIEDKUNDIGE OPGAAF VAN FRANSE ELEMENTE OF INDIVIDUE WAT TOT EN MET 1902 'N RAAKPUNT VORM TUSSEN SUID-AFRIKA EN DIE FRANSE STAMLAND	24
2.0.0 <u>Franse seevaarders wat tot 1689 die suidpunt van Afrika aangedoen het.</u>	24
2.1.0 De Gonneville, Anglais en Carpentier	24
2.2.0 Jean Parmentier	25
2.3.0 François Pyrard	26
2.4.0 Jean Mocquet	26
2.5.0 Augustin de Beaulieu	26
2.6.0 Etienne de Flacourt	27
2.7.0 Jean Tavernier	28
2.8.0 Urbain Souchu de Rennefort	28
2.9.0 Guy Tachard	29
2.10.0 L'abbé de Choisy	30
2.11.0 Simon de la Loubère	30
2.12.C Guillaume Chenu de Chalezak	31
3.0.0 <u>Die Hugenote aan die Kaap (1866)</u>	33
3.1.0 Historiese agtergrond	33
3.2.0 Hugenote-bydrae tot die opbou van kultuur en beskawing in Suid-Afrika	38
3.2.1 Bydrae tot die materiële kultuur	38
3.2.2 Bydrae tot die geestelike kultuur	39

4.0.0	<u>Individue wat tussen 1691 en 1900 die Kaap en/of Natal aangedoen het</u>	50
4.1.0	François Leguat	50
4.2.0	Estienne Barbier	52
4.3.0	Franse skipbreukelinge by Algoabaai	54
4.4.0	L'abbé de Lacaille	55
4.5.0	Josephus de Grandpreez	57
4.6.0	Pierre Sonnerat	58
4.7.0	François le Vaillant	59
4.8.0	Jacques Julien Houton de la Billardière	63
4.9.0	L.M.J. O'Hier Degrandpré	64
4.10.0	Charles François Tombe	66
4.11.0	M.J. Milbert	66
4.12.0	Emmanuel las Cases	67
4.13.0	Pierre-Antoine Delalande	67
4.14.0	Leconte de Lisle	70
4.15.0	Adulphe Delegorgue	71
4.16.0	Dammes Pierre Marie Huet	75
4.17.0	Diverse Franse reisigers en jagters in Suid-Afrika	76
5.0.0	<u>Sendingwerk</u>	80
5.1.0	Protestantse sendelinge van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap	80
5.2.0	Franse sendelinge van die Rooms-Katolieke kerk	86
6.0.0	<u>Onderwys</u>	90
6.1.0	Frans as vak of voertaal	90
6.2.0	Rondgaande Franse skoolmeesters	91
6.3.0	Private skole	92
6.4.0	A.N.E. Changuion	93
6.5.0	A. Pannevis	94
7.0.0	<u>Toneel</u>	95
7.1.0	Die Kaapse "Petit Paris"	95
7.2.0	Franse toneel tydens die Bataafse bewind	96
7.3.0	Individuele bydraers:	98
7.3.1	C.M. Villet	98
7.3.2	L.B. Meurant	98
7.3.3	C.F. Boniface	99

7.4.0	Franse toneelstuk oor Saartjie, die "Vénus Hottentote" ³	103
8.0.0	<u>Die Anglo-Boereoorlog</u> (1899 tot 1902)	106
AFDELING C: 'N SINCHRONIESE ONDERSOEK VAN TEKSTE		112
9.0.0	PROSA	112
9.1.0	<u>Anekdoties</u>	112
9.1.1	Simon van die Stel en die toordokters	113
9.1.2	W.A. van der Stel en Guillaume du Toit	114
9.1.3	Hoe die terrein van Constantia bepaal is	115
9.1.4	Die dood van Theunissen	115
9.1.5	Die De Villiers-broers se koms na die Kaap	116
9.1.6	Die Du Plessis-anekdote	118
9.1.7	Fransman kom in reën by Boer se huis aan	122
9.1.8	Anekdoties oor Paul Kruger wat kort ná 1900 in Frankryk gepubliseer is	124
9.2.0	<u>Briewe</u>	131
9.2.1	Brief van Gillis Solliers aan François du Toit	131
9.2.2	Brief van Jacques Therond aan sy seun in Drakenstein	132
9.2.3	Brief van L'abbé de Lacaille aan Charles Marie de la Condamine	134
9.2.4	Tien Franse briewe van Josephus de Grandpreez, Sekretaris van die Politieke Raad, geskryf in sy persoonlike hoedanigheid	135
9.2.5	Ses briewe van vader Gérard	143
9.2.6	Brief van vader Bompert aan sy owerstes	147
9.2.7	Briewe van Franse vrywilliges tydens die Anglo-Boereoorlog	148
9.2.8	Agt briewe van De Villebois-Mareuil aan sy familie in Frankryk	150
9.3.0	<u>Dagboeke</u>	158
9.3.1	Uittreksels uit die joernaal van die Hugenote-geneesheer Gideon le Grand	158
9.3.2	Uittreksels uit Joernaal de la mission de Motse oa M'a Jesu — dagboek van vader Gérard	161
9.3.3	Uittreksel uit die dagboek van Frédéric Christol	165
9.3.4	Uittreksels uit die dagboek van Boeregeneraal De Villebois-Mareuil	167

9.3.5	Uittreksels uit die dagboek van 'n Franse vrywillige, Lecoy de la Marche	171
9.4.0	<u>Historiese vertellings en verklarings</u>	173
9.4.1	Skipbreukelinge te voet van Kaap Agulhas na Kaapstad, soos opgeteken deur Guy Tachard	173
9.4.2	Chenu se ervaring as skipbreukeling aan die ooskus van suidelike Afrika soos deur homself op skrif gestel	175
9.4.3	Hugenote-geskriffies	184
9.4.4	Paul Roux se doopregister in Frans	191
9.4.5	Formele geskrifte in gebroke Nederlands deur Estienne Barbier	192
9.4.6	Twee Franse skipbreukelinge se beëdigde verklaring voor die Sekretaris van die Politieke Raad	195
9.4.7	C.E. Boniface se <u>Relation du naufrage du navire français l'Eole sur la côte de la Caffrerie en avril 1829</u>	201
9.4.8	Vertelling uit M. Bourbon se <u>Deux ans à Natal</u>	203
9.4.9	Geletterdheid en die vader van Mosjwesjwe: 'n historiese vertelling deur E. Casalis	205
9.4.10	'n Reeks artikels oor die Kaapse Hugenote in <u>Die Afrikaanse Patriot</u>	207
9.4.11	Getuienis oor Louis Napoléon se dood by Nqutu, deur Paul Déléage	211
9.4.12	Historiese vertellings met 'n Franse inslag oor <u>Volksleesboek voor scholen en huisgezinnen in Zuid-Afrika</u>	214
9.4.13	Twee tekste met Franse inslag uit <u>Ons Klijntji</u>	216
9.5.0	<u>Jagvertellings</u>	219
9.5.1	J. Tavernier	220
9.5.2	G. Tachard	221
9.5.3	L'abbé de Choisy	221
9.5.4	Guillaume, Chenu de Chalezak	222
9.5.5	Simon de la Loubère	223
9.5.6	L'abbé de Lacaille	224
9.5.7	Pierre-Antoine Delalande	226
9.5.8	Anoniem	227
9.5.9	Adulphe Delegorgue	228
9.5.10	Victor Meunier	234

9.6.0	<u>Vermaaklike prosa</u>	236
9.6.1	Uit: T.F. Burgers, <u>Toneelen uit ons dorp</u>	237
9.6.2	Uit: <u>Ons Klijntji</u> , "Suinigheid en 'n droom fan 'n Fransman"	243
9.7.0	<u>Oortuigingsprosa</u>	244
9.7.1	"Le Jardinier et les deux taupes" as verteenwoordigende voorbeeld van Boniface se Bluettes	244
9.8.0	<u>Lerende prosa</u>	263
9.8.1	Changuion se aandklasse oor Franse letterkunde	264
9.8.2	Lessies met Franse inslag in <u>De Kinder Vriend van Genadendal</u>	266
9.8.3	Uit: <u>Ons Klijntji</u> , "Victor en Lucile. 'n Verhaal uit di Franse Rewolusie"	270
9.8.4	Twee begripstoetse met Franse inslag uit <u>De Eerste Lessen in de Grammatika</u>	277
9.9.0	<u>Reisvertellings</u>	279
9.9.1	M. de Thévenot	279
9.9.2	E. de Flacourt	280
9.9.3	J. Tavernier	281
9.9.4	U.S. de Rennefort	282
9.9.5	G. Tachard	283
9.9.6	T. Choisy	286
9.9.7	S. de la Loubère	288
9.9.8	F. Leguat	290
9.9.9	L'abbé de Lacaille	292
9.9.10	Sonnerat	295
9.9.11	F. le Vaillant	296
9.9.12	J.H.H. la Billardière	298
9.9.13	L.M.J. O'Hier Degrandpré	299
9.9.14	C.F. Tombe	301
9.9.15	J.G. Milbert	302
9.9.16	E. las Cases	303
9.9.17	P.A. Delalande	304
9.9.18	Beskrywing van die Boland en sy inwoners deur Franse sendelinge	304
9.9.19	E. Casalis	306
9.9.20	E. Casalis	307
9.9.21	A. Delegorgue	307
9.9.22	A. Bertrand	310

9.9.23	A.F.J. Bordeaux	311
9.9.24	J. Arnoux	312
9.9.25	J. Joubert	313
10.0.0	POËSIE	314
10.1.0	<u>Diverse gedigte</u>	314
10.2.0	<u>Pro-Boer gedigte wat tydens die Anglo-Boereoorlog (1899 tot 1902) in Frankryk ontstaan het</u>	339
10.2.1	Gedigte ter ere van Paul Kruger	344
10.2.2	Gedigte ter ere van De Villebois-Mareuil	381
10.2.3	Gedigte ter ere van die Boere	391
10.2.4	Gedigte met Franse Anglofobie as hoofonderwerp	479
10.2.5	Register van gedigte	500
10.2.6	Gevolgtrekking	503
11.0.0	TONEEL	506
11.1.0	Inleiding	506
11.2.0	<u>La Vénus Hottentote; ou, Haine aux Françaises</u>	506
11.3.0	<u>La guerre de l'or, scènes de guerre du Transvaal</u>	509
	Samevatting en slot	520
	<u>Bylaes</u>	522
1.	<u>La Vénus Hottentote, ou Haine aux Françaises (Théaulon, Dartois et Brasin.)</u>	522
2.	<u>La guerre de l'or, scènes de guerre du Transvaal (Alfred Dubout)</u>	530
	BIBLIOGRAFIE	595

Inleiding

Met hierdie studie is aanvanklik gepoog om Franse elemente in die Afrikaanse volksletterkunde te ondersoek. My bevinding was dat dié elemente wat met sekerheid na Frankryk of na Franse in Suid-Afrika teruggevoer kon word, uiters beperk is. Die ondersoek het my nietemin bewus gemaak van Suid-Afrika se ryk Africana-literatuur, waar verbasend baie Franse raakpunte wel bestaan. Navorsing in Frankryk self het nog meer Franse Africana-literatuur aan die lig gebring, wat my laat besef het dat navorsing oor die Franse bydrae tot die Africana-literatuur meer relevant is.

Daar is besluit om die studie te beperk tot die tydsvak 1622 tot 1902. Hoewel Franse seereisigers moontlik so vroeg as 1503 die suidpunt van Afrika aangedoen het (Strangman, 1936: 1), is die vroegste bekombare teks waarin die Kaap beskryf word (kyk 9.8.1 vir uittreksel) geskryf deur 'n Franse see-reisiger in 1622, en is dit daarom as aanvangsdatum gekies. Die einde van die Anglo-Boereoorlog (1902) word as einddatum gekies omdat Franse belangstelling in Suid-Afrika teen ongeveer hierdie tyd 'n besliste verandering begin ondergaan het. Waar die Franse hulle vroeër tot die pioniersvolk in Suid-Afrika aangetrokke gevoel het weens dié se Hugenotebloed, en 'n gevoel van solidariteit met hulle gekoester het teen die gemeenskaplike Britse vyand, en Franse avonturiers ook deur die land se jagpotensiaal en die ontdekking van goud en diamante gelok was, het hulle houding weens politieke omstandighede nou verander. Die meeste 20ste eeuse Franse publikasies wat verband hou met Suid-Afrika is polities georiënteerd of wetenskaplik van aard, en nie hier van belang nie. Daarteenoor is die ouer Franse Africana-geskrifte en -publikasies (tot en met 1902) 'n ryk bron van eerstehandse kultuurhistoriese inligting, wat die rekonstruering van 'n beeld van die vroeë Suid-Afrikaner sowel as sy Franse tydgenoot moontlik maak.

Die doel van hierdie studie is:

- i) om vas te stel in watter mate hoegenaamd gepraat kan word van Franse bydraes tot die Africana-literatuur;
- ii) om uittreksels van die Franse Africana-literatuur wat nog nooit in Afrikaans vertaal is nie, van 'n vertaling te voorsien of om die inhoud daarvan op te som;
- iii) om die tekste te groepeer en sodoende 'n voorbeeldregister op te stel van Africana-literatuurtekste wat 'n Franse raakpunt toon, te wete:
 - a) tekste wat deur Franse binne of buite Suid-Afrika geskryf is, oor 'n Suid-Afrikaanse onderwerp;
 - b) tekste geskryf deur enige anderstaliges, maar oor Suid-Afrikaanse

onderwerpe waarin Franse elemente voorkom.

Metode

In Afdeling A word die woorde Africana en Africana-literatuur omskryf. Die inhoud van 'n deursneeversameling Africana-literatuur word gegee om die omskrywing te illustreer en ook om aan te dui hoe so 'n versameling die bydraes van verskillende bevolkingsgroepe (en dus ook die Franse) wat deel het aan die Suid-Afrikaanse kultuurbeleving, weerspieël.

In Afdeling B word 'n diachroniese uiteensetting van Franse bydraes tot die Africana-literatuur gegee in die vorm van 'n breë geskiedkundige opgaaf van Franse elemente of individue wat vanaf 1503 tot 1902 raakpunte vorm tussen die Franse stamland en Suid-Afrika, en wat deur verbandhoudende geskrifte 'n Franse bydrae tot die Africana-literatuur lewer.

'n Sinchroniese ondersoek na relevante tekste (d.w.s. dié in Frans, Nederlands en Afrikaans wat getuig van 'n raakpunt tussen Frankryk en Suid-Afrika) uit die Africana-literatuur volg in Afdeling C. Die tekste word in sekere kategorieë (anekdotes, persoonlike briewe, historiese vertellings e.s.m.) gegroepeer, en die inhoud word waar nodig vertaal of van 'n opsomming voorsien. Sodoende word 'n register van tekste uit die Africana-literatuur saamgestel wat almal op die een of ander manier verband hou met Frankryk.

* * * * *

Na wete is daar nog geen navorsing in die verband soos hier bo uiteengesit onderneem nie. Benewens Mendelssohn's South African Bibliography (1910) wat 'n wye veld van Africana-literatuur dek, was Boshoff se French publications on South Africa: a bibliography of books and pamphlets to the year 1935 onmisbaar om relevante publikasies op te spoor. Laasgenoemde is in 1978 deur die Staatsbiblioteek uitgegee, en deur J. Boyazoglu van 'n omvattende inleiding voorsien.

AFDELING A: 'N OMSKRYWING VAN DIE WOORD AFRICANA MET SPESIALE VERWYSING NA
AFRICANA-LITERATUUR

1.0.0 Algemene omskrywing

As inleiding tot die studie oor Franse bydraes tot die Africana-literatuur, moet die betekenis van die woord Africana eers volledig omskryf word, en moet in die besonder verduidelik word wat met Africana-literatuur bedoel word.

"When we speak of Africana we mean to imply all those objects large and small, natural and man-made, that relate to the history of Africana and of Southern Africa in particular, from Table Mountain — shall we say — to a piece of old Cape furniture, a Cape pamphlet or a Bowler print. More specifically, we think of Africana in terms of human settlement in the sub-Continent — but always in terms of history and the living past" (Varley, 1949: 43).

Uit dié stelling deur die eertydse sekretaris en bibliotekaris van die Suid-Afrikaanse Biblioteek in Kaapstad, kan ons die volgende twee deurslaggewende afleidings maak oor die betekenis van die woord Africana:

Die hoofvereiste waaraan 'n voorwerp ten eerste moet voldoen om as Africana geklassifiseer te word, is dat dit op die een of ander manier verband moet hou met suidelike Afrika. Per definisie is Africana "A term applied to books, pictures, printed matter, objets d'art and furniture, pertaining to Africa, and in South Africa particularly to Southern Africa" (Standard Encyclopaedia of Southern Africa, 1970: 46);

"Boeke, manuskripte, tydskrifte, skilderye, wat van geskiedkundige belang is ten opsigte van Afrika, veral Suid-Afrika, en as sodanig gesog is onder versamelaars" (Ensiklopedie van die Wêreld, 1941: 118);

"Meubels, publikasies, skilderye, tekeninge en ander voorwerpe wat ten opsigte van Afrika veral vir Suid-Afrika van kultuurhistoriese waarde is (Boshoff en Nienaber, 1967: 124).

Een van die gesaghebbendste publikasies oor Africana, naamlik Africana Aantekeninge en Nuus wat kwartaalliks deur die Suid-Afrikaanse Biblioteek in Kaapstad uitgegee word, definieer die woord Africana soos volg in die uitgawe van Desember 1943: "Africana is a word of many different meanings, to one it means books and other printed or manuscript material, to another it means objects other than books. For Africana Notes and News it is used in its widest sense, covering prints, maps, ... books, pamphlets ... furniture, weapons, pictures and by-gones of all kinds — it is restricted only from a geographical point of view, it denotes not the whole of Africa but only Southern Africa" (Kennedy, 1943: 4).

Die Standard Encyclopaedia of Southern Africa (1970: 46) lê klem op die feit dat nóg rariteit nóg antikwiteit van belang is wanneer bepaal moet word of 'n voorwerp as Africana beskou kan word, al dan nie. Die enigste geldige kriterium is weer eens om vas te stel of die betrokke voorwerp op hoegenaamd enige manier verband hou met suidelike Afrika.

Die betekenis van die woord Africana, soos hier bo uitgelig, lê per slot van rekening alreeds opgesluit in die naam self. Africana is naamlik die meervoud, neutrum van die Latynse byvoeglike naamwoord "africanus" wat beteken: "van Afrika, tot Afrika behorende".

Die tweede vereiste waaraan 'n voorwerp moet voldoen om as Africana geklassifiseer te word, word afgelei uit die laaste gedeelte van Varley se aanhaling wat hier bo aangegee is: we think of Africana in terms of human settlement in die sub-Continent — but always in terms of history and the living past." Die term "human settlement" is belangrik, omdat juis die menslike faktor teenwoordig moet wees in alle Africana, en ons met reg kan sê dat Africana altyd die een of ander menslike bedrywigheid impliseer.

Verder moet Varley se term "living past" gesien word in teenstelling met 'n suiwer feitelike beskouing van die verlede, waar die geskiedenis van 'n land so maklik gereduseer word tot byvoorbeeld 'n lys datums, 'n paar manifeste en naamregisters, wat 'n verarmde beeld van eertydse gebeurtenisse gee. Die student van Africana wil juis die menslike aspek van die geskiedenis beklemtoon; hy streef om meer te weet van die subjektiewe ervarings van sy voorvaders, en op wetenskaplik aanvaarbare wyse moet hy antwoorde vind op die volgende vrae: Hoe het ons voorvaders geleef, watter oplossings het hulle gevind tot hulle alledaagse probleme, watter faktore het bygedra tot hulle daaglikse vreugdes en ellende, hoe het hulle aktuele sake van die dag gesien? Wat het hulle vermaak verskaf, hoe het hulle hulle verdienstes bestee, op watter manier het hulle moreel sowel as fisies weerstand gebied teen die elemente, hoe het hulle sosiaal verkeer? Uit die aard van die saak word dit duidelik dat die student van Africana homself beweeg op die terrein van die kultuur- en beskawingsgeskiedenis.

Die kultuur- en beskawingsgeskiedenis van 'n land word opgebou uit die lief en leed van almal wat op permanente of tydelike manier deel gehad het aan daardie land. Hierdie menslike of sosiale aspek van die geskiedenis kan gerekonstrueer word deur die konkrete voorwerpe wat nagelaat is (dit is in hierdie geval Africana-voorwerpe) te bestudeer. Meer nog, die kultuur-

geskiedenis van 'n land kan gekristalliseer word in een enkele aspek, soos byvoorbeeld die literatuur van 'n betrokke tydperk (boeke, pamflette, briewe en ander dokumente) wat die subjektiewe gevoelens en algemene lewenshouding van byvoorbeeld die vroeë vryburgers aan die Kaap weerspieël. Vandaar ons voorgenome poging om 'n ryker en duideliker beeld van die Suid-Afrikaner se verlede te verkry deur die Africana-literatuur wat dateer uit die vroeë jare van nader te beskou. (Omdat dit in hierdie ondersoek gaan oor Africana, wat veel méér insluit as dit wat op die Afrikaner betrekking het, word met Suid-Afrikaner bedoel almal wat Suid-Afrika as hulle vaderland beskou).

Opsommend kan Africana-literatuur dus beskou word as: alle handgeskrewe of gedrukte dokumente of boeke wat op die een of ander manier verband hou met suidelike Afrika, en waarvan die inhoud die een of ander menslike bedrywigheid impliseer.

1.1.0 Die inhoud van 'n deursneeversameling Africana-literatuur

Op oorsigtelike wyse word die inhoud van 'n deursneeversameling Africana-literatuur, soos dit in 'n biblioteek aangetref sal word, vervolgens van nader te bekyk. Omdat 'n uitgebreide gedetailleerde opgaaf van alle Africana-literatuur hier nie ter sake is nie, word geen aanspraak op 'n volledige beskouing daarvan gemaak nie.

Die doel van hierdie oorsig is ten eerste om bogaande omskrywing van Africana-literatuur aan die hand van voorbeelde te illustreer. Omdat ons belangstelling veral kultuurhistories van aard is, kies ons aanhalings uit die Africana-literatuur wat veral die menslike aspek oftewel die meer subjektiewe oogpunt van historiese gegewens wat daarin voorkom, illustreer.

Ten tweede word beoog om aan te toon in watter mate so 'n deursneeversameling Africana-literatuur die bydraes van verskillende bevolkingsgroepe (en dus ook die Franse) wat deel het aan die Suid-Afrikaanse kultuurbeleving, weerspieël. Die geskiedenis en kultuurerfenis van Suid-Afrika is naamlik in die loop van drie eeue grootliks verryk deur die deelname en bydraes van verskillende bevolkingsgroepe, en groeikrag is voortdurend gehaal uit kontak wat met hierdie volke gemaak is. Om 'n suiwer beeld van die Suid-Afrikaanse kultuurerfenis soos dit vandag daar uitsien te kan opbou, is dit noodsaaklik om die rol wat elkeen van hierdie volke in die kulturele groeiproses van die Suid-Afrikaner gespeel het (en in 'n mindere of meerdere mate nog steeds speel) in sy regmatige konteks en korrekte verhouding te plaas. Bydraes van die verskillende bevolkingsgroepe word o.m. weerspieël deur die Africana-lite=

ratuur, 'n beskrywingsproduk (van die opperkultuurlaag), eie aan suidelike Afrika, waarvan die ontstaan toegeskryf word aan die skeppingsvermoë van 'n verskeidenheid individue behorende tot verskillende bevolkingsgroepe. Deur die beskrywing van die inhoud van 'n deursneeversameling Africana-literatuur sal aangetoon kan word hoë kosmopolities die bydraes is, en sal dit dien om die Franse geskrifte wat in die hieropvolgende afdeling ter sprake kom, binne die konteks van so 'n versameling te plaas.

Wanneer 'n mens te staan kom voor enige van die groot Africana-literatuurversamelings wat in ons vernaamste biblioteke beskikbaar is, en wat uit honderde boeke saamgestel is, word die een of ander indeling vereis wat die nodige riglyne vir die lektuur daarvan sal verskaf. Verskeie indelings van of riglyne tot die studie van Africana-literatuur is alreeds deur kenners aan die hand gedoen, waarvan m.i. die belangrikste Ian Colvin se chronologiese indeling in die voorwoord tot Mendelssohn's South African Bibliography (1910: xxi-lxxii) is. Verder onderskei D.H. Varley ook tussen sekere hoofstrominge in die Africana-literatuur in sy Adventures in Africana (1949), maar hy gaan minder sistematies te werk as Colvin. Riglyne word ook in die Ensiklopedie van die Wêreld (1971: 118-119) aan die hand gedoen. Die basiese indeling wat in my oorsig gevolg word, is dié van Colvin, wat ek na gelang verkort of uitbrei, en toelig met my eie voorbeelde.

Die geskiedenis van Africana-literatuur kan vier honderd jaar teruggevoer word, na die geskrifte van vroeë Portugese geskiedskrywers soos João de Barros, Gaspar Correa, Castanheda en die biskop Ósorio. Die formele trant van hierdie werke maak die historiese gegewens wat daarin voorkom egter minder toeganklik vir die leek.

In teenstelling daarmee vind ons die meer populêre vertellings van skipbreuk aan die suid-ooskus van Afrika wat gedurende die sestiende eeu in Lissabon gepubliseer is. Hierdie vertellings is meer subjektief van aard, en skyn getrou te wees aan Varley se beskouing van die verlede as "(the) living past" (Varley, 1949: 43). In die Mendelssohnversameling word byvoorbeeld Bernardo Gomes de Brito se Historia Tragico-Maritima gevind wat 'n herdruk is van sestiende en sewentiende eeuse pamflette wat in Portugal versprei is. Colvin (1910. xxxi) beklemtoon die feit dat al die vertellings van skipbreuk wat dateer uit hierdie tydperk, getuig van byna ondraaglike swaarkry en ellende. "There is a monotony in their gloom and horror," sê hy, "like some dark tragedy of Tourneur's, of cruelty and crime and the cry of poor humanity racked with intolerable anguish." 'n Voorbeeld hiervan is die vertelling

van die ellende wat skipbreukelinge van die Portugese skip São João wat op 24 Junie 1552 êrens aan die Natalse kus gestrand het, moes deurmaak. Die volgende uittreksel uit 'n Engelse vertaling van Camoens (1952: 130) is 'n beskrywing van dié gebeurtenis deur die reus Adamastor wat in 'n gesig verskyn aan die matrose van 'n vroeë Portugese ekspedisie. Hierdie monster is 'n personifikasie van die Kaap van Storms, en so klink sy weergawe van die drama-tiese stukkie geskiedenis:

"A sorry plight is theirs (dit is die skipbreukelinge), and black the fate that brings them into my realms; for, incensed against them, it will allow them to survive cruel shipwreck only to vent on them sufferings still more grievous. They shall see their children, the fruit of so much love, die of hunger; rough, grasping Kaffirs shall strip the gracious lady of her garments after a long and painful trek across the hot sands, leaving her crystal limbs exposed to all the rigours of the elements. And their fellow-survivors from so much misery shall see still more: they shall see the two hapless lovers fall victims of the hot, implacable bush, where their tears, for the grief that is in them, will melt the very stones, until after a last close embrace their souls will take leave of bodies even more wretched than they were comely."

Die dood van Dom Francisco Almeida op 1 Maart 1510 in Tafelbaai, toe hy en sestig handlangers met 'n groep Hottentotte slaags geraak het, bring die tydperk van Portugese belangstelling in die eertydse Kaap van Storms tot 'n einde. Ná hierdie gebeurtenis verkies die Portugese om by die kus van Mosambiek aan te doen op weg na die Ooste.

Om Portugese kontak met die suidpunt van Afrika op te som, kan ons sê dat dié gering was: Vasco da Gama het in 1497 geland by St. Helenabaai, en twee keer by Mosselbaai (in 1497 en weer in 1498); Antonio de Saldanha het Tafelberg uitgeklim (+ 1503), Almeida is op Soutrivierstrand om die lewe gebring (1510), en 'n Portugese skip het gestrand in Valsbaai (Colvin, 1910: xxxvii).

Benewens die Portugese raakpunt met Africana-literatuur, het Engelse en Hollandse belangstelling in die suidpunt van Afrika reeds vóór die koms van Jan van Riebeeck die Suid-Afrikaanse kultuurgeskiedenis verryk. Die seevaarders van hierdie twee koloniale ryke was baie gretig om die Kaap te betrek as verversingspos vir hulle handelskepe. Vandaar die groot aantal Engelse en Hollandse skeepsjoernale met beskrywings van die Kaap en die destydse inboorlinge. Die meeste van hierdie beskrywings behels egter net enkele bladsye en moet met geduld gesif word uit lywige boekdele wat handel oor die betrokke skrywer se besoeke aan ander wêrelddele. Byna almal verwys na die eienaardige klaptaal van die Hottentotte, na die heerlike vars water en die welige Kaapse plantegroei.

Die beskrywende en soms heel romantiese aard van historiese gegewens in Africana-literatuur, toon die subjektiwiteit van hierdie soort lektuur. 'n Voorbeeld hiervan is die Engelsman Edward Terry se Voyage to East India (1655) waarin hy onder meer vertel dat die eerste setlaars aan die suidpunt van Afrika Britse gevangenes was. Agt tot-die-dood-veroordeeldes is naamlik in 1614 afgelaai in Tafelbaai, met 'n beperkte voorraad kos en wapens, en 'n klein bootjie om hulle na Robbeneiland te neem as dit sou nodig wees. Ná heelwat wederverings wat Terry noukeurig weergee en terselfdertyd op 'n godsdienstige voet veroordeel (hy was 'n kapelaan in die vloot), sterf al agt veroordeeldes op noodlottige wyse. Hulle leier, die sogenaamde Captain Cross kom só tot sy einde:

"This Cross was a very stout and a very resolute man, who quarrelling with and abusing the natives, and engaging himself far amongst them, immediately after himself and the rest were left in that place, many of these savages being got together, fell upon him, and with their darts thrown, and arrows shot at him, stuck his body so full of them, as if he had been larded with darts and arrows, making him look like the figure of the man in the Almanack, that seems to be wounded in every part, or like that man described by Lucan, TOTUM PRO VULNERE CORPUS, who was all wound, where blood touched blood. The retaliations of the Lord are sure and just..." (Aangehaal deur Colvin, 1910: xxxvi-xxxvii).

'n Landgenoot van Terry, John Jourdain, vertrek in 1608 na die Ooste in die Skip Ascension, en gedurende sy reise wat nege jaar lank duur, besoek hy verskeie landstreke wat nog nie voorheen deur die Engelse verken is nie. Hy doen twee keer aan by Tafelbaai, die eerste keer op 14 Julie 1608 vir vyf dae, en weer met sy terugtog van die Ooste na Engeland in 1617, hierdie keer vir agtien dae. Jourdain is beïndruk deur die potensiaal van die Kaap as verversingspos, maar dit is veral sy vertelling van die Hottentotte wat die aandag trek. Daar word naamlik deur die Engelse matrose jag gemaak op die robbe van Robbeneiland, aangesien die skepe se olievoorraad aangevul moet word. Nadat die nodige vet uit die diere gesny is, word die karkasse 'n ent van die Engelse kamp op 'n hoop gegooi.

"Not withstandinge the loathsomenes of the smell, these people (skryf Jourdain nou oor die Hottentotte) would eate of it as if it had bene better meate, and would not take of that which laye upon the topp, which were the sweetest, but would search under for those which were most rotten, and laye it on the coales without any ceremoneyes of washinge, and beeing a little scorched with the fire, would eate it with a good stomacke; in soe much that my opinion is that if without danger they could come to eate mans flesh, they would not make any scruple of it, for that I think the world doth not yeild a more heathenish people and more beastlie" (Jourdain, 1905: 15).

Die interessantheid van bogaande stuk lê nie net in die beskrywing van die Hottentotte se optrede as sodanig nie, maar ook in Jourdain se afkeur en misnoeë. Deur hierdie soort subjektiewe waarneming van kultuurhistoriese gegewens word 'n ryker en meer insiggewende beeld van die eertydse seevaarder en die gees van sy tyd gerekonstrueer. Die waarde van Jourdain se subjektiewe vertelling lê juis daarin dat dit méér weergee as bloot historiese feite. Dit stel naamlik die leser in staat om 'n ryk en dinamiese beeld van die verlede te skep, omdat hy dit hier deur die oë van 'n deelnemer aan daardie verlede kan doen. Net so lê die waarde van alle soortgelyke stukkies Africana-literatuur — wat die grondslag vorm van ons studie oor Franse bydraes — in die feit dat die leser daardeur op intieme en lewende wyse deel kan hê aan sy eie verlede.

Soos algemeen bekend, begin die geskiedenis van permanente blanke nedersetting aan die Kaap met die stigting van 'n verversingspos in 1652, om die matrose van die H O I K van vars vleis, graan en groente te voorsien. Vanaf hierdie tydperk word die ontwikkeling van die kolonie formeel opgeteken deur Hollandse en Britse amptenare, en hoef nie meer uitsluitlik staat gemaak te word op reisbeskrywings van verbygaande seevaarders om die vroeë geskiedenis van Suid-Afrika te rekonstrueer nie. Die Argief in Kaapstad huisves hierdie formele dokumentasie, onder meer die Dagregister waarin die vroeë Kaapse kommandeurs alle besonderhede in verband met hulle administrasie opgeteken het, en ook die uitgaande en inkomende briewe wat dateer uit hierdie tydperk.

Verskeie historici het dit dan ook hulle taak gemaak om, met hierdie formele dokumentasie as grondslag, die Suid-Afrikaanse verlede d.m.v. vasstaande feite bloot te lê. In hierdie verband dink ons byvoorbeeld aan die waardevolle werk van die eertydse argivaris aan die Kaap, Hendrik Carel Vos Leibrandt, t.w. Précis of the Archives of the Cape of Good Hope (1886). Ander historici wat pionierswerk gelewer het met die opteke van die Suid-Afrikaanse verlede is o.m. George McCall Theal (Geschiedenis van Zuid Afrika, 1910); en John Bird wat veral navorsing oor Natal gedoen het (kyk The annals of Natal, 1888).

Benewens die argivale bronne waarop die meeste historici hulle navorsing baseer, is daar egter 'n groot hoeveelheid minder formele dokumente soos dagboeke, familiebriefe en reis- of jagverhale wat lig kan werp op die meer kultuurhistoriese aspek van ons geskiedenis. Die Africana-literatuur wat in die huidige ondersoek ter sprake kom, word dan ook gekenmerk deur hierdie soort minder formele geskiedskrywing, en word in die besonder ver-

wys na dié vertellings wat rekenskap gee oor reise na die binneland wat in die vroeë dae van die kolonie onderneem is. Die kultuurhistoriese gewens wat in hierdie kategorie van Africana-literatuur voorkom is nie alleen te danke aan die skryfsin van plaaslike inwoners nie (in hierdie geval, meestal eertydse amptenare van die H O I K), maar veral aan die toewyding van avontuurlustige oorsese besoekers aan dié deel van die land wie se reisjoernale kosbare inligting oor destydse toestande aan die Kaap en elders bevat.

Voordat die inhoud en aard van bogenoemde geskrifte van nader beskou word, wil ons kortliks aandag skenk aan die vraag wat moontlik by die student van Africana-literatuur sal opduik, naamlik: wat dan van die inwoners van die eertydse Kaapstad self, en van die vryburgers op die grense? Waarom lê soveel bydraes tot die Africana-literatuur dan in die hande van buitelandse besoekers?

Vernon Forbes (1965: 3) wys daarop dat die koloniste van Kaapstad self, asook van die omringende gebied wat reeds goed gevestig was, nie veel belang gestel het in boeke of die skryfkuns nie. Volgens hom is dié verskynsel eie aan die gees van die tyd dwarsdeur die Westerse wêreld, waar geleerdes by verre die minderheidsgroep was.

Wat die grensboere betref, moet onthou word dat die lewe hard en veeleisend was. Benewens die gevaar wat die rowende inheemse bevolkingsgroepe vir hul ingehou het, moes hulle gedurig agter weiding en veral water aan trek. Die feit dat byna al hulle energie en kreatiwiteit gebruik is om die natuurlike omgewing tot hul eie voordeel te omskep, asook die kwasienomadiese lewenstyl wat hiermee saamgegaan het, maak dit duidelik waarom die lees- en skryfkuns by hulle geen voorrang geniet het nie. Die Bybel het wel 'n vername rol gespeel, maar was feitlik ál boek wat algemeen en ook daaglik as leesstof gedien het. Verder het die vroeë grensboere net geskryf wanneer dit absoluut noodsaaklik was, soos in die geval van kort briefies en kwitansies, en selfs dan is dit tot 'n minimum beperk. Gevolglik het baie min geskrewe dokumente van dié bevolkingsgroep uit die eerste helfte van die 18e eeu behou gebly. Enkele voorbeelde van sulke dokumente is vandag te sien in die Hugenote-Gedenkmuseum in Franschhoek, t.w. briefies en ander los geskriffies wat tog lig werp op toestande van daardie vroeë tyd. Daar is byvoorbeeld die fragmente van Gideon le Grand se dagboek waarin hierdie ou Hugenotedokter aantekeninge gemaak het oor sy pasiënte en die voorgeskrewe behandeling, wat onder meer 'n insig gee in die geneeskunde van destyds.

Dit is te verstaan dat baie van hierdie soort Africana-materiaal weens die fragmentariese aard daarvan verlore sou raak. Daarenteen is die waarnemings van buitelandse en enkele plaaslike reisigers formeel geboekstaaf, en vorm hierdie publikasies die basis van 'n deursneeversameling Africana-literatuur.

Vervolgens gee ek 'n chronologiese oorsig van die vernaamste reise wat sedert die einde van die sewentiende eeu ter plaatse onderneem is, met voorbeelde van kultuurhistoriese waarnemings wat daarin voorkom.

Een van die eerste buitelandse besoekers was die Franse Jesuïtepriester, vader Tachard, wat in 1685 en weer in 1688 as sterrekundige die Kaap besoek het. Hy is met groot vriendelikheid deur Simon van der Stel ontvang, en het in sy reisjoernaal 'n interessante vertelling oor die goewerneur sowel as oor destydse toestande in die kolonie nagelaat. Guy Tachard en sy werk word later in die besonder bespreek, en ek volstaan dus hier deur net van hom melding te maak. (Kyk afdeling C.)

Goewerneur Simon van die Stel, 'n avontuurlustige persoonlikheid met baie ondernemingsgees, het in 1685 self 'n ekspedisie na Namakwaland gelei. Die reis het vyf maande geduur, en benewens die amptelike verslag van sy wedervaringe wat na die Here XVII gestuur is, het Francois Valentijn die relaas daarvan opgeneem in Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoop (1726). Hierdie vertelling is weer eens 'n ryk bron van insig in die lewensomstandighede van daardie tyd. Die gevare waaraan die vroeë pioniers so genadeloos blootgestel is, word geïllustreer in die episode van die renoster wat net-net by Van der Stel verby storm toe sy vuurwapen weier om te funksioneer, en hy uit sy oop koets moes spring. Valentijn teken dit soos volg op onder Woensdag, 5 September 1685:

"Ondertusschen vertoonde zich aan ons een Rhinocer, van een ongeloofelyke grootte, die met een groote furie en quaadheid regt midden op onzen trein aanquam, daar hy langs liep tot agter toe, alwaar de Heer Commandeur met zyn kales stont, op welke hy regt toezettende, hebbende de Heer Commandeur quaalyk zoo veel tyds, om uit de Kales te komen, springende daar evenwel uit met een donderbus in de hand, leide alzoop den zelve, die geen zes treden van hem af was, aan, en meende vuur te geven, doch de donderbus weigerde, springende de agterste rust op de voorste; doch het woedend dier, 't welk wy anders geen staat maakken, of het zou de Heer Commandeur in ons byzyn verslonden hebben, liep hem raakende aan het lyf voor by; en wy geloofden, dat het zelve van de schoot quam, die een van de Ed. Heer zyn wildschutten hem gaf, daar op liep het zelve voorts met een groote snelheid van ons. Verscheide anderen, die te paard waren gezeten, wisten het zelve al mede niet te ontvlugten, verlatende hunne paarden met een groote schrik, waar van zy op verscheide plaatzen zich bezeert hadden" (Valentijn, 1971: 242).

Nog 'n Fransman wat in sy reisverhaal Voyages et Aventures op treffende wyse die indruk wat die Kaap op hom gemaak het weergee, is Francois Leguat, wat in 1691 drie weke daar vertoef het. Leguat het saam met enkele Hugenote=metgeselle so veel avonture en ontberings deurgemaak, dat sy boek in die verlede reeds dikwels as fiktief beskou is. Die Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek (deel III, 1977: 519) wys egter daarop dat Leguat se beskrywings van die fauna en flora van wêrelddele wat hy besoek het, in die 19e eeu deur navorsers as korrek bewys is. Kenners soos Colvin (1910: xxv) gee Leguat se beskrywing van die Franse Hugenote aan die Kaap aan as "valuable evidence of their condition shortly after their arrival in die colony", en Smit (1968: 80) skryf dat Leguat se vertellings aanvaar moet word as gedeeltelik waar en gedeeltelik fiktief, totdat die teendeel bewys word.

Hoe dit ook al sy, behou Voyages et Aventures de Francois Leguat 'n regmatige plek as Africana-literatuur. Dié reisvertelling skyn so gewild te wees dat dit nie alleen in Engels, Duits en Nederlands vertaal is nie, maar ook 'n paar keer herdruk is. Sy insiggewende opmerkings oor die Hugenote en byvoorbeeld die melding wat hy van die hoedemaker Taillefer maak, is van kultuur-historiese waarde. Of hy dié inligting eerstehands of tweedehands verkry het, verander nie veel aan die saak nie. (Kyk verder afdeling C).

Die Hollandse predikant Francois Valentijn het die Kaap vier keer besoek onderweg na die Ooste, tussen 1685 en 1714. Hoewel hy nooit self 'n reis na die binneland onderneem het nie, het sy belangstelling in die Kaapse inwoners hom in staat gestel om waardevolle inligting oor die vroeë blanke nedersetting op te teken. Hy gee besonderhede oor Simon van der Stel se reise na Namakwaland (1685 tot 1686), en ook oor so veel ander aspekte van daardie tydperk van ons Kaapse geskiedenis dat sy werk in 1971 deur die Van Riebeeck-Vereniging in twee dele uitgegee is onder die titel Beschrijvinge van de Kaap der Goede Hoop met de zaken daar toe behoorende. Soos blyk uit die vertelling oor Simon van der Stel en die renoster waarna reeds verwys is, illustreer die werk van Valentijn baie duidelik Ian Colvin se siening oor die waarde van reisbeskrywings vir die kultuurhistorikus teenoor dié van formele historiese dokumente. Eersgenoemde gee naamlik baie meer as die opteken van gebeurtenisse; dit gee veral "the colour of the life of the time; ... the popular view; ... habits and customs, details of dress; glimpses into character; dramatic incidents; a thousand and one things which give vividness and vitality to history — without which history is bleached, desiccated, lifeless, dull" (Colvin, 1910: xxv).

Die Duitser Peter Kolb wat van 1704 tot 1713 aan die Kaap was om meteorologiese en astronomiese waarnemings te doen, se beskrywings van die land is lank as die gesaghebbenste werk oor Suid-Afrika beskou, en het ook in verskillende tale die lig gesien. Byna vyftig jaar ná verskyning is dit deur 'n Franse besoeker, die abbé de Lacaille, blootgelê as onvolledig en soms baie onakkuraat (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III, 1977: 488). Later is ook bewys dat Kolb vrylik gebruik gemaak het van die waarnemings van vroeër skrywers (soos Tachard en Dapper) oor die Hottentotte. Daar word ook beweer dat hy graag oordryf en dat hy as gevolg van sy vindingryke verbeeldingskrag blatante onwaarhede kwytraak. Laasgenoemde eienskap versker natuurlik dat sy werk vandag amusante leesstof verskaf, soos byvoorbeeld sy opmerking dat 'n renoster 'n mens sal doodmaak om daarna die vleis van die geraamte af te lek met sy growwe tong. Hoewel Colvin (1910: xlii) waarsku: "We must be cautious with him (Kolb) ..., as a credulous and unsatisfactory witness, who nevertheless sometimes tells the truth, as it were casually," is Kolb se werk oor Suid-Afrika onmisbaar as Africana-literatuur.

Die abbé de Lacaille, 'n lid van die Koninklike Sterrewag in Parys, het in April 1751 in Kaapstad aangekom met die doel om onder meer die posisie van die suidelike sterre te bepaal. Deur sy Journal historique du voyage fait au Cap het hy 'n waardevolle bydrae tot die Africana-literatuur gemaak, en omdat uittreksels van hierdie werk later gegee word (kyk afdeling C), word hier net genoem dat hy as baie gekultiveerde en geleerde wetenskaplike, ook sy stempel afgedruk het aan die suidpunt van Afrika.

'n Tydgenoot van Lacaille, die Hollandse amptenaar August Friedrich Beutler, het in opdrag van Rijk Tulbagh in 1752 'n reis onderneem na die oostelike deel van die Kaapprovinsie, en het verby die huidige Port Elizabeth en Oos-Londen gekom tot by die Keirivier. By Algoabaai het hy 'n baken van die V.O.C. geplant, en deur sy waarnemings bewys dat die Oostelike Provinsie gunstiger was vir blanke uitbreiding as byvoorbeeld die woestynagtige streek wat na die noorde strek.

Beutler se dagverhaal word bewaar in die Kaapse Argief, en is vir die eerste keer in 1896 gepubliseer deur Theal, en weer in 1922 deur E.C. Godée Molsbergen in Reizen in Zuid-Afrika.

Beutler is oplettend en maak verskeie opmerkings oor die mense en die landstreek wat hy teëkom. "Cannaland", skryf hy byvoorbeeld, "word alsoo genoem wegens een seeker gewas dat die Hottentotten Canna noemen, sijnde een sterk purgeermiddel, die se tot suivering haaren lighaamen gebruyken, dit gewas

siet er uyt omtrend als het lof van een Hottentots vyge, dog veel kleynder dragende eene geele blom" (1922: 275). Hy is verwonderd oor die vernuf waarmee die Hottentotte vuur aansteek, en beskryf dit soos volg:

"Vooreerst sogten se wat droog gras, hierna naame se twee ronde stokjes van hard en droog hout, in eene derselve was een gat uytgeholt waarinne sy het droog gras leydeden, het ander hout dat aan een eynde rond was en in dat gat paste, draayden se so lang met beyde handen daar inne tot het gras vuur begon te vatten" (1922: 290).

In 1761 word Hendrik Hop deur Rijk Tulbagh na Groot Namakwaland gestuur om die gebied daar te gaan verken. Die joernaal van C.F. Brink, wat lid van Hop se reisgeselskap was, is veral ryk aan kultuurhistoriese inligting. So word byvoorbeeld gelees dat hulle soektog na die rivier wat deur Van der Stel ter kaart gestel is en bekend was as die Braragul, suksesvol was. Volgens Colvin (1910: xliv) dui Brink se beskrywing van hierdie rivier ongetwyfeld daarop dat hulle die Oranjerivier bereik het. Die beskrywing, wat in 1947 gepubliseer is deur die Van Riebeeck-Vereniging, is die opwindende beeld van ongetemde Afrika, soos gesien deur die oë van 'n eertydse ontdekkingsreisiger:

"(Rivier) dewelke wy snel stroomt met steyle oevers aan wederseyden met hooge klippige gebergens, en langs d'oevers met wilgen en Doornboomen beset vonden; sijnde in zijne ordinaire oever 1052 rynlandse voeten breed; het stroomd in den reegentijd aan wederstanten seer verre over en is visrijk, onder dewelke zig karpers gelijk de Vaderlandsche bevinden, ook houden zig alhier een groote meenigte van zeekeoyen in op; voor 't overige neemt deese Rivier zijn begin op omtrent 25 gr. Zuider breete, stroomende regt zuijd af, en naar aan weederskanten, met kleijne Riviertjes versterkt te zijn, formeerd deselve op de breete van 28 gr. een boog, vloeyende vervolgens Westwaards in zee..." (1947: 24).

Die Sweed, Carl Pehr Thunberg het in 1772 in Kaapstad aangekom as "opperchirurgyn" van die H.O.I.K., maar dit is veral as plantkundige dat hy bekendheid verwerf het. Tydens sy verblyf van drie jaar aan die Kaap het hy drie reise na die binneland onderneem waartydens hy 'n groot hoeveelheid plantkundige materiaal versamel het. (Laasgenoemde het grootliks behoue gebly, en is vandag nog te sien in die Instituut vir Sistematiese plantkunde van die Universiteit van Uppsala, kyk Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I 1968: 831).

Thunberg se skerpontwikkelde waarnemingsvermoë word egter ook toegepas op die inwoners van die Kaap wat hy teëgekom het, en 'n verskeidenheid pittige en

ook insiggewende anekdotes word deur hom opgeteken wat bydra tot ons kennis van die tydperk van Rijk Tulbagh se goewerneurskap. So kry ons byvoorbeeld 'n kykie op die kleredrag van dié tyd:

"For want of shoes usually worn in other places, which could not be procured so far up in the country, and which frequently even the farmers at the Cape cannot afford to buy, they generally wear here what are called field-shoes, which the country people usually make themselves, in a way peculiar to them, for the most part of buffalo leather, sometimes of neats leather, and sometimes, though more rarely, of the striped hide of the zebra" (Pinkerton deel II, 1819: 34).

Interessanter nog is Thunberg se beskrywing van die "slangsteen" wat sedert die volksplanting aan die Kaap deel uitmaak van die Afrikaner se volksgeneeskuns (kyk in hierdie verband Coetzee, 1953: 101 en Grobbelaar, 1977: 124):

"the much celebrated Snake-stone (slange-steen) was shown to me, which few of the farmers here could afford to purchase, it being sold at a high price, and held in great esteem. It is imported from the Indies, especially from Malabar, and costs several, frequently ten or twelve rix-dollars. It is round and convex on one side, of a black colour, with a pale ash-grey speck in the middle, and tubulated, with very minute pores. When thrown into water, it causes bubbles to rise, which is a proof of it being genuine, as is also, that if put into the mouth, it adheres to the palate. When it is applied to any part that has been bitten by a serpent, it sticks fast to the wound, and extracts the poison; as soon as it is saturated, it falls off of itself. If it be then put into milk, it is supposed to be purified from the poison it had absorbed, and the milk is said to be turned blue by it" (Pinkerton deel II, 1819: 20).

Bogaande uittreksel illustreer die soort waarnemings wat so te sê in die verbygaan opgeteken is en sodoende die verlede onttrek aan 'n blote opgaaf van historiese feite. Dit is 'n eienskap wat hom telkens voordoen by die lees van vroeë reisjoernale, en is eie aan die Africana-literatuur.

Thunberg is tydens sy tweede reis na die binneland vergesel van Francis Masson, a Skotse tuinier en planteversamelaar wat in 1772 aan boord die Resolution in Tafelbaai aangekom het. Sy doel was om plante te versamel vir die tuine by Kew in Engeland, maar by sy terugkeer in Brittanje publiseer hy ook An account of three journeys from the Cape Town into the southern parts of Africa undertaken for the discovery of new plants, at Kew (1776), en word sodoende een van die groot groep oorsese besoekers wat die Africana-literatuur met hulle waarnemings verryk het.

h Landgenoot van Thunberg het in 1772 aangekom in Kaapstad. Hy was Anders Sparrman, medikus en groot kenner en liefhebber van die natuur. Tydens h reis wat hy in 1775 en 1776 na die binneland onderneem het, het hy veral navorsing gedoen oor die soogdiere wat hy teëgekrom het. Die kaart van die Kaapse binneland wat in 1779 deur hom in Stockhölrm gepubliseer is (Mappa geographica promontorii Caput Bonae Spei) is volgens die Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek (deel I, 1968: 798), een van die eerstes wat die gekoloniseerde gebied met redelike akkuraatheid toon.

Sparrman is ook bekend vir sy humanitêre houding teenoor die koloniste wat hy tydens sy reis teëgekrom het, en die indrukke wat hy in verband met die lewenstoestande van die laat agtiende eeu aan die Kaap opgeteken het, is insiggewend. Hy het byvoorbeeld sy verbasing uitgespreek oor die beperkte mediese kennis waaroor die boere beskik het, en het gehelp waar hy kon om verligting van pyn of chroniese toestande soos die las van wurms te bring. Soos vele ander reisigers in die Kaapse binneland getuig hy van die boerse kenmerkende gasvryheid:

"The houses, far from intimidating the traveller by their splendid appearance, with the constrained pomp of antichambers and drawing-rooms, were rather in the style of plain and simple cottages ... and inhabited by people in easy circumstances; who, not with interested views, but with open arms received me and my companion, just arrived from the dreary and inhospitable wilderness; and charmed us with their kind and friendly behaviour" (1977: 129).

Die kuisheid van die boeremeisie laat Sparrman ook nie ongemerk verbygaan nie:

"A plain cloth cap, and a coarse cotton gown, virtue and good housewifery, are looked upon by the fair sex as sufficient ornaments for their persons; a flirting disposition, coquetry and paint, would have very little effect in making conquests of young men, brought up in so hardy a manner, and who have had so homely and artless an education, as the youth in this place. In short, one may here, if any where in the world, lead an innocent, virtuous, and happy life" (1977: 132).

Hendrik Swellengrebel, seun van die eertydse goewerneur, was in Utrecht, Nederland gevestig, maar het die Kaap van 1776 tot 1777 besoek en twee reise na die binneland onderneem. Tydens die eerste tog het hy Saldanha- en St. Helena-baai bereik. Die tweede en mees belangrike reis het hom deur die Groot-Karoo tot by die Sneeuberge geneem, en vandaar het hy oor die Visrivier tot by Algoabaai getrek. Die kunstenaar Johannes Schumacher het hom vergesel en baie van die landskappe waarvan hulle saam die skoonheid beleef het met waterverf vasgelê. Volgens Forbes (1965: 5) is hierdie tweede reis onder meer

van belang vir die belangrike geografiese gegewens wat dit aan die dag gebring het. Die aantekeninge wat Swellengrebel tydens hierdie reis gemaak het, word in die Kaapse Argief bewaar, en is in 1932 deur Godeè Molsbergen gepubliseer.

William Paterson wat die Kaap in 1777 vir die eerste keer besoek het om plante te versamel vir die Hertogin van Strathmore, het altesaam vier reis na die binneland onderneem. Sy boek, Narrative of four journeys into the country of the Hottentots and Caffraria (1789) is in Frans en Duits vertaal, en blyk 'n effens uitgebreide weergawe te wees van die aantekeninge wat hy onderweg gemaak het (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel IV, 1981: 475). Tydens die vierde reis in 1779 is hy vergesel van S.V. van Reenen en R.J. Gordon, en hulle het die Oranjerivier bereik net suid van die huidige Bethulie. Gordon, 'n Hollander van Skotse afkoms wat van 1777 tot 1795 kommandeur van die Kompanjie se garnisoen aan die Kaap was, het by hierdie geleentheid die rivier vernoem na die Nederlandse vorstehuis, die Huis van Oranje.

Francois le Vaillant, wat van 1781 tot 1784 aan die Kaap was, se Voyage de M. le Vaillant dans l'intérieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne Espérance, sy Second Voyage dans l'intérieur de l'Afrique, en sy Histoire naturelle des oiseaux d'Afrique kan as standaardwerke in enige noemenswaardige versameling Africana-literatuur beskou word. Sy bydrae tot die Africana-literatuur kom in afdelings B en C ter sprake. Ek kan hier net noem dat die lees van sy twee Voyages nie net interessante gegewens oplewer in verband met die vroeë Kaapse inwoners en die fauna en flora nie, maar ook amusant is omdat Le Vaillant self so 'n kleurrike persoonlikheid was. Hy het ook nooit geskroom om te oordryf as hy 'n anekdote vertel nie, en hy laat ook nie die kans verbygaan om homself in 'n uiters heroïese en romantiese lig te stel nie. Soos Colvin (1910: xlvii) dit opsom:

"He is himself such a figure, such a character, he is so thoroughly a Frenchman ..., he has so fine an enthusiasm, is so ingenuously vain, so consciously heroic, that he is himself the height of his entertainment."

Die Engelse Sir John Barrow se Account of travels into the interior of Southern Africa in the years 1797 and 1798 bevat so veel neerhalende kritiek op die koloniste, dat dit die aandag aflei en die waarde van sy waarnemings op wetenskaplike gebied nie altyd raakgesien word nie (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel II, 1972: 36).

Insiggewend vir die kultuurhistorikus is Barrow se opmerkings oor die koloniste.

Hy het veral teen hulle te velde getrek weens hulle beweerde mishandeling van die Hottentotte, en maak ook allerhande aantygings oor die boere se sogenaamde wreedheid teenoor hulle trekdiere. Tog verskaf sy Travels eerstehandse inligting oor daardie spesifieke tydvak. Die volgende uit-treksel is 'n tipiese voorbeeld van Barrow se minagting vir die Kaapse inwoners van die agtiende eeu:

"The husband, having slept the greatest part of the day, finds his bed irksome in the morning and rises with the dawn. He takes his solitary cup of coffee, or sopie, or both, and smokes his pipe; then lounges about the house in his slaap mutz and nagt cabaay ..., or parades the stoop, or raised platform before the door in the same dress, with a long pipe stuck in his mouth. About nine o'clock he takes a solid breakfast, and a few glasses of wine, continues to lounge about the house till dinner-hour, which is punctually at twelve, or, if the weather be tempting, or any news stirring, he walks out to meet his comrades. Immediately after dinner he goes to bed, rises again at five or six, makes or receives visits, when he smokes tobacco and drinks wine till nine o'clock, which is the signal for every one to repair to his own house. Here a hot supper, consisting of eight, ten or even twenty solid dishes of fish and butcher's meat, dressed in a variety of shapes, is ready to receive him, smoking on the table" (Barrow, deel II, 1804: 104).

Verder beweer hy ook:

"... there is no country in the world that affords so large a proportion of unwieldy and bulky people; and I am certain there is none where the animal appetites are indulged with less restraint, the most predominant of which are eating and drinking, or where the powers of body or mind are capable of less exertion" (Barrow deel II, 1804: 103).

Die Duitser M.H.C. Lichtenstein, wat Suid-Afrika kort ná Barrow besoek het, en tussen 1802 en 1806 altesaam vyf ekspedisies na die binneland onderneem het, speel 'n belangrike rol om die swak beeld van die koloniste wat deur Barrow gepropageer is, uit die weg te ruim. Hy beskryf met simpatie die lewenswyse van die Kaapse inwoners en hou op realistiese wyse rekening met die probleme waarmee hulle te kampe gehad het. Op dié manier slaag hy daarin om 'n onbevooroordeelde beeld van die pionierslewe in die lewe te roep, of ten minste om die ander kant van die saak te stel. So sê hy byvoorbeeld:

"When Mr. Barrow among the many accusations he brings against the African colonists (and he certainly has not been sparing of them) charges them with extreme sloth, he shows either that he has never paid due attention to their household economy or that he has no discrimination with regard to the difference of circumstances

created by difference of climate, but expects the same exertions from a peasant at the Cape as from an English day-labourer. ... in my first journey I was led almost daily to ask myself whether these were really the same African colonists which the celebrated Mr. Barrow represented as such barbarians, as such more than half savages — so much did I find the reality in contradiction to his description" (Lichtenstein, deel I, 1928: 59).

Die waarde van William John Burchell se Travels in the interior of Southern Africa (1822) lê nie alleen in die fyn waarnemingsvermoë nie, maar ook in die suiwer literêre of poëtiese aard van sy beskrywings. Sy werk, sê Colvin (1910: li) "express the manner of man he was; in their loving accuracy we see a reflection of a mind devoted to truth for its own sake, not a hard scientific truth as in Barrow, but truth seen with human eyes, in all its colour and beauty". Hierdie byna liriese kwaliteit van Burchell se werk is 'n voorbeeld van die subjektiewe wyse waarop historiese gebeurtenisse so dikwels in Africana-literatuur opgeteken staan. Die lees daarvan bring ons nie net te staan voor 'n spesifieke gebeurtenis nie, maar weer eens voor die subjektiewe ervaring ván daardie gebeurtenis — die verlede dus altyd gesien in terme van die mens.

Die reisverhale van Burchell se tydgenoot John Campbell bring ons by 'n volgende afdeling in die Africana-literatuur, naamlik die bydrae van die sendelinge.

Die polemieke wat nou nog voortduur oor die sendelinge se houding teenoor die boere is nie hier ter sprake nie. Wat wél hier geldig is, is die feit dat die reisjoernale, dagboeke en korrespondensie wat hulle nagelaat het, groot kultuurhistoriese waarde het, en belangrike Africana is. Voorbeelde hiervan is Travels in Southern Africa deur John Campbell wat in 1815 en weer in 1822 'n reis na die binneland onderneem het, en geskryfte van pioniers soos Christian Ignatius Latrobe, Barnabas Shaw, John Brownlee, James Archbell en later David Livingstone, John William Colenso, Henry Callway e.a. (Kyk Colvin, 1910: lvii-lxi). Dan is daar ook die groot groep toegewyde Franse wat deur die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap na Suid-Afrika gestuur is, soos Daumas, Arbousset en Casalis. Hulle bydrae tot die Africana-literatuur word van naderby beskou in afdelings B en C. Die bydrae tot kultuurontplooiing in Suid-Afrika wat deur hierdie sendelinge gelewer is, word op treffende wyse opgesom in die boek van Arbousset en Daumas (1842: vi): "... sans cultiver la science pour la science elle-même, plus d'un missionnaire chrétien a enrichi la littérature des voyages de documents et de renseignements précieux, que des savants se fussent tenus pour honorés d'avoir recueillis pour fruit de longues et persévérantes études." ("Sonder om die wetenskap self as doel voor oë te hou, het meer as een Christelike sendeling die reis=

joernaal-literatuur verryk met geskifte en kosbare inligting, wat geleerdes as 'n eer sou beskou om as vrug van lang en voortdurende navorsing te kan versamel.")

Benewens die beskrywinge van hulle ervarings, het die sendelinge ook op 'n ander manier hul stempel afgedruk op die Africana-literatuur. Hulle het naamlik drukperse met hulle saamgeneem na die binneland, en was sodoende verantwoordelik vir van die vroegste drukwerk wat in Suid-Afrika gedoen is. 'n Voorbeeld hiervan wat dateer uit die jaar 1799 en wat bewaar word in die Suid-Afrikaanse Biblioteek, is 'n pamflet van agt bladsye met die titel: Brief van het Zendinges Genootschap te Londen aan de Godsdienstlievende ingezetenen van de Caap De Goede Hoop, uit 't Engelsch vertaald en door V.A. Schoonberg gedrukt voor 't Zuid-Afrikaansche Genootschap ter uitbreiding van Christus Koningryk. Ander tekste uit die sendelinge pers vorm vandag 'n insiggewende deel van die Greyversameling in die Suid-Afrikaanse Biblioteek. (Kyk W.H.I. Bleek se katalogus: The library of His Excellency Sir George Grey K.C.B. (Deel I).

Dit moet onthou word dat daar gedurende die eerste honderd-en-vyftig jaar ná die koms van Van Riebeeck hoegenaamd geen amptelike drukpers aan die Kaap was nie. Varley (1949: 44) verwys na hierdie tydperk in ons geskiedenis as die "age of whispers," toe gebeurtenisse mondelings van geslag tot geslag oorgedra is en legendes soos dié van die Vlieënde Hollander die lig gesien het.

Die middel van die negentiende eeu bring 'n bloeitydperk in die Africana-literatuur. Elke historiese gebeurtenis, soos byvoorbeeld die grensoorloë, die Groot Trek en die totstandkoming van die Boere-republiek, het kommentaar daarvoor ontketen. Verdere opwindende verwickelinge in die negentiende eeuse Suid-Afrikaanse geskiedenis, o.m. die ontdekking van diamante in 1866 en van goud in 1870, 1883 en 1886, trek die aandag van oorsese sowel as plaaslike avontuurlustiges wat hulle wedervarings te boek stel. Hierdie publikasies maak dan ook 'n betekenisvolle deel uit van die Africana-literatuur. Noemenswaardige voorbeelde is Thomas Pringle met sy African Sketches, George Thompson, Nathaniel Isaacs en ook Adulphe Delegorgue met sy jagstories en vertellings oor die Zoeloes. Ander jagters en verkenner wie se reisvertellings belangrik is, is kaptein Harris, Gordon Cummings, William Baldwin, Thomas Baines en James Chapman (kyk Colvin, 1810: lxii).

Aan die einde van die negentiende eeu het die Anglo-Boereoorlog (1899 tot 1902) weer op sy beurt 'n magdom literatuur ontketen. Hierdie stukke gee

telkens rekenskap van die menslike sy van historiese gebeure in suidelike Afrika. Verskeie Europese lande het hulle siening van die saak laat geld in koerantberigte, pamflette en ook in dig-, prosa- en toneelkuns wat deur die oorlog geïnspireer is. Hoewel die meeste van hierdie werke nie van veel literêre belang is nie, is hulle kultuurhistories van groot waarde. Franse bydraes op hierdie gebied word in afdelings B en C behandel.

1.2.0 Die vernaamste Africana-literatuurversamelings en die inisieerders daarvan

Suid-Afrika is ryk aan waardevolle Africana-versamelings. Dit is grootliks te danke aan die insig van toegewyde bibliofiele wat as gevolg van hul liefhebberij kosbare versamelings boeke oor suidelike Afrika opgebou het. 'n Oorsig van Africana-literatuur sou onvolledig wees sonder verwysing na die vernaamste versamelings en hoe hulle tot stand gekom het. Terselfdertyd word kennis geneem van diegene wat in die loop van die Suid-Afrikaanse geskiedenis die huidige belangstelling in Africana geïnspireer het.

Joachim Nicolas van Dessin, sekretaris van die Weeskamer vanaf 1736 tot 1761, was een van hierdie voorlopers. Met sy dood het hy sy hele versameling aan Suid-Afrika nagelaat om te dien as fondament vir 'n nasionale biblioteek, en die Van Dessinversameling vorm dan ook 'n vername deel van die Africana versameling van die Suid-Afrikaanse Biblioteek in Kaapstad. Die meeste van die boeke wat Van Dessin versamel het, kan op sigself nie beskou word as Africana nie omdat hulle nie verband hou met suidelike Afrika nie, maar die versameling in sy geheel geld egter wel as Africana omdat dit (as uitgesoekte leesstof) 'n duidelike beeld gee van 'n vroeë Kapenaar se voorkeure en belangstellings — weer eens die verskynsel van Africana wat die subjektief-menslike aspek van die verlede weerspieël.

Sir George Grey, goewerneur aan die Kaap van 1854 tot 1859 het ook sy hele versameling wat vandag te sien is in die Suid-Afrikaanse Biblioteek aan Suid-Afrika geskenk.

'n Derde Africana-versameling in die Suid-Afrikaanse Biblioteek is dié van Charles Aken Fairbridge. Hy is op 22 Mei 1824 in Wynberg in die Kaap gebore, en het reeds op 'n vroeë ouderdom begin om boeke te versamel. By elke geleentheid wat hy 'n reis na Engeland onderneem het, het hy sy versameling boeke oor suidelike Afrika aangevul. Fairbridge was 'n bekende figuur in Kaapstad waar hy vanaf 1846 as prokureur gepraktiseer het, vir vier jaar

parlements lid was, en nie alleen lid van die Biblioteekkomitee was nie, maar ook deur sir George Grey benoem is as trustee vir die Greyversameling. By sy dood in 1893 was sy versameling boeke wat verband hou met Suid-Afrika na bewering die beste in sy soort ter wêreld, wat dan ook waar was voordat dié van Mendelssohn ná 1900 op die toneel verskyn het (Lewin Robinson, 1954: 78). Die hele versameling van sowat 7 000 boeke is ná sy dood deur die myn-magnaat sir Abe Bailey Bart, van Charles Fairbridge se dogter Dorethea gekoop en aan die Suid-Afrikaanse Biblioteek geskenk.

Benewens hierdie versameling, wat Fairbridge bekendheid in Suid-Afrika laat verwerf het, dra die eerste poging wat gemaak is om 'n Suid-Afrikaanse bibliografie op te stel, ook sy naam. Dié bibliografie wat self vandag as *Africana* beskou word, is die Catalogue of books relating to South Africa. Compiled by Charles A. Fairbridge and John Noble. Cape Town: printed for the colonial and Indian Exhibition committee by W.A. Richards and Sons, 1886. 8 Vo. 42 p. Die werk is gebaseer op sy eie versameling en op dié van die Suid-Afrikaanse Biblioteek, en is die eerste bibliografie wat uitsluitlik verband hou met Afrika suid van die Zambesi.

Die Parlementêre Biblioteek in Kaapstad huisves die Jardine- en Mendelssohn-versamelings. Laasgenoemde is sekerlik die bekendste, nie alleen omdat dit so 'n omvattende versameling is nie, maar ook omdat Sidney Mendelssohn self ook roem verwerf het met sy Suid-Afrikaanse bibliografie wat die hoeksteen vorm van enige navorsing wat verband hou met suidelike Afrika.

Sidney Mendelssohn is op 31 Desember 1860 in Exeter in Devon, Engeland as seun van 'n Joodse rabbi gebore. Sy vader aanvaar in 1878 'n pos in Kimberley, en kom na Suid-Afrika met sy vrou en ses kinders. Sidney en een van sy broers raak later betrokke by die diamantaandelmark, en behaal so veel sukses op hierdie gebied dat Sidney voorsitter van die New Bulfontein Mining Company was toe dit in 1900 deur De Beers oorgeneem is (Bradlow, 1968: 104-113).

Sidney Mendelssohn was as kind al lief vir boeke, en het in 1899 op groot skaal sy versameling begin opbou. Die boeke in sy versameling is almal geannoteer, en is dus deur hom gelees en nie net as 'n belegging beskou nie. In 1905 keer hy permanent terug na Engeland, en sy biblioteek groei so vinnig dat hy vóór 1910 drie maal moes verhuis om dit te kan huisves! Hy skenk sy hele Africana-versameling aan die Unie-Parlement in 1910, maar as gevolg van die Eerste Wêreldoorlog kon die boeke eers in 1922 na Suid-Afrika gebring word. Die Mendelssohn-Parlementêre Biblioteek word dan ook op 24 Februarie 1922 deur

die Speaker, sy edele C.J. Krige, geopen.

Mendelssohn's South African Bibliography word in 1910 gepubliseer. Nie alleen is dit baie meer omvattend as enige ander poging tot 'n bibliografie oor boeke wat verband hou met suidelike Afrika nie, maar die inhoud van elke boek word kort en kragtig omskryf, wat die navorser se taak aansienlik vergemaklik. In die 1910-uitgawe van die bibliografie skryf Mendelssohn (1910: ix) hoe hy aan hierdie reuse taak gekom het:

"Soon after commencing the collection of African books I began to catalogue them and when I had any leisure at my disposal read, or partly read the works (reading very little else) and made notes on their contents. Some years after, in the year 1904, Sir Perceval Maitland Laurence, the President of the High Court of Griqualand West, delivered an address at the first conference of South African Librarians, on which occasion he remarked: 'Has not the time arrived for a well considered effort to produce as nearly as may be an exhaustive catalogue of works relating to South Africa?' The plan for such a work had already been evolving in my thoughts, and I forthwith decided to attempt the task, utilising the many notes made in the preceding five years..."

Hy het elf jaar aan hierdie projek gewerk voordat dit in 1910 gepubliseer is, en met sy dood op 26 September 1917 het hy reeds ses nuwe volumes van die bibliografie opgestel.

Die versameling van John Gaspard Gubbins in die Africana-museum in Johannesburg is ook van groot belang. John Gubbins het aanvanklik sy private versameling by die Universiteit van die Witwatersrand gehuisves, maar in Desember 1931 is die helfte daarvan deur 'n brand verwoes. Hy het dadelik weer begin om sy versameling op te bou (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I, 1968: 353). Dit is daarna deur die Johannesburgse stadsraad oorgeneem, en word vandag in die huidige Africana-museum bewaar, waarvan Gubbins dan ook die eerste direkteur was.

Die ouer universiteitsbiblioteke besit almal uitnemende versamelings, en dis veral hier waar die Africana-versamelings van Afrikaanssprekendes melding verdien, soos byvoorbeeld A. Dreyer se versameling by die Universiteit van die Oranje-Vrystaat, die versameling van prof. J. du Plessis by die Universiteit van Pretoria, en die J. van Schaik-versameling by die Universiteit van Suid-Afrika. Ander private versamelings wat vandag tot beskikking van die publiek is, is, onder meer, dié van prof. S.P. Engelbrecht in die argief van die Hervormde Kerk, en dié van Killie Campbell wat deel uitmaak van die Universiteit van Natal se Africana-versameling in Durban. Verder besit die Staatsbiblio-

teek in Pretoria 'n uitstekende Africana-versameling, en so ook die openbare biblioteke van Port Elizabeth, Kimberley en Durban.

1.3.0 Die huidige stand van Africana-literatuur

Die feit dat soveel versamelings Africana-literatuur vandag 'n ereplek beklee in die kulturele en opvoedkundige instansies van Suid-Afrika, is in sigself 'n aanduiding van die waarde wat geheg word aan hierdie beskawingsprodukt.

Die man-in-die-straat se belangstelling in die kultuurhistoriese aspek van sy verlede word verder ook weerspieël in plaaslike historiese verenigings en hul onderskeie mondstukke wat landswyd voorkom. Enkele voorbeelde hiervan is die Pretoriana, Bulletin van die Simonstad Historiese Vereniging, Retrospec (Wesrand), en Looking Back (Port Elizabeth). Hierin word besoeke aan historiese slagvelde of kerkhove beskryf, plaaslike argitektuur bestudeer en die geskiedenis van bekende families onder die soeklig geplaas. (Kyk Smith, 1964: 97-99.).

Benewens die reeds genoemde Africana Aantekeninge en Nuus wat kwartaalliks deur die Africana-museum in Johannesburg uitgegee word, moet die Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek ook in hierdie verband genoem word, gesien die groot hoeveelheid insiggewende artikels oor Africana wat daarin verskyn.

Die Van Riebeeck-Vereniging wat op 29 Augustus 1918 in die lewe geroep is, lewer 'n uiters belangrike bydrae tot die behoud van die Africana-erfenis. In 'n artikel deur F. Bradlow in die Bibliophilia Africana (1978: 64) oor die totstandkoming van die vereniging, word die doelstelling daarvan soos volg uiteen gesit:

"... to print, or re-print, for distribution among the members and for sale to the public rare and valuable books, pamphlets and documents relating to the history of South Africa."

Die Van Riebeeck-Vereniging maak dan ook daarop aanspraak om met die Hakluyt-Vereniging in Engeland, en die Linschoten-Vereniging in Nederland vergelyk te kan word (Varley, 1949: 113).

Die groot hoeveelheid bibliografieë oor Africana is nog 'n aanduiding van die belangstelling wat daaroor heers. Die bibliografie oor Francois Le Vaillant se werk wat deur mej. J.H. Ogilvie opgestel is, is besonder verdienstelik omdat sy so veel besonderhede in ag neem. Dit bestaan uit 71 items, met tel-

kens 'n volledige bibliografiese opgaaf van die publikasies wat handel oor Le Vaillant se eerste reis, sy tweede reis en die twee reise tesame. Die verskillende biblioteke waar elkeen van hierdie uitgawes gevind kan word, word ook aangedui, waarvan twee in Parys is, een in die Bibliothèque Nationale en die ander in die Bibliothèque du Musée National d'histoire naturelle. Verder is daar natuurlik ook Mendelssohn's South African Bibliography (1910) en A South African Bibliography to the year 1925 being a revision and continuation of Sidney Mendelssohn's South African Bibliography (1979); Fairbridge en Nobel se Catalogue of books relating to South Africa (1886); G.M. Theal se Catalogue of books and pamphlets relating to Africa (1963); Ternaux-Compans se Bibliothèque Asiatique et Africaine (1841) wat geskryfte tot en met 1700 aangee; P.J. Nienaber se Bibliografie van Afrikaanse boeke (1943 en verder) en die Argiefjaarboek van Suid-Afrikaanse geskiedenis wat sedert 1938 uitgegee word, om net 'n paar van die vernaamste voorbeelde te noem.

AFDELING B: 'N DIACHRONIESE ONDERSOEK NA FRANSE BYDRAES TOT DIE AFRICANA-LITERATUUR, IN DIE VORM VAN 'N GESKIEDKUNDIGE OPGAAF VAN FRANSE ELEMENTE OF INDIVIDUE WAT TOT EN MET 1902 'N RAAKPUNT VORM TUSSEN SUID-AFRIKA EN DIE FRANSE STAMLAND

Soos reeds vermeld, is die doel van die diachroniese ondersoek om 'n algemene agtergrondsgeskiedenis van Franse kontak met Suid-Afrika te skets, sodat die Africana-literatuur wat tydens die sinchroniese ondersoek in afdeling C ter sprake kom, histories en chronologies korrek in konteks geplaas kan word. Hoewel ek probeer rekenskap gee van alle relevante gebeure en individue wat verband hou met Franse bydraes tot die Africana-literatuur, word hier nie aanspraak gemaak op 'n volledige kompilasie van historiese raakpunte tussen Frankryk en Suid-Afrika nie. Franse persone of gebeure wat nie direk bygedra het tot die Africana-literatuur nie, word buite rekening gelaat.

2.0.0 Franse seevaarders wat tot 1689 die suidpunt van Afrika aangedoen het

Dit is opvallend hoeveel Franse seejoernale, geskryf deur Franse seevaarders, in Mendelssohn's South African Bibliography opgeteken is. Die Franse het klaarblyklik nooit die waarde van die "Kaap van Storms" onderskat nie, en daar word vermoed dat die eerste seevaarders wat ná die Portugese om die Kaap gevaar het, handelaars van Normandië was (Strangman, 1936: 1). Hoewel dit effens buite die tydsbestek van hierdie studie val, word hier vir volledigheidshalwe en as aanknopingspunt kortliks ook verwys na vier Franse ekspedisies (kyk 2.1.0 tot 2.1.4) wat vóór 1622 die Kaap besoek het.

2.1.0 De Gonnevillle, Anglais en Carpentier (1503)

Drie Franse handelaars van Honfleur — Binot Paulmier de Gonnevillle, Jean l'Anglais en Pierre le Carpentier — het naamlik aan die einde van 1502 tydens 'n besoek aan Lissabon, die pragtige oosterse ware wat so pas deur twee Portugese ekspedisies aan wal gebring is, bewonder. Hulle besluit om self na die Ooste te vaar, en neem twee Portugese seemans in hulle diens wat reeds die tog onderneem het. Op 24 Junie 1503 vertrek hulle met die skip L'Espoir, maar dit is onseker watter roete gevolg is. Een groep historici vermoed dat De Gonnevillle na die ooskus van Suid-Amerika geseil het, terwyl 'n tweede groep wat volgens Boyazoglu (1980: 38) meer geloofwaardig is, probeer bewys dat die Franse wel om die Kaap geseil het in 1503, ses maande in Madagaskar vertoef het en in 1504 terug gevaar het na Europa.

2.2.0 Jean Parmentier (1530)

Hoewel die seeroete van die skip L'Espoir eintlik 'n ope vraag moet bly, en daarmee saam ook die vraag of die Franse so vroeg as 1503 reeds die "Kaap van Storms" geken het, bestaan daar geen twyfel dat 'n Fransman, Jean Parmentier, die eerste Europeër was om ná die Portugese om die suidpunt van Afrika te vaar nie. Boyazoglu (1978: xiv) en Strangman (1936: 9) beklemtoon die feit dat Parmentier se ekspedisie in 1530 by die Kaap aan wal gegaan het, en dat dit dus die landing van Drake en Van Linschoten onderskeidelik met 50 en 53 jaar voorafgaan. Dit is eweneens opvallend dat dié historiese besoek van 'n Fransman aan die Kaap, 61 jaar vóór die koms van die eerste Engelsman aan die Kaap (met die ekspedisie van Raymond en Lancaster), en 65 jaar vóór dié van enige Hollander, plaasgevind het.

Parmentier is deur sy eie tydgenote egter eerder beskou as 'n skrywer en 'n digter, en hy het veral roem verwerf met sy gedig "Les merveilles de Dieu et la dignité de l'homme" wat hy onderweg van Madagaskar na Sumatra geskryf het, en waarin die lotgevalle van 'n seeman beskryf word. Dit word algemeen aanvaar dat Jean Parmentier in diens van Jean Argo was, laasgenoemde klaarblyklik 'n vername en welgestelde skeepseienaar van Dieppe (Strangman, 1936: 10). Die laaste tog wat Parmentier onderneem het, was na Sumatra en die Molukke-eilande in die Indiese Oseaan, waartydens hy op die jeugdige ouderdom van 35 jaar oorlede is. Twee sestiende-eeuse verslae van hierdie laaste tog het behoue gebly, waarvan die één veral interessante gegewens oor die harde maar tog romantiese lewe van daardie dae bevat. Dit is nl. 'n anonieme Journal du Bord of skeepsjoernaal wat behalwe inligting van belang vir die seevaart, ook vertellings bevat van gebeure langs die roete, soos by die Maldive-eilande en Sumatra. Daar word vermoed dat 'n vriend van Parmentier, nl. Pierre Crignon, wat ook deur sy sterrekundige waarnemings gehelp het om die ekspedisie te navigeer, die outeur van die Journal du Bord is. Dié skeepsjoernaal is volledig gepubliseer in Discours de la Navigation de Jean et Raoul Parmentier, wat in 1883 in Parys verskyn het onder die redaksie van Ch. Schefer. Die Journal du Bord eindig egter op 22 Januarie 1539, en gee geen verdere inligting oor die ekspedisie se terugtog na Europa nie. In 'n brief wat dateer uit die jaar 1575, wat deur 'n sekere Guillaume Lefèvre geskryf is, word egter die herinneringe van een van die seemans opgeteken wat Parmentier se laaste tog meegemaak het (Strangman, 1936: 18). Hy het die ekspedisie se besoek aan die Kaap ook beskryf waar hulle vir 'n maand lank vertoef het sonder om aan wal te gaan. Die Franse besoekers was verwonderd oor die groot troppe langhoringbeeste wat hulle opgemerk het, asook oor die

menigte inboorlinge aan wie die vee behoort het. Dit is volgens Strangman (1936: 18) ál wat vandag bekend is oor die Franse se besoek aan die Kaap in 1530.

2.3.0 Francois Pyrard (1601)

Op 5 Mei 1601 het Guyon le Fort, 'n Hugenoot wat in Holland gebore is, 'n Hollandse ekspedisie na die Oos-Indiese eilande onderneem. Sy vloot is op 27 Desember van dieselfde jaar verby die huidige Saldanhabaai, en die matrose moes tot hulle grootste verbasing sien dat daar twee Franse skepe in Tafelbaai lê. Hierdie twee skepe, die Croissant en die Corbin, was van St. Malo afkomstig, en die Franse kommandeur was Michel Frotet Sieur de la Bardelière (Boyazoglu, 1980: 40). Francois Pyrard, 'n lid van hierdie Franse ekspedisie, het die seereis van die twee skepe opgeteken in sy Discours du Voyage des Français aux Indes Orientales wat tussen 1611 en 1619 drie keer gepubliseer is, en wat deur Strangman (1936: 20) beskryf word as "one of the most vivid, knowledgeable and entertaining books of travel ever written." Pyrard beskryf byvoorbeeld die matrose se verligting en vreugde wanneer hulle tydens die terugtog na Europa om Kaappunt vaar, omdat dit vir hulle 'n baken van hoop is dat hulle vaderland veilig bereik sal word en dat die Ooste nou agter hulle lê. Hy vertel verder dat die matrose op pad van Goa na die Kaap ge oefen het aan 'n komedie wat hulle op die planke gebring het nadat die Kaap veilig omseil is (Strangman, 1936: 24).

2.4.0 Jean Mocquet (c. 1616)

Jean Mocquet, 'n tydgenoot van Pyrard, wat as medikus 'n seereis na die Ooste meegemaak het, se Voyages en Afrique, Asie et les Indes Orientales et Occidentales wat in 1616 gepubliseer is, bevat 'n verwysing na die Kaap en 'n beskrywing van Tafelberg (Strangman, 1936: 33,34). Hy vertel ook van 'n vreesaanjaende storm om Kaappunt waarin die skip waarop hy was, byna omgekeer het, en van die matrose se smeekebede aan boord om hulle veilig deur die woeste see te bring (Strangman, 1936: 38).

2.5.0 Augustin de Beaulieu (1620 en 1622)

Augustin de Beaulieu wat in 1589 in Rouen gebore is, het twee reise na die Ooste onderneem. In 1620 vertoef hy byna 'n maand lank in Tafelbaai, en in 1622 weer vir 25 dae. Hy het die besonderhede van sy reise noukeurig opgeteken, en dit is 27 jaar ná sy dood gepubliseer in Melchisedeck de Thévenot se Relation de divers voyages curieux. De Beaulieu se beskrywing van die Kaap en die Hottentotte, die fauna, flora en geografiese besonderhede oor die

land self, is van uiters groot kultuurhistoriese waarde. Strangman (1936: 45) sê hiervan: "With regard to matters of purely South African interest, the narrative ranks as one of the most important, prior to the establishment of a Dutch settlement at the Cape".

2.6.0 Etienne de Flacourt (1648 en 1655)

Volgens Strangman (1936: 72) is die vroegste beskrywing van Saldanhabaai wat enigsins histories korrek is, te danke aan nog 'n Fransman, Etienne de Flacourt, direkteur-generaal van die Franse Kompanje. Hy het naamlik twee keer daar aan wal gegaan, die eerste keer van 13 tot 24 Oktober 1648, en weer in 1655, van 7 tot 26 Maart. 'n Noukeurige beskrywing van die matrose se ervarings in die baai en dit wat hulle daar gesien het, is opgeteken in De Flacourt se Histoire de la grande isle Madagaskar (1661). Hy vertel o.m. hoe hy sy bes gedoen het om twee Hottentotseuns saam met hom terug te neem Frankryk toe maar dat dié niks daarvan wou weet nie, en dat die inboorlinge die twee uitgevatte negers wat die direkteur-generaal van Madagaskar af teruggebring het, uitgelag in plaas van bewonder het (De Flacourt 1661: 248).

Interessant in De Flacourt se beskrywing van Saldanhabaai is die plekname wat hy vermeld. Al die eilande het Franse name, wat so genoem is deur Franse seevaarders vóór De Flacourt, en getuig dus van die belangstelling wat Frankryk reeds geruime tyd getoon het in die gebied. Hy verwys (1661: 245) onder meer na Pointe á Feu ("Vuurpunt"); Isle aux Margaux (só genoem as gevolg van die voëls van dié naam wat volop op die eiland was) en Isle de Sansy, volgens Strangman (1936: 78) later verander na Hoetjespunt, (Hoedjiespunt) Marcuseiland en Malagaseiland. Eweneens het die huidige Meeuweiland eers 'n Franse naam gehad, naamlik Isle aux Cormorans, en so ook die huidige Rietbaai, wat l'Anse des Flamens genoem is weens die groot getal vlaminke wat daar gebroei het (Strangman, 1936: 76). Dit is opvallend dat die huidige plekname hoe-genaamd geen verband meer hou met die ou Franse benamings nie.

Vier jaar ná De Flacourt se eerste verblyf by Saldanhabaai is die Hollandse verversingspos aan die Kaap gestig. Volgens Burman en Levin (1974: 15) was Jan van Riebeeck ongeërg oor die uitstekende hawe wat Saldanhabaai bied en wat skaars 100 kilometer van die gevaarlike en winderige Tafelbaai lê. Meer nog was hy onbewus van die kennis wat Frankryk (toe 'n aartsvyand van Nederland) gedra het van die gebied (Burman en Levin, 1974: 15). Franse belang=

stelling in Saldanhabaai het tydens die dienstydperk van Lodewijk XIV se Minister van Finansies, Colbert, der mate opgeflikker dat h Franse baken in 1666 in h poging tot anneksasie daar geplant is (Burman en Levin, 1974: 30).

2.7.0 Jean Tavernier (1649)

Jean Tavernier, h tydgenoot van Jan van Riebeeck wat in die 17de eeu roem verwerf het as juwelierhandelaar en veral as diamantdeskundige, het altesaam ses seereise na die Ooste onderneem. Tydens die derde hiervan het sy skip die Kaap aangedoen. Sy beskrywing van die Hottentotte is later gepubliseer in Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier (1679) waarin hy onder meer vertel dat siek matrose dikwels deur die Hollanders aan die Hottentotte toe= vertrou is, aangesien laasgenoemde merkwaardige kennis van natuurlike ge= neesmiddels gehad het. So is negentien van die Franse matrose wat gely het aan beenswere, deur die Hottentotte versorg, en is hulle volgens Tavernier (1679: 562) ná net twee weke ten volle genees. Tavernier verwys ook na die bekende slangsteen wat sedert die koms van Van Riebeeck telkens opduik in die volksgeloof, en wat volgens die Fransman beslis Oosters in oorsprong is (Forbes, 1955: 321, 322).

2.8.0 Urbain Souchu de Rennefort (1666 tot 1667)

Dat die Franse so ver gegaan het as om Saldanhabaai te annekseer, is h minder bekende feit van die Suid-Afrikaanse geskiedenis. Hierdie geskiedkundige gebeurtenis is in twee afsonderlike bronne opgeteken, naamlik in Nederlands in die Dagregister en ander dokumente wat in die Kaapse Argief bewaar word (Raven-Hart, 1966: 26) en die ander in Frans in De Rennefort se Histoire des Indes Orientales (1710: 306). De Rennefort (1710: 302, 303) vertel onder meer hoe sy vloot van tien skepe in Tafelbaai verwelkom is deur die destydse kommandeur Van Quaelberg, wat natuurlik onbewus was van die Franse planne tot anneksasie. Die Franse onder leiding van Mondevergue is deur die Kommandeur aan wal genooi, waar h banketmaal vir hulle voorgesit is. Hier= die gasvryheid van Van Quaelberg wat ter goede trou die vyand van die Neder= lande onthaal, het hom later sy pos gekos toe die Here XVII van die gebeurte= nis te hore gekom het (Raven-Hart, 1966: 26). De Rennefort se beskrywing van die banketmaal in die Fort sowel as die Franse gaste se besoek aan die Kompanjiestuin, en h noukeurige beskrywing van die inboorlinge, is h stukkie Africana-literatuur van noemenswaardige kultuurhistoriese belang.

Die Franse baken wat op Saldanhabaai geplant is, is later op bevel van die Here XVII deur die Hollanders verwyder, en toe Lodewyk XIV se oorlogvoering teen die Nederlande in 1672 in 'n Europese konflik ontwikkel, het Frankryk se belangstelling in die suidpunt van Afrika afgeneem, sodat daar niks gekom het van die Franse poging om Saldanhabaai te annekseer nie (Burman en Levin, 1974: 34).

2.9.0 Guy Tachard (1685 tot 1686)

Lodewyk XIV het in 1685 besluit om diplomatieke betrekkinge op te neem met die Keiser van Siam, en 'n geselskap van ses Jesuïte was lede van die afvaardiging wat die nuwe ambassadeur, Le Chevalier de Chaumont, na die Ooste moes vergesel. Hulle was Tachard, De Fontanay, Gerbillon, Visselou, Le Comte en Bouvet. Die geselskap het twee keer die Kaap aangedoen, die eerste keer in Mei 1685 en daarná weer in Maart 1686. Vier lede van hierdie sending het hulle reiservarings te boek gestel, met insiggewende beskrywings van die Kaap. Die bekendste hiervan is Guy Tachard se Voyage de Siam (1687) en sy Second Voyage (1689). Tachard (1687: 73, 74) beskryf in sy eerste boek hoe hy en De Fontanay tydens 'n onderhoud met Simon van der Stel en Van Rheede, toestemming verkry het om vanuit die Kompaniestuin sterrekundige navorsing te doen. Hulle het gehoop om o.m. die presiese lengtegraad van die Kaap te bepaal, en het Van der Stel verseker dat so 'n bevinding ook sý navigators tot voordeel sal strek.

Hoewel Tachard dikwels beskou word as die vader van sterrekunde aan die Kaap, behoort hierdie eer eintlik sy kollega De Fontanay te beurt te val, aangesien lg. baie meer deskundige ervaring en kennis as Tachard gehad het. Hierdie feit word benadruk deur Boucher (1981: 313). Hulle het gevind dat Kaapstad 18° oos van Parys sou lê, terwyl die korrekte posisie van Kaapstad in werklikheid slegs $16^\circ 10'$ oos van die Franse hoofstad is. Serton skryf in die inleiding tot Raven-Hart (1971: 24): "Die resultaat van hulle waarnemings en berekenings was nie eintlik in ooreenstemming met die kwaliteit van hulle instrumente en die noukeurigheid wat die metode toelaat nie". Tog moet onthou word dat hierdie soort van berekenings in die 17de eeu nog in die pionierstadium was, en dat die Jesuïte waarskynlik onder druk was en haastig moes werk.

Tachard beklemtoon die gasvryheid en vriendelikheid waarmee Van der Stel die Franse ontvang het, en toe Lodewyk XIV met die terugkeer van die gesantskap na Frankryk hiervan kennis neem, het hy in 1688 met kommandant L'Estrelle 'n portret van homself wat op 'n medalje met goue ketting gemonteer is, as geskenk

aan Van der Stel gestuur (Déhérain, 1933: 534 en Boucher, 1981: 318, 319).

In 1687 vergesel Tachard 'n tweede keer 'n gesantskap van veertien Jesuïte, 636 soldate en twee diplomate wat deur Lodewyk XIV na Siam gestuur word in antwoord op die Siamese Keiser se versoek om Franse sendeling-wetenskaplikes en troepe te stuur. Hierdie tweede ekspedisie het van 11 to 27 Junie 1685 by die Kaap aangedoen, en hoewel so 'n groot militêre mag deur Van der Stel beskou is as 'n politieke gevaar, is die Franse nietemin vriendelik deur hom ontvang (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel II, 1972: 748). Die teenwoordigheid van Jesuïte aan die Kaap was boonop 'n geestelike bedreiging vir die Kaapse gemeenskap, waar amptelik slegs die Calvinistiese geloof geduld is (Boucher, 1981: 314). Tydens hierdie besoek aan die Kaap het die Jesuïte-wetenskaplikes weer eens sterrekundige waarnemings gedoen. Vader Le Banc en vader Bèze het Tafelberg uitgeklim, en vader Desfarges het 'n jagtog na die binneland onderneem (Boucher, 1981: 317).

Die Jesuïte se werksaamhede in die Ooste het heelwat aandag geniet in Europa, en belangstelling in alles wat Oosters is (sg. "chinoiserie") daar gestimuleer. Volgens Boucher (1981: 313) het voorbeelde van hierdie chinoiserie ook 'n tuiste gevind in die huise van Hollandse burgers en amptenare aan die Kaap.

2.20.0 L'abbé de Choisy (1685 tot 1686)

Die adjunk-ambassadeur van die eerste Franse sending na Siam in 1685, was die abbé de Choisy, wat hier melding verdien met sy dagjoernaal Journal du voyage de Siam (1687) waarin hy van dag tot dag allerlei interessanhede opgeteken het. Die styl is informeel en hy skryf (1687: 81): "Dit gaan nie hier oor 'n formele verklaring (van gebeure) nie, maar dit is eerder soos die briewe aan 'n goeie vriend waarin 'n mens alles neerskryf wat in jou kop kom. Aan die Kaap beskryf hy onder meer die afgewitte grasdakhuse van die Hollandse inwoners (1687: 77), die Jesuïte se sterrewag in die mooi Kompanjies tuin (1687: 72) en sy ontmoeting met Van Rhee de (1787: 73 en 74). Hy gee ook interessante besonderhede oor die Hottentotte (1687: 77-79).

2.11.0 Simon de la Loubère (1687)

De Chaumont, Franse ambassadeur wat in 1685 na Siam gestuur is, is twee jaar later opgevolg deur Simon de la Loubère. De la Loubère vertrek op 1 Maart 1687 met ses skepe, en kom op 11 Junie van dieselfde jaar in Tafelbaai

aan. Sy Du Royaume de Siam (1691) bevat waardevolle kultuurhistoriese inligting oor die toestande wat geheers het aan die Kaap in die beginjare van die kolonie. Veral die Hottentotte word noukeurig beskryf. Raven-Hart (deel I, 1971: 319) gee 'n aanhaling uit die Engelse vertaling van die werk waar die dans van die Hottentotte beskryf word:

"They are called 'Hottentots' because when they dance they sing nothing but the word 'Hotantot'. They can be made to dance as much as one desires, because of their love for the brandy and tobacco given them by foreigners: that is to say, they stamp, now with one foot, now with the other, as if treading grapes, and say continually and energetically 'hotantot 'hotantot', but in quite a low voice, as if they were out of breath or feared to awaken someone".

2.12.0 Guillaume Chenu de Chalezak (1686 tot 1689)

Gedurende die jare 1686 tot 1689, dus gedeeltelik tydens die koms van die Hugenote na die Kaap, het Guillaume Chenu de Chalezak as Fransman ook sý merk aan die suidpunt van Afrika gemaak. Die oorspronklike manuskripverslag waarin Chenu sy verbasende ervarings aan die ooskus opgeteken het, is in 1921 onder redaksie van N. Weiss gepubliseer in Bulletin, Société de l'histoire du Protestantisme. Meer algemeen is die verslag oor Chenu se wedervaringe wat deur die destydse sekretaris van die Politieke Raad, J.G. de Grevenbroeck, opgeneem is in sy Elegans et accurata Gentis Africanae. Lg. werk, sowel as 'n Engelse vertaling daarvan, verskyn in Schapera en Farrington (1933), en Godée Molsbergen (deel III, 1922: 87-89) gee eweneens rekenskap van Chenu se avonture aan die ooskus.

Met die herroeping van die Edik van Nantes in 1685 het die 12-jarige Chenu wat volgens verskeie bronne van adellike afkoms was (Botha, 1939: 62 en Boucher 1981: 81), probeer om uit Frankryk te ontsnap en hom aan te sluit by sy broer wat in Duitsland was. In 1686 het hy in Madeira aangekom waar hy sou probeer om na die Nederlande te gaan. Omdat hy vanweë sy godsdienstige oortuigings deur die Portugese gedreig was met deportasie, het hy hom aangesluit by 'n Engelse skip, die Bawden, wat na die Ooste sou vaar. Onderweg het die Bawden betrokke geraak in 'n geveg teen 'n Franse seerowerskip, waartydens die Engelse kaptein en verskeie lede van die bemanning omgekome het. Waarskynlik as gevolg van hierdie verswakking in sy geledere, het die Bawden nie die Kaap bereik nie. Op 9 Februarie 1687 het hulle land gemaak, wat heelwaarskynlik naby die monding van die Umzimvuburivier in die huidige Transkei was (Boucher, 1981: 81). Chenu en 'n klompie metgeselle (vol=

gens Boucher (1981: 81) sewe en volgens Forbes (1951: 9) agt) gaan hier aan wal om voorrade te soek, en almal behalwe die Fransman word deur Xhosas om die lewe gebring. Hoewel Chenu erg gewond was, is hy deur die inboorlinge begunstig en voorts versorg en goed behandel. Volgens Grevenbroeck se weergawe van die verhaal (Schapera en Farrington, 1933: 219) het die destydse opperhoof van die Xhosas, by name Togu, die Fransman besoek terwyl hy besig was om van sy wonde te herstel, en het dié vriendelike gebaar van hulle opperhoof die swartes aangespoor om Chenu met gasvryheid te behandel.

Nadat hy herstel het, het Chenu vrylik deelgeneem aan die stamlewe van sy gashere, en ook heelwat van hulle taal aangeleer. Hy het ook kennis gemaak met enkele oorlewendes van 'n Hollandse skip, die Stavenisse, wat in Februarie 1686 daar gestrand het, en saam het hulle onderneem om die Kaap oor land te bereik. Ná enkele mislukte pogings word hulle deur die Centaurus naby die huidige Oos-Londen opgepick en kom hulle op 19 Februarie 1688 aan in Tafelbaai. Grevenbroeck skryf:

"Guillaume, schoon er vuil en onoglijk uitziende, word herkend door een Europeaan die hem tegenkwam, en door wiens hulp zijn broeder, toen in zeer eervollen dienst en zeer invloedrijk bij den Stadhouder van Vriesland, van zijn lot kennis kreeg en de geheele zaak aan de Directie onzer Maatschappij voorlegde" (Schapera en Farrington, 1933: 231).

Daar is besluit om jong Chenu te repatrieer, en wagtende op 'n skip na Europa het hy tuisgegaan by Simon van der Stel, van wie se vriendelikheid en gasvryheid hy met dankbaarheid getuig in sy latere geskrif oor sy ervarings in suidelike Afrika.

Omdat Chenu 'n ooggetuie was van sy landgenote se aankoms en nedersetting in Drakenstein, asook eerstehandse inligting besit het oor die godsdiens en stamgewoontes van die Xhosas in die 17de eeu, lewer die vertelling 'n noemenswaardige bydrae tot die Africana-literatuur.

3.0.0 Die Hugenote aan die Kaap (1688)

Die koms van 150 Hugenote in 1688 en 1689 en hulle vestiging in Drakenstein is sekerlik die mees voor-die-hand-liggende enkele gebeurtenis in ons geskiedenis wat dui op 'n raakpunt tussen Frankryk en Suid-Afrika.

As agtergrondsgeskiedenis van die Hugenote-bydrae tot die Africana-literatuur word hier 'n kort oorsig van hulle nedersetting aan die Kaap gegee. Vir 'n omvattende studie van hulle koms en vestiging aan die Kaap word veral verwys na die werk van die eertydse hoofargivaris van die Unie, C.G. Botha (1939), die gedetailleerde studie van M. Boucher (1981) en die reeks artikels deur J.L.M. Franken wat in Die Huisgenoot verskyn het en sedertdien in boekvorm uitgegee is (1978).

3.1.0 Historiese agtergrond

Soos algemeen bekend, het die herroeping van die Edik van Nantes op 23 Oktober 1685 onder Lodewyk XIV 'n bloedige vervolgingsveldtog onder die Protestante in Frankryk ontketen. Dié wat kon ontsnap het na ander Europese lande soos Engeland, Switserland, Duitsland en Holland gevlug, en dit is vanuit lg. dat die Franse vlugteling in 1688 na die Kaap gekom het.

Dit is bekend dat hierdie groep vlugteling meerendeels landbouers was (kyk Botha 1939: 53, e.a.). Die direkteure van die H.O.I.K. het besef dat die Kaap, wat aanvanklik bedoel is as verversingspos vir verbygaande skepe, beter sou kon funksioneer as 'n bevolking van kundige landbouers daar gevestig kon word. Daar is gehoop dat die Franse vlugteling in hierdie leemte sou voorsien, en dat hulle die Franse kennis van o.m. wyn- en olyfbou sou oordra aan die Kaapse koloniste.

Soos duidelik blyk uit die eed van getrouheid wat elkeen moes aflê vóór hulle vertrek na die Kaap (kyk hier onder), moes die Hugenote onderneem om getroue onderdane van die Verenigde Provinsies te word. Die oorspronklike Franse "serment" is herdruk in Botha (1939: 4,5) en Spoelstra (deel II, 1906: 644).

Soos sal blyk uit die Franse se stryd om hulle eie kerk en skool te behou in hulle nuwe tuiste, het die Hugenote wat na die Kaap gekom het, ten spyte van die eed van getrouheid, nie onmiddellik afstand gedoen van hulle Franse identiteit nie.

SERMENT

Que doivent prester les Personnes libres & estant hors le service de la Compagnie, qui vont au Cap de Bonne Esperance avant que de partir de ce païs.

Je promets et jure d'estre soumis et fidelle à leurs hautes puissances les Estats Gènèreaux des Provinces Unies, nos Souverains Maistres et Seigneurs, à Son Altesse, Monseigneur le Prince d'Orange, comme Gouverneur, Capitaine et Amiral Général, et au Directeurs de la Compagnie Génénale des Indes Orientales de ce païs, Pareillement au Gouverneur Général des Indes, ainsi qu'a tous les Gouverneurs Commandants, et autres qui durant le Voyage par Mer et ensuite par terre auront commandement sur nous. Et que j'observeray et exécuteray, fidellement, et de point en point, toutes les loix et ordonnances, faites ou à faire tant par Messieurs les Directeurs, par le Gouverneur Général et par les Conseillers, que par le Gouverneur ou Commandant du lieu de ma résidence, et de me gouverner et comporter en toutes choses comme un bon et fidelle sujet.

Ainsi Dieu m'aide.

Fait et arrêté dans l'assemblée des Dix Sept. le 20 Octobre, 1687.

EED

Wat vrye persone, nie in diens van die Kompanjie nie, voor hulle hierdie land verlaat, met die plan om na die Kaap de Goede Hoop te gaan, moet aflê.

Ek beloof en sweer om onderworpe en getrou te wees aan Hul Hooghede die Stategeneraal van die Verenigde Provinsies, ons Soewereine Meesters en Here; aan Sy Hoogheid die Prins van Oranje, as Goewerneur, Kaptein en Admiraal-generaal en aan die Direkteure van die Algemene Geoktrooieerde Oos-Indiese Kompanjie in gemelde lande; asook aan die Goewerneur-generaal van Indië; sowel as aan die Goewerneurs, Kommandeurs en ander oor my geplaas gedurende die seereis en daarna aan land; dat ek my getrou en stip sal hou aan alle wette en verordeninge reeds gemaak of wat nog gemaak sal word deur die Here Direkteure, die Goewerneur-generaal en Raadsledē, of die Kommandeur van my verblyfplaas en om my in elke opsig te gedra as 'n goeie en getroue onderdaan.

So helpe my God!

Gedaan en bepaal op die vergadering van die Sewentien op 20 Oktober 1687.

(Aangehaal en vertaal deur Botha (1939: 4,5).

Met hulle aankoms aan die Kaap het die Franse slegs 'n sesde van die boere=bevolking en 'n agste van die totale bevolking uitgemaak (Conradie, 1934: 46). Alhoewel sommige van hulle tydens hulle verblyf in Holland 'n bietjie Hollands geleer het, en die H.O.I.K. geen geheim daarvan gemaak het dat die Franse in hulle nuwe vaderland sou moes verhollands nie, is dit te verstane dat die samehorigheidsgevoel tussen die vlugteling in die vreemde versterk sou word.

As simbool van hierdie groepsgeesindheid en van hulle Franse identiteit, het die Hugenote vir die eerste klompie jare ná hulle aankoms gestry vir die behoud van hulle taal. Hierdie stryd het hand aan hand geloop met hulle pogings tot toestemming om 'n aparte gemeente en skool te stig, want hoewel hulle reeds sedert Augustus 1688 ds. Pierre Simond as eie predikant en sedert 8 November van dieselfde jaar 'n landgenoot, Paul Roux, as eie voorleser en skoolmeester gehad het, het hulle dit nogtans nodig geag om die Politieke Raad in 1689 te nader met die versoek om 'n aparte gemeente met 'n eie kerkraad te konstitueer (Scholtz, 1965: 226). Die aansoek is deur die kommandeur geweier, maar ná 'n tweede aansoek gee die Here XVII in 1690 toestemming daarvoor. As voorwaarde moes die kerkraad tweetalig wees, en die Hollandse en Franse kinders onder een dak skoolgaan. Hierdie beleid van geleidelike verhollandsing het egter tien jaar later plotseling tot 'n einde gekom toe die Here XVII die gebruik van Frans in die kerk en skole geheel en al verbied het. Die Hugenote was geensins hiermee geneë nie, en toe versoekskrif ná versoekskrif deur hulle aan die owerhede gestuur word, is die saak deur die Kompanjiedirekteure in die hande gelaat van goewerneur W.A. van der Stel. Hoewel Frans nog tot omstreeks 1726 op sporadiese wyse gehoor is op skool en in die kerk, het die gebruik daarvan geleidelik afgeneem ná die terugkeer na Europa van ds. Pierre Simond in 1701 (Boucher, 1981: 356). Die Franse sterrekundige l'abbé de Lacaille wat in 1751 die Kaap besoek het, skryf dat hy niemand onder die ouderdom van veertig jaar teëgekome het wat nog Frans kon praat nie (Scholtz, 1965: 232).

Benewens die verhollandsingsbeleid van die H.O.I.K., kan die vinnig uitsterf van die Franse taal in Suid-Afrika waarskynlik ook toegeskryf word aan die basiese ongeletterdheid van die Hugenote wat hierheen gekome het. Hierdie feit verduidelik ook waarom hulle bydrae tot die Africana-literatuur relatief beperk is. Conradie (1934: 43) skryf: "Hulle was manne wat vir 'n vryheidsideaal heelwat feil gehad het, van bietjie meer ontwikkeling as die Hollandse vryburgers maar in hul kern niks anders as landbouers nie, geen aristokrate met titels en wapens nie soos soms met misplaaste familie=

trots voorgestel word." Pheiffer (1976: 64) beklemtoon hierdie gedagte wanneer hy skryf: "(Die Hugenote) was meestal werkende mense en uit die kleinboerestand, sonder veel formele skoling, met moontlik 'n klein getal uit die hoër stand onder hulle." 'n Hugenote-bydrae tot die Africana-literatuur in die vorm van geskriffies waarvan fragmente in die Kaapse Argief bewaar word is almal kwitansies, rekenings of formele verklarings, en hoewel hulle taalkundig en kultuurhistories van groot waarde is, is dit duidelik dat die Hugenote wat wel geletterd was, net geskryf het wanneer dit nodig was, en dus nie die Franse taal d.m.v. literêre uitings hier aan die suidpunt van Afrika aan die lewe kon hou nie.

Die enigste Franse vlugteling wat wel, in die woorde van Conradie (1934: 43) troos gesoek het in die skryfkuns was Simond. Hy het tydens sy Kaapse verblyf gewerk aan 'n nuwe vertaling van die Franse psalms van Clement Marot en Theodore de Bèze wat in 1645 in Parys verskyn het. Sy haas om dan ook hierdie nuwe vertaling voor te lê aan die Waalse Kerksinode in Nederland, word as een van die redes gegee waarom hy na Europa wou terugkeer (Boucher, 1981: 357). Hoewel sy werk die sinode te l  at bereik het, het Simond nogtans daarin geslaag om dit in 1703 in Amsterdam te publiseer onder die titel Les Veill  es Africaines. 'n Hugenote-predikant aan die Kaap was dus moontlik verantwoordelik vir een van die vroegste werke van liter  re waarde wat op Suid-Afrikaanse bodem geskryf is. "The book (d.i. Les Veill  es Africaines) is certainly one of the earliest literary compositions to have been written in South Africa" (Boucher, 1981: 358).

Benewens Les Veill  es Africaines is dit ook aan die Kaap dat Simond die inspirasie ontvang het vir 'n preek wat in 1707 in Haarlem gepubliseer is. Die oorspronklike teks van hierdie historiese preek, "La vraye adoration, et les vrais adoreurs" word bewaar in die argief van die Hervormde Kerk in Kaapstad. 'n Afrikaanse verwerking daarvan onder die opskrif "Die ware aanbidding en die ware aanbidders" word gegee deur Du Toit (1939: 495-498).

Daar is reeds op gewys dat die vertrek van Simond na Europa die uitsterf van die Franse taal aan die Kaap verhaas het. Sonder sy leierskap, en a.g.v. die gedwonge beleid van verhollandsing, het die Franse gemeenskap geleidelik hulle aparte identiteit prysgegee. Die dikwels onsimpatieke houding van die goewerneur word ook verduidelik deur die feit dat Holland sedert 1688 weer eens in oorlog teen Frankryk gewikkel was. Daar was die konstante gevaar van 'n Franse aanval op Tafelbaai, en Van der Stel was onseker oor die mate waarin hy werklik kon staatmaak op die lojaliteit van die Franse vlugtelinge.

Die geskiedenis het egter bewys dat die goewerneur se vrese ongegrond was, en dat hy onbewustelik self die vernaamste rede vir die vereniging van die Franse met die Hollanders was. Die Hugenote het naamlik in verset teen veral die ekonomiese beleid van die goewerneur gekom, en hulle geskaar by die Hollandse koloniste, en hierdie gesamentlike stryd teen die owerheid het die vereniging van Fransman en Hollander versnel soos geen regeringsmaat= reël dit sou kon doen nie. Franken (1978: 79-100) beskryf hierdie stryd tussen Van der Stel en nege koloniste breedvoerig in "Die proses teen die 'Drie Hollanders, drie Fransse vlugtelingen en drie Africanen'".

Om die vereniging van die Hugenote met die Hollanders en met Afrika as sodanig te illustreer, word verwys na die betekenisvolle historiese uitroep: "'K ben een Africaander" op Stellenbosch in 1707 wat toegeskryf word aan 'n jong seun met 'n Franse van, te wete Hendrik Bibault. (Vir besonderhede oor dié gebeurtenis, kyk o.m. Franken (1978: 101-107) en Grobbelaar (1974¹: 92-94).)

Franken bewys deur middel van argiefstukke dat Bibault die seun van 'n Diedlof Bibault (van Duitsland afkomstig, maar weens sy Franse van waarskynlik 'n Franse Hugenoot) en die Hollandse weesmeisie Willemijntie Adriaansse was. Hy verduidelik ook dat "Africaan", "Africaander" en "Africaaner" in die 17de eeu in die Kaapse stukke alleenlik in die sin van "naturel of inlander" gebruik is, en dit dus 'n belangrike vonds is om te kan bewys dat Bibault blank was (1978: 101) — 'n blanke (en boonop van Franse afkoms) wat homself in 1707 beskou as 'n "inboorling" van die Kaap. So gou as negentien jaar ná hulle aankoms aan die Kaap, kan daar dus gepraat word van eenwording van die Franse Hugenote, nie net met hulle medeboere nie, maar met die bodem van Afrika self.

Hoewel Bosman (1968: 59) die Afrikaner se Franse (Hugenote, en ander Franse ná hulle) bloed stel op ongeveer 17%, word Heese (1974: 52) se navorsing deur kenners as meer akkuraat beskou. Hy stel die persentasie op 14.6%. Hierdie persentasie skyn gering te wees, maar die rol wat 'n handjievul Franse Hugenote gespeel het in die opbou van 'n Westerse kultuur aan die suid= punt van Afrika word in die 20ste eeu hoog genoeg geag om onder meer aan= leiding te gee tot 'n Hugenote-Gedenkmuseum, 'n Hugenotevereniging met sy eie publikasie as mondstuk en 'n Hugenote-Gedenkfees. Daar is selfs Suid-Afri= kaners wat só sterk voel oor hulle Franse herkoms dat hulle die onkoste aan= gaan om die Hugenotefees wat van tyd tot tyd in Frankryk gehou word, by te woon. Bosman (1968: 67) praat namens menige Suid-Afrikaner wanneer hy sê:

"Die koms van die Hugenote-immigrante tussen 1688 en 1700 het bestaans-elemente in ons volkswese en kultuur ingevoer wat van sy onvervreemdbaarste en kosbaarste besittinge geword het."

3.2.0 Hugenote-bydraes tot die opbou van kultuur en beskawing in Suid-Afrika

Baie navorsing is reeds gedoen oor die Hugenote-bydrae tot kultuur en beskawing in Suid-Afrika. Hoewel dit buite die bestek van hierdie studie val, gee ek volledigheidshalwe, en as aanknopingspunt by die Hugenote-bydrae tot die Africana-literatuur, 'n kort oorsig daarvan.

Daar moet eers gespesifiseer word wat met die woorde kultuur en beskawing in die konteks van Hugenote-bydrae bedoel word. Vir 'n volledige omskrywing van bogenoemde terme word o.m. verwys na Boshoff (1936: 16 en 133); Coetzee (red.) (1960: 31); Grobbelaar (1974¹: 8-59, 1974²: 5-35 en 1981: 3-16) en Smith (1962: 150).

In die huidige oorsig word volstaan met die volgende definisies:

Kultuur: "Dit is al die stoflike en geestelike dinge wat die mens skep deurdat hy, onder dwang van sy gees, in wisselwerking met die natuur en sy medemens verkeer, waarby die bonatuur ook altyd 'n rol speel" (Grobbelaar, 1981: 4).

Beskawing: (Beskawing is) "daardie stadium in die mens se kultuurontplooiing waar die rede die oorhand oor die emosie verkry in sy inwerking op die natuur en bonatuur om nuwe kultuur te skep" (Grobbelaar, 1974²: 20).

3.2.1 Bydrae tot die materiële kultuur

Terwyl 'n bydrae t.o.w. boukuns, meubelkuns, kleredrag ens. uitgewys kan word, is die opvallendste invloede op die gebied van volksbedrywe. Die Hugenote se vakkennis het egter nie dadelik ná hulle aankoms 'n bydrae tot die groei van die kolonie gemaak nie, omdat hulle ten spyte van hulle goeie ontvangs (kyk Botha, 1939: 13) aanvanklik in die grootste armoede gedompel was. Sels twee jaar ná hulle vestiging aan die Kaap het hulle só ellendig gelewe dat benewens 'n kollekte wat vir hulle geneem is onder die meer gevestigde inwoners van die kolonie, 'n bedrag van 6 000 ryksdaalders ook gestuur is uit Batavia (Botha, 1939: 14,15).

Mettertyd word hulle invloed op die materiële kultuur wel weerspieël in plaashuisbedrywe soos die kook van moskonfyt, en volgens Bosman (1945: 203) is die Hugenote ook verantwoordelik vir die ontstaan van die droëvrugte- en konfytbedryf. Dorpsberoepe soos dié van wamaker en smid en boerderybedrywe

soos wynbou, vrugteteelt, leerlooierij en brandewynstook is ook deur die Hugenote beoefen. Die Hugenote-smede het nie alleen die grootste deel van die ysterwerk vir die waens self gemaak nie, maar het ook die gereedskap van al die boere in die omgewing help herstel en skerp maak.

Die wamakersbedryf het werk aan 'n hele aantal mense verskaf omdat alles met die hand vervaardig moes word. Wamakers Vallei, vandag Wellington, was dan ook vroeër bekend as Val du charron (charron is Frans vir wamaker) en daar word o.m. beweer dat dit die naam van die Hugenote-wamaker Daniel Hugo se plaas was (Casalis, 1922: 108). Ook Changuion (1854: 91) skryf in hierdie verband:

"Een derde heet Wagenwamekrs Vallei naar den stichter Charron, het fransch voor wagenmaker, en de meeste bewoners zyn zyne afstamme=lingen".

Alles wat die Hugenote hulle hand aan geslaan het, was egter nie noodwendig suksesvol nie. Ene Francois Guillaumé het byvoorbeeld in 1726 met sy vrou en kinders na die Kaap gekom om 'n sywurmbedryf daar te vestig (Boucher, 1981: 156). Hy het sy bes gedoen om sy landgenote in die sywurmteteelt te laat belangstel, en 'n aantal moerbeibome is selfs uit Europa ingevoer om die bedryf te stimuleer. Waarskynlik a.g.v. 'n gebrek aan kennis en ondervinding van die Kaapse klimaat en die aard van die grond, het die sypinnery geen vordering gemaak nie, en is dit tydens die bewind van Willem Adriaen van der Stel gestaak.

Om te voldoen aan die eise van hulle nuwe omgewing, kon die Franse hulleself nie altyd die luukse gun om in één bedryf te spesialiseer nie, en was verskeie van hulle noodgedwonge vakman sowel as boer. So was Isaac Taillefer byvoorbeeld boer sowel as vermaarde hoedemaker (Boucher, 1981: 223). Volgens Drabczuk (1983: 46) het so veel as 24% van die Hugenotebevolking twee of meer beroepe beoefen.

3.2.2 Bydrae tot die geestelike kultuur

Alhoewel daar baie bespiegel kan word oor die Franse bydrae, indien enige, tot die Afrikaner se volkskarakter (kyk Bosman (1968: 60-62) se bespreking van dié bydrae), het die Franse wél 'n noemenswaardige bydrae tot of invloed op die geestelike kultuur in Suid-Afrika gelewer.

i) Volksgeloof

Aanduidings van 'n Franse raakpunt in die Afrikaanse volksgeloof word deur Coetzee (1938: 196, 197) en Grobbelaar (1977: 15) gegee wat waarskynlik deur

die koms van die Hugenote teweeggebring is. Net soos die watergees (meermin, waterheks, waterperd, waterbobbejaan) wat 'n mens op die een of ander manier die water inlok en dan laat verdrink, en wat algemeen voorkom in die Afrikaanse volksgeloof, is daar die Franse "dracs" of feetjies wat onder in die riviere woon. Hulle dryf glo soms aanloklik op die oppervlak van die water rond, maar sodra 'n mens probeer om een te gryp, trek die "drac" 'n mens die water in (Grobbelaar, 1977: 15). Ook die slang in die Afrikaanse volksgeloof verskil volgens Coetzee (1938: 196) nie van sy Duitse of Franse eweknie nie.

ii) Geneeskunde

Die bedrywighede van die aantal chirurgie of geneeshere wat onder die Hugenote voorgekom het, kan beskou word as 'n bydrae tot die geneeskuns wat aan die einde van die 17de eeu aan die Kaap toegepas is. Hiermee word nie bedoel dat die rate en geneesmiddels van die Hugenote-dokters noodwendig verskil het van die geneeskuns wat elders in die kolonie toegepas is nie, maar wel dat dit verteenwoordigend is van die kultuur of beskawingspeil van daardie tydperk. Enige inligting oor die geneeskuns van die Hugenote-dokters sal dus kultuur-historiese betekenis dra. 'n Voorbeeld hiervan is te vind in 'n fragment van die Hugenote-geneesheer Gideon le Grand se "Joernaal" van 1710 wat behoue gebly het, waarin hy opmerkings oor sy pasiënte en verrigte mediese dienste neergeskryf het. Nie alleen kry ons daar 'n aanduiding van die geneeskuns wat beoefen is nie (n verstuite pols word byvoorbeeld behandel met 'n mengsel van meel, eiers en klei) maar dit blyk ook dat medisyne dikwels op aanvraag van die pasiënt aangestuur is, en dat reise of huisbesoeke maar selde voorgekom het (Botha, 1939: 57). Afdrukke van die fragmente van die Joernaal word bewaar in die Hugenote-Gedenkmuseum in Franschhoek. (Kyk ook Franken (1978: 153-158).)

iii) Feeste

Hoewel die eerste honderdjarige herdenking van die koms van die Hugenote sonder enige feesviering verbygegaan het, het daar in die loop van die 19de eeu geleidelik belangstelling in dié aspek van die Suid-Afrikaanse geskiedenis ontstaan, en 'n behoefte om die Franse stamvaders te vereer het tot 'n hoogtepunt gekom met die Hugenote-gedenkfees van 1939. Die gebeure wat deur die jare gelei het tot hierdie volksfees, word beskryf deur Kapp (1975: 133) in sy studie oor die Afrikaner se volksfeeste.

In 1824 is ou Hugenote-familiestukke en -dokumente versamel met die oog op

bewaring in 'n sentrale plek, maar hier het niks van gekom nie, en die oudhede wat wel bygemaar gebring is, het verlore geraak. In 1851 het weer eens 'n behoefte ontstaan onder die boere van die eertydse Hugenote-plase om die Franse vlugteling te vereer. Hierdie keer het dit uitgeloop op die oprigting van die Simondiumskool, vernoem na Simond (Kapp, 1975: 133). Hoewel die klein private skool nie kon kompeteer met die groter regeringsskole nie, word die groeiende belangstelling en waardering vir die Hugenote o.m. weerspieël in die publikasie van A.N.E. Changuion se Geschiedenis der Fransche Protestantsche Vlugtelingen van die Herroeping van het Edikt van Nantes tot op Onzen Tijd in 1854. In Die Afrikaanse Patriot van 15 Januarie 1876 nooi die redakteur die lesers uit om bydraes in te stuur oor wat hulle nog te hore kan kom uit die mond van "geloofwaardige ou'e mense" oor die Hugenote-voorvaders. Die entoesiasme vir 'n Hugenote-gedenkteken wat veral deur dié blad geïniseer is, het gelei tot die stigting van die Hugenote-skool in Dal Josafat in 1882 (Kapp, 1975: 134).

Met die tweehonderdste herdenking van die herroeping van die Edik van Nantes in 1885, is daar veral op Wellington en Cradock 'n groot fees gehou, wat die gedagte laat ontstaan het om die tweehonderdjarige koms van die Hugenote te herdenk. As gevolg van onenigheid en verskeie terugslae (Kapp, 1975: 134, 135) het hier egter nie veel van gekom nie, en is die eerste werklike Hugenote-feeseers in 1939 (251 jaar ná die koms van die vlugteling) met groot welslae gevier. Op Stellenbosch, Paarl en Franschoek het die feeste almal die vorm aangeneem van historiese voorstellings, waar grepe uit die geskiedenis van die Hugenote met tydperkgetroue kostuums en op luisterryke wyse, histories korrek aangebied is. Historiese voorstellings wat sedertdien baie gewild geword het op die Afrikaner se volksfeeste is volgens Kapp (1975: 80) van Franse oorsprong. Die gravin De Genlis het naamlik aan die einde van die 18de eeu dergelike voorstellings gebruik as 'n metode om die kinders van die hertog van Chartres te onderrig.

Benewens die historiese taferel wat tydens die Fees in 1939 deur die studente van Stellenbosch aangebied is, is drie eenbedrywe met 'n Hugenote-strekking in Kaapstad aangebied deur die Universiteit van Kaapstad en die Franse Kring. Die eerste daarvan was Marguerite de Manenteau deur Mornay du Plessis wat afspeel tydens die vlug van die Hugenote in Frankryk, die tweede die nou bekende Die Arrestasie van Uys Krige wat in Suid-Afrika afspeel in die tyd van W.A. van der Stel, en die derde Lloyd Hooper se The years to come, wat die stryd tussen Van der Stel en die vryburgers uitbeeld (Hugenote Gedenkuitgawe, Die Suiderstem, 16 September 1939).

Die koms van die Hugenote het dus hier nie alleen aanleiding gegee tot 'n volksfees nie, maar ook tot literêre skeppings.

Sedertdien is daar nie weer 'n grootskaalse Hugenote-fees gevier nie, hoewel gedenktekens wel opgerig is. Voorbeelde is die Hugenote-monument in Franschhoek en die Hugenote-Gedenkmuseum reg langsaaan wat in 1967 ingewy is.

iv) Psalmwysies

Die Psaumes de David, oorspronklike Protestantse gesangboek van Marot en Bèze waarop Simond sy verwerking gebaseer het, vorm in sy Nederlandse kled die basis van die hedendaagse Afrikaanse kerkmusiek. Franse volkswysies is aanvanklik gebruik om sommige van die psalms in Marot en Bèze te toonset, en later het Franse komponiste soos Claude Goudimel en Louis Bourgeois die taak aangevul (Gerdener, 1939: 487). Dit is byvoorbeeld bekend dat die melodie vir psalm 38 wat vandag nog gebruik word, deur Bourgeois ontleen is aan 'n Franse volksliedjie "Une pastourelle gentille" ("Die liewe herderinnetjie") (Loots, 1949: 60). Hoewel sommige van die hedendaagse Afrikaanse psalmwysies dieselfde is as dié wat 300 jaar gelede deur die Hugenote aan die Kaap gesing is, moet onthou word dat dit ook dieselfde is as die 17de eeuse Nederlandse protestantse kerkliedjies wat gebaseer was op die pionierswerk van Marot en Bèze. Sommige Afrikaanse psalmwysies is dus Frans van oorsprong, maar het via Nederland Afrikaanse volksbesit geword. Kyk verder in hierdie verband: Gerdener (1939: 486-488); Du Toit (1983: 1-10 en 82,83); Loots (1948: 59, 60 en 71, 72 en 161-163) en Van Warmelo (1958: 32).

v) Franse invloed op of bydrae tot die Afrikaanse taal

a) In teenstelling met vroeë beskouings, is dit vandag 'n aanvaarde feit dat die invloed van Frans op die Afrikaanse taal baie gering was. Dit is veral die werk van Raidt (1976: 34, 35; 83-86; 169, 170) wat vroeë mistasting oor sogenaamde Franse elemente in Afrikaans vir goed uit die weg geruim het.

Soos reeds genoem, het die Franse taal wat deur die Hugenote na die Kaap gebring is, redelik gou uitgesterf. Ons het gesien dat die owerhede se beleid van verhollandsing gedeeltelik hiervoor verantwoordelik was, en dat die stryd teen Willem Adriaen van der Stel 'n gevoel van samehorigheid tussen Hollandse en Franse boere bewerkstellig het. Raidt (1976: 85) voeg by dat ondertrouery uiteindelik die laaste spore van die Franse taal laat verdwyn het en dat Frans teen 1725 aan die Kaap nie meer lewensvatbaar was nie.

Franken (1978: 130, 131) het bevind dat Hottentotte in diens van die Frans=

sprekende boere, ook die taal aangeleer het. Besonderhede oor hierdie verskynsel wat egter, so ver vasgestel kon word, geen blywende uitwerking op Afrikaans gehad het nie, word gegee in 'n Huisgenoot-artikel deur Franken (16 Mei 1930: 31, 63, 65, 67).

Dit moet onthou word dat Frans sedert die Middeleeue 'n baie sterk invloed op die Nederlandse taal uitgeoefen het. Die Universiteit van Parys het 'n groot aanhang geniet, en baie Nederlandse geleerdes het daar gestudeer en sodoende Franse wetenskaplike terme met hulle teruggeneem. Die nuwe gods= dienstige bewegings wat in Cluny en ander Franse kloosters ontstaan het, het o.m. na die Nederlande uitgebrei en onvermydelik 'n invloed op die kerk= like woordeskat uitgeoefen. Die ryk handelsverkeer tussen Frankryk en Neder= land het 'n goeie kennis van die Franse taal onder die ryk burgery en hande= laars tot gevolg gehad, wat weer weerspieël word in die groot aantal Franse woorde wat op die gebied van die handel en die nywerheid in Nederlands voor= kom (Smith, 1962: 241,242). Dit is dus te verstane dat baie woorde van Franse afkoms voorkom in die Nederlands van die 17de eeu — taal wat die Hollandse amptenare met hulle saambring het na die Kaap. Heeltemal onaf= hanklik van die Frans wat deur die Hugenote na die Kaap gebring is, is daar dus Franse woorde gebruik in die praat- en skryftaal van die eerste volks= planters. Raidt (1976: 169) wys daarop dat Van Riebeeck se Dagregister en ander amptelike stukke van Franse woorde wemel. Benewens 'n aantal woorde wat deur die Hugenote bygedra is, is die woorde van Franse oorsprong wat in Afrikaans aangetref word, dus geërf van 17de eeuse Nederlands.

Hoewel dit moeilik is om te bepaal watter woorde afkomstig is van die Hugenote, kan 'n mens veronderstel dat dié wat verband hou met die vrugtekweek moontlik daaronder kan tel. Voorbeelde hiervan is bermot(peer), sersan(peer), sermyn(peer), pawie(perske) en pompemoer (pomelo) (Scholtz, 1965: 233 en Raidt (1976: 170). Raidt (1976: 34,35 en 169, 170) gee 'n groot aantal voorbeelde van Afrikaanse woorde wat via die Nederlands afkomstig is van Frans. Ek noem hier enkeles daarvan, en gee tussen hakies die Franse ekwivalent om telkens die treffende ooreenkoms aan te toon: affêre (affaire); agent (agent); avontuur (aventure); balkon (balcon); fontein (fontaine); goewerneur (gouverneur); oorlosie (horlage); plantasie (plantation); plesier (plaisir); populêr (populaire); ras (race); ruïneer (ruiner); soep (soupe); tert (tarte). Pettman (1913) gee, op verspreide wyse, nog voorbeelde van Afrikaanse woorde wat via Nederlands van Franse oorsprong is. Interessante voorbeelde is: portefisie-deur (porte = deur; briser = (op)gebreek, of porte= de-visite). Hier word verwys na die voudeure wat dikwels in die ou Kaapse huise aangetref is.

tussen die voorhuis en agterkamer. Die betekenis van die Franse "porte" het hier verlore gegaan, sodat dit opnuut verteenwoordig is in die Afrikaanse deur (1913: 382).
 Appelliefie (Afr.), appel-der-liefde (Ndl.) en pomme d'amour (= liefdes=appel) (Frans) (p. 353);
 kaduks (Afr.), caduc (Frans) (p. 238);
 aspres (Afr.), expres (Frans) (p. 34);
 frikadel (frikadel- Afr.), fricandea (= dun gesnyde kalfsvleis in botter gebraai en met sous bedien (Frans)) (p. 178);
 kaneel (Afr.), cannelle (Frans) (p. 248);
 seur (Afr., algemeen deur die Hottentotte aan die Kaap gebruik om na hulle werkgewer te verwys), sieur of seigneur (= edelman of heer) (Frans) (p. 437)).
 In Ons Klijntji van Julie 1897 kom die volgende tipiese gebruik van dié woord voor:

"Op 'n ander dag lol ou Koos weer o'er 'n sopi. Di baas fra: 'Mar, Koos, smaak di brandewyn dan fer julle Hotnots so lekker dat julle altoos so daaro'er lol?' Di antwoord was: 'Né, myn liewe seurtji, ons drink di ding ni om hy fer ons so lekker smaak ni, maar om hy so lekker maak'".

In 'n onlangse proefskrif wat by die Sorbonne-Universiteit ingelewer is, beweer Drabczuk (1983: 200-203) dat Frans, meer nog, die Frans van die Hugenote, direk aanleiding gee het tot die ontstaan van Afrikaanse woorde soos affêre, lakune, niggie, pikant e.s.m. Sy verwerp die beskouing dat hierdie woorde (152 in getal) uit die 17de eeuse Nederlands ontwikkel het, en beweer dat dit deur die Hugenote na die Kaap gebring is. Sy gee ook 'n groot aantal argaïese woorde wat vandag algemeen onbekend is, sonder om te noem dat dit verouderde vorme is en dus nie beskou kan word as deel van die lewende taal nie, soos byvoorbeeld poerbasledan en appelpe (p. 201). Sy verduidelik (p. 95) hoe sy die lys van Afrikaanse woorde wat aan die Hugenote-Frans ontleen is, verkry het: 'n Afrikaanse etimologiese woordeboek is gefynkam vir woorde wat 'n Franse invloed toon. Daarna is dié woorde in 'n Nederlandse etimologiese woordeboek nageslaan om vas te stel of hulle reeds in die 17de eeuse Nederlands bestaan, en deur eliminasië is die Afrikaanse woorde met 'n Franse inslag wat op Kaapse bodem ontstaan het, uitgelig. Drabczuk spesifiseer egter nie die woordeboeke wat sy gebruik het nie, en in die oog van Raidt se wetenskaplik gestaafde en gedetailleerde studie oor Afrikaanse woorde van Franse herkoms, kan Drabczuk se navorsing, al is dit 'n baie meer resente werk, nie as absoluut akkuraat beskou word nie.

Sekere tipiese konstruksies wat in Afrikaans voorkom, soos die herhaling van ons i.p.v. die Hollandse wij, en die dubbele negatief, is al dikwels verkeerdelik toegeskryf aan Franse invloed. Bosman (1968: 63) skryf: "Ten spyte van besware wat ingebring is, voel ek nog altyd nie oortuig dat ons Franse invloed heeltemal kan uitskakel in die volgende gevalle nie", en noem dan as voorbeeld die Franse negasie "ne ... pas" wat die dubbele nie in Afrikaans sou beïnvloed het. Lank vóór Bosman word in Di Afrikaanse Patriot (15 April 1876) geskryf dat die "dubbele nie is nes die Frans ne ... pas". Raidt (1976: 192, 193) bewys egter dat die dubbele negatief reeds in sekere Nederlandse dialekte voorkom, en dus weer eens deur Hollandse immigrante na Suid-Afrika gebring is. Sy wys ook daarop dat die Franse dubbele ontkenning in sintaktiese opsig radikaal van die Afrikaanse verskil (1976: 192). Ter verduideliking hiervan kan bygevoeg word dat die Franse negatief altyd direk aan weerskante van die werkwoord aangetref word, terwyl in Afrikaans die tweede nie altyd heel aan die einde van enkelvoudige sinne staan, en behalwe vir enkele uitsonderlike gevalle, ook in saamgestelde sinne aan die einde van die sin voorkom.

Ander verskynsels wat dikwels verkeerdelik aan Franse invloed toegeskryf word, is die nasalering van byvoorbeeld [ɔ̃ns] i.p.v. [ɔns] soos in Hollands, en die Afrikaanse hè-en nè- interogatief wat herinner aan die Franse hein. Die meeste taalkundiges aanvaar egter nie meer dié veronderstellings nie, en Scholtz (1965: 233) merk tereg op:

"Ons kan vandag geen enkele punt in die Afrikaanse sinsbou, vorm- en klankleer noem wat aan Franse invloed moet toegeskrywe word nie".

Daar moet dus tot die gevolgtrekking gekom word dat behalwe vir die enkele vrugtename in Afrikaans, die Hugenote geen noemenswaardige bydrae tot die Afrikaanse taal as sodanig gemaak het nie. Wel kan ons Bosman (1968: 63) se stelling aanvaar dat die Franse nuwelinge in die kolonie bygedra het tot die ontstaan van Afrikaans deurdat hulle, as vreemdelinge wat 'n nuwe taal (Hollands) moes aanleer, die vereenvoudigingsproses van lg. versnel het.

b) Volkstaal

Wat die volkstaal betref, het die Hugenote 'n belangrike bydrae gelewer tot plaasnaamgewing in die Boland. Hulle het dikwels die naam van hulle plek van herkoms in Frankryk oorgedra op hulle nuwe tuiste in Suid-Afrika. Botha (1939: 141-150) gee 'n volledige opgaaf van plase wat in Drakenstein

en omgewing vóór 1700 in eiendom gegee is, en hier tref ons 'n groot aantal plaasname met Franse oorsprong aan: Picardie, Lombardie, Calais, Les Plessis Marle, Rhone, Normandie, La Provence, Burgogne, om net 'n paar te noem.

Benewens die suiwer Franse plaasname waarvan enkele voorbeelde hier bo gegee is, is daar ook dié wat in 'n verafrikaansde of ten minste 'n vereenvoudigde vorm voorkom. De Bosdari (1971: 115) gee belangrike inligting in hierdie verband: Bien Donne, 'n plaasnaam wat dateer uit die laat 19de eeu, is 'n ontvorming van die korrekte Franse bien donnée, wat beteken "goed verdeel", hier met verwysing na die verdeling van eiendom onder die Joubert-familie. Die naam Labori van die plaas in die Franschhoek-distrik is 'n ontvorming van die woord abri wat "skuiling" beteken, terwyl Labori in die Paarl-distrik 'n ontvorming is van die pleknaam Brie in Frankryk vanwaar die Taillefer-familie in die 17de eeu afkomstig was (1971: 117). In die Groot-Drakenstein-distrik lê die plaas l'Ormarins wat in 1694 deur Jean Roi aangelê is. Die oorsprong van hierdie naam is onseker, maar dit is moontlik só genoem a.g.v. 'n verwarring tussen die naam Jean Roi en dié van 'n landgenoot Jean Roux wat afkomstig van La Morin in Frankryk was. Hierdie moontlikheid word onderstreep deur die feit dat die plaas as Lamorin bekend was toe dit aan Jean Roi se opvolger, Pierre Joubert, behoort het (1971: 81). Minder ooglopend van Franse oorsprong is die plaasnaam Lekkerwyn in die Paarl-distrik wat die fonetiese uitspraak van die Franse Leclévant is (1971: 117). (Kyk Nienaber, 1939²: 25.)

Ander plekname wat dateer uit die Hugenote-tydperk is Trompetterbos en Du Toitskloof. Daar word nl. vertel dat 'n klompie Boesmans vee van die Hugenoot Francois du Toit gesteel, en die berg bokant die plaas ingejaag het. Du Toit, met 'n aantal helpers, het besluit om in twee groepe die berg op te klim en weer bo-op bymekaar uit te kom. Om mekaar te vind sou hulle by 'n bos 'n trompetter blaas, en dié plek heet vandag nog Trompetterbos (Nienaber, 1939¹: 84, 91 en 1939²: 25). Dit was ook die eerste keer dat die kloof uitgeklim is, vandaar die naam Du Toitskloof.

Dit is soms moeilik om vas te stel watter Franse plekname in Suid-Afrika wel dateer uit die Hugenote tydperk. Alhoewel daar voorbeelde bestaan van "Franse" name wat in resente tye, uit navolging van oorspronklike Franse name, gegee word aan plekke, geboue, ens., is die meeste van dié name deur Franse (Hugenote of ander) self gegee — in die meeste gevalle ter gedagtenis aan die stamland.

Simondium is met sekerheid vernoem na die Hugenote-predikant, Simond, terwyl

Simonsberg weer genoem is na Simon van der Stel (Nienaber, 1939²: 27). In 1729 is 'n plaas naby Stellenbosch aangelê met die naam Bartholomeusklip, moontlik ter gedagtenis aan die Bartholomeus-nag in Frankryk toe duisende Protestante in 1572 om die lewe gebring is. Ander hibridiese samestellings wat getuig van Franse inspirasie is: Bretagne-klip (naam van 'n sekere granietrots op Paarlberg); Huguenot (Head) ('n bergpiek), en Napoloenberg naby Stellenbosch wat glo die fatsoen van die beroemde keiser se gesig het (Du Plessis, 1973: 10, 11). Onderzoekers is dit egter nie almal eens oor die juistheid van hierdie benaming nie, soos blyk uit Conradie (1910: 112) se opmerking:

"Die Napoleon waarvan men te Stellenbosch zoo veel denkt, lyk niet op een mensgestalte, maar veel meer op een windhond die door een woedende os in de lucht geworpen en op zyn rug gevallen is, en nu met zyn neus omhoog ligt".

Die Napoleonkop naby Harrismith toon 'n beter ooreenkoms met die Franse keiser (Nienaber, 1939²: 27). Chavonnesberg in die Kaapprovinsie is vernoem na die Hugenate-goewerneur Mauritz de Chavonnes en word reeds in 1778 in die joernaal van Van Plettenberg so genoem (Nienaber, 1939²: 27). Pic blanc, Pic Delville, Pic Sans-Nom, La France en La Belle France is almal bergname (Du Plessis, 1973: 10, 11). Ander Franse plekname ter plaatse is Coligny in die Transvaal (moontlik vernoem na Gaspard de Coligny wat die Protestante gelei het in hulle stryd teen die Katolieke), La Plaisante, Le Chasseur, Lourdes, Malmaison, Le Roux in die Kaapprovinsie, en Marseilles, Calais en Cabrière in die Oranje-Vrystaat.

Die talle Franse familiename wat in hulle suiwer of verafrikaansde vorm landwyd voorkom, getuig ook van onomastiese invloed op Afrikaans. Vanne soos Minnaar (van Mesnard), Nel (van Niel), Cronjé (van Crosnier) en Terblanche (van Terreblanche) is net enkele voorbeelde. Heelwat van die Hugenate-stamvaders se familiename kom ook onveranderd voor, byvoorbeeld Du Plessis, Du Toit, De Villiers en Hugo.

vi) Africana-literatuur

Die Hugenate het 'n noemenswaardige bydrae gelewer op die terrein van die Africana-literatuur. Die mees elementêre voorbeelde is 'n aantal dokumente bestaande uit fragmente van geskifte wat deur die Hugenate self aan die Kaap geskryf is. Dié dokumente behels 'n aantal kwitansies, rekeninge en verklarings wat deur Franken (1938: 88-104) bespreek en deur Pfeiffer (1976: 51-64) o.m. taalkundig ontleed word. Benewens die kultuurhistoriese inligting wat byvoorbeeld vorendag kom uit 'n lys gebruiksartikels wat gegee word in een

van die dokumente (Pheiffer, 1976: 60), is anekdotiese gebeure ook opgeteken soos in Jean Prieur du Plessis se verklaring oor die dood van Charl Marais wat deur Hottentotte met klippe bestook is.

Die geneesheer Gideon le Grand se joernaal waarin hy besonderhede i.v.m. sy beroep opgeteken het, gee nie alleen 'n insig in die geneeskuns en geneesmiddels van die vroeë 18de eeu nie, maar ook iets van Le Grand as persoon, soos bv. in die aanhef van sy joernaal wat hy waarskynlik self gedig het. Ek wysig so effens die vertaling van hierdie aanhef wat deur Franken (1978: 154) gegee word:

"Begin jou taak met dagbreek, lowende die heilige naam van die ewige God, prys hom weer die aand ná jou taak voltooi is, en laat die jaar so verbygaan."

In Die Afrikaanse Patriot van 15 Augustus 1876 word die geskiedenis van die Theron-familie in Suid-Afrika gegee, asook die vertaling van 'n brief wat deur die voorvader wat in Nîmes, Frankryk agtergebly het, aan die stamvader Jacques Therond na die plaas Languedoc gestuur is. Volgens Boucher (1981: 153, 154) het die oorspronklike Franse brief verlore geraak, maar die Hollandse vertaling daarvan word so vroeg as 1827 gegee in die geslagslys van die Therons wat deur 'n afstammeling, Pieter Francois Theron, opgestel is. Boucher heg dan ook baie waarde aan die genealogiese afleidings wat uit die inhoud van die brief gemaak kan word, asook sekere historiese gebeurtenisse waarna die Theron in Nîmes verwys, wat help om die korrekte datum van die brief te bepaal.

In dieselfde uitgawe van Die Afrikaanse Patriot verskyn 'n aantal versies geskryf deur Marie-Jeanne du Preez (vrou van Jacques Therond) as aanduiding van die geboorte van elkeen van haar kinders. Alhoewel die literêre waarde gering is, kan dit uit 'n kultuurhistoriese oogpunt nie onderskat word nie. Dit gee nie alleen 'n aanduiding van gebruike van daardie dae nie, maar ook van die vroomheid van hierdie Hugenote-vrou, 'n eienskap wat met taamlieke sekerheid toegeskryf kan word aan meer as een lid van haar gemeenskap.

'n Franse brief wat 'n insident tydens die stryd tussen Van der Stel en die vryburgers verewig en ook 'n intieme blik op destydse lewensomstandighede gee, is in 1706 deur Gilles Solliers geskryf. Volgens Boucher (1981: 150) was hy weens sy bekwaamheid 'n handige tussenganger vir die owerhede wanneer besigheids- of geregtelike transaksies tussen hulle en die binnelandse boere moes plaasvind. Tydens die opstand is hy deur die goewerneur se raadslede

versoek om 'n brief aan Francois du Toit af te lewer waarin laasgenoemde aange= raai word om homself en sy makkers voor die gereg te stel, met die verseke= ring dat hulle nie gestraf sal word nie. Solliers het die goewerneur egter nie vertrou nie, en hoewel hy die amptelike brief aan 'n jong Fransman oor= handig het met die opdrag om dit aan Du Toit af te gee, het hy self ook 'n brief met 'n sterk allegoriese strekking aan laasgenoemde geskryf waarin hy die boere waarsku om versteek te bly. Hierdie brief het hy veiligheids= halwe toegewerk in die jong Fransman se broeksak in geval hy deur 'n veld= wagter deursoek word, en omdat Du Toit sy landgenoot se brief betyds ont= vang het, het die vlugteling hulle versteek in die omgewing van Vieren= twintigriviere (Piketberg) totdat die vervolging verby was (Franken, 1978: 87). 'n Verwysing in die brief het Boucher (1981: 151) in staat gestel om heelwat afleidings te maak oor Solliers se familieverband en plek van her= koms in Frankryk.

Bogenoemde tekste is deur die Hugenote self geskryf, en verteenwoordig dus 'n eiesoortige bydrae tot die Africana-literatuur. 'n Verdere bydrae word egter ook gelewer in die sin dat die Hugenote dikwels figureer in vertellings of beskrywings wat in Franse sowel as Afrikaanse Africana-tekste voorkom.

Daar is, ten eerste, die kultuurhistoriese verwysings na die Hugenote in Africana-tekste soos byvoorbeeld François Leguat se beskrywing van sy besoek aan Franschhoek in Februarie 1689.

Ten tweede is daar die meer spesifieke vertellings oor Hugenote-stamvaders in verskeie Africana-tekste. Kyk in hierdie verband byvoorbeeld na die Du Plessis- anekdote (9.1.6) en 'n sekere insident tydens die opstand van 1706 wat in die vorm van 'n gesprek tussen Guillaume du Toit en Van der Stel weergegee word (kyk 9.1.2). 'n Mens kan dus hier vermoed dat dit gaan oor insidente wat vir 'n tyd lank oor en weer vertel is wanneer mense by mekaar gekuier het, en wat op 'n byna toevallige wyse deur die verskillende skrywers verwoord is. Dit lyk ook asof die verskillende skrywers wat dieselfde anekdotes opgeteken het, van mekaar onbewus was. Geeneen van hulle maak van die ander melding nie, en daar is nêrens enige kruisverwysings nie. Al die bogenoemde voorbeelde van Hugenote-bydraes tot die Africana-literatuur word in afdeling C gegee.

4.0.0 Individue wat tussen 1691 en 1900 die Kaap en/of Natal aangedoen het

4.1.0 Francois Leguat (1691 en 1698)

Die reisverhaal van Francois Leguat wat die Kaap kort ná die aankoms van die Hugenate twee keer besoek het, getuig van so veel byna ongelooflike avonture en lotgevalle dat dit vroeër dikwels as fiktief beskou is. Leguat het in 1689 met die Herroeping van die Edik van Nantes na Holland gevlug. Hy was toe reeds byna vyftig jaar oud. Die markies Henri Duquesne, soos Leguat ook 'n Franse vlugteling, was toe besig om met die goedkeuring van die State-Generaal in Holland en die direkteur van die H.O.I.K. 'n ekspedisie na die Mascarenhas-eilande te organiseer om daar 'n kolonie van Franse vlugtelingte te begin. Hierdie eilande wat vandag Réunion heet, het in die loop van die geskiedenis verskeie kere van naam verander (Strangman, 1936: 217). Leguat onderneem om as voornemende kolonis die reis mee te maak, maar om politieke redes word die ekspedisie vroeg in 1690 gekanselleer.

Duquesne besluit om tog met een skip, die Hironnelle, die reis te onderneem en stuur Antoine Valteau as kaptein met tien voornemende koloniste, waaronder Leguat, na die Kaap, waar hulle moes verneem of die landing van 'n Hollandse skip op die Mascarenhas-eilande deur Frankryk geduld sou word aangesien daar reeds 'n plaaslike bevolking van sowat 300 Franse en gekleurdes van Madagaskar was. Frankryk was in hierdie tyd in oorlog gewikkel met die Nederlande, en die landing van 'n Hollandse skip op Franse gebied sou moontlik moeilikheid kon veroorsaak.

Op 26 Januarie 1691 kom hulle in Tafelbaai aan, waar hulle 'n muur van die Kasteel per ongeluk raakskiet toe die gebruikelike saluut afgevuur word. Leguat (deel I, 1708: 39) vertel met verligting hoe hulle kanonkoeël aan hulle teruggegee is, met slegs 'n vermaning om meer versigtig te wees! Die Hironnelle vertoef drie weke in Kaapstad, vanwaar hulle verby die Mascarenhas-eilande seil na die eiland Rodriguez. Op pad oorleef hulle 'n geweldige storm, wat op sigself merkwaardig is, aangesien die Hironnelle so klein was dat "people at the Cape had been amazed at the sight of it" (Strangman, 1936: 219).

Op Rodriguez word Leguat en sewe van sy landgenote afgelaai, waar hulle, voorsien van byna al die nodige gereedskap en lewensmiddele, twee jaar deurbring. Dit spreek vanself dat hulle eindelose ondernemingsgees en vernuf aan die dag moes lê om 'n bestaan te voer op die onbewoonde eiland. Leguat vertel hoe hulle jag gemaak het op reuse seeskilpaaie, en beskryf met verwondering

die natuurlike skoonheid van die eiland. Hy beskryf ook die "solitaire" wat op die eiland voorkom, 'n pragtige voël wat in die loop van die 18de eeu uitgesterf het (Strangman, 1936: 223).

Die agt mans besluit egter om 'n boot te bou en te probeer om daarmee die eiland van Mauritius te bereik, ongeveer 600 km wes van Rodriguez. Met baie vindingrykheid slaag hulle daarin om 'n klein vaartuig te bou waarmee hulle in Mei 1693, ná 'n eerste mislukte poging waartydens een van die mans sterf van die ontberings in die poging om weer by die strand uit te kom, Mauritius bereik.

Op Mauritius, wat toe in Hollandse besit was, word hulle aanvanklik vriendelik ontvang deur die goewerneur Roelof Diodati. Maar nadat die goewerneur 'n stuk amber wat onder die besittings van die Franse gevind is, gekonfiskeer het, en twee van die Hugenate probeer het om sonder toestemming met 'n Hollandse skip na die Mascarenhas-eilande te vaar, was die vriendelikheid op 'n einde. Vyf van die Franse, o.m. Leguat, word op 'n barre eiland drie kilometer die see in gevange gehou vir byna twee jaar. Eers in September 1696 word hulle met die Swaag na Batavia geneem, waar hulle moes wag tot November van die volgende jaar voordat hulle toestemming verkry het om met 'n Hollandse vloot terug te vaar na Europa.

Met die terugvaart vertoef hulle vier weke in die Kaap, waartydens Leguat in sy reisjoernaal interessante gegewens opteken i.v.m. Simon van der Stel se laaste jaar as goewerneur (Strangman, 1936: 222). Hy beskryf die Hollandse netheid van die dorp en spreek sy teleurstelling uit oor die Kompanjiestuin wat vir hom nie so mooi was soos die beskrywings wat hy al daarvoor gelees het nie (Leguat, deel II, 1708: 141). Sy besoek aan die Hugenategemeenskap in Drakenstein is van historiese waarde aangesien hy eerstehandse gegewens oor die nedersetting, wat toe (Februarie 1698) byna nege jaar oud was, opteken (pp.150, 151). Hy verwys ook na Pierre Simond en sy poging om die psalms van Marot en Bèze in meer eenvoudige en verstaanbare Frans te vertaal (pp.149, 150).

Ná hierdie laaste besoek aan die Kaap is Leguat terug na Europa, waar hy in 1735 op die ryp ouderdom van 96 oorlede is.

Leguat se reisjoernaal, Voyages et Aventures de Francois Leguat, is in 1708 in twee dele gepubliseer. In dieselfde jaar verskyn 'n vertaling in Engels en Nederlands en in 1709 word twee Duitse vertalings daarvan uitgegee. In teenstelling met die feit dat sommige kritici die werk as fiktief beskou — ook a.g.v. die sonderlinge beskrywing van fauna en flora — skryf Colvin (1910:

xxv) dat die Fransman se beskrywing van die Hugenote aan die Kaap waardevolle inligting verskaf oor die toestand waarin die Franse vlugtelinge hulle bevind het kort ná hul aankoms in 1688.

Daarenteen het daar in 1946 en 1968 onderskeidelik twee artikels verskyn in Africana Aantekeninge en Nuus (deel IV, no. 1, Desember 1946 en deel XVIII, no. 2, Junie 1968) waar die geloofwaardigheid van Leguat se verhaal weer eens in twyfel getrek word. Daar word naamlik deur ondersoekers beweer dat 'n groot deel van Leguat se beskrywings byna woord vir woord in die werke van vroeëre reisigers, veral Tavernier, opgespoor kan word.

Daar is egter ook faktore wat die egtheid van Leguat se werk bevestig. Sy inligting oor die Hugenote en veral dié van 'n sekere Taillefert aan die Kaap, is volgens Smith (1968: 80) nog nie opgespoor in bronne wat ouer is as Leguat se Voyages et Aventures ... nie. Strangman, (1936: 223) wat beskou word as een van die grootste deskundiges oor vroeë Franse reisigers, noem spesifiek dat hoewel Leguat se werk in die verlede met wantroue bejeën is, daar reeds in die 19de eeu deur prominente natuurkundiges bewys is dat sy waarnemings oor die fauna en flora van die eilande waar hy was, korrek is. In die Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek (deel III, 1977: 519) word dit bevestig dat Leguat se gegewens juis is.

Vir die doel van hierdie studie is dit van minder belang om te weet presies wáár die skrywer van Voyages et Aventures ... sy inligting verkry het. Die werk, fiktief al dan nie, vorm 'n integrerende deel van die Africana-literatuur.

4.2.0 Estienne Barbier (1739)

Die geskifte van Estienne Barbier wat vandag in die Kaapse argief (C J 344/IV, 1739: 138-257) bewaar word, vorm 'n interessante bydrae tot die Africana-literatuur, eerstens weens die historiese en taalhistoriese waarde daarvan en tweedens omdat die inhoud daarvan karakteropenbarend is van een van die mees berugte figure van die vroeë Kaapse geskiedenis. As agtergrond tot hierdie tekste wat in afdeling C ter sprake kom, word hier kortliks gekyk na die lewensgeskiedenis van dié Fransman.

Barbier wat in 1699 naby Orléans in Frankryk gebore is, het in 1737 as soldaat in diens van die V.O.C. by die Kaap aangekom. Hoewel hy mettertyd bevordering van rang geniet het, was hy 'n opstandige en twisgierige mens wat by geleentheid uiters onverantwoordelik opgetree het (Suid-Afrikaanse

biografiese woordeboek, deel I, 1968: 54). Hy was om duistere redes 'n geswore vyand van ene R.S. Alleman, en het tweé keer in 'n lastersaak teen hom betrokke geraak. Nadat hy die tweede saak verloor het, en boonop die Raad beledig het, is hy tot gevangenisskap in die Donker Gat veroordeel, maar het in Maart 1738 ontsnap. Tot Februarie van die daaropvolgende jaar het Barbier daarin geslaag om die owerhede te ontduik deur skuiling te soek op die plaas van die weduwee Celliers in die Drakensteinvallei. Pfeiffer (1980: 34) merk op dat dit inderdaad merkwaardig was hoe Barbier maandelank onder die koloniste kon vertoef sonder om deur hulle uitgelewer te word.

In Februarie 1739 het Barbier in aanraking gekom met 'n klompie koloniste wat onwettig vee geruil het van die Groot Namakwas. Die betrokke koloniste is gedaag om voor die landdros en heemrade op Stellenbosch te verskyn, en omdat hulle dit nie wou doen nie, het Barbier hulle gehelp om 'n reknes op te stel, wat egter geen reaksie by die owerhede uitgelok het nie. Barbier het vervolgens sy "Avis van groot importentie" opgestel, en dit op 'n Sondagmôre aan gemeentelede van die kerk op Drakenstein voorgedra toe hulle ná afloop van die diens die kerk uitkom. Hierdie "admonitie" van Barbier waarin die landdros van Stellenbosch, Pieter Lourense, sowel as die waarnemende goewerneur, Daniel van den Heughel, beskuldig word van dwinglandy, korrupsie, wan-gedrag en wanbestuur, is hierná deur die Fransman aan die kerk deur vasgespyker. Hy is vervolgens deur die owerhede voëlvry verklaar (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I, 1968: 54). Daarná het hy nog ses maande rondgeswerf onder die boeregemeenskap waartydens hy twee rondgaande briewe (gedateer 22 Maart 1739 en 31 Julie 1739) geskryf het, waarin hy die boere vra om hom te steun, en waarin hy voorgee om namens die owerhede in Nederland te skryf.

Barbier is in November 1739 deur die Raad van Justisie verhoor en tot die dood veroordeel. Op 14 November is hy tereggestel op die grusame wyse wat in daardie dae gebruiklik was vir ernstige oortredings. Nadat hy op 'n houtkruis vasgemaak is, is sy regterhand en daarna sy kop afgesny en op 'n paal vasgespyker wat by die westelike ingang van die Roodezandkloof opgerig is. Daarna is sy liggaam in vier verdeel en na verskillende streke van die neder-setting gestuur om daar as afskrikmiddel en waarskuwing vir voornemende oortreders te dien (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I, 1968: 55). (Kyk ook Theal (1896: 6-12.)

Die geskrifte van Barbier is die volgende:

Die "Avis van groot importentie";

Die twee rondgaande briewe van 22 Maart en 31 Julie 1739;

Hoofstukke B, D en F wat tydens sy laaste verhoor ingelewer is. In stuk B het Barbier sy klagtes uiteengesit en 'n pleidooi gelewer ter verdediging van sy ontsnapping die vorige jaar uit die Donker Gat. Stuk D wat 15 bladsye lank is teenoor stuk B se 81 bladsye, blyk net 'n toevoeging tot laasgenoemde te wees. Die inhoud van stuk F is 'n herhaling van sy "Avis van groot importentie", en hoewel dit in Barbier se eie handskrif geskryf is, is dit nie soos die ander twee onderteken nie (kyk verder Pheiffer, 1980: 37).

Daar is reeds verwys na die taalhistoriese waarde van die stukke wat in gebroke Nederlands geskryf is, en dus 'n aanduiding gee van hoe die gangbare Nederlands van daardie tyd deur 'n Franse immigrant ontvorm en vereenvoudig is. Volgens Pheiffer (1976: 51) word in die pleitstukke wat Barbier aan die goewerneur gerig het, 'n formele styl nagestreef, maar kom daar ook heelwat passasies voor van 'n meer persoonlike aard "asook uitvoerige en by tye geanimeerde weergawes van gesprekke en argumente, waarin 'n informele styl teëgekome word". Benewens die taalhistoriese waarde van die stukke, verskaf hulle ook 'n subjektiewe beskouing van historiese gebeure soos gesien deur een van die meer kleurrike figure van die vroeë Kaapse geskiedenis. Relevante uittreksels wat in afdeling C ter sprake kom, is almal geneem uit die transkripsie van die oorspronklike argiefstukke soos dit deur Pheiffer (1980: Bylaag 1-141) gegee word.

4.3.0 Franse skipbreukelinge by Algoabaai (1752)

Twee Franse skepe, Les Treize Cantons en Le Nécessaire onder aanvoering van kaptein D'Après de Manneville, was in 1752 van Mauritius op pad na Tafelbaai toe hulle gedurende 'n windvlaag kontak met mekaar verloor het. Ná die storm het die kaptein van die kleiner skip Le Nécessaire, nege van sy bemanning by Algoabaai aan wal gestuur om vars water te soek. Die bootjie waarmee hulle geland het, is egter deur die branders stukkend geslaan, en omdat Le Nécessaire geen ander boot gehad het om die manne mee op te pik nie, was die skipbreukelinge verplig om oor land weswaarts te beweeg en te probeer om Tafelbaai te voet te bereik. Die presiese lotgevalle wat elkeen van die nege skipbreukelinge tydens hulle terugtog te beurt geval het, is nie met sekerheid bepaal nie, hoewel Forbes (1964: 3-15) waardevolle navorsing in hierdie verband gedoen het.

Wat wél met sekerheid bekend is, is dat die Hollandse amptenaar August

Friedrich Beutler wat in opdrag van Rijk Tulbagh in 1752 'n reis na die oostelike deel van die Kaapprovinsie onderneem het, op 31 Maart en weer op 2 April 'n Franse skipbreukeling van Le Nécessaire teëgekom het (Forbes, 1964: 3) wat te voet na die Kaap op pad was. Le Nécessaire het ondertussen in Tafelbaai aangekom en Rijk Tulbagh het aan Beutler laat weet om enige oorlewendes wat hy moontlik sou teëkom, tot hulp te wees (Godeé Molsbergen, 1922: 265). Hoewel die vermoede by die goewerneur ontstaan het dat die Franse moontlik aan land gestuur is om 'n geskikte plek vir 'n Franse nedersetting te soek, het dit later onwaarskynlik geblyk, en was hulle heel moontlik werklik net op soek na vars water (Forbes, 1964: 15).

Die twee skipbreukelinge wat Beutler teëgekom het en waarvan hy skryf in sy joernaal, was die enigstes wat Tafelbaai veilig bereik het. Hulle was Jacques Thomas Perrot en Francois Rubion (Forbes, 1964: 7), en omdat Le Nécessaire toe reeds sy tog na Europa voortgesit het, is hulle met die Marechal de Saxe na Mauritius teruggestuur (Forbes, 1964: 14).

Bogaande historiese insident is o.m. opgeneem in Godée Molsbergen (deel III, 1922: 257-336). 'n Vername bydrae tot die Africana-literatuur in hierdie verband is die beëdigde verklaring in Frans wat deur die twee oorlewendes by hulle aankoms aan die Kaap afgelê is voor die sekretaris van die Politieke Raad, Josephus de Grandpreez (Forbes, 1964: 7). Hierdie formele verklaring behels sowat 1300 woorde en gee 'n gedetailleerde beskrywing van hul ontberings sowel as inligting oor die ander skipbreukelinge en hoe hulle tot sterwe gekom het. Daar word ook verwys na die "caffres" en die vriendelikheid van die Damasonquas-Hottentotte wat hulle teëgekom het. Hierdie subjektief dog feitelik akkurate vertelling is opgeneem in die Moodie-verslag, deel IV, "Gemengde Afskrifte 1737-1755" wat in die Kaapse argief (kat. no. MP 4) bewaar word.

4.4.0 L'abbé de Lacaille (1751-1753)

Teen die middel van die 18de eeu het die Franse Akademie vir Wetenskap al meer en meer die noodsaaklikheid van 'n sterrewag in die suidelike halfrond besef. Dit sou nie alleen help om die afstand tussen die maan en die aarde te bereken nie, maar sodoende kon daar ook deur middel van sterrekundige opmeting ondersoek ingestel word na die grootte en vorm van die aarde self.

Die Akademie het hierdie taak opgedra aan 'n jong priester, die abbé Nicolas Louis de Lacaille, wat so veel bekendheid verwerf het vir sy vaardigheid in

die wiskunde, dat hy in 1736 op uitnodiging aangesluit het by die Koninklike Sterrewag in Parys (McIntyre, 1951: 81).

Lacaille het op 19 April 1751 met Le Glorieux in Tafelbaai aangekom, goed voorsien van indrukwekkende voorstellingsbriewe (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III, 1977: 209). Laasgenoemde was noodsaaklik omdat die Hollandse owerhede reeds 'n stel afgetrap het met Peter Kolb wat sogenaamd sterrekundige navorsing aan die Kaap kom doen het, maar 'n moeilikheidmaker was wat teleurstellend opgetree het. Die owerhede het nietemin die nodige toestemming vir die koms van Lacaille verleen — 'n stap wat tot hulle eie voordeel gestrek het, aangesien die Fransman se bevindings ook deur hulle toegepas kon word. In 'n lesing oor sterrekundige navorsing wat as bylaag tot die Cape Times van 6 Oktober 1892 gepubliseer is, word van Lacaille gesê:

"He laid the foundations of sidereal astronomy in the southern hemisphere; he did that great work in a single year at Strand Street in Cape Town; he won the love and friendship of all who knew him; he rendered many scientific services to the Dutch Government of the day, including a survey of Hout Bay, and if ever in this colony we reach that point of civilisation in which the works of our scientific worthies will be commemorated by statues erected in their memory, that of the Abbé De Lacaille has unquestionable claim to be first of the series" (aangehaal deur McIntyre, 1951: 86).

Met sy aankoms het Lacaille en D'Après de Manneville, kommandeur van Le Glorieux, hulself aan Ryk Tulbagh gaan voorstel. Met behulp van die owerhede is Lacaille se sterrewag opgerig in die agterplaas van die huis van Jan Laurens Bestbier in Strandstraat. Hoewel die huis self lank reeds gesloop is, is 'n gedenkplaat vandag op die plek te sien vanwaar Lacaille sy waarnemings gemaak het.

Uit al die bronne wat geraadpleeg is, blyk dit dat Lacaille se waarnemings inderdaad merkwaardig was. Hy het byvoorbeeld binne een jaar die presiese posisie van 9766 sterre bepaal en 'n katalogus daarvan opgestel. Hy het ook die presiese lengtegraad van die Kaap vasgestel wat van onskatbare waarde was vir die navigasie van daardie tyd. Hierdie bydrae van Lacaille tot die seevaart het dan ook verseker dat die Hollandse owerhede sou sorg dat sy verblyf aan die Kaap glad verloop en dat hy al die hulp en bystand sou kry by die uitvoer van sy ondernemings (McIntyre, 1951: 84). Verder het hy met die hulp van 'n ingenieursoffisier van die garnisoen, E.B. Muller, geodetiese waarnemings uitgevoer tussen Kaapstad en Klipfontein.

Ná 'n verblyf van twee jaar het Lacaille die Kaap op 8 Maart 1753 verlaat, en

die res van sy lewe gewy aan sterrekundige navorsing aan die Collège Mazarin in Parys. Hy is die ouderdom van 49 jaar oorlede (Evans, 1952: 4).

h Brief wat betreklik onlangs aan die lig gekom het (Evans, 1950: 3) en wat deur Lacaille kort ná sy terugkeer na Parys in 1754 geskryf is, is vandag in die besit van die Suid-Afrikaanse Biblioteek (kat. no. MSB 297). Dit is waarskynlik die enigste dokument in Lacaille se eie handskrif wat in Suid-Afrika is. Die brief is gerig aan h vriend en kollega van Lacaille, Charles Marie de la Condamine, en blyk h opsommende verslag te wees van sy werk aan die Kaap. h Engelse vertaling van die brief het in September 1952 verskyn in die Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek.

Lacaille se bydrae tot die Africana-literatuur lê verder in sy Journal historique du voyage fait au Cap de Bonne-Espérance, par M. abbé de la Caille, de l'Académie des Sciences (1763 en 1776). Hierin het hy aantekeninge gemaak oor gewoontes van die Hottentotte aan die Kaap sowel as enkele opmerkings oor die koloniste waarmee hy in aanraking gekom het. Soos reeds genoem, getuig hy ook van die vriendelike manier waarop hy deur Rijk Tulbagh ontvang is, en van die materiële hulp wat hom aangebied is om sy taak te vergemaklik.

4.5.0 Josephus de Grandpreez (1757-1761)

Josephus de Grandpreez, vanaf 1739 tot 1760 Sekretaris van die Politieke Raad (kyk 4.3.0 i.s. die geswore verklaring wat deur die twee Franse skipbreukelinge gemaak is), het as Fransman aan die Kaap ook bygedra tot die Africana-literatuur.

De Grandpreez is in Valenciennes gebore, aan die Franse kant van die huidige Frans-Belgiese grens. Hoewel sy geboortedatum nie bekend is nie, is dit wel bekend dat hy in 1720 as soldaat in die Kaap aangekom het (Boucher, 1981: 306). Omdat hy h gekultiveerde man was en boonop vlot Hollands gepraat het, het hy gou onder die owerhede se aandag gekom. Vanaf 1729 was hy onderkoopman en Sekretaris van Justisie, en in 1739 is hy bevorder tot Koopman en Sekretaris van die Politieke Raad (Pheiffer, 1980: 68). Verder is dit bekend dat hy met h Hollandse vrou, Louisa Adriana Slotsboo getroud was en dat geen kinders uit die huwelik gebore is nie (Pheiffer, 1980: 67, 80).

Die Nederlandse geskifte wat De Grandpreez in sy amptelike hoedanigheid opgestel het, is taalkundig van belang omdat dit kan dien as "vergelykingsbasis vir vrywel korrekte Nederlands, soos deur 'n Franssprekende oor 'n lang tydperk aangeleer, met moontlik hier en daar Kaaps-gekleurde elemente daarin" (Pheiffer, 1980: 69). De Grandpreez se taalgebruik word dan ook as sodanige vergelykingsbasis gebruik in Pheiffer (1980) se taalkundige studie oor die gebroke Nederlands van Franssprekendes aan die Kaap in die eerste helfte van die 18de eeu.

Dit is egter De Grandpreez se brieweboek (99 briewe in Frans en in Hollands geskrywe) wat in die Kaapse argief (kat. no. mooc 14/229) bewaar word, wat van kultuurhistoriese waarde is. Hierdie brieweboek bestaan uit kladkopieë van briewe wat De Grandpreez tussen 1757 en 1761 in sy private hoedanigheid aan vriende en familie geskryf het. Die skrif is op plekke byna onleesbaar omdat hy toe reeds op gevorderde leeftyd was, en ook omdat sy regterarm gebreek was en hy aan jig gely het (kyk byvoorbeeld die briewe van 11 en 12 Januarie en 10 Februarie 1758 - 9.2.4.). Daar is altesaam tien briewe in Frans geskryf, en soos in die geval van die Hollandse briewe, gaan dit oor Kaapse nuus, oor die ruilhandel in negosieware wat De Grandpreez met kollegas in veral Mauritius onderneem het, en verder huislike sake wat lig werp op lewenstoestande in daardie dae.

4.6.0 Pierre Sonnerat (ca. 1780)

In 1782 het Pierre Sonnerat se Voyage aux Indes Orientales et á la Chine in twee dele verskyn, waarin die skrywer op wetenskaplike wyse sy reisindrukke gee.

Op die titelblad staan dat monsieur Sonnerat kommissaris van die vloot was, natuurwetenskaplike in diens van die koning, sowel as korresponderende lid van die Koninklike Akademie van Wetenskap in Parys.

In opdrag van die koning het Sonnerat vanaf 1774 tot 1781 uitgebreide reise onderneem, en het hy die meeste van die eilande in die omgewing van Indië en Sjina besoek. Die huidige Mauritius en Réunion was ook aan hom bekend, en hy het ook kortliks die Kaap aangedoen. In deel II van sy Voyage... word hierdie besoek noukeurig beskryf (1782: 90-93) en is daar ook twee besonder mooi gravures, een van 'n "Caffre"-egpaar met kind, en die ander van 'n groep Hottentotte waarop hulle skuilings en langhoringbeeste ook aangebring is (kyk Afdeling C).

4.7.0 François Le Vaillant (1780-1785)

François Le Vaillant wat tussen 1780 en 1785 twee reise na die binneland onderneem het, en wat al sy waarnemings en avonture met sy terugkeer na Frankryk te boek gestel het, het daarmee 'n vername bydrae gelewer tot die Franse Africana-literatuur.

Die hieropvolgende biografiese skets en opsomming van Le Vaillant se reise word gegee om die betrokke uittreksels in afdeling C binne konteks te plaas, en is geneem uit Forbes (1965: 117-127), Lewin Robinson (1964: 145-167), die Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel II, 1972: 405-408) en Le Vaillant se eie twee reisbeskrywings (kyk bibliografie vir besonderhede).

Le Vaillant is op 6 Julie 1753 naby Paramaribo in die huidige Suriname gebore, waar sy vader Franse konsul was. Dit is hier waar Le Vaillant se groot liefde vir en belangstelling in die plante, diere en die primitiewe mens ontwikkel het. Op tienjarige ouderdom het Le Vaillant saam met sy gesin na Europa verhuis. Ná 'n verblyf van twee jaar in Duitsland, is hulle permanent in Frankryk gevestig. Le Vaillant het Parys vir die eerste maal besoek toe hy 24 jaar oud was, en die uitstallings van eksotiese plante, diere en voëls wat hy daar te sien gekry het by die natuurwetenskapmuseum, het hom finaal laat besluit op navorsing in hierdie rigting. Hy het op 14 April 1781 met die Held Woltemade in Tafelbaai aangekom (Lewin Robinson, 1964: 146). Tydens hierdie seereis het oorlog tussen die Nederlande en Engeland uitgebreek, en omdat 'n Britse aanval op Tafelbaai verwag is, is die Hollandse vloot na Saldanhabaai oorgeplaas wat beter beskerming gebied het. Le Vaillant is met al sy besittings op die Middelburg saam om in die omgewing van Saldanhabaai te gaan jag en plante en diere te versamel. Terwyl hy aan wal was, is die Middelburg opgeblaas om te voorkom dat dit, ná 'n geveg met die Britse vloot, in die vyand se hande val (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel II, 1972: 405). Al Le Vaillant se gereedskap en toerusting is hiermee vernietig, maar met die vriendelike hulp van die Kaapse owerhede, en in die besonder die vriendskap van die familie Slabber by wie hy 'n tyd lank tuisgegaan het, was hy in Desember 1781 met twee waens en dertig osse, spesiale kaste vir versamelings, al die nodige gereedskap en wapens en vyf Hottentotte, gereed om sy eerste reis na die binneland te onderneem.

Dit is byna onmoontlik om die presiese roete wat Le Vaillant gevolg het te

bepaal, want soos Forbes (1965: 120) dit stel is Le Vaillant "at no time lavish with statements on topographic nomenclature, his chief concern being to tell a romantic tale rather than to furnish explicit details on his route". Die meeste kenners aanvaar egter dat hy vanaf Kaapstad die volgende plekke besoek het: Swellendam, Grootvadersbosch, Duiwehoksrivier by Heidelberg, Mosselbaai, Pampoenkraal (naby George), Plettenbergbaai, Outenikwaberg en Bruintjieshoogte oorkant die Sondagsrivier waar hy van die Hottentotte glo verneem het van die skipbreuk van die Grosvenor wat Franse offisiere aan boord gehad het. In sy reisvertelling beweer Le Vaillant dat hy 'n soektog na die skipbreukelinge op tou gesit het, maar dit is meer waarskynlik dat hy eers met sy terugkeer na die Kaap van die Grosvenor se stranding gehoor het, en hierdie episode by sy reisvertelling gevoeg het net om dit interessanter te maak (Forbes, 1965: 117-117). Vanaf Bruintjieshoogte het hy waarskynlik verby die Boschberg na die Groot-Visrivier getrek, en vandaar noordwaarts oor Slagtersnek na Kokskraal. Dit is hier dat hy bevriend geraak het met die Gonakwa-Hottentotstam onder wie die vrou Narina gewoon het wat volgens La Vaillant beeldskoon was — 'n beskrywing wat 'n veel besproke deel vorm van sy eerste boek. Le Vaillant beweer dat hy vanaf die Groot-Visrivier getrek het tot in Kaffraria, maar al die plekname wat hy hier aangee is sy eie skeppings en daar kon geen bewys gevind word dat hy wel verder as die rivier gekom het nie (Lewin Robinson, 1964: 147). Met sy terugtog is hy deur die Karoo tot by die Swartrivier (Prins Albert), oor Matjiesfontein, deur die Warm Bokkeveld, die Roodesandvallei en langs die klein Bergrivier af tot by Theefontein, tuiste van sy vriende die Slabbers. Hierdie eerste reis van Le Vaillant het 16 maande geduur.

Ná 'n kort verblyf op Theefontein het hy onderskeidelik by die fiskaal Boers en by kolonel Gordon en sy vrou tuisgegaan. Tafelberg is verken en kort ekspedisies is verder onderneem na Stellenbosch, Drakenstein, die Paarlvallei, Roodesand en Swartland.

Op 15 Junie 1783 het die tweede groot reis begin, hierdie keer in 'n noordelike rigting. Sy geselskap was groter (negentien persone) en hy het ook heelwat meer trek- en slagdiere saamgeneem. Sy trek het oor die Piketberg en die Heerenlogementgrot gegaan, waar hy sy naam op die rotswand geskryf het, tot by die Olifantsrivier en die plaas Vredendal van die Van Zyls. Vandaar het hy weswaarts tot by Koekenaap getrek. Op pad na Garies het hy in 'n drooggeteisterde gebied beland en met moeite die woning van Klaas Baster bereik wat hom gehelp en verder vergesel het. Hulle het na die Koperberge by Springbok getrek en die Oranjerivier by Gudaos (Goodhouse) bereik. Die gebrek aan

weiveld het die geselskap egter gedwing om terug te draai, en hulle het kamp opgeslaan by Ramansdrif. Le Vaillant beweer dat hy van hier af verskeie ekspedisies oor die Oranjerivier onderneem het, en wy 'n volle 370 bladsye in sy tweede reisverhaal aan waarnemings wat hy hier gemaak het. Hoewel die aardrykskundige gegewens wat hy verstrekk, onvoldoende is om sy bewerings op bevredigende wyse te staaf, maak hy baie insiggewende opmerkings oor die fauna en flora en oor Hottentot- en Boesmanstamme wat in die gebied voorkom.

Met sy terugreis het hy weer min of meer dieselfde roete gevolg en is St. Helenabaai en Saldanhabaai ook besoek. Volgens hom het sy tweede reis sestien maande geduur en het hy in Kaapstad weer tuisgegaan by kolonel Gordon, met wie hy in die later jare van sy lewe gereeld sou korrespondeer.

In Julie 1884 is hy terug na Frankryk waar hy sy Voyages ... gepubliseer en sy versamelings redaksioneel versorg het. Hy het tydens die Franse rewolusie in 1793 in die tronk beland, maar is ná die val van Robespierre vrygelaat. Die tyd wat hy in die tronk moes deurbring het die publikasie van sy tweede reisverhaal aansienlik vertraag.

Die laaste dertig jaar van sy lewe was hy woonagtig in La Noué, naby Sezanne oos van Parys, waar hy op 22 November 1824 op 71-jarige ouderdom oorlede is. Hy was driekeer getroud, en het altesaam tien kinders gehad.

Le Vaillant se veelbesproke reisvertellings sowel as sy beroemde Histoire naturelle des oiseaux d'Afrique (1796) is 'n belangrike bydrae tot die Africanaliteratuur. Sy eerste reis na die binneland word beskryf in Voyage de Monsieur Le Vaillant dans l'intérieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne-Espérance, dans les années 1780, 1781, 1782, 1783, 1784, et 1785 (1790). Die vertelling van sy tweede reis verskyn afsonderlik, onder die titel Second voyage dans l'intérieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne-Espérance, dans les années 1783, 1784 et 1785 (1794-95). Om die gewildheid wat hierdie twee werke geniet het te illustreer, word na die talle vertalings verwys wat sedert die eerste jaar van publikasie verskyn het: Engels (Londen, 1790), Duits (Frankfort, 1799), Nederlands (Leiden 1791-98), Italiaans (Milaan, 1799) en verder ook Sweedse, Deense en Russiese vertalings (kyk die Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel II, 1972: 406). Sedertdien is daar al baie herdrukke en praguitgawes van sy Voyages ... uitgegee.

Le Vaillant se Histoire naturelle des oiseaux d'Afrique wat in 1796 en weer in 1808 verskyn het, bevat 300 pragtige volbladkleurplate van voëls wat deur Johann Friedrich Lebrecht Reinold gemaak is na sketse deur Le Vaillant.

Die bygaande teks is deur die Fransman self opgestel.

Hoewel dit nie geld as Africana-literatuur nie, verdien die versameling akwarelle deur Le Vaillant, wat tans in besit van die Parlementêre Biblioteek is, vermelding as 'n belangrike bydrae tot die kultuurbesit van Suid-Afrika. Die Suid-Afrikaanse regering het naamlik in 1963 'n versameling van 165 akwarelle aangekoop, waarvan minstens twintig deur Le Vaillant self gedoen is, en die res gegrond is op sketse wat hy tydens sy Kaapse reise gemaak het. Benewens die afbeeldings van inheemse fauna en flora is daar ook akwarelle wat ryk is aan kultuurhistoriese inligting, soos byvoorbeeld die noukeurige uitbeelding van Hottentottipes, kleredrag, wapens, musiekinstrumente en ook van opstalle wat Le Vaillant in die buiteland teëgekomp het. Hierdie waardevolle versameling is bekend as Dessins de vues, de peuples, et d' animaux, des voyages de Monsieur Levaillant en Afrique. Dessins faits sous la direction de l'auteur, en behoort vandag tot die Mendelssohnversameling. Interessant is ook die uitbeelding van Le Vaillant self in hierdie akwarelle. Hy verskyn op sewe van die prente, en veral sy kleredrag is opvallend: groen baadjie, geel rybroek en swart hoed wat met volstruisvere versier is.

Die outeurskap van Le Vaillant se twee Voyages ... is dikwels in die verlede bevraagteken. Dit is bekend dat hy weens sy jeugjare in Suriname, Frans nie goed kon skryf nie hoewel hy dit vlot kon praat. Die vraag is gestel in hoër mate die "skaduskrywer" Casimir Varon wat redakteur van die Second voyage ... was, homself romantiese vryhede met die teks veroorloof het, en of hy hom werklik net bepaal het by taalkundige verbeterings van Le Vaillant se werk. Volgens Forbes (1965: 117) het Varon net die taalgebruik ondersoek, en is die inhoud getrou aan die oorspronklike werk. Die eerste Voyage ... is deur Le Vaillant se eie vader geredigeer, en hier blyk geen sprake van verandering aan die oorspronklike teks te wees nie.

Omdat Le Vaillant se twee Voyages ... dikwels onsamehangend is wat datums, getalle en plekname betref, en omdat dit goed bekend is in watter mate hy byvoorbeeld jagvertellings verdraai het sodat hy self as onverskrokke held daarin uitgebeeld word, word sy werk soms skepties geoordeel. Tog word die siening van die Sweedse ornitoloog C.J. Sundevall deur 'n deskundige soos Forbes (1965: 118) aanvaar wanneer hy sê dat Le Vaillant nie van leuens of oneerlikheid beskuldig moet word nie, maar eerder van goedgeelowigheid en 'n sterk behoefte om sy vertellings so interessant as moontlik aan die publiek voor te lê.

Ten spyte van Le Vaillant se neiging om die waarheid aan te dik en te oordryf,

moet hy krediet gegee word vir die toewyding en ondernemingsgees wat hy aan die dag gelê het om onder moeilike omstandighede sy reise te onderneem, en ook vir die kultuurhistoriese bydrae wat hy deur sy waarnemings gelewer het. Hier word onder meer verwys na sy lewendige beskrywings van die boerelewe soos hy dit in die buiteland aangetref het, asook die noukeurige aantekeninge oor die Hottentotstamme in oos- en noord-Kaapland en in Namakwaland. Van belang is ook die wetenskaplike bydrae wat hy met sy plant- en dierebeskrywings gelewer het.

Jean-Jacques Rousseau se teorie oor die "edele barbaar" wat in die 18de eeu in Frankryk opgang gemaak het, word weerspieël in Le Vaillant se dikwels romantiese beskrywings van die primitiewe volke aan die Kaap en ook in sy liefde vir die natuur. Die Franse staatskoerant Moniteur, het dan ook hierdie eienskap in Le Vaillant se werk uitgebuit deur aan die begin van die rewolusie 'n gunstige kritiek van die Second Voyage te publiseer, maar vir eie gewin dit so gestel dat Le Vaillant ten gunste van die inboorlinge teen die Hollandse administrasie gekant was (Quinton, 1975: 21). Hoewel die edele barbaar-tema in sy werk so verkeerdelik uitgebuit is, het sy afkeur van die beskawing en voorliefde vir die buitelewe, en ook die feit dat hy eerder 'n soort natuurgodsdiens aangehang het, hom 'n tipiese denker van die verligte 18de eeu in Frankryk gemaak.

4.8.0 Jacques Julien Houton de la Billardière (1799)

'n Insiggewende Franse bydrae tot die Africana-literatuur is 'n beskrywing van 27 bladsye van die Kaap en omgewing, geskryf deur 'n Franse wetenskaplike wat in 1792 daar aangedoen het.

Jacques Julien Houton de la Billardière was lid van 'n ekspedisie wat deur die Republikeinse regering van Frankryk in 1791 gestuur is om te soek na oorlewendes van 'n vorige sending wat onder leiding van die graaf La Pérouse in die Stille Oseaan omgekom het. Onderweg het die La Billardière-ekspedisie twee maande aan die Kaap vertoef, en die beskrywing hiervan is opgeneem in deel I van sy Relation du voyage à la recherche de la Pérouse, fait par ordre de l'assemblée constituante (1800: 74-101).

La Billardière was 'n hoogaangeskrewe natuurkundige, en is o.m. outeur van die vroegste wetenskaplike publikasie oor die plantegroei van die suidelike halfrond (Grand Larousse Encyclopédique, 1962). Hy is 'n baie noukeurige en fyn waarnemer, en slaag daarin om 'n besonder helder beeld van destydse toestande aan die Kaap te gee. Benewens 'n geografiese beskrywing van die omgewing (hy

het Tafelberg twee keer uitgeklim) en 'n bespreking van windtoestande, het hy ook 'n groot aantal plantsoorte versamel wat 'n sekere Gui, 'n Franse agent aan die Kaap, toe versuim het om aan te stuur Frankryk toe (La Billardière, 1800: 97,98). Die Kompanjiestuin en die inboorlinge word beskryf sowel as 'n reis wat La Billardière na Franschoek onderneem het. Onderweg het hy by Bottelary tuisgegaan by 'n gesin Bosman waarvan hy 'n huislike prentjie skep. Op Stellenbosch is hy beïndruk deur die skoonheid van die dorp, en op Franschoek het hy kennis gemaak met die Hugenote-afstammelinge. Hy vertel met waardering van die vriendelike wyse waarop hy deur ene Jacob de Villiers ontvang is. Die stuk word afgesluit met 'n waardering van die kommersiële waarde van die Kaap.

4.9.0 L.M.J.O'Hier Degrandpré (1793)

Louis Marie Joseph O'Hier Degrandpré, 'n Franse reisiger wat in 1793 tien maande lank aan die Kaap vertoef het, se bydrae tot die Africana-literatuur is minder bekend omdat sy Voyage à la côte Occidentale d'Afrique fait dans les années 1786-1787 na wete nooit uit die Frans in Hollands, Duits of Engels vertaal is nie.

Degrandpré, bevelvoerder van skepe wat slawe van die weskus van Afrika na Mauritius vervoer het, het in 1792 onwettig 'n groep slawe wat aan pokkies gely het aan wal gesit en waarskynlik sodoende die Mauritiaanse pokkies-epidemie veroorsaak wat die lewe van meer as 4 000 mense geëis het. Die Koloniale Vergadering het hom hierop verban en 'n prys op sy hoof gestel (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III, 1977: 205).

Die daaropvolgende jaar het Degrandpré na Engeland gegaan om daar die royalistiese saak teen die Republikeine in Frankryk te steun, en dit was gedurende hierdie reis van Mauritius na Engeland dat hy die Kaap aangedoen het. Hy het ook 18 dae op Robbeneiland deurgebring, en sy vertelling hiervan (kyk afdeling C) is een van die seldsame vroeë beskrywings van die eiland wat in die Africana-literatuur gevind word (Forbes, 1965: 131). Hy het vrywilliglik die Franse goewerneur van Pondichéry, De Fresne, op kwarantyn daarheen vergesel omdat pokkies uitbreek het op die skip waarmee laasgenoemde onderweg na Oostende was. Degrandpré spreek sy verbasing uit oor die aantal warswaterputte op die eiland waarvan die waterbron onder seespieël lê. Hy vertel ook van die skipbreuk van die Oos-Indiëvaarder, Sterrenschous, op 20 Mei 1793 in Tafelbaai, en was op 'n ander geleentheid ooggetuie van 'n dramatiese reddingspoging deur die kaptein van 'n Amerikaanse skip wat 'n jong

bruid tydens 'n storm gaan red het van 'n skip wat besig was om te vergaan (Degrandpré II, 1801: 146-153). Volgens Kennedy (1954: 66) is hierdie gebeurtenis in geen Engelse of Afrikaanse bron opgeteken nie. Hy sê dat "the hero of this wreck should rank with Wolraad Woltemade and Willem Willemzoon in the Valhalla of South African heroes." Degrandpré se vertelling van hierdie insident is in Engels vertaal in 'n artikel deur Kennedy (1954: 67, 68).

Vóór sy terugkeer na Frankryk het hy tot by die mond van die Bergrivier by St. Helenabaai gereis, maar of hy dit oor land of oor see gedoen het, is nie bekend nie. Die Hollandse baken wat hy by die monding van die Bergrivier gewaar het, is volgens Forbes (1965: 130) reeds in 1733 opgerig, maar het met die loop van tyd verdwyn.

Degrandpré het in 1799 na Frankryk teruggekeer toe Napoleon aan bewind was. Sy Voyage à la côte occidentale d'Afrique fait dans les années 1786 et 1787 het in 1801 in twee dele verskyn. In die beskrywing van die Kaap en Robbeneiland (deel II, pp. 68-306) word veral klem gelê op die militêre waarde van die gebied. Verder verskaf hy seevaartinstruksies om die taak van seevaarders te vergemaklik, en gee hy sy eie opmetings van Tafelberg. Sommige van die geografiese gegewens oor die Kaap blyk egter onakkuraat te wees, en dit lyk asof hy party stellings volgens geheue bygevoeg het kort voordat sy werk in 1801 gepubliseer is (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III, 1977: 205). Hy het ook probeer om die oorsprong van die Kaapse winde vas te stel en om die veranderde seevlak te verklaar, alles gebaseer op eietydse wetenskaplike teorieë.

Degrandpré verskil dikwels in sy boek van stellings oor die Kaap wat deur twee ander besoekers, Anders Sparrman en Francois Le Vaillant gemaak is. Dit is hier, sê Forbes (1965: 131) dat Degrandpré se styl soms baie langdradig, onsamehangend en herhalend word. Dit is moontlik 'n rede waarom sy Voyage ... nooit vertaal en verder versprei is nie, maar 'n meer waarskynlike rede is dat die publikasie daarvan gelyktydig was met dié van die Engelsman Sir John Barrow se beroemde Account of Travels into the interior of Southern Africa in the years 1797 and 1798, en daardeur oorskadu is. Degrandpré het die werk van Barrow in Frans vertaal en dit is met die Fransman se eie voetnotas in 1801 in Parys gepubliseer.

Degrandpré se beskrywing van die Kaap is belangrik omdat hy geografiese, geologiese en meteorologiese probleme daarin bespreek waarmee min deskundiges hulle in so 'n jong land wou besig hou. Tog moet in gedagte gehou word dat

sy werk nie bedoel was as a wetenskaplike verhandeling nie, "but as a typical literary production of his age, meant to entertain as well as to instruct" (Forbes, 1965: 131).

4.10.0 Charles François Tombe (1802)

Die reisverhaal van C.F. Tombe, Voyage aux Indes Orientales, pendant les années 1802, 1803, 1804, 1805 et 1806, contenant la description du Cap de Bonne-Espérance, des îles de France, Bonaparte, Java, Banca et de la ville de Batavia, wat in 1810 in drie dele gepubliseer is en na wete nie uit die Frans vertaal is nie, bevat in deel I h interessante beskrywing van die Kaap van sowat 30 bladsye.

Die skip waarop Tombe was, het op 25 Desember 1802 in Tafelbaai aangekom. Dit was net voor die oorgawe van die kolonie aan die Nederlande, en Tombe vertel dat daar tien Engelse en sewe Hollandse skepe in die hawe gelê en wag het op Nuwejaarsdag, toe die Kaap weer Hollandse besit sou word. Hy skets die onsekerheid en ongemak wat heers onder die inwoners wanneer h Engelse skip op 31 Desember daar aankom met die nuus dat die oorgawe van die kolonie tydelik opgehef is. Gerugte van oorlog het Tombe se skeepskaptein só onseker laat voel dat hy op 2 Januarie 1803 reeds anker gelig het en hulle besoek aan die Kaap gevolglik van korte duur was. Tombe het nietemin heelwat interes= santhede oor destydse toestande opgeteken. Die netheid van die Kaapse huise en die eenvoud van die argitektuur word beskryf, asook die Kompanjies= tuine, die hospitaal, die wynbou en die soort skape, beeste en pluimvee waarmee geboer word. Hy vertel dat daar geen hotel is nie, maar dat h mens baie vriendelik deur die inwoners ontvang word, en beskryf enkele van hul leefgewoontes soos dit aan huis aangetref word. Met h paar medepassa= siers het Tombe Tafelberg uitgeklim. Hy verwys ook na Robbeneiland waar kwaaddoeners gevange gehou word (Tombe, deel I, 1810: 33,34).

4.11.0 M.J. Milbert (1804)

In 1800 het Napoleon I as konsul van Frankryk h ontdekkingsreis na die suide= like halfrond geïnisieer. Op 19 Oktober 1800 het die ekspedisie met twee skepe, Le Géographe en Le Naturaliste vertrek. Die kunstenaar Jacques Gérard Milbert wat hulle as gas vergesel het, het in sy boek Voyage pitto= resque à l'Ile de France, au Cap de Bonne-Espérance et à l'Ile de Ténériffe (deel II, 1812) ongeveer 60 bladsye aan h beskrywing van die Kaap gewy.

Die ekspedisie het in 1804 met die terugtog van l'Ile de France (huidige

Mauritius) na Frankryk vlugtig die Kaap aangedoen. Milbert verwys na die ongemak wat aanvanklik in die kolonie geheers het oor die oornamendeur die Bataafse Regering. Hy beskryf die dorp in fyn besonderhede: die uitleg van die strate en kanale, die biblioteek, hospitaal, goewerneysgeboue, en die kerke. Lewensgewoontes van die Hollandse inwoners sowel as begrafnis onder die Maleiers word beskrywe. Op uitnodiging van goewerneur Jansens het Milbert 'n ete bygewoon waar ander hooggeplaastes teenwoordig was. Hy beskryf ook met smaak die heerlike maal wat hy by 'n meneer Kloockt (waarskynlik Cloete) in Constantia geniet het, en gee o.m. besonderhede oor die wynbou (Milbert, deel II, 1812: 336-381).

Milbert se Voyage pittoresque à l'Ile de France, au Cap de Bonne-Espérance et à l'Ile de Ténériffe is in drie dele gepubliseer, en is na wete alleenlik in Duits vertaal (Frankfurt, 1825).

4.12.0 Emmanuel Las Cases (1817)

Emmanuel Las Cases, offisier in die Franse vloot, het ná 'n luisterryke loopbaan in 1815 toestemming verkry om Napoleon in ballingskap na St. Helena te vergesel. Omdat hy voorheen in Londen werksaam was en daarom Engels goed magtig was, het hy as sekretaris opdrag ontvang om die Keiser Engels te leer. Hy het noukeurige aantekeninge gemaak van alle gesprekke wat hy met Napoleon gevoer het. In sy Mémorial de Sainte Helene wat in 1823 gepubliseer is, en wat op bogenoemde gesprekke gebaseer is, verskyn 'n beskrywing van 68 bladsye oor Las Cases se gedwonge verblyf aan die Kaap (Las Cases IV, 1823: 116-184). Dit blyk (Spohr, 1970: 6,7) dat Las Cases en sy seun as gevolg van oortreding van die Britse sekuriteitsmaatsreëls op die eiland deur die goewerneur sir Hudson Lowe aan die einde van 1816 na die Kaap gedeporteer is. Ná 'n maandelange verblyf is Las Cases toegelaat om na Brussel te gaan, maar hy kon eers ná die dood van Napoleon in 1821 na sy vaderland terugkeer.

4.13.0 Pierre-Antoine Delalande (1818-1820)

Die Franse natuurvorser Pierre-Antoine Delalande wat tussen 1818 en 1820 drie reise in die Kaapse binneland onderneem het, het met sy Précis d'un voyage au Cap de Bonne-Espérance 'n waardevolle bydrae tot die Africana-literatuur gelewer. Om hierdie werk in sy historiese konteks te plaas word 'n kort biografiese skets van Delalande verstrekk.

Delalande, wat op 27 Maart 1787 in Versailles gebore is, het sy opleiding as natuurkundige onder die beroemde Geoffrey Saint-Hilaire by die Paryse

Natuurhistoriese Museum ontvang. As museumkundige doen hy op baie jong leeftyd reeds navorsing aan die Portugese kus sowel as aan die kus van Provence in Frankryk, en word ook na Brasilië gestuur om museumekseplare te versamel.

Sy vernaamste museumsending is in 1818 na die Kaap, waar hy op 18 November in Valsbaai aankom, vergesel van sy susterskind P.J. Verreux, wat toe net 12 jaar oud was. Hierdie jong seun sou later 'n veelsydige natuurkenner word wat self tydens 'n tweede besoek aan die Kaap belangrike bydraes sou lewer tot die nuutgestigte Suid-Afrikaanse Museum.

Van September tot Oktober 1818 het Delalande 'n massa plantemateriaal in die omgewing van Kaapstad versamel, en op 11 November van dieselfde jaar was hy saam met Verreux en drie Hottentotbediendes, 22 osse en 'n ossewa gereed om sy eerste reis na die binneland te onderneem. Hulle het ooswaarts langs die kus getrek, maar moes weens 'n oprukkende Xhosamag terugkeer. Tydens die terugtog het hulle 'n gestrande walvis van 24½ meter teëgekomp wat Delalande vir 2 maande lank onder moeilike omstandighede gedissekteer het. Die walvis se geraamte sou die eerste wees wat ooit in die besit van die Paryse Natuurhistoriese Museum sou kom.

Die tweede reis word op 5 Julie 1819 in 'n noordwaartse rigting onderneem, waartydens o.a. die Egiptiese ibis en 'n seekoei naby die Bergrivier gevind word. Die seekoei se geraamte sou eweneens die eerste volledige wees wat die Paryse Museum ontvang het.

Op 2 November 1819 is 'n derde reis onderneem na die Keiskammarivier, waartydens Delalande en Verreux 'n groot aantal insekte, voëls en soogdiere versamel, onder andere 'n tweehoringrenoster en 'n bakoorkakkals. Dit is hier waar Delalande ernstige beserings tydens 'n perdryongeluk opgedoen het.

Met sy terugkeer na Frankryk in September 1820 het Delalande reeds 131 405 museumekseplare aan die Kaap versamel, waaronder 228 soogdiere, 2 205 voëls, 322 reptiele, 265 visse en 3 875 skulpvisse. Dit is duidelik dat hierdie navorsing dié van die ander natuurkundiges aan die Kaap soos Kolbe, Paterson, Sparrman, Le Vaillant en Barrow ver oortref het, en 'n idee kan daaruit gevorm word van die merkwaardige bydraes van Delalande (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III, 1977: 210). Verskeie kopbene soos dié van 'n Hottentot, Namakwa, Boesman en Bantoe het 'n deel uitgemaak

van die versameling wat na Frankryk gestuur is, sowel as 23 geraamtes o.m. afkomstig uit 'n ou Kaapse begraafplaas.

Hoewel Delalande met sy terugkeer na Parys die Legioen van Eer ontvang het, het hy volgens Varley (1956: 10) geen ander erkenning of aanmoediging vir die baanbrekerswerk wat hy gedoen het, gekry nie. Hy het nietemin homself gewy aan die skryf van die Précis d'un voyage au Cap de Bonne Espérance waarin rekenskap gegee word van sy werk aan die Kaap, en waarin ook enkele opmerkings oor die plaaslike bevolking (blank sowel as nie-blank) voorkom wat van kultuurhistoriese waarde is.

Delalande is op 27 Julie 1823 in Parys oorlede aan 'n infeksie wat hy aan die Kaap opgedoen het terwyl hy die reeds ontbindende walvis, seekoei en tweehoringrenoster in die hittige son gedissekteer het (Varley, 1956: 10). Verskeie diersoorte is na hom vernoem, onder meer die klein bakoortjakkals (Delalande se jakkals) en die groen duif (*Vinago delalandii*). Die Afrikaanse literatuur is deur sy Précis ..., waarvan 'n kopie te sien is in die Suid-Afrikaanse Biblioteek en ook in die Suid-Afrikaanse Museum, verryk. Die handtekening van Verreux verskyn in potlood op die eerste bladsy van laasgenoemde kopie, en op die laaste bladsy staan geskryf (ook in potlood): "Mort au Museum en 1823, à l'âge de 37 ans." ("By die museum oorlede in 1823, (in) die ouderdom van 37 jaar.") Die Précis ... bestaan uit die amptelike verslag wat op 16 Julie 1821 deur Delalande voorgelees is aan die Koninklike Akademie van Wetenskappe, die verslag deur die administrateur van die Jardin du Roi oor die inhoud van Delalande se versameling, en laastens 'n verslag deur die Koninklike Akademie van Wetenskap waar Delalande se navorsingswerk hoog aangeprys word. Dit is veral die eerste deel, nl. die verslag oor die Kaap, wat in die konteks van hierdie studie van belang is.

4.14.0 Leconte de Lisle (1837)

Dit is interessant en 'n minder bekende feit dat die Franse digter en leier van die literêre Parnasse-beweging in Parys, Leconte de Lisle, in 1837 die Kaap drie dae aangedoen het en ook deur latere geskrifte 'n bydrae tot die Africana-literatuur gelewer het.

Charles René Marie Leconte de Lisle is op 22 Oktober 1818 op Bourbon (die huidige Réunion) gebore. Op 18-jarige ouderdom is hy deur sy ouers na die universiteit van Rennes in Frankryk gestuur om daar in die Regte te gaan studeer, en dit is tydens hierdie reis van Bourbon na Frankryk dat hy van 1 tot 3 April 1837 die Kaap aangedoen het. In Rennes het Leconte de Lisle geen vordering gemaak met sy studies in die Regte nie, maar het hy wel enkele gedigte en kortverhale die lig laat sien wat reeds van 'n hoë literêre gehalte was. In Junie 1843 is hy op aandrang van sy familie terug na Bourbon, maar het in 1845 weer teruggekeer na Frankryk waar hy as onderredakteur van La Démocratie Pacifique, 'n Paryse koerant, begin werk het. Hy het langsamerhand erkenning en bekendheid as digter verwerf en het tussen 1850 en 1880 'n betekenisvolle invloed op die Franse digkuns uitgeoefen as leier van die Parnasse-beweging. Hy is in 1894 oorlede.

Leconte de Lisle se bydrae tot die Africana-literatuur bestaan uit 'n brief wat hy aan 'n vriend geskryf het en waarin hy sy Kaapse besoek beskryf, 'n kortverhaal met 'n Kaapse tema, getiteld "La Rivière des Songes", en twee gedigte wat klaarblyklik deur sy waarnemings aan die Kaap geïnspireer is.

Die oorspronklike manuskrip van die brief wat die jong Leconte de Lisle aan sy vriend Adamole in Bourbon geskryf het en waarin hy al sy indrukke van die Kaap weergee, het aan die begin van die 19de eeu verlore geraak (Hérisson, 1959: 79). 'n Afskrif daarvan het egter behoue gebly, en is saam met ander briewe en gedigte op 15 Augustus 1899 gepubliseer in La Revue de Revues (deel xxx p. 379) onder die opskrif "Leconte de Lisle, son adolescence d'après des documents et des vues inédits" (Hérisson, 1959: 80). Hierdie betrokke ~~tyd-~~skrif is uiters seldsaam (dit word sedert 1936 nie meer gepubliseer nie) en is, sover ek kon vasstel, nie in Suid-Afrika beskikbaar nie. Daar verskyn egter 'n Engelse vertaling van die brief in 'n artikel deur Hérisson (1959: 50-82) wat in die Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek opgeneem is. Die Fransman se beskrywing van die Kaap stem in breë trekke ooreen met die beskrywings van tydgenootlike besoekers. Benewens 'n digterlike beskrywing van Vals- en Tafelbaai, die dorpstrate en vriendelike inwoners, word daar

ook vertel van 'n aangename besoek wat hy aan Constantia afgelê het.

Die aanskouing van twee jong leeus aan die Kaap wat aan 'n mnr. Villet behoort het en wat Leconte de Lisle beskryf in sy brief aan Adamole, het volgens Jobit (1951: 29) 'n latere gedig geïnspireer wat in 1855 in Poèmes et Poésies verskyn het. "Les Hurleurs", 'n gedig in Poésies Barbares getuig ook van Kaapse inspirasie (Jobit, 1951: 29).

Die kortverhaal met 'n Kaapse tema, "La Rivère des Songes" ("Die droomrivier"), wat op 13 Junie 1847 in die Franse maandblad La Phalange verskyn het (kyk Hérisson, 1959: 78), lewer 'n waardevolle Franse bydrae tot die Africana-literatuur, maar is nie in Suid-Afrika bekombaar nie.

4.15.0 Adulphe Delegorgue (1838-1844)

Die Fransman Adulphe Delegorgue wat die Kaap en veral Natal tussen 1838 en 1844 as jagter en natuurvorser besoek het, het drie jaar ná sy terugkoms in Frankryk sy reisindrukke gepubliseer onder die titel Voyage dans l'Afrique australe. Dit het in twee dele van sowat 600 bladsye elk verskyn, en benewens 'n aantal swart-en-wit potloodillustrasies wat daarin voorkom, is daar ook twee opvoukaarte: Carte pour l'intelligence du voyage (Reisplan) in deel I, en Carte de chasse indiquant les lieux qu'habitent les diverses espèces d'animaux (kaart vir die jagter om die habitat van verskillende diersoorte aan te dui) in deel II. Omdat sy werk heelwat interessantheid bevat, so omvangryk is (altesaam 1 200 bladsye) en ook tot op hede nooit uit die Frans vertaal is nie, word dit hier uitgelig vir nadere beskouing. Vertaalde uittreksels daarvan word in afdeling C gegee, en om hierdie stukke binne konteks te plaas, gee ek die volgende inligting.

Delegorgue het in 1838 met Le Télégraphe van Bordeaux na Suid-Afrika gekom — skynbaar op sy eie onkoste — en byna sewe jaar hier deurgebring. Hoewel hy geen duidelike riglyn oor sy reise gee nie, kan uit sy vertellings afgelei word dat hy ongeveer een jaar in die Kaapprovinsie was, en rondgereis het tussen Kaapstad, Verlorevlei, Hantam en Koeberg. Hy vertel dat hy Tafelberg uitgeklim het (deel I, p. 27) en volgens die vrouename wat hy langs die pad op boomstamme uitgekerf sien, blyk dit dat die klim van Tafelberg reeds in daardie dae nie tot die manlike geslag beperk was nie. Getrou aan sy rol as natuurvorser beskryf hy onder meer die *Protea argentea* (p. 28) en die *Hyoena fusca* (p. 46).

Vervolgens is Delegorgue met die Mazeppa na Port Natal, en het onderweg

Algoabaai (Port Elizabeth) aangedoen waar hy gekla het oor die duur en teleurstellende plaaslike hotel en die oninteressantheid van die omgewing.

Tussen 1839 en 1842 het hy rondgereis in Natal en die huidige KwaZulu. Hy beskryf in die besonder die ligging van die hawe, die uitgestrektheid van die bosgebied langs die kus waar dit wemel van luiperds, die las wat die inwoners van bosluise het en die relatiewe goeie verstandhouding tussen die Engelse en die Boeregemeenskap. Pietermaritzburg word beskryf as 'n armsalige kamp van hout- en riethutte wat met koeimis bepleister is, en waar die inwoners oneindig las het van reuse rotte en rondloperhonde (p. 194).

Dit was 'n gebeurtenisvolle tydperk in die Natalse geskiedenis, en Delegorgue huiwer nie om die taak van objektiewe geskiedskrywing op hom te neem nie (deel II, p. 87). Ironies is dat hy alles behalwe objektief is. Tydens sy eerste jaar in Natal het hy die Boerekommando's vergesel wat aan die Zoeloe-oorlog deelgeneem het, sy tweede jaar het hy gewy aan 'n studie van die Zoeloes, en tydens sy derde jaar in Natal was hy 'n onwillige ooggetuie van die Anglo-Boerekonflik by Congella.

In 1843 het Delegorgue 'n reis na die gebied anderkant die Limpopo onderneem wat taamlik ramspoedig was. Nie alleen het sy helpers hom in die steek gelaat nie (pp. 300, 301), maar ene Isaac-Abraham Niewkerk het spoorloos verdwyn met twee waens vol opgestopte jagtrofieë wat hy vir die Fransman vooruit sou neem Kaap toe.

Met sy uiteindelijke terugkoms in die Kaap het Delegorgue nog twee maande vóór sy vertrek na Frankryk by sy vriend monsieur Rocher vertoef, en het hy ook die natuurkundige Alexis Verreaux ontmoet wat aanvanklik as Delalande se assistent na Suid-Afrika gekom het, en van wie Delegorgue 'n baie hoë dunk gehad het.

Die interessantheid van Voyage dans l'Afrique australe lê in die groot aantal vertellings van jagtogte en die anekdotiese beskrywings van die mense wat Delegorgue teëgekomp het. Die werk se geloofwaardigheid word egter myns insiens aangetas deur sekere dubbelsinnighede in die skrywer se karakter. Delegorgue gee homself voor as natuurliefhebber en as wetenskaplike, en om hierdie stelling te staaf gee hy dikwels uitvoerige beskrywings van dier-, voël- of inseksoorte wat hy teëkom. Agter in deel II van sy werk verskyn 'n uitgebreide entomologiese lys van dié insekte wat hy hier bestudeer het, en hy beskryf ook (deel II, p. 615, 616) twee voëlsoorte wat sy naam dra, naamlik Columba Delegorguei en die Coturnix Delegorguei. Daarteenoor is

hy 'n gewetenlose jagter wat dikwels 'n onregverdigbare slagting op tou sit. In 'n tydperk van agt tot nege maande skiet Delegorgue en sy twee helpers 500 buffels, 60 elande, 18 koedoes, 2 kwaggas, 4 seekoeie, 4 renosters, 200 diverse boksoorte en 43 olifante (deel I, pp. 480, 481). Tydens sy laaste tog skiet hy een of twee renosters per dag net om ete te verskaf aan sy nege helpers (p. 480), en 'n kameelperd word selfs geskiet net om 'n skoen te ver-sool (deel II, pp. 394, 395). Wanneer hy besig is met 'n redelose slagting op 'n trop olifante (p. 6) vra hy homself af of die waarde van ivoor die af-maai van sulke pragdiere regverdig en besluit dan:

"J'étais parfaitement convaincu de mes torts, mais avant tout j'étais chasseur." ("Ek was heeltemal oortuig daarvan dat my optrede verkeerd was, maar bo alles is ek 'n jagter.")

Sy houding teenoor die inboorlinge is dubbelsinnig. Aan die een kant is hy, eie aan sy tyd, 'n voorstander van Jean Jacques Rousseau se "edele barbaar"-ideologie. Die Zoeloevolk is vir hom die manifestasie daarvan, en hy kan nie uitgepraat raak oor hulle edele voorkoms en karakter nie. Die soewereiniteit van die natuur en die edele barbaar as tema kom gedurig in Voyage dans l'Afrique australe voor, maar tog maak hy 'n onderskeid tussen die Zoeloes en ander swartes. Hy idealiseer die gelaatstrekke en liggaamsbou van die Zoeloes, maar vind die ander swart stamme afstootlik. Die Basoeto's wat hy tydens sy reis na die noorde teëkom, word met minagting beskryf (pp. 323, 324), en hy verwys na hulle as die Jode van die swart ras (p. 323)! Hy raak hopeloos verstrik in sy eie teenstellings, want ten spyte van die edele baarkonsept skop en slaan hy sy swart helpers wanneer iets verkeerd gaan, want "dis die enigste taal wat hulle verstaan" (p. 344).

Hoewel Delegorgue Natal tydens 'n gebeurtenisvolle tyd besoek het (Anglo-Boere-konflik by Congella, stryd tussen Panda en Dingaan) is die historiese waarde van sy werk gestrem deurdat hy as persoon nie in staat was tot objektiewe beskrywing nie. Ook sy beskrywings van die inwoners word hierdeur aangetas. As chauvinis was die enigste Afrikaners wat hy teëgekom het en wat nie onder sy tong deurgeloopt het nie, van Franse afkoms. Hy sê van hierdie Hugenote-afstammeling (deel I, p. 65):

"Tous ceux-là différaient des autres par une vivacité plus grande, ils paraissaient avoir plus de franchise et peut-être aussi plus de patriotisme." ("Hulle was meer lewendig as die ander, meer openlik en miskien ook meer patrioties.")

Die feit dat hy 'n uitgesproke vrymesselaar was, het sy objektiwiteit verder verhinder, en maak dat al sy beskrywings van die Boere met voorbehoude

geïnterpreteer behoort te word. Hy beklemtoon veral hul ongekultiveerdheid en primitiewe gewoontes (p. 209). As militante vrymesselaar is hy sterk afkeurend van die sendingwerk onder die swartes en uitgesproke oor die vroomheid van die Boere. Oor die sendelinge sê hy (deel II, p. 352):

"Il est pénible de songer que ces hommes de Dieu se mêlent de remuer les affaires des hommes ici-bas, de semer partout les troubles, la division, d'exciter à la guerre, de faire couler le sang dans le but avéré de faire des chrétiens, et encore quels chrétiens que les leurs!...." (Dit is pynlik om te dink hoe hier= die manne van God inmeng in die mense hier se sake, hoe hulle oral moeilikheid en tweespalt saai en oorlogvoering aanblaas, hoe hulle bloed laat vloei in die naam van die christendom...)

Sy hatige aanmerkings oor die Engelse kan ook geensins as objektiewe waarneming beskou word nie. Voyage dans l'Afrique australe is net sowat dertig jaar ná die dood van Napoleon geskryf toe die haat in Frankryk teen die Engelse nog baie hoog geloop het.

Delegorgue se werk word nietemin gekenmerk deur 'n fyn waarnemingsvermoë, soos o.m. sy vertellings van persoonlike besoeke aan Panda en besonderhede van die wyse waarop hy daar ontvang en onthaal is, van getuig. Hy teken ook interessante gewoontes op onder die mense wat hy teëkom, soos die diverse gebruike van die slangsteen (deel I, pp. 331-333), die verskillende gebruiksartikels wat deur die Hottentotte, die swartes en die koloniste van dierevelle gemaak is (p. 68), die manier waarop die Boere 'n strik stel vir olifante (pp. 565, 566), en hoe Tjaka yster ontgin vir die maak van sy impi's se jag- en oorlogswapens (deel II, pp. 31-33). Sy beskrywingsvermoë, objektief al dan nie, bereik soms 'n liriese kwaliteit, soos wanneer hy vertel hoe hy een oggend vroeg na Panda se hut gaan en hom dan slapend daar aantref met tien eweneens slapende jong vroue. Getrou aan die edele barbaar-tema skilder hy 'n droomagtige en romantiese toneel van die slapende Zoeloehoof (deel I, pp. 176,177).

Delegorgue se jagstories herinner soms aan die werk van Le Vaillant omdat eersgenoemde net soos sy landgenoot, baie klem lê op sy eie onverskrokkenheid. Baie van die jagepisodes wat hy opteken is so vergesog dat dit lagwekkend is en weer eens afbreuk doen aan die geloofwaardigheid van sy werk, maar dit dra aan die ander kant by tot die leesgenot daarvan. So sleep hy byvoorbeeld 'n luislang van oor die 150 pond eiehandig uit 'n gat en wurg hom met 'n kravat (pp. 269, 270), en op 'n ander geleentheid word hy en sy helper deur 'n mamba agtervolg (p. 276). Hy vertel hoe olifante mekaar naboots: Nadat hy drie geskiet het en hulle op hulle knieë neergesak het, het die hele trop ook agter die gewondes kom kniel (deel II, pp. 36, 37). Hierdie episode is selfs met 'n potloodtekening geïllustreer. Sommige van sy vertellings is lagwek=

kend hoewel Delegorgue dit ernstig bedoel. Hy neem byvoorbeeld 'n boggelrug Duitser met hom saam op jag, en merk doodernstig op dat dit eintlik voordelig is om 'n boggelrug te hê in omstandighede waar mens onder laaghangende takke moet deurloop (p. 162). Amusant is ook sy vertelling van die beste manier om die skugter rietbok te bekrui (deel I, p. 264), hoewel Delegorgue hier darem self die humor van die saak insien. Die jagter moet naamlik sy broek en skoene uittrek sodat hy die bok so geluidloos moontlik kan bekrui. Delegorgue verklaar ook dat renosters so boosaardig is omdat hulle lintwurms het, want hy weet uit eie ondervinding dat hierdie parasiete 'n mens se goeie humeur aantast (deel II, pp. 428, 429).

Delegorgue se grootheidswaan en die ongeloofwaardigheid van sommige van sy jagverhale laat die leser wonder hoeveel waarheid steek in die episode waar hy tydens 'n feesgeleentheid deur Panda uitgenooi word om op sy troon te sit, boonop met die Zoeloeleier se koptooisel en karos aan (deel I, pp. 403, 404).

Die vraag ontstaan hoe hy gekommunikeer het met die plaaslike bevolking. Dit blyk dat hy sy bes gedoen het om die Zoeloetaal aan te leer, en aan die einde van deel II (pp. 567-584) verskyn 'n lys Franse woorde met die Zoeloe-ekwivalent wat deur hom opgestel is. 'n Groot aantal Zoeloe-woorde en sinsnedes kom dwarsdeur die teks voor. In teenstelling hiermee haal hy baie min Engels aan. Hy gee wel 'n uittreksel in Engels van die briefwisseling tussen Dingaan en Retief (deel II, p. 136) en sê dat hy 'n afskrif van die hele korrespondensie in sy besit het. Verder maak hy dikwels gebruik van Nederlandse of Afrikaanse woorde in die teks, maar soos blyk uit die wisselvallige ortografie, het hy min of geen kennis van Nederlands gehad nie. Die dowwe -e wat in Frans nie gebruik word nie en dus vir hom onbekend was, het hy na willekeur deur enige van die ander klinkers weergegee.

Hoewel Delegorgue se gebrek aan objektiwiteit die suiwer historiese aspek van sy werk benadeel, lê Voyage dans l'Afrique australe se waarde daarin dat dit die persoonlike waarnemings van 'n vroeë besoeker in al sy kompleksiteit weergee.

4.16.0 Dammes Pierre Marie Huet (1867)

'n Gedig deur P. Huet word in afdeling C weergegee as Africana-literatuur met 'n Franse inslag. As agtergrond word hier 'n kerk biografiese skets van die skrywer gegee.

Huet, wat tussen 1854 en 1867 'n groot rol in Suid-Afrika sou speel as letterkundige en teoloog (kyk Bosman, 1945: 67) is in 1827 in Amsterdam gebore. Ná

aanvanklike studies in die Regte en die Teologie het hy op aandrang van sy vriend, ds. O.G. Heldring, in Februarie 1854 na die Kaap gekom, waar hy heelwat rondgereis en bydraes gelewer het tot die tydskrif Elpis. Hy het lid van die N.G.-Kerk geword en verskeie teologiese geskrifte gepubliseer.

Dit is egter as digter dat Huet hier van belang is. Sy kennis van die Franse literatuur en taal het in sy skeppingskuns tot uiting gekom. "Hy is inderdaad die digter met wie die Europese golf van romantiek na Suid-Afrika oordein" (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel II, 1972: 330). Sy gedigte is deur Suid-Afrikaanse aangeleenthede geïnspireer en het "diep spore op ons kulturele lewe nagelaat" (Conradie, 1934: 308). Van sy versies is in De Zuid-Afrikaan (13 April 1854) en in De Kerkbode (1 September 1855) gepubliseer. Hy het die afskeidslied van die ou Geloftekerkie in Pietermaritzburg, sowel as die inwydingslied vir die nuwe kerk in April 1861 gedig (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel II, 1972: 331).

Die bundel Afrikaansche Gedichten wat in afdeling C ter sprake kom en wat in 1867 in Amsterdam gepubliseer is, bestaan uit gediggies wat op Afrikaanse bodem geskryf is, en is verskeie kere herdruk. Huet is in 1867 terug na Nederland waar hy in 1895 oorlede is.

4.17 Diverse Franse reisigers en jagters in Suid-Afrika (1850-1900)

In Afdeling C word 'n aantal uittreksels gegee uit Franse Africana-publikasies wat dateer uit die laaste helfte van die 19de eeu, en wat op 'n subjektiewe wyse lig werp op suidelike Afrika en sy inwoners soos gesien deur Franse waarnemers. Hierdie stukke is meestal anekdoties van aard (jagstories en so meer), maar verskeie veralgemenings oor veral die Boere en hulle gewoontes wat herhaaldelik voorkom, word ook in die sinchroniese ondersoek gegee omdat dit 'n idee vorm van die lig waarin Suid-Afrikaanse inwoners oor die algemeen in Frankryk beskou is. Laasgenoemde is insiggewend met die oog op die latere pro-Boer literatuur wat gedurende die Anglo-Boereoorlog in Frankryk opgang gemaak het.

Hier volg in chronologiese volgorde 'n kort oorsig van die betrokke skrywers en hulle boeke wat in afdeling C ter sprake kom:

Melchior Bourbon gee in Deux ans á Natal: Souvenirs d'un voyageur (1850) baie interessante vertellings oor Panda sowel as gebruike onder die Zoeloes.

Hierdie werk is na wete nog nie uit die Frans vertaal nie, hoewel dit waardevolle kultuurhistoriese gegewens bevat. Die boek het egter ook 'n

romantiese en anekdotiese inslag, soos byvoorbeeld in die jagverhale wat daarin opgeneem is, sowel as 'n dramatiese insident wat tydens Bourbon se verblyf in Port Natal deur die inwoners oorvertel is.

Auguste Haussmann het ná sy aftrede as Franse konsul aan die Kaap, Souvenirs du Cap de Bonne Espérance in 1866 in Parys gepubliseer. Sy boek is meer wetenskaplik van aard, maar bevat nietemin interessante beskouinge van toestand aan die Kaap asook subjektiewe beskrywings van die inwoners en anekdotiese vertellings.

Hoewel die jagvertellings van die Franse avonturier Victor Meunier soms vergesog is, verskaf dit nogtans 'n noemenswaardige bydrae tot die Franse Afri-cana-literatuur. Sy boek Les grandes chasses is in 1877 in Parys gepubliseer.

Louis Napoléon, die "Prince Impérial" van Frankryk en enigste kind van Napoleon III, het om politieke redes wat nie hier ter sake is nie, hom in 1879 aangesluit by die Britse leër en na Durban gekom om deel te neem aan die Zoeloe-oorlog wat in dieselfde jaar uitbreek het. Hy het op 1 Junie 1879 naby Nqutu gesneuwel, en die feit dat daar eers die volgende dag na sy lyk gaan soek is, en daar vermoed is dat hy deur sy medesoldate in die steek gelaat is, het groot ontevredenheid in Frankryk tot gevolg gehad. Noukeurige getuienis van die Prins se laaste dae en van sy dood is deur 'n Franse joernalis gelewer wat verslag oor die Zoeloe-oorlog kom doen het. Hierdie boek, Trois mois chez les Zoulous et les derniers jours du Prince Impérial deur Paul Deléage (Parys, 1879) is 'n welsprekende voorbeeld van die Franse wantroue en selfs openlike antagonisme teenoor Engeland — 'n faktor wat tydens die Anglo-Boereoorlog aanleiding sou gee tot simpatie met die Boere en 'n vloed van pro-Boer literatuur.

In 1879 en 1881 onderskeidelik het twee artikels, "Les Zoulous chez eux" en "Boers et Français" deur Frédéric de Hogendorp verskyn in die Franse koerant Le Figaro, en in 1881 in Den Haag in boekvorm uitgegee as Mes premières armes. De Hogendorp wat as joernalis in Suid-Afrika werksaam was, gee in "Les Zoulous chez eux" wat op 30 Junie 1879 in Le Figaro verskyn het, 'n beskrywing van die Zoeloevolk en verwys ook na die "moord" op die "Prince Impérial" wat as lid van die Britse leër in 1879 omgekom het. Dit is opvallend dat De Hogendorp die Zoeloes sowel as die Boere op 'n baie gunstiger manier as die Engelse beskryf. In "Boers et Français" word die bloedband tussen die Franse en die pioniersvolk in Suid-Afrika beklemtoon, en benewens

enkele anekdotes oor die Hugenote wat blykbaar algemeen rondvertel was aan die Kaap, gee hy ook 'n treffende beskrywing van twee "splendides spécimens de Boers", wat hy in 1877 in Bloemfontein raakgeloop het.

Die praguitgawe van Du Cap au Zambèze deur Emile Manheimer wat in 1884 gepubliseer is, bevat meestal feitelike gegewens oor Suid-Afrika (die landbou, ekonomie, ensovoorts). Die werk is vermeldingswaardig as Africana weens die groot aantal wit-en-swart foto's wat daarin voorkom en wat dateer uit die tagtigerjare van die 19de eeu toe Manheimer sy reis in Suid-Afrika onderneem het. Manheimer se La vie au Transvaal (1896) doen rekenskap van die skrywer se verblyf van twee jaar in Transvaal, en hoewel hierdie werk ook nie anekdoties van aard is nie, word byvoorbeeld wenke gegee van hoe om 'n jagtog te onderneem, en word daar ook met bewondering verwys na die byna legendariese skietvermoë van die Boere.

Albert Bordeaux wat tussen 1895 en 1897 veral in Transvaal en in die eertydse Rhodesië werksaam was — as ingenieur was hy ook die skrywer van 'n wetenskaplike studie oor mynbou in Suid-Afrika — het in Rhodésie et Transvaal: Impressions de voyage (1898) op kleurvolle wyse sy indrukke van die land en sy inwoners te boek gestel.

'n Tydgenoot van Bordeaux, en eertydse voorsitter van die Geneefse Geografiese Vereniging, Alfred Bertrand, het aan die einde van die 19de eeu en begin van die 20ste eeu drie publikasies oor sy ervarings en gewaarwordings in suidelike Afrika die lig laat sien. In 1898 verskyn Au pays des Ba-Rotsi, Haut-Zambèze: Voyage d'exploration en Afrique et retour par les chutes Victoria, le Transvaal, Natal et le Cap waarvan veral sommige passasies die gees van die tyd weerspieël. Hoewel Bertrand se Fragments d'un journal intime (1925) en Dans le Sud-Africain et au seuil de l'Afrique centrale (1911) 'n interessante Franse bydrae tot die Africana-literatuur lewer, val dit buite die tydvak wat hier bestudeer word en volstaan ek met blote vermelding daarvan.

In die Bibliothèque Nationale in Parys word 'n publikasie van 34 bladsye bewaar wat die toespraak bevat wat tydens 'n pro-Boer kongres op 16 Maart 1900 by die Katolieke Universiteit in Angers deur Joseph Joûbert gelewer is. Die stuk, Un peuple héroïque. Les Boërs (1900) bespreek die herkoms, aard en lewensgewoontes van die Boere, en soos baie ander Franse Africana-literatuur uit hierdie tydperk word die bloedverwantskap met Frankryk beklemtoon.

Soortgelyke gegewens oor die Boere word aangetref in Jules Arnoux se Histoire

du peuple Boër, en hoewel dit uit 'n effens later tydperk dateer (1905), weerspieël die werk nog in 'n groot mate die gees van die tyd in Frankryk toe die "pioniersvolk" byna op legendariese vlak in die volksverbeelding geplaas is.

5.0.0 Sendingwerk

5.1.0 Protestantse sendelinge van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap (vanaf 1829)

Die eerste Franse sendelinge van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap het in 1829 in Tafelbaai aangekom. Hoewel hulle heelwat later na Suid-Afrika gekom het as byvoorbeeld die Duitse en Engelse sendelinge, het hulle h' vername bydrae gelewer tot die geskiedenis van die christendom in suidelike Afrika, en ook tot die Africana-literatuur. In afdeling C word verskeie voorbeelde hiervan bespreek. Wat hier kortliks volg, is die agtergronds-geskiedenis van die betrokke sendelinge en hulle sendinggenootskap.

Die eerste sendelinge van die sendinggenootskap wat hier aangekom het was Isaac Bisseux, Samuel Rolland en Prosper Lemue. Bisseux het homself in die destydse Wamakersvallei (Wellington) gevestig en sendingwerk onder die Hottentotte daar gedoen, terwyl Rolland en Lemue sowel as Jeane Pierre Pellissier wat kort ná hulle aangekom het, die sendingstasie Motito naby Kuruman gestig het waar sendingwerk onder die Bahurutsi gedoen is.

Thomas Arbousset, Eugène Casalis en Constant Gosselin het intussen in Port Elizabeth aangekom en vandaar die binneland ingetrek om sendingwerk te onderneem onder die Basoeto's van Mosjwesjwe. Hulle was, volgens Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek (deel I, 1968: 162), die eerste blankes wat die Malutiberge ingedring het, en het die sendingstasie Morija in 1834 opgerig wat baie suksesvol as godsdienstige en opvoedkundige sentrum gefunksioneer het. Hulle het nie alleen die verarmde Basoeto's geïnspireer tot h' meer gevestigde lewenswyse waar landbou beoefen is nie, maar het ook ywerig Suid-Sotho aangeleer, wat onder meer aanleiding gegee het tot die vertaling van die Bybel en die opstel van h' kategismus in hierdie taal. Mosjwesjwe was hulle goedgesind, en in Casalis se boek, Les Bassoutos ou vingt-trois années de séjour au sud de l'Afrique (1933) verskyn interessante opmerkings oor Mosjwesjwe en sy volk.

Nog h' lid van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap, Jean Pierre Pellissier wat intussen op soek was na h' nuwe sendingveld, het in 1833 h' sendingstasie wat aanvanklik behoort het aan die Londense Sendinggenootskap oorgeneem en dit Bethulie genoem. Hier is meestal gewerk onder die Batlaping (Du Plessis, 1965: 194) — weer eens met groot sukses — en het Pellissier en sy vrou h' skool gestig wat goed ondersteun is.

Samuel Rolland was teen ongeveer dieselfde tyd (d.w.s. 1838) stigter van die

sendingstasie Beersheba, naby die huidige Smithfield. Hy was in noue samewerking met die sendelinge op Morija en het daarom die goedkeuring en steun van Mosjwesjwe geniet. Sodoende kon hy 'n groot bydrae lewer tot die ontwikkeling van Lesotho en is dit ook Rolland wat by Beersheba gesorg het vir die eerste drukpers in daardie land. Weens die moord- en roofveldtogte wat voortdurend deur Moselekatse teen die rondtrekkende stamme gevoer is, het meer en meer vlugtende swartes hulself tot die sendelinge gewend en het Beersheba ook sodoende baie vinnig ontwikkel. Nog 'n faktor wat bygedra het tot die vinnige vooruitgang van die sendingstasie was die feit dat die vlugtelinge wat in die Kaapkolonie beskerming teen Moselekatse gaan soek het, in 1835 deur Sir Benjamin D'Urban gedwing is om na hulle eie gebied noord van die Oranjerivier terug te keer. Hierdie vroeëre uitgewekenes het eweneens beskerming geniet by Rolland se sendingstasie op Beersheba (Du Plessis, 1965: 196).

Aan die einde van 1836 is nog 'n Franse sendingstasie by Makuatleng naby die huidige Ficksburg deur Francois Daumas gestig, waar gearbei is onder die Bataung.

Hoewel Mosjwesjwe die sendingwerk van die Franse op Morija goedgekeur het, wou hy nie sy vesting op Thaba Nchu prysgee om self by die sendingstasie sy intrek te neem nie. Om hierdie rede het Casalis en sy vrou self aan die voet van Thaba Nchu gaan woon waar hulle nader aan die opperhoof kon wees. Hierdie stap het die gewenste uitwerking gehad en Mosjwesjwe het saam met sowat 400 onderdane op Sondag die kerkdiens bygewoon (Du Plessis, 1965: 197). Dit is egter bekend dat die opperhoof dwarsdeur sy lewe getrou gebly het aan die tradisionele leefwyse en beskouings van sy volk, en eers op sy sterfbed tot bekering gekom het (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I, 1968: 588). Hierdie stelling word egter ontken deur die Katolieke priesters wat teenwoordig was by die sterfbed van die opperhoof. Volgens hulle is Mosjwesjwe nooit gedoop nie. Hy het nietemin sy onderdane aangemoedig om deur die sendelinge onderrig te word, en sowat twintig jaar ná hul koms kon die Franse sendelinge getuig van meer as 1 200 nuwe lidmate van die kerk.

Die Franse sendelinge het aangekom op 'n onstuimige tydstip in die land se geskiedenis, en Bantoestamme wat voorheen 'n relatiewe vreedvolle lewenswyse gehad het, moes nou skielik hulpeloos vlug voor die aanhoudende aanvalle van die Matabele. Volgens Du Plessis (1965: 199) is die voortbestaan van hierdie verbrokkelde stamme alleenlik te danke aan die sendelinge: "The mere presence of (the missionaries) at the kraal or die encampment of a native chief

was in itself a guarantee of safety, for even Moselekatse hesitated before attacking a community where it was known that one of the all-powerful white men had its abode." Teen 1850 was daar reeds elf sulke sendingstasies in Lesotho: Motito (J. Frédoux), Bethulie (J.P. Pellissier), Morija (Arbousset en Maeder), Beersheba (Rolland en Ludorf), Thaba Bosiu (Casalis en Lautré), Mekuatleng (Daumas), Berea (Maitin), Bethesda (Schrumph en Gosselin), Cana (Keck), Hebron (Cochet) en Carmel (Lemue en Lauga).

Tydens die voortdurende geskille en botsings tussen die Basoeto's en die Britse owerhede en veral tussen eersgenoemde en die Republiek van die Oranje-Vrystaat wat in 1854 tot stand gekom het, het die Franse sendelinge deurgaans opgetree as adviseurs vir die Basoeto's. Die Boere het geensins hiermee genoeg geneem nie, en omdat die sendelinge verdink is van politieke inmenging tydens die drie oorloë (1858-1868) tussen die Basoeto's en die Vrystaat, is hulle deur die Volksraad gedwing om hulle sendingstasies te verlaat en hulle werk daar te laat vaar, en is hulle eers drie jaar later, met die Konvensie van Aliwal-Noord (1869) toegelaat om na hul standplase terug te keer.

Historici is dit nie eens oor die mate van politieke inmenging waaraan die Franse sendelinge skuldig was nie. Casalis is wel beskou as Mosjwesjwe se "minister van buitelandse sake", en het ook verskeie kere namens hom diplomatieke briewe aan die owerhede geskryf (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I, 1968: 589), maar hy is reeds in 1856 (dus twee jaar vóór die uitbreek van die oorloë tussen die Basoeto's en die Vrystaatse Republiek) na Parys teruggeroep om daar 'n belangrike pos in die opleidingsentrum van die sendinggenootskap te vul. "The letters which the missionaries sometimes reluctantly penned for chiefs," sê Du Plessis (1965: 317), "proved indeed their sympathy with the natives, but showed also their anxiety to tone down harsh or insulting expressions, and, so far as possible, to promote the interests of peace and reconciliation." Oor die algemeen blyk dit dat die politieke rol van die Franse sendelinge minimaal was, en dit is ook insiggewend dat President Brand nie die Volksraad se besluit om die sendelinge te verban, ondersteun het nie (Du Plessis, 1965: 317). Die feit bly egter staan dat die Britse anneksasie van Basoetoland op 12 Maart 1868 grotendeels teweeggebring is deur die invloed van die Franse sendelinge wat dit, ná die neerlaag wat die Basoeto's gely het teen die Vrystaatse burgers, regtelik beskou het as die enigste redding teen die owerhede van die Vrystaatse Republiek. Die verbanning van die Franse sendelinge deur die Volksraad het ook daartoe bygedra om Britse simpatie en ondersteuning te wek vir die Basoeto's. Die

presiese politieke rol van die Franse kan dus nie sonder meer beoordeel word nie, en die meeste skrywers is dit eens met Tyldan (1950: 78) se siening hieroor:

"It can be said with some certainty that had the Frenchmen possessed the influence with which they are credited it is unlikely that they would not have used it to prevent the nation following the ruinous road they were now treading. That Casalis, Arbousset, and later Mabile, did play a very considerable part in the life of the Basuto is not to be doubted, that they ever wielded the political power ascribed to them is more than doubtful".

In 1858 het nog drie Franse aangekom om die sendelinge se geledere te versterk. Hulle was Francois Coillard, Adolphe Mabile en Eugène Casalis, junior. Vanaf 1870 kon die sendelinge byna ongestoord voortgaan met hulle werk, en het die sending gefloreer. Teen 1880 was die eerste geslag Franse wat na Basoetoland gekom het uitgesteef, maar die Franse Protestantse Kerk het tot vandag toe die nasionale kerk van die Basoeto's gebly.

"The French Mission remains by far the most important numerically, as it is the most influential ecclesiastically and educationally, of the christianising agencies at work in the Lesuto" (Du Plessis, 1965: 321).

Die Franse sendelinge van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap se bydraes tot die Africana-literatuur is veelvoudig. Hier word in chronologiese volgorde die stukke genoem waarvan uittreksels as voorbeeld hiervan in afdeling C gegee word, en word ook enkele feite oor die betrokke skrywers uitgelig.

Die eerste stuk uit die hand van die Franse sendelinge wat van belang is, is 'n verslag gedateer 24 Desember 1829, geskryf deur die eerste Franse sendelinge van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap nadat hulle in die Paarl die Hugenote-afstammelinge ontmoet en toegesprek het. Die verslag is gerig aan die Société Protestante des Missions in Parys, en verskyn in hulle joernaal, Journal des Missions Evangéliques, 1829, cinquième année, pp. 105-110. In afdeling C word gebruik gemaak van 'n fotokopie van hierdie verslag, wat in besit van die Hugenote-Gedenkmuseum (D - 606) is. Benewens 'n omskrywing van die omgewing, word die vernaamste karaktertrekke van die Hugenote-afstammelinge sowel as enkele gewoontes onder hulle deur die sendelinge beskryf. Daar word ook berig oor 'n Franse kerkdiens (die eerste sedert 1739) wat in die Paarl deur die sendelinge gehou is.

Samuel Rolland, wat in 1829 as sendeling van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap hier aangekom het, het Africana-literatuur nagelaat in die vorm

van 'n kindergebed (in Frans) wat hy in 1841 in Basoetoland geskryf het. Die gebed getiteld "Cantique du Soir" beslaan vyf strofes en is getik op dun papier waarop die datum Oktober 1841 verskyn. Die dokument word bewaar in die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Rolland het ná sy aankoms aanvanklik saam met J.L.P. Lemue sendingwerk gedoen in die huidige Botswana, maar as gevolg van onrus wat deur die Matabele veroorsaak is, het hy in 1835 na Lesotho getrek, waar hy met groot sukses 'n sendingstasie by Beersheba begin het. Dit is hier waar die kindergebed in Oktober 1841 deur hom geskryf is. Rolland se gewildheid onder die Basoeto's is goed bekend. Hy het nie alleen die steun van Mosjwesjwe geniet nie, maar volgens Christol (1930: 34) het die Basoeto's met trots gesê "Rona ba Rolland!" ("Ons is Rolland se manne") en word ook vertel dat hulle die sendeling vereer het deur te praat van "die God van Abraham, Isak, Jakob en Samuel Rolland!" (Christol, 1934: 34). Rolland het grootliks bygedra tot die vertaling van die Bybel in Suid-Sotho, en in Beersheba begin met die eerste drukpers in Lesotho. Tydens die oorlog in 1858 tussen die Oranje-Vrystaat en die Basoeto's is Rolland se sendingwerk tydelik tot stilstand gebring toe Beersheba deur 'n Boerekommando vernietig is. Eers in 1862 begin hy weer met sendingwerk op Poortje, maar hy word ook hiervandaan deur die Vrystaters verban oor hulle beweerde politieke inmenging. Vanaf 1869 tot sy dood op 18 Januarie 1873 was hy werksaam op die Hermon-sendingstasie (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III, 1977: 738).

In 1842 verskyn in Parys 'n beskrywing van 'n ontdekkingsreis deur twee van die Franse protestantse sendelinge, getiteld: Relation d'un voyage d'exploration au nord-est de la colonie du Cap de Bonne Espérance, entrepris dans les mois de mars, avril et mai, 1836. Hulle was Jean Thomas Arbousset, wat die reisvertelling geskryf het, en Francois Daumas. Hulle het tydens hierdie ekspedisie die piek Mont-aux-Sources ontdek wat deur hulle so genoem is, en waarvoor hulle in 1837 erkenning ontvang het van die Société de Géographie de Paris. Arbousset, wat saam met Eugène Casalis en C. Gosselin as sendeling van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap na Suid-Afrika gekom het, het hom in 1833 op Morija in Basoetoland gevestig waar hy vanaf 1838 die permanente hoof van die sendingstasie was. Hy was verantwoordelik vir die vertaling uit Frans in Suid-Sotho van 'n groot aantal godsdienstige geskrifte, maar dit is veral met sy Relation d'un voyage d'exploration ... dat hy 'n blywende en indrukwekkende bydrae lewer tot die Franse Africana-literatuur. Die boek bevat elf (foto-)plate en 'n kaart, asook 'n Suid-Sotho-Zoeloewoordelys van 220 woorde, en gee talryke besonderhede oor die gewoontes van die stamme wat Arbousset en Daumas tydens hulle reis teëgekom het. Ver-
al

van waarde is die insig wat hierdie boek verskaf in die lewenswyse van die Franse sendelinge en die tallose ontberings wat hulle met behulp van hul geloof oorkom het. Daar bestaan 'n verkorte uitgawe in Frans wat in 1932 in Parys uitgegee is, nl: Voyage d' exploration aux montagnes bleues; découverte du Mont-aux-Sources mars- mai 1836, extraits rassemblés par G. Atger, en ook 'n Engelse vertaling deur J.C. Brown (Kaapstad, 1846 en Londen 1852) met die titel: Narrative of an exploratory tour to the north-east of the Colony of the Cape of Good Hope.

Jean Eugène Casalis, sendeling wat aktief werksaam was op die sendingstasie Morija, en wat so 'n verneme diplomatieke rol gespeel het tydens die geskille en onderhandelings tussen Mosjwesjwe, die Vrystaat en die Kaapkolonie in die jare 1841 tot 1855, is in 1856 aangestel as direkteur van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap in Frankryk. Met sy terugkeer na sy vaderland ná 'n gebeurtenisvolle verblyf van 23 jaar in Suid-Afrika, het hy 'n werk van kultuurhistoriese waarde gepubliseer, naamlik Les Bassoutos ou vingt-trois années de séjour au sud de l'Afrique (1859). Eweneens is sy outobiografie Mes Souvenirs (1882) 'n verneme bydrae omdat daar baie insiggewende gebeure in opgeteken is wat lig werp op toestande in die destydse Morija en elders waar Casalis werksaam was. Albei hierdie werke van Casalis is karakteropbarend van die Basoeto's, die opperhoof Mosjwesjwe en Casalis se medesendinge.

Frédéric Christol, Franse sendeling van die Mission Populaire Evangélique wat met sy aankoms in Suid-Afrika in 1882 aangesluit het by die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap in Basoetoland, het vier werke, deur homself geïllustreer, gepubliseer wat verband hou met sy ervarings in suidelike Afrika: Au sud de l'Afrique (1879); Les Bassoutos (1898), L'art dans l'Afrique australe (1911) en Vingt-six ans au sud de l'Afrique (1930). Christol se illustrasies is van belang. Hy was 'n vermaarde kunstenaar wat aan die Ecole des Beaux Arts opgelei is en ook twee goue penninge in die Paryse Salon ontvang het. Sy illustrasie toon byvoorbeeld die gebruike van die Boesmans en die leefwyse van die Basoeto's. Wat sy belangstelling in Afrika-voorwerpe betref was hy sy tyd ver vooruit. In 1892 is 'n goue penning by die Kimberleyse Skou vir sy versameling daarvan aan hom toegeken.

Wat Franse bydrae tot die Africana-literatuur betref, moet hier ook melding gemaak word van die Livre d'or de la mission du Lessouto. Hierdie boek waarvan net een honderd eksemplare in 1912 in Parys verskyn het, is deur verskeie medewerkers saamgestel en gee 'n geheelbeeld van die Franse Protestantse sendingwerk in Suidelike Afrika.

Die korrespondensie wat Adèle Mabilie aan die einde van die 19de eeu vanuit Basoetoland gevoer het met die personeel van die Hugenote-seminarie in Wellington, sou moontlik 'n interessante bydrae kon lewer tot Africana-literatuur. Hierdie korrespondensie wat volgens die Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek (deel I, 1968: 505) in die N.G. Kerkargief in Kaapstad bewaar word, kon egter nie opgespoor word nie, en in 'n brief aan my gerig op 1 Mei 1984 bevestig die argivaris H.G. van Zyl dat geen korrespondensie deur Adèle Mabilie (née Casalis) in hulle besit is nie.

5.2.0 Franse sendelinge van die Rooms-Katolieke kerk (vanaf 1852)

Soos algemeen bekend, was die Hollands Oos-Indiese Kompanjie 'n Protestantse onderneming, en is geen Katolieke in diens daarvan geneem of toegelaat om hulle aan die Kaap te vestig nie. Die vroeë verversingspos en latere kolonie het dus van meet af aan 'n Protestantse stempel gedra. In die joernaal van die Fransman Guy Tachard wat in 1685 die Kaap aangedoen het, word interessante gegewens aangetref oor dié Katolieke wat hulle wel aan die Kaap bevind het.

Tachard, 'n Jesuïte priester en sterrekundige wat deur Simon van der Stel toegelaat is om saam met enkele kollegas sterrekundige waarnemings vanuit die Kompanjiestuin te maak, skryf (1686: 85-87) dat die aantal Katolieke in die kolonie (onder meer ook slawe), afkomstig was uit Spanje, Vlaandere, Frankryk, Portugal en die Ooste. Hulle het soggens en saans die priesters in die geheim kom opsoek en dié wat nie Frans kon praat nie, het hulle vroomheid aangedui deur op hulle knieë die Jesuïte se hande te soen en in trane hulself op die bors te slaan. Hy vertel ook dat die priesters deur die amptenary daarvan verdink is dat hulle in die geheim nagmaal bedien het. So is twee van die Katolieke vaders wat 'n mikroskoop wat met 'n doek toege-
maak was, op hul skip gaan haal het, deur twee Hollanders voorgekeer wat gedink het dit is die Heilige Sakrament wat hulle daar versteek hou.

Die Rooms-Katolieke kerk het egter sedertdien langamerhand 'n plek in die Suid-Afrikaanse gemeenskap ingeneem, en die Franse priesters, wat as sendelinge hierheen gekom het, het ook 'n bydrae tot die Africana-literatuur gelewer.

Marie Jean François Allard (1806-1889) wat behoort het tot die gemeente van die Oblate van Maria die Onbevleete, het in 1852 in Port Natal aangekom as biskop en eerste apostoliese vikaris van Natal.

Sy metgeselle was vader Jean Baptise Sabon, vader Dunne, broeder Logueray en een lekebroeder. Met hulle aankoms in Natal in 1852 was daar sowat veertig

Katolieke in Durban en omgewing. Die eerste mis is gehou op 19 Maart 1852 in 'n kamer van Allard se woonhuis in Smithstraat (Brady, 1952: 53). Op 1 April van dieselfde jaar het Allard en sy geselskap na Pietermaritzburg verhuis, maar op aandrang van die katolieke gemeenskap in Durban, het hy vader Sabon daarheen teruggestuur, waar laasgenoemde in die grootste armoede sy pligte nagekom het.

Allard se vikariaat het oor 'n geweldige groot gebied gestrek, van die Kei-rivier in die suide tot by die Zambesi in die noorde, en van die ooskus tot die weskus van Afrika, wat sy taak aansienlik bemoeilik het. Hy het verkeerdelik gemeen dat Mosambiek onder sy vikariaat ressorteer en het 'n landgenoot, vader Bompert gestuur om verslag te doen oor godsdiensttoestande daar. Die reis van 480 kilometer wat Bompert in 1864 oor land van Durban af moes onderneem was gevaarlik, en boonop is hy sleg ontvang in Delagoabaai omdat alleenlik Portugese priesters daar toegelaat is om die sakramente te bedien. Die paar briewe wat hy tydens hierdie reis geskryf het, getuig van die ontberings wat hy moes deurmaak, en is insiggewend m.b.t. die lewenstoestande van daardie tyd. Vader Bompert se briewe is opgeneem in die Missions de la congrégation des Oblats missionnaires de Marie Immaculée (1867: 96-107).

In 1855 het Allard 'n sendingstasie onder die Zoeloes gestig naby die Umkomazi-rivier. Twee jong priesters, vader J. Barret en vader J. Gérard was verantwoordelik vir hierdie eerste sending wat aanvanklik suksesvol was, soos blyk uit die volgende beskrywing van die eerste mis:

"The mission was officially opened on September 2nd, 1855 in a Zulu hut which had been decorated and arranged to resemble a chapel. About a hundred Zulus were present and the missionaries remarked that the congregation was most impressed with the ornaments and the vestments which were quite new to them. The Divine Service started with the VENI CREATOR. They had hardly started the hymn when the natives who had never heard this song, wanted to join in, and started to sing softly without being out of tune" (Brain, 1975: 50).

Kort ná die stigting van die sendingstasie het 'n plaaslike kaptein met die naam van Dumisa die mense verjaag onder wie die sendelinge gearbei het, en hulle vervang deur sy eie onderdane. Allard het nie hiermee genoeg geneem, en het Barret en Gérard beveel om na Pietermaritzburg terug te keer. Die sendingstasie is eers in 1858 heropen toe die Natalse regering 'n stuk grond in die nabyheid daarvan aan die kerk toegeken het. In 1860 is 'n nuwe sendingstasie gestig in die Umzimkulustreek, maar albei sendingstasies het spoedig doodgeloop (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III,

1977: 19). Dit was blykbaar moeilik om die Zoeloes tot bekering te bring, en Allard het geen poging aangewend om hulle maatskaplike stelsel in aanmerking te neem nie, wat die mislukte sending verder in die hand gewerk het.

Ná die mislukte sendingwerk onder die Zoeloes het Allard onderneem om 'n sendingstasie onder die Basoeto's van Mosjwesjwe te stig. Hierdie keer het hy meer diplomatie te werk gegaan en eers die opperhoof se toestemming gevra voordat die sendelinge onder die Basoeto's gevestig is. Mosjwesjwe was hulle goedge-sind en het hulle gehelp om hul sendingstasie Motse-oa-'M'a-Jesu (Dorp van die Moeder van Jesus) op die been te bring. Hierdie sentrum het later ontwikkel in Roma, setel van die huidige universiteit van Lesotho.

Allard het ook onderneem om die inboorlinge op 'n praktiese manier tot hulp te wees, en in 1865 (twee jaar ná die stigting van die sendingstasie) het ses nonne van Bordeaux gekom om die vrouens onder meer te leer klere maak (Brain, 1975: 82). Nog twee Rooms-Katolieke sendingstasies (St. Migael en St. Josef) is mettertyd naby Roma gestig. Allard self het hom permanent op Roma gevestig vanwaar hy net af en toe reise onderneem het na ander dele van sy vikariaat.

Op 68-jarige ouderdom is Allard deur sy owerstes gevra om te bedank — 'n gebeurtenis wat waarskynlik toegeskryf kan word aan sy redelik gevorderde ouderdom maar ook aan sy gebrek aan ondernemingsgees (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III, 1977: 19). Hy was ook deurentyd agterdochtig teenoor die amptenary, en sy houding teenoor die Afrikaners is beïnvloed deur sy veronderstelling dat hulle vanselfsprekend alle Rooms-Katolieke afkeur. Sy baanbrekerswerk in Lesotho bly egter van besondere belang.

Vader Charles Jean Joseph Gérard se persoonlike geskrifte is hier van belang. Gérard, wat ná Allard in 1852 aangekom het, het waardevolle werk in Natal sowel as in Basoetoland gedoen. Dit is veral onder die Basoeto's dat hy bekendheid verwerf het, en hy word vandag deur hulle as 'n heilige beskou. Gedurende die oorloë tussen die Vrystaat en die Basoeto's het vader Gérard herhaaldelik sy lewe gewaag om hulp te bring aan die inboorlinge. "These activities," skryf Brain (1975: 86) "made him known and loved by the people who lived near the mission and gave an outstanding example of practical Christianity." Gérard is in 1914 oorlede. Sy geskrifte wat dateer uit die laat 19de eeu, weerspieël die probleme en lewensomstandighede waarmee die Franse sendelinge gekonfronteer is.

Vader Charles Constant Jolivet wat in Maart 1875 uit Frankryk in Natal aangekom het as opvolger van Allard, het ook 'n dagboek nagelaat (vandag in die Durbanse

Aartsbiskoplike argief) waarin die probleme opgeteken is waarmee die Rooms-Katolieke kerk in Suid-Afrika te kamp gehad het. Hierdie werk is minder persoonlik van aard as byvoorbeeld die briewe van vader Gérard en dus nie van so veel kultuurhistoriese waarde nie.

In teenstelling met sy voorganger Allard, het Jolivet byna onophoudelik vir 25 jaar lank reise deur die vikariaat onderneem, en sodoende die Katolisisme in Suid-Afrika gestimuleer. Gedurende sy dienstermyn het die getal Rooms-Katolieke kerke toegeneem van vyf tot 81. Baie nuwe skole is ook deur hom gestig, onder meer die bekende Loretoklooster in Pretoria. Hy het veral ge=arbei onder die blankes in Suid-Afrika, en omdat hy die belang van die Kato=lieke kerk vir die hawe van Durban besef het, is baie aandag aan hierdie stad geskenk waar die bou van die Emmanuelkatedraal die kroon op sy werk was. Dit is ook aan Jolivet se energie en ondernemingsgees te danke dat die Marian=hill-inrigting met die hulp van die Trappiste opgerig is en gefloreer het. Jolivet is in 1903 oorlede, en hierdie Fransman word dan ook beskou as een van die belangrikste Katolieke kerkfigure in Suid-Afrika.

Dit is dus duidelik dat die Franse 'n verneme rol gespeel het in die vestiging van die Rooms-Katolieke kerk in Suid-Afrika. Soos uit die voorgaande blyk, bevat die persoonlike dokumente (briewe en dagboeke) van die vroeë Franse sendelinge soms waardevolle kultuurhistoriese gegewens en opmerkings oor hul eie daaglikse swaarsky in 'n ongetemde, vreemde land waar hul geloof hul enigste anker was. (Kyk afdeling C vir verteenwoordigende uittreksels.)

6.0.0 Onderwys

In hierdie onderafdeling word 'n tweevoudige vraag gestel: Kan daar gepraat word van Franse elemente in die onderwys van Suid-Afrika vanaf die koms van die Hugenote tot en met 1900? En indien wel, het hierdie Franse elemente enig= sins 'n bydrae gelewer tot die Africana-literatuur?

Vir 'n oorsigtelike bespreking van die totstandkoming en ontwikkeling van onderwys in Suid-Afrika, word verwys na o.m. die volgende bronne: Coetzee J. Chr. (red.), 1975: Onderwys in Suid-Afrika 1652-1960; Hoge, J., Julie 1934: "Privaatskoolmeesters aan die Kaap in die 18de eeu" in Annale van die Universiteit van Stellenbosch; Malherbe, E.G., 1925: Education in South Africa, deel I en Du Toit, S.P., 1937: Onderwys aan die Kaap onder die Kompanjie, 1652-1795.

Omdat 'n volledige historiese oorsig van onderwys in Suid-Afrika nie hier ter sake is nie, beperk ek my tot die uitlig van Franse elemente wat daarin voorkom.

6.1.0 Frans as vak of voertaal

Wat die gebruik van Frans as vak of voertaal betref, blyk die volgende:

Die Franse vlugtelinge op Drakenstein het die Franssprekende Paul Roux as voorleser en skoolmeester gehad. Hy het van die Hollandse owerhede besol= diging ontvang en van November 1688 tot en met sy dood in Februarie 1723 die pos gevul. Dit is egter onseker of hy ononderbroke onderwys gegee het en of hy enigsins werksaam was in 'n tweetalige (Frans en Hollands) skool soos wat deur die owerhede beoog is. Wel kan met sekerheid vasgestel word dat daar teen 1702 geen afsonderlike Franse skool meer in Drakenstein bestaan het nie (Du Toit, 1737: 60).

Die Franse vlugtelinge het die goewerneur versoek om ter wille van kerk en skool nader aan mekaar te mag woon en om hulle eie kerkraad te hê (kyk 3.1.0). Weens die regering se beleid van inlywing en mortifikasie is egter so vroeg as 1690 bepaal dat die Hollandse en Franse kinders saam onderrig moet word, en dat die Franse kinders so spoedig moontlik die Hollandse taal moet aanleer (Conradie, 1934: 44). Dit is vanselfsprekend dat die onderwysbeleid van die owerhede sou saamhang met die taalbeleid, en dat daar gesamentlike skole gestig sou word waar die Franse kinders Nederlands sou moes leer. Die twee= talige Jacob de Groot wat in 1700 as sieketrooster en skoolmeester in Draken= stein aangestel is, was werksaam in so 'n "gesamentlike" skool, maar Frans was nie 'n afsonderlike vak in die leerplan nie (Du Toit, 1937: 62).

h Verwysing na Frans in die onderwys word wel aangetref in verband met Kaapse laer skole aan die begin van die 18de eeu, waar sommige onderwysers benewens die gebruiklike lees, skryf en rekenkunde, ook Frans en Engels as skoolvakke aangebied het (Coetzee, 1975: 14).

6.2.0 Franse rondgaande skoolmeesters

Weens die verspreidheid van die koloniste en die groot afstande wat hulle dikwels van mekaar geskei het, is daar aan die begin van die 18de eeu taamlik algemeen gebruik gemaak van rondgaande skoolmeesters wat vir ses maande of een jaar op h slag deur h familie in diens geneem is om die kinders te onderrig. Hierdie skoolmeesters, wat vir die inwoners van die binneland h belangrike skakel met die beskawing was, was meestal soldate of matrose van die Kompanjie wat die regering tydelik in lening afgestaan het. Die graad van geleerdheid van hierdie skoolmeesters is moeilik om te bepaal, maar word meestal gering geskat deur kritici. Nietemin strek h vergelyking tussen die handskrif op die kontrakte tussen onderwyser en werknemer oor die algemeen ten gunste van eersgenoemde (Coetzee, 1958: 10).

Enkele Franse word aangetref onder die rondgaande skoolmeesters:

Jan Camoe (hy teken homself as Jean De Camau), h soldaat van Toulouse, is in 1706 vir ses maande in diens geneem deur Pieter Joubert.

David du Buisson het in Mei 1707 in diens getree as onderwyser vir die kinders van "Pierre Joubert" (Du Toit, 1937: 77).

Pieter Labuscaigne, wat in 1710 in die Kaap aangekom het, was van 1711 tot 1712 werksaam by Jacob de Villiers, van 1712 tot 1713 by Pieter Joubert, van 1713 tot 1715 by Philip Minar en van 1715 tot 1717 by Jan Melins.

François Louis Migault, wat aanvanklik ook by Pieter Joubert in diens was, het ná 1716 onderskeidelik by Jacob de Villiers, Willem van Seijl en by "Steeven Noijjel" (Du Toit, 1937: 78) gewerk, met wie se dogter hy in 1719 getroud is. In dieselfde jaar het hy toestemming van die owerhede verkry om h skool in Kaapstad te stig, waar Nederlands sowel as Frans as vak aangebied sou word. Du Toit (1937: 78) wys daarop dat hierdie skool nie h sukses was nie, en dit blyk ook dat Migault h alkoholis was. Weens wangedrag is hy in 1725 deur sy vrou en ook verskeie van sy familieleden by die Politieke Raad aangekla en gedeporteer.

Verder het ook Jacob Naudé in 1718 as huisonderwyser gewerk by Pieter Joubert en in 1719 by Josua "Selje" (Du Toit: 1937: 78).

Hoewel die rondgaande skoolmeesters, en dus ook die Franse onder hulle, nie direk bygedra het tot die Africana-literatuur wat in afdeling C behandel word nie, het hulle veel gedoen om die destydse bevolking teen totale ongeletterdheid te beskerm, en sodoende die kultuur- en beskawingspeil oor die algemeen bevorder.

6.3.0 Private skole

Frans was gedurende die 18de eeu die kultuurtaal van die wêreld, en die be-
skaafde en opgevoede laag van 'n volk was die taal oor die algemeen magtig.
Operas soos Le Barbier de Seville en Le Mariage de Figaro kon byvoorbeeld met
sukses in 1783 in Frans aan die Kaap opgevoer word omdat genoeg van die hoëlui
dit kon volg om die sukses daarvan te waarborg. (kyk 7.1.0). Dit is dus te
verstaan dat enkele private instansies waar Frans gedoseer is, ook aan die Kaap
aangetref sou word. Benewens die private skool van Migault waar
Frans as vak gegee sou word, het Jacob Ziegler, wat in 1792 as privaat onder-
wyser na die Kaap gekom het, met die toestemming van die Politieke Raad 'n
private skool gestig waar Nederlands sowel as Frans onderrig sou word (Coetzee,
1975: 26).

Daar word ook melding gemaak van ene Manancis Godschal se private skool waar
onderwys in Frans gegee is. Godschal het in 1782 as soldaat in diens van die
Kompanjie in die Kaap aangekom. Daar word veronderstel dat hy van huis tot
huis gegaan het om sy leerlinge op afsonderlike tye te onderrig. Daar was
dus waarskynlik nie 'n Franse skoollokaal as sodanig nie (Du Toit, 1937: 251).

Die belangrike hervorming in die onderwys wat tussen 1803 en 1806 deur kommis-
saris De Mist teweeggebring is, getuig volgens verskeie skrywers (Coetzee, 1975:
36 en Hérisson, 1951: 55) van Franse invloed. Die hele administrasie is inder-
daad geherorganiseer op liberale en demokratiese Franse beginsels, soos o.m.
in die huwelikseremonies wat op die Franse manier gedoen is (Hérisson, 1951:
55). De Mist se "skoolorder" wat op 11 September 1804 as 'n ordonnansie
gepasseer is, het uiters noodsaaklike hervormings in die onderwys teweegge-
bring en word veral deur twee denkrigtings gekenmerk, t.w. dat die staat self
verantwoordelik is vir die reëling van volksonderwys, en dat die onderwys on-
afhanklik is van die gesag en direkte invloed van die Kerk.

"Die herkoms van hierdie idees is nie ver te soek nie. De Mist was 'n
kind van sy tyd en het die werke en denkbeelde van die Franse filosofiese
skrywers, veral die van Rousseau en Voltaire, deeglik geken" (Coetzee,
1975: 36).

6.4.0 A.N.E. Changuion

Enkele voorbeelde van Africana-literatuur met 'n Franse inslag wat verband hou met vroeë onderwys in Suid-Afrika word in afdeling C gegee. 'n Bydrae gelewer deur die opvoedkundige A.N.E. Changuion kom onder meer ter sprake, en om hierdie geskrif binne historiese konteks te plaas, word hier kortliks relevante aspekte uit sy lewe en loopbaan genoem.

Antoine Nicolas Ernest Changuion is in 1803 in Den Haag gebore, en het in 1831 in Kaapstad aangekom as dosent in die Klassieke en Moderne Tale aan die Zuid-Afrikaansche Athenaeum (vandag die Universiteit van Kaapstad), 'n pos wat hy tot 1842 beklee het. Ná sy bedanking het hy sy eie tweetalige skool (Nederlands en Engels) gestig, wat gesteun is deur Afrikaners wat hulle aan Changuion se kant geskaar het in sy stryd teen verengelsing.

Volgens Conradie (1934: 283) was Changuion 'n eensame stryder wat sy tyd en sy aangenome vaderland ver vooruit was. Veral in die konteks van hierdie ondersoek is dit sy bydrae tot die opvoedkunde wat melding verdien. Hy was die skrywer van die eerste skoolboeke wat in Suid-Afrika geskryf en gepubliseer is, onder meer The conjugation of French verbs made easy. (As student in Europa het hy die Franse taal en letterkunde bestudeer en dit later ook gedoseer in Frankfurt-am-Main en in Amsterdam.) Die Suid-Afrikaanse geskiedenis het hy sy eie gemaak, en uit belangstelling vir die afstammeling van die Hugenote het hy 'n Franse boek deur C. Weis vertaal en verwerk en dit gepubliseer as Geschiedenis der Fransche Protestantsche vlugtelingen, Kaapstad, 1854. As letterkundige het hy die digkuns van Alphonse de Lamartine bewonder, en in 1840 verskyn Vertalingen uit de Reis van Lamartine naar het Oosten uit sy pen in Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Tijdschrift. In 'n bundel van sy eie gedigte Nagalmen (1865), verskyn ook 'n vertaling van 'n gedig deur Lamartine onder die opskrif "Rouwklagt van Lamartine over den dood van zijn dochttertje" (Kyk Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel II, 1972: 133).

Tydens 'n verblyf van 33 jaar aan die Kaap het Changuion veel gedoen ter wille van kennis en kultuur. Uit 'n los pamflet wat opgespoor is onder die dokumente van A. Pannevis in die Suid-Afrikaanse Biblioteek, blyk dit dat hy byvoorbeeld in 1856 'n reeks openbare lesings oor bekende Franse skrywers en hul werk op 'n weeklikse basis aangebied het. In potlood agter op die pamflet is 'n lys van die lede van die publiek wat reeds op die kursus ingeteken het, en dit is opvallend hoeveel vooraanstaande Kaapse lui daar genoem word.

6.5.0 A. Pannevis

Om die stukkies Africana-literatuur met 'n Franse inslag uit die pen van Arnoldus Pannevis binne konteks te plaas, word hier 'n kort biografiese skets van dié vermaarde onderwyser gegee.

Arnoldus Pannevis is in 1838 in Nederland gebore, en ná aanvanklike studie in die geneeskunde en die lettere (hy was 'n kenner van Grieks, Latyn, Frans, Duits en Engels) het hy in 1866 na Kaapstad gekom.

In die Paarl het hy bevriend geraak met ds. G.W.A. van der Lingen, en as onderwyser in Grieks en Latyn 'n pos aanvaar by die Paarlse Gimnasium wat in 1859 deur Van der Lingen gestig is. Een van sy leerlinge, die latere ds. S.J. du Toit, het verklaar dat Pannevis "die grootste taalgeleerde (was) wat ons ooit in ons land gehad het" (aangehaal in Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I, 1968: 633).

Benewens sy direkte bydraes tot die onderwys, het Pannevis hom beywer vir die erkenning van Afrikaans as skryftaal, en vir die vertaling van die Bybel in Afrikaans. Hoewel hy eers met die derde vergadering van die Genootskap van Regte Afrikaners as lid toetree het, word hy die "vader van die Afrikaanse Taalbeweging" genoem (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I, 1968: 634).

Pannevis het gereeld artikels en briewe gestuur aan verskeie koerante en tydskrifte soos Het Volksblad, De Zuid-Afrikaan en Die Afrikaanse Patriot, en was benewens sy belangstelling in Afrikaans, ook 'n voorstaander van die Nederlands-Afrikaanse kultuur. Die opstelle en gedigte wat hy nagelaat het, is meestal in Nederlands geskryf, waarin sy strenge godsdienstigheid veral tot uiting kom. Kyk 10.1.0 vir sy "Het Kaapsch Parijs" asook twee fabels van Jean de la Fontaine wat deur hom in Afrikaans omgesit is, en taal- sowel as kultuurhistories van waarde is.

Hy is op 14 Augustus 1884 op Wellington oorlede.

7.0.0 Toneel

7.1.0 Die Kaapse "Petit Paris" (1781-1783) Die Amerikaanse Vryheids-

oorlog wat in 1776 uitgebreek het, sou ook aan die Kaap verreikende gevolge hê. Frankryk het in 1778, en Nederland in 1780 as bondgenote teen Engeland betrokke geraak in die stryd.

Kort nadat die bondgenootskap gesluit is, het dit bekend geword dat Engeland beplan om die Kaap in besit te neem deur middel van 'n vlootekspedisie onder kommandoor George Johnstone. Frankryk het egter vinnig opgetree en eskaderkommandant Pierre André de Suffren Saint-Tropez, wat later vise-admiraal van Frankryk sou word, gestuur om die Kaap te beskerm. Die seemag van Holland was toe reeds só verswak dat die kolonie nie meer deur die Hollandse vloot self beskerm kon word nie.

De Suffren het die Britse vloot onder Johnstone by die Kaap-Verdiëse eilande ingehaal en daar so 'n slag toegedien dat, teen die tyd dat die Britse vloot genoegsaam herstel was om die Kaap te bereik, die Franse vloot reeds met 'n sterk garnisoen die Kaap beset het (Walker, 1928: 16).

Die Franse hulptroep wat De Suffren aan boord gehad het, het met hul aankoms aan wal gegaan: 'n artillerie-kompanjie, deel van 'n infanterie-regiment genaamd Austrasia (wat spoedig weer na Mauritius sou vertrek) en die Pondicherry-regiment (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I, 1968: 231). Dit is laasgenoemde wat onder bevel van brigadier Conway vanaf 3 Julie 1781 tot die einde van die oorlog in 1783 aan die Kaap as garnisoen sou bly, en wat hoofsaaklik daarvoor verantwoordelik was dat die Kaap toe as die sogenaamde "Petit Paris" bekend geraak het. Die Kaapse gemeenskap het in hierdie tydperk gefloreer: Hulle het groot geldelike voordeel getrek uit die voorrade wat gedurig aan Franse troepe verskaf moes word, en verder het kontak met die Franse stamland 'n kulturele oplewing in die kolonie bewerkstellig. Walker (1928: 109) stel dit streng wanneer hy sê dat die Franse

"entirely corrupted the standard of living at the Cape, and extravagance and indulgence in an unbroken round of amusements and diversions (had) come to be regarded as necessities..."

Tog is dit interessant dat dit juis aan hierdie troepe te danke is dat stukke soos Le Mariage de Figaro en Le Barbier de Seville (in Frans) aan die Kaap op die planke gebring is. Hulle het naamlik een deel van hulle barakke in 'n teater omskep, en wanneer geen toneelspeelster vir die vroulike rolle gevind kon word in die dorp nie, is die leemte telkens deur een van die soldate self

gevol. Bosman (1928: 31) meen selfs dat Le Mariage de Figaro moontlik reeds in 1783 in die Kaap opgevoer is, nog vóór die eerste opvoering daarvan in Frankryk op 27 April 1784.

Hierdie kleurryke tydperk van die Kaapse geskiedenis word ook beskryf deur die Fransman Le Vaillant wat ná 'n lang reis na die binneland, met sy terugkeer na die nedersetting by Tafelbaai verbaas was oor die veranderde toestande daar. Hy skryf dit met kenmerkende chauvinisme toe aan die kwaliteit van die Franse taal en kultuur, en maak die stelling dat geen volk weerstand kan bied teen Franse invloed nie (Déhérain, 1933: 527).

Hoewel Le Vaillant se siening subjektief is, bly die feit staan dat die leefwyse aan die Kaap van 1781 tot 1783 ongetwyfeld 'n Franse kleur aangeneem het. Bosman (1938: 36) som dit soos volg op:

"Die handel het toegeneem, geld was volop en voorspoed was oral. Mense het swierige huise begin bou, die belynings van die oue in 'n bevalliger boustyl oorgebring en hulle met kwistige hand gemeubileer. Eiendom en slawe het van vyftig tot honderd persent in waarde gestyg. Die inwoners het Frans begin leer en praat, en volgens die Franse gebruik aangetrek. Vrolikheid en 'n onafgebroke reeks vermaaklikhede en afleiding is gaandeweg as noodsaaklikhede beskou. Prag en praal, wat Van der Stel en Tulbagh selfs in hul tyd met regulasies probeer beteuel het, het opnuut voorgekom. Die leefwyse was buitensporig en weelderig, en Kaapstad het die naam 'Klein Parys' gekry".

Soos dit onder meer blyk uit die aanhaling, was die Franse kulturele invloed aan die Kaap beperk tot die opperkultuurlaag. Dit is uit die aard van die saak ook die enigste laag van die gemeenskap wat hulself dié luukse kon gun. Hoewel die Franse troepe belangstelling in die opera- en toneelkuns laat ontvlam het, sou Franse toneel aan die Kaap eers weer tydens die Bataafse bewind opgang maak.

Die "Petit Paris"-tydperk het egter 'n kosbare stukkie Africana-literatuur geïnspireer wat vandag in die Suid-Afrikaanse Biblioteek bewaar word. Dit is 'n handgeskrewe gedig in Nederlands deur Arnoldus Pannevis, "Het Kaapsch Parijs" (kyk 10.1.0).

7.2.0 Franse toneel tydens die Bataafse bewind (1803 tot 1806)

Ná die tydperk toe die Kaap as "Le Petit Paris" bekend was, is dit eers tydens die Bataafse bewind (1803-1806) dat Franse toneel weer ter sprake kom. Dié bloeitydperk van Franse toneel aan die suidpunt van Afrika kan aan die volgende faktore toegeskryf word:

- i) Die Jager-regiment wat toe aan die Kaap was, was 'n vreemdelingelegioen waarin soldate uit al die lande van die wêreld opgeneem was, en dus ook talle Franssprekendes (Theal, deel III, 1891: 116).
- ii) Volgens Bosman (1928: 83) was daar ook onder die Hollandse troepe heelwat soldate van Franse oorsprong, wat ook waarskynlik Frans magtig was.
- iii) Voortdurende kontak met l'Isle de France het ook Franse elemente na die Kaap gebring. Die kaper Napoleon wat op weg van l'Isle de France in Houtbaai gestrand het (Desember 1805), is 'n voorbeeld hiervan (Theal, deel III, 1891: 113).
- iv) Die stranding van die Franse skip Atalante op 3 November 1805 het eweneens die teenwoordigheid van Franse soldate aan die Kaap verseker (Theal, deel III, 1891: 111).
- v) Frans was in hierdie tydperk die kultuurtaal van die beskaafde wêreld, en dit was aan die Kaap, net soos in Holland, 'n vereiste van 'n goeie opvoeding om Frans te ken (Bosman, 1928: 84). Daar kan dus veronderstel word dat die offisiere van die Hollandse troepe sowel as 'n groot deel van die burgery, Frans redelik goed sou geken het.
- vi) Die aard van die Franse toneel, "lugtig, kleurig, en veral á la mode" het bygedra tot die gewildheid daarvan (Bosman, 1928: 84, 85).

Franse toneel is vanaf 1803 met groot sukses opgevoer deur die "Fransch Gezelschap van Liefhebbers van het Theater" (Bosman, 1928: 85). Die opvoerings is van tyd tot tyd verryk deur die teenwoordigheid van beroepspelers wat op pad was van Frankryk na l'Isle de France. Ene Delémery word in hierdie verband uitgesonder vir sy voortrefflike spel en die stimulerende effek wat hy op die plaaslike toneel gehad het (Bosman, 1928: 88, 90).

Ná die Engelse oorname van die Kaap in 1806 kwyn die produksie van die Fransch Gezelschap egter taamlik vinnig. Dié betekenisvolle berig verskyn in November 1808:

"The French Theatrical Company intending to leave off performing, present for sale by Private Contract in one lot all the Scenery, Dresses, Seats etc., belonging to their Theatre" (aangehaal deur Bosman, 1928: 94).

7.3.0 Individuele bydraers:

7.3.1 C.M. Villet

Hierdie eerste bloeitydperk van Franse toneel aan die Kaap word veral geassosieer met Charles Mathurin Villet wat in 1803 na die Kaap gekom het. Tydens die Bataafse bewind het hy aktief opgetree as impresario, en het hy goeie kennis van die opéra comique gedra, 'n ligte en amusante genre wat groot gewildheid geniet het. Hierdie veelsydige Fransman (hy was ook 'n diere- en saadhandelaar wat seldsame eksemplare aan die latere Suid-Afrikaanse Museum geskenk het), word beskou as een van die grondleggers van toneel in Suid-Afrika (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III, 1977: 842). Bosman (1928: 86) wys egter daarop dat Villet se bydrae tot die toneelkuns nie uit liefde vir die kunste gespruit het nie, maar eerder ten doel gehad het om homself aan die publiek bekend te stel met die oog op die stigting van sy eie skool in 1803 waar onderwys in Frans, Hollands, Engels en Rekenkunde gegee sou word. Hoe dit ook al sy, word Villet veral onthou as "entrepreneur" en as "eerste groot stigter van die tradisie van liefhebberytoneel" (Bosman, 1928: 85).

7.3.2 L.B. Meurant

Die Franssprekende Switser Louis Balthazar Meurant (vader van Louis Henri) moet ook in verband met Franse toneel aan die Kaap genoem word. Hy word veral onthou as musiek- en dansmeester aan die Kaap, en het met ander Franssprekendes soos Villet, F. Agron en J. Riaux saamgewerk. Hy was onder meer betrokke by die suksesvolle opvoering van die Franse stuk Asmodée ou la philosophie du diable in 1811, waarna Franse liefhebberytoneel as genre volgens Bosman (Bosman: 129) vir goed aan die Kaap uitgesterf het. Hoewel Franse stukke nog hierná sporadies voorgekom het, blyk dit dat operettes en dansspele (soos bogenoemde stuk) hierná nie meer die oorwegende genre was nie.

7.3.3 C.E. Boniface

Van 1809 tot 1821 het Franse toneel sy tweede en ook sy laaste bloeitydperk aan die Kaap geniet. Volgens Bosman (1928: 119) is die vaste grondslag van die latere groot Hollandse geselskappe tydens hierdie periode gelê. Hierdie tydperk word, net soos die eerste, gekenmerk deur buitelandse inspirasie maar ook deur die opkoms van jong plaaslike spelers. Dit is veral deur die talentvolle of ten minste opspraakwekkende bydrae van Charles Etienne Boniface dat die Franse liefhebberyseselskap so 'n luisterryke oplewing geniet het.

Die persoonlike geskrifte sowel as die meer bekende publikasies van hierdie Fransman lewer 'n belangrike kultuurhistoriese bydrae tot die Africana-literatuur. 'n Aantal verteenwoordigende voorbeelde word in afdeling C gegee.

Om hierdie tekste binne historiese konteks te plaas word hier enkele biografiese gegewens oor Boniface gegee. Vir 'n volledige studie oor die lewe en werk van hierdie eksentrieke Hollands-Afrikaanse Fransman, word veral verwys na G.S. Nienaber (1939 en 1969) en Franken (1937). In Conradie (1934: 235-260) word ook pertinente inligting oor Boniface gegee.

Boniface het in 1807 na Kaapstad gekom en dadelik as speler en skrywer betrokke geraak by die Franse toneelgeselskap. Weens sy liggeraaktheid en die onmin wat hy voortdurend om hom bewerkstellig het — sy lyfspreuk was "Nemo me impune lacessit" ("Niemand kom my ongestraf te na nie")— het hy dwarsdeur sy veelbesproke loopbaan 'n ongelukkige en afwydige bestaan gevoer.

As toneelmeester aan die Kaap was hy veral aktief by twee geselskappe: Honi soit qui mal y pense (1815 en 1822-28) en Vlijt en Kunst (1834-38). Deur sy toedoen is verskeie Franse stukke met sukses opgevoer, en het hy self ook hand aan die pen geslaan met "l'Enragé" wat reeds in 1807 drie keer op die planke gebring is (Bosman, 1928: 277).

Ná sy vrou se dood in 1835 het Boniface sy intrek geneem by 'n voormalige slavin. Dit word hier in die besonder genoem omdat hierdie verhouding sowel as die geboorte van kinders uit die verbintenis sterk deur die Kapenaars afgekeur is en direk aanleiding gegee het tot sy vertrek na Natal in 1844, waar hy saam met C. Moll van 1837 tot 1838 as joernalis werksaam was vir De Meditator.

Getrou aan sy veglustige karakter het Boniface binne 'n jaar stry gekry met Moll en nadat hy as redakteur bedank het, het hy tussen 1846 en 1849 sy ses *Bluettes* of skimpkrifte geskryf waarin hy teen Moll en sy opvolger, Arthur Walker, op venynige wyse te velde trek. In die Natal Witness van 21 Augustus 1846 verskyn die volgende aankondiging deur Boniface:

"Mr. Boniface, seeing the French language is getting more and more popular every week in our small community, intends to publish monthly for the use of his pupils and the amusement of amateurs, a dozen of small original pieces in that language, alternately in verse and prose, the entire collection of which will be called 'Bluettes Franco-Nataliennes ou Recueil de Contes, Fables, Chansons, etc. en vers et en prose par C.E. Boniface'".

Die *Bluettes* wat behoue gebly het en waarvan die oorspronklike Frans in G.S. Nienaber (1963) se fotokopiese uitgawe daarvan verskyn, is:

"Le Singe de Balaam" ("Die aap van Balaam");

"Le Latanier, ou L'Arbre au Tronc-pourri et aux Feuilles-flétrées" ("Die palm, of boom met verrotte stam en verlepte blare");

"La Mort du Latanier et la Metamorphose de ses feuilles en papillotes" ("Dood van die palm, en hoe sy blare in (nuttelose) stukkies papier verander");

"Wawcur, ou le vol des Bluettes" ("Wawcur, en diefstal van die skimpkrifte") en

"Le Jardinier et les deux taupes" ("Die tuinier en die twee molle").

"The Paddiscordian or A First Rate Irish Lyre" is in Engels geskryf.

Boniface het nie net as joernalis en skrywer sy brood probeer verdien nie, maar ook as taal- en musiekmeester en vertaler opgetree. Dat hy onder meer onderwyser was vir die kinders van die Eerste Britse kommissaris van Natal, H. Cloete, blyk uit 'n pragtige handgeskrewe dokument getiteld "Le Douze Août" ("Twaalf Augustus") wat vandag in die Killie Campbell-Africanaversameling van die Universiteit van Natal in Durban bewaar word. Dit is naamlik 'n ode van vyf bladsye wat deur Boniface geskryf en getoonset is en namens Hélène en Caroline Cloete opgedra is aan hulle moeder ter geleentheid van haar verjaarsdag op 12 Augustus 1848. Hierdie waardevolle manuskrip is byna 'n honderd jaar later deur die kleindogter van mev. Cloete ontdek in 'n lakdosie wat aan haar moeder behoort het, en op 14 Junie 1935 aan Killie Campbell gestuur. (Kyk Killie Campbell-manuskripte, MS 1236).

Boniface se pogings om in Natal 'n toneelgeselskap op die been te bring, het misluk (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I, 1968: 95). Sy grammatikaboek, Dutch made easy for an Englishman wat in 1852 deur Thomas Phipson gepubliseer is, het net een uitgawe beleef, en het ook geen geldelike gewin ingehou nie. Sy inherente swaarmoedigheid wat deur hierdie faktore vererger is, word in 1845 treffend geïllustreer deur 'n sombere gedig in Frans wat Boniface tydens 'n wandeling in die teenwoordige Albert Park in Durban op die stam van 'n boom uitgekerf het. Die gedig word tans in die Voortrekkermuseum in Pietermaritzburg bewaar.

In 1853 pleeg Boniface in die grootste armoede en bitterheid selfmoord in Durban.

Benewens bogenoemde gedig, sy Bluettes en die ode aan mev. Cloete wat as Franse Africana in afdeling C bespreek word, moet melding gemaak word van sy "Ode à la Paix", 'n lang gedig van 14 strofes van tien verse elk, wat in die Cape Town Gazette and African Advertiser — Kaapstadse Courant en Afrikaansche Berigter van 23 Julie 1814 (ix, no. 445) verskyn het. Dit is in Kaapstad geskryf na aanleiding van die val van Napoleon en sy verbanning na Elba. Die Fransman se vurige haat vir Napoleon word weerspieël in terme soos "n tiran wat uit die hel gespoeg is" ("un tyran vomé des enfers") (v. 32); "die verskrikking van

die mensdom" ("La terreur des humains") (v. 50); en "n eerlose indringer" ("infâme usurpateur") (v. 81). Sy afkeer het klaarblyklik gelê in die feit dat sy eie vader ná 'n mislukte aanslag op die Eerste Konsul Napoleon Bonaparte (in 1800), na die teenswoordige Seychelle-eilande verban en die familie Boniface sodoende opgebreek en verstrooi is (Bouws, 1974: 59). Die inhoud van Boniface se stukke is karakteropenbarend van hierdie Fransman wat so 'n belangrike bydrae tot Afrikaanse en Nederlandse letterkunde in Suid-Afrika gelewer het.

Minder bekend uit die pen van Boniface, maar onteenseglik van kultuurhistoriese waarde as Africana-literatuur, is 'n roman, Relation du naufrage du navire français L'Eole sur la côte de la Caffrerie en avril 1829, wat deur W. Bridekirk in 1829 in Kaapstad gedruk is. Die Eole was 'n Franse skip wat in Maart 1829 uit Bourbon na Frankryk vertrek het, en op 12 April van dieselfde jaar vergaan het op die kus tussen die mond van die Kei- en Basheerivier. Twaalf van die twintig mense aan boord het verdrink, en Boniface se romantiese vertelling handel oor die agt oorlewendes se avontuurlike terugtog na Kaapstad (Theal, 1912: 37). Soos Conradie (1934: 247) ook noem, is hierdie werk die interessantste stuk uit die hele oeuvre van Boniface. Conradie wys daarop dat Boniface die verhaal saamgestel het uit koerantberigte oor die skipbreuk wat veral in die South African Commercial Advertiser en in die Mercury verskyn het, en ook uit die mondelinge vertellings van enkele van die skipbreukelinge. Daar is byvoorbeeld 'n interessante en boeiende beskrywing van hul verblyf onder die "caffres". Met hulle aankoms in Kaapstad het die skipbreukelinge ene Mordant as gids gekry, by monde van wie Boniface al sy griewe oor die Kaap en sy inwoners lug. Hoewel daar uit die aard van Boniface se hiper-kritiese gees 'n effens eensydige beeld van die destydse Kaap geskilder word, is daar verskeie interessante gegewens wat aan die lig kom, en lewer die boek sterk sosiale kommentaar oor heersende toestande. 'n Eksemplaar van die boek word bewaar in die Mendelssohnversameling, Parlementêre Biblioteek.

Boniface het as talentvolle taal-, musiek- en dansmeester veel gedoen om vermaak en kultuurtoestande aan die Kaap te verbeter. In Natal het hy selfs as leermeester van die skermkuns opgetree: "The art of fighting in elegant style and killing à la Française", adverteer hy op 1 Desember 1848 (Nienaber, 1939: 148). Sy geleerdheid (hy was Engels, Nederlands, Duits, Frans, Italiaans, Spaans en Portugees magtig en het 'n lees kennis van die klassieke Latynse en Griekse skrywers gehad) het ook bygedra tot sy invloedrykheid. Benewens sy

oorspronklike geskrifte (kyk hier onder) was hy ook verantwoordelik vir die vertaling of verwerking van verskeie Franse toneelstukke. Hy was 'n kenner van Molière (hy het onder meer sy Le Bourgeois Gentilhomme vertaal en opgevoer), en sy werk herinner dan ook in sekere opsigte aan dié van Molière. Hy maak byvoorbeeld baie gebruik van woordspelings, 'n tegniek wat Molière tot die fynste kuns ontwikkel het. Conradie (1934: 254) maak die volgende opmerking oor die toneelstukke van Boniface:

"Die potsierlike situasies, die interruptions, die dubbelsinnighede, die slaafse onderdanigheid van die man aan 'n fees van 'n vrou, die liedjies, wat in nou verband met die voorafgegane inhoud staan, die gebruik van dialek (Afrikaanse uitdrukkinge) in die mond van die mindere persone van die stad, herinner soms sterk aan Molière, hoewel Boniface in die verste verte nie die peil van geestigheid van die grootmeester bereik het nie. Daarvoor was hy te fel persoonlik en sy toon te plat."

Tog kan die vraag gestel word of Boniface, as hy hom in sy skeppings toege-spits het op universele menslike swakhede in plaas van persoonlike struwelinge met spesifieke persone, moontlik sy merk sou kon maak op die wêreldliteratuur.

Boniface het hom van meet af aan geskaar by die Hollandse bevolking aan die Kaap en ook gou hulle taal aangeleer. Sy werk is dan ook van taalhistoriese belang omdat van die vroegste geskrewe Afrikaans uit sy pen voortkom. Reeds in 1832 het hy as redakteur van De Zuid-Afrikaan soms van Afrikaans gebruik gemaak. In sy klugspel De Nieuwe ridderorde, of de temperantisten (1832) wat die oudste bestaande oorspronklike drama in Suid-Afrika is (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel I, 1963: 96) is die dialoog van die Hottentotte in Afrikaans geskryf. Franken (1937: 36-50) het 'n taalkundige studie hiervan gemaak.

"l'Enragé", deur J. Suasso de Lima vertaal as "De Dolzinnige, of De Gewaande Dolleman";
 "Het Beleg van Troyen";
 "Sapho";
Rélation du Naufrage du navire Francais L'Eole sur la côte de la Caffrerie en avril 1829;
 "De Nieuwe Ridderorde of de Temperantisten";
 "Clasius, of Het Proces om een Komediëloutje";
 "Bluettes Franco-nataliennes";
 "Monsieur de Crac, ou le Palais de la Folie";
 "Rymomania, of het lezen der schoone gedichten van Kreupele van den Hoek";
 "Les cinq voyelles, ou Un grand Nom pour une petite Bête";
 "Negro-Brutalo, of Tipppo sal'b, Jr.";
 "Eloge de la Fumée; L'assemblée Scandaleuse; Le cheval et l'âne";
 "De Verlorene Doos, of het Loterymannetjie";
 "De Twee Slakken, of Limaçon Sen. en Limaçon Jun."
 (Kyk verder Bosman, 1928: 124, 290, 292.)

Ook die oudste voorbeeld van doelbewus-geskrewe Afrikaans in Natal het op 18 Oktober 1844 in De Natalier uit die pen van Boniface verskyn, in die vorm van 'n tweegesprek tussen 'n jongerige man "van achter die bergen" en 'n "oom" van die stad (Nienaber, 1943: 73). In die Tydskrif vir Wetenskap en Kuns (Desember 1943) verskyn 'n taalkundige studie oor Boniface se Afrikaans deur J. du P. Scholtz. Benewens die hoogstaande bydrae wat Boniface tot toneel in Suid-Afrika gelewer het, het hy dus ook deur sy vroeë geskifte in Afrikaans bygedra tot die Afrikaanse taalgeskiedenis.

Ná Boniface se dood in 1853 kan daar nie meer van 'n noemenswaardige Franse bydrae tot toneel in Suid-Afrika gepraat word nie. Temas of onderwerpe met 'n Franse inslag het wel van tyd tot tyd die Afrikaanse drama geïnspireer, soos byvoorbeeld in Susanne du Plessis se Cabo de Bonne-Espérance, 'n dramatisering van 'n periode uit die Hugenote-geskiedenis (1939); A.C. Bouman se Nerina van Drakenstein (1937); Johnman en Van Huyssteen se Land van belofte (1939); en Uys Krige se Die arrestasie (1939).

Franse bydraes in die vorm van stukke wat opgevoer is vóór 1850 was egter heelwat meer as wat algemeen aanvaar word. In hierdie verband word verwys na 'n lys van skrywers en vertalers met toneelstukke wat tot en met 1855 in Suid-Afrika opgevoer is, opgeneem in Bosman, (1928: 550-558.) Nie minder nie as 69 Franse toneelstukke is hiervolgens vóór 1850 in Suid-Afrika op die planke gebring.

Ná die Britse oornam in Suid-Afrika en die geleidelike afname in frankofielie wat daarmee saamgegaan het, het Franse bydraes tot die toneelkuns onvermydelik afgeneem. Tog kan die waarde van Franse invloed tydens die vormingsjare van toneel in Suid-Afrika nie gering geskat word nie.

7.4.0 Franse toneelstuk oor Saartjie, die "Vénus Hottentote" (1814)

'n Minder bekende bydrae tot die Franse Africana-literatuur is 'n Franse toneelstuk, La Vénus Hottentote; ou, Haine aux Francaises (Die Hottentot-Venus; of, 'n afkeer in Franse dames) wat aan die begin van die 19de eeu deur 'n Hottentot-vrou geïnspireer is (kyk afdeling C vir 'n opsomming van die inhoud). Dit is 'n musikale komedie van 32 bladsye wat vir die eerste keer op 19 November 1814 in die théâtre du Vaudeville in Parys opgevoer is en wat so veel aftrek gekry het dat dit vir 'n besondere lang tydperk gespeel is (Kirby, 1953: 131). Die destydse direkteur van die théâtre du Vaudeville, ene Doche, het self die musiek daarvoor gekomponeer, terwyl die stuk geskryf is deur Théaulon, Dartois en Brasin. Hier word vervolgens verwys na die historiese gegewens wat verband

hou met die Hottentot-Venus, Saartjie Baartman van die Kaap. Waardevolle navorsing in hierdie verband is reeds deur P.R. Kirby (1949: 55-62 en 1953: 124-134) in Londen en Parys gedoen.

Die Hottentotvrou Saartjie Baartman is in 1810 deur 'n sekere Alexander Dunlop na Londen geneem as bediende, maar ook met die bedoeling om haar ten toon te stel aan die Britse en Ierse publiek. Hoewel daar 'n wettige kontrak tussen Saartjie en haar werknemer opgestel is, is dit twyfelagtig of sy met haar vertrek geweet het wat van haar verwag sou word. Die kontrak, wat in Hollands opgestel is, bepaal dat sy jaarliks vir vyf jaar die som van twaalf ghienies betaal sou word, enige mediese behandeling wat sy nodig sou hê gratis sou ontvang, en dat sy gerepatrieer sou word as sy dit sou verlang. Benewens die gewone huishoudelike pligte sou Saartjie ook onderneem om haarself ten toon te stel. Daar word egter vermoed (Kirby, 1953: 125-126) dat die kontrak eers ná haar vertrek van die Kaap opgestel is. Omdat Engeland aan die begin van die 19de eeu so in beroering was teen die slawehandel, het Dunlop waarskynlik ná sy aankoms in Londen besef dat hy met vuur speel, en haastig 'n advokaat wat Nederlands magtig was betrek het om 'n kontrak tussen hom en Saartjie op te stel, terugdaterend tot hulle vertrek uit die Kaap.

Saartjie is met groot sukses aan die publiek in Piccadilly vertoon, 'n gebeurtenis wat 'n hele paar spotprente tot gevolg gehad het. Tussen 1810 en 1814 is sy in ander dele van Engeland ten toon gestel. Sy is in September 1814 na Parys gebring of gestuur.

In die Franse hoofstad is Saartjie in die Rue Veuve des Petits-Champs daaglik van 11 vm. tot 10 nm. aan die publiek vertoon. Die toegangsfooi was 3 franke, en afskrifte van twee spotprente van haar wat in Londen gemaak is, is aangebring buite die lokaal waar sy vertoon is. Twee van hierdie afdrucke (dit is akwatinte deur Frederick Christian Lewis) is vandag te sien in die Musée de l'Homme, Parys.

Volgens Kirby (1953: 130) is Saartjie van lekkergoed voorsien om haar aan te spoor om te sing en rond te dans tot vermaak van die publiek. 'n Sekere Reaux het gedurende 1815 opgetree as haar bestuurder, en in dieselfde jaar is verskeie naakstudies van haar deur 'n afvaardiging dierkundiges en fisioloë gemaak (Kirby, 1953: 130).

Verskeie tekeninge en spotprente is van Saartjie in Frankryk gemaak en aan die publiek verkoop. Die bestaan en suksesvolle verspreiding van hierdie tekeninge alleen dui op die gewildheid van die tentoonstelling van Saartjie.

Die toneelstuk wat deur haar geïnspireer is, het eweneens groot aftrek in Parys gekry. Haar dood op 29 Desember 1815 het waarskynlik die opvoering daarvan tydelik tot stilstand gebring, maar daar is aanduidings dat dit later weer op die planke gebring is, moontlik in 'n effens veranderde vorm (Kirby, 1953: 133).

Die skelet van Saartjie Baartman sowel as 'n gipsmodel van haar liggaam wat deur die wetenskaplike G. Cuvier gemaak is, is op permanente uitstalling in die Musée de l'Homme, Palais du Chaillot, Parys (kyk Kirby, 1949: 61).

8.0.0 Die Anglo-Boereoorlog (1899-1902)

Die Anglo-Boereoorlog het 'n insiggewende hoeveelheid Africana-literatuur met 'n Franse inslag tot gevolg gehad, waarvan 'n steekproef van voorbeelde in afdeling C gegee word.

Hoewel die presiese redes wat aanleiding gegee het tot die uitbreek van die oorlog in 1899 nie hier ter sake is nie, is veral twee faktore tog relevant: die ontdekking van goud en die uitlanderprobleem wat hiermee gepaard gegaan het, en die Boere se antagonisme teenoor die imperialisme van die Britse Ryk. Albei hierdie faktore het in Frankryk simpatie gewek vir die Boere, en albei verskyn herhaaldelik as tema in die literatuur wat gedurende die oorlog die lig gesien het in die Franse hoofstad.

Die Boereszaak het inderdaad simpatie gewek in verskeie Europese lande soos Ierland, België, Holland, Duitsland en Frankryk, asook in Amerika en Rusland (Pakenham, 1979: 388). Die meeste van hierdie lande het Rooi Kruis-helpers na Suid-Afrika gestuur, waarvan na wete ten minste één Franse publikasie rekening gee. Dit is Une guerre néfaste au pays des Boërs (1901, Anvers), waar die Belg Louis van Neck getuig van sy ervarings as lid van die Belgiese Rooi Kruis-groep wat tydens die oorlog in Suid-Afrika werksaam was. 'n Aantal insiggewende swart-en-wit foto's, almal teen ongeveer 1900 deur Van Neck geneem, verhoog die waarde van hierdie werk. Geestelike versterking is ook uit Europa verskaf. In L. Marchal se Au Transvaal: l'église, la guerre, l'avenir, par un missionnaire (1901, Anvers) word die oorlog beskou deur die oë van 'n Katolieke priester wat aan Britse sowel as Boerekant die sakramente bedien het.

Heelwat oorsese vrywilliges het ook as soldate by die Boere kom aansluit, maar meegevoel vanuit Europa het nie meer konkrete hulp as dit tot gevolg gehad nie. Die rede hiervoor was eenvoudig: Hoewel die wêreldmening byna uitsluitlik ten gunste van die Boereszaak was, was die Britte so 'n magtige en gedugte vyand dat dit nie die moeite werd geag is om Engeland te antagoniseer ter wille van so 'n verafgeleë gebied in Afrika nie (Belfield, 1975: 103). Daarbenewens het baie Europeërs aandeel gehad in die Randse goudmyne, en 'n verlenging van die oorlog sou die produksie van die myne tot hulle eie nadeel vertraag (Belfield, 1975: 103, 104).

Om die oorsese mening gunstig te beïnvloed, is 'n groep Boere-politici vroeg in Maart 1900 deur President Steyn na Europa gestuur om die Boereszaak daar te propageer (Pakenham, 1979: 389). Die sukses van hierdie soort propaganda in Frankryk het veral gespruit uit die Franse haatdraendheid teenoor Engeland.

Hulle het hulle één gevoel met die Boere in die stryd teen "l'ennemi commun" — die gemeenskaplike vyand.

Hoewel hierdie sending min of geen konkrete hulp vir die Boere tot gevolg gehad het nie, het die simpatie wat onder die algemene publiek gewek is, wel op ander maniere tot uiting gekom. Een hiervan was die ontstaan in Frankryk van verskeie organisasies ten gunste van die Boeresak, soos byvoorbeeld die Comité d'action de la jeunesse Française en faveur du Transvaal (Aksiekomitee van die Franse jeug ten gunste van Transvaal). Die doelstellings van hierdie organisasie word uiteengesit in 'n pamflet wat in 1900 in Parys gepubliseer is. Die inhoud getuig van die merkwaardige geesdrif wat in Frankryk geheers het om vrywilliges op eie onkoste na Suid-Afrika te stuur. (Hoewel buitelandse soldate deur die Boere verwelkom is, is geen geldelike hulp deur die Transvaalse of Vrystaatse regerings verleen nie.)

'n Soortgelyke voorbeeld is Boërs et Denaissiens, 'n pamflet wat in 1901 deur Evariste Guyot geskryf is. 'n Uitiers verweerde eksemplaar daarvan word in die Bibliothèque Nationale in Parys bewaar (0° 9 145). Uit die inhoud blyk dit dat die inwoners van Denais deur middel van 'n kermis geld ingesamel het om die skrywer van die pamflet as soldaat na Suid-Afrika te stuur. 'n Openbare vergadering is ook georganiseer, maar 'n teenmanifestasie deur die distrik se sosialiste het 'n einde hieraan gemaak. Twee briewe van Guyot wat gerig is aan die konsul-generaal van die Suid-Afrikaanse Republiek in Parys, T.B. Pierson waarin hy sy gretigheid uitdruk om na Suid-Afrika te gaan, is ook hierin opgeneem. Soos die pamflet van die Comité d'action de la jeunesse Française, getuig Boërs et Denaissiens op welsprekende wyse van die geesdrif vir die Boeresak en haat teenoor die Britse imperialisme. Baie Franse het hulle ook met die Boere vereenselwig op grond van die Hugenotebloed in dié se are:

"D'ailleurs, parler des Boërs, c'est encore parler de la France, puisqu'ils descendent en partie des protestants que le révocation de l'Edit de Nantes chassa de notre pays" skryf Jules Arnoux (1905: 1).

("Om van die Boere te praat is weer eens dieselfde as om van Frankryk te praat, omdat hulle gedeeltelik afstam uit die Protestante wat met die Edik van Nantes uit ons land verjaag is.")

'n Vername Franse bydrae tot die Africana-literatuur is die dagboek en briewe wat deur die Franse kolonel De Villebois-Mareuil in Suid-Afrika geskryf is waar hy as generaal van die Vreemdelingelegioen vir die Boere kom veg het. Die oorspronklike dagboek sowel as briewe wat hy aan familieleden in Frankryk geskryf het, word in die Transvaalse argief in Pretoria bewaar (Kat. no. A. 1247). Dit verskaf 'n kosbare blik op die Anglo-Boereoorlog soos gesien deur

'n hoogopgeleide en goed-ingeligte deelnemer daaraan. Die dagboek wat in 1902 gepubliseer is onder die titel Carnet de campagne du colonel de Villebois-Mareuil het in Frankryk groot opspraak verwek. Hoewel 'n Engelse vertaling daarvan (War Notes) reeds in 1902 die lig gesien het, is dit nog nie in Afrikaans vertaal nie, moontlik omdat die Fransman as professionele soldaat so krities was oor die Boere se tekort aan oorlogstaktiek.

Slegs enkele historiese gegewens oor De Villebois-Mareuil word hier gegee. Vir 'n volledige studie oor faktore in Frankryk, en die persoonlike lewe van die Fransman wat aanleiding gegee het tot sy koms na Suid-Afrika, verwys ek na Roy MacNab (1977).

Georges Henri Anne-Marie Victor de Villebois-Mareuil is in 1847 in Nantes, Frankryk gebore. Hy was die twintigste graaf van 'n familie met 'n lang en luisterryke militêre geskiedenis. Tydens die Frans-Pruissiese oorlog is hy gedekoreer en tot kaptein bevorder, en is weer vir dapperheid vermeld in die stryd van Frankryk in Tunisië (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III 1977: 219). In 1892 is hy aangestel as kolonel (die jongste kandidaat wat dié eer te beurt geval het), maar teleurgesteld oor die Franse regering se optrede in die Dreyfussaak, het De Villebois-Mareuil in 1899 sy diens aangebied by die Boeregesant Leyds. MacNab (1977: iii) beklemtoon die feit dat De Villebois-Mareuil se deelname aan die Anglo-Boereoorlog ten doel gehad het om die politieke situasie in Frankryk te verander en om sy eie politieke loopbaan te bevorder. Anders as die ander jong buitelandse geesdriftiges, het sy koms na Suid-Afrika nie gespruit uit 'n direkte bondgenootskap met die Boere of 'n anti-Britse gevoel nie.

Met De Villebois-Mareuil se aankoms in Pretoria was die Franse gemeenskap in Transvaal nie militêr aktief nie. Die Franse konsul in Pretoria, Georges Aubert, het aan hom verduidelik dat hulle op sy advies nie tot die stryd toegetree het nie, om sodoende getrou te wees aan die Franse se neutrale houding (MacNab, 1977: 34). Die Franse in Transvaal het wel polisiepligte oorgeneem om mense en eiendom in Johannesburg te beskerm, en 'n Franse veldhospitaal is gestig. Die Franse korps wat mettertyd onder De Villebois-Mareuil se gesag tot stand gekom het, het byna uitsluitlik uit vrywilliges bestaan wat pas uit Frankryk aangekom het. Die briewe wat deur hierdie vrywilliges aan familielede in Frankryk geskryf is, is gedeeltelik opgeneem in Deschamp (1901¹) en verskaf 'n subjektiewe blik op oorlogstoestande.

Tydens die krygsraad wat in Maart 1900 op Kroonstad gehou is, is De Villebois-Mareuil tot veggeneraal aangestel, met die opdrag om alle vreemde vrywilliges

in h internasionale legioen te verenig. De Villebois-Mareuil se deelname aan die oorlog was egter van korte duur. Hy en sy manskappe is op 5 April 1900 deur die Engelse onder Lord Methuen vasgekeer naby Boshof, waar hy gesneuwel het nadat hy op "dwaas-idealistiese" manier weerstand teen die vyand gebied het (Pakenham, 1979: 389 en MacNab, 1977: 110-114) en sodoende "die skande van die wit vlag gespaar is" (MacNab, 1977: 114). Hy is met volle militêre eerbewys deur die Britte op Boshof begrawe, en in 1971 op Magersfontein herbegrawe. In Frankryk het die nuus van sy dood talle gedenkdienste vir hom tot gevolg gehad. Benewens standbeelde en monumente wat tot sy eer opgerig is, is strate in Parys, Lyon, Madagaskar en Algerië na hom vernoem (Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek, deel III, 1977: 220).

Die romanties-heroïesewyse waarop De Villebois-Mareuil tot die dood toe weerstand teen die aartsvyand van Frankryk gebied het, het verskeie gedigte van h liriese gehalte in sy vaderland geïnspireer. Die toneelstuk Cyrano de Bergerac wat deur h familielid van die Franse kolonel, Edmond Rostand, geskryf is en wat met groot sukses in Parys opgevoer is, is moontlik geïnspireer deur die lewensideale wat De Villebois-Mareuil nagestreef het (MacNab, 1977: iv). Hoewel van literêre belang, kan hierdie stuk nie as Africana beskou word nie omdat dit nie direk verband hou met suidelike Afrika nie en ook geskryf is vóór die kolonel se vertrek na Transvaal.

De Villebois-Mareuil se opregte voorkoms en trotse houding het hom algemene bekendheid onder die Boere laat verwerf en ook hulle respek afgedwing. Omdat hulle moeite gehad het om sy naam uit te spreek is hy "Willeboer" of "die Franse kolonel" genoem. Anders as in Frankryk, het sy loopbaan geen noemenswaardige poësie in Suid-Afrika tot gevolg gehad nie.

Nog h Franse vrywillige, Robert de Kersauson de Pennendreff ("Robert die Fransman" soos hy deur die Boere genoem is) het sy oorlogsdagboek in 1960 onder die titel Ek en die Vierkleur in Afrikaans laat publiseer. Hierdie Bretonse edelman het in Nantes deur een van die pro-Boer komitees wat daar aktief was, bewus geword van die Boerestryd teen die Engelse, en in 1900 na Transvaal vertrek. Hy was een van die min vrywilliges wat Afrikaans leer praat en h "bitter-einder" geword het. In 1940 het De Kersauson en sy vrou hulle permanent in Suid-Afrika kom vestig. Hulle huis l'Ermitage in Franschoek is later geskenk aan die Hugenate-vereniging (De Jong, 1976: 22). Hy is op 11 Junie 1971 oorlede. Omdat die jaar van publikasie van Ek en die Vierkleur buite die tydsbestek van hierdie studie lê, en omdat dit, anders as die Africana-literatuur hier onder bespreking, algemeen bekombaar is, volstaan ek met

vermelding dat 'n Franse uittreksel daarvan reeds op 4 Januarie 1903 in die Franse tydskrif l'Illustration gepubliseer is. Sedertdien het Hollandse, Afrikaanse en Engelse vertalings van dieselfde uittreksel reeds in tydskrifte verskyn (sien De Jong, 1976: 22). Uittreksels van die oorlogsdagboek van nóg 'n Franse vrywillige, Lecoy de la Marche, word in afdeling C gegee. Die dagboek is in 1900 onder die titel Souvenirs de la guerre du Transvaal, journal d'un volontaire in Parys gepubliseer.

Lecoy de la Marche was 'n professionele soldaat in die Franse leër voordat hy as vrywillige kom deelneem het aan die Anglo-Boereoorlog. Hy was in bevel van 'n groep mede-vrywilliges en het onder meer deelgeneem aan die slag by Thaba Nchu.

Paul Kruger se besoek aan Frankryk tydens die Anglo-Boereoorlog (hy het op 19 Oktober 1900 met Die Gelderland vertrek en vanaf 22 November tot 1 Desember van Marseilles na Dijon en Parys gereis) het onder meer twee Franse publikasies tot gevolg gehad. C. Daron se De Djibouti à Marseilles: voyage du président Kruger en France (1901) bestaan uit anekdotes en notas wat die skrywer tydens Kruger se besoek gemaak het. H. Daragon se Le Président Kruger en France (1901) bevat eweneens staaltjies in verband met Kruger se verblyf, sowel as 17 liedjies wat tydens sy besoek geskryf en gesing is. Interessant is die verwysing na honderde ornamente en ander voorwerpe wat gemaak is ter aandenking van sy besoek: pype, asbakke, borde, mansjetknope, das- en borsspelde, vlaggies van Transvaal, poskaarte, selfs 'n parfuum, "Le bouquet de l'Indépendance" met 'n illustrasie van Kruger op die bottel, en 'n nuwe aperitief, "Le Boër". Ook lekkergoed en hoespastilles is na die Boere vernoem. Die simpatieke gesindheid van die Franse is verder weerspieël in die naam van 'n restaurant in Rue Aboukir in Parys met die naam Au Cabaret des Boërs, waar gaste deur "boërrines" bedien is. 'n Eksemplaar van Daragon se boek word bewaar in die Suid-Afrikaanse Biblioteek se Africana-afdeling.

Die legendariese figuur van Paul Kruger, en die Boere se heldhaftige stryd teen 'n meerderheidsmag, het die Franse verbeelding aangegryp. Bewys hiervan is die groot getal gedigte, liedjies en toneelstukke wat tydens die oorlog in Parys geskryf is en die houding van die man in die straat weerspieël. Met verwysing na hierdie gewilde poësie uit die oorlogsjare skryf Guy de Téramond in die inleiding van Gloire aux vaincus (Deschamps, 1901²:4):

"voilà ce qu'on chante sur le pavé: je ne dis point que ce soit de la grande poésie, mais elle rend aussi justement que simplement le sentiment populaire." (Dit is wat in die strate gesing word: ek beweer geensins dat dit grootse poësie is nie, maar dit gee op eerlike en akkurate manier die heersende gevoel weer).

Hoewel dit onmoontlik sou wees om vas te stel in hoe 'n mate hierdie literatuur aktief voorgedra of gesing is, is dit duidelik dat dit wyd versprei is. Die meeste daarvan is op dun, goedkoop papier in pamfletvorm gedruk en so versprei. Heelwat van hierdie stukke is opgeneem in Philippe Deschamps se Livre d'or du Transvaal (1901) en het op dié manier behoue gebly. In die Bibliothèque Nationale in Parys waar die oorspronklike pamflette bewaar word, is die meeste daarvan in so 'n gehawende toestand dat fotokopiëring daarvan nie toegelaat word nie. Verteenwoordigende voorbeelde hiervan (onder meer stukke wat nie in Deschamps opgeneem is nie) word in afdeling C gegee.

Die groot getal spotprente wat in Frankryk die lig gesien het waarin die Boere op gunstige wyse teenoor die veragte "John Bull" uitgebeeld word, is 'n ryk bron van Franse Africana uit hierdie tydperk. Hoewel dit nie Africana-literatuur is nie, illustreer dit op treffende wyse die gesindheid wat in Frankryk geheers het en help dit om die gedigte, liedjies en toneelstukke toe te lig. Enkele van hierdie spotprente wat in die Bibliothèque Nationale gefotostateer is, word ter illustrasie in afdeling C weergegee.

Verskeie Franse publikasies wat historiese gegewens oor die oorlog bevat, het gedurende en net ná die oorlogsjare die lig gesien, soos die werke van Combes (1902), D'Orléans (1902) en Gilbert (1902) (kyk verder in Bibliografie). Hoewel hierdie werke weens hulle oorwegend historiese en objektiewe aard nie in afdeling C ter sprake kom nie, word enkele uittreksels van anekdotiese aard oor die Boere en veral Kruger wél gegee (kyk byvoorbeeld Arnoux, (1905: 62, 63, 74); Cyral, (1902: 116-117, 119) en Deschamps, (1901: 39,39). Die voorbeelde is gekies op grond van hulle subjektiewe aard, wat benewens die historiese gegewens wat ter sprake was, 'n insig gee in die Franse ervaring van die Anglo-Boereoorlog.

Dit is inderdaad die subjektiewe ervarings en gevoelens van die man in die straat wat die raakpunt vorm tussen Frankryk en Suid-Afrika in die jare 1899 tot 1902. Die Franse haat teenoor die Engelse, sowel as die romantiese idee van 'n klein pioniersvolk wat dit waag om hulle vryheid te verdedig en teen hierdie gedugte vyand op te staan, het die Franse verbeelding aangegryp. 'n Groot hoeveelheid van die Franse Africana-literatuur wat met die Anglo-Boereoorlog verband hou, getuig van hierdie soort subjektiewe gevoelens en waarnemings aan Franse kant.

Die stryd tussen Boer en Brit het ook romanskrywing en veral die jeuglektuur in Frankryk geïnspireer en verryk. 'n Hele aantal fiktiewe verhale oor die oorlog of die Boere as pioniersvolk, meestal met 'n romantiese en melodramatiese inslag, is sedert 1900 gepubliseer. Voorbeelde hiervan is Deburaux (1902), Gendrot (1901) en Guédy (1902).

AFDELING C: 'N SINCHRONIESE ONDERSOEK VAN TEKSTE

h Voorbeeldregister van tekste (prosa, poësie en toneel) wat weens die aard en inhoud daarvan as Africana-literatuur met h Franse raakpunt beskou word, word vervolgens gegee. Die tekste kan almal in hulle historiese konteks geplaas word deur telkens terug te verwys na die gegewens oor die betrokke skrywer of tydvak wat in afdeling B gegee word.

9.0.0 PROSA

Ter wille van h duidelike geheelbeeld word die tekste of, in sommige gevalle, opsommings van tekste gekategoriseer. Hoewel gepoog is om die kategorieë so afgebaken as moontlik te hou, kom oorvleueling wél voor, soos byvoorbeeld in die geval van historiese vertellings/verklarings en lerende prosa. Waar nodig word die tekste vertaal of van h opsomming voorsien.

9.1.0 Anekdoties

In Bédker (1965: 26) word "anekdote" gedefinieer as

"(a) term used in folklore to denote a short, pointed narrative employed for edification or entertainment, and often containing a drastic characterization of an historic person, a remarkable event, an epoch, a class, etc."

Van Dale (deel I, 1984: 1980) beskryf dit as h

"mededeling van een kenschetsende bijzonderheid, een schilderachtige of vermakelijke trek uit het leven van een historisch persoon, bij uitbreiding ook van andere personen... (bij uitbreiding) amusant kort verhaal; grap".

Die volgende steekproef van anekdoties wat almal op die een of ander wyse h Franse raakpunt toon, is uit die Africana-literatuur geneem en word chronologies volgens die datum wat dit opgeteken is, hier gegee.

Die anekdoties kan volgens hulle inhoud in drie groepe verdeel word:

Anekdoties met h suiwer Suid-Afrikaanse onderwerp, maar wat deur h Fransman opgeteken is. (Voorbeelde hiervan is: Hoe die terrein van Constantia bepaal is; Die dood van Theunissen; Anekdoties oor Paul Kruger);

Anekdoties wat gaan oor Franse (of afstammeling van Franse) in h Suid-Afrikaanse konteks. Hierdie anekdoties is deur beide Franse en Suid-Afrikaanse skrywers opgeteken. (W.A. van der Stel en Guillaume du Toit; die De Villiers-broers se koms na die Kaap; die Du Plessis-anekdote; Fransman kom in reën by Boer se huis aan);

Anekdoties met h propogandistiese funksie. Hierdie anekdoties wat tydens die

Anglo-Boereoorlog geskryf en in Frankryk versprei is, het daartoe bygedra om die Boeresak in 'n goeie lig te stel en Franse vrywilliges aan te moedig om die stryd te betree. In die anekdote oor die Fransman wat in die reën by 'n Boer se huis aankom (1901), sowel as in die Du Plessis-anekdote (1900) word die bloedband tussen die Franse en die Boere beklemtoon. Al die anekdotes oor Paul Kruger is geïdealiseer. Die vertellings van sy byna bomenslike krag en die invloed wat hy op sy volgelinge het, is daarop gemik om die Franse verbeelding aan te gryp en hulle as 'n volk tot aksie of ten minste simpatie te inspireer.

9.1.1 Simon van der Stel en die toordokters

(i) Uit: Choisy, Journal du voyage de Siam (1687)

Die volgende anekdote is opgeteken onder die datum 28 Maart 1685 in Choisy (1687: 390):

"L'année passée le Gouverneur du Cap alla lui-même à la découverte. Il avoit avec lui soixante Hollandois, deux cens esclaves, & quelques Outentots, cinq chevaux, trente-huit chariots à beufs, & cent cinquante bêtes de charge. Il alla, dit-il, deux cens lieuës vers le nord, par un fort méchant païs, & ne trouva rien de remarquable; seulement quelques peuples assez bien faits, blancs, fort sociables, qui dansoient toujours. Un jour qu'il estoit campé sur une petite hauteur, les Outentos qui l'accompagnoient, lui dirent qu'il alloit mourir, & qu'ils voyoient venir à lui les deux plus grans sorciers du païs. En effet, deux hommes habillez bizarrement, suivis d'une centaine d'autres, s'approchoient gravement: mais il les prévint, & leur fit dire qu'il estoit plus grand sorcier qu'eux; & pour le leur prouver, il fit apporter devant eux un verre d'eau-de-vie, y mit le feu, & l'avala toute enflammée. Les pauvres sorciers se jetterent à genoux, reconnurent son pouvoir supérieur; & se retirerent."

Dit blyk dat die goewerneur self verkennings ekspedisies na die binneland onderneem het, onder meer in 1684 na 'n gebied wat sowat 600 myl (deux cens lieuës) na die noorde geleë was. Daar het hy 'n paar vriendelike volke teëgekom "wat heeltyd besig was om te dans". Op 'n dag toe hulle op 'n heuwel kamp opgeslaan het, het sy Hottentothelpers aan die goewerneur gesê dat hulle twee van die vernaamste toordokters van daardie landstreek sien aankom, en hom gewaarsku dat hulle kom om hom om die lewe te bring. Met die aankoms van die twee eienaardig geklede toordokters en hulle sowat honderd volgelinge, het Van der Stel by wyse van 'n tolk aan hulle gesê dat hý 'n baie meer vername toordokter as hulle is. Om dit te bewys het hy 'n glas brandewyn geneem, dit aan die brand gestee en dit met vlamme en al ingesluk. Die towenaars het op die grond neergeval en sonder meer sy meerderwaardigheid erken.

9.1.2 W.A. van der Stel en Guillaume du Toit(i) Uit die Dagboek van Adam Tas (1706)

"Desen avond reeds te kooij zijnde, wierde aan onse deur geklopt; dezelve geopent zijnde was 'er Mr. van der Bijl en Pretorius voor; binnen gekomen zijnde, wierde mij een brief vertoont van Mr. Van der Heijden, die van der Bijl en mij schrijft als dat Guilliam du Toit op gisteren bij den gouvernr. was geweest, die hem aanstonds in een kamer alleen hadden geroepen, daar hem van den gouvernr. was afgevraagd, of hij mede zijn hand hadde geteekend, toen er over hem geschreeven was, waarop Mons. du Toit hem volmondig op antwoorde: Ja ik, mijn heer. Toen vraagde den gouvernr. wie heeft u daartoe gedwongen. Du Toit gaf tot antwoord: Mijn Concientie, mijn heer, hierbij voegende: ik heb deesen morgen een legger wijn bij de generaale pagter gebragt, die volgens koop nog 13 leggers moest ontfangen, maar in plaats van wijn te ontfangen, heeft hij mij uijtgescholden slimmer als of ik een gaudief was. De gouvernr. zeijde verder, waarom hebt ge mij niet gewaarschouwd als het u niet wel ging, eer dat ge over mij quam schrijven, ik zoude u dan wel te regt geholpen hebben. Du Toit antwoorde 't zoude dan soo veel geweest hebben als nu en of ik nu al geholpen was, zoo was de heele gemeente nog niet geholpen, ik ben een oud man, mijn brood zal haast gebakken zijn, 't schrijven dat ik gedaan hebbe is uijt liefde voor de gemeente geschied. Den gouvernr. was over dit rondborstig seggen verbaast, en seijde hierop tegens hem, heb ik u niet een stuk land gegeeven, du Toit antwoorde: Ja mijn heer, die drooge post over de Berg rivier. Daar op zeijde den gouvernr. weder: du Toit ik heb sulx aan u niet verdient, en dat wel tot drie maal toe, en ik had dit van u niet verwagt. Ik hoop God zal bij u doen als ghij bij mij gedaan hebt, waarop du Toit antwoorde, ik hoop zo mijn heer. Hier op zijn ze van malkanderen schijden. Du Toit heeft hier in getoont dat hij een eerlijk man is, en't was te wenschen datter wat veel sulke patriotten waren" (Dagboek van Adam Tas, 1706: 192).

Dit is een van die vroegste opgetekende anekdotes wat verband hou met Franse in Suid-Afrika en is in Februarie 1706 deur Adam Tas in sy dagboek opgeteken. Die vertelling hou verband met die stryd van 'n groepie koloniste, onder meer drie Franse, teen Willem Adriaen van der Stel in 1706 (kyk 3.1.0). 'n Afrikaanse vertaling daarvan word deur Franken (1978: 68-69) gegee, wat dit "die mooiste bladsy in Tas se Dagboek en tewens die mooiste in die geskiedenis van die Franse in Suid-Afrika" noem. 'n Franse vertaling daarvan deur Henri Déhérein verskyn ook in twee Franse Africana-publikasies, naamlik "Un ancêtre des Boers, Henning Husing" in Etudes sur l'Afrique (Parys, 1904: 9) en in "Les Huguenots français au Cap de Bonne-Espérance" in Hanotaux, Gabriel et Martineau (red^s): Histoire des colonies françaises et de l'expansion de France dans le monde (Parys, 1933: 514).

9.1.3 Hoe die terrein van Constantia bepaal is

(i) Uit: Milbert, Voyage pittoresque à l'île de France, au Cap de Bonne Espérance et à l'île de Ténériffe (1812)

"Lorsque le gouverneur Van-der-Stel voulut former, au commencement du siècle dernier, le bel établissement de *Constance*, qu'on appela ainsi du nom d'une des ses filles, il eut recours à un expédient fort ingénieux, mais qui exigeait toute la patience naturelle aux Hollandais, pour reconnaître les expositions où le sol était de meilleure qualité.

Il fit prendre de toise en toise un panier de terre végétale, depuis la citadelle jusque derrière la montagne de la Table; ces paniers ayant été étiquetés avec soin, on fit tremper dans l'eau la terre qu'ils contenaient, et par une espèce d'analyse chimique, on reconnut que le meilleur terrain était celui où se trouvent aujourd'hui les vignobles de Constance" (Milbert, 1812: 346).

Hierdie anekdote is deur die Franse reisiger Milbert opgeteken. Hy skryf: "Toe goewerneur Van der Stel aan die begin van die eeu die pragtige plaas Constantia wou uitlê wat na een van sy dogters vernoem is, het hy van 'n vindingryke plan gebruik gemaak om te bepaal waar die vrugbaarste grond is, maar wat (ook) al die ingebore geduld van die Hollanders nodig gehad het om tot uitvoering te bring.

"Hy het grondmonsters in mandjies laat neem van een stuk grond na die volgende, van die Fort af tot agter Tafelberg. Nadat die mandjies noukeurig met etikette gemerk is, is die inhoud daarvan in water geweek, en deur middel van 'n soort chemiese analise, is bepaal dat die beste grond dié waar Constantia se wingerde vandag staan."

9.1.4 Die dood van Theunissen

(i) Uit: Hausmann, Souvenirs du Cap de Bonne Espérance (1866)

"D'après une ancienne légende, le gouverneur van der Stell aurait jadis enterré un trésor près de la ferme, et quiconque entreprend des fouilles pour découvrir cet argent, meurt, dit-on, dans la huitaine. Huit jours après notre visite, M. Theunissen, que nous avions trouvé très-bien portant et très-vert malgré ses 65 ans, mourut subitement, et ce bruit se répandit aussitôt qu'il avait ordonné les fouilles fatales quelques jours avant sa mort" (Hausmann, 1866: 68).

Hierdie anekdote is deur Auguste Hausmann, eertydse Franse konsul aan die Kaap (kyk 4.17.0) in 1866 gepubliseer. Na 'n besoek aan Theunissen, die eie= naar van die eertydse Van der Stel-somerwoning naby Somerset-Wes. skryf Hausman: "Volgens 'n ou legende het goewerneur Van der Stel destyds glo 'n fortuin naby die plaas begrawe, en word daar vertel dat wie ook al sou probeer om die geld

uit te grawe binne 'n week se tyd sou sterf. Meneer Theunissen wat baie gesond en jonk vir sy 65 jaar voorgekom het, is een week nadat ons hom besoek het skielik oorlede, en die nuus het onmiddellik versprei dat hy 'n paar dae voor sy dood opdrag gegee het om die fatale soektog (na die fortuin) op tou te sit."

9.1.5 Die De Villiers-broers se koms na die Kaap

(i) Uit: Hausmann, Souvenirs du Cap de Bonne-Espérance (1866)

"Les trois frères ne quittèrent la Rochelle, s'il faut en croire la tradition, que sur les vives instances de leurs vieux parents qui ne les accompagnèrent point en exil à cause de leur grand âge. Leur frère cadet, Paul, n'ayant pu se résigner à la douleur de cet adieu éternel, se serait séparé de ses trois aînés, le lendemain de leur départ, pour regagner la maison paternelle. Les trois frères se rendirent en Hollande où ils s'embarquèrent pour le Cap" (Hausmann, 1866: 77).

"Volgens oorlewering het die drie broers La Rochelle alleenlik verlaat omdat hulle bejaarde ouers, wat weens hulle hoë ouderdom nie hulle seuns in ballingskap vergesel het nie, absoluut daarop aangedring het. Daar word vertel dat die jongste broer, Paul, homself nie kon versoen met die gedagte van 'n permanente skeiding nie, en dat hy die dag ná hulle vertrek sy drie ouer broers verlaat het om na sy ouerhuis terug te keer. Die drie broers is na Holland van waar hulle na die Kaap gevaar het."

(ii) Uit: Die Afrikaanse Patriot (15 Junie 1896)

Die wyse waarop die drie De Villiers-broers wat hulle in Suid-Afrika kom vestig het, van hulle bejaarde ouers in Frankryk afskeid geneem het, is op meer kleurvolle manier gegee in Die Afrikaanse Patriot van 15 Julie 1876:

"Toen die vervolging in Frankryk so erg was te'en die Hugenote, woon een tak van die familie de Villiers al byna een 100 jare stil en gerus op een buiteplaas digteby La Rochelle, een sestad van Frankryk. Ou Piêrre de Villiers en syn vrou was albei al oud. Hulle had al gehoor van die vervolging op ander plekke; mar omdat hulle so stil en afgesonderd leef, het die Roomse priesters en die soldate hulle nog met rus gelaat.

Hulle het 4 seuns gehad: Piêrre, Abraham, Jacob, en Paul. Die 3 eerste was al groot en bewerk die plaas, want die Hugenote was iwerige mense. So nou en dan hoor hulle van die toenemende vervolgings op ander plekke; mar hulle dag, die storm sal wel weer verby trek, nes vroeger.

Mar hulle lot kom oek. Een dag kom daar een gerug van die stad, dat die konstawels die plaas sal kom besoek. Toen wort hulle al onrustig. Die awond sit hulle by mekaar; die vader eenkant in die ou'e leuningstoel, die moeder in die anderkant, en die 4 seuns tussen in op een bank. Toen begin die ou'e vader:

"Mijn kinders, onze lieve Heere het ver ons so lank gespaar; maar nou kom ons lot oek. O'er 2 of 3 da'e is die konstawels hier, en dan moet ons ons geloof afsweer of sterwe. Maak ver julle klaar en vlug! Moe nie versuim nie! Ek en julle ma is al te oud; ons kan dit niet deurstaan om te vlug nie; ons sal maar hier blij en sterwe ver ons geloof, as die Heer dit wil hê. Mar julle is nog jonk en fluks; julle kan nog nuttig wees op een ander plek in die werêld. Daar is nou gen ander middel, as vlug!"

Die seuns sit dood stil — die koppe hang — die trane rol. Die vader sug. Die moeder veeg haar oge af.

"Kijk" — zeg de vader, na een ruk stilte — "om niemand dit te lat merk nie, nou gaat julle maar morre an met julle werk; dan kan julle mar julle klere en dinge regmak; ik sal sien om een bietje sakgeld ver julle te krij, en morre aand, zoo's dit donker wort, vlug julle maar!"

Stil — stil raak die kinders weg, sonder een woort te praat. Want gehoorsaamheid en eerbied ver hulle ouwers was in die ou'e families, meer as nou. Hulle gaat na hulle slaapkamer. Mar in die huis en in die nag — was slaap net onmo'entlik.

Die ander dag morre vroeg was die seuns in die werk. Parstijd was daar. Hulle maak trapbalie, ens. reg, net of hulle die ander dag sou begin te pers. Hulle moeder is besig om hulle klere reg te maak. Die enigste wat haar werk afbreek is — so nu en dan gaat zij in die kamer om te huil en te bidde. Hulle vader is stil.

Di's nou aand. Eers eet hulle een stukkie. Alles was reg geset ver die reis. Die ou'e vader neem nou die Bybel en lees Psalm 91. Toen kniel hulle same. Die ou'e vader bid. Alles is doodstil. Snikke is al wat gehoor wort. Hy draag hulle op an onse liewe Heer — vraag om hulle te bewaar — een veilige woonplaas te besorre — en eenmaal in die hemel by makkaar te breng.

Dis nes hulle nie kan opstaan van die knie'e. "Kom, kinders," seg die vader; "die tyd is daar; groet nou!" Pierre staat op, en begin te groet. Die moeder wil praat, maar kan nie. In stille trane neem sy een ver een om die nek en geef hulle een soen. Mar toen haar jongste, haar lieveling, haar Paul, kom, bars sy uit: "Ag myn kind! ek kan jou tog nie lat gaan nie! Mar ek moet! Ag Heer, bewaar myn kind! Piêrre, kyk tog na hom!" "Kinders, vaarwel! die Heere gaat met julle!" roep die vader hulle agterna. Toen hulle die deur uitgaan val hulle moeder in die arme van hulle vader.

Daar gaat die 4, ver die eerste mal, van hulle ouwers af. So donker as dit voor hulle oge is, is dit ver hulle gemoed. Hulle vader het hulle een plan gegé hoe hulle moet vlug na Holland toe.

Mar dis een lange pad. En die arme kleine Paul was na een paar dae so moeg en verdrietig, dat hy nie verder kon nie. Hy wou maar weer terug na syn pa en ma. Die ander 3 kon toen nie anders nie. Hulle moes hom mar lat teruggaan, en hulle dag, dit kon nog altemit tot troos wees ver hulle vader en moeder.

Die lange moeilikke reis slaat ons maar o'er.

Op laas kom Pierre, Abram, en Jacob in Holland, en daar het hulle een jaar o'ergebly. Maar hoe hulle oek al verneem, hulle kon gen tijding krij van hulle ouwers en broertje nie.

Naderhand maak hulle plan om oek mar na die Kaapstad te kom, waarna= toe al zoo baing Hugernote gegaan het."

9.1.6 Die Du Plessis-anekdote

Daar bestaan drie Franse weergawes en een Afrikaanse weergawe van die volgende anekdote met 'n Franse raakpunt, te wete:

(i) Uit: Hausmann, Souvenirs du Cap de Bonne-Espérance (1866)

"On raconte que l'empereur Napoleon Ier ayant appris qu'il existait dans cette colonie un Du Plessis, descendant d'une illustre famille de réfugiés calvinistes, lui fit proposer de lui rendre le titre de duc ou de comte qu'avaient jadis porté ses ancêtres, et de le remettre en possession de domaines équivalents à ceux qui avaient appartenu à sa famille, s'il lui convenait de venir habiter la France. Mais le vieux et honnête colon, tout en se montrant très-reconnaissant et très-touché de la proposition qu'on daignait lui faire, répondit qu'il ne pouvait l'accepter, qu'il était trop âgé pour devenir grand seigneur en France et qu'il préférerait mourir modeste et simple paysan au Cap, comme il avait vécu" (Hausmann, 1866:78; 79).

"Daar word vertel dat toe Keiser Napoleon die Eerste verneem het dat daar in hierdie kolonie 'n sekere Du Plessis woon wat die afstammeling is van 'n roemryke familie Calvinistiese vlugteling, hy hom die betrokke voorouers se titels van graaf en hertog aangebied het, en eiendom aan hom belowe het wat gelyk sou staan aan dit wat vroeër aan sy familie behoort het, as hy graag weer in Frankryk sou wou kom woon. Maar die bejaarde en eerbiedwaardige kolonis, hoewel hy baie dankbaar en aangedaan was oor die aanbod wat aan hom gemaak is, het dit van die hand gewys. Hy het gesê dat hy te oud was om edelman in Frankryk te word, en dat hy dit sou verkies om te sterwe soos wat hy gelewe het: 'n eenvoudige en nederige Kaapse boer."

(ii) Uit: Die Afrikaanse Patriot (15 September 1876)

"In die begin van dese eeu, in die da'e van ou Gouverneur Janssens kom daar 'n skrywing uit Frankryk om ondersoek te doen na die familie du Plessis, in Afrika. Die familie was in Frankryk uitgestorwe, en daar was 'n grote erfenis en 'n hertogdom, en nou vraag die regering die ouste lid van die familie in ons land om daarvoor op te kom as erfgenaam. 'n Deel van die familie het in die tyd in die distrik van Stellenbos gewoon. Die Gouverneur stuur toen die order uit na Meneer van der Riet, wat daar Landros was. Hy het die ding toen verder uitgepluis, en toen kom hy agter dat die ouste du Plessis 'n boer is daar op 'n buiteplaas.

Hy ry toen dadelik na die plaas om die ou die goeie nuws te kom vertel, — altemit het hy nog gedenk om 'n persent te kry uit die grote erfenis.

Die kar hou stil voor 'n eenvoudige boerehuis, — strooidak, misvloer, ens. Voor hy nog afklim, daar kom die ou vader al uit om hom af te nooi, want hij het die kar sien aankom o'er die onderdeur. —

Onderdeur? Ja, kijk in die tyd het hulle mos die deure dwars in die

middel an twé gemaak, bodeur en onderdeur. Nou teenswoordig maak hulle die deure an twé van bo tot onder. Is dit 'n verbetering? Ja, so half en half, soos hulle alles teenswoordig verbeter. Mar die ou deure lyk seker meer vriendelik en gasvry. Kyk, net die onderdeur staat toe, om varkens en hoenders en slange en sulke goed uit te hou; mar die bodeur is ver mense altyd oop om uit en in makkaar te sien.

Mar lat dit nou mar staan. Die ou kerel is al by die kar.

"Kom af, Meneer!"

"Dag, Meneer Plesie!"

"Dis mos ons Landros, nê?"

"Ja, mar nie om u an te klaag nie."

"Dit sou dan ook die eerste maal vammelewe wees. Mar kom binne, Meneer! sit."

Juffer Plesie: "En hoe gaat dit tuis, Meneer?"

"Alles wel! Hoe gaat dit hier?"

"Almal vris, Meneer, dankie!"

"Maar, Meneer Plesie, ek kom jou goeje nuws vertel."

"So, Meneer, wat mag dit wees?"

"Daar is 'n skrywing ontvang uit Frankryk" ...

"So! en hoe gaat dit tog daar met die godsdienste?"

Wort die arme mense nog so vervolgt om hulle geloof?"

"Né, mar ek kom ver julle wat anders vertel van dag."

"Wil Meneer nie 'n koppie koffy drink nie?"

"Dankie!" Hij drink.

"Dis tog nie van ons familie wat daar agter gebly het nie? Ag, ons sal tog so bly wees om van hulle iets te hoor."

"Ja, die familie is daar heeltemaal uitgeste." ...

"So, en noem Meneer dit dan goeje nuws?"

"In 'n seker sin ja, want daar is 'n grote erfenis, en nou vraag die Regering na die ouste van die familie in ons land om daarvoor op te kom as erfgenaam. En ek hoor u is die oudste van die familie."

Ja, toen kom daar 'n hele uitleg van die familie; want die ou mense kon tog die families al te mooi onthou. Daar was toe ook meer liefde onder die mense; tot in die vierde en vyfde gelid het hulle makkaar gereken; en met verjaarda'e en nuwejaar en sulke tyje, dan kom hulle altoos bymakkaar. Mar ag, te'enswoordig wort dit waar wat in die Bybel staat, die liefde wort koud; daar waai so 'n kou'e wind, o'er die sé, uit Engeland voral, en baing mense draai net so's die wind waai. Nou hoor jy amper nie meer:

"Oom en Tante, Niggie en Neef" nie. Né, dis alles

"Meneer en Juffer," en dit onder familie! Ja, hulle begin hier ook al die Engelse fessie te volge: net vader en moeder, broer en suster, mar verder gaat die familie nie. Selfs skoonvader en skoonmoeder, man en vrou, ens., is nou al "meneer en juffer."

Mar ons gaat te ver. Lat die wat *wil* megaan, met al die *nuwighede*, Patriotte so's ou Plesie blyf liewer by "de oude paden" (Jer. vi:16). En hy was dan ook die ouste van die familie.

"Nou, Meneer Plesie, ek wens u geluk. Daar is die dokument! U is nou 'n skatryk man. Nou kan u met die eerste skip na Frankryk gaan." ...

"Wat? weer na Frankryk gaan? Waarvandaan myn voorouers gevlug het?"

"Ja mar die vervolging is nou al opgehou. En as u daar is, dan is u, 'n Hertog, met 'n grote landgoed en 'n ryke erfenis." ...

"Né, ver al die geld van die wereld nie. Afrika is nou myn land.

Hier kan ek myn God vry dien, en wat sal ek maak met al die rykdom?"

"Ja, mar uw kinders! Dan het hulle tog die genut daarvan."

"Né, onse Liewe Heer sorg hier ver ons. Ons het nog altyd kos en klere gehad. En die Heer sal wel verder ook ver ons sorre. Lat

die geld en goed mar bly. Ons leef hier gelukkig en tevrede. Vrou, wat seg jy?"

"Ja, ek denk oek so."

"Nou ek geef julle 14 dage uitstel; denk daaro'er en seg my dan. Julle moet denk as julle die erfenis nie gaat ontvang nie, dan kryg die Regering dit tog mar."

"Ja, lat hulle dit mar hou. Meneer moet tog nie kwalik neem nie. Maar Meneer kan mar skrywe hulle kan mar daarme maak wat hulle wil; ek sal tog die erfenis nie kom ontvang nie. Afrika is nou myn land. Die Heer het ons nou hier gesegen, en nou wil ek maar hier lewe en hier sterwe."

"Goejen dag," ens., en daar ry Meneer van der Riet en ou Plesie sit ewe gelukkig en tevrede langes die té-tafeltjie met syn ou vrou. En ons kan nie help om te denk an wat ons lees van Mozes: "Achtende de versmaadheid van Christus meerderen rijkdom te zijn, dan de schatten in Egypte" (Hebr. xi: 24-26):

Een van die familie du Plessis, altemit nog 'n broer van die een wat ons van vertel het, was in die Swellendamse burgercorps in die slag op Muizenburg, en daar het hy hom so dapper gedraag dat dit selfs die aandag van die Engelse Generaal Elphinstone, getrek het."

(iii) Uit: Hogendorp, Mes premières armes (1881)

'n Franse weergawe verskyn op 9 Maart 1881 in Le Figaro in 'n artikel "Boers et Français" deur Frédéric de Hogendorp (kyk 4.17.0) en is dieselfde jaar gepubliseer in Mes premières armes:

"Je veux vous répéter une histoire que me raconta un vieil habitant de la ville du Cap, pendant que nous dégustions un verre de vin de Constance. Ily a un demi-siècle environ, le Gouverneur du Cap reçut un avis important d'un notaire français. Il s'agissait d'un gros héritage vacant en France, les seuls ayant-droit demeuraient au Cap. Un commissaire fut nommé et partit, à cheval, pour la demeure de l'heureux héritier.

'Je vous apporte de bonnes nouvelles de la vieille France', cria-t-il de loin au robuste campagnard, qui travaillait dans sa vigne.

'De la France! de la France!' répéta, tout ému le vieillard; 'il y a si longtemps que nous n'avons entendu parler d'elle! Viens, notre femme, viens, on va nous parler de la France!'

Et, abandonnant sa cafetière, sa quenouille et son chat, la petite mère vint souhaiter la bienvenue à M. le Commissaire. Celui-ci remit un large pli au vénérable patriarche, qui ne se hâta cependant pas de l'ouvrir.

'Et d'abord' reprit le vieux, 'dîtes-moi si, là-bas, (on était en 1820), les guerres de religion ont cessé? Si les huguenots ne sont plus persécutés? Si l'on peut y vivre en paix, selon sa conscience?' 'Eh oui, eh oui!' répondit le commissaire, 'mais il ne s'agit pas de cela, ouvrez le pli, vous êtes héritier, vous êtes riche à millions, duc et pair ... Prenez le premier navire, rentrez en France; la fortune et les honneurs vous y attendent.' Le front du vieillard s'assombrit. 'Rentrer en France', répéta-t-il lentement, 'rentrer en France, et, pour cela, quitter ce doux pays, quitter mes amis, quitter mes champs si bien labourés? Eh bien! non, jamais je ne m'y résoudrai. Dieu nous a Bénis dans notre nouvelle patrie; mes parents y sont ensevelis, mes enfants y ont grandi et prospéré; mes petits-enfants m'y ont appris la joie d'être grand-père ... Non,

jamais je ne pourrai, n'est-ce pas, femme?' 'Mais l'héritage,' reprit tout décontenancé le commissaire, 'les titres, les honneurs?' 'Que Dieu fasse selon sa volonté! C'est ici que je suis né, c'est ici que j'aurai ma tombe'. 'Et vos enfants?' risqua une dernière fois le tentateur. 'Mes enfants feront comme moi', répondit gravement le bonhomme, 'paysans africains ils resteront'. Et serrant longuement la main ridée de la vieille, il regagna son humble logis" (Hogendorp, 1881: 17, 18).

"Ek wil aan u 'n storie vertel wat ek by 'n ou Kaapse inwoner gehoor het terwyl ons saam 'n glasier Constantia-wyn geniet het. Ongeveer vyftig jaar gelede het die Kaapse goewerneur 'n belangrike mededeling van 'n Franse prokureur ontvang. Dit het naamlik gegaan oor 'n groot erfposisie in Frankryk wat nie opgeëis is nie, omdat die regmatige erfgename aan die Kaap woonagtig was. 'n Gesant is aangestel en het te perd vertrek na die gelukkige erfgenaam se tuiste.

'Ek bring goeie nuus uit die Frankryk van vervloë dae,' roep hy van ver aan die robuuste boer, wat besig was om in sy wingerd te werk. 'Van Frankryk af!' herhaal die bewoë ou man; 'dit is so lank reeds dat ons niks meer van daar af hoor nie! Kom, Vrou, kom, hy het nuus vir ons van Frankryk af!' Die klein moedertjie laat haar koffiepot, spinstok en haar kat net so staan om gou die gesant te kom verwelkom. Die gesant oorhandig 'n groot koevert aan die eerbiedwaardige patriarg, wat nietemin geen tekens van haas toon om dit oop te maak nie.

"'Sê eers vir my', hervat die ou man, 'of die godsdiensoorloë daar anderkant nou opgehou het (dit was in 1820), of die Hugenote nie meer vervolgd word nie en of 'n mens in vrede en volgens jou eie gewete daar kan woon?'"

"'O ja, gewis,' antwoord die gesant, 'maar dis nie waaroor die saak gaan nie, maak oop die koevert, u is 'n erfgenaam, u is skatryk, u is 'n hertog en 'n edelman ... Neem die eerste skip en gaan terug na Frankryk, rykdom en eer wag daar op u.'

"Die ou man frons. 'Teruggaan na Frankryk,' herhaal hy stadig, 'teruggaan na Frankryk, en sodoende hierdie lieflike land verlaat, my vriende verlaat en my goedbewaterde landerye verlaat? Wel, nee, nooit sal ek my daarmee versoen nie. God het ons geseën hier in ons nuwe vaderland, my ouers is hier begrawe, my kinders het hier grootgeword en voorspoed geniet, my kleinkinders het hier die vreugde van grootvaderskap aan my verskaf ... Nee, ek sal dit nooit kan doen nie, nie waar nie, Vrou?'"

"'Maar die erfposisie,' begin die verblufte gesant weer, 'die titels en eerbewyse?'"

"'Laat God se wil geskied! Hier is ek gebore, en hier sal ek begrawe word.'

"'En wat van u kinders?' probeer die versoeker weer 'n laaste keer.

"'My kinders sal maak soos ek maak' antwoord die kêrel ernstig, 'hulle sal boere van Afrika bly.' En terwyl hy die gerimpelde hand van die ou dame vashou, keer hy terug na sy nederige woning."

(iv) Uit: Joûbert, Un peuple heroïque, les Boërs (1900)

"Lorsqu'en 1795 l'amiral anglais Elphinston s' empara de la colonie hollandaise, le capitaine du Plessis, descendant de Huguenots, se mit à la tête d'une poignée de braves et arrêta pendant quarante-huit heures, dans le défilé de Muizenberg, les forces très supérieures de l'ennemi. Notre compatriote fit montre d'une telle bravoure que le général victorieux voulut lui faire don d'un sabre d'honneur, comme insigne hommage rendu à sa superbe défense. Bien plus, Napoléon, ayant connu plus tard l'existence du valeureux capitaine, lui fit offrir un apanage et le titre de duc s'il consentait à rentrer dans l'ancienne mère patrie et à servir dans ses armées; mais avec un désintéressement à la Cincinnatus, Du Plessis n'accepta pas ces brillantes propositions. 'Je suis trop vieux' répondit-il au représentant de l'Empereur, 'pour devenir un grand seigneur en France, après avoir été toute ma vie un humble paysan en Afrique'; et le héros, plus grand peut-être par sa modestie et son bon sens que par ses vertus guerrières retourna simplement à ses sillons et à sa charrue" (Joûbert, 1900: 8).

"Toe die Britse admiraal Elphinston in 1795 die Hollandse kolonie inneem, het kaptein Du Plessis, 'n afstammeling van die Hugenote, aan die hoof van 'n handvol dapper manne vir 48 uur lank die oormag van die vyand in die kloof by Muizenberg teëgestaan. Ons landgenoot het van so veel dapperheid getuig dat die seëvierende generaal 'n sabel aan hom wou oorhandig as eerbewys vir die voortreflike manier waarop hy verdedig het. Meer nog, toe Napoleon later van die onverskrokke kaptein te hore kom, het hy hom koninklike eiendom sowel as die titel van hertog aangebied as hy sou instem om na sy vaderland terug te keer en in die Franse leër diens te doen, maar met 'n totale gebrek aan belangstelling het Du Plessis nie hierdie aanloklike voorstelle aanvaar nie. 'Ek is te oud,' het hy aan die Keiser se gesant geantwoord', om edelman in Frankryk te word, nadat ek my hele lewe as nederige boer in Afrika deurgebring het.'

"En ons held, miskien juis groots weens sy nederigheid en goeie sin vir waardes as weens sy krygsroem, het stil-stil teruggekeer na sy leivoor en ploeg"

9.1.7 Fransman kom in reën by Boer se huis aan(i) Uit: Joûbert, Un peuple heroïque, les Boërs (1900)

"Un soir, (...) sur les confins du Great Buschman Land, par un de ces orages terrifiants comme on en voit dans ces pays, j'allai frapper à la porte d'un fermier boër. Par malheur, au lieu de saluer le paysan en langue hollandaise, j'eus la fâcheuse idée de m'exprimer en anglais. A mon grand étonnement le Boër me regarde, tire quelques bouffées de sa pipe ... et ne me répond pas — Ma situation devenait pénible — Tout à coup à l'intérieur une voix de femme s'élève, s'informant de ce qui se passait. Oh, répond le Boër candidement, 'ce n'est qu'un anglais. Aussitôt,

je proteste, je me réclame de ma qualité de Français. Le brave homme ouvre alors de grands yeux tout surpris, me tend sa large main, il crie à sa femme: 'Le café! Le Cognac!' et me dit avec un sentiment d'orgueil et de joie: 'Ich bin ooch een Franschman! (Moi aussi je suis un Français) — Le fermier s'appelait Visage; j'étais le premier de ma nation qu'il voyait!" (Joûbert, 1900: 16).

"Op die verste grense van Groot-Boesmanland, tydens een van daardie verskriklike storms wat mens in dié landstreek ervaar, het ek een aand aan 'n Boer se deur gaan klop. Ongelukkig, in plaas daarvan om die Boer in Hollands te groet het ek die stomme idee gehad om Engels met hom te praat. Tot my grootste verbasing kyk die Boer na my, trek 'n paar dampies aan sy pyp ... en antwoord my nie. Ek het baie ongemaklik begin word. Meteens kom daar 'n vroustem van binne om te vra wat aangaan.

"'Ag,' antwoord die boer reguit, 'dis maar net 'n Engelsman.' Dadelik begin ek protesteer, en verduidelik dat ek 'n Fransman is. Toe rek die goeie man se oë wyd van verbasing, en terwyl hy sy hand na my uitstrek roep hy na sy vrou: 'Koffie!, Konjak!' en sê hy met trots en vreugde aan my. 'Ich bin ooch een Franschman!'

"Die Boer was 'n Visage; ek was die eerste Fransman wat hy gesien het."

(ii) Uit: Guyot, Boërs et Denaisiens (1901)

Uit E. Guyot (kyk 8.0.0) se publikasie (1901: 32,33) waarin 'n toespraak voorkom wat in 1901 deur Emile Fontaine gelewer is oor die historiese oorsprong van die Boere en die "Africandères", kom die volgende variasie op bogaande anekdote:

"Un voyageur français, trempé jusqu' aux os par un des majestueux et épouvantables orages s'abattant sur la région du tropique austral se présenta une nuit au seuil d'une ferme de boër, située près d'une contrée appelée 'Grande terre des Bûcherons' où plutôt 'Grande Foret des Hommes de bois', à plusieurs centaines de kilomètres de toute ville ou bourgade.

Absolument abasourdi par l'orage, notre voyageur oublia de saluer le fermier en hollandais. Il le fit en langue anglaise!

Sans lui répondre et se raseyant auprès du foyer, le boër impassible continua, en digne paysan qu'il était, de fumer sa pipe, posément et comme si le voyageur n'était pas là sous la pluie diluvienne, attendant, en homme poli, qu'on l'invite à entrer.

Au moment où l'imperturbabilité sauvage du boër allait décider son interlocuteur à aller chercher abri dans une grotte quelconque, une femme intervint, par une demande subite, et sortant d'une chambre du fond de la ferme:

'Qui est dehors par un temps pareil?'

S'écria la femme s'adressant certainement à son mari, en hollandais.

Et le boër de répondre lentement, dédaigneusement, sans faire d'effort pour se faire entendre, et après une bouffée de pipe bien envoyée devant lui:

'Oh! ce n'est qu'un Anglais.'

'Comment, un Anglais?' s'écria le voyageur, cette fois en langage hollandais: Mais je suis un Français de France même!
 A ce point de l'anecdote, n'oubliez point messieurs, ce que je vous ai dit tantôt, que la langue française était tombée en désuétude dans le Sud-Afrique, car c'est dans la langue de Hollande que le boër reprit vivement, et en courant au-devant du voyageur pour l'étreindre dans ses bras, ravi et étonné qu'il était: — Ik ben ook een Franchman! (moi aussi je suis un Français!)
 Et la femme accourut au galop pour fêter l'hôte, le compatriote de la grande patrie que la Providence envoyait à son foyer boër."

(h Franse reisiger wat een nag deur h hewige reënbui oorval is, het om skuiling aangeklop by h Boer se woning. Soos in die vorige geval groet hy die Boer per abuis in Engels.) "Sonder om te antwoord, en terwyl hy weer by die vuurherd gaan sit, gaan die Boer onversteurd voort om met waardigheid sy pyp te rook, asof die reisiger, wat hoflik wag om deur die Boer binnegenooi te word, glad nie daar in die stortreën staan nie.

"Net toe die ongenaakbaarheid van die Boer die Fransman laat besluit om êrens in h grot te gaan skuiling soek, tree h vrou wat by h kamer verder in die huis uitkom, tussenbei:

"Wie staan daar buite in sulke weer?" roep sy in Hollands aan haar man.

"Die Boer antwoord stadig en minagtend, sonder om sy stem te verhef en nadat hy eers h dampie van sy pyp voor hom uitgeblaas het:

'Ag, dis maar net h Engelsman

"Wat, h Engelsman?" roep die reisiger uit, hierdie keer in Hollands: 'Maar ek is dan h Fransman, uit Frankryk self!'

"Op dié moment van die storie, menere, onthou wat ek netnou aan u gesê het, dat die Franse taal in onbruik verval het in Suid-Afrika, want dit is in Hollands dat die boer verheug en oorstelp uitroep terwyl hy die reisiger omhels: 'Ik ben ook een Franschman!'

En sy vrou kom ook haastig aangehardloop om dié gas, hierdie landgenoot wat deur die Noodlot hier na haar boerewoning gestuur is, te verwelkom."

9.1.8 Anekdoties oor Paul Kruger wat kort na 1900 in Frankryk gepubliseer is

(i) Uit: Deschamps, Le livre d'or du Transvaal (1901)

"Le Président Krüger a six pieds de haut, et ses jambes longues peuvent fournir une longue course, en voici une preuve: il pouvait suivre un cheval à la course. Un jour que l'un de ses amis, Jacobs, paraissait mettre en doute cette surprenante faculté, Krüger, qui avait alors dix-huit ans, paria de suivre un cavalier dont la monture allait à toute vitesse. La course eut lieu sur une longueur de 7 à 800 mètres, et le jeune homme arriva avant le cavalier. Une fois il prit part à une course organisée par les chefs Cafres. Les prix consistaient en troupeaux. La distance à parcourir était longue,

et dans l'itinéraire se trouvait comprise la maison de son père. Le jeune Krüger eut bien vite fait de distancer tous ses concurrents et, ayant atteint son logis, il pensa avec raison qu'il avait assez d'avance pour y entrer prendre du café. Son père se montra très irrité de le voir traverser tout le pays sans emporter son rifle; il le gronda, et l'obligea à prendre un léger fusil pour continuer sa course. Cela fait, Krüger reprit sa route. Les Cafres arrivaient sur ses talons, et ils faiblissaient visiblement, et étaient obligés, pour ne pas abandonner la partie, de jeter loin d'eux, lances, sagaies et boucliers. Malgré tout, il tenait toujours la tête et il les dépassa si bien qu'il employa son avance à chercher des antilopes pour augmenter la provision du camp. A travers les hautes herbes, il aperçut une tache rousse qu'il prit pour le gibier convoité. Il arma son fusil et pressa la détente; mais au lieu d'une antilope, il se trouva face à face avec un lion que la détonation avait effrayé. Tous les deux se mesurèrent du regard; les yeux de Krüger n'étaient pas moins tranquilles que ceux de l'animal. Le lion fit quelques pas de retraite, ce que Krüger imita, tout en ne perdant pas son ennemi du regard, il se retira doucement; mais le lion, décidé à ne pas céder, le suivit en conservant la même distance. L'aventure devenait énervante sinon dangereuse, surtout parce que le jour tombait et que le jeune Paul ne pouvait compter sur aucun secours. De nouveau il arma son rifle et épaula; la capsule seule partit. Il se trouvait maintenant seul et désarmé devant le fauve que cette nouvelle détonation avait rendu furieux, et qui, en bondissant, retomba presque à ses pieds. Saisissant son fusil par le canon, il allait s'en servir comme d'une massue, mais le lion recula à son tour, puis, se décidant à quitter le terrain, s'enfuit dans un furieux galop, et disparut derrière une colline. Joyeusement, Krüger reprit sa course et, en dépit de tout ce qui venait d'arriver, enleva le prix aux chefs Cafres" (Deschamps, 1901: 38).

"President Kruger is ses voet lank, en met sy lang bene kan hy baie goed resies hardloop; hier volg 'n bewys daarvan: hy kon net so vinnig soos 'n perd hardloop. Op 'n keer dat een van sy vriende, ene Jacobs, te kenne wou gee dat hy dié verstommende hoedanigheid in twyfel trek, het Kruger, wat toe agtien jaar oud was, onderneem om teen 'n ruiters en perd te hardloop wat voluit galop. Die resies het oor 'n afstand van 700 tot 800 meter gestrek, en die jongman het voor die ruiters oor die wenstreep getrek. Op 'n ander keer het hy deelgeneem aan 'n resies wat deur die swart opperhoofde georganiseer is. Die eerste prys was 'n klompie beeste. Dit was 'n ver afstand wat afgelê moes word, en die roete het onder meer by sy vader se huis verbygegaan. Die jong Kruger het gou onder sy teenstanders uitgehardloop, en toe hy so ver soos die huis kom, het hy met reg besluit dat hy 'n groot genoeg voorsprong het om eers 'n koppie koffie te geniet. Sy vader was ontevrede om sy seun so sonder geweer buite te sien rondloop, hy het hom 'n skrobbering gegee en hom verplig om 'n ligte geweer met hom saam te neem op die laaste skof van die resies. Kruger het sy geweer geneem en weer weggespring. Die swartes was op sy hakke maar het sigbare tekens van uitputting getoon en was verplig om hul spiese, assegaie en skilde neer te gooi om met die resies te kan voortgaan. Ten spyte van alles het Kruger steeds die voortou geneem, en was hy hulle so ver vooruit dat hy

sy voorsprong benut het om te soek na 'n bok waarmee hy die kamp se voorraad sou kon aanvul. Deur die hoë gras het hy 'n rooibruin vlek gesien wat vir hom gelyk het na die verlangde wild. Hy het sy geweer gelaai en die sneller getrek, maar in plaas van 'n bok het hy homself reg voor 'n leeu bevind wat deur die klap van die koeël verskrik is. Hulle het mekaar opgeweeg, Kruger se oë nie minder kalm as dié van die dier nie. Die leeu het 'n paar treë agteruit beweeg, wat Kruger hom toe stilletjies nadoen terwyl hy die hele tyd sy vyand onder oë hou, maar die leeu, vasbeslote om nie pad te gee nie, het hom op 'n afstand agterna gesit. Die avontuur het nou senutergend en ook gevaarlik geword, veral omdat dit begin skemer raak het en die jong Paul op geen hulp (van elders) kon staat maak nie. Weer eens het hy sy geweer gelaai en gemik: Net die doppie het geklap. Nou het hy hom alleen en ontwapen bevind voor die dierasie wat woedend was van hierdie laaste skoot, en wat met 'n sprong byna aan sy voete beland het. Net toe Kruger sy geweer aan die loop gryp om dit soos 'n knuppel te gebruik, het die leeu weer op sy beurt geretireer en toe bo-oor 'n bult op die vlug geslaan. Met blydschap het Kruger die resies hervat en ten spyte van alles wat so pas gebeur het, nogtans die swartes se eerste prys behaal".

(ii) Uit: Arnoux, Histoire du peuple Boër (1905)

"Son énergie dans le danger et son impassibilité dans la douleur sont légendaires. Un jour il est poursuivi par un rhinocéros, son fusil avait raté; il court et tombe, sans lâcher son arme; sentant déjà sur son dos la corne de l'animal furieux qui va le transpercer, il se retourne et lui loge une balle au cœur" (Arnoux, 1905: 74)

"Die energie waaraan hy in 'n gevaarlike situasie getuig sowel as sy onverstoobarheid wanneer hy in pyn is, is legendaries. Een dag het 'n renoster hom gejaag, en sy geweer se doppie het geklap. Terwyl hy nog steeds sy geweer vashou, het hy gehardloop en geval, en toe hy reeds kon voel hoe die woedende dier se horing sy rug gaan deurboor, het hy omgedraai en hom reg in die hart geskiet."

(iii) Uit: Joûbert, Un peuple heroïque, les Boërs (1900)

"Parmi les tireurs les plus renommés au Transvaal on cite 'l'oncle Paul'. Voici concernant l'adresse de Krüger une anecdote que ses compatriotes se plaisent à raconter: Un jour, à la chasse, le futur Président de la République, se trouvait poursuivi par un buffle furieux, comme son cheval commençait à faiblir. Le jeune homme ne perd pas la tête; il se retourne légèrement sur sa selle et vise sans émotion, tandis que sa monture s'enlève dans un galop suprême ... Un coup de feu retentit, et le buffle, le front troué, roule dans la poussière..." (Joûbert, 1900: 29).

"Oom Paul is een van die beroemdste skerpskutters in die Transvaal. Hier volg h anekdote oor Kruger wat graag deur sy landgenote oorvertel word. Tydens h jagtog, net toe sy perd begin moeg word, is die toekomstige President van die Republiek eenkeer deur h verwoede buffel gestorm. Die jongman het egter nie kop verloor nie; hy het liggies in sy saal omgedraai en onbevrees gemik terwyk sy perd h laaste poging aanwend om weg te galop. h Skoot het geknal, en die buffel slaan in die stof neer met h koeël in die kop." Deschamps (1901: 38) gee hierdie selfde anekdote woordeliks weer.

(iv) Uit: Deschamps, Le livre d'or du Transvaal (1901)

"Il chassait encore le buffle, car c'était un de ses plaisirs favoris, lorsque son cheval, emporté par l'ardeur de la course, fonça sur la formidable bête. Soudain, le buffle, ayant mis le pied dans un trou, culbuta dans un fossé profond. Le cheval de Krüger, emporté par l'élan, tomba à son tour, entraînant son cavalier. Krüger fut le premier à reprendre ses sens, il se jeta sur le buffle, lui saisit les deux cornes dans ses mains robustes, lui plongea la tête dans la vase et l'y tint jusqu'à ce que l'animal mourût étouffé" (Deschamps, 1901: 39).

"Hy was weer eens besig om h buffel te jag, want dit was een van sy geliefkoosde tydverdrywe, toe sy opgewonde perd reg op die dierasie afstorm. Skielik het die buffel, wat in h sloot getrap het, gestruikel. Kruger se perd, wat nie betyds tot stilstand kon kom nie, het op sy beurt ook geval en sy ruiters met hom saangesleep. Kruger was die eerste om weer sy positiewe te herwin; hy het homself op die buffel gegooi, die twee horings met sy sterk hande vasgegryp en die dier se kop in die modder ingeforseer en hom so gehou totdat die dier versmoor het."

Die stoïsynse manier waarop Kruger enige fisiese pyn verduur het is deur die publikasie van onder meer die volgende anekdotes onder die Franse publiek se aandag gebring:

(v) Uit: Deschamps, Le livre d'or du Transvaal (1901)

Une fois qu'il chassait dans la prairie, son rifle fit explosion et lui enleva une partie du pouce gauche. Un chirurgien, consulté, jugea, à l'aspect de la blessure, l'amputation de l'avant-bras absolument indispensable. Krüger s'y refusa opiniâtement et, après bien des pourparlers, renvoya le chirurgien. Cette exécution faite, il aiguisa un grand couteau et, posant sa main mutilée sur la pierre, il fit tomber la première jointure que l'explosion avait entamée ... Malheureusement la gangrène s'attaqua à la seconde jointure. Krüger recommença la même opération avec le même sang-froid et cette fois réussit à sauver son bras. Depuis il se sert de l'index comme d'un pouce, et il saisit les objets entre le premier et le deuxième doigt de la main gauche. A cette anecdote absolument authentique s'ajoute celle qu'à contée le docteur Leyds. Pendant qu'il était à Lisbonne, le Président souffrait d'un mal de dent qui ne lui laissait pas un instant de répit. Enervé par la

douleur sourde qui le tenaillait, il parvint, avec ce même couteau, à se faire sauter la dent malade (Deschamps, 1901: 38).

"Toe hy eenkeer tydens 'n jagtog in die veld was, het sy geweer ontplof en 'n deel van sy linkerduim weggeskiet. 'n Chirurg wat geraadpleeg is, het gemeen dat die voorarm sonder enige twyfel afgesit sou moes word. Kruger het koppig geweier om tot die operasie toe te stem, en het na 'n lang stryery die chirurg weggestuur. Hierna het hy 'n groot mes skerp gemaak, sy verminkte hand op 'n klip gehou en die vingerlid wat deur die ontploffing gewond is afgesny ... Ongelukkig het die tweede lid septies geword. Kruger het die hele operasie weer 'n keer en met dieselfde onbevreesdheid uitgevoer en hierdie keer daarin geslaag om sy arm te red. Sedertdien gebruik hy sy middelvinger soos 'n duim, en hou hy voorwerpe vas met die eerste en tweede vinger van sy linkerhand. Nog 'n anekdote wat deur dokter Leyds vertel word kan hier bygevoeg word. Toe hy in Lissabon was het die President tandpyn ondervind wat hom nie vir 'n oomblik met rus wou laat nie. Hoog geïrriteerd weens die aanhoudende dowwe pyn, het hy daarin geslaag om met dieselfde mes die ontsteekte tand te verwyder."

(vi) Uit: Arnoux, Histoire du peuple Boër (1905)

Arnoux (kyk 4.17.1) gee 'n minder dramatiese weergawe van dieselfde gebeurtenis. Hy skryf:

"Une autre fois, son fusil éclate en lui emportant un morceau du pouce gauche; malgré la douleur, il fuit devant un rhinocéros qu'il a blessé et il rentre à la ferme après avoir perdu, avec beaucoup de sang, la première phalange; alors il tranche froidement avec son couteau un os superflu. La guérison d'ailleurs fut longue et douloureuse" (Arnoux, 1905: 74).

"Op 'n ander keer het sy geweer ontplof en 'n gedeelte van sy linkerduim weggeskiet. Ten spyte van die pyn ontvlug hy 'n gekwete renoster en keer hy terug na die plaas, maar hy het baie bloed asook die eerste lid van die vinger verloor, en het toe koelbloedig die wond skoon gesny. Die genesing (daarvan) was dan ook lank en pynlik."

(vii) Uit: Aoste, Voyages en Afrique (1913)

Nog 'n variasie van hierdie anekdote verskyn in Voyages en Afrique (1913: 106) waar die hertogin van Aoste die volgende staaltjie beskryf wat mevrou Steyn, die presidentsvrou, oor Kruger aan haar vertel het:

"Un jour, poursuivant un éléphant, son fusil lui éclata dans la main, emportant un morceau de pouce. Kruger se l'amputa avec son canif. La gangrène se mit dans la plaie et on lui appliqua le remède bizarre usité paraît-il, chez les Boërs pour toutes les blessures envenimées:

on tue une chèvre, on en retire les viscères et on applique sur la plaie la fiente toute chaude!" (Aoste, 1913: 106).

"Op 'n keer toe hy 'n olifant agterna sit, het sy geweer in sy hand ontplof en 'n deel van sy duim weggeskiet. Kruger het die vinger met sy knipmes afgesit. Die wond het gangreen ontwikkel, en is behandel met die gebruiklike eenaardige geneesmiddel wat die Boere blykbaar vir alle septiese wonde gebruik: 'n bok word geslag, die binnegoed word uitgehaal en die inhoud daarvan word net so op die warm op die wond gesmeer."

(viii) Uit: Deschamps, Le livre d'or du Transvaal (1901)

Benewens Kruger se fisiese krag en sy dapperheid, is die Franse verbeelding ook aangegryp deur die intelligensie en gevatheid waarvan baie van die anekdotes oor hom getuig — die "esprit ingénieux" van die President, soos Deschamps (1901: 37) dit noem:

"Deux Boërs avaient une contestation dont l'examen était soumis au Président. Il s'agissait de partager entre les intéressés un bien dont ils avaient la propriété indivise, et l'attribution à chacun d'eux d'une partie de l'immeuble présentait des difficultés telles que les plaideurs se seraient crus lésés, quel que fût le partage effectué par Krüger. Après avoir étudié la question, celui-ci rendit un jugement ordonnant que l'un des intéressés diviserait le bien en deux parts et que l'autre choisirait celle qui lui conviendrait. Il fut ainsi fait et il est bien certain que les parts étaient strictement égales. On a rappelé, avec raison, le jugement de Salomon, en racontant cette anecdote" (Deschamps, 1901: 37).

"Twee Boere was by 'n geding betrokke wat onder die President se aandag gebring is. 'n Stuk eiendom wat hulle gemeenskaplike besit was, moes naamlik gelykop onder hulle verdeel word, en hierdie verdeling het soveel probleme geskep dat watter verdeling ook al deur Kruger aan die hand gedoen sou word, een van die partye sou voel dat hy te kort gedoen is. Nadat Kruger die kwessie bestudeer het, het hy bepaal dat een van die twee partye die stuk eiendom in twee moes verdeel, en dat die ander (party) dan vervolgens sy deel moes kies. So gesê, so gedaan, en 'n mens kan seker wees dat die verdeling op regverdige wyse geskied het. Hierdie anekdote laat 'n mens met reg aan die wysheid van Salomo dink."

(ix) Uit: Cyral, France et Transvaal (1902)

"Les deux jeunes gens, aussi ardents l'un que l'autre, ne tardèrent pas à se prendre de querelle. Effrayé, Mlle Duplessis qui, déjà ne cachait plus son faible pour Paul Krüger, et qui était aussi la bonté même, fit promettre à ce dernier de ne pas lever la main sur son rival.

Le fiancé promet, quoique à regret, car il n'était pas patient, et fier de sa force herculéenne, il aurait eu plaisir à infliger une bonne leçon à son audacieux adversaire.

Seulement, quand celui-ci fut remonté sur son cheval, se disposant à prendre congé, Krüger asséna, derrière l'oreille de la bête, un si formidable coup de poing que *monture et cavalier furent aussitôt renversés à terre.*

La douce Anna poussa des cris et fit entendre des protestations. Mais son matois ami déclara qu'en frappant uniquement le cheval, il n'avait point manqué à sa promesse" (Cyril, 1902: 119).

"Die twee jong mans, altwee ewe vurig, het kort voor lank met mekaar begin skoorsoek. Benoud het mej. Du Plessis wat al reeds nie meer haar partydigheid vir Paul Kruger weggesteek het nie, en wat ook die goedheid self was, hom laat belowe om nie 'n vinger teen sy teenstander te lig nie.

"Kruger het met spyt ingestem tot haar versoek, want hy is nie 'n geduldige soort mens nie, en, trots op sy reusekrag, sou dit hom plesier verskaf het om sy vermete te teenstander 'n goeie les te leer.

"Maar toe laasgenoemde weer op sy perd sit en gereed maak om afskeid te neem, gee Kruger die perd so 'n verskriklike vuishou agter die oor dat ruiter en perd op die grond neerslaan.

"Die liewe Anna het gegil en verwyte (teenoor Kruger) uitgeroep. Maar haar slinkse vriend het eenvoudig verklaar dat deur alleenlik aan die perd te slaan hy nie sy belofte gebreek het nie."

(x) Uit: Cyril, France et Transvaal (1902)

Hoewel die historiese waarde van hierdie anekdotes soms twyfelagtig is, is die heroïese manier waarop Kruger daarin uitgebeeld word, insiggewend t.o.v. die algemene houding wat destyds in Frankryk geheers het. Die dramatiese en dikwels hoogs verbeeldingryke manier waarop anekdotes vertel is, verskaf egter wel leesgenot, soos ten slotte in die volgende geval deur Cyril (1902: 116, 117). Dit was die dag nadat Johannesburg deur die Engelse ingeneem is, en Paul Kruger het sy mense in die klein kerkie oorkant sy huis byeen geroep:

"La minute était tragique et grave.

Un grand nombre de Boers avaient fui sans combat, les hommes de quarante ans parlaient de se rendre sans bataille, et seuls restaient inébranlables quelques vieux fermiers, hélas! insuffisants. La foule était dans l'église et l'on ne savait pas ce qu'allait dire Oom Paul, car depuis la veille il restait muet.

Toute la jeunesse de Prétoria était venue.

Krüger monta dans sa chaire, de son pas rude, lourd et lent.

Un silence de funérailles.

Krüger fit le signe de la croix, crispa ses deux mains sur la chaire, pencha sa tête formidable, puis, avec solennité d'abord:

'Citoyens, mes amis, mes frères...'

Un silence.

Et brusquement comme un cri de lion:

— 'Vous êtes tous des lâches.'

Et dans un tourbillonnement d'apocalypse, il fit passer sur ses fidèles, tantôt des imprécations qui frappaient comme des glaives, tantôt des appels qui montaient comme des tumultes de clairon.

Les hommes sortirent, bouleversés" (Cyril, 1902: 116, 117).

"Dit was 'n tragiese en ernstige oomblik. 'n Groot aantal Boere het oorgegee sonder om hulle te verset, daar was praatjies onder die jonger mans om hulself oor te gee, en net 'n paar grysaards — helaas te min — het onwrikbaar (in hul verset) bly staan.

"Die hele gemeenskap was in die kerk en niemand het geweet wat Oom Paul sou sê nie, want sedert die vorige aand het daar geen woord oor sy lippe gegaan nie. Al die jongmense van Pretoria was daar. Kruger het met streng, swaar en stadige tred die kansel betree. 'n Doodse stilte het geheers.

"Stadig het hy die teken van die Kruis gemaak, sy vuiste op die kansel gebal, sy geweldige kop vorentoe geleun en gesê, eers plegtig: 'Burgers, my vriende, my broeders ...'

"Stilte.

"En toe skielik soos 'n brullende leeu: 'Julle is almal lafaards!' En soos in 'n apokaliptiese stortvloed het hy eers verwensings op sy volgelinge laat neerstort en toe beroepe op hulle gemaak wat soos basuinklanke na bowe gestyg het. Teen die tyd dat die mans na buite geloop het, was hulle totaal en al oorstelp."

9.2.0 Briewe

'n Chronologiese steekproef van persoonlike briewe wat weens hulle aard en inhoud as Africa-literatuur beskou kan word en wat getuig van 'n raakpunt tussen Suid-Afrika en Frankryk word vervolgens gegee.

9.2.1 Brief van Gillis Solliers aan François du Toit (30 Junie 1706)

"Meneer, — Wees hartlik gegroet. 'n Brief is my gewys en driekeer voorgelees en ek is gevra om dit aan julle te bestel, maar ek het daarvoor bedank omdat ek nie twyfel nie of daar sal wel 'n ander middel wees om dit bestel te kry. Die inhoud daarvan is dat aan jou en jou maters geen kwaad gedoen sal word nie as julle wil terugkom en dat mnr. Elzevier en Bouman daarvoor borg staan. Dis 'n gewigtige saak en julle moet goed nadink daaroor.

"Ek herinner my toe ek in diens was van die Koning van Frankryk en in die laer by Charlemont, dat al die tamboerslaners van die regiment weggehardloop het, en ek en vier ander offisiere moes hulle gaan vang, soos ons later gedoen het. Ons het ons weggesteek in 'n boer se huis, en nadat ons 'n uur lank daar was, kom die tamboerslaners en klop aan die deur. Toe hulle gewaar dat ons daar is, begin sommige hulle verweer, ander wou vlug. Nadat een dodelik gewond is, roep een van die offisiere: 'Kinders, kom maar terug! — daar sal aan julle geen kwaad gedoen word nie.' Hulle luister

daarna en gee hulle oor. Ons maak hulle vas en bring hulle na Charlemont. Die volgende dag word krygsraad gehou, en die swaarste straf word op hulle toegepas. Toe die straf uitgeoefen word, roep die arme drommels gedurig: 'Offisiere, julle het ons bedrieg; ons het vertrou op jul belofte dat ons geen kwaad aangedoen sal word nie!' Maar die offisiere antwoord en sê: 'Ons kan julle nie help nie; julle is nou in die hande van die Goewerneur.'

"My raad is dus, hou julle maar stil en verborge.

GILLES SOLLIER."

30 Junie 1706.

In 3.2.2 is die omstandighede geskets wat aanleiding gegee het tot die brief wat Gillis Solliers aan François du Toit gerig het tydens die opstand van 'n klomp koloniste teen Van der Stel in 1706. Solliers is deur die owerhede gevra om Du Toit aan te raai om homself en sy makkers oor te gee, en om hulle te verseker dat hulle nie gestraf sal word nie. Treffend is die allegoriese manier waarop Solliers probeer om Du Toit te waarsku. Die oorspronklike brief is (in Frans) opgeneem in Contra-Deductie, 30 Junie 1706, p. 93. Die vertaling daarvan hierbo is deur P.J. Nienaber (1939: 91).

9.2.2 Brief van Jacques Therond aan sy seun in Drakenstein (2 April 1719)

Nismes, Languedoc, 2de April 1719

"My liewe kind, —

Ek kan jou nie seg hoe bly ek was toen ek van Meneer Tisquet gehoor het, dat jy an die Kaap woon, onder die sorg van onse liewe Heere, en dat jy getrou is en een familie het. Jy kan self begryp wat een blydschap dit ver myn was op myn ou'e da'e. Ek wens en bid nou mar nog dat onse liewe Vader myn die genade wil bewys, dat ek voor myn dood van jou self mag verneem dat dit met jou welgaat. Ek is seker as jy myn brief ontvang, dat ek deur Gods goedheid myn wens sal verkry.

"Groetenis van jou broer Moyze en syn familie; hulle is nog fris. Jou skoonsuster, wat met jou broer getrou is na jou vertrek, het twee seuns en een dogter. Die oudste seun, jou neef, is getrou en het een seuntjie. Jou ooms Moyze en Pierre Theron, en hulle vrouwens en kinders is ook nog gesond; en hulle lat die hartelike komplimente weet. Die seuns van jou neef Moyze stuur die beste groetenis ver jou vrou en kinders. Dis in die huis van jou neef Daniel dat ons ver jou die brief skryf; en waar ek, vollens Gods wil, ver Wie ek myn o'ergegê het, myn laaste da'e slyt. Vier dogters van jou ooms Moyze en Pierre is al getrou. Hulle lat oek komplimente weet; veral jou kleinneef De Couvison en syn hele familie stuur hulle groetenis. Syn vader, jou oudste broer, is al voor omtrent 8 jare gestorwe. Syn weduwee is nog fris, en lat oek groetenis weet. Dit is al, myn liewe kind, wat ek nou ver jou skryf. Ek bid onse liewe Heere om jou in alles te segen — as jy die brief sal ontvang. As jy terug skryf, set dan die adres op an jou broer Moyze, Au Fauburg des Preschrin.

"Van die nuws van die land, — Frankryk is in oorlog met Spanje; dis geproklameer in Nismes op die 30ste Desember met tamboer en trompet, iets wat nog nooit vroeger gedaan is. Van ons godsdiens, wort ons nou niks meer geseg nie. Ons hou godsdiens en bid same in die huise;

mar hulle let fyn op, dat daar nie groot klompe by mekaar kom nie. Party van die eerste gally-slawe is verlos, maar in die laaste twee jare is daar meer nuwe by gekom.

"Ek eindig, myn liewe seun, met jou nog eens myn beste segen toe te wens, en myn gebed is dat die Heere jou mag bevestig en versterk deur Syn genade.

"Jou liefhebbende vader" ...

Bogaande brief van 2 April 1719 is deur Jacques Therond uit Nîmes, Frankryk geskryf aan sy seun en naamgenoot in Drakenstein, wat stamvader sou word van die Therons in Suid-Afrika. Hoewel Die Afrikaanse Patriot (15 Augustus 1876) meld dat die brief "deur de familie bewaard is", blyk die oorspronklike nie meer te bestaan nie. 'n Hollandse vertaling daarvan het wel behou gebly, waarvan 'n getikte kopie in die argief van die Hugenate-Gedenkmuseum bewaar word. Daar bestaan ook ten minste twee ander vertalings, naamlik dié in Die Afrikaanse Patriot van 15 Augustus 1876 en in die spesiale Hugenate-uitgawe van Die Brandwag van 1 September 1939. Die Patriot-vertaling wat hier bo gegee word is uit 'n sosiaal-historiese oogpunt die mees interessante. Dit is in die beginstadium van Afrikaans as taal geskryf, en kom in 'n publikasie voor wat as sodanig van kultuurhistoriese waarde is.

9.2.3 Brief van L'abbé de Lacaille aan Charles Marie de la Condamine

(20 Augustus 1754)

Fotokopie van 'n gedeelte van die oorspronklike dokument

Tout ce que j'ai fait au Cap se réduit à la détermination la plus exacte qui a été possible de 240 étoiles principales dans la partie du Sud: à un recueil d'observations de 9800 étoiles, compris entre le pôle Austral et le Tropique du ζ . Dont j'ai extrait un Catalogue de 1930 visibles à la vue simple, et que je dois placer sur un Planisphere que je fais construire actuellement. à des observations météorologiques: à la mesure d'un espace de 70000 toises d'où j'ai conclu le degré du méridien qui passe par $33^{\circ}18'$ de latitude Austral de 57037 toises. Enfin à un recueil d'observations d'Éclipses de Conjonctions et Oppositions etc. J'ai encore déterminé la longueur du pendule de 36 pouces 8 lignes: et le nombre de vibrations en un jour moyen à votre Pendule invariable de $98790\frac{1}{2}$ le Thermomètre étant entre $12\frac{1}{2}$ et 13 degrés.

Du Cap j'ai passé aux Isles de France et de Bourbon où je me suis tenu extraordinairement: après y avoir observé quelques satellites je suis revenu icy par les premiers vaisseaux. Il parait qu'on est assez content de mon travail, et cela me fera je crois l'unique récompense, mais je n'en demande pas d'autre.

J'ai reçu à diverses fois les trois pièces que vous m'avez fait tenir. J'aurais souhaité que votre procès eût été assoupi - je vous avoue qu'il n'y aura pas grande gloire pour celui qui l'aurait gagné en plein. Quelque sensible qu'il soit de se voir attaqué, il est certain

Hierdie brief wat in besit van die Suid-Afrikaanse Biblioteek is (kat. MSB 297) is deur die Franse sterrekundige L'abbé de Lacaille kort ná sy terugkeer na Frankryk geskryf en is gerig aan een van die organiseerders van sy ekspedisie na die Kaap, Charles Marie de la Condamine.

Die inhoud van die brief, gedateer 20 Augustus 1754, is 'n soort van interim-verslag van sy navorsingswerk aan die Kaap. Dit is in Engels vertaal deur David S. Evans (1952: 5,6).

In die eerste paragraaf verduidelik De Lacaille waarom De la Condamine nog nie vroeër van hom gehoor het nie. Dit blyk dat De la Condamine weens ongesteldheid vir 'n onbepaalde tyd behandeling ontvang het by die waterbronne van Plombières, en De Lacaille daarom uitgestel het om aan hom te skryf.

In die tweede en derde paragraaf word verwys na die amptelike verslag oor sy navorsingswerk wat hy besig was om op te stel vir die Koninklike Akademie, en gee hy ook 'n opsomming van sy indrukwekkende sterrekundige bevindings aan die Kaap.

In die slotparagraaf verwys hy na 'n hangende hofsaak waarin De la Condamine betrokke blyk te wees, en praat hy hom moed in. Hy vra ook om nuus oor die drie dames waaraan De la Condamine hom voorgestel het — interessant omdat De Lacaille volgens Evans (1952: 4) meestal deur historici beskou word as 'n vrouehater en 'n kluisenaar. Dit is 'n voorbeeld van die meer subjektiewe lig wat dikwels deur Africana-literatuur op die geskiedenis gewerp word.

9.2.4 Tien Franse briewe van Josephus de Grandpreez, Sekretaris van die Politieke Raad, geskryf in sy persoonlike hoedanigheid (1758-1761)

Hierdie briewe word, tesame met sy ander Hollandse briewe, in die Kaapse Argief bewaar in 'n band met die titel Uitgaande brieven boek; Josephus de Grandpreez 1757-1761 (kat. nr. 14/229).

In baie van die briewe is die handskrif moeilik leesbaar, waarskynlik weens De Grandpreez se swak gesondheid en die jig in sy hande. (Kyk byvoorbeeld vierde brief.)

Twee van die briewe is geskryf aan 'n familielid in Amsterdam, en verskaf onder meer interessante huishoudelike en plaaslike nuus, terwyl die ander agt almal negosiebriewe is, byna uitsluitlik gerig aan Monsieur de Candos, raadgewer op L'Isle de France (die huidige Mauritius). Die ruilhandel wat in die negosiebriewe bespreek word is, uit 'n sosiaal-historiese oogpunt van belang, en werp lig op sosiale en ekonomiese toestande wat teen die middel van die 18de eeu aan die Kaap geheers het. Hoewel al die briewe in 'n private hoedanigheid geskryf is, is die styl deurgaans formeel en word baie gebruik gemaak van eietydse beleefdheidsformules.

(i) Aan mnr. Candos (Februarie 1758)

Die eerste brief, gedateer Februarie 1758 is gerig aan "Monsieur Candos, Conseillier au Conseil Supérieur" op L'Isle de France. De Grandpreez bedank Candos onder meer vir die 27 planke ebbhout wat hy van hom ontvang het. Hy vertel van die wit ebbhout wat hy 'n paar jaar vantevore van 'n Franse skeeps-kaptein ontvang het, waarvan hy 'n laaikas vir sy vrou laat maak het, "die mooiste stuk houtwerk wat ons in hierdie land het" ("... qui est le plus beau Morceau de Menuiserie que nous ayons dans ce paÿs"). As dankbetuiging stuur hy aan Candos honderd bottels van "ons beste Constantiawyn" asook gedroogde vrugte en gerookte vleis. Dan volg 'n presiese inventaris van bogenoemde goedere wat hy in ruil vir die ebbhout aan Candos stuur:

10 lb. gedroogde pere
 20 lb. gedroogde —(onleesbaar)
 12 lb. gedroogde vye
 12 lb. gedroogde appels
 9 lb. rosyntjies
 2 000 amandels
 2 gerookte skaapboude
 8 gerookte tonge
 1 gerookte skaap in stukke gesny

Onderaan voeg De Grandpreez by dat hy net twee skaapboude stuur omdat die ander "bederf" geraak het.

(ii) Aan Cajus Petrus Slotsboo (Februarie 1759)

Die tweede brief, gedateer Februarie 1759, is gerig aan Cajus Petrus Slotsboo in Nederland. Volgens Pheiffer (1980: 69) was Cajus Slotsboo die broerskind van De Grandpreez se vrou, en een van die drie Slotsboo-nefies aan wie De Grandpreez sy besittings laat bemaak het by sy dood. Hoewel hierdie brief ook in 'n formele trant geskryf is, is die vaderlike toon opvallend en in 'n mate ook karakteropenbarend. Hier volg 'n weergawe van die oorspronklike brief sover as wat die leesbaarheid daarvan dit toelaat, met 'n (vrye) vertaling daarvan:

"Mon chere Neveu

Jaÿs lué avec beaucoup de plaisir votre dernier lettre, j'approuve fort votre resolution d'aller vous mettre à Amsterdam sur un contoïr, pour pouvoir vous mettre entierment au fait du negoce; il y a quelque temps que j'ay écrits à ce sujet à Messieurs vos intendants a qui jaÿ si il en etoit besoing de me rendre caution pour vous jus qua la somme de deux mille ecùs: je n'ay d' autres connaissances a Amsterdam que monsieur Jean Cock à qui je vous recommanderay par ma premiere lettre, si (onleesbaar) presente vous este etablie, faite moy scavoïr si vous vous trouvez en etat de pouvoir faire quelque petites commissions tant pour moy que pour mes amis ce qui

dans les commencement pourrait servir à vous ouvrir l'esprit au commerce.

Soyez assurez que je vous oublierai jamais non plus que vos frères et que je feray tout ce qui est en mon pouvoir pour votre bonheur étant avec tendresse Mon chere neveu votre affectueux oncle."

"My liewe broerskind

Ek het met groot blydschap u laaste brief gelees; u besluit om u in Amsterdam by h besigheidsonderneming aan te sluit om sodoende u kennis van die handel uit te brei dra my absolute goedkeuring weg. Ek het reeds geruime tyd gelede oor hierdie aangeleentheid aan u voogde geskryf, en aangebied om, indien nodig, vir u borg te staan vir die som van 2 000 écus. Ek ken niemand in Amsterdam behalwe mnr. Jean Cock nie, aan wie ek h getuigskrif sal stuur as u dit verlang. Sodra u gevestig is, laat my weet of u moontlik h paar kommissies (d.i. opdragte op kommissie) vir my en my vriende kan uitvoer, wat moontlik vir u as inleiding tot die handelswêreld kan dien.

"Wees verseker dat ek u nooit sal vergeet nie, en ook nie u broers nie, en dat ek alles in my vermoë sal doen om om te sien na u welstand.

"Met deernis, my liewe nefie, u liefhebbende oom."

(iii) Aan mnr. Candos (Februarie 1759)

Die derde brief dateer uit dieselfde maand en jaar as die vorige, en hoewel die naam van die geadresseerde nie daarop voorkom nie, blyk dit ook h negosiebrief te wees, gerig aan Monsieur Candos op L'Isle de France. De Grandpreez stuur weer eens droëvrugte, gerookte vleis en "goeie witwyn", en vra in ruil daarvoor — soos altyd op uiters hoflike en formele wyse — h paar planke "kaneelhout" van twee tot drie duim dik en h paar stukke "without". h Presiese inventaris van die goedere wat De Grandpreez wegstuur word gegee, wat grotendeels ooreenkom met dié in die eerste brief. Op kenmerkende wyse en met die fleurige styl eie aan sy tyd, sluit hy nederig af met: "Verskoon my vrypostigheid (om aan u te skryf) en wees verseker dat sover as wat dit in my vermoë is, u my altyd gereed sal vind om u tot diens te wees."

("Excusez monsieur la liberté que je prends et soyez assurez que vous me trouverez toujours prete à vous rendre service en tout ce que je pourray...")

(iv) Aan h anonieme persoon (12 Januarie 1760)

Die vierde brief is gedateer 12 Januarie 1760 en hoewel die naam van die geadresseerde nie daarop voorkom nie blyk dit uit die inhoud ook h negosie=

brief te wees. Die handskrif is bewerig en die brief is net 'n paar reëls lank. Die rede hiervoor word gevind in De Grandpreez se naskrif: "Die rumatiek in my hande wat my plotseling oorval, verplig my om die huidige brief af te sluit." ("La goute qui me prend subitement dans les mains, me fait finir la presente...")

(v) Aan mnr. Candos (5 Maart 1760)

Die vyfde en langste brief (dit strek oor vyf foliobladsye) is gedateer 8 Maart 1760 en is weens die bewerige handskrif, baie moeilik leesbaar. Dit is gerig aan Monsieur Candos op L'Isle de France, en De Grandpreez bedank hom vir die ebbehout en uitstekende tabak wat hy van hom ontvang het, maar voeg by dat hy nie weet hoe om hom terug te betaal nie aangesien die laaste wynoes op Constantia so "detestable" was, dat selfs die gewone huiswyn heelwat beter smaak. ("Je ne scais commens je pourray macquitter envers vous, la derniere vendange du vin de Constance est si detestable, que nos vins les plus commun vaillent beaucoup mieux".) Hy vra Candos om 'n paar kokosneut- en kasia= boompies aan hom te stuur, asook katoen en pimperneute (groenamandels). Volgens die inventaris wat aan die einde van die brief geheg is, blyk dit dat De Grandpreez onder meer die volgende goedere in ruil aan Candos stuur: Gerookte bees- en skaaprib, twee skaapboude, gedroogde appels, van die beste gehalte Kaapse kerse en 'n groot verskeidenheid saad van groente- en kruiesoorte, soos artisjokke, kappertjies, wit uie, beet, wortels, blaarslaai, seldery, pieter=sielie en 'n groot aantal koolsoorte.

(vi) Aan mnr. Candos (5 April 1760)

Die sesde brief, weer eens aan Monsieur de Candos gerig, is gedateer 5 April 1760 en vergesel 'n besending goedere aan die raadgeverop l'Isle de France wat met die vorige brief (8 Maart 1760) nog nie gereed was nie. Die brief word hier in sy geheel aangehaal en (vry) vertaal:

"Monsieur

Me raportant a ma derniere du 8 de mars de cette année, dont la copie va ci-jointe, la presente servira pour vous donner avis que mad^{lle} Spilling vous envoie aujourdhuÿ avec monsieur C. (onleesbaar) ce qui manquoit au memoire que mons^r du petit val a laissez icy a scavoir

32 lb de gros raisin	
sec en grap et coûtant	1:-
32 lb de figue sec	1:-
2½ lb de fil blanc no 11	5
1 " " no 14	2½
1½ " " no 18	6
1½ " " no 20	6

qui joint au montant des deux premiers envois font la somme de 197—
 j'espere que tout vous parviendra bien conditionez et que vous
 serez content de la commission, au surplus jaÿ l'honneur detre avec
 respect

Monsieur
 votre tres humble et tres obeissant serviteur."

"Meneer,

Met verwysing na my laaste brief van 8 Maart hierdie jaar waarvan ek vir u 'n
 afskrif stuur, is hierdie om u in te lig dat mejuffrou Spilling vandag met
 meneer C. die nog uitstaande goedere op die lys van meneer Du Petitval aan u
 stuur, naamlik:

32 lb groot rosyne aan die tros,	teen	1:-
32 lb gedroogde vye	teen	1:-
2½ lb wit lyn no. 11		5
1 " " no 14		2½
1½ " " no 18		6
1½ " " no 20		6

wat, tesame met die som van die twee vorige besendings die bedrag van 197— is.
 Ek hoop dat u die goedere in 'n goeie toestand sal ontvang, en dat u tevrede
 sal wees met die besending. Bowenal het ek die eer om met respek, Meneer,
 u baie nederige en baie gehoorsame dienaar te wees."

Omdat die handskrif in hierdie brief van De Grandpreez relatief duidelik is, word 'n fotokopie van 'n gedeelte daarvan hier gegee.

Monsieur

me rapportant a mes
 Demures du 8 demars
 de cette année, dont La
 Copie va cy jointe, La
 presenté a service, pour
 vous donner avis que
 mad^{lle} Spilling vous
 envoie au jour d'aujourd'hui
 avec monsieur Cabine
 ce qu'on en a écrit au
 meublé que m'ont
 rapporté, a Laisser
 ici a Sennevis

32 lb de gros raisin	Reu. 10
Sec en gros constant	10:-
32 " de figue Sec.	5:- 10:-
2 1/2 lb de si blanc N° 11.	5
1 " de si - " 10	3 1/2
1 1/2 " - - " 18	5: 6
1 1/2 " - - " 20	6

11: 27: 1/2

(vii) Aan mnr. Candos (22 Februarie 1761)

Die sewende brief is op 22 Februarie 1761 aan monsieur Candos geskryf, en is moeilik leesbaar weens die bewerige handskrif. De Grandpreez bedank sy kollega vir die laaste sending goedere vanaf L'Isle de France wat hom in goeie toestand bereik het, behalwe die kasiaboompies wat uitgedroog was. De Grandpreez voeg by dat hy hulle nietemin gaan plant met die hoop om hulle die volgende winter aan die groei te kry. Benewens 'n mandjie saad stuur hy in ruil aan Candos ook 'n kas rooiwyn wat "hoewel dit nie naastenby so goed soos die Franse wyn is nie, dit nietemin goed genoeg is om water mee te bewaar en veral om limonade mee te maak, wat sekerlik nie te onwelkom in 'n warm land sal wees nie."

("quoÿ que ce vin la ne sois pas a beaucoup pres aussi bon que celui de france, il est cependant assez bon pour conserver de leaux et principalement pour en faire de la limonade ce qui ne doit pas etre desagreable dans un pais chaud.")

Hy prys die mooi katoen wat hy van Candos ontvang het en spreek sy spyt uit dat daar niemand op L'Isle de France is wat weet hoe om dit te verwerk en te weef nie. Hy voeg ook by dat hy voorlopig van genoeg hout van die eiland voorsien is, en dat Candos nie meer daarvan aan hom moet stuur nie.

(viii) Aan Petrus Slotsboo (15 Februarie 1761)

Die agtste brief, wat in Februarie 1761 aan die broerskind van De Grandpreez se vrou in Amsterdam gerig is, bevat uitsluitlik plaaslike nuus. Die eie-name word so ver as wat die leesbaarheid daarvan dit toelaat, weergegee:

"Amsterdam
A Monsieur
Capit. Petrus Sloterboo.

Monsieur,
je nay point de plus grande satisfaction que de recevoir de vos nouvelles, jugez par la mon cher Monsieur, du plaisir que ma fait votre lettre du 26 avril de lannee passé, pour vous temoigner ma reconnaissance autant qu'il est en moy, de votre obligeant souvenir et en meme temps pour satisfaire a votre demande jauray l honneur de vous dire que l on ne s apperçoit plus icy des ravages qu a fait la petite verole il y a quelques années Le Cap etant presentement aussy peuplé qu'il ayt jamais etez, et ce qui rend cette endroit encore plus florissant, c'est le grand abord des navires français qui viennent icis tous les anes et les bonnes récoltes que nous avons successivement eu de blé et de vin. Entre les morts que nous avons eu depuis quelque temps on compte Monsieur le ministre Le Sueur, Les Conseillers Celders et Heyning, Messieurs Phaÿl, Wiese et (onleesbaar) Heyns, pour des Mariages, il s'en fait tous les jours, les principaux sont ceux des filles de mons' E (onleesbaar) avec le ministre C. et le jeune monsieur Cruywagen. Le mons^r Serrurier sest aussi mariez avec la fille de monsieur Timmeldorf et la fille ainez de monsieur

C (onleesbaar) avec un autre ministre qui la em (onleesbaar) à batavia tous ces ministre (onleesbaar) nos plus riche et plus jolies filles. Vos cousins Muller se sont aussi mariez icy, Hendrick qui est presentement a batavia avec m^{lle} Bestbier et Cobus (onleesbaar) ... bek, La plus jeune fille de m^{lle} Heems s'est aussi mariez avec un assistant avec qui elle est allez a batavia La seconde personne mons^r Swellengrebel est mort sur la fin de l'annee passez, Le fiscal mons^r Oudshoorn lui a succedé provisionnellement, vous connoissez mons^r (onleesbaar) cest lÿ qui a etez mis par provision en la place du dit mons^r Oudshoorn — Je finis la présente en vous assurant que je suis avec respect

Monsieur
votre très humble
servante

Au Cap de bonne Esperance
Le 15 février 1761"

"Meneer

Niks verskaf my meer plesier as om nuus van u te ontvang nie, so u kan u voorstel hoeveel genot u brief van 26 April verlede jaar aan my verskaf het. Om my dankbaarheid aan u te betuig en terselfdertyd te voldoen aan u versoek, het ek die eer om u in te lig dat hier geen teken meer is van die skade wat 'n paar jaar gelede deur die pokkies-epidemie aangerig is nie. Die Kaap is tans so dig bevolk soos vantevore, en wat die vooruitgang van hierdie plek nog meer bevorder is die groot aantal Franse skepe wat elke jaar hier aandoen, so-wel as die goeie koring- en wynoeste wat ons agtereenvolgens gehad het.

"Onder die onlangse sterfgevallen is dié van meneer die predikant Le Sueur, die raadgewers C. en Heyning, meneer Phayl, Wiese en mevrou Heyns. Daar word daag-lyks nuwe huwelike gesluit; die belangrikste waarvan die troue van meneer E. se dogters is met onderskeidelik ds. C. en die jong meneer Cruywagen. Meneer Serurier is ook getroud met die dogter van meneer Timmeldorf en die oudste dogter van meneer C. met 'n ander minister wat haar na Batavia geneem het. Al hierdie ministers het ons rykste en mooiste dogters geneem. U Muller-nefies is ook hier getroud, Hendrick, wat tans in Batavia is, met mejuffrou Bestbier en Cobus met mej (...). Die jongste dogter van mejuffrou Heems is ook met 'n assistent getroud saam met wie sy na Batavia is. Ons sekunde, meneer Swellengrebel, is aan die einde van verlede jaar oorlede en die fisikaal meneer Oudshoorn het hom voorlopig opgevolg. U ken (mos) meneer (...) Dit is hÿ wat voorlopig in die plek van meneer Oudshoorn aangestel is.

"Ek sluit hierdie brief af deur u te verseker, Meneer, dat ek u seer nederige dienaar is.

Te Kaap de Goede Hoop
15 Februarie 1761."

ix) Aan "Meneer die Regter" (22 Februarie 1761)

Die negende brief, gedateer 22 Februarie 1761, is gerig aan "Meneer die Regter,

hoofraadgewer en sekunde van L'Isle de France" ("monsieur le juge, premier conseiller et second de L'Isle de France"). Hoewel dit nie 'n woordelike weergawe is nie, is die inhoud daarvan identies aan die sewende brief wat op dieselfde dag aan meneer Candos gerig is, en waarin De Grandpreez die laaste besending goedere tussen homself en Candos bespreek.

(x) Aan mnr. Bayart (1761)

Die tiende brief is in 1761 geskryf (die maand is onleesbaar) en is die laaste brief wat in die kladboek opgeneem is. Dit is in 'n baie bewerige handskrif gerig aan monsieur Bayart, "vise-handelaar" in Batavia, en De Grandpreez bedank hom vir sy brief en vra om verskoning dat hy nie vroeër reeds daarop geantwoord het nie: "Verskoon my, Meneer, dat ek nie vroeër geantwoord het op die brief wat ek die eer gehad het om van u te ontvang nie, en as hierdie brief nie lank is nie, is dit omdat my (swak) gesondheid my belet om my by enige saak in te laat."

("Excusez moy monsieur si je nay pas repondu plutot a la premiere lettre que vous mavez fait l'honneur de mecrire et si je necris pas plus au long par celle cy, le mauvais etat de ma santez en empeche de me meler de quelque affaire que ce soit.")

Die brief word op kenmerkende wyse met 'n beleefdheidsformule afgesluit: "Maar vir u, Meneer, en vir u eggenote wat nog so jonk is, wens ek hartlik alle voorspoed toe, en is bowenal met groot respek, Meneer, u nederige en gehoorsame dienaar".

("Mais pour vous monsieur et madame votre epouse qui este jeune encore, je vous souhaite avec un bon employ toutes les agrement de la vie, au surplus avec beaucoup de respect, monsieur, votre humble et tres obéissant serviteur.")

9.2.5 Ses briewe van vader Gérard (1856-1894)

Die korrespondensie wat die Katolieke priester, vader Gérard (kyk 5.2.0), tussen 1854 en 1862 vanuit die eertydse Zoeloeland en Basoetoeland gevoer het met familieleden en met sy owerstes, word bewaar by die Roma-Universiteit in die vorm van vier getikte boekdele, Le Père Gérard nous parle, wat deur M. Ferragne geredigeer is (1969-1972). Benewens die suiwer historiese waarde van hierdie briewe werp die inhoud daarvan ook lig op die sosiale omstandighede waaronder die Franse sendelinge hulle pligte uitgevoer het, en gee dit ook 'n blik op die merkwaardige geestelike krag van pioniers soos vader Gérard.

(i) Aan sy ouers (Mei 1856)

In 'n brief (Ferragne, deel I, 1972: 15-18) wat vader Gérard in Mei 1856 vanaf

die sendingstasie op St. Michael "chez les Cafres" aan sy ouers in Frankryk gestuur het, vertel hy van die probleme waarmee hy en vader Barret te kampe gehad het met die stigting van hierdie nuwe sendingstasie, ongeveer negentig myl van Pietermaritzburg af, en dus ver weg van enige beskawing. Vergesel van 'n Zoeloegids word hulle op die eerste dag van hul reis daarheen deur 'n storm oorval, en slaap hulle die nag by 'n Zoeloefamilie wat hulle goed ontvang. Die derde dag moet hulle die vol Umkomatirivier kruis, en omdat daar geen brug of bootjie is nie moet die twee priesters hulle om hulp wend tot die plaaslike inwoners: "Diegene onder hulle wat goed kan swem," skryf hy, "word ZIMANGA genoem. Hulle bind 'n klomp riete saam in 'n bondel, en wanneer iemand 'n rivier wil oorsteek, sit die persoon op hierdie bondel en knyp hy dit tussen sy bene vas asof hy op 'n perd sit, en leun hy vooroor om sy balans te verseker" (Ferragne, I, 1972: 16). Die Zimanga swem dan langs die drywende bondel riete met die passasier daarop om dit veilig na die oorkantste oewer te stuur. Vader Gérard steek op dié manier veilig die rivier oor, maar sy kollega is minder gelukkig en verloor eers 'n keer sy balans voordat hy met 'n tweede poging daarin slaag om aan die oorkantste oewer uit te kom.

Op die vierde dag van hul reis moet hulle deur digbeboste streke gaan waar byna geen Zoeloes woon nie, weens die "prodigieuse quantité" luiperde, leeus, wolwe en wildevarke wat glo daar voorkom. Met behulp van die heuningvoël kom hulle gids af op 'n groot hoeveelheid heuning "byna net so soet soos die heuning in Frankryk," en vader Gérard spreek sy bewondering uit vir die Skepper wat die "pauvre Cafre" so goed voorsien van 'n handlanger soos die heuningvoël.

Uiteindelik bereik hulle die kraal van Dumisa waar die voorgenome sendingstasie opgerig gaan word. Hulle word vriendelik ontvang: "Baie gou was ons vir die hele buurt 'n voorwerp van nuuskierigheid; mans, vrouens, kinders, almal het aangehardloop gekom om die witmense te sien. Met die resitasie van ons getyboek het almal doodstil gebly, en daarna het ek aan hulle 'n prent van die kindjie Jesus met sy vader Josef gewys. Daar was 'n algemene uitroep van bewondering om twee mensfigure op papier te sien. 'n Vrou het uitgeroep: "Ag! Ek is oud en kan (maar) sterwe nou dat ek so iets gesien het!" (Ferragne, deel I, 1872: 17).

Hy skryf verder van die klein kapel wat hulle met die hulp van 'n enkele Zoeloe= helper gebou het, asook 'n hut om in te slaap. "Wanneer dit deur die grasdak reën, maak ek my sambreel bokant my bed oop, en span 'n bokvel oor dié deel wat nie daarmee bedek word nie, en slaap weer rustig voort. Ek voel skat= ryk want niks ontbreek my nie" (Ferragne, deel I, 1972: 17). Die eerste mis wat in September 1855 op die sendingstasie gehou word, word in besonder=

hede beskryf, asook die Zoeloes se talent en voorliefde vir musiek en sang.

(Die gebruik van die woord "cafre" was algemeen, en het eers in die loop van die twintigste eeu 'n pejoratiewe betekenis verkry.)

(ii) Aan een van sy owerstes (29 September 1856)

In 'n brief gedateer 29 September 1856 skryf vader Gérard vanaf Pietermaritzburg aan een van sy owerstes (Ferragne, deel I, 1972: 19) oor die moeilikhede waarmee die priesters te kampe het om die Zoeloes tot bekering te bring.

"Ons verblyf onder die swartes het ons oortuig van die probleme wat te bowe gekom sal moet word voordat die Christelike godsdiens sal kan posvat onder hulle. Hulle hou te veel van hulle (eie) lewenswyse, hulle slegte gewoontes, hulle heidense feeste, en bowenal hul ongelooflike traagheid. Hulle steur hulle min aan die witmense se tradisies, hulle verkies hulle barbaarse onverskilligheid: Laat die witmense ons uitlos sodat ons op ons eie manier kan lewe, sê hulle." Vader Gérard voeg by:

"Dit is moeilik om hierdie arme swartes, so bevooroordeeld as wat hulle is, te laat verstaan dat hulle geskep is om God te dien en om hom te ken. Hulle gee voor dat hulle, net soos die blankes, hulle eie godsdiens het. Voor die koms van Europeërs na hierdie land het die swartes geglo — en miskien is dit nog steeds die geval — dat die eerste mense opgestaan het uit die biesies van 'n rivier, wat die Grote onder die Grottes, Umkulunkulu, op 'n dag laat roer het en met 'n sterk wind bestraf het. Dit is die naïewe bekentenis wat ek een maal uit die mond van 'n swarte gehoor het. Hy was verstom toe ek hom 'n kruis wys. Nadat hy dit lank bewonder het, het hy aan die ander gesê wat om hom gestaan het: Ek sien vandag dat die blankes slimmer is as ons, hulle kom sekerlik uit 'n ander soort biesie as ons swartes."

(iii) Aan een van sy owerstes (April 1861)

In April 1861 skryf vader Gérard weer eens uit Natal aan een van sy owerstes (Ferragne, deel I, 1972: 30) oor die skynbare onbekeerbaarheid van die Zoeloevolk. Die eerste keer dat die mis by die sendingstasie gehou word, word dit goed bygewoon, en ook op die tweede Sondag is die bywoning bevredigend.

"Maar nadat hulle nuuskierigheid oor ons godsdienssake bevredig was — en by die swartes is daar in elk geval nie veel nuuskierigheid oor hierdie sake nie —, en toe hulle begin verstaan waarom ons nou eintlik onder hulle kom woon het, naamlik ter wille van hulle heil en hulle intree op die weg van geregtigheid, het hulle skrikkerig begin raak. Dit is toé dat een van die meer invloedrykes namens al die ander vir my sê dat daar net een ding is wat die

swartes daarvan weerhou om die blankes se godsdiens aan te neem, en dit is die vrouens wat hulle moet opgee ... Die vrouens, daar lê die klein dingetjie, klein soos die punt van jou pinkie, so sê hulle, want dit is 'n figuurlike manier om te sê dat iets baie groot en van fundamentele belang is."

(iv) Aan biskop Allard (20 April 1870)

Van meer suiwer historiese belang is die brief wat vader Gérard op 20 April 1870 vanaf Basoetoland aan Allard geskryf het (Ferragne, deel II, 1969: 136) waarin die sterfbed en dood van Mosjwesjwe beskryf word. Die konflik tussen die Katolieke priesters en hulle Protestantse landgenote kom duidelik na vore: "Soms het ons moeite gehad om die siekekamer binne te dring; ons moes baklei langs sy bed, dit wil sê stry met die Protestante wat ons nie wou inlaat nie. Wat Mosjwesjwe sêlf betref, het hy ons altyd goed ontvang en diegene berispe wat ons nie wou toelaat om na hom te kom nie. Op 'n keer toe ek driftig met hom oor sy saligheid gepraat het, het hy met meer aandag (as gewoonlik) na my geluister, en dit het gelyk asof hy beïndruk is. Maar hierdie hemelse genade is in die kiem gesmoor deur die optrede van die Protestante wat dag en nag die sterwende koning lastig geval het." Dit moet nietemin onthou word dat vader Gérard se ongunstige en soms venynige opmerkings oor die Protestante nie so veel karakteropenbarend is as wat dit die algemene politiek van die twee kerke in die 19de eeu weerspieël nie. (Kyk verder in hierdie verband Brain, 1975: 43-47.)

(v) Aan een van sy owerstes (22 November 1876)

In 'n brief gedateer 22 November 1876 (Ferragne, deel III, 1970: 51) beskryf vader Gérard die reis van ses dae wat hy te perd van Basoetoland na Natal moes onderneem. Onder meer word hy en sy jong metgesel een keer deur die reën en donker vasgekeer in 'n smal kloof in die Drakensberge, waar hulle die nag met alleenlik die beskerming van 'n kombors en 'n ligte jas deurbring: "Ons het die nag op ons hurke deurgebring," skryf hy, "met ons koppe gerus op ons perde se saals om sodoende deur die diagonale posisie van ons rûe 'n afloopplek aan die reën te verskaf en nie dwarsdeur nat te word nie." En verder: "'n Goeie man, 'n Hollandse boer, wat ons teen sonder naby sy huis sien verbygaan het, het ons met gasvryheid ontvang." Hoewel die boer blykbaar doof was, het vader Gérard met die hulp van sy Sotho-metgesel wat Hollands magtig was, 'n interessante gesprek aangeknoop. "Hierdie goeie man was soos al die ander van sy land: almal baie godsdiensstig op hulle manier en baie gasvry; ek praat van dié wat in Afrika gebore is en wat BOERS genoem word. Voor die aandete het die tradisionele voetewasseremonie plaasgevind. 'n Familielid nader elkeen

met 'n waskom en 'n handdoek. Omdat ek dit net as 'n blyk van gasvryheid beskou het, het ek toegelaat dat my voete (ook) gewas word. Die volgende oggend het hulle ons 'n goeie ontbyt voorgesit en ook kos vir die reis verskaf."

(vi) Aan suster Elisa (27 Junie 1894)

Die sendingwerk waarvoor vader Gérard verantwoordelik was, het meer sukses in Basoetoland behaal as in Zoeloeland. Tog het dit geensins die fisiese ontberings wat die priester in Basoetoland moes ontbeer, verminder nie. Op 27 Junie 1894 (Ferragne, deel III, 1970: 92) toe hy reeds 63 jaar oud was, skryf hy aan "suster Elisa" in Frankryk, dat wanneer hy op 'n reis van drie tot sewe dae gaan om die sakramente aan bekeerdes te bring wat ver en wydversprei van die sendingstasie af woon, hy altyd vriendelik ontvang word, en na gelang van die gasheer se rykdom, pap en soms 'n stukkie vleis aangebied word. "n Mens slaap in klein donker hutte sonder vensters, en jy spreid 'n beesvel (op die vloer) uit wat 'n bietjie gebrei is. As jy 'n kombes met jou saambring het, dan is dit al wat jy het om op te slaap (...) Van jou stewels maak jy vir jou 'n kussing, jy draai jouself dikwels om van die een kant na die ander; op die ou end kry die vaak tog die oorhand en slaap jy taamlik goed."

9.2.6 Brief van vader Bompert aan sy owerstes (Mei 1864)

Die briewe van vader Bompert (kyk 5.2.0) wat in 1864 te voet van Durban na Delagoabaai gereis het, is eweneens Africana-literatuur waarin die menslike aspek van die geskiedenis beklemtoon word. Uittreksels van sy korrespondensie word tesame met 'n opsomming daarvan, gegee in Missions de la Congrégation des Missionnaires de Marie Immaculée (1867:96-107)

Ek gee 'n uittreksel (Missions, 1866: 42, 43), wat kenmerkend van vader Bompert se korrespondensie in hierdie jare is. Hy skryf naamlik in Mei 1864 aan sy owerstes van 'n episode wat plaasgevind het die somer voor sy reis na Mosambiek toe hy die vol Umkonierivier moes oorsteek. Die "cafres" aan wie vader Bompert 25 pennies beloof het as hy hom deur die rivier sou help, het gou met sy vraag gevorder tot by die diepste deel, maar toe vasgesteek en op meer betaling aangedring. "Dit was nie die beste plek om te staan en argumenteer nie," skryf vader Bompert, "dit was moeilik om myself (vir 'n stryery) op te warm in die water waarin my ledemate besig was om te vries." Vader Bompert kon egter die Zoeloe oortuig dat die middel van die rivier nie die beste plek was om te kibbel oor salaris nie, en dat hy bowenal, as hy enigsins betaling wou hê, die lewe van sy werkgewer moes verseker deur hom veilig na die oorkantste oewer te bring.

9.2.7 Briewe van Franse vrywilliges tydens die Anglo-Boereoorlog

Briewe wat deur Franse vrywilliges (kyk 8.0.0) tydens die Anglo-Boereoorlog (1899-1902) aan familie en vriende in Frankryk gestuur is, lewer ook 'n bydrae tot die Africana-literatuur. Ter illustrasie word enkele voorbeelde uit Deschamps (1901¹:76 en 141) geneem.

(i) Van Louis Hunnebelle aan 'n gesant in Frankryk (26 Desember 1899)

"Prétoria, 26 décembre 1899

Monsieur le député,
Par ce petit mot, je veux vous faire savoir que nous sommes arrivés, les camarades et moi, en bonne santé au Transvaal, sans trop de difficultés, et sans grandes fatigues. Nous allons être incorporés, paraît-il, dans le corps allemand. Prétoria est presque inhabité en ce moment. Tout le monde est à la frontière, et il ne reste ici que quelques étrangers.

Je vous quitte ici. Derothe vous envoie par ce même courrier un volumineux journal de notre voyage et de nos pérégrinations jusqu'ici. J'ai tenu, de mon côté, à vous envoyer ce mot de remerciement pour le dévouement avec lequel le comité et vous-même, monsieur le député, avez fait preuve à l'égard de nous autres, jeunes volontaires français. C'est avec impatience que nous attendons le moment où nous allons voir le Anglais en face, ces ennemis héréditaires de notre France.

Vive la Liberté!

Louis Hunnebelle

26 décembre 1899" (Deschamps, 1901¹:76).

"Pretoria, 26 Desember 1899

"Meneer die Afgevaardigde,

Met hierdie briefie wil ek u net laat weet dat ek en my kamerade in goeie gesondheid in die Transvaal aangekom het, sonder te veel moeilikheid, en sonder om té vermoeid te wees. Ons gaan blykbaar by die Duitse korps ingelyf word. Op die oomblik is Pretoria byna verlate. Almal is aan die grens, en hier is net 'n paar buitelanders.

"Ek sê hiermee aan u tot siens. Derothe stuur met dieselfde pos aan u 'n lywige joernaal van ons reis en omswerwinge tot dusver. Van my kant af wil ek u bedank vir die toewyding waarmee u en die komitee omgesien het na ons jong Franse vrywilliges. Ons sien uit na die oomblik dat ons die Engelse, daardie aartsvyand van ons vaderland, van aangesig tot aangesig sal sien.

"Lank leef Vryheid!

Louis Hunnebelle

(ii) Van 'n jong soldaat aan sy moeder en sy ouma (25 Maart 1900)

Die volgende brief (Deschamps, 1901¹: 141) is insiggewend t.o.v. die entoesiasme wat klaarblyklik baie van die jong Franse vrywilliges beetgepak het:

"25 Mars 1900

Ma bonne Mère

Je viens te demander pardon, maman, du grand chagrin que je te fais et ne crois pas que je suis un méchant ingrat. Non, tu sais bien comme je t'aime, et c'est si vrai, qu'hier, j'aurais voulu t'embrasser ... t'embrasser ... mais j'avais tant peur de te faire de la peine et puis que tu ne dormes pas cette nuit. Je pars au Transvaal et je t'ai menti, hier au soir; et je veux que tu me pardonnes aussi ça; Lorsque tu m'as demandé le journal, je l'avais sur moi. Je craignais que tu te doutes de quelque chose, car tu connais mes idées et elles t'ont déjà bien fait du chagrin, mes idées. Alors je t'ai menti, mais c'était pour ne pas te faire du chagrin encore davantage. Je reviendrai vite, grand'mère; ça ne peut pas durer longtemps et puis je ferai bien attention. Tu sais d'ailleurs que j'ai de la chance et avec tes prières je suis bien sûr de revenir comme je suis parti ... avec peut-être un peu de gloire et qui sait, un grade, qui ferait rudement sourire la vieille grand'mère Dormeuil. Allons, tu me pardonnes, dis, maman. Je ne pouvais pas faire autrement.

Ça me tenait de partir, que j'en étais, tu le sais, tout malade. Alors, songe! de si braves gens, là-bas, un petit peuple où il n'y a que des héros, contre l'ennemi héréditaire de notre France, celui qui a tué l'Empereur, l'ami de grand-papa ... tu sais: tu m'as raconté qu'ils avaient fumé une pipe ensemble, un soir, en Hollande! Et je partirais plein de bonheur, si je ne te laissais pas, grand'mère. Mais il ne faut pas m'en vouloir, car ton petit-fils t'aime bien et il se dit, tou petit-fils, que s'il revient après avoir fait plus que son devoir, tu seras bien consolée en songeant à celui qui ne l'a pas fait. Mon ami Louis ira te voir souvent. Je n'en serai pas jaloux. Il est gentil et m'aime. Il te dira comme moi qu'il n'était pas possible que si l'Anglais, une nuit, là-bas, crie: 'Qui vive?' il n'entende pas quelqu'un lui répondre: 'France, toujours!'

Ton gosse qui t'embrasse comme il t'aime,

Julien

25 Maart 1900"

"My liewe Moeder,

Ek wil om verskoning vra, Ma, vir die groot hartseer wat ek jou (sic) besorg, en moet tog nie dink dat ek 'n ondankbare ellendeling is nie. Nee, jy weet hoe lief ek jou het, sóveel so dat ek jou gister byna wou omhels ... en jou wou soen... maar ek was so bang om jou seer te maak en ook dat jy nie vannag sou slaap nie. Ek vertrek Transvaal toe en het gisteraand vir jou 'n leuen vertel, en ek hoop dat jy my dit ook sal vergewe: Toe jy my om die koerant gevra het, het ek dit by my gehad. Ek was bang dat jy iets sou vermoed, want jy ken my gedagtes en dit het jou al baie kommer besorg. Daarom het ek vir jou gejoj, maar dit was net om jou nog méér pyn te spaar.

"Ek sal gou weer terugkom, Ouma; dit (die oorlog) kan nie lank aanhou nie en ek sal in elk geval baie versigtig wees. Jy weet moes hoe die geluk altyd aan my kant is, en nog met jou gebede boonop sal ek sekerlik veilig terugkom ...

miskien met 'n bietjie glorie en wie weet, 'n rang, wat ouma Dormeuil mooi sal laat glimlag.

"So kom nou, jy vergewe my, né Ma. Ek kon nie anders nie.

"Ek wou so graag vertrek dat dit my skoon siek laat voel het, jy weet mos. So dink net 'n bietjie! Sulke dapper mense, 'n klein volkie wat net uit helde bestaan, teen ons ervyand, dié wat die Keiser om die lewe gebring het, Oupa se vriend ... onthou jy dat jy my vertel het dat hulle een aand in Holland saam pyp gerook het! En ek sal met blydschap vertrek, ek sal jou nie vergeet nie, Ouma. Maar jy moet my ook nie kwalik neem nie, want jou kleinseun is lief vir jou, en jou kleinseun dink by homself dat as hy terugkom wanneer hy méér as sy plig gedoen het, sal jy getroos voel as jy dink aan dié een wat dit nie kon doen nie. My vriend Louis sal jou dikwels gaan besoek. Hy sal nie omgee nie. Hy is gaaf en hy hou van my. Net soos ek sal hy jou sê dat die Engelsman een nag daar anderkant onmoontlik sal kan sê "wie's daar?" sonder dat hy iemand hoor antwoord met "nog steeds Frankryk" nie.

"Jou kind wat jou omhels en jou liefhet.

Julien

9.2.8 Agt briewe van De Villebois-Mareuil aan sy familie in Frankryk

Die Franse Boeregeneraal, Charles de Vellebois-Mareuil (kyk 8.0.0) het tydens die kort tydperk wat hy aktief aan die oorlog deelgeneem het (25 November 1899 tot 5 April 1900) verskeie briewe aan sy familie in Frankryk geskryf. Die oorspronklike dokumente is deur die historikus Roy Macnab op versoek van De Villebois-Mareuil se dogter, die barones Taylor na Suid-Afrika teruggebring (Macnab, 1977: 135) waar dit in die Transvaalse Argief in Pretoria bewaar word.

De Villebois-Mareuil se handskrif wat so duidelik sy klassieke opvoeding en skoling weerspieël, is in die meeste gevalle maklik leesbaar, hoewel die datum en die naam van die geadresseerde nie altyd op die briewe voorkom nie. Uit die inhoud kan egter afgelei word dat die briewe onderskeidelik gerig is aan sy broer Christian en aan sy dogter Simone, wat tydens haar vader se afwesigheid tuisgegaan het by Christian en sy vrou Berthe. Twee van die briewe is gerig aan De Villebois-Mareuil se moeder, Leonie.

Van die agt briewe wat in die Transvaalse argief bewaar word, is ses geskryf op papier wat De Villebois-Mareuil waarskynlik met hom saamgebring het van Frankryk, aangesien daar 'n gedrukte Franse adres (7 Rue Gounod) as briefhoof op voorkom wat telkens doodgetrek is. Een van die briewe wat aan sy broer gerig is, gedateer 9 Maart, is geskryf op 'n bestelvorm van die Franse leër, terwyl die brief van 17 Februarie wat aan sy moeder gerig is, die stempel dra

van The Free State Hotel, established 1861, Bloemfontein.

Soos in sy dagboek (kyk 9.3.4), bespreek De Villebois-Mareuil baie strategiese besonderhede van die oorlog in sy briewe, asook die persoonlike frustrasies waarmee hy te kampe gehad het. Dit moet onthou word dat De Villebois-Mareuil 'n hoë posisie in die Franse leër beklee het, en die onprofessionele optredes van die Boeregeneraals by tye ondraaglik gevind het. Die uittreksels wat vervolgens gegee word konsentreer egter nie op die strategiese besonderhede van die verskillende veldslae nie, aangesien hierdie gegewens maklik bekombaar is in historiese werke soos De Villebois-Mareuil (1902), Macnab, (1977), Pakenham, (1979) en vele ander. Dié dele van sy briewe wat die meer subjektiewe en menslike aspek van sy ervarings weerspieël, word so volledig as moontlik behandel.

In die vertalings het ek gepoog om die oorspronklike teks so noukeurig as moontlik weer te gee, hoewel sintaktiese lomphele soms die wenslikheid van 'n letterlike vertaling uitsluit. De Villebois-Mareuil maak soms van 'n Engelse woord soos "coal" of "cakes" gebruik in die Franse teks, en dit is as sodanig behou in die Afrikaanse vertaling.

h Fotokopie van h gedeelte van die brief van 5 Januarie wat uit die kamp by Colenso aan Christian de Villebois-Mareuil gestuur is:

quelques semaines que les forces
d'armes françaises, de leur côté, ont
le succès de plus de 1000 hommes
restés dans le camp de Colenso, et
les Français de Colenso, qui ont été
très mal traités, ont été obligés
d'aller à la prison de Colenso.
Et quoique j'ai pu en dire à
ce sujet, j'ai été obligé de
prescrire aux officiers de
monter, et d'être convenu de
laisser les prisonniers de Colenso
dans le camp de Colenso, et
de leur donner les soins
nécessaires. J'ai été obligé
de leur prescrire de leur
partir et de leur donner
les soins nécessaires.
J'ai été obligé de leur
prescrire de leur partir et
de leur donner les soins
nécessaires.

que j'ai pu en dire à ce sujet,
j'ai été obligé de prescrire
aux officiers de monter, et
d'être convenu de laisser
les prisonniers de Colenso
dans le camp de Colenso,
et de leur donner les soins
nécessaires. J'ai été obligé
de leur prescrire de leur
partir et de leur donner
les soins nécessaires.
J'ai été obligé de leur
prescrire de leur partir et
de leur donner les soins
nécessaires.

Soos op die kopie gesien kan word, het die Franse kolonel in vier van die agt briewe sy slotparagraaf dwarsoor die aanhef geskryf, wat die leesbaarheid daar-

(i) Aan sy dogter, Simone (29 November 1899)

Die eerste brief is gerig aan sy dogter, "my liewe klein Simone" en is op 29 November 1899 uit Pretoria geskryf, dus net vier dae na sy aankoms. Hy skryf daarin dat hy wag op 'n tolk voordat hy hom aansluit by generaal Joubert, maar dat hy reeds 'n perd in die hande gekry het wat belowend lyk. Hy gee sy indrukke van die treinreis van Mosambiek na Pretoria weer, en spreek sy tevre= denheid uit oor die goeie hotel in die hoofstad waar hy tuisgaan: "Ek het saam met meneer Holboom gereis, en het oornag by Waterval-Onder, aan die voet van die laaste steilte voor mens die Transvaalse plato bereik, in 'n mooi berg= agtige omgewing by 'n Fransman wat 'n goeie lewe maak en ook springbokke jag met die hulp van twintig jaghonde, soos jou oom Roger dit altyd gedoen het. Daarna het ons met 'n spesiale lokomotief deur 'n landskap geklim wat my aan die Alpe herinner en toe vinnig deur 'n groen en eentonige vlakte gevorder."

Op sy eerste Sondag het hy die mis bygewoon in 'n Engelse klooster in die stad, en daarna by die Franse konsul, monsieur Aubert, 'n ete bygewoon wat ter ere van hom gehou is. Die volgende dag ontmoet hy vir Reitz, en besoek hy die arsenaal en werksinkels van die spoorweë. "My posisie as Fransman hier is baie gunstig." skryf hy, "danksy die (Franse) konsul wat reeds sestien jaar hier woon, die Boere se taal praat en goed bevriend met hulle is, en ook vanweë die sukses waarmee die Creusot-artillerie hier gebruik word." Hy spreek sy kommer uit oor die voorsiening van genoegsame ammunisie aan die Boere, en skryf met be= wondering: "Die Boere maak wonderlik goed gebruik van hulle wapens en skat afstand ongelooflik goed, maar is geneig om hulle koeëls soos kinders te ver= kwansel. Hulle getuig nietemin van 'n militêre instink wat 'n mens moet ver= trou sonder om dit te wil regulariseer, want bloot intuïtief bereik hulle baie dinge wat óns (Franse) tydsaam moet aanleer en dan nog minder goed doen as hulle..."

Oor sy landgenote wat hy teëkom wanneer hy die Franse hospitaaldiens op uit= nodiging besoek, maak hy die volgende ietwat chauvinistiese opmerking: "Die indruk wat al hoe meer by my gewek word hoe dieper ek hierdie deel van Afrika binnedring, is dat ons Franse in die buiteland al die meerderwaardige kwali= teite behou waarvan ons as ras getuig, en wat ons in ons eie land verloor het weens gebrek aan regering en politieke onverdeeldheid."

Hy sluit die brief op vaderlike toon af met: "Ek omhels jou, my katjie, liefdegroete aan jou oom en tante..."

(ii) Aan sy moeder (1 Desember 1899)

Die tweede brief, gerig aan sy moeder en eweneens uit Pretoria geskryf, blyk 1 Desember gedateer te wees hoewel die datum onduidelik is.

"Ma chère Maman," skryf hy, "Op die vooraand van die risiko's wat ek met hierdie kampanje op my neem, en hier waar ek byna op die punt staan om in die trein te klim, wil ek graag aan u skryf om u gerus te stel oor die toestande waar= onder ek na die front gaan en om u te verseker van my determinasie om Frankryk daar goed te verteenwoordig."

Hy beskryf die voorbereidings wat hy sedert sy aankoms in Pretoria getref het om te vertrek, en voeg by: "Wat my kleredrag betref, dra ek die groot velthoed van die Boere wat aan die regterkant gevou is na boontoe, een van my tunieke met swart knope, 'n grys fluweelrybroek, lang kouse en jagterskoene met spore. Ek gaan waarskynlik ook 'n khaki-uitrusting koop vir die warm weer. Ek neem ook 'n propvol kosblik en blikkiesmelk saam, 'n kombers en 'n rubberwaskom, asook 'n seil-opvoustoel waarop ek sal slaap." Soos in die brief aan sy dogter spreek hy sy vertroue uit oor die Boere se vaardigheid en voeg by: "Met my koms het ek geglo dat ek 'n goeie saak sou dien, hoewel die suksesvolle uitkoms daarvan byna onmoontlik gelyk het in die aangesig van die kolossale Britse mag. Vandag sien ek duidelik dat die reus kleivoete het en dat die Boere in staat is om dit te verpletter." Hy skryf optimisties dat die stryd waarskynlik in Desember of Januarie afgelopen sal wees en dat hy in Februarie of Maart reeds na sy vaderland sal kan terugkeer.

Die brief word liefderyk afgesluit met: "Ek omhels u, liewe mamma, en wens u 'n gelukkig nuwejaar en dieselfde wonderlike gesondheid as voorheen toe."

(iii) Aan sy broer Christian (5 Januarie 1900)

Die derde brief is op 5 Januarie uit die kamp by Colenso geskryf aan sy broer Christian. Hy spreek sy teleurstelling uit omdat hy nog geen pos van sy familie ontvang het nie: "Ek weet nie of die valse stories wat Suid-Afrika soos aasvoëls omring my bestaan op hierdie aardbol reeds tot 'n einde gebring het nie, maar ek ontvang nie die geringste velletjie papier van die familie nie."

De Villebois-Mareuil is in hierdie stadium nog optimisties oor die Boere se vernuf en integriteit, en voel gevlei dat sy voorstelle met beleefdheid in aanmerking geneem word. Hy skryf dat hy, anders as die Duitsers, dadelik begryp het dat hy eers die Boere se vertroue moet wen voordat hy sou kon aandrang op die uitvoer van sy eie strategiese planne: "Alles gebeur baie stadig

hier, want elkeen moet eers van 'n saak oortuig wees voordat die kommandant, van onderaf aangepor, sal besluit om op te tree." Hoewel hy nog nie as veggeneraal benoem is nie, beskryf hy aan sy broer die besondere status wat hy as persoon geniet: "Sonder dat ek 'n duidelik gedefinieerde of amptelike funksie het, speel ek wel 'n persoonlike en vleierende rol wat alleenlik tot die eer van die Franse saak kan strek."

(iv) Aan sy broer Christian (geen datum)

Die vierde brief is nie gedateer nie en die naam van die geadresseerde kom nie daarop voor nie. Uit die inhoud blyk dit geskryf te wees uit die kamp naby Kimberley, en die slotparagraaf, waarin groete oorgedra word aan sy dogter Simone en aan sy skoonsuster, Berthe, suggereer dat die brief gerig is aan Christian.

Die toestande in die kamp word beskryf en oor die algemeen in 'n goeie lig gestel. Daar word ook vertel van die gereelde voorrade vars vleis, brood en vrugte wat van die omringende boereplase af voorsien word. Tipiese Fransman en fynproewer, beskryf De Villebois-Mareuil in die fynste besonderheid die kwaliteit van die vrugte wat aan hulle verskaf word en ook 'n ete wat hy en die Franse ingenieur Léon voorgesit het aan ene kommandant Steenberg, 'n Oostenryker van adellike afkoms, en aan 'n joernalis van Die Volkstem: "Vermicelli-sop, ham met spinasie, 'n gebraaide skaapboud met gebakte aartappels en perskes à la condé waaroor Berthe, onverbeterlike huisvrou wat sy is, niks oor te sê sou gehad het nie!" Hy en sy landgenoot het blykbaar ook daarin geslaag om hulle gerief so ver as moontlik te verseker: "Ons het daarin geslaag om vir ons 'n swart personeel saam te stel, hulle versorg die perde, was ons wasgoed, sorg dat die muile nie verlore raak nie, hou die vuur en die kookwater aan die gang, poleer ons skoene en die saaltuig. Op 'n keer het die kok selfs op eie houtjie besluit om vir ons 'n bredie voor te berei soos hy my dit sien doen het, met wortels en 'n tamatie in, hy het die oortollige vet afgeskep, en toe ons ná sonder terugkom het ons 'n onverwagte aandete aangetref." Voer vir die perde is egter onvoldoende en skep 'n probleem. De Villebois-Mareuil skryf met spyt dat sy perd Colenso — genoem na die eerste slag waaraan hy deelgeneem het (Macnab, 1977: 35) — elke dag agteruitgaan.

Boeregasvryheid en -gastronomie kom ook ter sprake: "Elke keer as ek by 'n Boer tuisgaan — en dit gebeur dikwels — kry ek dieselfde dis, dit is bredie met aartappels en wortels wat met botter voorberei is, gevolg deur groenperskes, maar dis gesond, en ná een of twee koppies tee raak 'n mens sy aan sy met die Boer aan die slaap, en stry elkeen in die koue oggendure om die

komberse wat in die loop van die warm aand weggestoot is. Die volgende oggend is dit koffie met dagbreek, jou sakke word vol tuisgebakte "cakes" gestop, en hierdie onuitputbare gasvryheid word voortdurend herhaal. Dit is deugsame mense wat besef watter groot dinge deur die noodlot vir hulle in die vooruitsig gestel word, en wat veragting teenoor die Engelse en vertroue in God tot 'n ongelooflike mate met hulle saamdra."

(v) Aan sy dogter, Simone (14 Februarie 1900)

'n Volgende brief, op 14 Februarie uit die omgewing van Kimberley geskryf, is aan Simone gerig, want hoewel die naam van die geadresseerde nie gegee word nie, sluit De Villebois-Mareuil af met die troetelnaam vir sy dogter, "my katjie" ("Je t'embrasse, mon chat").

Die handskrif dui daarop dat die brief baie haastig geskryf is, en in vergelyking met die netjiese skrif van die eerste brief aan sy dogter, weerspieël dit die frustrasies en ongeduld wat De Villebois-Mareuil toe reeds begin ondervind het ten opsigte van die Boere se krygstegniek. Hy skryf dat die Franse ingenieur Léon ernstig gewond is in die kop, en dat hy teenwoordig was by die operasie om die koeël te verwyder. Hy kla oor die Boere se besluitloosheid en oor die rou vrywilliges wat uit Frankryk arriveer sonder dat hulle behoorlik toegerus is. Die kort en bondige styl van hierdie brief kontrasteer skerp met die lang beskrywende sinne van De Villebois-Mareuil se eerste brief aan sy dogter: "Ek kom ongeskonde uit hierdie frustrerende week, frustrerend weens almal se onvermoë om te begryp wat aangaan! Ek weet dat julle briewe my agterna kom, maar ek ontvang niks nie. My gesondheid hou nog, ten spyte van die vermoënis en die frustrasies." Die kort, direkte sinne weerspieël sy aggressie en frustrasie weens die onveranderbaarheid van die situasie.

(vii) Aan sy moeder (17 Februarie 1900)

Die sesde brief is gedateer 17 Februarie en is gerig aan De Villebois-Mareuil se moeder. Sy plan wat deur die krygsraad aanvaar is en waarmee hy aan die hoof van Franse vrywilliges Kimberley sou verower, is herhaaldelik uitgestel en het hom oneindig gefrustreerd laat voel — 'n gevoel wat prominent is in hierdie brief. Fisiese ontberings vererger die toestand: "Ek is koorsig weens 'n gebrek aan slaap, en is uitgeput na 'n reis soos ek nog nooit beleef het nie." Hy vertel van 'n haelstorm wat die nag hulle tent laat omval het: "Ek was dwarsdeur sopnat en kon nie 'n oog toemaak nie." Boonop het hy sy perd verloor en is sy wa met al sy besittings deur die Engelse afgeneem. Hy beskryf sy verbystering wanneer hy verneem dat Cronjé sonder meer teruggetrek het van Kimberley, en hoe hy daarin geslaag het om te ontsnap uit die omsinge-

ling van die Engelse. Hy onderneem om aan te sluit by De la Rey, en is ten spyte van al die terugslae nog vol hoop dat die Boere sal wakkerskrik. Die dikwels ironiese toon van hierdie brief, soos byvoorbeeld in sy mededeling: "Die swarte wat my gewoonlik te perd vergesel, verloor my toe dié nag natuurlik, en die oggend kom ek 'n sekretaris van Cronjé teë wat sy generaal verloor het" (laasgenoemde klaarblyklik ene Hendrik Jorissen, kyk Macnab, 1977: 66), kontrasteer skerp met die optimisme en lankmoedigheid waarvan sy eerste brief aan sy moeder getuig.

(vii) Aan Christian (9 Maart 1900)

Die sewende brief, waarskynlik gerig aan De Villebois-Mareuil se broer, is geskryf uit Abrahamskraal en 9 Maart gedateer, dus die dag voordat die Fransman deur Joubert as veggeneraal aangestel is, en hy as sodanig 'n Franse korps gelei het in die gevegte by Abrahamskraal.

Die brief is die enigste waarvan die handskrif moeilik leesbaar is, en is ongetwyfeld baie haastig geskryf. "Ek antwoord (jou brief) op 'n galop hier op my eetgereikis," skryf hy. Die inhoud getuig weer eens van die frustrasies wat hy weens die Boere se besluitloosheid en gebrek aan oorlogstaktiek ondervind.

(viii) Aan Simone (28 Maart 1900)

Die laaste brief is op 28 Maart uit Hoopstad geskryf, dus ná sy aanstelling as Boeregeneraal op die gesamentlike krygsraad in Kimberley bevestig is. Hoewel die naam van die geadresseerde nie daarop voorkom nie, het Simone volgens Macnab (1977: 100) die laaste brief van haar vader ontvang. (Hy het kort daarná, op 5 April, by Boshof gesneuwel.)

De Villebois-Mareuil was nou uiteindelik in bevel van sy eie korps, en die brief is klaarblyklik in 'n optimistiese bui geskryf. Tog kla hy oor die vreeslike hitte: "Dit is vandag, net soos gister, 38 tot 40 grade in die skaduwee, sonder enige briesie, en die lug is swaar soos voor 'n storm, dit laat mens 'n bietjie koorsig voel." Hy beskryf die dodelik stadige pas waarmee die Boerekolomme aanbeweeg: "Om tot hier te kom, ná die oponthoud, die swak organisasie, die vertraagde vertrektye, het ek besef dat die opmars heelwat stadiger was as wat my berekenings in Europa te kenne wou gee. Daar moet rekening gehou word met die uitputtende effek van die weer op mens en perd, die gereelde (halt) om af te saal en die diere te laat wei, die aantrekkingskrag wat die plase uitoefen op die Boere sowel as op die Europeërs om vars melk, brood en kwepers te bekom." Hy vertel van die plaaslike hotel

waar hy tuisgaan en wat knap deur 'n Duitse Jood bestuur word, en beskryf die twee perde wat hy nou om die beurt gebruik sedert hy sy getroue Colenso moes prysgee. Enkele besonderhede oor sy strategiese planne word gegee, en dan sluit hy lighartig af met: "Die belangrikste vir my is om die Boere met een of ander suksesvolle ekspedisie op te beur, en om so dikwels as moontlik die Engelse op die "bottom" te tik. Liefdegroete. G."

9.3.0 Dagboeke

Behalwe die joernaal van die Hugenote-geneesheer Gideon le Grand, is al die dagboeke in hierdie steekproef taamlik informeel van aard, m.a.w. dit gaan oor persoonlike dinge wat die skrywer van dag tot dag opgeteken het. Die joernaal van Le Grand is meer formeel omdat hy daarin slegs aanmerkings oor sy pasiënte en die nodige behandeling neerskryf, sonder dat sy persoonlike gevoelens ooit ter sprake kom. Dit is hier opgeneem omdat dit insiggewend is t.o.v. die geneeskuns wat aan die begin van die 18de eeu aan die Kaap beoefen is.

9.3.1 Uittreksels uit die Joernaal van die Hugenote-geneesheer Gideon le Grand (1710)

Journal de L'année 1710
 mil sept cens dix,
 avec le jour commence ta journée
 de L'Eternel le saint nom benissant
 le soir aussi ton labeur finissant
 Loue le encore, et passe ainsi L'année.
 1710
 le mois de janvier a commence par un mercredi

"Dagboek uit die jaar 1710 — duisend sewe honderd en tien.

Begin jou taak met dagbreek, lowende die heilige naam van die ewige God, prys hom weer in die aand wanneer jou taak voltooi is, en bring só die jaar deur."

• 1710

Januariemaand het op 'n Woensdag begin".

Die oorspronklike joernaal van Gideon le Grand kon nie in die Kaapse argief opgespoor word nie. Fotokopieë van verskeie fragmente daarvan word wel in die Hugenate-Gedenkmuseum bewaar. Sommige van hierdie fragmente is reeds deur Franken (1978) bespreek. Die volgende uittreksels is geneem uit Franken (153-159) en die versameling in die Hugenate-Gedenkmuseum, en deur my vertaal behalwe waar anders aangedui:

- (i) "(j) anvier 31e jean de bus seigné janeton febver. 27 jean cordier Laj seigné, pi douleurs de bras et dépaule paje"
(aangehaal deur Franken, 1978: 154)

"31 Januarie, Jeanneton (volgens Franken, 1978: 154 'n dogtertjie van Jean de Buis) bloedgelaat.

27 Februarie, Jean Cordier het betaal vir bloedlating wat vir die pyn in sy arm en skouer gedoen is."

- (ii) "19 juillet donné tous les jour fleur de souphre préparé bon efet pr rume et courte haleine, mal des polmon et enfleure des pieds et tête" (aangehaal deur Franken, 1978: 156).

"19 Julie, Gee elke dag voorbereide swawelblom, wat 'n goeie uitwerking het op verkoue, kortasem, longsiekte, geswelde voete en kopseer."

Volgens die name wat voorkom is die meeste van sy pasiënte Frans (De Villiers, Retief, Le Roux, De Buis, Sellier en so meer). Enkele slawe of "noirs" (dit is "swartes") soos hulle deur die Franse Hugenate genoem is, word ook behandel. Die slaaf "Panpouse" word byvoorbeeld van 16 tot 23 Mei deur Le Grand behandel:

- (iii) "(M)aj vend(redi) 16 jean bevernagie pr mal de poitrine et foie son noir panpouse, met Emet 1/4 (once) 1 "8
18 donné antidot cordial 1 "8
19 fait 2 cautere pr douleur au jambe et ache cinamome gingib et gerofle pp 4 lb plus fait oindre avec tint piper d'espag
20e donné cinamome ache pp ging
21e de meme
23e de meme et donné une bouteille olj succ therb renvoyé par son ordre par le noir et chariot de Krasman
Somme 18 lb pr remede et nourriture jaj paje sa nourriture a mes frais et depans" (aangehaal deur Franken, 1978: 155, 156).

- "Vrydag 16 Mei, Jean Bevernage se slaaf Panpouse (behandel met) 'n kwart ons vomeermiddel." (Franken (1978: 155) wys daarop dat "med Emet" die afkorting is vir médecine émetique, dit wil sê vomeermiddel.)
- "18 Mei behandel met 'n hartversterkende teenmiddel" (vertaal deur Franken, 1878: 155).
- "19 Mei, twee kouterisasies vir pyn in die been. Mengsel van epkruid, kaneel, gemmer en naeltjies en 'n tinktuur van Franse peper as smeermiddel.
- "20 Mei (behandel met) epkuid en kaneel en gemmer.
- "21 Mei dieselfde.
- "23 Mei dieselfde, en huis toe gestuur met die wa van Krasman. 'n Botteltjie amberterpentynolie word saamgegee. ("Olj succ therb" is die afkorting vir oleum succini terebinthinae, dit wil sê amberterpentynolie — kyk Franken, 1978: 155).
- "Totaal van 18 lb (d.w.s. £) vir die geneesmiddels en kos. Ek het hom op my eie onkoste kos gegee."

(iv) Uit die volgende fragment blyk dit dat Gideon le Grand méér as net mediese dienste aan sy landgenote gelewer het:

"Memoire de ce que me doit Esaye cosseteux
1707

Juin 3e dudit.

Le vendrej 3e juin 1707 acordé avec luj tant pour services de chirurgie que argens preté il me doit quanrante sept fran/dix sols monoje du Cap 47 lb 10 fr. Le meme jour Luj aj preté deux livre de tabac de la compagnie il me coutoit la livre dix huit sols
2 lb 4 fr.

October 15^e

Luj aj donné pour quatre escalin d'emplatre pour son esclave nommé titis
1 lb 8.

doit 52 lb 6.

1707

decembre 7^e

jaj regeu six risdales des main d'Elisabet des prez femme de piter jans van maarceveen receu 18

1708

fevrier 1^e

jaj receu cinq risdales d'Elisabet des prez femme de piter jans van maarceveen receu 15 lb

reste a dix neuf fran 19 lb 6 fr. six sols d'une part
28 lb 6 fr.

plus neuf fran quil ma repondu pour cristofle Leutié tailleur dabit (il n'avoit poin *uitgekrap*) il en peut rendre temoignage

9 lb

plus Esaje cossetuex defund pour L'avoir traité dans sa maladie quil
a plu au Seigneur de L'avoir retiré a Luj quinze fran et quatre sols
bon 43 lb 10

total 43 lb 10 fr.

quil mest deu a moj gedeon Le grand chirurgien a dracksteen 21e aoust
1708

"Memorie van wat my skuldig is

Esaye cosseteux

1707

Junie 3de van die gesegde

Vrydag 3de Junie 1707 ooreengekom met hom sowel vir mediese dienste
as vir geleende geld hy my skuld 47 gulde 10 stuiwers Kaapse geld
f47 10st.

Dieselfde dag het ek aan hom geleen twee pond tabak van die Kompanjie.
Dit het my gekos die pond 18 stuiwers

f.2 4 st.

Oktober 15de

het aan hom gegee vir vier skellinge pleister vir sy slaaf genaamd Titus

f.1 6

skuld 52 6

"1707

Desember 7de

Ek het ontvang ses ryksdalers uit die hande van Elisabet des prez,
vrou van piter jans van maarceveen ontvange 18

1708

februarie 1^e

Ek het ontvang vyf ryksdalers van Elisabet des prez, vrou van piter
jans van maarceveen ontvangten f.15

f.19. 6st.

restant neëntien gulde ses stuiwers aan die een kant plus nege gulde
waarvoor hy aan my ingestaan het vir Krist. Leutié, kleermaker (snyer
van klere) (hy het glad nie) hy kan getuienis daarvan aflê

f.9

f.28. 6

plus oorlede Esaye cosseteux vir hom behandel te hê in sy siekte vir
wie dit die Heer behaag het om hom tot Hom te neem vyftien gulde en
vier stuiwers totaal f. 43.10st. wat verskuldig is aan my gedeon
Le Grand, chirurgyn.

op Drakenstein

21 ste Augustus 1708." (Aangehaal en vertaal deur Franken, 1978:
149, 150).

9.3.2 Uittreksels uit Journal de la mission de Motse oa M'a Jesu — dagboek van vader Gérard (1865)

Die dagboek van vader Gérard (kyk 5.2.0) is saam met sy persoonlike briewe
deur M. Ferragne (1969–1972) geredigeer, en word bewaar by Roma-universiteit
in Lesotho. Die oorspronklike dokument, getiteld Journal de la Mission de
Motse oa 'M'a Jesu word in die Katolieke argief op Maseru bewaar.

Wat die vertaling van die volgende uittreksels betref, moet daar kennis geneem word van vader Gérard se soms onortodokse grammatika, waar veral sy gebruik van die werkwoordtipe soms verwarring veroorsaak. Daar word nietemin gepoog om so na as moontlik aan die oorspronklike teks te bly.

(i) Die aankoms van Boere by Roma (tydens Basoeto-oorlog) 10 Augustus 1865

"le 10 août - Ce mois a été remarquable par l'apparition des Boers dans notre vallée. Monseigneur et les Soeurs s'étaient retirés dans les bois avec presque tous les objets de la mission. Le Père Hidien, le Frère Morand et moi nous gardâmes la maison car si nous l'avions laissée, on nous aurait cru coupable et on l'aurait brûlée. Les Boers furent bons pour nous, à cause du grand nombre d'Anglais qui sont dans l'armée. Un Anglais me prêta très volontiers son cheval pour que j'aie chercher Monseigneur et les Soeurs, (disant) que nous ne pouvions (pas) rester à la forêt sans grand danger. On demanda pourquoi nous avons ainsi fui. Comment nous ne savions pas que l'armée respectait les stations de mission?"
(Ferragne, deel II, 1969: 26)

"Weens die aankoms van 'n klompie Boere in ons vallei was hierdie 'n uitsonderlike maand. Monseigneur en die susters het met byna ál die Sending se besittings in die bosse ingetrek. Vader Hidien, broer Morand en ek het die huis bewaak, want as ons dit sou verlaat het, sou hulle gedink het ons is skuldig en sou hulle dit verbrand het. Die Boere was ons goedgesind omdat daar soveel Engelse in die leer is. Volgens 'n Engelsman kon ons nie (lank) sonder gevaar in die bosse skuil nie, en het hy my geredelik sy perd geleen om Monseigneur en die susters te gaan haal. Hulle het ons gevra waarom ons gevlug het. Het ons dan nie geweet dat die leer die sendingstasies respekteer nie?"

(ii) Deur God beskerm

11 Augustus 1865

"le 11 août - Le jour suivant comme les objets n'étaient pas encore rapportés à la maison j'allais pour les garder. Ce fut un jour mémorable pour moi, dans lequel j'ai reçu une grâce singulière de protection de notre Mère Marie Immaculée. Car une partie des Boers étant de retour de la montagne où ils avaient pris beaucoup de bestiaux. Ils voulurent faire sortir les bestiaux de la forêt en tirant de dessus la montagne. Ils commencèrent par le haut. Je pensais qu'il ne me ferait rien si je restais près du wagon. Au reste je hissais aussi le drapeau blanc. Etant fatigué et indécis, j'entrais dans le wagon. Bientôt les Boers arrivèrent vis-à-vis du wagon et commencèrent à tirer. Je commençais à craindre et à me blottir contre terre derrière un matelas de paille et une boîte de fusil. Les décharges se multiplient, j'entends le commandement du général Boer. Comment faire? Sortir, c'est s'exposer certainement à la mort. Je me résous à tout ce que le bon Dieu veut. Je me prépare à mourir. Trois balles vinrent passer près de moi et une vient déchirer le bréviaire du père Hidien qui était à mes pieds. Une multitude de balles rasèrent le wagon. Sans doute la main de

Marie en fit dévier un grand nombre, vu que trois seulement percèrent le wagon. Vu aussi que les Boers croyaient aussi qu'un Mosotho était caché aux environs car en effet un Mosotho leur avait tiré pas très loin du wagon, ce qui contribua à les acharner. Mille fois grâces à Dieu et à notre bonne Mère. L'orage passa et la bonne Mère Marie-Joseph arriva avec Soeur Marie de Jésus, pleine de sollicitude pour voir si quelqu'accident m'était arrivé" (Ferragne, deel II, 1969: 26)

"Omdat die Sending se besittings nog nie huis toe gebring is nie, het ek die volgende dag vertrek om dit te gaan bewaak. Dit was 'n dag wat ek nie gou sou vergeet nie, omdat ek op uitsonderlike wyse deur ons Moeder die Onbevleete Maria beskerm is. Dit het só gebeur: 'n Gedeelte van die Boere was op pad terug van die berg af waar hulle baie beeste in besit geneem het. Deur van bo-op die berg af te skiet wou hulle die beeste die bosse uitjaag. Hulle het aan die bokant begin. Ek het gemeen dat hulle my in vrede sou laat as ek naby die wa sou bly. Boonop het ek die witvlag gehys. Moeg en besluit= loos het ek binne-in die wa gaan sit. Gou was die Boere regoor die wa en het hulle begin skiet. Ek het begin bang word en het myself plat op die grond neergedruk agter 'n strooimatras en 'n kis met gewere. Meer en meer skote het geklap en ek kon die Boeregeneraal hoor (praat). Wat nou maak? As ek uitklim sou ek myself sekerlik aan die dood blootstel. Ek gee myself oor aan die wil van die goeie Heer. Ek berei myself voor om te sterf. Drie koeëls skraap by my verby en een daarvan skeur vader Hidien se getyboek wat aan my voete was. 'n Menigte koeëls is naelskraap by die wa verby. Die hand van Maria het ongetwyfeld 'n groot aantal daarvan van koers af gebring, want net drie het die wa getref. Die Boere het verder ook gedink dat 'n Mosotho in die nabyheid skuil — een het in werklikheid nie ver van die wa af nierna hulle geskiet — en dit het hulle nog minder toegeeflik maak. 'n Duisend keer dank aan God en onse Moeder. Die storm het verbygegaan, en die goeie Moeder Maria-Josef en suster Maria van Jesus het bekommerd kom uitvind of ek nie 'n ongeluk oorgekom het nie."

(viii) Besoek aan Thaba Bosiu, en 'n ontmoeting met die Protestantse predikante
8 Oktober 1867

"le 8 octobre - Jour de sainte Brigitte. Nous avons payé une visite au roi Moshoeshoe. Il nous a très bien reçus. Il aime surtout l'enjouement du père Hidien; il arrange ses horloges, montres. Après, il demanda la prière, ce qu'il n'avait pas fait depuis sept ou huit mois, (très assurément à la remontrance des ministres). Nous la fîmes. Nous commençâmes par le chant Maria a bokhabane. Je leur parlais du courage donné par la religion et de la bataille de Lepante. La prière était à peine finie, que 'Mote vint, la joie sur le front, annoncer la venue de trois missionnaires protestants. Moshoeshoe s'empressa de se préparer pour les recevoir et de nous

demander si nous avions peur. Et nous de dire: ('Pas du tout, nous allons les voir et leur dire bonjour'). En effet nous y allâmes. On se donne une glaciale poignée de main, aussi froide qu'on se la donnerait en Sibérie. A peine avais-je demandé l'état de leur santé, que Jousse se tourna avec un regard courroucé vers nous et dit en français avec un ton fâché: 'Messieurs, quand l'Evêque Allard vint pour la première fois, j'allais lui payer une visite chez Jobo, je lui dis que c'était ici mon champ, et il dit que c'était très bien. Maintenant je vois que vous avez commencé à agir autrement. Vous êtes venus travailler dans mon champ, vous nous faites injure. S'il en est ainsi, nous aussi nous irons avec nos congrégations faire de même chez vous.' Alors le père Hidien lui dit de parler Sesuto. Il répéta alors et Moshoeshoe de se mettre à rire et de dire: "Mopeli aussi a été labourer chez vous". (voulant parler du jour où Mopeli appela Mabilie pour faire la prière à Tloutle) Alors le père Hidien, qui a toujours les réparties à sa disposition, dit en Sesuto: 'Morena, ha Maburu a rata ho loana le Basuto, a belolo pele, Athe, na ha ho joalo? Re qaloa feela. Hape tsimo ke ea mang?'

Et les malheureux de se taire, très confondus en présence des Basuto qui étaient contents de voir cette rencontre. Ils se sont fait évidemment du mal par leurs mauvaises manières de nous parler. Nous nous retirâmes à cause de leur entretien avec Moshoeshoe. Ils apportaient une lettre très importante. Quand ils eurent fini, nous allâmes les voir de nouveau et vider le différend ou faire voir que nous ne les craignons pas. Ils partirent sans rien dire comme des fuyards, excepté Mabilie qui restait en arrière. Il dit: 'Bonsoir, portez-vous bien'. Et nous dîmes: 'Et vous aussi.' Après, nous parlâmes à Moshoeshoe; on se moqua d'eux, de leur impolitesse. Le roi montra sa belle cravate faite par les enfants de l'école, et dit: ce qui les fâche, c'est cela" (Ferragne, deel II, 1969: 57, 58).

"Dag van die Heilige Brigitte. Ons het besoek afgelê aan koning Mosjwesjwe. Hy het ons hartlik verwelkom. Hy geniet veral vader Hidien se speelsheid, en herrangskik sy oorlosies. Daarna het hy ons gevra om 'n gebed te doen, iets wat hy vir sewe of agt maande nie gedoen het nie (sekerlik as gevolg van die Protestantse predikante se afkeur). Ons het begin met die gesang 'Maria a bokhabane'. Ek het hulle vertel van die krag wat 'n mens deur godsdienst ontvang en van die oorlog van Lepante. Die gebed was skaars voltooi toe 'Mote, met blydschap wat oor sy gesig straal, kom vertel dat drie Protestantse sendelinge so pas aangekom het. Mosjwesjwe het homself dadelik gereed gemaak om hulle te ontvang en het ons gevra of ons bang is.' Ons het geantwoord: 'Nee, gladnie, ons sal hulle tegemoet gaan en hulle dagsê.' Dit is presies ook wat ons gedoen het.

"Ons groet mekaar kil met die hand, so kil soos wat dit koud is in Siberië. Skaars het ek gevra hoe dit met hulle gaan, toe Jousse geïrriteerd na ons kyk en kwaai in Frans sê: 'Menere, toe biskop Allard vir die eerste maal hierheen gekom het, het ek hom aan die huis van Jobo gaan besoek; ek het hom gesê dat dit my terrein was hierdie, en hy het daarmee ingestem. Nou sien

ek dat julle anders begin optree. Julle het in my gebied kom arbei, julle doen ons kwaad aan. As dit dan die geval is, sal ons met ons gemeentes dieselfde by julle kom doen.' Daarop het vader Hidien vir hom gesê om Sesoetoe te praat. Hy het dit alles toe herhaal, en Mosjwesjwe het gelag en (vir ons) gesê: 'Mopeli het ook by julle gaan arbei.' (Hy het verwys na die dag toe Mopeli vir Mabelle laat roep het om by Tloutle 'n gebed te doen.) Toe het vader Hidien wat altyd 'n antwoord reg het, gesê: 'Meneer, julle witmense is lief om te stry oor die Basoeto's, hulle praat nie eers nie. Is dit nie tog so nie? Ons sal nie ophou om te staan op ons regte nie. Bowendien, wie se land is dit dié?'

"Toe het die ellendeling stilgebly, hulle was verward in die teenwoordigheid van die Basoeto's wat dit geniet het om die ontmoeting (tussen ons) te aanskou. Deur die onaangename manier waarop hulle met ons gepraat het, het hulle duidelik hulle beeld (by die Basoeto's) kwaad aangedoen. Tydens hulle onderhoud met Mosjwesjwe het ons ons onttrek. Hulle het 'n baie belangrike brief met hulle saamgebring. Toe hulle klaar was, het ons hulle weer gaan sien om te wys dat ons nie bang is vir hulle nie. Hulle het soos vlugtelinge vertrek sonder om 'n woord te sê, behalwe Mabelle wat agtergebly het. Hy het gesê: 'Goeie nag. Alle voorspoed vir u.' Daarna het ons met Mosjwesjwe gesels, ons het die (Protestante) en hulle onordentlikheid bespot. Die koning het na sy mooi halsdoek gewys wat die skoolkinders gemaak het, en gesê: 'Dit is (hierdie soort van ding) wat hulle omkrap.'"

Dit moet onthou word dat onverdraagsaamheid tussen die kerke aan die orde van die dag was, en dat vader Gérard dus nie as buitengewoon geniepsig teenoor die Protestante beskou moet word nie. Ferragne (deel II, 1969: 5) sê ook in hierdie verband:

"Enfin, il y a cent ans, l'esprit n'était guère à l'eucuménisme, surtout en pays de missions! Il ne faut donc pas se surprendre de lire, sous la plume du Père Gérard, certaines expressions dures, voire très dures à l'égard des autres Eglises. De part et d'autre, à cette époque, on trouve suspicions, antagonisme, attaques, etc ... Vraisemblablement, les uns et les autres étaient de bonne foi, dans l'esprit de l'époque."

9.3.3 Uittreksels uit die dagboek van Frédéric Christol

"Un des chefs de Bahlapis, établis au sud du Lessouto, allant un dimanche à l'église, vêtu d'une grande couverture rouge, était suivi de ses principaux hommes, dont l'un portait au bout d'un bâton le pantalon du chef qui, un peu à l'écart, se hâta de l'enfiler pour aller saluer son missionnaire!" (Christol, 1898: 23)

"Een van die opperhoofde van die Bahlapi wat aan die suide van Basoetoland gevestig is, was een Sondag op pad kerk toe, gedrapeer in 'n groot rooi kombers, en gevolg deur sy hoofmanne. Een van hulle het die opperhoof se broek aan die punt van 'n stok gedra, en om die sendeling te kom groet het die opperhoof toe haastig en so bietjie eenkant toe gou sy broek aangetrek."

Christol (kyk 5.1.0) se boek Les Bassoutos (1898) is ryk aan kultuurhistoriese gegewens oor die Basoeto's, en is gedeeltelik in die vorm van 'n dagboek geskryf. Die Franse sendeling gee onder meer interessante inligting oor die Basoeto's se hoogsbeskrywende taalgebruik en ook raaisels wat graag onder hulle vertel word (kyk Christol, 1898: 31 e.v.).

9.3.4 Uittreksels uit die Oorlogsdagboek van Boeregeneraal De Villebois-Mareuil

Fotokopie van bladsy uit die oorspronklike dagboek wat in die Transvaalse Argief bewaar word.

parvenus au point, j'ai mangé la viande
 de la soirée en regardant au lac
 en attendant que le soleil se couche. Les
 chiens se sont couchés dans des terriers
 et on a fabriqué au camp un
 feu. C'est d'un tel mélange de fruits
 secs que les hommes se nourrissent.
 Le miel que j'ai vu sur un arbre
 qui a une très mauvaise odeur
 dans le pays est très rare, mais
 on ne l'utilise rien et comme on
 fait tout est à perdre. Les
 Indiens s'occupent de faire
 les vêtements, les sacs et les
 tentes. Tout s'arrangeait
 sans difficulté. Tout est
 fait par les Indiens. Les
 Indiens commencent à se
 plaindre de la guerre. Ils
 ont gagné et se sont
 occupés de faire tout
 ce qu'il faut. Ils ont
 beaucoup de viande fraîche
 au camp, mais ils ne
 savent pas en faire usage.
 Les Indiens ont beaucoup
 de choses à nous offrir.
 Ils ont beaucoup de
 choses à nous offrir. Ils
 ont beaucoup de choses à
 nous offrir. Ils ont beaucoup
 de choses à nous offrir.

parvenus au point, j'ai mangé la viande
 de la soirée en regardant au lac
 en attendant que le soleil se couche. Les
 chiens se sont couchés dans des terriers
 et on a fabriqué au camp un
 feu. C'est d'un tel mélange de fruits
 secs que les hommes se nourrissent.
 Le miel que j'ai vu sur un arbre
 qui a une très mauvaise odeur
 dans le pays est très rare, mais
 on ne l'utilise rien et comme on
 fait tout est à perdre. Les
 Indiens s'occupent de faire
 les vêtements, les sacs et les
 tentes. Tout s'arrangeait
 sans difficulté. Tout est
 fait par les Indiens. Les
 Indiens commencent à se
 plaindre de la guerre. Ils
 ont gagné et se sont
 occupés de faire tout
 ce qu'il faut. Ils ont
 beaucoup de viande fraîche
 au camp, mais ils ne
 savent pas en faire usage.
 Les Indiens ont beaucoup
 de choses à nous offrir.
 Ils ont beaucoup de
 choses à nous offrir. Ils
 ont beaucoup de choses à
 nous offrir. Ils ont beaucoup
 de choses à nous offrir.

Die Oorlogsdagboek van De Villebois-Mareuil (kyk 8.0.0) het in 1902 in Parys verskyn onder die titel Carnet de Campagne du colonel de Villebois-Mareuil, en in dieselfde jaar in Londen as War Notes. Dit is na wete nog nooit in Afrikaans vertaal nie, wat vreemd is aangesien De Villebois-Mareuil juis 'n Boeregeneraal was. 'n Moontlike rede is dat die Fransman, as professionele soldaat uit die gesofistikeerde Franse leerlag, baie krities en gefrustreerd gevoel het oor die Boere se manier van oorlogsvoering. Hy gee ook duidelik sy misnoeë te kenne oor die Boereleiers (met die uitsondering van Botha) se besluiteloosheid en hulle onvermoë om die kommando's effektief te dissiplineer en bevele te gee. Die dagboek bevat waardevolle historiese gegewens oor die strategie van die oorlog, omdat veldslae en voorbereiding vir veldslae noukeurig daarin beskryf word.

Die dagboek begin by sy aankoms in Lourenco Marques op 14 November 1899 en eindig op 7 Maart 1900 (dus een maand voor sy dood by Boshof). Tussen 23 Februarie en 4 Maart is geen inskrywings gemaak nie, en dit kan veronderstel word dat hy gedurende hierdie tydperk moontlik op los velle papier geskryf het wat verlore geraak het.

Die volgende uittreksels word geneem uit die oorspronklike manuskrip wat in die Transvaalse Argief in Pretoria bewaar word (kat.nr. A 1247):

(i) Sy mening oor die Boere

7 Januarie 1900

"Si on joint à ces facultés de cavalier et de tireur leur vue prodigieuse, on comprend à quel point ces hommes diffèrent de ceux de nos civilisations. Leur mémoire des lieux, leur habitude se retrouver est admirable. Perdus en pleine brousse inconnue la nuit pour revenir à leur wagon ils laissent en dernière ressource faire leur chevaux qui les ramènent. C'est ce que j'ai fait hier dans l'impossibilité de distinguer ma route pourtant faite 20 fois.

Nous partirons demain à la première heure pour le Hooflaager obtenir l'autorisation pour Modder river. Je serai d'ailleurs heureux de quitter un politicien comme Joubert qui n'entend rien à la guerre et peut continuer à moisir autour Ladysmith. Je regretterai Tugela et général Botha si, comme je l'espère, nous ne nous retrouvons pas."

"As 'n mens nou die Boer se goeie sig tesame met sy uitstaande vermoëns as ruiter en skut in aanmerking neem, is dit duidelik in watter mate hy verskil van 'n Fransman. Hulle vermoë om (geografiese plekke) sowel as rigting te onthou is bewonderenswaardig. As hulle in die donker in die middel van die bosse verdwaal, gee hulle in die laaste instansie vrye teuels aan hulle perde wat hulle dan terugbring na hulle waens. Dit is wat ek gister gedoen het toe ek verdwaal het, ten spyte daarvan dat ek dié pad al twintig keer gery het."

"Ons gaan môre met dagbreek vertrek om by die Hoofkwartier toestemming te vra om na die Modderrivier te trek. Ek sal buitendien bly wees om 'n politikus soos Joubert te verlaat, wat niks van die oorlog verstaan nie en maar kan aanhou om by Ladysmith te vegeteer. Maar ek sal die Tugela en generaal Botha mis as, soos ek vermoed, ons mekaar nie weer sal raakloop nie."

10 Januarie

"Faute de reconnaissance, faute d'un service de renseignements organisé on est à la merci de toutes les surprises comme de toutes mystifications. On voudrait placer un Long Tom sur la droite position Colenso, entre la grande et la petite Tugela, mais on ne décide rien pas même d'aller y voir. Il faut vraiment que l'ennemi pousse ces gens-là par les épaules pour qu'ils se décident à faire quelque chose. La peur du dérangement et de la provision inutile leur fait écarter systématiquement tous les éléments de lumière comme toutes les occasions de fatigue ou du danger."

"Sonder 'n verkennings- of georganiseerde inligtingsdiens is ons aan die genade van allerhande verrassings en kullery oorgelaat. Ons wou 'n Long Tom regs van die Colenso-posisie opstel, tussen die Groot en die Klein Tugela, maar geen besluit is geneem nie, nie eers om die gebied te gaan verken nie. Sowaar, die vyand moet die Boere by die skouers vat en vorentoe stoot voordat 'n besluit geneem word. Uit vrees dat hulle moeite sal hê of onnodige voorsorgmaatreëls sal moet tref, weier hulle sistematies om na enige raad te luister en skram hulle weg van elke geleentheid wat vermoeiend of gevaarlik mag wees."

(ii) Kartografie en die Boere

10 Januarie

"Une carte a été dressée des environs de Ladysmith par un ingénieur américain, je l'ai eue sous les yeux chez le directeur du service télégraphique, un Européen qui classe ses papiers. Depuis qu'il a quitté le camp, il est impossible d'en retrouver un exemplaire, même chez le général en chef. Les Boers ont l'ignorance et par conséquent l'indifférence des cartes. C'est une difficulté de plus dans la rédaction des rapports qui doivent leur faire envisager le terrain."

"'n Kaart van die Ladysmithse omgewing is deur 'n Amerikaanse ingenieur opgetrek. Ek het dit by die hoof van telegraafdienste, 'n Europeër wat (te veel) daarvan hou om sy papiere te liasseer, te siene gekry. Vandat hý hier weg is, is dit onmoontlik om 'n enkele eksemplaar daarvan in die hande te kry, nie eers by die hoofgeneraal nie. Die Boere is onkundig oor landkaarte en heg gevolglik geen waarde daaraan nie. Om vir hulle 'n duidelike beeld van 'n betrokke terrein te gee, is dus by die skryf van verslae 'n bykomstige probleem".

(iii) Beskrywing van generaal Cronjé

De Villebois-Mareuil het in baie opsigte ook groot agting vir die Boere en hulle leiers geopenbaar, soos in die volgende uittreksel oor Cronjé:

"Pas grand, mais bâti d'aplomb, la tête energique quoique bienveillant, le regard droit, la physionomie ouverte, l'air heureux de quelqu'un qui se sent dans son élément. Durant la paix on le voyait plutôt courbé cheminer avec une canne l'air vieux et fatigué. Depuis la guerre il s'est redressé. Son activité est extraordinaire. Chaque jour il visite ses positions, reprimandant les fautes, rectifiant les erreurs, très sévère ou mieux très exact. Par son ordre les tranchées sont recouvertes de branchages et d'herbages pour être dissimulées, les tentes y sont défendues, on bivouaque sous des huttes, les hommes toujours sur le position de combat, la nuit veillant par moitié, à 3 heures matin tous debout. Dans les camps même sévérité de règlements. Le premier soir on vint nous dire à 9 heures de souffler notre lumière tandis que nous bavardions encore devant notre gigot. J'ai causé avec le général qui comme ses camarades rapporte à Dieu tout ce qu'il exécute ou conçoit."

"Hy is nie 'n groot man nie, maar sterk gebou, met 'n energieke dog vriendelike kop, 'n reguit blik en 'n oop gesig waarvan die tevrede uitdrukking dié van 'n man in sy element is. In vredestryd het 'n mens hom meestal oud en moeg sien aanskuifel met 'n kierie. Sedert die oorlog loop hy regop. Hy is buitengewoon aktief. Elke dag besoek hy die stellings wat ingeneem is, hy berispe as daar fout is en stel dit reg, hy is baie streng of liever baie noukeurig. In opdrag aan sy bevele is die loopgrawe met takke en gras bedek om dit te versteek, geen tente word toegelaat nie en die manne kampeer in hutte. Hulle is altyd oorgehaal vir die stryd, hou snags om die beurt wag en is almal om drie-uur soggens (reeds) op. In die kampe word net sulke streng maatreëls toegepas. Om nege-uur die eerste aand het hulle ons kom sê om ons lig uit te doof toe ons nog besig was om te gesels om die skaapboud wat ons vir aandete gehad het. Ek het met die generaal gesels wat, net soos sy kamerade, alles wat hy uitvoer en bedink aan God opdra."

(iv) Misverstand met aankoms by generaal Ferreira

De Villebois-Mareuil beskryf sy aankoms en ontvangs by die woning waar generaal Ferreira en sy manne uitkamp:

25 Januarie

"Il nous reçoit d'abord comme les gens qu'on envoie à l'office et malgré la lettre du général Joubert que lui tend Léon, il nous plante là dans l'antichambre, où notre dignité nous défendant de séjourner longtemps, nous prenons le parti de faire seller pour partir aussitôt. Tandis qu'on harnache un orage nous éclate sur les têtes et nous force, quelque dignité qu'on y mette à se réfugier dans l'écurie du général. Celui-ci, pendant que je continue

à m'abreuver à une gouttière de la façon la plus animale, nous aborde, nous invite, nous représente qu'il nous faut au moins six heures pour atteindre le laager du général du Toit, le seul où nous puissions coucher, finit devant notre raideur persistante à nous laisser partir par s'excuser sur ce qu'il n'avait pas lu la lettre Joubert et simplement une note de Kronjé qui parlait de 4 prisonniers à envoyer et qui l'avait laissé indifférent si même il n'en était résulté une confusion. Nous acceptons alors son hospitalité et je dois dire que le général et son état-major se multiplient alors pour nous faire oublier à force de gracieusetés le mauvais effet du premier accueil".

"Generaal Ferreira het ons aanvanklik kil ontvang en ten spyte van generaal Joubert se brief wat Léon aan hom oorhandig het, het hy ons in die voorvertrek laat wag. Ons was hierdeur só in ons eer gekrenk dat ons besluit het om ons perde op te saal en dadelik te vertrek. Terwyl ons hiermee besig was, het 'n storm losgebrand wat ons, ons trots ten spyt, verplig het om in die generaal se stal skuiling te soek. Terwyl ek besig was om soos 'n dier uit 'n geut water te drink, het die generaal ingekom, ons uitgenooi om langer te bly en ons verseker dat ons ten minste ses uur nodig gehad het om generaal Du Toit se stellings te bereik. Toe ons volhard in ons besluit (om te vertrek), het hy ons om verskoning gevra en gesê dat hy nie Joubert se brief gelees het nie, maar slegs 'n boodskap van Cronjé, wat terselfdertyd aan hom oorhandig is, en waarin verwys is na vier gevangenes wat aangestuur sou word. Gevolglik het hy hom nie aan ons gesteur nie, as 'n mens kan aanneem dat daar nie inderdaad verwarring in die saak was nie. Daarna het ons sy gasvryheid aanvaar, en ek moet sê dat hy en sy staf alles in hulle vermoë gedoen het om deur hulle vriendelikheid die ongunstige indruk van ons eerste ontvangs uit te wis."

9.3.5 Uittreksels uit die dagboek van 'n Franse vrywillige, Lecoy de la Marche (1900)

(i) Beskrywing van Joubert se begrafnis

"L'escorte d'honneur se composait seulement d'une fanfare, d'une cinquantaine d'artilleurs à cheval, conduisant deux pièces anglaises, trophées de récentes victoires, et des cavaliers de la police de Pretoria, sans lesquels le Président ne sortait jamais. Un serviteur menait en main le cheval du général Joubert, et était continuellement occupé à remettre en place un caparaçon de velours noir qui, étant mis à l'envers, l'encolure sur la croupe de la bête, s'obstinait à ne pas tenir" (Lecoy de la Marche, 1900: 14)

"Die erewag het alleenlik bestaan uit 'n blaasorkes, sowat vyftig berede skutters wat twee Engelse kanonne, die buit van vorige oorwinnings, agter hulle aansleep, en ruiters van Pretoria se polisiemag sonder wie die President nooit uitgegaan het nie. 'n Bediende het generaal Joubert se perd te voet begelei,

en was aanhoudend besig om die swart fluweelmondering reg te skuif wat agterste= voor opgesit was, met die nekgedeelte op die dier se agterkant, en wat die heeltyd afgegly het."

(ii) Met sy terugkeer na Frankryk

"Maintenant nous voici loin des Boers, loin du Transvaal; mais nos coeurs battent toujours avec ceux de nos anciens compagnons d'armes. Nous avons foi dans leur succès, et nous n'avons qu'un rêve: nous retrouver à côté d'eux dans le veldt désolé, entendre de nouveau le bruit de la fusillade sur les kopjes rocheux et, le soir, au campement, le chant mélancolique des psaumes qui appellent le Seigneur au secours du droit, de la justice et de la liberté.

Et je veux conclure ces pages, pour moi si fécondes en souvenirs, par le cri qui jaillissait de nos coeurs aux jours d'épreuves: Vive le Transvaal quand même!" (Lecoy de la Marche, 1900: 286).

"En hier is ons nou ver van die Boere af, ver van Transvaal af, maar ons harte klop nog steeds (warm) saam met dié van ons eertydse medestryders. Ons glo dat hulle sukses sal behaal, en ons koester slegs een ideaal: Om ons weer sy aan sy met hulle te bevind in die verlate veld, om weer eens die geluid van artillerievuur op die klipperige koppies te hoor en saans in die kamp te luister na die droefgeestige gesing van psalms wat die Heer aanroep om in die stryd te tree ter wille van geregtigheid, regverdigheid en vryheid.

"En ek wil hierdie bladsye wat vir my so ryk aan herinneringe is afsluit met die kreet wat in dae van beproewing uit ons harte geborrel het: Selfs in die aangesig van teenslag, lank leef Transvaal!"

Die uittreksel is insiggewend t.o.v. Lecoy de la Marche (kyk 8.0.0) se houding teenoor die Boere (dit is ná die eerstehandse ervaring wat hy van hulle opgedoen het tydens sy deelname aan die oorlog), en weerspieël die gevoel van Franse solidariteit met die Boereszaak wat onder baie lede van die Franse publiek geheers het.

* * *

Twee dagboeke wat deur Franse in Suid-Afrika geskryf is kom weens die gebrek aan kultuurhistoriese gegewens wat daarin voorkom, nie in hierdie steekproef ter sprake nie. Dit is die dagboeke van biskop M.J.F. Allard en biskop C.C. Jolivet wat albei in die Durbanse Aartsbiskoplike argief bewaar word. Dié van Allard is gepubliseer onder die titel Failure and Vindication: the unedited journal of bishop Allard, en is hoofsaaklik in Engels geskryf, met slegs enkele gedeeltes in Frans. Jolivet se dagboek (Journal, in twee dele) is deur vaders Eric Boule en J. Surgeson in Engels vertaal, en word in die vorm van saamgebinde getikte bladsye in die argief bewaar. Die dagboeke gee verslag

van kerklike gebeure (wat natuurlik wel van geskiedkundige belang is), en is dus in albei gevalle eerder 'n soort kerkkalender as die weergawe van persoonlike ervarings of gevoelens.

9.4.0 Historiese vertellings en verklarings

'n Chronologiese steekproef van historiese vertellings en verklarings uit die Africana-literatuur, wat almal op die een of ander manier verband hou met Frankryk, word vervolgens gegee. Die stukke is almal geneem uit dokumente of seldsame publikasies wat rekenskap gee van 'n historiese gebeurtenis.

9.4.1 Skipbreukelinge te voet van Kaap Agulhas na Kaapstad in 1686, soos opgeteken deur Guy Tachard

In Tachard se Second voyage (1689: 350-368) word 'n byna woordelike weergawe gegee van die vertelling van Occum Chamnam, 'n skipbreukeling van die Portugese skip, die Nossa Senhora dos Milagros wat in 1686 naby Kaap Agulhas gestrand het. 'n Paar van die oorlewendes het Kaapstad te voet bereik, en hierdie gebeurtenis het Tachard só beïndruk dat hy dit in sy boek opgeneem het. Strangman (1936: 167) skryf:

"He was told the journey by Occum Chamnam, one of the Mandarins whom he was bringing from Siam in 1688, and who had participated in the disaster two years before. As a narrative of a land journey, from the neighbourhood of Cape Agulhas to Cape Town, during the early years of the administration of Simon van der Stel, it is of considerable interest."

Enkele uittreksels daarvan word hier gegee met 'n Afrikaanse vertaling daarby. ('n Engelse vertaling verskyn in Strangman, 1936: 182-211.)

(i) Besluit om hulp te soek by Hottentotte

Die skipbreukelinge besluit om op 'n eiland waar vars water en mossels bekom kon word, te wag op hulp van die Portugese. As geen hulp opdaag nie, is hulle van voornemens om hulself as slawe aan die Hottentotte oor te lewer:

"Cette condition nous paraissoit infiniment plus douce, que le malheureux état où nous étions réduits depuis si long-temps (...) Ce dernier parti que nôtre misère nous fit prendre, fait assez voir le déplorable état où nous étions réduits. En effet il faut bien se sentir miserable, pour s'estimer heureux de servir en qualité de valet un peuple le plus objet, le plus sale, & le plus abominable qui soit sous le Ciel, & qu'on ne voudrait pas même recevoir chez soy pour esclave" (Tachard, 1689: 350, 351).

"Om die slawe van hierdie mense te wees, was vir ons baie meer aanloklik as die vreeslike toestand waarin ons geruime tyd reeds was (...). Hierdie laaste besluit waartoe ons ellende ons gedryf het, is 'n goeie aanduiding

van die toestand waarin ons verkeer het. 'n Mens moet werklik baie ellendig voel om dit as 'n voorreg te beskou om as bediende op te tree vir die mees veragtelike, die vuilste en afstootlikste volk op aarde, waarvan 'n mens nie eers één in jou huis as 'n slaaf wil hê nie."

(ii) Ruilhandel

Hulle kom drie Hottentotte teë wat 'n kwartskaap met hulle saamdra:

"La faim nous obligea à leur en demander, mais il nous firent connoître qu'ils nous le laisseroient si nous leur donnions de l'argent. Leur ayant témoigné que nous n'en avions pas, ils nous firent signe que nous leur donnassions nos boutons qui étoient d'Or, & d'Argent. Je leur en donnai six d'Or & ils m'abandonnerent le quartier de mouton que je fis aussi-tôt griller, & que je partageai ensuite à ceux de nôtre troupe" (Tachard, 1689: 355, 356).

"Ons was so honger dat ons hulle vir die vleis gevra het, maar hulle het ons beduie dat ons dit alleenlik kan kry in ruil vir geld. Nadat ons hulle daarvan oortuig het dat ons niks het nie, het hulle aangedui dat ons ons goue en silwer knope aan hulle moet gee. Ek het ses goue knope aan hulle gegee, wat hulle vir die kwartskaap aanvaar het. Ek het dit dadelik gebraai en dit gedeel met die ander lede van my groep."

(iii) Wat die skipbreukelinge geëet het

Benewens die fisiese uitputting waaraan hulle gely het, was die tekort aan voedsel en vars water hul grootste probleem. Chamnam vertel aan Tachard (1689: 347) hoe hy sy skoene, wat hy weens sy opgeswelde voete nie meer kon aantrek nie, gebraai en opgeëet het. Ook verder:

"Pendant ce temps là vous ne vivions que de quelques Moucles sechées au Soleil, que nous épargnions le mieux qu'il nous étoit possible; & nous étions heureux quand nous rencontrions certains petits arbres verts, dont les feuilles avoient une petite aigreur qui nous sembloit fort appétissante; elles nous servoient d'un grand ragoût, mêlées avec nos Moucles seches. Une espece de grenouille verte qu'on appelle des raines nous paroissoient aussi tres délicates; & d'un fort bon goût. Nous en avions déjà mangé quelquefois en passant par un chemin plein de verdure où elles se nourrissent, & nous en trouvions assez souvent, dont nous ne manquons pas de profiter, aussi bien que des sauterelles qui ne sont pas à beaucoup près si savoureuses. Je ne ferai pas difficulté de dire que l'insecte qui nous parût le plus agréable au goût, étoit une espece de grosse mouche ou de Hanetton fort noir, qui ne se trouve & qui ne vit que dans l'ordure: nous en trouvâmes beaucoup sûr la fiente des Elephans dans le chemin où nous conduisoit l'Hottentot, au travers des vallées, & des montagnes. Toute la préparation que nous y apportions avant que de les manger, c'étoit de les faire griller au feu, & nous les trouvions merveilleux. Ces connoissances pourront être utiles à ceux qui tomberont dans l'extrémité. où nous avons demeuré si long temps" (Tachard, 1689:

"Gedurende hierdie tyd het ons net geleef van 'n paar mossels wat ons in die son gedroog het, waarmee ons so spaarsaam as moontlik was. Ons het onself gelukkig geag elke keer dat ons 'n sekere soort groen struik teëgekom het, waarvan die blare se suur smaak vir ons heerlik was. Ons het 'n soort bredie daarvan gemaak deur dit met ons gedroogde mossels te meng. 'n Soort groen padda wat "raine" genoem word, was vir ons 'n lekkerny wat heerlik gesmaak het. Ons het al reeds vantevore van hulle geëet toe ons een maal deur die groenigheid is waar hulle aangetref word en (nou) het ons taamlik dikwels op hulle afgekom en het ons nooit die kans laat verbygaan om van hulle bymekaar te maak nie. Soms het ons sprinkane geëet wat egter nie naastenby so smaaklik was nie. Ek aarsel nie om te erken dat die insek wat ons die graagste geëet het, 'n soort groot en baie swart vlieg of kewer was nie, wat alleenlik gevind word in, en wat alleenlik lewe van, die ontlasting van diere. (Waar-skynlik 'n miskruier — A.M.S.) Ons het baie van hulle gekry op olifantmis langs die pad, deur valleie en oor berge, waar die Hottentot ons gelei het. Al voorbereiding wat nodig was voor ons dit geëet het, was om dit op die kole te braai, en ons het dit wonderlik smaaklik gevind. Hierdie inligting kan miskien nuttig wees vir diegene wat hulself skielik in 'n verknorsing bevind soos dié waarin ons vir so lank was."

9.4.2 Chenu se ervaring as skipbreukeling aan die ooskus van suidelike Afrika (1686-1689), soos deur homself opgeteken

Guillaume Chenu de Chalezak se vertelling van sy wedervaringe aan die ooskus van Afrika, nadat die skip waarop hy was skipbreuk gely het, (kyk 2.12.0) is deur N. Weiss opgespoor in deel III van die *Mélanges de la Bibliothèque de Magdesbourg* (Weiss, 1921: 41) en is deur hom geredigeer vir publikasie in *Bulletin, Société de l'Histoire du Protestantisme Français* (1921).

Wat die vertaling van hierdie uittreksels betref, moet melding gemaak word van Chenu se onortodokse sintaksis, wat 'n woordelike vertaling soms onmoontlik maak. Ek hou nietemin so na as moontlik by die Franse teks, en gee 'n vrye Afrikaanse vertaling slegs waar 'n woordelike vertaling onverstaanbaar of té lomp sou wees.

(i) Fisiese ontberings:

Chenu en die ander skipbreukelinge kom 'n groot rivier teë wat hulle moet oorsteek:

"Après avoir tenu un petit conseil, pour savoir comme nous la pourrions passer, n'ayant ni bateau, ni bois pour faire un radeau, il fût résolu que de ceux qui savoient le mieux nager, passeroient

les premiers, qu'il(s) tireroient après eux une corde, à laquelle on attacherait nos vivres qui étoient dans des sacs de cuir, qu'ensuite l'un d'eux de la corde avec laquelle on nous attacherait tous les uns après les autres par dessous les aisselles et que ceux qui seroient passés à la nage, nous tireroient à terre (*sic*). On peut bien s'imaginer combien pâtirent ceux qui souffrirent cette épreuve peu s'en fallut qui ne se noyassent. Il n'y en avoit pas un qui ne rapportât plus d'une livre de vase sur la tête et qui n'eut le corps presque tout déchiré, car dès qu'ils avoient perdu terre, ils couloient au fond, et tandis que leurs camarades les trainoient, leurs corps heurtoient contre des pierres qui les meurtrissoient. Après que nous fûmes passés; pour nous faire rendre l'eau que nous avions bue, on ne fit point d'autres façons que de nous étendre tout de notre long, la bouche en bas, et puis de nous monter sur le dos et à force de nous presser sur le ventre contre la terre on nous fit dégorger l'eau que nous avions avalée." (Uit Weiss, 1921: 52, 53)

"Nadat ons onder mekaar beraadslaag het oor hoe ons die rivier kan oorsteek (aangesien ons nòg 'n bootjie nòg hout om 'n vlot mee te maak gehad het), het ons besluit dat twee van die sterkste swemmers eerste oor sal gaan, en dat hulle 'n tou agter hulle sal aansleep waaraan ons ons lewensmiddele sal vasbind wat in leersakke was. As ons dan daarna een na die ander die tou onder ons arms vasbind, sal hulle ons daarmee deur die rivier trek. 'n Mens kan jou goed indink hoeveel lyding diegene deurgemaak het wat hulself aan hierdie foltering onderwerp het, en die meeste van hulle het byna verdrink. Nie 'n enkele een het aan die anderkant uitgekóm sonder dat daar 'n pond modder aan sy kop vasklou nie, en wie se lyf nie byna verskeur was nie, want die oomblik dat hulle nie meer grond onder hulle voete gehad het nie, het hulle na die bodem gesink, en terwyl hulle deur hulle kamerade gesleep is, het hulle vreeslik teen die klippe gestamp. Nadat ons almal deurgesleep was, was daar nie 'n ander uitweg om die water wat ons ingesluk het uit te kry nie as om ons op ons mae neer te lê en dan op ons te klim om ons sodoende al die water te laat uitbraak wat ons ingesluk het" (Uit Weiss, 1921: 52,53)

(ii) Kultuurhistoriese gegewens oor die vroeë Xhosas: arbeidsverdeling, huwelik, besnyding, voedsel, godsdiens, regstelsel

Shapera en Farrington (1933: 221) skryf dat Chenu "being now skilled in the native tongue, (he) learned much of their origin, laws and customs, and, together with much else worth knowing, that they were called Magosi..." Geen verdere besonderhede van die kennis wat Chenu oor die Xhosas bekom het word egter deur Shapera of deur Godsée Molsbergen gegee nie. In teenstelling hiermee word 'n groot hoeveelheid kultuurhistoriese gegewens oor dié volk wél in die oorspronklike Franse teks aangetref:

"Ce sont ces femmes aussi qui bâtissent ces maisons, qui vont chercher l'eau, le bois et tout ce dont on a besoin dans le ménage, car les hommes sont fort fénéans et ne se mêlent de rien. On se peut imaginer qu'ils sont fort mal couché, puisque (ils) couchent sur la terre dessus quelque nattes, mais outre cela, ils sont tourmentés de certains vers, qui sortent de la terre, gros et long comme le petit doigt, qui leur entrent dans la chair. Ils y sont presque accoutumés, et n'en dorment guères moins bien. Pour moi, pendant le séjours que j'ai fait parmi eux, je n'ai jamais pù soutenir cete incommodité, c'est pourquoi j'allois souvent me jeter dans l'eau jusqu'au cou, n ayant que la tête couverte de ma peau de boeuf.

Quand un homme veut se marier, il ne lui est pas permis de le faire dans une nègrerie où il habite, parce qu'ils se traitent tous de frères et de sœurs, il faut qu'il aille chercher une femme ailleurs, il prend alors tous les frères avec lui, ils s'en vont tout ensemble en une habitation voisine où il sont toujour fort bien reçus, ils trouvent un logement à part pour eux. Car dans chaque nègrerie il y a des cabanes séparées pour les hommes étrangers et pour les femmes étrangères, si ce sont des femmes qui viennent visiter leurs voisins, comme il arrive souvent.

Les hommes qui vienent visiter, leurs voisins les traitent le mieux qui peuve(n)t, et si ce sont des hommes qui soient venù pour promenaient ou pour se marier, les femmes les servent et les régalent à leur tour pendant quelque jours. Celui qui cherche à se marier, choisit alors cele qui lui plait davantage et demeure pendant 4 ou 5 semaines au même endroit, où ce n'est plus que danses et festins à leur mode, le tout au dépens du fiancé, si l'on peut se servir de ce terme, après quoi ils s'en retourne, avec toute sa troupe, hommes et filles en son habitations, où l'on commence à se réjouir tout de nouveau. Le jour du mariage tous les hommes et tous les femmes, séparrés les uns des autres, s'assemblent devant la nègrerie; l'on fait un grand feu entr'eux auquel l'on fait rôtir un boeuf tout entier et pendant que le rôti est au feu on dance des parts et d'autres à qui mieux mieux.

Lorsque la viande est cuite, l'époux sorte de la troupe des hommes, en ôtent une espèce de bonnet qu'il a dessus la tête, et s'en va, toujours sautant, vers la troupe des femmes; il s'approche de son épouses et la baise et retourne à sa places, la fille le suit pendant quelque tems. L'époux revient la chercher, elle le suit de la même manière et reviens encore parmi ses compagne. Le manège se fait par trois fois et ressemble asses bien à ce que faisoient les autrefois l'anciens Romains qui étoient obligés d'aller arracher leurs épouses du sein de leurs mères. Lorsque le boeuf est cuit, on le partage par moitié; on en donne une portion aux femmes, qui la mangent séparament, les hommes mangent l'autre. Après toutes ces cérémonies, l'époux donne 10 boeufs au père et au(x) frères de l'épouse; alors il est véritablement marié, et il ne tien(t) qu'à lui de consommer le mariage.

Avant qu'un homme se puisse marier il faut qu'il soit circonscis. Cette circonscision se fait à l'âge de 11 à 18 ans; ils se font ordinairement circoncir 10 ou 12 à la fois qui s'en vont tous ensemble dans une rivièrre jusqu'à la ceinture, après cela un de la troupe se détache, pour en aller appeller d'autres, qui ne sont pas loin, et qui ont déjà été circonscis, mais qui ne sont pas encore marié. Cete opération se fais encore d'une manière plus cruelle que parmi les juifs, aussi en meurt il tort souvent. Après qu'elle est faite, on le mène sur une montagne, où on leur a bâti une petite maison à part(;) il(s) sont obligés d'y demeurer pendant 3

mois, sans voir de femmes, leur amis leurs portent tous les jours à boire et manger. Les 3 mois expirés, ils se font une ceinture de jonc, qu'ils attachent au tour d'eux; ils descendent de la montagne et retourne(n) à leur habitations, où il dansent toute la nuit. J'eus un jour la curiosité de leur voir faire la cérémonie de leur circoncision, mais il pensa m'en coûter cher. Je fus saisi de deux on 3 de plus vigoureux, ils se mirent en devoir(de) l'exécuter sur moi, jamais de ma vie je ne me suis trouvé en plus grande peine, ce ne fut qu'à force de menaces, que je leur fis, de faire exterminer toute la nation par le roy des blanc, qu'ils me laissèrent aller; car ils le craignent beaucoup. La nourriture la plus ordinaire de ces peuples est du lait caillé; ils ont aussi une espèce de pain qu'ils font avec la graine du sucre. Pour la faire venir ils n'ont qu'à grater un peu la terre, l'y jette(r) et elle crois après cela jusqu'à 10 ou 12 pieds de haut, tant leur terre (est) bonne. Pour faire ce pain, ils broyent cete graine entre deux pierre, et en font de gateaux qu'ils font cuire sur les cendre. Ce pain fait de la sorte est assez bon, mais leur bierre est fort méchante, et, à moins que d'être Caffre, il est impossible d'en boire, ils le font avec une certaine petite graine, qui ressemble assès à celle de la moutarde; ils la briesent pareillement entre deux pierres, et puis la mettent en de grands pots de terre qu'ils remplissent d'eau, ils font cuire le tout pendant une heure, et le laissoient rasseoir 3 jour entiers, après cela ils appellent leur voisins, et boivent ensemble jusq'à ce que leur pot soient vuides. Cete boisson, dont ils ont leur plus grand délice est extrêmement aigre, d'un gout exécrable, et enyvre comme le vin, de sorte que lorsqu'ils se séparent, à paine peuvent-ils se soutenir.

Quoique l'on dise que les Caffres vivent sans religions il (est) pourtant à croire qu'ils en on eût autrefois, car je leurs ai veu faire des chasses qui ont l'air d'un sacrifice, à certain jours de l'année, un boeuf dont ils donnent la moitié aux chiens et font bruller l'autre. Cependant toute la troupe est autour du feu avec un grand silence jusqu'à ce que leur offrande(si l'on leur peut donner le nom) soit consumée.

Lorsque je leur demandais pourquoi ils faisoit cela, ils me répondirent qu'ils n'en savoient rien, mais que l'ayant veu faire à leurs frères ils le faisoient aussi.

Tout cela, pour peu que'on l'examine, à assés l'apparence d'un sacrifice et on jugera facilement que la grossièreté el l'ignorance dans laquelle ils vivent leur a fait o(u)blier de divinité à laquelle il l'offroit, je ne saurois même m'empêcher de croire qu'il ne s'imaginent quelqu'être qui leur envoïe la pluye, les vents et le tonnere, car quand il plut, vente ou tonne, ils sortent de leurs maisons, jurent et pestent contre le ciel, jetent des pierres, des lances et des tisons de feu en l'air, et lorsque l'orage cesse, ils s'imaginent que ce sont leurs menaces qui l'ont fair cessé.

Je leur représente, toutes les fois que je voyoit faire cela, qu'il faisoit mal, qu'il y avoit un Dieu dans le ciel, qu'il menacoient et qui gouvernoit toutes choses, qu'ils les feroient mourir s'ils continuoient à l'offenser par leurs impiété. Dans le commencement mes raisonnemens étoient mal recus, mais à la fin, à force de leurs répéter, celui chés qui je demeuroit commença à les écouter, mes men(a)ces lui firent peur, ils ne firent plus de pareilles extravagances, et défendit mêmes à ses enfans de ne pas les continuer. Le seul moien de les en faire revenir étoient asseurement celui dont je me servois. C'eût été en vain, qu'on leurs eût allégués

d'autre raisons pour les en détourner, mais il craignoit si fort de mourir, que la peur de la mort leurs feroit faire toutes choses. La vue d'un cadavre les épouvante mêmes tellement, qu'il ne la peuvent soutenir. Dès (que) quelqu'un meurt dans une casse, ils n'y habitent plus, ils la jettent par terre sur le champ et enterrent promptement ce mort, et lui lient le corps en double et le mettent dans une fosse profonde de 7 à 8 pieds qui couvrent ensuite avec de la terre et de pierres et l'environnent d'arbres coupés afin que le passans puissent connoître qu'il y a quelqu'un d'enterré, et, dès qu'ils l'aperçoivent, ils font un détour pour ne pas passer auprès.

Ils ne croient pas que la mort leur puisse arriver naturellement par aucune maladie, ils ne reconnoissent point de seconde vie ils s'imaginent qu'ils seroient immortels, s'ils n'étoient point tués ou empoisonnés. C'est pourquoi ils appréhendent extrêmement les empoisonnements, et punissent fort sévèrement ceux qu'ils croient capables de ces crimes. Ils les appellent Goika, du même nom que ceux avec qu'ils ont toujours guerres et contre lesquels ils ont une haine irréconciliable. Voici le supplice que j'ai veus exercer sur une femmes, qui fut accusée d'avoir empoisonné un homme qui mourut en nôtre nègrerie. Premièrement ils firent deux trous en terre, ensuite ils couchèrent cete femme sur son dos, lui mirent ces deux bras dans ce deux trous, jusques pierres, afin qu'elle ne les puisse(nt) retirer, il lui écartèrent les jambes autant qu'ils peuvent, et les lièrent à deux pieux planté dans la terre à une distance l'un de l'autre. Et après avoir donné trois coups du batons ils lui jetèrent une quantité prodigieuse de petits fourmis noirs et extrêmement piquants, dans la bouche dans les jeux, le nez et les oreilles, est lui en couvrirent le (reste) du corps. On la laissa dans cet état toute nuë ét exposé à la plus grande ardeur du soleil depuis le matins jusques au soir qu'on la détacha, mais le lendemain ils recommencèrent à la tourmenter, et son supplice ne finit qu'avec sa vie qui dura encore 3 mois.

Quoiqu'on ne puisse pas dire, que les Macasses vivent sous un régime de lois, ils ne laissent partout guères de crimes impunis les paines sont arbitraire au roy. Le vol surtout n'est pas pardonné, à la réserve de celui du cuivre ou du fer, car comme l'un et l'autre sont fort rares et aussi précieux que le sont parmi nous les diamans et les perles, ils pardonne à une telle tentation trop forte pour eux pour y pouvoir résister. Mais si quelqu'un dérobe un boeuf ou un mouton, on les fait mourir irrémisiblement parceque la tentations n'est plus si grande par l'abondance qu'ils en ont, ils n'attribuent plus le larcin à la foiblesse de la nature, mais aux méchant naturel du voleur. Ceux que j'ai veu punir, ferent attachés à des arbres, et après qu'on leurs eut donné 4 ou cinq cens (coups) de sagaye, plus ou moins suivant l'ordre du païs, on les laissa mourir ainsi atachez à ses arbres pour servir d'exemple aux autres" (Uit, Weiss, 1921: 101-105).

"Dit is ook die vrouens wat die hutte bou, wat water gaan haal, sowel as hout en al die ander huishoudelike dinge wat hulle benodig, want die mans is niksdoeners en hou hulle met niks besig nie. 'n Mens sou dink dat hulle (snags) baie sleg moet slaap omdat hulle (net) op 'n paar grasmatte op die grond lê, en daarbenewens verpes word deur 'n sekere soort wurm wat uit die grond uit kom, so dik en so lank soos 'n mens se pinkie, en wat jou liggaam binnedring. Hulle is al min of meer hieraan gewoond, en dit laat hulle nie minder goed

slaap nie. Tydens my hele verblyf by hulle kon ek nooit aan hierdie ongerief gewoond raak nie, dit is waarom ek dikwels tot by my nek in die water ingegaan het, terwyl ek my beesvel net as 'n bedekking vir my kop gebruik het.

"Wanneer 'n man wil trou, mag hy dit nie met iemand in sy eie kraal doen nie, want daar behandel almal mekaar soos broer en suster. Hy moet elders gaan vrou soek. Hy neem dan al sy broers saam met hom, en hulle gaan almal saam na 'n naburige kraal waar hulle altyd baie vriendelik ontvang word, en daar 'n hut vir hul eie gebruik verskaf word. Want in elke kraal is daar aparte hutte vir manlike en vroulike gaste wanneer dié hul bure kom besoek, soos dikwels die geval is.

"Die mans (wat so) besoek kom aflê, word baie vriendelik deur hul bure behandel, en as dit mans is wat kom kuier of kom vrou soek, word hulle vir 'n paar dae deur die vrouens bedien en met lekkernye belaaï. Dié een wat vrou soek, kies dan die vrou wat hom die meeste behaag en bly vir vier of vyf weke op dieselfde plek, wanneer daar net gedans en feesgevier word soos hulle graag doen, alles ter ere van die verloofde jongman — as 'n mens dié term kan gebruik. Daarna keer hy met al sy metgeselle terug na sy eie kraal waar almal, mans sowel as meisies, weer van voor af begin feesvier. Op die troudag kom die mans en vrouens afsonderlik byeen voor die kraal: 'n Groot vuur word tussen hulle gemaak waarop 'n hele bees gebraai word, en terwyl die vleis op die vuur is dans hulle almal, die een beter as die ander.

"Wanneer die vleis gaar is, tree die bruidegom na vore. Hy haal 'n soort kappie (kopstuk) af wat hy op sy kop dra en bokspring na die vrouens se kant toe. Hy soen sy bruid en keer dan weer terug na sy plek, terwyl die meisie hom 'n entjie volg. Die bruidegom kom weer na haar toe, sy volg hom op dieselfde manier weer 'n entjie en keer dan terug na haar metgeselle. Hierdie manewale word drie keer herhaal, en herinner nogal aan die gewoonte van die ou Romeine wat hulle bruid uit die arms van hulle moeders moes gaan pluk. Wanneer die bees gaar is, word dit in twee verdeel: een helfte word aan die vrouens gegee wat dit apart eet, en die mans eet die ander helfte. Na al hierdie seremonies gee die bruidegom tien beeste aan die vader en broers van die bruid, en dit is al verpligting wat hy dan nog het om die huwelik te volvoer.

"Voordat 'n man mag trou, moet hy eers besny word. Hierdie besnyding word tussen elf- en agtienjarige ouderdom gedoen. Tien of twaalf van hulle word gewoonlik gelyktydig besny. Hulle gaan almal saam tot by hulle middel in 'n rivier in, en een van die groep gaan roep vervolgens ander (jongmans) wat daar naby wag, wat reeds besny maar nog ongetroud is. Hierdie operasie

word op 'n nog wreder manier as by die Jode uitgevoer, en baie keer sterf daar van hulle. Ná die operasie word hulle na 'n aparte woonplek gebring wat op 'n berg vir hulle aangebring is. Hulle word verplig om drie maande lank daar te bly sonder om (enige) vrouens te sien, en word daaglik deur hulle vriende van kos en water voorsien. Na afloop van drie maande maak hulle vir hulself biesiegordels wat om die lyf vasgebind word, klim dan die berg af en keer terug na hulle kraal, waar hulle die hele nag lank dans. Uit nuuskierigheid het ek eenmaal hulle besnydingseremonie bygewoon, maar hulle wou my duur daarvoor laat betaal. Ek is deur twee of drie van die sterkstes vasgegryp wat dit hulle plig gemaak het om die operasie op my te begin uitvoer. Nog nooit in my lewe was ek in so 'n benarde posisie nie, dit is net deur te dreig dat ek hulle hele volk deur die koning van die Blankes sal laat uitwis dat hulle my vrygelaat het, want hulle was baie bang daarvoor.

"Hulle stapelvoedsel is dikmelk, hulle maak ook 'n soort brood van suikerriet. Hulle grond is só vrugbaar dat om suikerriet te bekom, hulle net 'n bietjie daarin rondkrap, die saad daarvoor strooi, en dit daarna tien of twaalf voet hoog (sien) groei. Om hierdie brood te maak, word die suikerriet wat tussen twee klippe fyngemaal word, in 'n koek gevorm en in die as gebak. Die brood wat só gemaak word is nogal lekker, maar hulle bier is baie sleg, en jy kan dit net drink as jy self 'n "caffre" is. Hulle maak dit van 'n sekere klein soort saadjie wat taamlik na mosterdsaad lyk: Dit word eweneens tussen twee klippe fyngemaal, en dan in groot kleipotte geplaas wat hulle met water volmaak. Hulle laat dit alles vir 'n uur lank kook en dan vir drie volle dae lank gis; daarná roep hulle hulle bure, en drink hulle saam totdat die pot leeg is. Hierdie drank wat vir hulle die grootste lekkerny is, is besonder suur, met 'n aaklige smaak, en het net so 'n bedwelmende effek as wyn, met die gevolg dat wanneer hulle uitmekaar uit gaan hulle skaars regop kan staan.

"Hoewel daar vertel word dat die "Caffres" geen godsdiens het nie, lyk dit nogtans asof hulle dit vroeër wél geken het, want ek het hulle sien jag op 'n manier wat na (n soort) offerhande gelyk het. Op sekere dae van die jaar word 'n bees geslag waarvan die helfte aan die honde gegee word en die ander helfte verbrand word. By dié geleentheid kom die hele stam doodstil rondom die vuur bymekaar totdat hulle offerhande (as 'n mens dit so kan noem) verteer is.

"Toe ek hulle vra waarom hulle dit doen, het hulle my geantwoord dat hulle nie weet nie, maar dat hulle dit doen omdat hulle hulle broers dit sien doen.

"As 'n mens 'n bietjie daarvoor dink lyk dit baie na 'n soort offerhande, en kan

'n mens maklik aanneem dat die ruheid en onkunde waarin hulle lewe, veroorsaak het dat hulle die godheid vergeet het aan wie hulle die offer bring. Ek sal selfs so ver gaan om te aanvaar dat hulle hulle 'n wese indink wat die reën, wind en donderweer aan hulle stuur, want wanneer dit reën of wanneer die wind waai en daar donderweer is, kom hulle by hulle hutte uit, vloek en skel hulle die hemel, gooi klippe, spiese en brandende stompe die lug in, en wanneer die storm verby is, verbeel hulle hulle dat dit hulle dreigemente was wat dit laat verbygaan het.

"Elke keer dat ek hulle dit sien doen, het ek aan hulle gesê dat hulle verkeerd is, dat daar in die hemel wat hulle so dreigend behandel 'n God woon wat alle dinge beheer, en dat hy hulle om die lewe sal bring as hulle sou aanhou om Hom op so 'n lasterlike wyse aanstoot te gee. Aanvanklik het my raad op dowe ore geval, maar deur dit baie te herhaal het dié by wie ek gewoon het uiteindelik daarna begin luister. My dreigemente het hulle bang gemaak, hulle het nie weer sulke dinge aangevang nie, en het hulle selfs hulle kinders verbied om daarmee voort te gaan. My woorde was seker al dreigement wat enige uitwerking op hulle sou kon hê. Ander redes waarom hulle met dié gewoonte moet ophou sou tevergeefs gewees het, maar hulle het so veel vrees vir die dood, dat hierdie vrees hulle sou gedryf het om enigiets te doen. Om 'n lyk te aanskou is vir hulle so skrikwekkend dat hulle dit nie kan verduur nie. Wanneer iemand in 'n hut te sterwe kom sal niemand ooit weer daar woon nie. Dit word onmiddellik platgestoot en die oorledene word dadelik begrawe deur sy liggaam dubbeld te vou en hom in 'n sloot van sewe tot agt voet diep te plaas. Daarna word dit met grond en klippe bedek en met afgesnyde boomtakke omring sodat al die verbygangers kan kennis neem dat daar iemand begrawe lê, en wanneer hulle dit sien, loop hulle 'n ompad om nie te naby te kom nie.

"Hulle glo nie dat 'n mens op 'n natuurlike manier weens siekte kan sterf nie, ook nie in 'n hiernamaals nie, maar wél dat hulle onsterflik is solank hulle nie om die lewe gebring of vergiftig word nie. Dit is waarom hulle ontsettend bang is vir vergiftiging en waarom hulle diegene wat van hierdie misdaad vermoed word, baie swaar straf. Hulle verwys na hulle as "Goika", dieselfde naam as dié met wie hulle altyd in oorlog gewikkel is en teenoor wie hulle baie hatig is. Hier volg die marteling wat ek hulle eenmaal op 'n vrou sien uitvoer het wat daarvan beskuldig is dat sy 'n man wat in ons kraal gesterf het, vergiftig het. Eers grawe hulle twee gate in die grond, dan word die vrou op haar rug gelê en word haar twee arms in die gate geplaas, tot bokant die elmboë, wat dan met klippe en grond gevul word sodat sy hulle

nie kan uittrek nie. Vervolgens word haar bene so ver as moontlik uitmekaar getrek en aan twee pale vasgebind wat h ent uitmekaar in die grond geplant is. Nadat sy driemaal met h stok geslaan word, gooi hulle h geweldige hoeveelheid klein, swart miere wat baie seer byt in haar mond, haar oë, haar neus en haar ore, en ook orals oor die res van haar liggaam. Heeltemal naak is sy so aan die warmste strale van die son blootgestel van die oggend tot die aand wanneer sy (weer) losgemaak is, maar die volgende dag het hulle weer van voor af begin met hierdie foltering wat nog drie maande geduur het voor sy dood is.

"Hoewel h mens nie kan sê dat die Macasses volgens h regstelsel leef nie, word oortredings nie eintlik êrens ongestraf gelaat nie. Die straf word arbitrêr deur die koning opgelê. Veral diefstal word nie verskoon nie, behalwe wanneer koper of yster gesteel word, want omdat albei baie skaars is en net so kosbaar is soos wat diamante en pêrels by óns sou wees, word hierdie versoeking, wat vir hulle te groot is om te weerstaan, oor die hoof gesien. Wanneer h bees of h skaap egter gesteel word, is die doodstraf bindend, omdat die versoeking om vee te steel waarvan hulle h oorfloed het, nie te groot is om te weerstaan nie. Diefstal word nie aan die swakheid van die (menslike) natuur toegeskryf nie, maar wel aan die swak karakter van die dief. Dié veroordeeldes wat ek gesien het is aan bome vasgemaak, en nadat hulle vier- of vyfhonderd assegaai-steke toegedien is (meer of minder volgens die wet van die betrokke landstreek) word hulle so vasgemaak aan die bome gelaat om te sterwe en om as voorbeeld vir die ander te dien."

(iii) Afskeid van sy Xhosa-gasheer

In 1688 is Chenu en die oorlewendes van h ander skipbreuk, dié van die Stavenisse, naby Oos-Londen opgepick deur die Centaurus wat met hierdie doel van die Kaap af gestuur was (kyk verder 2.12.0). Chenu moes afskeid neem van sy Xhosa-gasheer, die man wat hom van sy wonde laat verpleeg het en hom soos h eie seun behandel het. Chenu het besef dat hierdie Xhosa hom nie gereedelik sou laat gaan nie en het probeer om sonder sy medewete die Centaurus te bereik, maar die man het daarvan te hore gekom en self gegaan om die Fransman te groet. Die afskeid word soos volg beskryf:

"Comme la chaloupe ne pouvoit pas approcher de terre et qu'il falloit marcher bien avant en mer, il me prit sur son cou et m'y porta malgré moy; pendant le chemin son visage n'étoit gueres moins moullé des larmes qu'ils répendoit abondamment, que son corp l'étoit de l'eau de la mer. Lorsque nous nous séparâmes, il fit retentir l'air de ses cris, je ne pus à mon tour refuser à la tendresse d'un homme à qui j'avois tant (d')obligation"
(Wit Weiss; 1921: 220)

"Omdat die roeiboot nie nader aan die kus kon kom nie en ons h hele ent die see moes instap, het hy, in weerwil van my protes, my op sy skouers getel en my daarheen gedra. Onderweg was sy gesig net so nat van die trane as wat sy liggaam van die seewater nat was. Toe ons uit mekaar is, het die lug weergalm van sy uitroep, en op my beurt was ek ook nie onaangeraak deur die deernis van h man aan wie ek so veel verskuldig was nie."

(iv) Gasvryheid van Simon van der Stel

Ná sy veilige aankoms by die Kaap, en terwyl hy op h skip gewag het om hom na Europa terug te neem, het Chenu tuisgegaan by Simon van der Stel:

"Il me retint chez lui, me fit toujours manger à sa table et coucher dans la chambre de ses enfans, me fit habiller de pied en cap, et enfin me combla de bons traitements, donc j'aurois une reconnaissance qui ne finira qu'avec ma vie" (Uit, Weiss, 1921: 225).

"Hy het my by hom aan huis laat woon, my altyd aan sy tafel laat eet en in sy kinders se kamer laat slaap, my van kop tot tone toegegerus met (nuwe) klere, en my met gunste en gawes oorval, waaroor ek hom my lewe lank sal dankbaar wees."

9.4.3 Hugenote-geskriffies (1689-1717)

h Noemenswaardige aantal geskriffies en briewe wat deur die Hugenote in hul eie taal sowel as in gebroke Hollands geskryf is, word in die Kaapse Argief bewaar. Hulle is reeds deur Franken (1929, 1939 en 1978) en Pheiffer (1976: 51-63) byeengebring en beskryf.

Slegs enkele van die dokumente word hier gegee as voorbeeld van Franse Africanaliteratuur wat van historiese sowel as kultuurhistoriese waarde is. Hugenotebriefies word hierby ingesluit omdat hulle formeel van aard is en daarom hier as historiese verklarings eerder as persoonlike korrespondensie beskou word. Hulle het meestal betrekking op "een of ander verbintenis, misdaad of kerklike aangeleentheid" (Franken, 1978: 128). Die Franse teks is telkens geneem uit Franken (1978) se aanhaling van die oorspronklike dokumente wat in die Kaapse Argief bewaar word, en ek wysig effens sy vertaling daarvan. Leestekens is ingevoeg waar nodig.

(i) Attestaat deur Jean Prieur du Plessis (1689)

"Le 4 — eme davril 1689 Jay estes a draeset fere visite deudefeun Charles Maret (moret de deux coup de pierre quil areseut dant Laine senestre dons Jant est fait Louverture pardevant monsieur Landrose Jean moustar et derict Cochés Jacques de Savoie bourmestre

de tanlanbose et drasent Le quel Jes treuves une grande contusion
 quis contenuet osis par dedant Jay treuves beaucoup de Sant calles
 quil lui estois surmonte aux coeur se que Je guge quil Lui aet
 choses La moret osis une vaine qui se nomme Eistalle qui estois
 ronpus qui a cosès Le coullemant du sant par tous Le corp an Foict
 de coi Jay sises sette atestasion

J.P. Duplesis

Chirurgien"

(aangehaal deur Franken, 1939: 94).

"4de April 1689. Ek was in Drakenstein vir die lykskouing van oorlede Charles Marais wat dood is van twee wonde in die linkerlies wat deur die gooi van klippe veroorsaak is. Ek het (die lies) ondersoek in die teenwoordigheid van Meneer die Landdros Jan Mosterd, Dirk Coetzee en Jacques de Savoye, burgemeester van Stellenbosch en Drakenstein. Ek het 'n groot kneusplek gevind wat ook inwendig was. Ek het baie gestolde bloed gekry wat oor die hart geloop het wat na my mening sy dood veroorsaak het. 'n Aar wat die 'Eistalle' genoem word het gebars, wat inwendige bloeding in die hele liggaam veroorsaak het. In geloof hiervan het ek hierdie attestasie geteken. J.P. du Plessis, Chirurg."'

Soos blyk uit bogaaande verklaring, is die stamvader Charles Marais een jaar ná sy aankoms aan die Kaap oorlede weens 'n wond aan sy lies. Die chirurg wat die attestaat onderteken het, was die stamvader Jean Prieur du Plessis. Dit blyk dat drie Hottentotte wat bokant Marais se plaas wilde amandels gaan soek het, hom op sy landerye aangetref het waar hulle waatlemoene sien groei het. Op die vraag of hulle daarvan kon kry, het Marais geantwoord dat die vrugte nog nie ryp is nie. 'n Klipgooiery het gevolg en Marais is noodlottig in die linkerlies gewond. Kyk Franken (1939: 93, 94) vir presiese historiese besonderhede.

(ii) Brief van Jean du Tuillet aan Meneer d'Ableing, met kontemporêre Nederlandse vertaling (1707)

"Au seigneur d'ablin
 administrateur
 du gouvernement du
 Caap de bonne
 esperance et a son
 Venerable conseile.

Je sousigne Jean du thuile estant assigne de sa part du Landdros pour comparoiste au caap devant Le Seigneur d'ablin et son venerable conseile Jeudi prochain 22 'jeme dessembre mais a cause de mon Indisposison Il mest Inposible et Jay croy estre necessaire denvoyer mes raisons par escrits au seigneur d'ablin et a son venerable conseile mes raisons son celcis que Le mercredi 4 jeme de ce mois a la pointe du jour je me suis apperceu quon mavoit pris mes cles Le mesme your

mes noirs et mes ostentots furret couper du grain ches Louis Le riche je ne peus demander mes cles que le soir quand il fure revenu et mestant appercu que de mes esclaves et un ostentot avoit beus je me doutoy quil falloij que ce fut eus qui avoit pris mes cles je demandi premierement audit esclave qui avoit beu ou estoit mes cles Il me repondit quil nen scavoit rien alors je demandai a lottentot quil mes respondis La mesme chose moy ne croiant point quil en eu dautre quil les eut prise je les ay attaches dabor tout le deux pour Les faire confeser et apres leurs avoir demander par plusieurs fois de confessemont point voulu ce quil ma oblige de prendre une corde et frapper desus et en frappant dessus ils disoit lun lautre donne les cles et l'autre disoit donne le toy et recognoissant quille avoit pris Les cles puis quils le confessit Je redoublay et leur donnay encore quelque coup ave la mesme corde pommerinthie et magre berne mestant venu voir pommerinthie prit Le rottingt de magre berne frappa ausi dessus La dessus magre berne dit Laise le reppose et mene le demain a Stellemboses — au mesme instan je le detachi du balque ou il estoit attache et nonobstant lies pour ne ce poient en fuire affin de les mener le lende main asstellenbose et recommanday a mon autre noir den avoir soin le destache. Je me couche estant environ minuit et laissant pommerinthie et magre berne encore debout magre berne en sannalant ma dit mavoir dit bon soir mais je ne lay pas entendus et pommerinthie resti tout seul debout et selon le rapport des noirs et des ottentost pommerinthie les trippa par plusieurs fois acoup des pies dessus lestoumal et a ce quon dit acause dune haine quil avoit cotre Le ottentot depuis plus dun an et quil lui avoit promis de le tue le matin en me levant jappercus Le valet de madame taillefer appelle philippe menar qui venoit de la part de sa metrese pour avoir un ram que je luy avoit promis et laiant donne Je quita Philippe menar pour aller detourner mes moutons qui allent au bled phulippe menart fut dans ma maison et dit avoir veu que pommerinthie leur mestoit un brandon de feu et leur bruloit la barbe moy veenant a la maison mon noir me dit maitre delies moy et giray cerches les cles La desus je le deslache et je donna deux ottentots ave luis pour aller chercher les cles Ils revint sant apportter les cles en disant que ses poches estoit perces et quil les avoit perdus quoy quil fut faux car ces poches estoit bonnes La dessus voyant leur faussete Je me preparay pour aller a Stellenbose pour les faire chatier et comme Jettois sur mon despars le ottentot mourut javous que lors que Je vis lottentot more Je fui au mesme Instant sesie des fraieur et quitant ma meson sans regarder plus arien et pendant mon absence au quatreiesms jour mon noir mourut et de ces quatres jours il en a passe deux chest mon voisin Judion malherbe La ou Il a dit quil tenoit ses cous de pommerntie voilla tout ce que jay a dire et qui contient verite dons Jes pris Le seigneur dablin et sos venerable conceile den faire enqueste Juste et de mordonner ce quil leur plaira que jes fasse et ies maretteroi en devoir comme je le dois que je suis et seroy leur fidelle et obeissant suget Jean duthuille.

Translatie van een fransche brieff geschreven aen de Hr. dableing en den Achtb: Raad:

Ick ondergetekende Jean de Thuile gedagvaert sijnde wegens den Landdrost om te verschijnen aen de Caab voor de Sr d'Ableing en sijnen Achthb: Raad tegens de naeste donderdagh den 22 decemb. maer door mijn indispositie ist mij onmogelijk en dierhalve heb ick nodigh geacht mijne redenen bij geschrift te senden aen de Sr a'Ableing en sijne Achtb: Raad - mijn redenen sijn dese, dat op Woensdagh den 4e deser maand, omtrent den avond ick verstaan heb, dat mijn sleutels waren wegh genomen dien selve dagh hebben mijn slaven

eer als 's avonts naer mijn sleutels konde vragen als wanneer sij thuys gecomen waren en verstaan hebbende dat mijn slaaven en een hottentot hadden gedronken soo twijffelde ick niet off sij waren die geene die mijn sleutels genoomen hadden — ick vragde eerst aen den geseijde slave die gedronken had waer dat mijn sleutels waren, waer op hij antwoorde dat hij er niet van wist, alsdoen soo vragde ick den hottentot, de welke mij 't selffde antwoorde, derhalve niet geloovende dat andere als zij de selve genomen hadde, soo hebbe ick haer aenstonts gebonden om te doen bekennen, en na dat ick haer menigmael gevraagd had off sij wilde bekennen, soo hebben sij niet gewilt, het geene mij, genootsaekt heeft te nemen een touw en daermede op haer te slaen, en onder 't slaen, seijde den eene tegens den andere: geefft de sleutels, en den andere seijde geefft gij die waer uijt ick merkende, dat sij de sleutels genomen hadden, mits dese confessis, soo heb ick de slagen verdubbelt, en haer nog eenige toegebracht met deselve touw, pomerijntje en magre barent waren mij komen besoeken, waerop pomerijntje de rottingh van magre Barent heeft genomen en daermede ook op geslagen. Magre Barent heeft daerop gesegt, laet se rusten en brengt se morgen naer Stellenbosch, ter selver tijt heb ick haer losgemaakt van den Balck daer sij aengebonden waren, latende des niettegenstaende haer nog gevleugelt om dat sij niet wegloopen soude, en om haer sanderdaags naer Stellenbosch te brengen, ick belaste mijne andere slaav, dat hij sorgh dragen soude voor den gebundene, en ontrent middernagt gink ick slapen latende pomerijntje en Magre Barend nogh op/Magre Barent dede off hij mij goede nagt seijde, maar ick heb het niet verstaan en pomerijntje bleeff doen alleen op, en volgens het raport der slaven en hottentots soo heeft pomerintje haer menigmael met de voet op ' hart getrapt en 't selffde, soo men segt, uijt een haet die hij tegens die hottentot hadde al meer als zedert een jaer, en die hij gedrijgt had dood te slaen, smorgens opstaende soo vernam ick de knegt van juffrou taillifer, philip menar gent, die wegens sijn juff(ro)u quam om een Ram, die ick haer beloofft had, en als ick die gegeven had soo heb ick mijn afscheijt van Philip Menar genomen, omme mijn schapen te gaen keren, die int Coorn liepen, Philip Menar was in mijn huijs, en segt gesien te hebben, dat pomerijntje haer een brandend hout onder de neus stack en haer de baerd affbrande, ick thuys comende, soo seijde mijn slaav, meester ontbind mij, en ick sal de sleutels gaen soeken, daerop heb ick hem losgemaakt en ick gaff twe hottentots met hem om de sleutels te gaen soeken/sy komen weder sonder sleutels, seggende dat sijn sacken gebroocken waren en dat hij se verloore had, het geene hoewel vals was, want haer sacken waren goed, en daer uijt kende haere valsheijt, soo maekte ick mij vaerdig om naer Stellenbosch te gaen, en haer te doen straffen, en soo als ick op mijn vertreck stond, soo sturff de hottentot — Ik beken en stae toe dat soo als ick de hottentot dood sag dat ick aenstonts gevlugt ben besett met schrick, en verlatende mijn huijs/sonder ergens meer naer om te sien, en in mijn absentie op den vierde dagh is mijn slaav ook gestorven/hoewel van die vier dagen hij nog twee bij mijn buurman Gidion Malherbe doorgebracht heeft, alwaer hij gesegt heeft, dat hij van pomerijntje soo geslagen was. Siet hier voor soo veel als ick te seggen heb, en 't geene van de waerhijt is, terwijl ick bidde de Hr d'Ableing en sijne Achtbe Raad, te doen regt ondersoek en mij te ordonneren wat haer beliefft dat ick doen sal, en ick sal mij houden in mijn pligt, gelijk ick schuldig ben te sijn haer getrouwe en gehoorsame onderdaen Jean du Thuile, de Super=scriptie is aen de Sr dableing administrateur van 't gouvernemt aen Cabo de goede hoop en aen sijne Achtbe Raad" (aangehaal deur Francken

Jean du Tuillet is skuldig bevind aan die dood van sy slaaf en van die Hottentot, maar hy het spoorloos verdwyn voordat die vonnis voltrek kon word. "Hy was een van die weinige Hugenote hier wat op 'n oomblik van onbedagsaamheid die nasionale trek van heethoofdigheid en opvlieëndheid hom die baas laat raak het en sodoende gedwonge om die land waar hy sy toevlug geneem het, weer te verlaat en berooid die wêreld in te gaan" (Franken, 1978: 133,134).

(iii) Geskriffies wat betrekking het op die boedel van Esaie Costeux (1704-1717)

a) Kwitansie met die merkteken van Jean Imbert, 1704

"Je soussigne confesse davoïr receu des mains d'esaye Costeu La somme de quatre cents vingt et un franc monnoye du Cap, en deduction de La somme de neuf cents francs mesme valeur, que Ledit esaye costeu me doit en foy de quoy jay soussigné Le present billet fait au Caap de bonne esperance
Le premier october 1704
Cecj et la X marque
de Jean Imbert" (aangehaal deur Franken, 1978: 146, 147).

"Ek, die ondergetekende, erken dat ek uit die hande van Esaye Costeux die bedrag van vier honderd een-en-twintig gulde Kaapse geld ontvang het, as deel van die bedrag van nege honderd gulde van dieselfde waarde wat die genoemde Esaie Costeux my skuld. In geloof hiervan het ek hierdie brief aan die Kaap van Goeie Hoop onderteken.

Die eerste Oktober 1704

Hierdie is die X-merkteken
van Jean Imbert."

b) Rekening vir begrafniskoste van Pieter Janse van Maarseeven (1709)

"Memoire de ce que j'aj dé bourcé a mon gendre dufund Esaye cosseteux premierement pour son cercueil 34 lb 8 plus pour le prier d'enterrem. tant pr ces salaire que la fosse et le draps mortuaire 18 lb font cinquante deux fran huit sols que j'aj pajé, moj piter jans van maarseeven" (aangehaal deur Franken, 1978: 150).

"Memorandum van wat ek betaal het aan my oorlede skoonseun Esaye Cosseteux. Eerstens 34lb 8 vir sy doodkis en 18lb vir die begrafnisbidder, dit dek sy salaris sowel as die koste vir die graf en die doodskleed. Altesaam is dit twee-en-vyftig gulde agt stuivers wat ek betaal het, ek Piter Jans van Maarseeven."

Dit is opvallend dat die Hugenote die Hollandse geldeenhede by Franse name noem (sols, afgekort lb en francs, afgekort fr.).

Van Maarseveen was Esaie Costeux se skoonvader, en omdat hy nie self Frans was nie, word aanvaar dat die rekening deur iemand anders geskryf is (Franken, 1978: 150, 151).

c) Brief met merkteken van André Pelanchon (1709)

"Mes seigneur et maitre des pauvre orfelin vous etes prié de donner a la femme de defund Esaije Costeux, presentement femme d'abraham prevost la somme de nonante trois fran argent du cap, pour service de serviteur quil a rendu a defund mon mary Esaye costeux

a dracksteen ce 4e Septembre, 1709

Cecj est la V marque

d'André pelanchon" (aangehaal deur Franken, 1978: 145).

"My here en meesters van arme wese, U word versoek om aan die vrou van oorlede Esaije Costeux, tans die vrou van Abraham Prevost, die bedrag van drie-en-negentig gulde Kaapse geld te gee, vir die diens wat hy as kneg gelewer het aan my oorlede eggenoot Esaye Costeux.

Op Drakenstein, hierdie 4de September 1709

Hierdie is die V-merk

van André Pelanchon."

André Pelanchon wat in 1688 op die Berg China in die Kaap aangekom het, het as kneg gewerk by Esaie Costeux (Franken, 1978: 145).

(iv) Rekening van kneg van Jean Imbert (1716-1717)

"Memoire dese que Jaij fait pour Jan inber 1716 premierement 8 Journee de coupage de vigne puis après 15 Jour de bechage 3 Journee pour ramaser Le baton devigne Lannee 1717 8 Journee pour coupe La vigne eneuf Jour de bechage de vigne." (aangehaal deur Franken, 1978: 147).

"Memorandum van wat ek in 1716 vir Jan Inber gedoen het. Eerstens 8 dae wingerdkap en daarna 15 dae spitwerk. Toe 3 dae om wingerdstokke op te tel. Die jaar 1717: 8 dae wingerdkap en 9 dae spitwerk in die wingerd."

(v) Briefie van P. Lombard aan G. Solliers (circa 1715)

"Monsieur Soullie Je vous souhete le bon Jour a touts votre famille Je vous pries davoire la bonte de prendre la paine Si vou ples de demander aandris de coque largen de 7 buf a 7 Risdale la piese 2 escallin une vache a 6 Risdal 2 escalin Et une livre de coffin quil ma promis. Je vous diray que mon Jeune garson a le mal du pais Je vous pries de man voier 2 livre de Tout ca un peut de safran Et de muscade votre L tres humble serviteur pierre lonbar" (aangehaal deur Franken, 1839: 91).

"Meneer Solliers, Goiedag aan u en u hele familie. Ek vra u vriendelik om so goed te wees om asseblief die moeite te doen om aan Andries de Kock die geld te vra van 7 osse teen 7 riksdalders 2 skellings stuk, 'n koei teen 6 riksdalders 2 skellings en 'n pond koffie wat hy my belowe het. Dit lyk asof my jong (seun) heimwee het na sy land. Ek vra u vriendelik om vir my twee pond elk saffraan en muskaat te stuur. U L baie nederige dienaar, Pierre Lombard."

Hierdie briefie kom voor onder die Wendel-De Vrieskwitansies in Diverse ^{Proces=} stukken 1688-1728 en dateer ongeveer uit die jaar 1715 (Franken, 1939: 91, 92). Die L tussen die "votre" en "tres" in die slotsin is Lombard se merkteken, en daar kan veronderstel word dat die briefie deur iemand anders namens hom geskryf is.

9.4.4 Paul Roux se doopregister in Frans (1694-1713)

Fotokopie van die eerste bladsy van Le Livre de Registre des Enfants qu'on a Baptizé dans notre Eglise Francoise de drakestein, tans in bewaring van die argief van die N.G. Kerk in Suid-Afrika:

1.

Le Livre de Registre des Enfants
 Qu'on a Baptizé dans Notre
 Eglise francoise de drakestein
 Du depuis le 29. aoust l'année
 1694.

1694. Philippe Rodolf fils de monsieur jacques de
 La Jauoye Et madame leclair, le temoin
 Et Rodolf pällemant Et sa femme

Jan filz de jan haance Et Marguerite bach
 ont fait baptizer leur enfant le 11. desembre
 1694. le pere Et la mere sont leur temoin

1694. Anne roux fille de paul roux Et glaudine
 Seugneté le temoin Et françois duvoijt Et Anna
 Ketif -

1695 Anna Caterina fille de hermes frederik Waltré
 Et le 19. fev. 1695 le temoin Et

Die Livre de registre des Enfans qu'on a Baptizé dans notre Eglise Françoise de drakestein du depuis le 29 aoust l'année 1694 is van 1694 tot 1713 in Drakenstein gehou deur die Hugenote-onderwyser en sieketrooster Paul Roux. Dit is die oudste kerkboek van die Drakensteinse gemeente wat bewaar gebly het en is die enigste wat in Frans geskryf is.

9.4.5 Formele geskrifte in gebroke Nederlands deur Estienne Barbier (1739)

Die historiese konteks van die Fransman Estienne Barbier se geskrifte word in 4.2.0 uiteengesit. Die aard en inhoud van hierdie formele geskrifte of verklarings word volledig deur Pheiffer (1980: 37-51) bespreek. Hy gee ook 'n transkripsie (1980: Bylaag 1-141) van die oorspronklike dokumente wat in die Kaapse Argief bewaar word (CJ 344 IV pp.138-257). Die volgende uittreksels is almal uit die transkripsie van Pheiffer geneem:

(i) Ondervraging van 2 Oktober 1739

- "Art. 1 : Naam ens.
 EB : 'Estienne Barbier oud 40 jaaren, geboortig van nabij orleans, van de gereformeerde religie'.
- Art. 2 : Of hy nie sersant by die Kasteel was nie.
 EB : 'Ja'.
- Art. 3 : En arrestant was nie.
 EB : 'Ja ik ben den 7 majj 1737 in arrest genomen'.
- Art. 4 : Of hy nie op 24/25 Maart met al sy goedere ontvlug het nie.
 EB : 'Ja par force en genoodsaakt'.
- Art. 5 : Hoe hy uit die Kasteel gekom het.
 EB : 'Door de poort omtrent 10 uren savonds'.
- Art. 6 : Of die tamboer Nic. Wijs nie saam met hom gevlug het nie.
 EB : 'Neen'.
- Art. 7 : Of hy en Nic Wijs nie 'n afspraak gehad het om mekaar agter die Kasteel te ontmoet en langs die strand te gaan nie.
 EB : 'Wij hebben bevoorens met malkanderen afgesproken om agter het fort te komen, en hebben malkanderen ook agter het Casteel ontmoet bij de thuyne van den Luytenant Cochius'.
- Art. 8 : Of hulle nie toe met 'n visserskuit na die skip 't huys te Marquette op die rede gevaar het nie.
 EB : 'Ja, wij zijn te same met de schuyt van 't schip Padmos op weg geweest om ons naar het schip 't huys de Marquette te begheven'.
- Art. 9 : Op welke skip hy toe was.
 EB : 'Ik ben onder het schip wel geweest maar niet daarop'.
- Art. 10: Wie van hulle twee die skuitjie by die Soutrivier besorg het.
 EB : 'De tamboer heeft dat besorgt'.
- Art. 11: Of Nic Wijs nie van die skip afgehaal is terwyl hy (Barbier) weggekruip het nie.
 EB : 'Dat weet ik niet dewijl ik op het schip niet geweest ben, en soo dra gemelde tamboer op het selve geklommen was. mv

- Art. 12: Of hy nie, toe hy hoor dat daar op alle skepe in die rede na hom gesoek word, hom met 'n tou in die skuit laat sak het nie.
 EB : 'Nee, als op het voorgaand artikel'.
- Art. 13: Wie hom aangeraai het om te ontvlug.
 EB : 'Ik heb dit uyt mij selfs gedaan'.
- Art. 14: Wie hom sy 'kooij goed' en klere uit die kasteel help dra het.
 EB : 'Ik hebbe niets mede genome, het is alles in mijn camer blijven leggen'.
- Art. 15: Waarheen hy is nadat hy van die skip af gekom het.
 EB : 'Aan de wal terug gekomen zijnde hebbe ek mij naar de plaats de rode blom genaamt begeben, en ben aldaar een nagt gebleven'.
- Art. 16: Of hy nog eers aan die Kaap vertoef het of direk na buite gegaan het.
 EB : 'Ik ben van de plaats de rode blom direct naar buyten gegaen'.
- Art. 17: Hoe en saam met wie.
 EB : 'te voet en alleenig'.
- Art. 18: Waar en by wie hy eerste aangekom het.
 EB : 'Op een plaats in de tygerbergen by eenen Isak Nieuwout genaamt'.
- Art. 19: Of hy direk na Drakensteyn of na Stellenbosch is en by wie hy eerste gekom het.
 EB : 'Naar drakenstijn bij de Wed. Lowies Leriche - en aldaar een nagt gebleven, zijnde daar niemand te huys [geweest] doen ik daar quam'.
- Art. 20: Of dit nie by die Wed. Silje was nie.
 EB : 'Ik ben daar na Dato na toe gegaan'.
- Art. 21: Hoe lank hy daar was en waarheen hy toe is.
 EB : 'Ik ben daar gebleven tot het laatst van februarij deses jaars 1739'."
- (Aangehaal deur Pheiffer, 1980: Bylaag, 12.14)

Bogaande is die ondervraging van Barbier deur 'n amptenaar nadat hy in Maart 1738 uit die Donker Gat ontsnap het en maandelank by die koloniste in Drakenstein geskuil het voordat hy weer in hegtenis geneem is.

Aangesien Barbier se repliek woordeliks opgeteken is, is die stuk belangrik uit 'n taalhistoriese oogpunt (kyk Pheiffer, 1980: 26), maar ook uit 'n kultuurhistoriese oogpunt omdat dit 'n kykie bied op toestande van die vroeë agtiende eeu en op een van die meer kleurvolle karakters van die destydse gemeenskap.

(ii) Uit: Barbier Hofstuk B, deel III

"daer op wierd soldaaten geroepen
om mij na de donkergat te leijden; het welk seer soeter
voor mij was; als een Canailljes, voor een Eerlijck man te Erkenen:
jn de Welk stinkende donkergat, jk heb, aldaer veel
geleijd; jaa tot amper Hongerig; en dat een en twintig
dagen lang, te brood en te water"
(aangehaal deur Pheiffer, 1980-Bylaag: 93).

ook:

"Jk Sal hier Eindigen; maer ten Eerst ik sal hier
aenbrengen de Oorzaak die my geforceert heeft
om de Arrets gevioleert te hebben met een
frans sprijuk: (La fim, fait sortir le loup
hoors du Bois) en op Nederduijscher -
de honger jaagh de wolf uijt de Bosch: en soo is
aen mij gebuurt; Want na mijn Orloogie, verkogte
te Hebben, en Selve mijn klee; om verklaaring
maeken laat: Wierden niet suffisient, om het
quantitijt te betaalen"
(aangehaal deur Pheiffer, 1980-Bylaag: 97).

en verder:

"Edel Agtbaer Heer gouverneur; Was aen mij niet
genoodsaak van de Casteel te Vlugten; jaa soo
genoodsaak als aen David, Van het angesich van
Sayls te vlughten - is dat als een vakabon de
Arrets gevioleerd te Hebben; is dat een Lantveraaders
is dat een verleijder gelijk als de hengel geschreeven heeft
Daerom ik komt tot UW ed: goedertierentheyd
met die Waerheijt geschreeftelyck Hoopende
van UW Ed, een genadelijck kleine antwoord;
van UW ed: Hand geteeken - ondertusschen
jk blijft, en ik Sal altijd van
UW Ed: de

Ootmoedigste, en gehoorsaam

Dienaar Estienne Barbier".

(aangehaal deur Pheiffer, 1980-Bylaag: 102).

Die hoofstuk waaruit bogaande uittreksels geneem is, is gerig aan goewerneur Hendrik Swellengrebel, en is tussen Julie en September 1739 deur Barbier geskryf. Dit blyk dat Barbier ten spyte van sy gebroke Nederlands homself op taamlik welsprekende wyse probeer verdedig het. Sy selfversekerdheid gee egter ook aanleiding tot 'n mate van grootheidswaan en 'n onrealistiese beoordeling van die gereg, soos blyk uit sy vergelyking met 'n Bybelse Dawid wat voor Saul vlug (kyk laaste uittreksel hier bo) en ook tydens sy ondervraging deur 'n ampte= naar op 7 Oktober 1739 waar hy homself gelykstel aan Dawid wat noodgedwonge die wette verbreek en die teenbrede oet=

- "Art, 78 : Of hy nie weet dat in elke land daar 'n wettige owerheid en onderdanige 'gemeente' is nie.
- EB : 'ja, maar als het soo onordentelijk gaat als het gebeurt is men is veel geforceert om saken te doen gelyk als aan david /_eerst_/ eer tijds gebeurt is, om het hylig brood te eeten'"
- (aangehaal deur Pheiffer, 1980-Bylaag: 22).

9.4.6 Twee Franse skipbreukelinge se beëdigde verklaring voor die Sekretaris van die Politieke Raad (1752)

Hierdie verklaring deur Jacques Thomas Perrot en Francois Rubion van hulle tog oor land van Algoabaai tot by Kaapstad (kyk 4.3.0) is in April 1752 afgelê voor Josephus de Grandpreez, Sekretaris van die Politieke Raad, wat van Franse afkoms was. Benewens die suiwer historiese gegewens wat in die verklaring aan die lig kom, kom menslike aksente ook by.

Die oorspronklike manuskrip wat in die Kaapse Argief (MP 4, pp. 484-491) bewaar word, word hier in sy geheel (met die oorspronklike ortografie) gegee en vertaal:

de la tête, il lui ont fait tout les soins qui
 il sont venu des hotteurs, n'estoit arripé
 que par le barbare, de leur main, en de l'attant
 d'ont une main qui estoit froide -
 que le fermier s'occupoit en deservant
 23 de l'air une montagne qui estoit bien
 haute pour chercher des logemens au bord de la
 mer, un des deux, matelots qui avoit avec
 lui, quelle bonnie est resté en amont, et un
 par est de au d'out en rive et peut leur faire
 croire qu'il fera toute de nouvelles provisions
 au lieu, qu'il se tourment du mal Cailler.
 arguet il estoit d'ail, il de l'air l'air le
 tête et riste dans la montagne
 que d'ont 2, avoir entrainé en deux jours
 en bar de la montagne, de premier d'origine
 d'est mit lui d'origine de nouveau en
 d'ont, et ont rencontré le 25e de dit mois

"En étant arrivé aux environs de 33-degré de latitude meridionale, dans la Baye de ... François, Le Capitaine du dit navire Le Necessaire, la envoyé, luy premier sous signez avec le second maitre et 7 matelots, pour chercher de l'eau douce, dont ils avoient grand besoing, dans le fond de la ditte baye, proche du Cap ... ou il se trouve deux fontaines, qu'étant arrivé à terre, et ayant fait de l'Eau par du beau temps, avant qu'ils eussent pu Embarquer l'Eau, La mer devint subitement si grosse qu'elle jetta la chaloupe sur une roche proche de terre, dont elle fut dans le moment brisé que peu de temps après on fit beaucoup de signaux du navire pour faire revenir La chaloupe abord, ce qui étant impossible a eux qui estoient à terre, ils firent du feu, tirant en même temps quelques coups de deux mousquetons, qu'ils avoient apporté a terre avec leurs fusils et pistolets pour, en cas d'attaque des noirs, se pouvoit defendre: qu'après avoir reste deux jours, dans La ditte baye, et ne voyant aucune moyen pour pouvoir retourner a bord, ou etre assisté de la parceque Le navire n'avoit d'autre chaloupe, ils se sont resolu d'abandonner cet endroit là et de se mettre en chemin pour le Cap, ou ils savoient que le petit navire était destiné; ce qu'ils ont executié dans le moment, étant armé de leurs fusils et pistolets qu'après cinq jours de marche étant toujours entourré des Cafres qui cependant ne leur ont fait aucun mal, quoi qu'ils paroisoit bien d'en avoir l'intention, ils sont arrivé, cottoyant toujours le rivage d'une grande riviere, qui avoit deux bras qui se remissoit ensemble, proche de embrocheure pour se decharger dans la mer, cette riviere, qui a aux environs de cent pas de large est bouché par une bar, au dessus de la qu'elle on auroit de la peine de passer avec un canot, n'étant pas gueable, fut passé par eux avec un radeau. Les cafres qui les avoient suivi pendant trois lieux, furent aussitot de grand cris, sans cependant oser passer la Riviere.

Sur le lendemain en poursuivant leur marche, ils rencontroient des Hottentots, qui les ont bien traité, et leur ont donné d'un serf qu'ils avoient tué a la chasse, que l'onzième jour de la marche ils ont rencontré encore une riviere la qu'elle, quoi quelle n'etoit pas large, étoit bien profonde, et comme ils avoient des gens entre eux qui ne soient pas se mettre à la nage, cela fait qu'il y eut cinq de leur compagnons, qui l'ont remonté et eux soussignez avec deux autres l'ont passe ala nage, et comme ils ne pouvoient pas passer leurs armes avec eux, ils ont rompu leurs fusils, ne conservant que deux pistolets avec un peu de pondre pour faire du feu.

Que le même jour de leur passage le second soussigne en cherchant des coquillage pour se nourrir, il s'est egaré du premier soussigne, et les deux autres hommes qu'il avoit avec lui, qui cherchoient ensemble des racines pour nourriture, ce qu'il la obligé de se mettre seul en chemin.

Etant arrivé après 29 jours de marche, chez un habitant du pays, nommé Frederik Zeele: que pendant tout le temps qu'il était seul en marche il a toujours ete bien traite par les hottentots, qui l'ont fourni abondamment de vivre mais qu'ayant rencontre une fois quelque noirs fugitifs a savoir attacquer et après l'avoir blessé en trois endroits de la tete, il lui ont pris tous les vivres qu'il avoit reçu des hottentots, n'étant echapé que par bonheur, de leur main, en se jettant dans une rivère qui etoit proche.

Que le premier soussigné en descendant le 23 de mars une montagne qui etoit bien haute pour chercher des coquillage au bord de la mer, un des deux matelots qu'il avoit avec lui, appelé Conaud

est reste en arriere, et n'a pas ete vu d'eux en après ce qu'il leur fait croire qu'il sera tombé de quelque precipice ou bien, qu'en tombant du mal Caduc auquel il etoit sujet, il se sera cassé la tete, et resté dans la montagne.

Qu'après l'avoir attendu un demi journée en bas de la montagne, Le premier soussigné s'est mis lui deuxieme de nouveau en chemin, et eut rencontré le 25' du dit mois de mars un grand étang salé, dans laquelle se decharge une grande riviere, qu' ayant mangé d'un poisson qu'ils trouvaient la qu'on appelle crapeux-de-mer, Le matelot est mort trois heures après, son corps venant dans un moment tout noir, et que cela lui soussigne est monte ala tête et de tellemaniere qu'il eut le Cerveau derangé, en sorte qu'il a couru trois jours de suite par les montagnes étant si agité que les lions et autres animaux sauvages fugeuoit devant lui.

Que lorsqu'il fut revenu a luy meme, s'etant mis en marche cottoyant tousjours une grande chaine des montagnes, qu'il avoit ala droite, il est enfin arrive le 30 de mars al' habitation d'un nomme Frederik Zeele, ou il apprit que le second soussigne, étoit parti deux jours en avant, pour le Cap.

Que cett homme la, lui ayant enseigné le chemin, enfin après avoir passe cinq ou six habitations des gens du pays, il est arrive aux environs dela Mosselbaay, et a rencontre la un corps de troupe dont l'officier Commandant après l'avoir retenu trois jours la remis entre les mains d'un officier qu'on appelle en hollandois 'substitut' qui luy ayant fait donner un cheval La mené ala maison du Baillif appellé mons. Horak, ou il a rencontré le deuxieme soussigne qui avoit ete traite de la meme maniere que lui par l'officier Commandant des troups cy dessus mentionné.

Qui ayant reste six jours dan la maison du dit baillif, pour attendre quelque nouvelle de leur gens qui etoient resté en arriere, sans qu'il en puissent apprendre quelque chose Le dit mons. Horak, leur a fait donner un chariot qui les aamene ici au Cap ce matin.

Que sans conter les rivières cy-desus mentionnes, ils en ont encore passe huit grandes, qu'il leur a fallu passer ala nage, et encore beaucoup d'autres, ou ils avoient l'Eau jusque sous les aisselles, ayant quelques unes, de ces rivieres qui proche de la mer sont bouché et qu'ils pouvoient passer dessus la bar.

Nous soussigne certifions de plus, que dans tous les endroits ou nous sommes arrive, ou il yavoient des habitations hollandoises, nous avons été parfaitement bien recue, traite et nourri par les gens du pays En fai de quoy nous avons signe la presente.

Au Cap de Bon Esperance Le

24 d' Avril 1752"

(Moodie-verslag, deel IV: 484-491).

"Nadat hulle die 33 grade suidelike breedtegraad bereik het, in die Baai van St. Francois, het die kaptein van Le Nécessaire opdrag gegee aan die eerste ondergetekende, aan die tweede in bevel en aan sewe matrose om vars water, wat hulle baie nodig gehad het, te gaan haal by twee fonteine aan die verste punt van bogenoemde baai. Hulle het geland en in gunstige weersomstandighede die fonteine bereik, maar voordat hulle die water kon laai, het die see skielik so onstuimig geword dat hulle bootjie op 'n rots naby die land gestrand het

en byna onmiddellik (daar) te pletter geslaan is. Baie seine is van die skip af gestuur om aan te dui dat hulle met die bootjie moet terugkom, wat onmoontlik vir diegene aan wal was om te doen. Hulle het vuur gemaak en ook 'n paar skote afgetrek met die karabyne wat hulle tesame met hul gewere en pistole aan wal gebring het om hulself te kan verdedig ingeval hulle deur swartes aangeval sou word.

"Omdat hulle aan geen manier kon dink hoe om weer aan boord (Le Nécessaire) te kom nie en ook nie hoe hulle van dáár gehelp kon word nie, aangesien die skip geen ander bootjie gehad het nie, het hulle ná twee dae se verblyf in bogenoemde baai besluit om die gebied te verlaat en om die Kaap te probeer bereik, waarheen hulle geweet het die skip op pad was. Hulle het dan ook dadelik vertrek, gewapen met hulle gewere en pistole. Ná vyf dae se stap was hulle nog steeds omring van "Cafres" wat hulle geen kwaad aangedoen het nie, hoewel dit tog wou voorkom of dit hulle bedoeling was. Nadat hulle die hele tyd aan die oewer van 'n groot rivier gehou het, het hulle by die monding daarvan uitgekóm waar twee sytakke (van die rivier) saamvloei. Hierdie rivier wat ongeveer 'n honderd tree breed is, is deur 'n sandbank opgedam, aan die bokant waarvan dit moeilik sou wees om met 'n vaartuig te (probeer) oorgaan. Omdat dit nie moontlik was om te voet daar deur te kom nie, het hulle dit met 'n vlot oorkruis. Die swartes wat hulle die afgelope nege myl agtervolg het, het toe hulle dit sien met 'n groot geskree op die vlug geslaan, sonder dat hulle dit gewaag het om die rivier te oorkruis.

"Die dag daarop het hulle die staptog voortgesit. Hulle het Hottentotte teëgekóm deur wie hulle goed behandel is en wat 'n bok aan hulle gegee het wat tydens 'n jagtog platgetrek is. Op die elfde dag het hulle weer eens by 'n rivier aangekom wat, hoewel dit nie wyd was nie tog baie diep was. Omdat sommige van hulle nie kon swem nie, het vyf van hulle al langs die oewer op na die binneland toe beweeg, terwyl die twee ondergetekendes en twee ander die rivier deurgeswem het. Omdat hulle nie met (al) hulle wapens kon deurswem nie, het hulle hulle gewere stukkend geslaan, en net twee pistole met 'n bietjie kruit behou waarmee hulle vuur sou kon maak.

"Op dieselfde dag van hierdie tog het die tweede ondergetekende, terwyl hy skulpkos gesoek het om te eet, afgedwaal van die eerste ondergetekende en die twee ander mans wat saam met hom was en wat saam besig was om plantwortels te soek om te eet, en was hy verplig om alleen verder te gaan.

"Ná 29 dae se stap het hy by die woning van 'n Kaapse inwoner, Fredrik Zeele, aangekom. Gedurende hierdie tyd dat hy alleen was, is hy altyd goed behandel

deur die Hottentotte, wat hom ryklik van lewensmiddele voorsien het. Eermaal het hy egter 'n paar voortvluggende swartes teëgekom wat hom aangeval het, en nadat hulle hom op drie plekke aan sy kop verwond het, het hulle al die lewensmiddele wat hy van die Hottentotte ontvang het, van hom afgeneem. Dit is net met geluk dat hy, deur homself in 'n nabygeleë rivier te werp, van hulle ontsnap het.

"Die eerste ondergetekende het op 23 Maart by 'n hoë krans afgeklim om skulpkos op die strand te gaan soek, toe een van die twee matrose wat hy by hom gehad het, ene Conaud agtergebly het en nie (weer) deur hulle gesien is nie. Gevolglik het hulle gedink dat hy moontlik van die een of ander krans afgeval het, of dat hy weens die epilepsie waaraan hy gely het (êrens) geval en seergekry het en (daarom) in die berg agtergebly het.

"Nadat hulle 'n halfdag aan die voet van die berg vir hom gewag het, het die eerste ondergetekende weer begin verder gaan, en het hulle op 25 Maart by 'n groot soutwatermeer uitgekom, waarin 'n groot rivier uitmond. Nadat hulle van 'n vis geëet het wat hulle daar gekry het en wat "crapaud-de-mer" genoem word, is die matros drie uur daarna dood en het sy lyk dadelik swart verkleur. Die ondergetekende het so siek (van die vis) geword dat sy sinne daarvan aangetas is — so veel so dat hy vir drie dae lank in só 'n toestand in die berge rondgehardloop het dat die leeus en ander wilde diere voor hom weggevlug het.

"Toe hy weer by sy positiewe was, het hy al langs die voet van 'n groot bergreeks wat aan sy regterkant was, begin loop. Op 30 Maart het hy uiteindelik by die woning van ene Fredrik Zeele aangekom, waar hy verneem het dat die tweede ondergetekende twee dae vantevore na die Kaap vertrek het.

"Nadat hy inligting oor die res van die pad verkry het en nog vyf of ses ander wonings van Kapenaars verbygegaan het, het hy in die omgewing van Mosselbaai aangekom. Daar het hy 'n korps aangetref waarvan die kommandant hom eers drie dae teruggehou het, en toe onder die beskerming geplaas het van 'n offisier wat in Hollands "substitut" genoem word. Hy het hom 'n perd laat gee, en hom geneem na die huis van die balju, mnr. Horak, waar hy die tweede ondergetekende aangetref het wat dieselfde behandeling van bogenoemde kommandant van die troepe ontvang het.

"Hulle het ses dae aan die huis van bogenoemde balju vertoef om te wag op nuus van hulle metgeselle wat agtergebly het, maar hulle net niks van hulle gehoor nie. Bogenoemde mnr. Horak het 'n wa aan hulle verskaf wat hulle vanoggend na Kaapstad gebring het.

"Benewens die riviere wat hier bo genoem word, het hulle nog agt ander grotes oorgesteek wat hulle verplig was om deur te swem. Daar was ook baie ander (riviere) waar die water tot onder hulle arms gekom het. 'n Paar hiervan wat naby aan die see was, was deur 'n sandbank opgedam en kon só oorgesteek word.

"Ons, die ondergetekendes getuig ook dat orals waar ons aangekom het en waar daar Hollandse huisvesting was, ons baie goed ontvang, versorg en van kos voorsien is deur die plaaslike inwoners. Hiermee onderteken ons die huidige dokument.

Aan die Kaap van Goeie Hoop,
24 April 1752."

Leestekens is in die Afrikaanse vertaling ingevoeg waar nodig. De Grandpreez se onsamehangende en soms verwarrende sinsbou het in party gevalle 'n effens vrye vertaling vereis, maar in die geheel is die oorspronklike Frans so noukeurig as moontlik vertaal. Waar nodig is die vertaling in paragrawe verdeel.

Die ou Franse term "lieue" (Engels: league) wat gebruik word om afstand mee aan te dui en gelyk is aan ongeveer drie myl of vier kilometer, is met "myl" vertaal.

Volgens Forbes (1964: 7) is dit onseker in watter baai Le Nécessaire anker laat sak het. In die Franse verklaring word dit die Baai van Saint Francois (moontlik die Kaap St. Francis) genoem.

Die matroos wat aan epilepsie gely het, word in die Franse verklaring genoem, hoewel Forbes (1964: 13) hom aandui as Coenan.

Die giftige "crapaud de mer" (Engels: sea-toad) is volgens Forbes (1964: 13) waarskynlik die blaasop wat dikwels op die Kaapse strande uitspoel.

9.4.7 C.E. Boniface se Relation du naufrage du navire français L'Eole sur la côte de la Caffrerie en avril 1829

Die geskiedkundige gebeure wat aanleiding gegee het tot hierdie historiese roman deur Boniface wat in 1829 in Kaapstad gepubliseer is, word in 7.3.3 gegee.

In teenstelling met historiese verklarings in hierdie steekproef, word die volgende uittreksel van die vertelling van die skipbreuk deur 'n digterlike en hoogs dramatiese toon gekenmerk (kyk byvoorbeeld die gebruik van uitroep=

tekens). Anders as in 'n feitelike weergawe van gebeure raak die skrywer soms filosofies soos waar hy die verskil tussen die gebruik van die woord "skipbreuk" en die werklike ervaring van so 'n gebeurtenis analiseer (kyk Boniface, 1829: 4). Opvallend is ook die verandering in die tye van die werkwoord. In hierdie uittreksel word die hoogtepunt van die aksie byvoorbeeld in die teenwoordige tyd gegee om dit meer dramaties en aktueel te maak. Wanneer die skip uiteindelik op die rotse tot stilstand kom, slaan die skrywer weer oor na die verlede tyd. Hierdie literêre tegniek is uit die aard van die saak nie ter sprake by formele historiese verklarings nie.

"Il était quatre heures du matin. Une pluie glaciale tombait avec force et sans la moindre interruption. L'obscurité était si grande qu'on ne pouvait distinguer les objets à deux pas de soi. Une secousse affreuse qui, semblable à un choc électrique, ébranla tout le Navire, nous annonça que nous étions sur les rochers. Un second coup, plus fort que le premier et qui suivit presque immédiatement, démonta le gouvernail et jeta le Navire en travers de la lame. Tout-à-coup un cri se fait entendre: "Nous sommes perdus!" Ceux qui, réveillés en sursaut par la première secousse, doutaient encore de leur infortune, se précipitent hors de leurs lits, et à ce cri funeste se hâtent de gagner l'escalier, et de monter sur le pont.

Le Navire est sur le côté; et ce n'est qu'avec beaucoup de peine qu'on se tient encore sur le pont. Une lame épouvantable nous frappe continuellement et déferle, en nous inondant, à plus de six pieds pardessus les lesses. Enfin l'ordre est donné de couper la mâture, et déjà la hache du charpentier se fait entendre, lorsque cette malheureuse lame, en le forçant tout-à-coup de prendre un appui, le prive en même tems de son arme.

Que faire dans un état si affreux; dans une confusion si grande; dans une crise si horrible? "Il faut se sauver!" est l'exclamation que chaque bouche répète; mais comment, et où se sauver? Le bruit sourd de l'eau qui s'engouffre dans le vaisseau; ses craquemens continuels qui n'annoncent que trop sa défection prochaine; tout porte l'effroi et le désespoir à leur comble.

Quelle situation, bon Dieu! Vainement le Second, toujours sage et tranquille, emploie les argumens les plus persuasifs pour engager quelques matelots à se jeter à la nage et à porter une corde sur des têtes de rochers que nous commençons à appercevoir dans le lointain: toute exhortation devient désormais inutile; les ordres ne sont plus écoutés. Quelques individus se précipitent dans les flôts, il est vrai; mais ce n'est pas le dévouement, c'est, ou le désespoir, ou leur salut personnel qui les porte à cette action. Enfin, une lame énorme vient soulever la Navire, et le laisse de suite retomber d'à plomb sur les rochers!!! C'en est fait, — Un cri s'était encore fait entendre, mais ce fut le dernier: le silence de la mort lui succéda. L'Eole ne contenait déjà plus âme qui vive. Tout avait disparu!"
(Boniface, 1829: 4-6).

"Dit was vieruur in die oggend. 'n Ysige reën het hard en onophoudelik geval. Dit was so donker dat 'n mens nie twee tree vooruit kon sien nie. 'n Vreeslike

stamp wat die hele skip soos met 'n elektriese skok laat skud het, het ons laat beseef dat ons op die rotse is. 'n Tweede stamp, byna onmiddellik ná die eerste, het die stuur laat breek en die skip dwars in die reuse deining van die golwe ingegooi. Meteens het iemand uitgeroep: 'Ons is verlore!' Dié wat deur die eerste stamp wakker gemaak is en nog nie beseef het hoe erg sake was nie, het gou uit hulle beddens gespring en, aangespoor deur hierdie onheilspellende uitroep, na die trappe toe gehardloop en op die dek geklim.

"Die skip lê op haar sy, en dit is net met die grootste moeite dat 'n mens regop kan bly staan op die dek. Uiteindelik word bevel gegee om die mas af te kap, en kan mens reeds hoor hoe die skrynwerker met sy byl besig is wanneer hy skielik deur die ellendige deining van die golwe verplig word om na 'n vashouplek te gryp, en hy sy byl verloor.

"Wat nou gemaak in so 'n verskriklike situasie, in so groot verwarring, in so 'n aaklige krisis? 'Ons moet wegkom' is die uitroep wat orals weerklink, maar hoe, en waarheen? Goeie God, wat 'n toestand! Een van die offisiere, nog steeds verstandig en kalm, probeer tevergeefs om met oortuigende argumente 'n paar matrose te oorreed om met 'n tou te swem na die punt van rotse wat ons net begin om in die verte te onderskei. Maar sy redevoering val op dowe ore; daar word nie meer ag geslaan op bevele nie. 'n Paar enkelinge haas hul wel die branders in, maar nie uit gehoorsaamheid aan hul offisier nie. (Nee,) dit is wanhoop of eiesinnigheid wat hulle hiertoe dryf. En dan, 'n enorme golf lig die skip op en gooi dit in 'n vertikale posisie neer op die rotse!!! Dit is klaarpraat — 'n uitroep is nog gehoor maar dit was die laaste: Net 'n doodse stilte het hierna geheers. Daar was nie meer 'n enkele lewende siel op die Eole nie. Alles het verdwyn!"

9.4.8 Vertelling uit Bourbon se Deux ans à Natal (1850)

Volgens Bourbon (1850: 8) het die volgende gebeurtenise groot opspraak verwek tydens sy verblyf in Natal: 'n Jong meisie van adellike afkoms in Engeland en haar minnaar uit die laer klasse het besluit om na Natal te kom om te ontsnap aan die vooroordele van hulle gemeenskap wat hulle verhoed het om te trou. 'n Bejaarde dame het as metgesel vir die meisie opgetree. Met hulle aankoms in Natal het die paartjie in twee afsonderlike hutte hulle intrek geneem, en daar gewag op die koms van 'n priester wat hulle in die huwelik sou kon bevestig. Een aand het die twee geliefdes later by mekaar gekuier as gewoonlik:

"Il était minuit quand on se sépara. Le ciel était sombre et l'on entendait dans la plaine de sourds grondements, des murmures étouffés, menaces lointaines, mais qui à cette heure avancée de la nuit eussent effrayé tout autre qu'un fiancé bien épris.

Le lendemain la jeune fille et sa compagne attendirent, attendirent longtems:

"Mais le *Cafre* de la vallée

"Troubla seul du bruit de ses pas

le silence de leur *hutte* isolée.

A l'heure où le soleil s'incline vers les montagnes de l'occident, ne pouvant vivre dans cette incertitude affreuse, le coeur serré par de tristes pressentimens, notre Thisbé sort de son humble cabane, et s'avance dans la direction de la demeure où peut-être (elle l'espérait encore) la maladie retenait son fiancé. Elle marche, elle s'enfonce dans le bois aux ombres agrandies. Tout-à-coup, au pied d'un arbre, elle voit ... Vous que les malheurs de nos deux amans ont touchés, n'en lisez point davantage. Elle voit quelques débris informes, 'des lambeaux pleins de sang' et près du chapeau mutilé de celui qu'elle ne devait plus revoir, son propre portrait dont elle avait fait naguère un gage de tendresse et de souvenir. C'était tout ce qu'avaient laissé les panthères. A cette vue fatale, immobile et froide, la pauvre délaissée ne versa point de larmes. Elle ne poussa qu'un cri, puis souriante, elle reprit le chemin de sa hutte: Elle était folle.

Nous ne vous dirons point les noms des héros de ce funeste récit: Que servirait de vous les faire connaître? Seulement si vous désirez voir celle qui fut si aimante, si faible, si imprudente et si malheureuse, allez à Bedlam dans la maison de santé, et si vous parvenez à vous faire comprendre, on vous la montrera" (Bourbon, 1850: 9-11).

In my vertaling hou ek by die werkwoordtipe van die Franse teks, hoewel so 'n vertelling in Afrikaans waarskynlik in die praesens historicum (die "huidige verlede) geskryf sou gewees het.

"Dit was middernag toe hulle uiteindelik uitmekaar is. Dit was donker en 'n mens kon 'n dowwe gegrom, 'n onderdrukte gemor en (ander) ver-af, onrusbarende geluide in die veld hoor. Só laat in die aand het dit egter enigiemand behalwe 'n smoorverliefde verloofde verskrik.

"Die volgende dag het die jongmeisie en haar metgesel lank, baie lank (op die jongman) gewag.

"Die voetstappe van die Cafre wat in die vallei verbygaan was egter die enigste geluid wat die stilte by hul eensame hut versteur het.

"Teen sonder, toe sy nie meer die verskriklike onsekerheid kon verduur nie, verlaat onse Thisbé beangs en met aaklige voorgevoelens haar nederige hut en beweeg sy in die rigting van die (ander) hut waar sy nog hoop om haar verloofde te vind wat moontlik deur siekte verhoed is om na haar te kom. Sy dring die

bosse binne wat reeds lang skadu's gooi. Skielik, aan die voet van 'n boom sien sy ... O leser wat geraak voel deur die ellendes van ons twee bemindes, moenie verder lees nie. Voor haar sien sy (die) vormlose oorskot, "stukke geskeurde vlees vol bloed", en naby die verskeurde hoed van die (geliefde) wat sy nooit weer sal sien nie, lê 'n (miniatuur-)portret van haarself wat sy vantevore as 'n blyk van liefde en herinnering aan hom gegee het. Dit is al wat die tiers oorgelaat het. Die arme verlate meisie het by die aanskoue van hierdie noodlottige toneel, stokstyf en koud bly staan, sonder om 'n enkele traan te stort. Sy het net eenmaal gegil, en toe met 'n glimlag na haar hut teruggekeer. Sy was van haar sinne beroof. Ons gaan nie vir u vertel wie die held en heldin van hierdie smartlike verhaal is nie. Wat sou dit help om vir u te sê wie hulle was? Maar as u háár wil sien, sý wat so liefderyk, tingerig, onverstandig en so ongelukkig was, gaan besoek die kliniek by Bedlam, en as u daar vir hulle kan sê na wie u soek, sal hulle haar vir u wys..."

Omdat dit onseker is of Bourbon ooit werklik Natal besoek het (geen gegewens oor sy koms kon opgespoor word nie) word die egtheid — anders as in die geval van die res van hierdie steekproef — van bogaande vertelling in twyfel getrek. (Kyk Grobbelaar (1981: 51) se opmerkings oor die waarheidstoets t.o.v. die volksvertelling.) Die waarde daarvan as Franse Africana-literatuur word egter nie hierdeur aangetas nie, en dit is ten minste 'n aanduiding van die mate waarin die vroeë Suid-Afrikaanse geskiedenis die Franse verbeelding aangegryp het. Soos in die geval van Boniface, is die toon van die vertelling deurgaans baie dramaties, byvoorbeeld: "O leser wat geraak voel deur die ellendes van ons twee bemindes, moenie verder lees nie..." Opvallend is ook die verandering van die verlede tyd na die teenwoordige tyd wanneer die spanning 'n hoogtepunt bereik — 'n literêre tegniek wat daartoe bydra om die spanning meer realisties en effektief oor te dra.

9.4.9 Geletterdheid en die vader van Mosjwesjwe, 'n historiese vertelling deur Eugène Casalis (1859)

"Le père de Moshseh vivait encore. C'étiat un vieillard railleur et sceptique, qui ne voulait avoir rien de commun avec nous. Selon lui le sucre était la seule bonne chose que nous eussions apportée dans son pays. Lorsque nous allions le trouver pour tâcher de lui adresser quelques paroles, il nous tournait le dos en nous reprochant notre jeunesse et nous recommandant d'envoyer chercher nos pères pour l'instruire. S'il lui arrivait parfois de céder à nos instances, il nous écoutait d'un air narquois, ou s'amusait à nous déconcerter, au moment le plus pathétique, en nous pinçant le nez ou les oreilles.

Le bruit des prodiges qui se faisaient dans notre école ne manqua

pas de parvenir à Mokachané. Il en rit comme de tout le reste. Tant d'incrédulité finit par indigner Moshesh. Profitant d'un moment où nous étions ensemble après de son père, il fit tourner la conversation sur la lecture. 'Mensonge! mensonge! S'écria l'opiniâtre vieillard. Jamais je ne croirai que la parole puisse devenir visible! — Ah! tu ne le crois pas encore? répliqua son fils. Eh bien nous allons te le prouver.' Il ordonne à l'un de nos meilleurs lecteurs de s'éloigner. 'Maintenant, continua-t-il, pense à quelque chose et dis-le à ce blanc; il va faire des marques sur le sable devant toi et tu verras.' Les marques faites, on rappelle le savant du village qui ne tarde pas à publier les pensées qui sont montées au cœur de son souverain. Celui-ci plus que stupéfait se couvre la bouche de la main et promène longtemps ses regards sur les personnes présentes, comme pour s'assurer qu'il n'a pas été transporté dans un monde fantastique. Enfin, il éclate et après avoir épuisé tout ce que sa langue possède d'interjections, fidèle à ses habitudes, il se répand en invectives contre ses sujets et sa famille qui ne l'ont pas informé des prodiges qui s'accomplissent dans son pays! "Quoi! dit-il à son fils, n'es-tu pas mes yeux et mes oreilles? Et tu me caches de pareilles choses!" Mosheshe proteste, en appelle à ce qu'il a dit et répété cent fois... L'intraitable vieillard n'en démord pas!" (Casalis, 1859: 117-119).

Die Franse Protestantse sendeling Eugène Casalis (kyk 5.1.0) het homself in Thaba Bosiu gewy aan die taak om die Basoeto's te leer lees. Mosjwesjwe se onderdane was aanvanklik huiwerig om te probeer, omdat hulle gedink het hulle sou nooit daartoe in staat wees "om die papier te laat praat nie" (Casalis, 1859: 117). Die sendelinge het egter met hulle pogings volgehou, en daarin geslaag om 'n tien- of twaalftal Basoeto's een oggend 'n aantal onvoorbereide sinne te laat lees. Dié nuus het onmiddellik versprei, en ook Mosjwesjwe se vader, Mokhatshane, het daarvan te hore gekom. Casalis skryf:

"Mosjwesjwe se vader het nog geleef. Hy was 'n moeilike en skeptiese ou man, wat niks met ons te doen wou hê nie. Volgens hom was suiker die enigste goeie ding wat ons in sy land ingebring het. Wanneer ons hom gaan opsoek het in die hoop om met hom te kan gesels, het hy sy rug op ons gedraai, ons daarvan beskuldig dat ons te jonk is en ons aangeraai om eerder ons vaders na hom te stuur. Die enkele kere dat hy wél ingestem het om ons te sien het hy op 'n spottende manier na ons geluister, of het hy homself geamuseer deur ons op die mees aandoenlike oomblik uit die veld te slaan deur ons aan die neus of ore te knyp.

"Die nuus van die wonderwerke wat in ons skool verrig word, het nie lank geneem om die ore van Mokachane te bereik nie. Soos al die ander het hy daaroor gelag. Mosjwesjwe was later verontwaardig oor soveel ongelowigheid. Eenmaal toe ons almal saam by sy vader was, het hy van die geleentheid gebruik gemaak om van die leesenskuns te praat. 'Leuens! (dit is) leuens!' het die eiesinnige grysaard

uitgeroep. 'Nooit sal ek glo dat 'n woord sigbaar kan word nie! —'O, glo jy dit nog nie?' antwoord sy seun. 'Wel, ons gaan dit nou vir jou bewys.' Hy beveel een van ons beste lesers om die geselskap te verlaat. 'En nou,' vervolgt hy, 'dink aan iets en sê dit aan hierdie witman, hy gaan merke maak hier op die sand voor jou, en (dan) sal jy sien.' Nadat die letters gemaak is, word die kraal se geleerde teruggeroep, en verspil hy geen tyd om die woorde van sy koning hardop uit te lees nie. Verbysterd slaan laasgenoemde sy hand oor sy mond, en kyk hy vir 'n lang ruk van die een na die ander asof hy homself wil verseker dat hy nie droom nie. Eindelik bars hy los, en nadat hy elke moontlike uitroep wat in sy taal bestaan gebruik het, skel hy op tipiese wyse sy onderdane en familie uit omdat hulle hom nie op hoogte gehou het van die wonderwerke wat in sy land verrig word nie. 'Wat!' sê hy aan sy seun, 'is jy dan nie my oë en ore nie? En jy durf om sulke dinge vir my weg te steek!' Mosjwesjwe protesteer en herinner hom aan dit wat hy al reeds 'n honderd keer gesê en herhaal het. Maar die onversetlike grysaard hou vol!"

9.4.10 'n Reeks artikels oor die Kaapse Hugenote in Die Afrikaanse Patriot (1876)

(i) "Die Hugenote an die Kaap" (Die Afrikaanse Patriot, 15 Januarie (1876))

Hierdie artikel deur Een ware Afrikaner het in die heel eerste uitgawe van Die Afrikaanse Patriot verskyn. Die inleidende paragraaf word hier gegee:

"DIE HUGENOTE AN DIE KAAP

In verskei'e boeke kan ons lees hoe die Hugenote, ons voorvaders, in Frankryk vervolgd is, waarnatoe hulle gevlug het, ens. Mar hoe dit met hulle *hier an die Kaap* gegaan het is tot nog toe in geen boek beskree nie. Al wat ons daarvan weet is wat ons voorvaders ons vertel het. Mar die ou'e mense sterf weg, en nou is daar gevaar dat hulle nageslag naderhand niks meer sal weet hoe dit met hulle vaders gegaan het nie. Daarom sal die skrywer perbeer om wat hy nog van hulle met sekerheid kan te weet kom op te teken uit die mond van geloofwaardige ou'e mense, en dit dan in een paar stukke in DIE AFRIKAANSE PATRIOT te laat druk. En hy hoop dat ander syn voorbeeld sal volg, en oek sal opskrywe en na die Patriot stuur wat hulle daarvan kan te weet kry"
(Die Afrikaanse Patriot, 15 Januarie, 1876).

Daarna word die vlug van die vervolgte Hugenote beskryf, sowel as die ontberings wat diegene moes deurmaak wat gevang is voor hulle die grense kon bereik:

"Een menigte van die arme vlugtelingen het hulle opgevang, en dan sware kettings van vyftig pond gewig om die nek gehang en party in die boei'e geset, en toen deur die land gevoer, om die ander bang te maak. En as hulle dan zoo moeg is dat hulle flou val, dan wort hulle met stokke geslaan om weer op te staan. En die kos wat

hulle kry was so min en so sleg dat hulle amper nie daarvan kon lewe nie. Snags moes hulle dan so mar in die stinkerigste hokke op die grond slaap, met die sware ysters om hulle nek en an hulle bene."

Die besluit van die Hollands Oos-Indiese Kompanjie om die Hugenote wat na Holland gevlug het 'n kans te gee om hulle aan die Kaap te vestig word beskryf, asook die voorwaardes waaronder die Franse na die nuwe kolonie gebring is. Daar word ook verwys na ds. Pierre Simond en die eerste kerk op Drakenstein:

"Hulle eerste kerkstoele was van die swart miershope, wat een mens nou nog daar in die buurte kry. Die het hulle almal bo'e die koppies afgesteek en in ry'e in die kerk geset (...) En as een mens nou hoor hoe hulle kerk-toe gekom het. Eers was hulle so arm dat hulle te voet moes loop kerk-toe, tot uit Franshoek uit. Naderhand het hulle daar same gemaak en een pêrd gekoop, dat die ou'e en swakke mense kan ry. En toen het hulle so gemaak: dan ry een een end, en dan maak hy die pêrd an een bos vas en loop verder. En as die wat agter is dan weer by die pêrd kom, dan klim weer een van die ou'ste en swakste op en dan ry hy weer een end. En so het hulle angegaan. Wat een broederliefde!"

In die slotparagraaf word streng ontken dat die Hollandse regering die Franse taal "met geweld" aan die Kaap uitgeroei het. Die skrywer beweer dat die meeste Hugenote weens die wreedaardige manier wat hulle in hulle vaderland vervolgd is, in elk geval alle liefde vir hulle taal verloor het — 'n stelling wat uit historiese standpunt bevraagteken kan word — en beklemtoon die gulle verwelkoming wat hulle van die Hollanders ontvang het.

(ii) "Die Hugenote an die Kaap" (Die Afrikaanse Patriot, 15 Maart 1876)

In hierdie artikel word 'n lys van die vlugteling en die skepe waarop hulle aangekom het gegee. Een ware Afrikaner maak die volgende afleidings:

- (1) Om verskeie redes (wanneer geen kinders of nét dogters gebore is) het sommige van hierdie families geen afstammeling nie.
- (2) Die spelling van baie van die Franse name het verafrikaans, bv. Cellier word Cilliers, Mesnard word Minnaar, ensovoorts. Hy waarsku:

"Dit sal goed wees as die families algar hulle name reg skrywe, want altemitters, — wie weet? — kom daar nog een dag een grote erfenis van Frankryk! En as hulle die name mar met één letter verkeerd skrywe, dan kryg hulle dit nie.

- (3) Party van die name, soos Taillefer en Lefebre, kom nie meer as name voor nie, maar soms wel as voorname.

Hy sluit af met die volgende oproep:

"EEN OPROEPING

Kom, Bloedverwante! lat ons nou wakker worde! Die nagedagtenis van ons voorouers moet nie uitsterwe nie! (Ek seg ONS, want ware Afrikaner is deur-en-deur een Hugenoot, van vaders en van moeders kant.) Daar kom een mooi kans ver ons! Die eerste skip met Hugenote is hier angekom in die begin van April 1688. Dis o'er 12 jaar. Dan is dit net 200 jaar dat ons voorouers hier gekom het. Hulle was toen arm; hulle het niks gehad nie. En kyk, hoe het die Heere ons gese'en om hulle vroomheid! Kom, lat ons dan een gedenktag hou, en een gedenkteken oprig tot aandenken van ons voorouers! Lat ons vooraf daartoe bydra.

"Lat almal wat wil samewerk voraf hulle name instuur. Dan rig ons een grote gedenkstuk op, met die name van al die families daarop, en die datum wanneer hulle hier gekom het, en waar hulle eers gaan woon het. Die gedenkteken moet dan kom op een plek waar die meeste Hugenote gan woon het. Dit sal dan moet wees an die Pêrl, of an Wamakersvly, of an Franshoek, of an Groot Drakenstein, waar hulle eerste kerk gestaan het. Daaro'er kan julle nou denk en skrywe. Mar Ware Afrikaner sal die ding nie lat rus nie, as onze liewe Heere hom die lewe spaar. Né, die Franse bloed is nog al te warm in hom; en hy weet seker die kinders van die Hugenote sal byspring uit al die hoeke van ons land. Denk daaro'er, en lat julle hoor! Net mar, die ding moet ons voorouers wêrd wees!

EEN WARE AFRIKANER"

Die entoesiasme vir 'n Hugenote-gedenkteken waarvan hierdie artikel getuig is, het gelei tot die stigting van die Hugenoteskool in 1882 op Dal Josafat (Kapp, 1975: 134).

(iii) "Aan Een ware Afrikaner" (Die Afrikaanse Patriot, 15 Junie 1876)

In hierdie brief wat aan die skrywer van "Die Hugenote an die Kaap" gerig is, word nog name van families wat afstammeling van die Hugenote is, deur 'n lesers verskaf. Hy bied ook aan om 'n artikel oor vier van die vroeë (Franse) predikante aan die Kaap te skryf. Hy sluit af met die volgende betekenisvolle stelling:

"Al word die naam van ons voorouers teunswordig ook misbruik, tog blyf dit vir myn een eer om mij niet alleen TE NOEM, maar waarlyk TE WEES een HUGENOOT."

Dit is opvallend dat, anders as in die huidige tyd waar Suid-Afrikaners maar al te graag aanspraak maak op die Franse bloed in hulle are, dit klaarblyklik nie altyd die geval was nie. Die redakteur voeg by in 'n voetnota:

"Dit word hoog tyd dat ons die dinge begin opteken; want die ouwe geslag sterf weg en die jonge geslag word in ons tyd geleer om die nagedagtenis van hulle voorouders an die worme en made

te gé — verschrikkelik! Die naam van Hugenoot word teuns= woordig so misbruik in ons land, dat die naam wat vro'er een eernaam was, spoedig een skeldnaam sal worre, as daar nie bytyds een stokkie voor gesteeek word nie".

(iv) "Die Hugenote an die Kaap" (Die Afrikaanse Patriot, 15 Julie 1876)

In hierdie artikel vertel Eenware Afrikaner hoe die vier De Villiers-broers van hulle ouers in Frankryk afskeid geneem het en hoe drie van hulle hulle aan die Kaap kom vestig het. Hierdie vertelling van die Hugenote waardeur die Franse vlugtelinge getipeer word, is reeds volledig gegee (kyk 9.1.5).

Die vertelling word voorafgegaan deur 'n versoek om enige inligting of dokumente oor die vroeë families aan Die Afrikaanse Patriot te stuur

"Mar vooraf moet ek sê: dis jammer dat daar so weinig bewaard is in die families van ou'e antekenings of gedenkstukke. Dit lyk of weinig mar lus gehad het om die ou'e dinge op te teken en te berre. En dis tog so jammer. Naderhand sal ons niks meer weet van ons voorouers nie. Allerhande nuwighede kom in — te'enwoordige bog wort alles beskrewen — romans wort versprei, selfs deur ons Boekvereening, — koerante wort gelees, ens.; mar van onse vrome voorouers hoor ons al minder en minder.

"Net nou mar is hulle heeltemal vergeet! Ons is skaars 3, 4 geslagte af van die mense wat so veul deurgestaan het ver hulle godsdien, — hulle bloed is nog in ons lijf — en nou al vergeet! Foei, dit sou tog een skande wees! Wat een se'en kan ons as kinders te wagte wees as ons ons vrome ouers so min eer?

"Mar dis nog nie heeltemal te laat nie. Help mij, en stuur op ver die *Patriot* wat julle nog kryg van ons voorvaders."

(v) "Die Hugenote an die Kaap" (Die Afrikaanse Patriot, 15 Augustus 1876)

Die brief wat die stamvader van die Therons in Suid-Afrika ontvang van sy vader wat in Nîmes agtergebly het, word in hierdie artikel in vertaling gegee. Van die oorspronklike dokument word gesê dat dit "deur die familie bewaard is" (kyk verder 9.2.2).

Die versies wat Maria Jane du Preez, die vrou van bogenoemde stamvader, geskryf het om telkens die geboorte van een van haar kinders te gedenk, word ook in vertaling gegee, waarvan die oorspronklike teks klaarblyklik by die "stamlys van die Therons familie" te vind is. Hierdie versies word opgeneem onder 10.1.0.

(vi) "Die Hugenote an die Kaap" (Die Afrikaanse Patriot, 15 September 1876)

In hierdie artikel word vertel hoe dat die voorvader van die Du Plessis-familie in Suid-Afrika 'n hertogskap in Frankryk aangebied is maar dit nie wou aanvaar nie omdat sy nuwe vaderland vir hom te kosbaar geword het (kyk 9.1.6). Een Ware Afrikaner aanvaar die egtheid van hierdie vertellings, want hy sluit af deur te sê: "Die familie du Plessis hoef dus nooit beskaamd te wees ver hulle afkoms nie."

9.4.11 Getuienis van Louis Napoléon se dood by Nqutu, deur Paul Déléage (1879)

(i) Soektog na die gestorwe Prins

Die dag na die Prins se dood in die Zoeloe-oorlog van 1879, het Déléage in die geselskap van 'n paar Britse soldate en ander joernaliste na die Fransman se lyk gaan soek. (Kyk 4.17.0.)

"A peine descendions-nous les pentes du donga qu'un des chevaux s'arrêta de lui-même à un détour; devant nous gisait un cadavre complètement nu, affreusement mutilé et les entrailles au vent; quoique la tête fût enveloppée d'une chemise de flanelle, la haute stature de ce malheureux nous indiquait immédiatement que ce n'était pas là le Prince; on lui découvrit la face, et nous pûmes alors nous expliquer comment les Zoulous, chose rare, avaient abandonné sur le corps ce vêtement de flanelle; toute la figure, contractée par les cruelles tortures de l'assagayement, ne nous présentait plus qu'un masque tellement informe et horrible que ses bourreaux eux-mêmes en avaient dû être épouvantés; ceux-ci lui avaient voilé la face, même au prix de ce morceau de flanelle.

Nous reprenions nos recherches, tout bouleversés de cet horrible spectacle, lorsqu'un volontaire qui suivait les hauteurs du ravin, à deux cents mètres plus loin, nous cria qu'il apercevait un second cadavre dans le donga; nous n'eûmes qu'à pousser nos chevaux. Cette fois, c'était bien le Prince; nous reconnaissons, même de loin, ce petit corps blanc et ferme, chez lequel les formes les plus pures n'altéraient en rien ni la force ni l'adresse.

Le Prince était étendu sur le dos, les bras, raidis par la mort, un peu croisés au-dessus de la poitrine, et la tête légèrement inclinée sur le côté droit; la physionomie n'indiquait pas trace de contractions ni de souffrances; la bouche était légèrement ouverte, l'œil gauche — l'œil droit avait été enlevé par un coup d'assagay, — l'œil gauche, dis-je, grand ouvert regardait fixement le ciel et conservait encore cette expression bienveillante et douce que j'avais remarquée chez le Prince à ma première entrevue.

La poitrine était percée de plusieurs coups d'assagays, de dix-sept ou dix-huit, je crois, et le ventre, selon la coutume zouloue, avait été ouvert; mais ces sauvages, à l'encontre de leur pratique habituelle, n'avaient osé faire qu'une petite incision et avaient respecté les entrailles, comme, si dans leur science brutale, ils avaient jugé inutile de taillader plus profondément ces formes délicates" (Déléage, 1879: 27, 275)

"Ons was skaars onder in die donga toe een van die perde vanself by h draai vassteek; voor ons het h naakte lyk gelê. Hoewel die kop toegedraai was in h flenniehemp, was die lyk ontsettend vermink en was die ingewande uitgeruk. Omdat hierdie arme man lank was, het ons onmiddellik besef dat dit nie die Prins was nie. Ons het die hemp van sy gesig afgehaal, en so=doende begryp waarom die Zoeloes so h ongewone ding gedoen het as om h flennie=kledingstuk op die lyk agter te laat. Sy hele gesig was weens die wrede pyniging van die assegaaiesteke saamgetrek, en dit het so h vormlose en aaklige masker aan ons vertoon dat sy folteraars waarskynlik sêlf daardeur verskrik was. Daarom het hulle sy gesig bedek, al moes hulle sodoende die stuk flennie prysgee.

"Ontsteld deur hierdie aaklige gesig het ons weer begin soek, toe h vrywillige wat aan die bokant van die donga, sowat twee honderd meter verder aan geloop het, aan ons geroep het dat hy h tweede lyk in die donga gewaar; ons moes net verder aanstoot met ons perde. Hierdie keer was dit wêl die Prins; ons het van ver af selfs die klein ferm en wit liggaam erken, waarvan die suiwer vorm niks veranderd was wat krag en vaardigheid betref nie.

"Die Prins het op sy rug gelê, sy arms, verstyf van die dood, was effens gekruis bokant sy bors, en sy kop het effens na links gebuig gelê; sy ge=laatstrekke het geen tekens van sametrekking of lyding verrai nie. Die mond was effens oop, die linkeroog — die regteroog was met h assegaai uitge=steek — die linkeroog, ek herhaal, was wydoop en het stip na die hemel ge=staar en nog steeds dieselfde welwillende en sagmoedige uitdrukking vertoon wat ek tydens my eerste onderhoud met die Prins opgemerk het.

"Die bors was op verskeie plekke met assegaai deurboor, sewentien of agtien keer, dink ek, en volgens die Zoeloegerbruik was die maag oopgesny. Maar teenstrydig met hul gebruiklike gewoonte, het hierdie barbare slegs h klein snytjie durf maak, asof hulle in hul barbaarse alwetendheid dit onnodig geag het om dieper in hierdie delikate liggaam in te sny."

(ii) Hoe die Prins aan sy einde gekom het

In die voorlaaste hoofstuk van sy boek (1877: 282-305) rekonstrueer Déléage die laaste oomblikke van die Prins se lewe. Die vertelling is dramaties en treffend, en gegrond op inligting en bewyse wat Déléage tydens sy verblyf bekom het, hoewel die Franse vooroordeel en haat teenoor die Engelse duidelik daarin na vore kom.

Ene luitenant Carey en die vrywilliges wat by hom was, het op die vlug geslaan. Die Prins se perd het die voortvlugtendes agterna gesit terwyl die Prins aan sý kant probeer om die perd te bereik:

"Enfin le Prince, du moins la chose est présumable, parvint à saisir un des sacs d'arçon et à s'y cramponner; pour une seconde il dut se croire sauvé, et il sautait déjà en selle lorsque l'attache de cuir qui relie les sacs entre eux, cédant sous l'effort, se rompit brusquement.

Le malheureux Prince une fois, encore perdit l'équilibre; cette fois, c'était fini; le cheval précipita sa course, et toute espérance s'enfuit avec lui.

Le Prince était seul et bien seul.

A ce moment, le lieutenant traversait lui-même le donga sur un autre point, il vit le cheval sans son cavalier, et n'en continua pas moins sa course folle.

Lui aussi le malheureux jeune homme, du donga où il s'arrêta une dernière fois, lui aussi, dis-je, put voir au même moment le lieutenant et les hommes de l'escorte fuir de toute la vitesse de leurs chevaux.

Il n'y avait plus dès lors, qu'à se défendre.
(Déléage, 1879: 295).

"Eindelik het die Prins — dit kan h mens ten minste veronderstel — dit reggekry om die saalsak te gryp en daaraan vas te koou. Vir h oomblik moes hy gedink het dat hy gered was; hy het reeds na die saal gespring toe die stuk leer wat die sakke aan mekaar vasbind, ingee onder die spanning en skielik afbreek.

"Weer eens het die arme Prins sy balans verloor; hierdie keer was dit klaar en verby; die perd het spoed opgetel en alle hoop op ontvlugting het saam met (die dier) verdwyn.

"Die Prins was (nou) heeltemal alleen.

"Juis op hierdie moment het die luitenant self op h ander punt die donga deurgesteek; hy het die perd sonder ruiters gewaar, maar dit het geensins sy (die Engelsman se) dolle vaart gestuit nie.

"Die arme jongman kon ook vanuit die donga waar hy h laaste keer tot stilstand gekom het, ek herhaal, hy kon ook op daardie oomblik die luitenant en sy metgeselle teen volle spoed sien wegvlug op hulle perde.

"Daar was toé net een uitweg, en dit was om homself te verdedig."

9.4.12 Historiese vertellings met 'n Franse inslag in "Volksleesboek voor scholen en huisgezinnen in Zuid-Afrika" (1890)

Die skrywer van die volgende uittreksel is anoniem.

De Fransche Vluchtelingen

"1. Door de geheele kolonie, doch het meest te Stellenbosch en aan de Paarl, te Wellington en Franschhoek wonen er vele huisgezinnen, die Fransche namen hebben en van Frankrijk afkomstig zijn, als b.v. De Villiers, Malan, Marais, Rousseau, Du Toit, Du Plessis, Hugo, Botha, Retief, enz. Die voorouders van deze huisgezinnen zijn vóór 200 jaren, om des geloofswille, uit hun vaderland, Frankrijk, gevlucht, en zij worden daarom de Fransche Vluchtelingen genoemd. Zij waren namelijk Protestanten, en hadden den Heer Jezus Christus en Zijn Woord lief; daarbij waren zij vlijtige, werkzame menschen en goede getrouwe onderdanen des Konings. Men noemde hen in Frankrijk Hugenoten. De Koning — zijn naam was Lodewijk XIV — omhelsde het Roomsche geloof; de meeste Franschen ook; en de Koning meende God een dienst te doen, wanneer hij zijne Protestantsche onderdanen ook tot het Roomsche geloof bracht. Wat voor verfoeilijke en onrechtvaardige middelen werden tot dat einde aangewend! Soldaten werden bij hen in kwartier gelegd; zij moesten die op hunne kosten onthalen; de soldaten namen weg wat hun behaagde, tergden, beleedigden en pijnigden de inwoners van het huis op allerlei wijs. Menig welgezeten mensch werd daardoor tot de uiterste armoede gebracht. Wie echter Roomsch werd, zag zich terstond van deze verdrukking ontslagen. Daarom liet zich dan ook menigeen verleiden, zijn geloof met den mond af te zweren. Bij hen, die standvastig bleven, werden nog wreedere middelen aangewend: men maakte b.v. voor hunne ooren een aanhoudend geraas, zoodat zij dagen en nachten achtereen geen slaap konden krijgen, totdat zij beloofden Roomsch te zullen worden. Een zeker oud man was ook op het laatst zwak geworden en had zijn geloof afgezworen. De priester zeide tot hen: 'Nu zult gij toch tot rust komen.' Doch de ongelukkige antwoordde: 'Ach, mijnheer, ik verwacht geen rust dan in de hemel, en God geve, dat ik dáár de poort niet gesloten vinde om hetgeen ik nu gedaan heb.' Ook kleine kinderen werden met geweld Roomsch gemaakt: valsche getuigen verschenen voor de gerechtshoven en verklaarden, dat zij dit of dat kind het beeld der Maagd Maria hadden zien kussen. Dan placht de rechter te zeggen: 'Als het kind zulk een eerbied voor de Maagd Maria gevoelt, dan mag het niet langer bij zijne ouders blijven, want die kunnen het niet recht leeren;' het werd tot den priester gebracht, om door hem in het Roomsche geloof onderrecht te worden. Toen nu reeds vele Protestanten langs dien weg uitwendig tot het Roomsche geloof gebracht waren, gaf de Koning het bevel: alle Protestantsche kerken zullen afgebroken worden; alle Protestantsche leeraars, die weigeren zich te bekeeren, moeten het land ruimen; alle kinderen die geboren worden, moeten in het Roomsche geloof gedoopt en opgebracht worden, en wanneer Protestanten met elkander godsdienst houden, zullen zij met den dood gestraft worden. Deze was de hevigste en gevoeligste slag voor de arme vervolgte Protestanten. Hoe weenden zij toen hunne 800 kerkgebouwen, het een na het ander, afgebroken werden, toen hunne leeraars hen moesten verlaten! Doch ook nu waren velen aan den Heeren Jezus getrouw; in de kloven der bergen, ver van menschenlijke oogzichten, bleven zij

bij elkander; hier verkondigden hun de leeraars het Woord Gods. Want velen hunner leeraars bleven, in weerwil van 's Konings verbod, in het land en hielden zich schuil, om hunne kudden nog verder met het brood des levens te kunnen bedienen. Maar de Koning beloofde eene groote som gelds aan een ieder, die eenen leeraar in hechtenis bracht.

2. De Hugenoten zagen nu, dat zij in hun vaderland verder geene vrijheid hadden Jezus Christus volgens Zijn Heilig Woord te dienen; daarom trachtten zij, die het maar eenigszins konden, uit Frankryk te vluchten, hoe dierbaar hun ook het land hunner geboorte was. De Koning verbood dit, wel is waar, op strenge straf aan iedereen, die geen leeraar was. Hij liet ook aan de grenzen en langs de kusten der zee scherp wacht houden en oppassen, dat geen Protestant buiten 's lands ging. Doch daardoor lieten zich de standvastige Protestanten niet afschrikken. Zij namen allerhande kunsten te baat, om hunne vervolgers te ontkomen. Sommigen verkleedden zich als jagers met een geweer op schouder; anderen als boeren, die hun vee voor zich uitdreven; nog anderen bedienden in de liverei van dezen of genen aanzienlijken heer, of als soldaten op weg naar hunne legerplaats. Velen reisden slechts des nachts, langs ontoegankelijke wegen, en bij dag hielden zij zich schuil in bosschen of holen. Wie nabij de zee woonde, trachtte op een schip te komen, en de goedhartige kapiteins verborgen hen achter de groote balen, of onder hoopen steenkolen, of in ledige vaten, die tusschen de volle stonden, waarin zij geen lucht hadden dan door het spongat; of zij pakten ze tusschendeks in een afgelegene hoek tot dat het schip op de open zee was. Mannen en vrouwen, grijsaards en kinderen, rijken en armen beproefden alles wat moed en list hun ingaven, om het land te ontkomen, wáár zij het Woord Gods niet langer mochten hooren. Velen werden door 's Konings wachters ontdekt en gegrepen, en de onrechtvaardige Koning veroordeelde hen om, in zware ketenen geboeid, met gemeene kwaaddoeners te zamen, handenarbeid te verrichten tot aan hun levenseinde. Doch aan vele anderen gelukte het buiten 's lands te komen; zij gingen wáár zij broeders in het geloof dachten te vinden, sommigen naar Engeland, anderen naar Holland, nog anderen naar Duitschland; overal werden zij met groote liefde ontvangen en van huisvesting voorzien. De Koning van Frankrijk verloor van 3 tot 400,000 zijner beste, getrouwste en werkzaamste ontderdane; en niet alleen dit, maar op hem en zijn land rustte ook voortaan de toorn van den heiligen God, Die Zijne geliefde kinderen niet ongestraft laat aantasten.

Toen velen dezer Fransche Vluchtelingen ook naar Holland overgekomen waren, dacht de Oost-Indische Compagnie dit eene goede gelegenheid te zijn, om de woeste Kaap nog wat meer met werkzame ingezetenen te bevolken. Zij riep derhalve diegenen onder de vluchtelingen op, die genegen waren naar de Kaap te verhuizen en aldaar het land te bebouwen of eenig ambacht te drijven. De overvaart zoude niemand onder hen wat kosten, en hier gekomen zijnde, zoude iedereen zoo veel land bekomen als hij bebouwen konde. Toen meldden zich omstreeks tachtig huisvaders aan met hunne familiën, ongeveer 300 zielen. Zij werden naar de Kaap overgebracht, en de Gouverneur gaf hun de vruchtbare landstreek, wáár nu de Paarl en Wellington, Drakenstein en Franschoek liggen. Dáár zetteden zij zich neder, ploegden of spitteden den woesten grond om, zaaiden er koorn en plantten wijnstokken en vruchtboomen, en zij werden binnen korten tijd rijk en wel-

gegoed. Wie thans van de Paarl naar Wellington reist, of de fraaie boerenplaatsen bezoekt, die achter Wellington in de Wagenmakers Vallei liggen, met hare wijngaarden, met hare limoenboomen, of wie Groot en Klein Drakenstein tot aan Franschhoek doorwandelt, die verheugt zich over de welbebouwde, vruchtbare en rijke landstreek en denkt wel: 'Zij is ook als een hof des Heeren, gelijk Egypteland' (Gen. 13: 10). Hij vergete dan niet, dat de vlijt der Fransche vluchtelingen dit gedaan heeft, en dat de genadige God hunne vlijt gezegend en hen beloond heeft, omdat zij Zijn Woord liever hadden dan hun geboorteland. Aan de Paarl bouwden zij zich eene kerk; dáár hoorden zij Gods woord op iederen Zondag in hunne eigene taal verkondigen, en in hunne huizen lazen zij elken morgen en elken avond in de groote folio-bijbels, die zij uit Frankrijk medegebracht hadden. Hunne kinderen en klein-kinderen echter vergaten langzamerhand de Fransche taal en leerden Hollandsch spreken.

De komst der Fransche Vluchtelingen alhier vond plaats ten jare 1688" (1890: 93,94).

Twee ander historiese gebeurtenisse wat in Frankryk afspeel word in die Volksleesboek gegee. Dit is "De Bloedbruiloft te Parijs" (1890: 402-406) waarin die terreur en afgryse van die Bartholomeusnag van 23 Augustus 1572 vertel word, toe duisende Protestante in Frankryk om die lewe gebring is, en "Keiser Napoleon Bonaparte" (1890: 434-439).

9.4.13 Twee tekste met Franse inslag uit Ons Klijntji (1898 en 1900)

(i) Belangrike mededelings, fan di oue Hugenote

In hakies onderaan die titel staan: "Eerste prys — Prosa". Die stuk is onderteken deur Iganatius Ferreira en ingestuur deur P.J. van der Merwe, Misgund.

Die eerste gedeelte is 'n beskrywing van hoe 'n oorlogskip, die Sarpine, in 1691 op weg van Portugal na China by die Kaap skipbreuk gely het. Die Portu-gese kommandeur, Iganatius Leopold Ferreira, en vier ander mans is deur 'n visserman gered en na Van der Stel gebring. Hoewel die goewerneur hulle vriendelik ontvang het, kon hy die skipbreukelinge nie by hom hou nie, "want hy het strenge orders uit Holland om nimand fan freemde nasiis in di stad te hou nie", en het hy hulle na die Franse Hugenote op Franschhoek gestuur. Hier is hulle hartlik verwelkom, veral deur "eene meneer Du Plessis, wat 'n Baron was en ook as hoof akeer o'er di Hugenote".

"Nadat di Skipbreukelinge omtrent 'n maand onder di Hugenote gewoon het, is di klynneef fan di Kommandeur, namelijk di klyn Leopold o'erlede, wat fer di kommandeur 'n grote droefhyd was. Daarom dat di liifdefolle bejegening fan Baron Du Plessis en di andere Hugenote fer hom fan des te groter waarde en tot troos en ferkwikking was. So is dan in freedsaamhyd enige jare ferby

gegaan. Intussen het di Kommandeur 'n fersoek gedoen an syn mede Immigrante om hom ni meer by syn ambtelike titel te noem ni, mar fer hom enkel Ignaas te noem. Met behulp fan di ander frinde het Ignaas, na 'n geruime tyd fan stille werksaamhyd, soos di andere immigrante, so fêr gekom, dat hy onderneem om fer hom 'n woonhuis te bou. Met di lê fan di fondament het hy an Grafyn Almyna gefra om di hoeksteen fan di gebou te lê wat sy dan ook gewillig en met pelsiir gedoen het. Dit was ygenlik 'n heele feesdag toen di hoeksteen geleg word. Ignaas had 'n goeie oog op Almyna, en ewe so was sy bisonder gunstig gesind jegens hom, dog an nadere kennismaking was ni te denk ni, want feral omdat hy Rooms was, was sy o'ertuig dat haar groot ouers, broer en suster 'n huwelik tussen hulle twé volstrek ni sou toelaat ni, ten minste hulle sou daartoe nimmer hulle toestemming gé ni. Egter gebeur dit op 'n goeie dag dat Ignaas an Almyna fra om met hom mé 'n endji te gaan loop, of soos dit soms genoem word, 'n wandeling te neem wat sy toegestem het, omdat sy hom reeds enige jare bekend was as 'n eerste klas edelman.

Toen hulle op 'n foegsame afstand was openbaar Ignaas di weekhyd fan syn gemoed an Almyna; hy fal op syn kni'e foor haar, neem haar een hand en drúk dit teen syn hart en smee haar om hom di frypostigtyd tog te fergewe, deel syn liifde mé jegens haar, en fraag haar ootmoedig om syn lewens gesellin te wees in di toekoms: hy smee haar om medelyde met hom te hê, wyl hy 'n arme skipbreukeling is wat syn enige lifeling en troos, syn geliifde Leopold deur di dood moes afgé na dat hy slegs 'n maand hiir gekom was in Franschhoek. Almyna had baing jammer fer hom en was ferslage o'er syn foorstel, mar tog kon sy ni ontfyns ni dat sy sig genege gefoel jegens hom, want sy ken hom reeds lang as imand fan 'n edel karakter en wat geduldig is as 'n lam. Sy ferklaar openhartig dat sy hom bemin en feel medelyde het met hom en Toerien; dog daar is heelwat beswaar in di weg wat haar verhinder om syn gesellin te wees, waar fan di hoofbeswaar syn Religi was. 'Dit dog ik wel,' antwoord hy en was regte bedroef en bedruk fan gemoed o'er wat Almyna an hom gesê het. As 'n fertroude frind deel Ignaas di onderhoud mé an Toerien en fra hom om raad. Daar Toerien ook ferliif was op een fan di jong mysiis, namelik Ida du Roix, kon hij sofeul tebetter medegefoel hê met Ignaas, en antwoord: Myn raad is, gé op di ou Roomse geloof! O, sê Ignaas, dit is ni so gemaklik om met jou geloof te breek ni; dit is 'n ernstige saak. Daar di twé frinde reeds di Franse taal goed ferstaan, sê Toerien: Kom ons gaan Sondag ook kerk toe. So het hulle toen ook gedoen, en was regte in hulle skik met di Herformings en ferdere godsdiins=ferrigtings, fan di Protestante, wat met di preek in ferband staan.

Dat di twé Portugése Roomse di Sondag in die kerk was, di geringste plekke ingeneem, met andag, foldoening en tefredenhyd deel geneem het in di Protestantse diinste, het dadelik di aandag fan di Hugenote getrek. Hulle was ferwonderd en bly op te merk dat di twé frinde sig by die gemeente trag an te sluit, en so werd an hulle di broederhand toegeryk as geloofsgenote, dit werd op plegtige wyse befestig by di Regter, waar hulle in ootmoed ferklaar dat hulle di Protestantse geloof omhels en as sodanig sig by di gemeente angesluit het. Dit was 'n andoen=like tydstop toen di twé frinde in di Protestantse gemeente opgeneem werd, as wanneer vele gefoelfolle trane gefloei

het; want al di Hugenote was o'ertuig dat Ignaas en Toerien opregtelik as geloofsgenote sig by hulle angesluit het. By di geleenthyd openbaar Ignaas syn innige liifde jegens Almyna an Baron Du Plessis en andere familiibetrekings met di hoop op 'n gunstige toestemming fan di Baron en Barones, asook fan di broer en suster, tot di huwelik fan hom met di grafin. Di huwelik werd spoedig daarna bevestig. En anstons het di famili sowel as frinde, di gelukkige egpaar kom begroet en Almyna geluk gewens as Grafin Ferreira in haar klyne dog freedsame woning. Sy was myn geliifde O'ergrootmoeder fan myn faders kant. Van myn moeders kant was myn Grootfader Dr. Philip Schutte, en myn Grootmoeder was Maria Cronjé, dogter fan Kalo Cronjé wat gediin het as lyfwag fan di Koning.

Wat ek hiir megedeel het omtrent di Skipbreukelinge in 1691 en di Franse flugteling wat reeds tefore hiir angekom was, asmede fan di forige familibetrekings, het ek by myn groot-ouers te wete gekom. Ek was di enigste fan di klynkinders wat di geluk had om by myn groot ouers te bly; fan af myn 5de tot myn 15de jaar het ek by hulle gewoon. En dit was di gewoonte dat ek saans in di arms fan myn ou grootfader slaap. Ook was dit syn gebruik om al weke na Franschhoek toe te gaan kuier na di ou Hugenote toe wat toen nog lewe. Dan was di gesprekke meesal met trane o'er di ferfolgings wat di Hugenote te ferduur had. Ek het altyd met andag en grote belangstelling geluister na di boeiende ferhale. Ons het di tyd an di Paarl gewoon, waar ek ook gebore is in 1797. Myn grootmoeder het fer my geleer tot ek 8 jaar oud was en toen het sy my na skool toe gestuur. Ek was nooit sonder myn skoolboeke ni en het altyd getrag om myn bes te doen en ook goed te leer skrywe. Myn grootmoeder het 'n dagboek gehou waarin sy alle dage antekenings maak. Eens op 'n aand fra ek waarom sy al dag in di boek skrywe, en haar antwoord het gemaak dat ek haar foorbeeld opgefolg het. Dit het my in staat gestel om neer te skrywe wat ek hiir mege=deel het.

Nou liwe Klyntji, Ek stuur jou di ware gebeurtenis, en hoop jy sal bly wees om so iits fan jou O'ergroot-O'ergroot Ouers te hoor en te gaan rond fertel an di nageslagte en afstammeling fan ons brawe Hugenote foorouers. En as di stuk welkom is, dan kan ek jou nog baing sulke stukke stuur. (Dit sal welkom wees O.K.)

Ek het di geskiedenis fan 'n goeie frind gekry wat uit di geslag foortgespruit is en ook di naam draag fan

IGNATIUS FERREIRA"

(Ons Klijntji, November 1898: 201-203).

(ii) "Di famili du Plessis"

Die volgende stuk is deur S.S. du Plessis ingestuur. Net die gedeeltes wat 'n Franse raakpunt toon, word hier aangegee.

"Waarde "Klyntji," — Daar ek 'n tyd gelede in een fan jou nommers gesiin het, dat jy dit waardeer om te hoor fan gebeurtenisse uit di oue tyd, en selfs pryse daaromtrent uitgeloof het, so wil ek trag om di een en ander wat ek daarfan weet mé te deel betrekkelik ons foorgeslag wat uit Frankryk geflug het ter wille fan di Protestantse Geloof, wat hulle ni het wou fersaak ni. Dit was der ook di oesal met myn faders kant. Dit was der ook di oesal met myn faders kant. Dit was der ook di oesal met myn faders kant.

huisgesin, wat geflug het met syn grootste skat, di Bybel, h grote Statebybel, agter syn rug fas gemaak, en waarmé hy in Holland angekom het. In di Bybel was en is nog h los papiir met h oue handskrif in di Franse taal, waaruit ek di een en ander wens mé te deel. Selfs di name fan di ou man syn kinders is ook in di Franse taal geskrywe.

Nadat di huisgesin h tyd lank in Holland gewoon het, is di ou mense daar o'erlede, waarna di ou man syn seun di Bybel ge'erwe het. Di seun syn naam was J.L. du Plessis, wat toen ferder antekeninge gemaak het omtrent syn geslag. En wyl daar in syn tyd h kans was, het hy na Afrika toe gekom. Dog daar di lesers wellig reeds bekend sal wees uit "di Geskiedenis fan Ons Land," betrekkelik di ankoms en lotgefalle fan di Hugenote, ag ek dit ni nodig om dit hiir weer te herhaal ni. En di wat dit nog ni weet ni, kan sig maar so h boek ontbide uit di Patriot=kantoor, Paarl, waaruit hulle baing meer bisonderhede sal tewete kom as ek in staat is mé te deel. Daar di Bybel dan as h kosbaar famili-erfstuk fan di een geslag na di ander o'erge'erf werd, het dit naderhand in besit gekom fan myn O'ergrootmoeder, Maria Elizabeth du Plessis, wat met ene Louw getroud was.

Myn O'ergrootmoeder het di Bybel weer fermaak an haar dogter Margaretha Johanna Louw, dit was myn Grootmoeder. Sy is getrouwd met J.A. Venter, myn oupa, fan myn faders kant. En so is di Bybel nog onder ons geslag tot fandag toe. Myn Grootfader het later gaan woon te Fandisikuil, in di distrik fan Philips Town, K.K. Later het hy na di Oranje Frystaat toe getrek, waar hy dit baing swaar gehad het, feral met di Boesmans, wat so baing di wit mense hulle fé gesteel en selfs ferskye kinders fermoor het, waaronder h seun was fan myn tante Hester Venter, wat hulle oopgesny en di hart en lewer gebraai het. Op di freselike moord, wat fer haar h grote smart en droefhyd was, het sy h gedig gemaak, wat ek graag het wil mé stuur, mar het dit nou ni in myn besit nie" (Ons Klijntji, Junie 1900: 119, 120).

Du Plessis het h afskrif van die los papier wat in die Bybel was saamgestuur:

"HIIR FOLG DI AFSKRIF:-

Magdelene, Fille De Pierre Rousseau et de Anne Retif, elle a'Ete presantee au Saint Baptême par Daniël Hygot et Marie Mara. Elle est née lefs Samedy 26 Feurier l' année 1695. Elle a'recú le Baptême de mains de monsieur Simond. Ministre du Saint E.V.G. fait a'Drakestein le 4 Novembre 1704, Paul Roux lecteur et Chantre. le 13de Feurier 1691 est née Jan Prieur du Plessis, son parain est Louis Dubero et sa marene Anne du bero, famme de monsieur Simon, ministre de Drakensteyn."

Die redakteur gee h vertaling daarvan wat uit h genealogiese oogpunt van waarde is (Ons Klijntji, 1 Junie, 1900: 121).

9.5.0 Jagvertellings

Hoewel sommige van die volgende uittreksels uit die Franse Africana-literatuur onder "Anekdoties" ingedeel kan word, word dit hier geplaas omdat die teks

suidelike Afrika. Die uittreksels word chronologies volgens die tyd van die betrokke skrywer se besoek aan suidelike Afrika gegee.

Die Franse woord "lieue" word deurgaans met die betrokke afstand in myl vertaal.

Die Franse "tygre" (tier) is waarskynlik die luiperd wat eertyds aan die Kaap voorgekom het. Dit word in die teks met "tier" vertaal. In Suid-Afrika, en veral in die Kaap, word die groot luiperd ook "tier" genoem.

Waar nodig word sintaksis en leestekens gewysig, veral in die geval van die 17de en 18de eeuse Franse tekste, om 'n té lomp sinsbou in die Afrikaans te vermy. Dit is interessant dat die Franse teks dikwels van die verlede na die teenwoordige oorslaan om die hoogtepunt van die aksie te beskryf en dit sodoende te beklemtoon. Hierdie gebruik word telkens in die Afrikaanse vertaling behou.

9.5.1 Uit Jean Tavernier, Les six voyages (1679)

(i) 'n Strik vir roofdiere

"Il y a en ce païs là quantité de lions et de tygres, et les Hollandois ont trouvé une invention assez bonne pour les prendre. Ils attachent un fuzil à un piquet fiché en terre, et mettent de la viande au bout du fuzil laquelle tient à une corde qui est attachée à la detente. Quand l'animal vient pour prendre cette viande la corde se bande et tire la detente, et le fuzil se lâchant les bales leur donnent dans la gueule ou dans le corps" (Tavernier, 1679 deel II: 564,565).

"'n Groot hoeveelheid leeus en tiers kom in hierdie land voor, en die Hollanders het nogal 'n goeie manier uitgevind om hulle te vang. Hulle maak 'n geweer vas aan 'n paal wat in die grond ingeplant is, en aan die punt van die geweer word 'n stuk vleis geplaas wat met 'n tou aan die sneller verbind is. Wanneer die dier dan kom om die stuk vleis te neem, span die tou styf en trek die sneller, en word die dier (sodoende) in die bek of liggaam getref."

(ii) Jagtegniek van die Hottentotte

"Quand ces Cafres vont à la chasse dans les bois ils se mettent une quantité ensemble, et ont de certains cris et hurlements si épouvantables que les bêtes en sont tout effrayées, de sorte que dans cet effroy il leur est aisé d'en tuër grande quantité, et même on m'a soutenu que ces cris donnent de la terreur au lion" (Tavernier, deel II, 1679: 566).

"Wanneer hierdie Swartes in die bosse gaan jag, gaan hulle as 'n groep, en skreeu en lawaai hulle op so 'n vreesaanjaende wyse dat die wild geheel en al

daardeur verskrik word, met die gevolg dat dit maklik is om groot hoeveelhede van hulle in hierdie verwilderde toestand dood te maak. Daar is selfs aan my vertel dat hierdie geskreeu 'n leeu vreesbevange kan maak."

9.5.2 Uit: Tachard, Voyage de Siam (1688)

(i) Skermutseling met 'n tier

Die volgende uittreksel is Tachard se weergawe van die twee jagters se skermutseling met 'n tier, wat op 5 Junie 1685 ook deur Cholsy (1687: 74, 75) opgeteken is:

"Ce fut monsieur le Commissaire General qui nous le conta. Deux hommes se promenant loin des habitations, aperçurent un Tigre. L'un tira dessus et le manqua, aussi-tôt le Tigre se lançant sur luy le terrassa: l'autre voyant l'extrême danger de son camarade, tira sur le Tigre et blessa son camarade à la cuisse: cependant le Tigre sans être blessé, quitta sa proye pour courir sur celui-cy; le prémiér s'étant relevé, vint à tems pour secourir son amy, et tua le Tigre. On dit que ces animaux ont cet instinct d'aller attaquer entre cent personnes celui qui a tiré sur eux, et de laisser tous les autres pour s'attacher uniquement à luy" (Tachard, 1688: 68,69).

"Die kommissaris-generaal het dit aan ons vertel. Twee mans wat ver van enige woonplek af gewandel het, het 'n tier gewaar. Een van hulle het na die dier geskiet en hom gekwes, die tier het die man bespring en op die grond vasgepen. Toe die ander man besef in watter uiterste gevaar sy maat verkeer, het hy na die tier geskiet en sy kameraad in die bobeen gewond. Die tier was egter nie getref nie en het (nou) sy prooi gelos om die ander man te storm. Die eerste man het (weer) orent gekom, was betyds om sy vriend te help en het die tier doodgemaak. Daar word vertel dat hierdie diere instinkmatig uit 'n honderd mense die één sal uitkies wat op hom geskiet het, en dat hy dan alleenlik die één persoon sal aanval."

9.5.3 Uit: Choisy, Journal du voyage de Siam (1685-1686)

(i) Skermutseling met 'n "tier". Hierdie vertelling verskyn onder die datum 5 Junie 1685.

"On vient de rapporter de deux lieuës d'ici deux hommes blessez, et un tigre mort. Ces deux hommes passaient leur chemin avec chacun un fusil chargé: le tigre s'est jetté sur l'un: l'autre aussitôt l'a tiré, et a blessé son camarade: l'animal furieux a couru à celui qui le venoit de tirer: l'autre débarassé, et tout blessé qu'il estoit, lui a tiré entre les deux yeux, et l'a tué. Je ne scai si cela est bien clair, cela est au moins bien vrai" (Choisy, 1687: 74,75).

"Twee gewonde mans en 'n dooie tier is so pas van 'n plek ses myl hiervandaan hierheen gebring. Die twee mans was elkeen met 'n geweer op pad, toe die tier een van hulle bespring het. Die ander man het dadelik na die dier geskiet maar sy maat gewond, en die verwoede dier het die man bestorm wat so pas die skoot afgetrek het. Die eerste man, gewond soos wat hy was maar nou bevry uit die tier se greep, het die dier reg tussen die oë geskiet en hom doodgemaak. Ek weet nie of my vertelling baie duidelik is nie, maar dit is ten minste die reïne waarheid."

9.5.4 Uit: Weiss, "Les aventures de Guillaume Chenu de Chalezak" (1921)

Chenu, wat as skipbreukeling tussen 1686 en 1689 onder die Xhosas gewoon het, maak die volgende waarnemings:

(i) Jagmetodes van die Xhosas

"Le païs est remplie de gibier de toutes espèce, surtout de lièvres dont il y a une si grande quantité qu'on les tue souvent à coup de bâtons. Quand ils en prennent quelques-uns, ils ne cherchent point d'autre ragout, que le faire bouillir dans de l'eau sans les écorcher quand ils sont cuits, ils avalent poil et chair tous ensemble, mais ils ne mangent d'aucun poisson, soit de mer ou de rivière, ils le confondent tous sous le nom de poisson, je dis serpens, et croiroient mourir, s'ils en avoient goûté. Ils vont quelquefois à la chasse des lions et du tigre, dont leur troupeaux sont fort endommagés; quand ils en ont découvert quelques-uns, ils s'assemblent au nombre de 3 ou 4 cent personnes, qui prennent quatre ou 5 bœufs avec eux. Ils abatent tout autour de l'endroit où ils savent que le lion ou tigre s'est retiré, une grande quantité d'arbres, dont ils font comme une espèces de rempar(t), ils s'asient tous sur leur derrière aux dedans de l'enclos, tenant une espèce de bouclier, fait de peau de bœuf d'une main, et un javelot de l'autre, après cela ils font entrer les bœufs dedans. Lorsque le tigre sort de son fort pour les dévorer, ils les retirent et font des grands cris pour épouvanter la bête, qui ne manque pas de chercher une issue pour sortir, mais comme elle est renfermé de tous côtés, il faut qu'elle saute par dessus leurs têtes, alors ils se couvrent de leurs boucliers et lui enfoncent leur lancet dans leur ventre, lorsqu'elle veut passer.

J'ai fors souvent veu cete chasses, mais la première fois ce fut malheureusement pour moi, car le tigre étant venu précisément à l'endroit ou j'étois assis, comme je n'avois point de bouclier pour me couvrir, il sauta par dessus ma tête, et en sortant il me fit avec une de ces grifes une playe, dont je porterai la marque toute ma vie, je fus renversé par la violence du coup, et le tigre se sauva, depuis cela je fus plus précautionné" (Uit Weiss, 1921: 103,104).

"Daar is volop wild van alle soorte in hierdie land, veral springhase waarvan daar só baie is dat hulle dikwels met knuppels doodgeslaan word. Wanneer

dit gaar is, word die vel nie afgetrek nie, hulle sluk hare en vel net so in. Hulle eet egter geen vis nie, nòg sout- nòg varswatervis. Wat ek 'n slang noem, noem hulle by dieselfde naam as vis en glo dat hulle sal sterf as hulle daarvan eet. Soms maak hulle jag op leeus en tiers wat baie skade onder hulle vee aanrig. Wanneer hulle op die skuilplek van 'n paar afkom, kom drie- of vierhonderd van hulle byeen en neem hulle vier of vyf beeste met hulle saam. Reg rondom die plek waar hulle weet die leeu of die tier geskuil lê, kap hulle 'n groot klomp bome af waarvan hulle 'n soort verskansing bou. Hulle gaan sit almal agter of binne hierdie bolwerk, elk met 'n soort skild wat van beesvel gemaak is in die een hand, en 'n spies in die ander hand. Die beeste word dan binnege laat. Wanneer die tier uit sy skuilplek kom om die vee te verskeur, word die beeste teruggetrek en word daar vreeslik geskreeu om die dier te verskrik wat dadelik 'n uitkomplek soek, maar omdat die bolwerk aan alle kante toegemaak is, moet die dier bo-oor hulle koppe spring. Met hul skilde as beskerming steek hulle dan hul spiese diep in die dier se maag in wanneer hy bo-oor hulle spring.

"Ek het baie dikwels gesien hoedat hierdie jag uitgevoer word, maar die eerste maal het dit sleg gegaan met my, want die tier het presies na die plek gekom waar ek gesit het. Hy het oor my kop gespring, en omdat ek geen skild gehad het om myself mee te bedek nie, het hy my met die verbygaan met een van sy naels verwond, waarvan ek my lewe lank die letsel sal dra. Die geweld van die slag het my onderstebo gestamp en die tier het weggekom. Sedertdien was ek versigtiger."

9.5.5 Uit: La Loubère, Du royaume de Siam (deel II, 1691)

(i) Hottentotte maak jag op leeu:

"Ils ont du courage jusqu'à l'intrepidité. Ils viennent quelquefois à bout d'un lion, pourvû qu'ils ayent ou assez de peaux, ou assez de hardes pour bien garnir leur bras gauche. Ils le mettent ainsi dans lagueule de cet animal, & ils le percent d'un dard ou d'un couteau qu'ils auront à la main droite. S'ils sont deux, l'un tuë le lion tandis que l'autre l'amuse. S'ils sont plusieurs, & qu'ils n'ayent rien pour se garantir des coups du lion, ils ne laissent pas de s'exposer tous à la fois: l'un d'eux périt d'ordinaire, mais le lion périt aussi par le coups que les autres luy donnent. Quelquefois ils se sauvent tous, & se defont du lion"
(La Loubère, 1691: 108).

La Loubère skryf met agting van die Hottentotte se onverskrokkenheid. Om dit te illustreer, beskryf hy hoe hulle te werk gaan om 'n leeu dood te maak. Een van hulle draai naamlik sy linkerarm in velle toe wat hy dan vir die leeu

uithou om in sy bek vas te gryp. Wanneer dit gebeur, steek dieselfde man die leeu met sy regterhand dood met 'n spies of mes. As daar twee Hottentotte is, maak één die leeu dood terwyl die ander die dier besighou (terg)."

La Loubère voeg by dat een van die man gewoonlik aan sy wonde beswyk, maar die leeu ook (en dit dus die moeite werd is). Soms gebeur dit dat al die betrokke mans skotvry daarvan afkom.

9.5.6 Uit: Lacaille, Journal historique du voyage fait au Cap de Bonne-Espérance (1751-1753)

(i) Olifantjag

"C'est toujours dans le voisinage des rivières qu'on cherche ces animaux pour leur donner la chasse: cette chasse s'exécute ainsi. Trois Cavaliers bien montés se disposent à attaquer la bête. Deux sont en plaine, & un troisième épie le moment où l'animal sauvage vient se désaltérer à quelque fleuve voisin de la plaine. Le troisième Cavalier, qui est d'intelligence avec les deux autres, est l'agresseur. Il attaque l'Eléphant en le percant d'un coup de lance, pendant qu'il boit. L'animal blessé entre en courroux, & poursuit le Cavalier, qui l'attire dans la plaine. L'un des deux autres Cavaliers s'empresse de délivrer son compagnon, en courant sus à l'Eléphant, & le perce à son tour d'un nouveau coup de lance.

L'animal oubliant le premier agresseur, poursuit le second, & le troisième Cavalier, qui est encore frais, court sur lui, & l'ayant atteint, lui décharge un troisième coup de lance. Le second Cavalier est pareillement oublié; l'Eléphant poursuit le troisième, dans le dessein de décharger sur lui toute sa fureur: cependant il perd une grande quantité de son sang que sa colère fait ruisseler avec abondance. S'il conserve encore assez de force pour survivre aux attaques, le premier Cavalier recommence son manège, & les deux autres ensuite jusqu'à ce que l'Eléphant tombe d'épuisement.

C'est alors que sans aucun risque on s'approche de l'animal abattu; on lui scie l'ivoire, qui est long à proportion de l'âge & de la force. Cette chasse est dangereuse sur les terrains qui ne sont pas bien aplanis. En voici une preuve. Trois frères Hollandois, qui avoient gagné des sommes immenses à ces sortes de chasses, étoient sur le point de s'en retourner dans leur patrie, pour y jouir tranquillement des biens qu'ils avoient amassés. Ils voulurent, avant de partir, exécuter une dernière chasse à l'Eléphant pour leur plaisir; malgré le soin qu'ils avoient eu de faire rechercher & aplanis les conduits ou taupinières de la plaine où ils devoient chasser, un de ces conduits échappa aux attentions de ceux qui avoient été chargés de les rechercher.

La chasse commença avec beaucoup de succès. Le second agresseur, après avoir donné son coup de lance, gagna la plaine. Son cheval posant les deux pieds de devant sur une taupinière, s'abattit, & donna à l'Eléphant le tems de le joindre.

L'animal en fureur saisit le Cavalier avec sa trompe, le démonte de son cheval, & le couche par terre. Il prend le cheval avec cette même trompe, & le jette à cent pas. Il revient au Cavalier qu'il saisit de nouveau. Il jette cet infortuné Chasseur le plus haut qu'il lui est possible, & lui tend un de ses ivoires pour le recevoir. Le Cavalier tombant d'aussi haut sur cette dent, en est percé d'outre en outre, & comme empalé par le milieu du corps. L'animal sauvage eut la constance de le tenir dans cet état pendant un long espace de tems, tourné vers les deux autres Cavaliers; & sembloit prendre plaisir aux cris inouis que ce malheureux poussoit"
(Lacaille, 1776: 158-162).

Lacaille (1776: 158-160) vertel dat die jag op olifante aan die Kaap altyd in die omgewing van 'n rivier onderneem word, en dat drie ruiters op goeie perde in oorleg met mekaar soos volg te werk gaan: Twee van hulle neem op die vlakke stelling in, terwyl die derde ruiter by die rivier wag op die olifant wanneer hy kom waterdrink. Hy val dan die olifant met 'n spies aan en lok die verwoede dier die vlakke in waar die ander twee ruiters wag. Hulle steek hom dan om die beurt met hulle spiese, en as die olifant wat sodoende baie bloed verloor nog die krag het om een van die aanvallers te bestorm, word sy aandag telkens deur 'n spiessteek van een van die ander ruiters afgetrek. Hulle hou so aan totdat die dier van uitputting en bloedverlies dood neersak.

Lacaille (160-162) was egter getuie van 'n keer toe hierdie manier van jag nie so vlot verloop het nie. Hy skryf:

"Hierdie manier van jag is gevaarlik op terrein wat nie mooi gelyk is nie, en hier is 'n bewys daarvan: Drie Hollandse broers, wat 'n fortuin gemaak het uit dié soort van jag, het op die punt gestaan om na hul vaderland terug te keer, om rustig dáár die rykdom te geniet wat hulle verwerf het. Hulle wou graag voor hulle vertrek, 'n laaste keer en vir hulle eie plesier, 'n olifant jag. Ten spyte van die sorg waarmee hulle die slote en molshope in die vlakke waar die jag sou plaasvind laat uitsoek en gelykmaak het, het een van hierdie slote nie onder die aandag gekom van dié wat aangestel was om die opdrag uit te voer nie.

"Aanvanklik was die jag baie suksesvol. Die tweede aanvaller het, nadat hy sy spiessteek gegee het, na die gelykte teruggekeer. Sy perd het egter met sy twee voorpote in 'n molshoop getrap en neergeslaan, wat die olifant 'n kans gegee het om hom in te haal.

"Die verwoede dier gryp die ruiter met sy slurp vas, ruk hom van sy perd af en gooi hom plat op die grond neer. Met daardie selfde slurp lig die dier op

op en slinger hom 'n honderd tree ver. Hy kom terug na die ruiter en gryp hom 'n tweede keer vas. Hy gooi die stomme ruiter so hoog in die lug as wat hy kan, en staan reg om hom op een van sy tande te laat land. Die ruiter wat van bo-af reg op die tand val, is dwarsdeur deurboor, asof hy deur die middel van sy liggaam op 'n paal ingeryg is. Die wilde dier het die krag gehad om hom vir 'n lang tyd in hierdie posisie voor die twee ander ruiters te hou, en dit het gelyk asof dit hom plesier verskaf om die verskriklike geskreeu van die arme man aan te hoor".

9.5.7 Uit: Delalande, Précis d'un voyage au Cap de Bonne Espérance (1822)

(i) Seekoeijag

"Après six semaines de recherches inutiles dans les marais qui bordent le Berg-River, au moment où je me disposois à partir, désespéré de n'avoir pu me procurer l'hippopotame dont la recherche étoit un des principaux motifs de mon voyage, un de mes hottentots que j'avois envoyé à la découverte vint m'annoncer qu'il en avoit entendu crier dans le voisinage des joncs qui bordent le fleuve. Cette nouvelle me transporta de joie; il n'y avoit pas un moment à perdre; mes gens, mon neveu et moi nous nous armâmes; j'étois prévenu que le moindre bruit avertiroit ces animaux vigilans de notre présence; nous en étions à un quart de lieue; il fallut nous courber, et ce fut presque en rampant que nous fîmes le chemin qui nous séparoit d'eux. A quelque distance, nous nous séparâmes, après être convenus de tirer sur le plus gros de la troupe. Mon coup de fusil et ceux de mes hottentots l'atteignirent, je le vis tomber et je poussai un cri de joie; les autres hippopotames se précipitèrent dans le fleuve avec un bruit épouvantable, le blessé se releva et vint fondre sur moi (ne sachant sans doute où il alloit, et je dois m'estimer heureux qu'il n'ait pas été se jeter dans le fleuve qui l'eût porté à la mer); un second coup de fusil l'étendit mort à mes pieds. J'en ai rapporté la peau et le squelette; l'un et l'autre serviront à prouver combien sont inexactes les descriptions qu'on a faites de cet animal" (Délalandé, 1822: 6, 7).

"Ná ses weke se nuttelose gesoek in die moerasse langs die Bergrivier, net toe ek my begin gereedmaak om te vertrek, moedeloos omdat ek nie 'n seekoei in die hande kon kry nie wat immers een van die hoofdoele van my ekspedisie was, het een van my Hottentotte wat ek gestuur het om te gaan verken, my kom vertel dat hy seekoeie in die omgewing van die biesies langs die rivier gehoor het. Hierdie nuus het my groot vreugde verskaf; ons kon nie bekostig om 'n oomblik te verloor nie. My helpers, my broerskind en ek het ons wapens geneem. Ek is gewaarsku dat die kleinste geluidjie ons teenwoordigheid aan hierdie opletende diere sou verrai. Ons was sowat een en 'n half myl van hulle af en moes gebukkend loop; ons het byna die hele afstand soontoe handeviervoet gekruip. Nadat ons ooreengekom het om na die grootste van die

trop te skiet, is ons h entjie van die seekoeie af onder mekaar uit. My geweerskoot sowel as dié van my Hottentotte het die seekoei getref; ek het hom sien val en hard uitgeroep van blydschap. Die ander seekoeie is met h verskriklike lawaai vinnig die rivier in, die gewonde het orent gekom en homself in my rigting gegooi (hy het sekerlik nie geweet wat hy doen nie, en ek kan bly wees dat hy nie die rivier in is nie, wat hom na die see sou wegspoel). Ná h tweede skoot het hy dood uitgestrek aan my voete gelê. Ek het die vel en die geraamte met my saamgebring; albei sal kan bewys hoe foutief die beskrywing is wat tot dusver van hierdie dier gemaak is."

9.5.8 Uit die vertellings van h anonieme Franse jagter in suidelike Afrika (Voyage d'un chasseur, 1839: 273 en 276)

(i) Gewetenloosheid van h grootwildjagter

Soos uit die volgende twee uittreksels blyk, was hierdie jagter klaarblyklik taamlik gewetenloos. Dit herinner aan sy tydgenoot Delegorgue, wat dikwels h onregverdige slagting op tou gesit het; dit was moontlik ook kenmerkend van die algemene jagtersmentaliteit van blankes in die vroeë negentiende eeu. h Uitsondering sou die jag van wetenskaplikes soos Délalandé wees wat tot bevordering van die wetenskap h versameling wou opbou (in teenstelling met iemand soos Delegorgue wat onder die dekmantel van h "natuurvorser" sy slagting voortgesit het).

"Et, enfin, faut-il l'avouer? Un pen blasé sur les grandes chasses, je ne songeais presque plus qu'à tirer de jolis oiseaux (...) qui se présentaient au bout de mon fusil, sans m'exposer aux inconvéniens d'une longue course, par une chaleur étouffante ... (1839: 276).

"En nou ja, sal ek dit maar erken? Ek was al h bietjie ongeërg oor grootwildjag, en het my byna uitsluitlik besig gehou met die skiet van mooi voëltjies wat in my visier versier verskyn het, sonder dat ek my aan die ongerief van h lang jagtog in die versmorende hitte hoef blootgestel het" (1839: 276).

(ii) Seekoeijag

In Namakwaland word seekoeie met die hulp van Namakwas en die jagter se eie helpers (Hottentotte van die Kaap) afgemaai:

"J'organisai mon monde en quatre troupes auxquelles se joignit un détachement des naturels; deux d'entr'elles descendirent les rives du cours d'eau, tandis que les deux autres le remontaient; et, me tenant au centre du mouvement pour le diriger, j'ordonnai à tous les chasseurs de se porter à pas

lents vers moi, en poussant de grans cris et en tirant des coups de fusil sur le rivage, pour effrayer les hippopotames qui pourraient se trouver dans l'espace que comprenait cette battue: la manœuvre nous réussit parfaitement; car, en peu de temps, nous en tuâmes plusieurs dont la chair fut, en grande partie, distribuée au kraal des Namaquas, en reconnaissance de leur coopération, bien qu'elle nous eût plutôt embarrassés que servis, tant ces gens étaient maladroits et peureux" (1839: 273).

"Ek het my helpers, waaronder ook 'n klompie van die inboorlinge, in vier groepe verdeel: twee van die groepe het die oewers van die rivier afgeklim, terwyl die ander twee groepe bo-op stelling ingeneem het. Ek self het tussen hulle stelling ingeneem om die beweging te lei en het beveel dat al die jagters stadig vorentoe moet beweeg, terwyl hulle hard skree en geweer=skote in die rigting van die oewer aftrek, om seekoeie wat moontlik deur ons optrede vasgekeer kon wees, te verskrik. Hierdie plan het uitstekend geslaag, want in 'n kort tydjie het ons verskeie (seekoeie) doodgemaak waarvan ons die vleis grotendeels onder die Namakwas uitgedeel het as 'n dankbetuiging vir hul samewerking, hoewel hulle meer in ons pad was as iets anders, só lomp en skrikkerig was hierdie mense."

9.5.9 Uit: Delegorgue, Voyage eu Afrique australe (dele I en II, 1847)

(i) Jag op 'n luislang

Delegorgue (deel I, 1847: 268) vertel dat hy op 15 Julie 1840 die volgende avontuur met 'n luislang beleef het. Hy het naamlik die slang van dertien voet lank aan die stert gegryp net toe die ongedierte besig was om in sy skuilplek in te verdwyn, en hom met 'n taamlike gesukkel uit die gat uitgeruk. In die proses verloor die jagter egter sy balans en bevind hy homself plat op die grond langs die slang. Wat nou gemaak?

"Un bâton que je vis à terre me tira d'embarras. Je passai auprès, le saisis et quittai la queue. Je sautai à la tête. Le boa la releva menaçante. D'un coup je la forçai à s'incliner. Je posai le pied sur elle, et, vainqueur, je saisis de la droite mon ennemi à la nuque. Alors je dus encore le trainer pour éviter la queue qu'il essayait toujours de ramener vers moi. Durant cette opération, de la gauche je dénouai ma cravate, que je lui passai au cou, l'assujettissant par un tour mort et deux demi-clefs, et, après avoir fixé l'autre extrémité à une grosse branche peu élevée, je contemplai ce que certaines personnes appelleraient un monstre, et je me pris à le trouver énorme. C'était une femelle de forte taille, pesant plus de 150 livres" (Delegorgue, deel I, 1847: 270).

"n Stok wat ek op die grond sien lê, red my uit die penarie. Ek seil soontoe, gryp dit en los (die slang se) stert. Toe bespring ek die luislang se kop wat hy dreigend orent hou. Met n hou dwing ek hom om plat te lê. Ek trap sy kop vas met my voet, en as oorwinnaar gryp ek met my regterhand die vyand aan sy nek. Ek moes hom toe nog steeds rondsloop om sy stert te vermy waarmee hy my nog altyd wou aanval. Terselfdertyd het ek met my linkerhand my krawat afgehaal en dit om sy nek gedraai, en hom met n paar goeie wurg= knope tot onderdanigheid gedwing. Nadat ek die ander punt (van die krawat) aan n lae, dik tak vasgebind het, het ek die dier bekyk wat deur sommige mense n monster genoem word, en het ek hom (ook) in my oë enorm gevind. Dit was n besonder groot wyfie, wat meer as 150 pond geweeg het."

(ii) Bloedbad van olifante

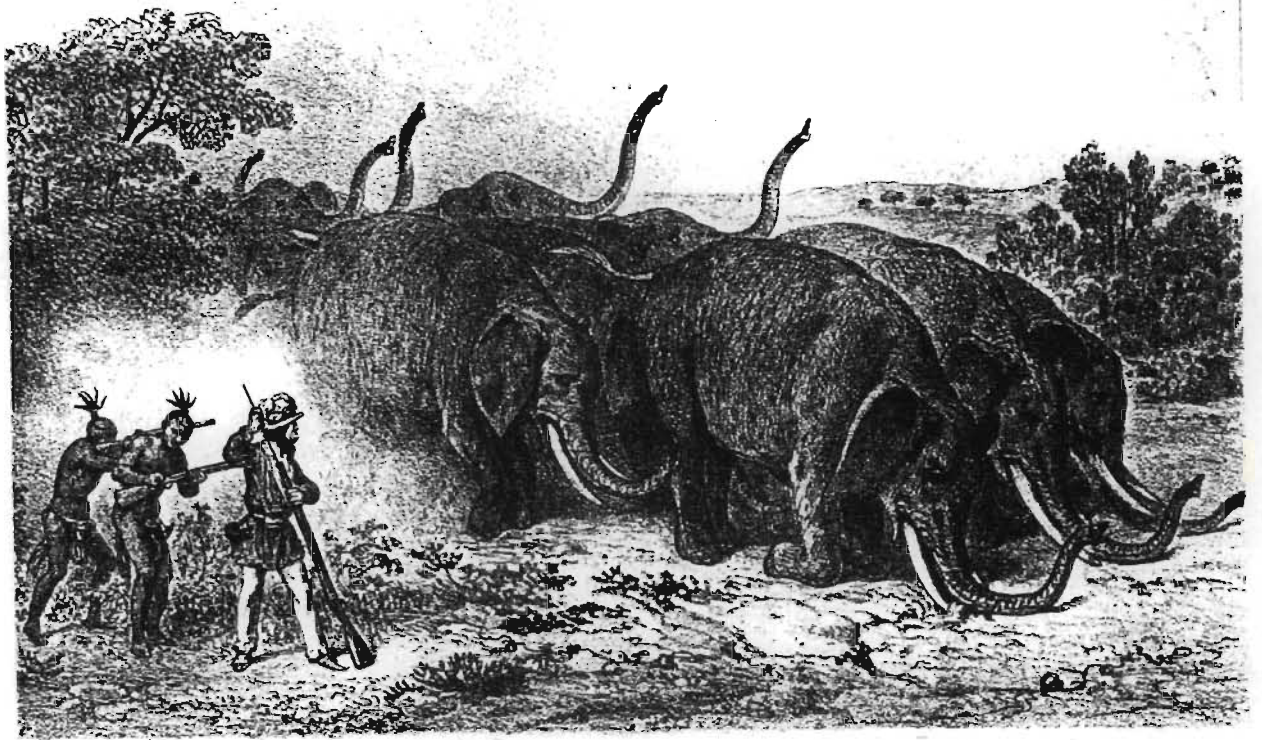
Delegorgue en sy twee helpers Boulandje en Kotchokana kom n hele trop olifante teë:

"Je prends le premier, je le tire: il tombe, s'affaissant sur les genoux. Kotchobana s'adresse au second, qui tombe également agenouillé sur le premier. Boulandje tire: son éléphant tombe, aussi groupé sur les deux premiers, et tous les suivants jusqu'au onzième s'agenouillent successivement.

Bon Dieu! vingt fusils, quarante fusils chargés, si nous les eussions eus là! Attrape à recharger! garçons, et leste.' Et le rire né de cette scène grotesque nous ôtait de la force et de la vitesse; les bras nous en tombaient. C'est qu'il leur fallut du temps pour se dépêtrer les uns des autres, tant ils étaient entassés pêle-mêle. A l'un des derniers, j'eus encore celui d'adresser un souvenir dans la culotte.

Un seul restait sur place, mais debout et paraissant nous défier; nous vîmes aussitôt qu'il était démonté de l'humérus: c'était celui de Kotchobana. A quatre ou cinq reprises différentes, j'essayai de me porter de manière à l'avoir aux trois quarts; mais arrivé là, l'éléphant, comme s'il eût eu conscience de mes desseins, me chargeait jusqu'à ce que la crainte de tomber le retint. Je dus pour réussir envoyer Boulandje faire diversion de l'autre côté, et alors ma balle dans la cervelle le fit s'affaïsser mort comme un édifice auquel on enlèverait sa base. Jamais de ma vie de chasseur, et je crois bon de le dire, je n'avais été ni ne fus depuis témoin d'un fait du genre de celui que je viens de signaler; cependant je ne suis pas éloigné de croire qu'il existe chez ces animaux réunis en troupe un esprit d'imitation qui tend à leur faire faire à tous ce qu'ont fait les premiers" (Delegorgue, deel II, 1847: 36, 37).

Hierdie vertelling is selfs geïllustreer:

(Delegorgue, deel II, 1847, tussen pp. 36 en 37)

"Ek mik na die eerste en skiet: hy is getref en stort neer op sy knieë.
Kotchabana mik na die tweede, wat eweneens gekniel neerval op sy voorganger.
Boulandje skiet: sy olifant stort ook neer op sy knieë by die twee eerstes,
en die daaropvolgende elf olifante sak een na die ander neer op hulle knieë.

"Goeie Hemel! As ons maar net twintig, of veertig gelaaide gewere daar kon gehad het! Laai gou weer kêrels, en vinnig! Die lagwekkendheid van hierdie groteske toneel het ons van krag en spoed beroof: Ons het ons slaggelag.

Hulle het tyd nodig gehad om uit die bondel uit op te staan, só deurmekaar was hulle opeengehoop. Ek het nog as 'n aandeking vir hulle een van die agterstes in die agterstewe geskiet.

"'n Enkele een het regop bly staan en dit het gelyk asof hy ons uitdaag; ons het dadelik gesien dat sy bobeen afgeskiet was: dit was die olifant wat Kotchobana geskiet het. Vier of vyf keer het ek probeer om 'n posisie in te neem vanwaar ek sowat 'n driekwart van hom sou kon sien maar elke keer het die olifant, asof hy bewus was van my planne, my gestorm totdat sy vrees om neer te val hom daarvan weerhou het. Om in my doel te slaag, moes ek Boulandje na die ander kant toe stuur om die olifant se aandag af te trek, en toe het my koeël deur sy brein hom dood laat neerstort soos 'n gebou waarvan 'n mens die fondament weggeneem het. Nog nooit in my lewe as 'n jagter, en ek dink dis nodig om (dit hier) te sê, was ek ooit vantevore of ooit daarna die getuie van 'n gebeurtenis soos dié waarvan ek so pas vertel het nie. Hoe dit ook sy, lyk dit vir my asof daar 'n gees van nabootsing heers by hierdie diere sodra hulle as 'n trop saam is, wat geneig is om hulle almal (presies) te laat doen wat die voorstes doen."

(iii) Inboorlinge maak jag op 'n leeu

Delegorgue beskryf die manier waarop hy die sogenaamde "kaal-Kaffers" (deel II, 1847: 168) wat op die grense van die Kaapkolonie woon, sien jag maak het op 'n leeu:

"L'un d'eux, porteur d'un vaste bouclier de buffle épais et dur auquel a été donné une forme concave, s'approche le premier de l'animal et lui lance hardiment une assagaye. Le lion bondit vers son agresseur; mais l'homme s'est laissé tomber à plat sur la terre, et son bouclier le recouvre de même que ces cônes marins adhérent aux rochers sans permettre la moindre prise. Un instant de satisfaction s'écoule pour l'animal indécis, puis il essaie ses griffes et ses dents sur la partie supérieure du bouclier, qui les voit glisser sans effet produit. Il redouble en y mettant plus de force, et alors, cerné par la bande d'hommes armés, son corps est tour à tour percé de vingt, de cent assagayes à la hampe trémoussante qu'il s'imagine recevoir de l'homme qu'il tient sous lui. Les assaillants se retirent, le lion s'affaiblit bientôt et tombe à côté du Cafre à la carapace, lequel a soin de ne se dégager que quand le terrible animal ne donne plus signe de vie" (Delegorgue, deel II, 1847: 168, 169).

"Een van hulle wat 'n enorme, hol skild dra wat van dik, harde buffelvel gemaak is, nader eerste die dier en gooi dapper na hom met 'n assegaai. Die leeu spring (dan) in die rigting van sy aanvaller, maar die man val plat op die grond neer, en sy skild bedek hom op dieselfde manier as wat 'n seeskulp aan

h rots vasklou en h mens geen vashouplek daaraan kan kry nie. Na h oomblik van tevredenheid toets die onseker dier sy naels en sy tande op die skild, maar dit gly af sonder om enige resultaat te lewer. Hy probeer weer, hier= die keer met meer krag, maar dan, omring deur h klomp gewapende mans, word sy liggaam met twintig, met honderd trillende assegaaië om die beurt deurboor wat hy meen afkomstig is van die man wat hy onder die skild vashou. Die aanvallers trek (dan) terug, die leeu verswak vinnig en val neer langs die swarte met die skild, wat versigtig is om nie sy verskyning te maak voordat die vreeslike dier geen teken van lewe meer toon nie."

(iv) h Franse matroos jag olifante

Delegorgue vertel skertsend die volgende in verband met h Franse matroos, ene Louis, wat h ruk by hom in sy kamp vertoef het en graag h olifant wou skiet. Die matroos is besig om die bloedspoor van h gekwete olifant te volg:

"Sans s'inquiéter s'il se perdrait ou s'il passerait la nuit dans les bois, il reprit sa course en suivant les traces tachées de sang: sa persévérance fut récompensée. Une branche casse tout proche, l'éléphant et Louis sont à se toucher. Un énorme coup résonne, l'animal tombe, et mon Provençal songeait à lui couper la queue pour avoir son titre de possession, quand il se ravise et recharge son arme; mais il n'avait pas fini que le blessé se relève et part, au grand et long étonnement de l'ex-matelot, qui le regarde la bouche ouverte, s'imaginant voir sur sa trompe, ses oreilles et sa queue, se jouer comme le feu de Saint Elme.

Revenu à lui, Louis se démène tel qu'un diable dans de l'eau bénite. Il eût dans sa colère voulu tordre le canon de son fusil; de la crosse il en frappait la terre comme si son intention eût été de la crevasser à 500 pieds pour s'engloutir lui-même. Oh! quelle sottise il s'accusait d'avoir commise en ne suivant pas sa première idée! Il eût retenu l'éléphant par la queue; il lui eut fait de son couteau une large incision au ventre; il fût monté par ce *trou au chat* dans cette hune de nouveau genre, de laquelle il eût envoyé en assagaye sur le pont tout le filin qu'elle contenait, ce qui voulait dire qu'il eût arraché à l'animal ses entrailles. Oh! si des circonstances aussi belles se présentaient encore à lui, Louis n'était pas homme à les laisser s'échapper; ainsi jurait-il, ainsi voulait-il faire.

Au bout d'un quart d'heure, voici qu'un autre éléphant traverse devant Louis, qui le tire. L'animal tombe comme le premier; cette chute est pour Louis une immense consolation, la seule possible; et tandis qu'il se laisse aller à son parfum, pendant qu'il recharge son arme, tout en songeant à la queue qu'il ne faut jamais oublier de couper, l'éléphant se relève, semble faire une grimace au chasseur et détale sans laisser son adresse.

Cette fois le matelot, foudroyé de stupéfaction, reste béant deux heures; quatre heures le virent collé à la même place. 'Je rêve, se disait à lui-même l'ex-marin; pourquoi

me fatiguer les jambes à monter là haut? je suis dans mon hamac: on a le quart en bas, c'est pour dormir'. Une sorte de sifflement le tira de son sommeil imaginaire; il croyait entendre le sifflet du maître appelant les tribordais au quart. Ce maître n'était autre qu'un éléphant qui passait à 40 pas; mais Louis ne tira point: il était trop certain d'un troisième résultat en tout semblable aux deux premiers.

Il y avait trois heures que le soleil était couché quand notre héros arriva tout triste au camp" (Delegorgue, deel II, 1847: 198-200).

"Sonder om daaraan te dink dat hy moontlik kan verdwaal of dat hy die nag in die bosse sal moet deurbring, spring hy weer weg en volg hy die bloedspoor: sy deursettingsvermoë sou beloon word. 'n Tak breek naby aan hom, die olifant en Louis is binne raakafstand van mekaar. 'n Geweldige knal, die dier slaan neer, en ons Fransman van Provence was besig om dit te oorweeg om die dier se stert as teken van sy eiendomsreg af te sny toe hy daarteen besluit en weer sy geweer laai. Dit was egter nog nie gedaan nie toe die gekwete dier weer opstaan en die pad vat, tot die groot verbasing van die eertydse matroos wat hom oopmond agterna kyk en daarvan oortuig is dat hy droom.

"Wanneer hy weer by sy positiewe is, gedra Louis hom soos 'n duiwel wat in geheiligde water losgelaat is. In sy woede sou hy graag die loop van sy geweer nek omdraai; met die kolf het hy op die grond geslaan asof hy die aarde 500 voet wou laat oopskeur om hom in te sluk. Ag! Hoe het hy homself nie verwytdat dat hy nie sy eerste plan uitgevoer het nie! Hy sou die olifant aan sy stert vasgehou het sodat hy nie kon wegkom nie, hy sou met sy mes 'n groot sny in die dier se maag gemaak het, hy sou in hierdie opening opgeklim het vanwaar hy met sy assegaai die inhoud van die ingewande na benede sou gooi, met ander woorde, hy sou die dier se binnegoed uitgeruk het. Ag, as hy maar net weer so 'n goeie kans kon kry, dan was hy, Louis, nie 'n kêrel wat dit sou laat verbygaan nie; so het hy gesweer en wou hy graag doen.

"Na 'n kwartier loop daar nóg 'n olifant voor Louis verby, en hy skiet hom. Die dier slaan neer soos die vorige: Dit is vir Louis 'n geweldige troos en die enigste wat hom beter kan laat voel. Terwyl hy homself oorgee aan die heerlikheid van die oomblik, terwyl hy weer sy geweer laai en dink aan die stert wat 'n mens nooit moet vergeet om af te sny nie, staan die olifant weer op, lyk asof hy vir die jagter 'n gesig trek en gee pad sonder om sy adres te laat.

"Hierdie keer het die matroos, stomgeslaan van verbystering, vir twee uur lank so bly staan; na vier ure het hy nog net so op dieselfde plek gestaan. 'Ek

deur (nou) na die dek te klim? Ek is in my hangmat, ek is nie aan diens nie, dis slapenstyd.' 'n Soort gefluit ruk hom wakker uit sy denkbeeldige slaap, hy het gemeen dit is die kaptein wat die matrose roep om aan diens te kom. Hierdie kaptein was egter niks anders as 'n olifant wat besig was om sowat veertig tree daarvandaan verby te stap nie. Louis skiet geen skoot nie, hy was séker dat die resultaat dieselfde as die vorige twee kere sou wees.

"Drie ure ná sonder het ons held treurig by die kamp aangekom."

9.5.10 Uit: Meunier, Les grandes chasses (1877)

(i) Leeu leer om kragtige wapens met respek te bejeën

"Sur la distinction que le lion de l'Afrique australe établit entre le blanc et le nègre, tous les Africains sont d'accord.

Un matin, raconte M. Moffat, après avoir passé la nuit couché par terre à la porte de la cabane où reposait avec sa femme l'homme le plus marquant du village, je leur dis que j'avais entendu remuer de l'autre côté de la haie d'épines à l'abri de laquelle j'étais couché; j'en concluais qu'une partie du bétail devait s'être échappé pendant la nuit. 'Non, répliqua mon hôte, j'ai vu la *trace* ce matin: c'était le lion;' et il ajouta que, quelques nuits auparavant, ce lion avait franchi la haie à l'endroit même où j'étais couché et qu'il s'était emparé d'une chèvre avec laquelle il s'était sauvé par un autre côté de l'étable. Puis il me montra des restes de nattes qu'il avait arrachés de sa cabane et qu'il avait brûlés pour effrayer l'animal. Je lui demandai comment il avait pu avoir l'idée de me faire coucher précisément en cet endroit. "Oh! reprit-il, le lion n'aurait pas eu l'audace de sauter sur "vous."

Sans doute, il ne faudrait pas absolument s'y fier, mais, puisque le lion peut apprendre à craindre l'homme, on comprend qu'il ait bien plus de respect pour le blanc si puissamment armé, que pour le noir" (Meunier, 1877: 92, 93).

"Dat die leeu van Afrika onderskeid tref tussen die blanke en die neger, is 'n feit waaroor al die inwoners van Afrika dit eens is.

"'Een oggend,' vertel mr. Moffat, 'nadat ek 'n nag op die grond deurgebring het naby die deur van 'n hut waar die vernaamste man van die stat saam met sy vrou geslaap het, het ek aan hulle gesê dat ek iets hoor roer het aan die ander kant van die doringomheining waar ek geskuil het om te slaap; ek het gemeen dat 'n deel van die vee waarskynlik gedurende die nag losgekom het. 'Nee,' antwoord my gasheer, 'ek het vanoggend die spoor gesien: dit was 'n leeu,' en hy voeg by dat hierdie leeu 'n paar nagte vantevore oor die heining gespring het presies waar ek gelê en slaap het, en dat hy met 'n bok weggekom

het aan die ander kant van die kraal. Toe wys hy my die oorblyfsels van grasmatte wat hy uit sy hut gegryp en aan die brand gestee het om die dier te verskrik. Ek het hom gevra hoe hy daaraan kon dink om my op daardie presiese plek te laat slaap. 'Ag!' sê hy, 'die leeu sou nooit die moed gehad het om op u te spring nie.'

"n Mens moet sekerlik nie té veel waarde (aan hierdie stelling) heg nie, maar aangesien n leeu kan aanleer om die mens te vrees, is dit te verstane dat hy meer agting vir die blanke met sy magtige wapens sal hê as vir die swartes" (Meunier, 1877: 92,93).

(ii) Die leeu en die Hottentot

"Un vieil Hottentot, s'en retournant chez lui, aperçut un lion qui paraissait le suivre. Au bout d'une heure ou deux, il ne douta plus; le lion le suivait. Il pensa naturellement que l'animal n'attendait que la nuit pour se jeter sur lui. La situation était critique; d'une part, le pauvre diable savait qu'il ne pourrait arriver à son village avant la nuit; d'autre part, il n'avait pour toute arme qu'un bâton.

Toujours cheminant, non sans tourner le tête de temps en temps, notre homme songeait. Que faire? Et la réponse ne venait pas. La campagne était absolument nue; pas un arbre; nul refuge. Enfin, il eut une idée.

On trouve en ces endroits des rochers d'une hauteur parfois assez considérable, qui, d'un côté, se réunissent au sol environnant par une pente presque insensible, tandis que, de l'autre, ils sont taillés à pic et forment précipice. Ils nomment cela un *klipron*.

Trouver un *klipron* devint l'idée fixe du vieil Hottentot, et s'écartant de sa route, il chercha, trouva.

Le voici qui gravit la pente douce. Il gagne le sommet, arrive au bord coupé verticalement, s'y assied les jambes pendantes et regarde derrière lui. Le lion s'était arrêté, trouvant cette manœuvre louche.

Ils restent ainsi, l'homme assis, la bête debout, jusqu'à ce qua la nuit commence à se faire. Alors le Hottentot se laisse glisser sur une saillie de la paroi verticale, s'y tient debout, ôte prestement son chapeau et son manteau, en affuble son bâton, élève ce mannequin au-dessus de sa tête et au-dessus du rocher, et attend.

Il n'attendit pas longtemps. Pendant ces préparatifs le lion était monté en tapinois. Il voit le mannequin, croit voir le Hottentot, s'élançe, et tombe la tête la première dans le précipice. Alors l'homme de s'écrier: *t'Katsi! t'Katsi!* interjection qui renferme un million d'injures" (Meunier, 1877: 98, 99).

"n Bejaarde Hottentot wat op pad huis toe was, het n leeu gewaar wat gelyk het asof hy hom agtervolg. Ná n uur of twee was hy seker daarvan: die leeu

was besig om hom te agtervolg. Hy het natuurlik gedink dat die leeu net gewag het dat dit donker moet word om hom te storm. Die toestand was kritiek; in die eerste plek het die arme drommel besef dat hy nie sy stat sal haal voor donker nie, en in die tweede plek het hy net 'n kerie as wapen gehad.

"Terwyl hy aanstap en elke nou en dan omkyk het die kêrel diep gedink. Wat kon hy doen? Hy kon nie aan 'n oplossing dink nie. Die veld was heeltemal kaal, daar was nie 'n enkele boom of skuilplek nie. Uiteindelik het hy 'n plan bedink.

"'n Mens kry in dié omgewing rotse wat in sommige gevalle taamlik hoog is, wat aan die een kant met 'n baie effense val die grond raak terwyl dit aan die ander kant só 'n steil piek vorm dat dit soos 'n afgrond is. Die mense noem dit 'n 'klipron'.

"Om nou 'n 'klipron' te vind was die bejaarde Hottentot se plan, hy het wegge-dwaal van die paadjie af, hy het gesoek en een gevind.

"Hier klim hy nou teen die effense steilte uit tot bo, dan kom hy by die rand wat die rots vertikaal sny. Hy gaan sit daarop, laat sy bene oor die rand afhang en kyk om. Die leeu het gaan stilstaan omdat hy hierdie manuever (van die Hottentot) onrusbarend vind.

"Hulle bly só, die man sittende, die dier staande, totdat dit begin skemer word. Toe glip die Hottentot na 'n rotslysie aan die vertikale kant van die rots, en terwyl hy regop daarop staan haal hy haastig sy hoed af en trek sy baadjie uit. Hy rangskik die klere op sy kerie, en lig hierdie "pop" bokant sy kop en bokant die rots uit, en wag.

"Hy het nie lank moes wag nie. Terwyl hy besig was het die leeu stilletjies by die 'klipron' opgekruip. Hy sien die pop, dink dit is die Hottentot, spring en val kop eerste oor die afgrond. Toe skree die man: t'Katsi! t'Katsi!, 'n uitroep wat 'n miljoen skelwoorde impliseer."

9.6.0 Vermaaklike prosa

Met "vermaaklike prosa" word in hierdie steekproef Africana-literatuur met 'n Franse inslag bedoel wat hoofsaaklik daarop gerig is om te vermaak.

9.6.1 Uit: T.F. Burgers, Toneelen uit ons dorp (1882)

Toneelen uit ons dorp het oorspronklik onder die opskrif "Tooneelen uit ons dorp, of Schetsen uit ons dagelijksch leven, door een onderveldschen dorpsbewoner" in Het Volksblad verskyn, die eerste skets reeds in die uitgawe van 20 September 1866.

Dit het klaarblyklik groot gewildheid hier sowel as in Nederland geniet en is in 1867 en 1882 herdruk. Twee van die sketse, "Licht en Schaduw" en "Nieuwe Toestande" waaruit die volgende uittreksels geneem is, is 'n bespotting van die Afrikaner van Franse afkoms wat glo dat hy weens sy sogenaamde adellike bloed aanspraak kan maak op 'n vername erfenis in Europa.

Neef Piet, grootprater op die dorp, word deur 'n smous daarvan oortuig dat hy 'n Franse hertog is wat 'n hertogdom in Frankryk kan opeis as hy maar net die nodige dokumente in die hande kan kry. Sy vriende, onder meer Henri, besluit om hom 'n poets te bak:

"Weet je wat," zei Henri, die hierop inkwam, "kom, laat ons een grap met ou Piet maken."

"Hoe zoo?"

"Mijneer ... kan Fransch schrijven, niet waar? Wel, wij maken een boel oude dokumenten op in het Fransch, zenden ze naar een naburig dorp om gepost te worden. Als de groote brief dan hier komt onder zorg van zijn agent, dat ben u, niet waar? dan krijgen wij het weer in handen, plakken er nog uitlandsche postzegels op, enz. enz., en dan zenden wij om Piet te roepen."

"Kapitaal," zei de winkelier. En met één waren wij bezig om een eigenhandigen brief van den Franschen Keizer en een van den Minister met een aantal Fransche dokumenten gereed te maken. Een groot lak en wat niet al werd er op gezet. Spoedig was de groote missive uit Frankrijk klaar, en een knecht te paard op weg naar ... om den brief te posten. Dit pakket behelsde ook een brief van den Gouverneur, die Zijne Hoogheid den Hertog uitnoodigde naar de Kaapstad te komen. Ook de Magistraat zou een brief uit Frankrijk ontvangen, en die was eveneens verzonden, met een paar echte Fransche postzegels er op. Vervolgens werden er brieven verzonden naar deze en gene courant, met verzoek om het volgende paragraafje een plaatsje te geven:

ZELDZAAM FORTUIN. — Wij vernemen op goede autoriteit dat de Heer Piet ..., van ..., het verrassend berigt heeft ontvangen, dat hij de naaste erfgenaam van het Hertogdom ... met titel en al is, en dat hij door den Keizer van Frankrijk is uitgenoodigd om zijn erfdeel te komen aanvaarden. Onze lezers zullen zich welligt herinneren, dat de Heer Piet ... reeds een geruimen tijd bezig was om naar de noodige papieren uit te zien.

Van de couranten was er gelukkig één onnoozel genoeg om dit op te nemen met eenige hoogdravende editoriale aanmerkingen.

Een weinig consultatie over het een en ander had het gevolg dat er per post een ander groote brief naar de Kaapstad aan een

goeden vriend werd verzonden, met verzoek om de ingeslotene brieven daar op de post te doen. Ook werd onmiddellijk een brief naar den Heer Piet ... verzonden, waarin onder datum van zes maanden vroeger uit het Transvaalsche aan hem werd geschreven, dat de papieren, waaróm hij verzocht had, reeds eenige maanden vóór dien tijd door zijn agent te Mooirivier naar Frankrijk waren verzonden. "Zie zoo, alles is in orde," zeide Henri, terwijl hij van pret de handen wreef" (Burgers, 1882: 153-155).

Neef Piet ontvang weldra die brief uit Mooirivier. Buitengewoon deftig aange= trek, ry hy met blinkgepoetste kar en perde dorp toe en kom hy Henri teë:

"Kom mijn kerel, kom klim op," riep hij op zijn gewonen hoogen toon, "ik *heef*" (men ziet, hij waagt reeds eene poging om hoog te spreken) jou banja te vertel."

"Zoo," zei Henri, "wel dan spring ik er in. En wat voor nieuws hebt u?"

"Ja mijn kerel, ik kan jou nie zomaar alles vertel nie, maar een ding kan ik ver jou zeg, jelui zal spoedig groote dingen hoor. Ik heef een brief uit Mooirivier ontvang. De zaak staat nou reg."

De ondeugende Henri, die naauwelijks zijn lach kon houden, vroeg heel onnozel: "Wat voor zaak?"

"Mag, mijn kerel! weet jij dan nog nix van die zaak nie? Jij moet niet denke dat ik ook maar zomaar een kerel is nie, ik heef hooge bloed in de aren. Die papieren, die ik zoo lang gezoek het, is uitgekóm, en is al lank in Frankrijk. En nou kan ik maar ver jou zeg, jelui zal een ding zien. Jij het mos gehoor dat ik van adel is?"

"Ach kom! en hoe is het dat ik dit nooit gehoord heb?"

"Hoe is dat mogelijk?" riep Piet verwonderd uit, "de heele wereld weet het? ... Rij stadag jong; jij rijd niet somaar met een boer; laat de paerde knipmes loop."

De koetsier, tot wien deze laatste woorden waren gerigt, keek zijn baas verwonderd aan, en begon hard op te lachen.

"Wat lacht jij?" vroeg de baas.

"Oubaas is anders zoo jammer voor die paerde," zei de koetsier. Zij waren reeds voor den winkel van Mr. ... Piet sprong uit de kar en liep naar binnen met den brief uit Mooirivier in de hand.

"Waar is Mr. ...? riep hij, wyl hij voortijlde naar het schrijf= kantoor met een: "Ou kerel! Kijk hier. Nou zal die eenvoudige boeren eerstdaags zien wie ik is, ha! ha! ha! Is de pos al in?" De winkelier glimlachte en hield een grooten brief, aan Piet gerigt, omhoog. "Keik hier," sprak hij. "Wat! een brief uit ander land?" vroeg Piet, terwijl hij met een bevende hand het pakket nam en al de postzegels met de nieuwsgierigheid van een kind stond te bewonderen. "Mijn magtig, wil jij gloo het is uit Frankrijk! Maak oop, maak oop!" riep hij uit.

De winkelier opende het pakket, en onderwyl hij bezig was den inhoud daarvan door te kijken, gaf hij Piet een der couranten.

Deze was er niet ver mede gevorderd, of hij maakte een paar sprongen in de lucht en danste vervolgens rond als een waanzinnige.

"Kijk hier," riep hij uit, "wat zegt de courant!" Hier wees hij den winkelier op de paragraaf, waarin melding wordt gemaakt van het "*verrassend nieuws dat de Heer Piet ... heeft ontvangen,*"

nl. dat hij een rijke Fransche Hertog is.
 "Alla wereld wat zal de menschen nou van mij denk! En wat zal Hannie zegge als zij dit hoor? Mijn magtig ik barst van plezier. Heb jij champanja in jou winkel?" enz. enz.

Ik zal mijnen lezers niet vertellen, wat zij wel kunnen raden. Piet was razend. Nu eens lachte hij, dan begon hij weder te weenen van plezier. Vooral toen de magistraat er in kwam met den hoed in de hand, en aan Mr. ... den brief vertoonde, dien hij van den Keizer van Frankrijk had ontvangen. Mr ... las de verschillende documenten in het Hollandsch voor, en toen hij bij die plaats kwam, alwaar gemeld wordt dat de hertog een inkomen zou hebben van vijftig duizend pond per jaar, viel hem Piet in de rede met een: "Mijn hemel, wat maak ik met al die geld, het is mos meer als ik kan tel?"

Het nieuws was *één, twee, drie* door het gansche dorp, en van alle kanten kon men de menschen zien toestroomen om den Hertog te gaan zien. Hier komen Oom Willem en de Leeraar, daar neef Paul en Hendrik.

"Ja mijnheer," zei Piet toen hij de gelukwenschingen van onzen Leeraar ontving, "jij het nie gedenk nie dat jij zoo spoedig voor mij den hoed zal afhaken, toen jij die anderdag tegen mij gestem het als ouderling."

Onze leeraar werd rood en maakte eene diepe buiging, als wilde hij de £50,000 in de zak van Piet zien.

"Wat het hij een paar mooie oogen," zei Hendrik de diaken.

"Ja en wat is hij vriendelijk," zei oom Willem, "een mensch kan toch zoo maar zien als jij een hooge man voor jou het. Ik denk hij zal wel veel aan de kerk geve."

"Vergeet niet om iets te vragen voor het Leeraarsfonds," zei onze Leeraar, "niet dat ik het voor mijzelfen begeer, maar het is voor de zaak," enz. enz.

De bezoekers waren weer weg, en Piet zat met zijn agent alleen.

"Ja maar weet jij, één ding is mij wat duister in de zaak."

"Wat is het?" zei de agent.

"Ik moet nu naar Frankrijk gaan, maar hoe krijg ik die pad? Hier is mos geen mensch die ooit zoover heen geweest is!"

"Ja, maar ziet u, u moet over zee. Van hier naar de Kaap en van daar over zee naar Frankrijk."

"Wat? ik over zee gaan, dan is mijn naam Boontje. Zal ik mij door de vissche laat opvreet? Ik is nie gek nie."

De winkelier glimlachte, doch zeide heel beleefd, dat hij daarin geen bezwaar zag, maar wel in iets anders, namelijk hoe de Fransche Hertog teregt zou komen zonder kennis van het Fransch.

"Ja, wil jij gloo daar het ik nog nooit aan gedacht nie," zei de hertog met een uitdrukking van verlegenheid op zijn gelaat.

"En wat staat mij dan te doen?" vroeg hij.

"O, u moet dadelijk Fransch leeren. Ik zal u helpen. En wil u, dan beginnen wij dadelijk." Hier haalde hij een Fransche grammaire voor den dag, en begon den hertog het een en ander daaruit voor te lezen. Deze stond verbaasd toen hij voor den eersten maal zijn eigen taal hoorde.

"Mijn hemel," zeide hij, "dat leer ik nooit, mijn tong is al te stijf."

"Neen probeer u maar, en lees hier: Grammaire Français."

"Nee wag ou vrind," zei de hertog, "moet nie ver mijn uit een boek leer nie. Leer mij zoomaar uit mijn hoofd. Wat is nu mijn naam in Fransch?"

"Uw titel is: *Monseigneur le Duc*."

"O mijn mag," zei de hertog, "het is mos leelijk. Hoe is het ook weer, Mos...mis...misselijk?" De meester herhaalde nog eens het woord, en voegde er bij: *Monsieur*.

"Wat", zei de hertog, "*monsuur, monsue*. Mijn magtig, mijn voorouders het ook krom gepraat. Het gaat mos bijna zoo als *misselijkdikmaagsuur*. Ha! ha! ha! Neen, alle kragtig, das een verbrande taal. Het lijkt voor mij of die ding mij zal plaag. Wat staat mij nu te doen? En het ergste is, in Frankrijk kan hulle mij weer nie verstaan. Kan jij mij geen raad geef nie?"

"Waarvoor?" zei Henri, die juist er op af kwam.

De winkelier vertelde de zaak en roerde nog menig ander punt aan, waar Piet nooit aan gedacht had, zoo als zijne onkunde aan de zeden, gebruiken en pligten van hertogen. "Ja," zei Henri, zijn hoofd veelbeteekenend schuddende, "en wat het ergste is, een mensch wordt zoo bespot als hij zoo onkundig is in die zaken." De arme hertog zat zeer verlegen en met een bekommerden blik naar zijn agent en Henri te zien, en herhaalde nog eens zijn verzoek om raad. Beiden bleven een tijdlang stil.

"Ik heb het gevonden!" zei Henri eindelijk. "De hertog moet òf Fransch leeren, òf hij moet doorgaan voor een doofstomme."

"Wil jij gelooven, dat is een goed plan?" zeide de winkelier.

"Ja, maar moet ik dan nooit praten? En mijne vrouw en kinderen, zij zijn even onkundig als ik, hoe daarmee?"

"O! die moeten ook doofstom zijn. Zie eens, zoodra gij in Frankrijk aankomt, dan houdt gij u doof en stom, en zoo doet uwe familie. Dan wordt gij niet bespot, integendeel zal een ieder met u medelijden hebben, en men zal wedijveren u alle mogelijke attentie te bewijzen."

Men verbeelde zich den indruk van dezen raad, die de meest aannemelijke scheen, op den luidruchtigen Piet, die altijd zoo veel lawaai maakt. Het duurde dan ook nie lang of hij was weer op weg naar huis om met zijn betere helft over het *plan van Henri te raadplegen*" (Burgers, 1882: 181-186).

In 'n poging om die hand van die "edelman" se dogter te wen, hou een van die ryk jongmans op die dorp 'n fees waartydens neef Piet die eregas is.

"Mijne heeren en jufvrouwen," riep hij, "maak de klasen vol, als u blief — ik stel voor het gezondheid van uns hohe kas, die herzog. Het is voor uns ein eer hem hier tsoe haben."

"Ja, dat gloo ik ook," riep hier een stem, terwijl de aanspraak geheel werd afgebroken door een daverend lied, dat eenparig werd aangeheven. "Lang zal hij leben," enz., enz. klonk uit iederen mond.

"Dit is mooi neh?" zei de edelman tot iemand die naast hem zat, "maar als ik eers in Frankrijk kom in mijn paleis, dan zal jelui een ander ding zien."

"Mijne heeren, vul uwe glazen," riep een der gasten, "ik stel voor de gezondheid van alle mooiye meisjes, en mag ik er ook een van krij." In die geest liep het nageregt af. En nu ...

Het oogenblik was gekomen waarin onze jonkman zijn lot zou trekken. Reeds had hij een paar malen de mooiye dochter van zijn edelen gast ten dans geleid, en nu zou hij een kloeker sprong wagen. "Eerst haar hand en nu haar hart," dacht hij, terwijl hij haar noodigde om zich wat te gaan verfrisschen,

door op de stoep te gaan wandelen. Het gevolg was, dat hij nog in datzelfde uur den vader om de hand van zijn dochter ging vragen. Zij waren nog in gesprek over deze zaak, toen de vrederegter, kort te voren uitgeroepen, weêr binnen kwam met een gelaat, dat leelijk afstak bij de feestvreugde die nu haar hoogste toppunt had bereikt. Hij wendde zich naar den hertog, en fluisterde hem iets in het oor. "Het kan nie wees nie," was het antwoord van dezen, terwijl zijn aangezicht betrok. "Het is toch zoo," hernam de ander, "hier heb ik de papieren, het is een *warrant*."

Dat woord trof menig oor als een donderslag, het heele gezelschap stond nu om de twee sprekers. De edelman werd doodsbleek, zijn gade gaf een gil en viel in een flauwte, terwijl de dochters begonnen te weenen. "Ach! wat is het dan? help toch mijnheer," zei het meisje, dat met den gastheer op den stoep heeft gewandeld tot dezen, en zij leunde op zijn schouder. Hij stond als een Lotswijf, en moeielijk is het te zeggen wat hem meer trof, medelijden of verontwaardiging, of de schrikverwekkende gedachte dat zijn gansche plan, zijne geheele speculatie in duizend stukken gevallen was. En wel mogt hij getroffen zijn! Rijdom, eer en aanzien zoo binnen het bereik te hebben, en ze dan te moeten zien verdwijnen als de kleuren van den regenboog, is genoeg om iemand grijs te maken. Er zijn menschen die geen verhooging kunnen verdragen. Het is alsof hun hoofd en hart in de war raken. Dezulken zijn het die eene vernedering evenmin kunnen verduren. In het eerste geval geraken zij tot razernij, in het laatste worden zij als met stomheid geslagen. Zoo ging het onzen gast, want hij was een van die. Zonderling was de indruk dien het gebeurde op het gezelschap maakte. Het mannelijk gedeelte was stil, het vrouwelijk gedeelte echter het tegenovergestelde. Vooral gold dit van de huismoeders die er waren. "Wat is het?" riep eene. "Het is schande," zei een andere. "Ik dacht wel, het is niet alles goud wat er blinkt," voegde een derde in. Dit laatste kwam van eene die verscheidene ongehuwde dochters heeft, en wie het reeds den geheelen avond hinderde, dat er zoo veel notitie van des edelmans dochters werd genomen. Een jonge dame, die wat achter stond, zuchtte: "Ach, hoe jammer!"

"Wel," sprak de vrederegter eindelijk, "wat is uw plan mijnheer? u ziet, ik kan niet anders, ik moet gehoorzamen." Dit besliste de zaak. "Waar is mijn hoed?" "Geef mijn mantel!" klonk het met één, en de gasten ontvloden het huis als of de pest er in ware. Na eenige woordenwisseling was men overeen gekomen den hertog in zijn eigen rijtuig te vervoeren. Zijne familie was reeds vertrokken. Als met stomheid geslagen, zat hij in het rijtuig, terwijl het langs de straten voortrolde. De ongelukkige was nu waarlijk, zooal niet doof, dan toch stom. Inmiddels vloog het rijtuig door het dorp. In plaats echter van naar de gevangenis te gaan, hield het den koers regtuit, tot buiten het dorp. De nacht was donker en het rijtuig digt, zoodat de passagier volstrekt niet kon bemerken, waarheen men hem vervoerde. Ik zal maar niet beproeven den toestand van zijn gemoed te beschrijven, terwijl hij daar met snelle vaart werd weggevoerd. Nu eens morde hij, dan weer hoorde men weenen, nu smeekte hij, dan weer verwenschte hij zijne vervoerders. Eindelijk werd stil gehouden. Een paar gemaskerde personen stapten in het rijtuig, bonden hun gevangene en blinddoekten hem. Vervolgens werd hij uit het rijtuig geligt en weggedragen. Een deur ging open en digt, weer een andere. Het blinddoek werd afgenoem en onze hertog bevond zich in een ruim vertrek. Vrees en ontzetting kwamen over hem bij hetgeen hij zag, zijne knieën knikten onder hem, zijn hart beefde. Daar sat

een vreemde heer achter een tafel, met een groote zwarte snor en een strak gelaat. Naast hem zat een ander te schrijven. Aan iederen kant van den gevangene stond een gemaskerde persoon met een zwaard in de hand. In een hoek van het vertrek stond een blok met een groote bijl er op, en er naast een lange, smalle kist. Er heerschte eene plegtige stilte, terwijl het hart des gevangenen klopte dat men het hooren kon.

"Parlez-vous français, Monsieur?" vroeg de klerk eindelijk, op plegtigen toon.

De arme hertog, die er niets van begreep, keek hem verbaasd aan, doch zei niets.

Hier volgde een gesprek tusschen den heer met den snor en den klerk, die opstond en den gevangene vroeg?" "Do you speak English?" "Vra mijnheer of ik kan engelsch verstaan?"

"Yes."

"Neen meneer, praat toch maar alsemlief hollandsch, en zeg mij toch waar ik is en wat ik hier moet maak. Ik het toch geen kwaad gedaan nie mijnheer."

"Hsjt! de groot heer daar zeg jij moet stil wees."

"Ja mijnheer, als u belieft."

"Wat is uw naam?"

"Mijn naam is Piet ..., nee kijk ik vergeet — mijn naam is ... hoe is ek ook weer? — Ik is de Hertog ..."

"Genoeg", zei de man met de snor. Hij gaf een teeken en de blinddoek werd weer over de oogen van Piet getrokken. Het laatst wat hij zag was, dat de blij bij het blok door iemand in een vreemd gewaad werd opgenomen. Men pakte hem beet — hij voelde zijn hoofd op een blok, één slag en de hertog herinnerde niets meer. Toen hij weer bij zichzelf kwam, zat hij andermaal in zijn rijtuig. Hij hoorde niets dan het gekletter der paardenhoeven en het gedruis der wielen op den harden weg. Eindelijk werd weer halt gehouden. Met droeg den gevangene weg en legde hem op een bed. Het was donker. Een stem fluisterde hem toe: "Op het oogenblik dat gij eenig geluid of eenige beweging maakt, zijt gij dood." ... De deur ging dicht, en nu is het geheel stil.

O! welk een angst, welk een nood heeft die ongelukkige in dien langsten aller nachten doorgestaan! Moe van peinzen over zijn ongelukkig lot, viel hij eindelijk in slaap, eene slaap die echter geene verkwikking aanbragt. De vreeselijkste droomen vervolgde hem. Nu eens zag hij een groote tafel met eten, doch zoodra hij begon te eten, vloog de kip, die hij in handen had, weg. Stak hij den vork in een speenvarken, dan schreeuwde het uit; opende hij eene taart, dan vlogen er bijen of kropen er schorpioenen en hagedissen uit; dan weer zag hij een schavot met verschillende onthoofde lichamen er naast; eindelijk bevond hij zich op een partij, waar met één alle menschen in geraamten veranderden en in een ringdans om hem heen dansten, terwijl zij hunne vurige tongen naar hem uitstaken — nader en nader komen zij, die akelige gestalten — zij lieten elkanders handen los en grepen hem aan, terwijl een helsch gelach in zijn ooren klonk. Hij schrikte wakker, met een ontzettenden uitroep op de lippen ... Hij lag op zijn eigen bed, de zon scheen in de kamer, en naast hem zat zijn vrouw hartelijk te lagchen ... De hertog was weer Piet ... geworden, en hij dankte den hemel dat het zoo was.

Mijne lezers zullen zich herinneren dat er door den ondeugenden Henri een pakket brieven naar de Kaapstad werd verzonden, op denzelfden dag toen Piet den brief uit Mooirivier ontving. Dat

voor hertog uitgaf, ten einde onder valsche voorwaarden geld te verkrijgen, enz., enz. Dat document, op last van den Gouverneur, ten gevolge van een verzoek van den Franschen Consul uitgevaardigd, arriveerde juist toen de partij bij den verliefden en verloofden "jonkman" werd gegeven, en zoo behendig was het nagmaakt, dat zelfs de vrederegter gefopt werd. Henri had gezorgd voor een paar konstabel-uniforms, enz., enz., en zoo=doende gelukte het hem goed den hertog uit de gevangenis te houden en hem veilig, na een verhoor voor een verdicht Franch geregts-hof, op zijn bed te brengen.

Men verbeelde zich de gezichten van al die dweepers met den edelman, van de speculaters en vooral van den rijken "jonkman", toen het goochelspel ophield, en alles aan het licht kwam ..." (Burgers, 1882: 194-199).

9.6.2 Uit: Ons Klijntji, "Suinighyd en h droom fan h Fransman" (1898)

Die volgende anonieme vertelling het verskyn onder die opskrif Grappige Storiis in Ons Klijntji, Mei 1989:

"Daar was eens h Fransman en h Duitser te perd op rys. Dit reen di hele dag sodat hulle deur en deur pap nat was, mar ongelukkig ontmoet hulle nimand langes di pad ni, en kry oek gen huis waar hulle kan gaan afsaal ni. Hulle was di hele dag sonder kos. Di aand amper donker, siin hulle h liggi en laat sommar fat daarheen. Toen hulle daar kom, siin hulle dat dit h boer plaas is, met h ry hoge ykebome foor di deur. Hulle klim af, wyl dit nog reen dat dit so stort. Hulle klop an di deur, en h jonge knaap, so fan omtrent twaalf jaar maak di deur oop. Hulle fra of hulle kan afsaal, en oek of hulle kan foer kry en h kans om fer hulle droog te maak. Di knaap sê hy sal fer syn ma gaan fra. Sy was h wedewe, en woon daar met haar enigste seun; dog sy was ferskrikkelik suining en inhalig. Wel, di seun kom terug en sê ja, julle kan mar afsaal, en gaan saam om di perde foer te gé. Toen hulle terug en in di huis kom, breng di ou frou fer hulle in di kombuis by h groot fuur en sê: nou kan julle fer julle mar droog maak. Toen hulle droog was, gaan hulle an tafel sit; daar was niks meer op tafel ni as een skottel pap. Nou, di dag het di seun twé patryse in h hokki gefang, en di ou frou het an di myd gesê om dit gaar te maak.

Toen di Fransman, net mar di skottel pap op di tafel siin, rek hy syn oge groot oop, daar hulle di hele dag niks geëet het ni- En o! daar siin hy di myd met di twé gebraaide patryse op h skottel aankom. Ja, so dog hy, nou sal dit wel gaan. Dog net soos di ou frou di twé patryse siin, sê sy an di myd: jou ellendeling, ek het jou gesê dat jy mar een patrys moet gaar maak; sit nou di een daar in di glase kas, en wi fan di base, fan nag di mooiste droom, kan morre di patrys kry. A, juffer sê di Fransman, ek sal baing mooi droom, want ek het groot honger. Di myd maak daarop di patrys met h bord toe in di glase kan. Daarop deel di ou frou di ander patrys op so h manier dat di Fransman en Duitser elk een flerki kry en di ander hou sy fer haar en haar seun. Toen hulle klaar had met eet, wys sy fer hulle h kamer waarin hulle kan gaan slaap. Dit was h grote foorhuis, en haar koffi tafel staan digteby di glase kas, waar di patrys in was. Nadat sy hulle goeie nag gesê het, draai di Fransman hom om, en sê weer: Myn tyd, juffer!

ek sal fan nag tog alte mooi droom, want ek het nog baing honger; en hy let meteens op, of di kas toegesluit word, dog hy siin dit bly ope staan. Daarop gaan hulle slaap. En daar hulle baing moeg was, raak di Duitser sommar and slaap. Daarna hoor di Fransman dat di ou frou oek na haar kamer gaan en di deur agter haar toe maak.

Nadat di Fransman h goeie ruk stil gelê het en merk dat almal and slaap was, staan hy stilletjies op, gaan na di kas, eet di patrys op en gaan toen slaap.

Di ander dag morre was hy froeg wakker, dog bly doodstil lê, om eers te weet hoe dit sal afloop. Hy hoor oek di ou frou in die voorhuis. Toen di Duitser uit di kamer uitgaan, staan hy soetjiis op en gaan agter di deur staan, om te luister, wat di Duitser sal fertel. Hy hoor hom sê: morre juffer! O, goeie morre! sê sy, en het jy oek gedroom? O, ja, sê hy, ek het gedroom, ek siin h lang leer, fan di grond af tot bo in di lug, en daar kom engeltjiis. So, sê di ou frou, en wat nog meer? Né sê hy, niks meer ni. O, sê sy, dan moet jy wag tot jou maat kom, want as hy mooier gedroom het as jy, dan kry hy di patrys. O ja, dis waar juffer, sê hy. Di Fransman, wat alles gehoor het, kom toen uit, frywe syn oge en roep ferbaas uit: Wat! juffer! is jy nog hiir? ek het fan nag gedroom jy is weg. So, sê di ou frou, en wat het jy dan ferder gedroom? A né juffer, sê hy ek kan ni sê nie, dit was alte mooi. Nou, sê di ou frou, as jy ni fertel ni, dan gé ek di patrys an jou maat. Wag, juffer, sê hy, dan sal ek fertel:

Ek droom dat ek so lang leer siin fan di grond af tot bo in di lug waar al di mense weer bloedjonk worde, en ek siin daar kom baing mense af met flerke tot by my. Toen fra hulle fer myn of ek h goeie mens is, ek sê né mar di ou tante wat daar by di koffie tafel sit, is di beste ou tante, want sy het ons gisteraand ingeneem, fer elkeen h party pap en h patrys flerki gegé: oek foer fer ons perde en fer ons elk h goeie bed om op te slaap. So fat hulle ou tante weg na di plek toe waar ou tante h mooi jong mysi geworde het fan 15 jaar, en ek droom dat ek so danig spyt had o'erek ni kan mé gegaan hê ni, dat ek sommar di patrys opgeëet het. — Di ou frou gaan kyk, en ja, dit was regtig klaar met kees' (Ons Klijntji, Mei 1898: 71-72).

9.7.0 Oortuigingsprosa

Met "oortuigingsprosa" word hier bedoel tekste wat daarop gemik is om die leser van h sekere standpunt te oortuig.

9.7.1 "Le Jardinier et les deux taupes" as verteenwoordigende voorbeeld van Boniface se Bluettes (1847)

"Le Jardinier et les deux taupes" ("Die tuinier en die twee molle") word hier uitgesonder omdat dié skimpyskrif (dit wil sê "h geskrif wat iemand op smadelike, lasterlike wyse aanval", HAT, 1979) Boniface se bedoeling met die skryf van hierdie reeks waarskynlik die beste illustreer.

Die Franse teks word geneem uit die oorspronklike handgeskrewe manuskrip wat

met vyf ander Bluettes saamgebund in die Killie Campbell-versameling bewaar word (Kat. nr. MS 1231) en wat na wete nog nooit vertaal is nie. Die besonder mooi en goedbewaarde bundel (dit is met leer gebind en die titel is in goue letters op die buiteblad aangebring) is in 1928 deur Montrose Cloete, 'n kleinseun van die eertydse Hoë Kommissaris van Natal, aan mej. Campbell geskenk. 'n Fotokopiese uitgawe is in 1963 deur G.S. Nienaber gepubliseer.

Die Bluettes, 'n reeks skimpskrifte wat tussen 1846 en 1849 deur Boniface geskryf is, is gerig teen Boniface se eertydse vriend en weldoener, die Ier Arthur Walker. Toe Walker egter redakteur word van De Natalier wat aan Boniface se aartsvyand Moll behoort het, (kyk 7.3.8) het hy op venynige wyse teen albei hierdie persone te velde getrek deur die skryf van sy skimpskrifte.

Ter illustrasie van die aard en kwaliteit van die skimpskrifte word 'n fotokopie van Boniface se handgeskrewe teks hier volledig gegee, en daarna opgesom en gedeeltelik vertaal. Die bladsynommers wat gegee word verwys telkens na dié van die oorspronklike manuskrip.

Die skimpskrif bestaan uit:

- 'n lang inleidende gedig (pp. 75 - 78);
- 'n inleiding (pp. 79 - 84);
- die fabel self (pp. 84 - 97);
- 'n slot met morele les (pp. 97 - 98).

A P A D D Y,

et à une couple de ses dignes et aimables

COM-PADDY-OTES.

CRAPAUD des marais d'Hibernie !
 Vil corrupteur d'autres crapauds !
 Toi, dont la structure amphibie
 Ne meut que par bonds et par sauts !
 Toi, dont l'œil hagard et perfide
 Décèle la perversité,
 Et qui n'as de dextérité
 Qu'à lancer ton fiel homicide !
 Être sans cervelle et sans cœur !
 Lâche et rampante créature
 Dont la vue inspire l'horreur,
 Et qui fais rougir la nature !
 Retiens un moment, si tu peux,
 Ta voix rauque; ta langue impie;
 Ton jargon trop en harmonie
 Avec ton ensemble hideux.
 Ou s'il faut toujours que tu somilles
 Les lieux où le sort te conduit,
 Va rejeter chez les grenouilles

Ta bile et tout ce qui s'en suit.
 Mais si l'âge et l'expérience
 M'ont retenu jusqu'à ce jour,
 Sache que je perds patience
 Et veux qu'on m'entende à mon tour.
 S'il est vrai qu'ici de la Fable
 Mes portraits ont les ornemens,
 Pour être tracés sur le sable
 Ils n'en sont pas moins ressemblans.
 Des brutes la plus misérable,
 Celle qui, comme le coupable,
 Evite l'œil observateur;
 Et pour qui la nature entière
 N'a ni richesse, ni splendeur,
 Ni cieux, ni soleil, ni lumière.
 Celle qui de l'extrémité
 De sa caverne ténébreuse
 Par une route tortueuse
 Vient avec régularité
 Frapper de sa dent venimeuse
 Nos jardins de stérilité.
 La Taupe, enfin, fut mon prétexte,
 Et MOLLAPENDRE mon vrai texte.
 Celui-ci, méchant comme toi,
 Comme toi trompeur et corsaire,
 Sans ton secours, n'était pour moi
 Qu'un trop méprisable adversaire.
 Son extrême stupidité,
 Sa jactance, sa vanité,

Mais

Mais surtout sa bassesse insigne,
 L'avait de mon juste courroux
 Rendu jusqu'ici presque indigne
 D'ailleurs il m'eût été si doux
 De procurer à ma vieillesse
 Ce repos qui me fuit sans cesse
 Et dont j'eusse été si jaloux,
 Qu'à peine il est un sacrifice,
 Hors celui de ma liberté,
 Qui m'eût le moins mentement coûté
 Pour m'en assurer le délice.
 Mais tu vins te joindre aux serpens
 Dont j'avais bravé la furie,
 Pour exciter leurs sifflemens
 Et pour empoisonner ma vie.
 En vrai suppôt de Belzébuth;
 Délégué par lui sur la terre,
 Tu t'envins sans cause et sans but
 Crûment me déclarer la guerre.
 Tu la veux: eh bien! tu l'auras.
 De ton défi mon âme est fière.
 Mais une fois dans la carrière
 Je ne sais plus mettre armes bas.
 Prépare-toi donc à la lutte;
 Fais pour vaincre un dernier effort,
 Car, pour moi, je vise à ta chute,
 Et te livre un combat à mort.
 La Fable que je te dédie,

Le Jardinier et Les deux Fauces.

Et que je te mets sous les yeux,
 T'offre le portrait d'une amie
 Que je taupe ici de mon mieux.
 Je me suis saisi de la bête
 Dont tu r'es fait le défenseur;
 Et je te la jette à la tête
 Afin d'éveiller ta valeur.

Qu'a fait Esope de si fameux pour que son nom passât à la postérité et descendit jusqu'à nous à travers des milliers de siècles? Il a inventé l'Apologue; c'est à dire, l'art, sinon d'inculquer, au moins de prêcher agréablement la morale à ses semblables sous le voile léger de l'Allégorie. Plongé par le destin dans la condition la plus abjecte, et singulièrement disgracié de la nature qui en avait fait une espèce de monstre à figure humaine, il fut assez sage pour ne point se coiffer ni d'une perruque, ni d'un bonnet carré; ni pour s'envelopper d'une robe à queue traînante, ou d'aucun de ces appareils ridicules que nous devons à la charlatanerie de tous les âges, et qui n'eussent caché, après tout, qu'une partie de ses difformités physiques, sans remédier à celles qu'il lui eût été impossible de dérober entièrement à la vue. Il ne monta ni à la tribune, ni en chaire, ni sur des tréteaux pour débiter ou des harangues pédantesques, ou des sermons impertinens, ou des discours calomnieux qui n'eussent convaincu, converti ou satisfait personne. Il se contenta du petit cercle d'amis dont il était toujours entouré dans ses heures de loisir; et ne s'informa jamais si au dehors de ce cercle il y avait une autre classe d'individus à laquelle sa philosophie pouvait donner de l'ombrage, ou dont il eût pu obtenir la dédaigneuse approbation par

moyens ordinaires de flagornerie et de bassesse aux
 les écrivassiers ou folliculaires de son tems, comme
 du rebote, ont toujours eue recours. Les bêtes, sans ailes
 et sans plumes dont il avait fait sa principale étude
 qu'il connaissait si bien : l'animal dont il avait tout à
 r éprouvé la fausseté, l'inconstance, l'injustice, la cru-
 té, l'orgueil, le despotisme, la cupidité, l'avarice, l'envie,
 jalousie : l'être qui, formé à ce qu'on nous dit, à l'ima-
 ge de son Créateur, semble avoir hérité de tous les vices
 du démon. l'homme, enfin, devint désormais et exclusive-
 ment l'objet de son examen, de ses réflexions et de ses con-
 clusions persifflages. — Il paraît qu'alors, comme aujour-
 d'hui, les hommes pensaient et raisonnaient, suivant lui,
 comme auraient pu faire les bêtes, si elles avaient eu le don
 de la parole. Il lui vint dans l'idée de se créer un monde
 nouveau pour l'édification de l'ancien, dans le quel
 feraient penser et raisonner les bêtes de la manière que
 feraient faire les hommes. De là ces historiettes aussi si-
 mples que simplement conçues avec les quelles il intriguait
 les amusant ceux qui, sachant apprécier son esprit, ne
 lassaient point d'admirer ses talens, et s'efforçaient
 tant que possible à mettre ses préceptes en pratique. —
 Sans cette docilité de ses disciples, sans ce généreux sacri-
 fice de leur amour propre à la raison, il n'est pas impro-
 bable que la modestie du philosophe jointe à la timidité
 de l'Esclave eût empêché ses productions ingénieuses de
 se répandre dans le monde. Mais le mérite, la vérité et
 l'innocence sont trois choses qui, ainsi que les fleurs du
 vent, percent malgré l'âpreté du sol ou l'épaisseur de
 la terre.

vraie, et c'est de cette manière que ces Fables se sont préser-
 vées jusqu'à ce jour, et ont sauvé de l'oubli le nom de leur
 auteur.

Depuis lui, on a vu chez presque toutes les nations po-
 litiques des censeurs, des moralistes, des écrivains plus ou moins
 habiles, marcher sur les traces du célèbre Phrygien. Les
 Latins ont eu leur Phèdre; les Allemands leur Gellert; les
 Anglais leur Gay; les Français leur la Fontaine. Mais
 de tous ces imitateurs, à l'exception du dernier, il ne nous
 reste que peu d'échantillons que l'on puisse comparer à
 ceux de leur maître. Les uns ont été ou plus poètes, ou plus
 éloquens, les autres ou plus scrupuleux, ou plus sévères qu'É-
 sope; mais cette clarté, cette simplicité du langage qui met
 les allusions de celui-ci à la portée de tout le monde; c'est-à-di-
 re, du plus illettré comme du plus savant des hommes; de l'en-
 fant comme du vieillard; ne se retrouve que dans le Fabu-
 liste Français. — Esope n'était point rimeur; mais quoique
 sa prose fut coulante et naturelle, les vers doux et plus cou-
 rans encore de la Fontaine s'impriment plus aisément dans
 la mémoire; et bien que se disant lui-même le versificateur
 du dit Esope, loin d'en être le traducteur servile, il devient
 original à son tour; entre dans l'arène avec son modèle, s'é-
 lance à ses côtés vers le même but et, rival victorieux, finit
 par lui enlever la palme que tant d'autres lui avaient jusqu'alors
 contestée, mais dont personne n'avait encore pu le déposse-
 der entièrement.

D'après cette critique préambulaire sur la *Fable* et les *Fabliers*, comme quelques-uns ont principalement surnommé l'écrivain français, la plupart de mes lecteurs s'imaginent sans doute qu'en leur offrant la *Bluette* qui suit sous le titre de *Fable*, j'ai l'intention de leur présenter un petit chef-d'œuvre en ce genre, et de me comparer à un *Esopé* ou à un *Fontaine*, car je sais qu'on me croit généralement très présomptueux, et je sais également que je dois surtout de cette opinion, prématurée chez ceux qui ne me connaissent que très imparfaitement, aux faux rapports de certains personnages qui ont infiniment plus de présomption que moi, mais qui cherchent par là à donner le change aux *Argus* dont ils craignent les regards pour eux-mêmes. Chacun d'eux a sûrement à sa plus ou moins grande portion d'amour-propre : aussi ai-je la mienne ; et sur cela je maintiens que non seulement cela est incontestable et tout à fait inhérent à la nature humaine, mais qu'il serait même à regretter que cela ne fut pas. Car, c'est à la bonne opinion qu'on a secrètement de soi, qu'on doit cette espèce de hardiesse avec laquelle on réclame et on obtient presque toujours celle des autres. Il ne faut pas, à la vérité, que ce sentiment passe certaines bornes. L'excès de l'amour propre est la vanité, et celle-ci n'est plus qu'une insanité d'esprit qui nous fait inmanquablement recueillir le mépris au lieu de l'estime de nos semblables. Mais, entre cet extrême et ce vice qui lui est diamétralement opposé ; c'est à dire, le désaveu sincère ou affecté de tout mérite personnel, il y a un juste milieu dans lequel l'homme de bon sens sait se maintenir ; s'il sied mal à un individu de dire comme le *Danscur* et les *Stris* : "Je ne connais que trois noms de véritablement célèbres

célèbres dans l'histoire ; celui de *Frédéric de Prusse*, celui de *Napoléon* et le mien ; il est encore plus ridicule de déclarer hautement qu'on n'est qu'un imbécile.

Ce que je viens de dire sur la *Fable* et sur ceux qui se sont le plus distingués dans ce genre de composition ne doit donc être considéré que comme une digression qui n'a d'autre objet que de prouver à mes lecteurs que je sais ce que c'est qu'une *Fable*, et que j'en connais la valeur aussi bien que les difficultés ; mais je ne veux point donner à entendre par là que je me crois le tact d'*Esopé*, ou la finesse de *la Fontaine*, ni que le *Jardinier* et les deux *Taupes* puissent auer de pair avec les *Grenouilles* qui demandent un roi, ou les deux *Chasseurs* et la *Laitière*. On peut se croire et se dire capable de juger des beautés d'un art quelconque sans que personne ait le droit d'exiger de vous que vous donniez vous-même un échantillon de votre habileté dans cet art. On n'a pas besoin d'être peintre pour décider de la supériorité d'un tableau sur un autre, ni d'être musicien pour sentir toute l'expression d'une douce mélodie ; ni d'être poète pour oser dire : "voici de beaux vers, et en voilà de très mauvais." Le goût est un don de la nature que tout le monde, à la vérité, ne possède pas au même degré, mais dont ceux qui en sont doués ne reconnaissent d'autres lois que celles que ce goût même leur dicte. D'ailleurs, la *Fable* proprement dite renferme toujours une morale qui s'adresse à la masse, tandis que le sarcasme de mes *Bluettes* ne tombe guère que sur un

4.
 eux ou tout au plus trois individus à la fois. La tension de la première est l'amélioration des mœurs en général, ce qui lui donne une valeur réelle et durable. Les autres, au contraire, ne sont que les fruits spontanés d'un esprit peut-être un peu trop exalté, mais qui, n'étant nullement disposé à se laisser provoquer impunément; travaille, fermente et ne se repose que lorsqu'il croit s'être pleinement vengé; en raison de quoi ses productions ne portent plus qu'un caractère local et éphémère qui n'est compris et apprécié que par ceux qui connaissent à la fois et les acteurs du drame, et le lieu de la scène, et la cause du ressentiment. Donc que je ne puis, ni ne veux faire, et qu'il n'y a en effet aucune comparaison de mes fictions avec celles des Auteurs que je viens de citer. Aussi dans ce long discours (plus long que je n'avais l'intention de le faire), n'ai-je eu d'autre but que d'établir ce fait en anticipant le reproche de vanité qu'un satirique est toujours sûr de s'attirer, et qui est au surplus la moindre chose que j'aie à attendre de mes antagonistes. Cela dit, je passe à ma Fable.

"Naître pour mourir! — Comme un feu follet, brûler un instant; — hélas! un très court instant! — et puis disparaître pour toujours! — S'annoncer au monde par les plus douces promesses de l'espérance, afin de nous prouver que l'espérance n'est qu'un rêve! — voilà quel est le sort non souve-
ment

ment de tout ce qui respire, mais de toutes les productions de la nature sans la moindre exception. Donc que CRÉER POUR DÉTRUIRE a été la pensée et le but du Père de l'Univers. Le fait est trop évident pour être contesté. Encore si la bizarrerie du destin s'arrêtait-là, il n'y aurait pour ainsi dire que demi-mal; mais, qu'est-ce que l'existence? Un enchaînement continué d'adversités; une succession rapide et constante d'événemens contraires; par lesquels ce qu'on appelle le bonheur ou jouissance ne nous est présenté qu'afin de nous être ravi presque aussitôt en se changeant en revers et en amertume. Un combat éternel entre deux génies opposés qui se disputent le gouvernement de l'étoile fatale sous laquelle nous sommes nés, et qui nous écrasent dans leur conflit. Tout sous les cieux; tout, absolument tout, se réunit, se mêle, se confond, non pour se conserver en masse, mais bien pour s'annuler mutuellement."

C'est ainsi qu'un vieux Jardinier parisien argumentait tout seul au milieu de son parterre situé sur une des pentes de la butte Mont-martyre (si badaudement appelée Mont-martre) où il s'était lui-même retiré depuis plusieurs années, et d'où il pourvoyait médiocrement les belles et les friands de la Capitale, les unes de fleurs et les autres de fruits ou d'excellentes légumes suivant la saison; car, il avait aussi un joli petit verger et un jardin potager dont sa maisonnette occupait le centre, et qui étaient fort bien entretenus. Le bonhomme appuyé sur sa bêche; contemplait tristement le dégât qu'un violent orage lui avait occasionné le jour précédent, et il était

recommencer son soliloque, lorsqu'un Gnome (c'était dans le tems où Uyen avait) se leva tout à coup de derrière la haie qui entourait ce jardin, et lui apparut sous la figure d'un Anier, tel qu'on en voit souvent à Montmartre, et qui ont parfois autant de philosophie et de discrétion que l'animal à longues oreilles qui marche silencieusement devant eux.

"Pardonnez mon intrusion, Compère ! dit le Génie, mais vous prêchez en plein air, et comme je ne trouvais un peu gêné par le sifflement du vent au travers de la haie au pied de laquelle je me reposais pendant que mon grison broutait les clartons d'alentour, j'ai voulu me mêler à votre auditoire, dans la supposition que vous en aviez un; et me suis levé pour mieux entendre votre sermon. Mais, à ma grande surprise, je vous trouve seul. A qui allez-vous parler vous donc ? Nous autres, laboureurs ou artisans de ferme, nous avons quelquefois la manie de faire la cause avec nos ânes, afin de nous réjouir, les uns sur la ionneur de la route, les autres sur la pesanteur du fardeau, mais il ne nous arrive jamais de nous parler à nous-mêmes, au moins tout haut."

"C'est qu'alors, reprit le Jardinier sans aigreur, n'engendrant point de mélancolie par l'examen minutieux de vos misères, vous n'avez nulle idée du soulagement que fait éprouver à un cœur oppressé cette effusion de sentimens par laquelle on rend, pour ainsi dire, la nature entière confidente de nos peines. En exhalant ainsi sa douleur le

malheureux s'en croit un moment délivré."

"Mais, qu'est-ce donc qui peut à ce point causer ou nourrir votre tristesse ? répartit le Gnome. Cette cabane, ce morceau de terrain vous appartient, et bien que tous deux soient fort limités, vous jouissez, ou devriez au moins y jouir de cette paix acclamée que la possession d'un vaste empire et d'un palais somptueux ne procure point aux plus puissans monarches de la terre. Vous n'êtes contents acclamés de l'humilité dont le onanisme vous protège tout aussi bien contre les vents et la pluie que s'il était couvert d'ardoises, et votre industrie a forcé la terre à vous prodiguer ses trésors en embellissant votre atmosphère. Une vie active, innocente et pure, vous fait ascendre impetueusement ce frêne par lequel tant d'autres sont violemment entraînés, et dans lequel ils périssent pour s'être témérairement avancés sans expérience et sans guide. Vous ignorez, en un mot, ce que c'est que l'ambition. De quoi pouvez-vous donc vous plaindre ?"

"Je ne sais," répliqua le Jardinier, "si vous êtes ainsi que moi philosophe; mais, certainement, pour un homme de votre condition, vous raisonnez admirablement bien. Moi, néanmoins, qui n'ai pas toujours été ce que je suis. Moi, qui ai beaucoup vu et beaucoup vu, et qui ai fait ma principale étude du cœur humain, je vous dirai que vous êtes grandement dans l'erreur au sujet de l'ambition dont vous ne croyez qu'une certaine classe d'individus susceptible. L'ambition

3.
 tion, dont je ne suis nullement dépourvu, est une passion
 qui gouverne sans distinction tous les hommes. C'est un ver
 angeur qui se fait sentir aussi fortement au cœur du mendicant
 sur son grabât, qu'à celui du prince recouvert d'un man-
 eau de pourpre. C'est le désir toujours renaissant de possé-
 der ce qu'on n'a pas, et d'ajouter à ce qu'on possède. Desir que
 Hécate éprouve; dont personne ne peut jamais se défendre, et
 que vous me manifestez en ce moment vous même en cherchant
 à me convaincre de la supériorité de votre jugement et à me
 convertir à votre opinion. La mienne, comme mon grand âge
 et les vicissitudes de ma destinée pourraient vous le faire
 aisément soupçonner, n'a pas toujours eu le même objet, mais
 mon dernier lieu je la donnais aux éloges que je comptais re-
 cueillir sur mon goût, mon adresse et mes succès dans la sci-
 ence du jardinage. Fatigué d'une lutte interminable avec
 l'envie et la médisance, je quittai la ville pour venir me fixer
 sur le revers de cette colline où, on peu de fonds que j'avais
 encore eu le bonheur de soustraire à la rapacité de mes per-
 secuteurs, j'achetai ce petit carré de terre, qu'en raison de
 son apparence pierreuse et stérile, aucun compétiteur ne
 m'aurait osé proposer, et que j'ai conséquemment obtenu à
 un assez bon marché. Je ne vous dirai point les peines que j'ai
 prises pour en faire ce qu'il est maintenant. La nature du
 sol qui l'environne doit vous l'expliquer clairement. Mon
 ambition, comme vous voyez, consistait donc alors à m'at-
 tirer les regards des visiteurs de Montmartre par l'entre-
 prise assurément plus honorable que profitable de recueillir
 des récoltes, en quelque façon en dépit de la nature elle-même, deux
 ou trois perches de terre qu'elle semblait avoir condamnées

à une stérilité éternelle. Eh bien! à force de travail et de
 persévérance, mon projet m'avait pleinement réussi; et là
 où il n'y avait jadis que des cailloux et des chardons, vous
 voyez aujourd'hui croître et fleurir avec une élégante symé-
 trie le lilas, le jasmin, le chèvre-feuille et les roses. Un parter-
 re en forme d'étoile vous présente toutes les richesses de Flo-
 re. Muguet, Anémone, Giroflée, Oeillet, Violette, Hyacinthe,
 Jonquille, Narcisse, Tulipe, en un mot, tout ce qui charme
 la vue par la variété comme par l'éclat des couleurs, et l'odora-
 rat par son parfum, est rassemblé ici; tandis que des deux cô-
 tés de cette courte allée, vous apercevez à travers ces arbres
 fruitiers de toute espèce, les plantes potagères les plus savon-
 reuses, les plus belles et les mieux fournies; aussi bien que les
 plus rares et les plus précieuses."

"Tout cela donc qui est mon ouvrage, fait aussi ma
 gloire; et la gloire est la fille adoptive de l'ambition. Or,
 comme vous le donniez à entendre tout à l'heure, il a réelle-
 ment sujet de se plaindre le mortel infortuné que l'ambition
 dévore, car elle est toujours accompagnée ou de regrets ou de
 remords. J'ai fait tant de sacrifices pour rassasier la mien-
 ne; que les fruits que j'en retire ne m'indemnisent aucune-
 ment des inquiétudes, des tortures qu'elle me fait éprouver
 près que à chaque instant du jour. La terre et les cieux sem-
 blent s'être conjurés contre moi. Cette vigne si verte et si ri-
 tante qui orne le berceau sous le quel j'aime tant à me mettre
 à couvert des rayons d'un soleil trop ardent, était il y a un
 mois chargée de bourgeons qui me promettaient la plus belle
 récolte de chasselas que j'aie encore obtenue depuis qu'elle

est plantée, une ondée de grêle est survenue pendant la nuit qui a pour ainsi dire enlevé jusqu'au moindre vestige de cette apparente fécondité. Une maladie dont je ne puis découvrir ni le remède, ni la cause, a attaqué ces quatre cerisiers, qui l'an passé, se faisaient remarquer de tous les passans par la quantité et la beauté de leurs fruits, et dans la saison où ils auraient dû être en fleurs, ne leur a laissé que la force de pousser quelques feuilles maigres et noirâtres qui tombent presque aussitôt qu'elles sont formées. Ce poirier de bon chrétien, le plus bel arbre de mon verger, a été frappé de la foudre dans le dernier orage, et dépérit maintenant à vue d'œil. Cette couche de petits pois qui de loin nous paraît si surabondante, ne rapporte que des cosses vides dont nombre de petits vers ont dévoré le contenu. Ici, des trognons secs et chancelans sur leurs racines vous font voir en quel état une vermine indestructible a réduit mes choux-fleurs. Là, des limaces dont il m'est également impossible de me débarrasser, ont détruit la moitié de ma planche de salade, et plus loin, de maudites chenilles qui reparaissent ici régulièrement tous les ans, ont presque entièrement dépourvu mes pêchers de leurs boutons. Si bien qu'il ne me reste d'intact plus qu'à présent que mes melons, mes pommes de terre, mes oignons, mes carottes et mes fleurs. Et comme ces calamités se renouvellent et s'accroissent de plus en plus chaque année sur mon terrain plus que sur aucun autre, je me regarde comme le jouet d'une implacable destinée, et pense avoir lieu de m'en plaindre.

« Mais

« Mais, à qui vous en prenez-vous ? » reprit le Gnome ; est-ce au monde ? à la nature ? à la fatalité ? — Plaintes inutiles ! Toutes ces choses-là sont sourdes à nos cris. Une loi éternelle et irrévocable veut que la tempête succède au calme, la peste à la salubrité, la mort à la vie. Chaque âge a ses peines qui excèdent presque toujours ses plaisirs, et il n'y a pas un seul coin de la vieille planète sur laquelle nous errons en nous croisant et nous culbutant les uns les autres comme des fourmis, où l'homme n'ait pour le moins autant que vous sujet de se lamenter et d'accuser ce qu'il appelle son mauvais génie de tous les malheurs qui l'accablent. Vous n'avez jamais été en Afrique où l'on dit que les sauterelles commettent plus de dégât en un jour que toutes les limaces et les chenilles de la France entière n'en pourraient occasionner dans un an. Eh bien, il y a cependant une autre espèce d'animal dans ce pays-là, appelé Mollapendre, qui fait plus de mal encore que les sauterelles, et dont il est d'autant plus difficile d'éviter les tours perfides ou les morsures venimeuses, qu'il vole sans ailes et sait, quoiqu'assez grosse bête, se rendre invisible quand il lui plaît.

« Je n'avais jamais encore entendu parler de ce monstre-là, » dit le Jardinier, « et désirerais quasi faire un voyage en Afrique pour le voir. » —

« Oh ! » continua le Gnome, « vous pourrez contenter cette envie sans quitter votre pays natal. Un voyageur reve-

2.
 du dernièrement de ce malheureux continent m'en a vendu
 ceux qu'il a réussi à apprivoiser, mais que je tiens néanmoins
 en cage. Comme je m'en retourne à ma demeure qui n'est pas
 très loin d'ici, je m'engage à vous les apporter ce soir ou de-
 main. — En disant ces mots, le prétendu valet de ferme sa-
 lua le Jardinier et disparut.

Il était environ midi quand ce dernier, au lieu de ren-
 trer dans sa cabane pour y faire son repas frugal comme
 à l'ordinaire, alla s'assoir sous la treille qui était à l'autre
 extrémité de son jardin ou, accablé à la fois par la chaleur
 et le chagrin, il ne tarda pas à s'assoupir. Son sommeil, né-
 anmoins, ne fut pas de longue durée. Il en fut tiré au bout d'u-
 ne demi heure par un certain bruit qui ressemblait au rongement
 d'une planche par un rat, et qui était accompagné d'un petit cri
 plaintif particulier à ces animaux quand ils sont plusieurs en-
 semble et qu'ils se battent. Le vieillard après avoir prêté un
 moment l'oreille et s'être bien assuré qu'il ne rêvait plus, re-
 garda autour de lui avec quelque défiance et fut étrangement
 surpris de voir à ses pieds une boîte carrée à peu près sem-
 blable à celle dans laquelle les petits Savoyards renferment
 leurs marmottes, et au milieu de la quelle il y avait un vitre
 qui laissait apercevoir deux Taupes d'une telle grosseur
 que le Jardinier ne sût d'abord à quelles bêtes les comparer.
 Il comprit de suite que l'étranger étant revenu pendant qu'il
 reposait, et n'ayant probablement pas voulu troubler sa sieste,
 avait simplement laissé la boîte dans le berceau afin de lui
 causer un agréable étonnement à son réveil.

"Voilà donc," dit enfin le bonhomme, "l'espèce de lutin
 dont l'Anier me parlait tout à l'heure ! Son apparence n'a
 cependant rien de bien redoutable. Il est vrai, et personne ne
 le sait mieux que moi, que l'extérieur trompe fort souvent.
 Mais comment se figurer qu'un animal d'une forme si mas-
 sive, avec des mouvemens si gauches, des yeux si petits et qui
 paraissent même craindre la clarté, un animal qui n'est ar-
 mé ni de la griffe du tigre, ni des mâchoires du crocodile, ni
 du dard du serpent, ni des ailes des harpies, ni des cornes du
 buffle, ni de la trompe de l'éléphant, et dont tout l'aspect n'est
 pas plus fait pour inspirer la terreur que celui d'une de nos
 fouines ; comment, dis-je, pourrait-on s'imaginer qu'une pareil-
 le bête fût aussi dangereuse que mon paysan me l'a dépeinte ?

"Je me doutais bien," dit le Gnome, qui reparut aus-
 sitôt devant lui sans qu'il pût deviner de quelle manière il a-
 vait pénétré dans l'intérieur du jardin ; "je me doutais bien
 que vous refuseriez d'ajouter foi à mes paroles, car on vous
 dit généralement assez incrédule. Mais, je veux vous convain-
 cre par des faits. Je vous ai dit que les Mollapendres que je
 voulais vous montrer étaient privés, par conséquent, leurs tra-
 vaux dont je vais vous rendre témoin, ne seront qu'un très
 petit exemple de ce qu'ils sont capables de faire comme bêtes sau-
 vages lorsqu'ils ne sont retenus par aucune crainte de l'homme."

En achevant ces paroles, le Gnome ouvrit la boîte et

n laissa sortir les deux *Taupes* qui, dès qu'elles furent en liberté, se mirent à courir dans le jardin et ne tardèrent pas à disparaître. Le *Jardinier* concevant de suite une très mauvaise opinion de l'effet qu'avait produit sur ces *Mollapendres* l'éducation qu'ils étaient censés avoir reçue dans l'état de domesticité, par leur air farouche et leur fuite précipitée au moment de leur libération, eût quelque soupçon que le soin qu'ils prenaient de se soustraire aux regards avait de méchantes œuvres pour objet, et voulut suivre leurs traces, mais inutilement. Après plusieurs heures de minutieuses et fatigantes recherches, il retourna vers son berceau pour consoler son moniteur rustique de la perte de ses deux monstres africains, et se plaindre en même tems de l'imprudence qu'il avait commise en les laissant ainsi échapper de leur cage, mais, pour la seconde fois, le *Gnome* s'était subitement éclipié.

Un pressentiment funeste s'éleva alors dans l'âme du *Solitaire de Montmartre*. Il lui parût évident que l'Inconnu ne pouvait avoir eu que de très mauvais desseins à son égard. Pourquoi autrement aurait-il apporté ces vilains animaux, et les aurait-il laissés évader dans son jardin, surtout après l'effrayante description qu'il avait faite de leur caractère, si ce n'était dans l'intention de le rendre lui, pauvre *Jardinier*, victime de leur abominable méchanceté? Et, s'il attachait réellement quelque prix à leur préservation, pourquoi s'était-il en allé au moment de leur fuite, au lieu d'essayer de les faire rentrer dans leur prison où il n'était guère probable qu'ils retournassent d'eux-mêmes?

Ces réflexions affligèrent extrêmement le vieillard qui se remit de nouveau à la poursuite de ces maudites bêtes et y perdit son tems jusqu'au soir qu'il se vit obligé, tant par lassitude qu'en raison de l'obscurité toujours croissante, d'abandonner ses recherches et de se retirer dans sa chambre. En vain voulut-il prendre quelque nourriture avant de se mettre au lit, le chagrin et l'inquiétude lui avaient ôté l'appétit. En vain s'étendit-il sur sa couche pour tâcher de trouver dans le sommeil l'oubli de ses misères présentes et futures, il ne pût fermer l'œil de toute la nuit, et le coq matinal avait à peine fait entendre son chant pour la deuxième fois, qu'il se leva et se rendit de suite à son cher jardin.

L'Aurore n'avait point encore entièrement dissipé les ombres, mais il ne faisait cependant plus assez obscur pour qu'une vue exercée comme la sienne ne put, ici et là, discerner certains objets, et la première chose qui le frappa fut une butte de terre élevée au milieu d'une de ses allées, comme un piège tendu pour le faire choir, et qui s'affaissa sous son pied dès l'instant qu'il l'eût posé dessus. — "Qu'est ceci?" s'écria-t-il, "est-ce l'ouvrage d'un des *Mollapendres*, ou de quelque autre bête malfaisante? Dans tous les cas, voilà un commencement de dévastation, et une matinée qui fait mal augurer du reste du jour." — Il fit quelques pas plus avant,

mais ayant enfoncé dans un trou qui se trouva sur le bord de la haie, et qui n'existait pas la veille, il tomba sur un des Rosiers de son parterre, qu'il brisa par sa chute, et dont les épines lui mirent les mains et la figure tout en sang. L'esprit ébattu par ce nouvel événement, et le cœur encore plus déchiré que le visage à l'aspect du dégât qu'il venait si innocemment de faire lui-même à l'un de ses arbustes favoris, il s'arrêta en cet endroit, résolu à y attendre que la clarté vint lui révéler la réalité et l'étendue de son malheur.

Le soleil enfin paraît. L'infortuné vieillard se relève lentement et porte avec crainte ses regards autour de lui. Juste ciel, quel spectacle ! Des monticules de terre encore toutes fraîches et semblables à celle qui lui avait barré le chemin, s'apperçoivent sur toutes les planches. Le jardin est sillonné en zig-zag d'un bout à l'autre par le passage souterrain des scélérates de Taupes qui se sont dirigés vers tous les endroits qui avaient épargnés les limaçons, les chenilles et autres insectes. Des choux, des pieds de salade tout entiers s'ébranlent sur leurs racines et s'engloutissent à ses yeux. Son carré de pommes de terre est tout à fait dévasté, et il n'y a pas jusqu'à ses carottes et ses panais qui n'aient été frappés de mortalité par la dent venimeuse de l'exécrable Mollapendre.

Voilà donc mon affreux pressentiment réalisé ! s'écrie le Jardinier au désespoir. J'ai manifesté à un traître
le

le désir de voir ces monstres d'Afrique, et me voici payé de ma curiosité. Ce jardin que j'avais pris tant de peine à cultiver et qui faisait toute ma richesse, vient d'être bouleversé dans une seule nuit, et, non seulement l'ennemi qui m'a causé ce désastre échappe au châtiment qu'il mérite, mais de son inaccessible retraite il épie tous mes mouvemens, et se prépare à de nouveaux brigandages aussitôt qu'il me verra sérieusement occupé à réparer mes malheurs. Jene lui donnerai point cette satisfaction. Non; puisque cette Nature que j'aimais tant, cette Nature à la quelle j'avais élevé un temple si digne d'elle, rejette aujourd'hui si visiblement mon offrande et m'afflige elle-même d'un de ses plus horribles fléaux; puisque cette Nature ingrate permet qu'ici bas le mal l'emporte constamment sur le bien, que le crime triomphe de l'innocence, et le vice de la vertu, eh bien ! j'abjure dès cet instant et son culte, et ses lois, et la vie. Je fais plus encore, je la somme de finir son ouvrage. — En achevant cette imprécation l'infortuné courût à son parterre pour y cueillir une énorme quantité de pavots et de lys qu'il porta de suite sous son berceau de pampre, et dont il se fit une espèce de couche sur la quelle il s'étendit et ferma ses paupières pour ne plus les rouvrir.

CONCLUSION: Le Gnome alors revint pour suspendre au berceau funeste un petit écriteau sur le quel on lisait ces mots:

Mortels qui vous plaignez des rigueurs du destin dans votre patrie n'espérez pas vous le rendre plus favorable sous un ciel étranger. — Chez vous, les adversités que vous éprouvez sont souvent que passagères, et si elles ne se réparent point aussi prompt-

tement que vous le désireriez, au moins la sympathie de vos compa-
 triotes vous reste, et vous aide à les supporter. Ailleurs, les hommes
 les animaux, les plantes, les élémens même vous sont hostiles; et si
 la pitié existe dans quelque cœur humain, cette pitié-là n'est pas
 pour vous. Contentez-vous donc de demander à Dieu le courage
 et la sagesse nécessaires pour endurer vos misères; mais n'allez pas
 à la recherche d'un remède imaginaire qui ne croît pas plus dans les
 régions lointaines que dans celles qui vous ont vu naître. Méfiez-
 vous également de tout animal étranger, bipède ou quadrupède, quel
 que soit le séduisant de son extérieur. La plus perfide, la plus dan-
 gereuse des brutes a quelquefois des dehors agréables, ou qui pré-
 viennent fortement en sa faveur, mais, ainsi que la mort elle-même
 se trouve parfois renfermée dans le calice des fleurs, de même on
 peut la rencontrer hors de chez-soi affublée d'une robe brillante,
 ou sous un masque moulé sur le visage de l'amitié. Le Molla-
 pendre dont les déprédations et la méchanceté diabolique ont
 abrégé la vie de ce vieillard, n'a dans son apparence extérieure
 rien de monstrueux, de difforme ni de répugnant. On le pren-
 drait au contraire pour une bête innocente et timide; et c'est né-
 anmoins la plus traître et la plus nuisible de toutes les Tapes
 africaines.

(i) Die inleidende gedig (pp. 75-78)

Die skimpyskrif begin met 'n lang gedig van 83 verse, opgedra aan "Paddy" en sy "Com-paddy-otes". "Paddy" verwys na die Ier Arthur Walker, en volgens Nienaber (1963: notas oor "Le Jardinier et les deux taupes", geen bladsy=nommer nie) is "Com-paddy-otes" drieledig in implikasie:

Dit impliseer Paddy se landgenote (vergelyk "compatriots" met "Com-paddy-otes");

dit impliseer Paddy se sielsgenote en dus diegene wat soos Paddy, vyande van Boniface is;

dit verwys ook na diegene wat op die een of ander manier verband hou met die nuwe koerant De / The Patriot.

Van verse een tot veertig word een belediging ná die ander uitgeslinger teen die "padda van die moerasse van Hibernia". Uit die verwysing na Ierland (Hibernia) kan afgelei word dat dit Walker self is teen wie daar so te velde getrek word:

"Padda van Hibernia se moerasse!
Vieslike verleier van ander paddas!" (vv. 1,2)

Die onderwerp van die fabel kom eers in verse 41 en 42 ter sprake:

"Dis eintlik die Mol waaroor ek hier wil skryf
en die teks self gaan oor MOLLAPENDRE" (vv. 41, 42).

Die haatlike en verraderlike mol wat ter sprake is, is Cornelius Moll, en die naam Mollapendre moet eintlik lees "Moll-à-pendre", dit wil sê "moll-om-te-hang". Hierdie woort van satiriese woordspeling is 'n tegniek waarvan Boniface graag gebruik gemaak het. Die feit dat Walker homself skaar aan Moll se kant is vir Boniface so goed as 'n openbare verklaring van oorlog, en hy sê:

"Dis wat jy wil hê: Nou goed! Jy sal dit kry.
Ek aanvaar met trots jou uitdaging" (vv. 68, 69)

Sy voorliefde vir woordspeling kom weer eens na vore wanneer hy die gedig afsluit:

"Die fabel wat ek hier aan jou opdra en jou voor oë stel,
is die uitbeelding van een van jou vriende wat ek hiermee na die beste van my vermoëns opdons" (vv.76-79).

Die woordspeling is geleë in die feit dat "taupe" (mol) wat hier as 'n denk=beeldige werkwoord gebruik word, byna klink soos "taper" (om te slaan of op te dons).

(ii) "Die tuinier en die twee molle". Inleiding tot die fabel (pp. 79-84)

Ná die gedig aan "Paddy" word h inleiding van ses bladsye tot die fabel self gegee. Boniface verwys daarin na die ontstaan van die fabel en gee ook name van die vernaamste skrywers van hierdie genre, soos Esopus, Gellert, Gay en La Fontaine. Laasgenoemde word uitgesonder en deur Boniface voorgelê as die grootste van almal (p. 81). Dan skryf hy:

"Ná hierdie inleidende kritiek oor die fabel en skrywers van fabels (...) dink die meeste van my lesers seker dat deur my "Bluette" onder die titel van "fabel" aan te bied, ek hoop om h klein meesterstuk in die genre te skep, en myself met Esop^{us} of La Fontaine vergelyk, want ek weet dat mense my oor die algemeen as verwaand beskou. Ek weet ook dat ek hierdie mening, vroeggebore by mense wat my in elk geval nie goed ken nie, hoofsaaklik te danke het aan sekere persone wat oneindig meer verwaand is as ek ..." (p. 82).

Hy gaan voort deur te sê dat hoewel hy nie daarop aanspraak maak om h tweede La Fontaine te wees nie, hy darem ook nie sy eie talente as niksbeduidend beskou nie:

"In die ware sin van die woord omskryf die fabel altyd h morele les wat op die hele mensdom betrekking het, terwyl die sarkasme van my Bluettes alleenlik teen een, twee of hoogstens drie persone gerig is. Die doel van die fabel is om morele waardes oor die algemeen op te hef, wat h definitiewe waarde van blywende aard daaraan gee. Aan die ander kant is die Bluettes maar net die spontane skepping van h siel wat miskien effens té verhewe is, maar wat geensins bereid is om diegene wat hom uitlok ongestraf te laat nie, en wat arbeid, toebereiding en nie rus voordat hy homself heeltemal gewreek het nie, met die gevolg dat sy skeppings van plaaslike en verbygaande aard is, en alleenlik waardeer kan word deur diegene wat bekend is met die protagoniste, met die agtergrond waarteen dit afspeel en met die oorsaak van die gewreekte gevoelens" (pp. 83, 84).

Bogaande aanhaling illustreer duidelik wat Boniface homself met die skryf van die skimpyskrif ten doel gestel het. Dit is nie verniet dat sy lyfspreuk "Nemo me impune lacessit" (niemand kom my ongestraf te na nie) was nie.

(iii) Die fabel (pp. 84-97)

Die inleidende paragraaf van die fabel self word hier in sy geheel vertaal, omdat die inhoud daarvan Boniface se byna patologies-morbiede lewenshouding, sowel as die aard van sy werk, uitstekend toelig:

"Gebore om te sterwe! Om soos h dwaallig net vir h oomblik, helaas! h baie kort oomblik! te skyn en dan tot in ewigheid te verdwyn! Om die wêreld te betree met die wonderlikste hoopvolle beloftes totdat ons besef dat hoop net h droom is! Dit is die lot nie net van alles wat asemhaal nie, maar sonder

enige uitsondering van al die voortbrengsels van die natuur. SKEP MET DIE DOEL OM TE VERNIETIG was dus die gedagte en doelstelling van die Hemelse Vader. Dit is só voor die hand liggend dat dit nie in twyfel getrek kan word nie. As die eienaardigheid van die noodlot nou maar daar kon ophou, dan was dit miskien nie so erg nie, maar wat is die lewe? 'n Konstante aaneenskakeling van teenslae, 'n vinnige en aanhoudende opeenhoping van ongelukke waardeur dit wat ons geluk en plesier noem, net so gou as wat dit ons aangebied word, verander in terugslag en bitterheid. 'n Ewige stryd tussen twee teenoorgestelde geeste wat stry om heerskappy van die noodlottige ster waaronder ons gebore is, en wat ons sodoende in hulle konflik vergruis. Alles onder die son, alles, absoluut alles, vermeng en versmelt, nie om as 'n eenheid behoue te bly nie, maar om mekaar te vernietig en uit te skakel" (pp. 84, 85).

Dan begin die verhaal: 'n Paryse tuinier (en dit is bekend dat Boniface aan die einde van sy lewe al hoe meer gehunker het na die Franse hoofstad — kyk ook Nienaber, 1963: Notas), wat in sy goedversorgde tuin in Montmartre bogaande stellings oor die betekenisloosheid van die lewe bepeins, word skielik gekonfronteer deur 'n kabouter wat soos 'n "ânier" aangetrek is, dit wil sê die touleier van 'n span donkies (waarskynlik 'n verwysing na Walker, wat in sy beroep 'n leiersposisie beklee het). Die leser kry onmiddellik die indruk dat 'n leiersposisie nie vir Boniface beïndruk nie, want volgens hom lê die leier van 'n spul donkies dikwels net so min wysheid en takt aan die dag as die langoordiere waarvoor hy verantwoordelik is (p. 86).

Nuuskerig wil die kabouter weet waarom die tuinier so hardop met homself praat, waarop laasgenoemde antwoord: "Jy het geen idee van die verligting wat dit aan 'n neergedrukte hart bring om met hierdie stortvloed van gevoelens die hele natuur die vertroueling van sy ellendes te maak nie" (p. 86).

"Maar waarom is u tog so ongelukkig?" wil die kabouter weet (p. 87). In sy oë het die tuinier alles wat 'n mens kan begeer. Die tuinier is dit egter nie met hom eens nie, en skryf sy onvergenoegdheid toe aan ambisie. Hy verduidelik dat hy, moeg van onenigheid met mense, vir hom hier op Montmartre 'n stukkie grond kom koop het waarin "omdat dit so klipperig en onvrugbaar gelyk het, geen ander koper belang gestel het nie" (p. 88), en hy dit gevolglik taamlik goedkoop gekry het. Sy ambisie was om hierdie stuk onvrugbare grond in 'n pragtuin te omskep, waarin hy ten volle geslaag het — 'n verwysing na Boniface wat hom in die nuwe kolonie van Natal gaan vestig het om daar 'n nuwe koerant op die been te bring. Maar, vertel die tuinier verder, hy word deur allerhande terugslae geteister: 'n haelstorm en 'n misterieuse siekte het groot skade aan sy tuin aangerig, sy peerboom is deur 'n weerligstraal getref en wurms, knaagdiere en slakke verrinneweer sy groente. Tipies

van sy persoonlike vervolgingswaan voeg Boniface by:

"Omdat hierdie terugslae elke jaar opnuut en in 'n erger graad op my stukkie grond meer as elders toesak, beskou ek myself as die speelding van 'n hartelose noodlot en dink ek dat ek die reg het om te kla" (p. 90).

Die kabouter probeer hom troos, en vertel hom van die baie erger plae wat byvoorbeeld in Afrika aangetref word, soos die "Mollapendre" wat nog meer skade as die sprinkane aanrig en wat, alhoewel dit 'n taamlike groot dier is, homself na willekeur onsigbaar kan maak, wat dit nóg moeiliker maak om aan sy verraderlike gedrag en giftige byt te ontsnap (p. 91). Wanneer die tuinier sê dat hy byna 'n reis na Afrika sou oorweeg om dié monster te kan sien, sê die kabouter dat hy twee mak Mollapendres van 'n reisiger gekoop het, wat hy die aand nog vir die tuinier sal kom wys (p. 92).

Teen middagete besluit die tuinier om buite in sy tuin 'n uiltjie te knip. Hy word na 'n rukkie wakker om twee reusagtige molle in 'n hok aan te tref, wat die kabouter daar kom neersit het terwyl hy slaap. Hoewel groot, lyk die molle skadeloos en weerloos, en die tuinier wonder hoe hulle soveel skade in 'n tuin kan aanrig as wat die kabouter hom vertel het. "Daar is immers niks skrikwekkend aan hulle voorkoms nie. Tog is dit waar, en niemand weet dit beter as ek nie, dat 'n mens dikwels deur voorkoms gekul word" (p. 93) — 'n sinspeling op Boniface se vyande. Die kabouter arriveer, en omdat hy vermoed dat die tuinier sou twyfel oor die molle se destruktiewe krag, bied hy aan om dit nou aan hom te illustreer. Hy maak die hok oop en die molle verdwyn soos blits die tuin in (p. 93). Hy begin nou snuf in die neus kry, en wonder of die kabouter nie doelbewus die molle by hom kom loslaat het nie. Waarom anders het hy hulle dan hierheen gebring, nadat hy juis vertel het hoe destruktief hulle is? Hy soek tevergeefs na die molle, en gaan eers met donker weer sy huis binne, té ontsteld om te eet of te slaap. Nog voor dagbreek die volgende oggend sit hy die soektog voort (p. 95). In die middel van die tuinpaadjie is 'n hoop grond wat onder sy voete insak. 'n Paar treë verder sak hy weer weg in 'n gat en val op een van sy roosbome wat hom ongenadiglik steek. Moedeloos bly hy net so sit totdat dit lig word en hy al die skade kan sien — sy hele tuin is inderdaad deur die "Mollapendres" verwoes:

"Net soos ek gedink het! (...) Omdat ek aan 'n verraaier gesê het dat ek graag hierdie monsters van Afrika sou wou sien, moet ek nou vir my nuuskierigheid betaal" (pp. 96, 97).

En verder:

"Omdat die Natuur wat ek so lief gehad het, die Natuur waarvoor ek 'n tempel opgerig het wat haar waardig was, my offerhande nou vandag op so 'n sigbare wyse verwerp en my met een van haar eie, vreeslikste plaes tref, omdat die ondankbare Natuur toelaat dat die slegte hier op aarde aanhoudend seëvier oor die goeie, dat skelmheid triomfeer oor onskuld, en sonde oor standvastigheid — goed dan! Dan sweer ek van nou af die Natuur se kultus en wette af, sowel as die lewe self" (p. 97).

Die tuinier maak vervolgens vir homself 'n soort doodsbed van blomme, gaan lê daarop, sluit sy oë en sterf (p. 97).

(iv) Slot, waarin morele les opgesluit is (pp. 97, 98)

Ná die tuinier se dood keer die kabouter terug om die volgende kennisgewing by die doodsbed te kom ophang:

"Julle sterflikes wat ontevrede is met die noodlot in julle (eie) vaderland, moenie dink dat sake vir julle beter sal loop in 'n vreemde land nie. By julle is die teenslae dikwels van verbygaande aard, en as dit nie so vinnig verbeter as wat julle dit sou wou hê nie, het julle ten minste nog die meegevoel van julle landgenote wat julle help om dit te verduur. Elders is die mense, die diere, die plante en selfs die elemente vyandig teenoor julle, en as daar tog êrens in 'n mensehart jammerhartigheid te vinde is, is dit julle nie beskore nie. Hou julleself dus tevrede deur net tot God te bid om die nodige moed en wysheid sodat julle julle ellendes kan verduur, maar moenie een of ander denkbeeldige troos soek wat net so min in verafgeleë lande as in jul eie geboorteplek te vinde is nie. Wees eweneens op julle hoede vir alle vreemde diere, met twee óf vier bene, hoe aantreklik hulle ook al mag voorkom. Die verraderlikste, gevaarlikste dierasies is soms mooi om na te kyk of het 'n uiterlike voorkoms wat klaarblyklik tot sy eer strek, maar net soos die dood self soms in die blompot met blomme skuil, kan mens dit ook buite jou huis onder 'n mooi kleed aantref, of onder die aanskyn van vriendskap. Die Mollapendre wie se plundering en diaboliese gemeenheid die lewe van hierdie grysaard kortgeknip het, is uiterlik geensins aaklig, ontvormd of afstootlik nie. Intendeel sou 'n mens dink dat dit 'n onskuldige en 'n skaam dier is, terwyl dit (in werklikheid) die mees verraderlike en skadelikste van al die molsoorte in Afrika is" (pp. 97, 98).

9.8.0 Lerende prosa

Met "lerende prosa" word in hierdie steekproef bedoel lektuur wat vóór 1902 in algemeen verspreide publikasies soos koerante, dagblaaië, biljette en leesboeke aan die publiek beskikbaar gestel is, en waarvan die inhoud hoofsaaklik daarop gerig was om in te lig of 'n les (moreel of opvoedkundig) te leer.

9.8.1 Changuion se aandklasse oor die Franse letterkunde**SOURCES FRANÇAISES,**

OU

LEÇONS DE LITTÉRATURE FRANÇAISE CONTEMPORAINE,

DE

MONSIEUR A. N. E. CHANGUION,**PROFESSEUR DE LANGUES ANCIENNES & MODERNES AU COLLÈGE.****PROGRAMME.**

	SUJETS.	AUTEURS.
	<i>Le 17 juin</i>	
Première	Soirée: Discours préliminaire.	
Seconde	— Visite à Lady Esther Stanhope.	Alphonse Delamartine.
Troisième	— Scènes du Drame Lucrèce Borgia.	Victor Hugo.
Quatrième	— L'Enfant maudit.	Balzac.
Cinquième	— { l'Homme, poème adressé à Byron.	Alphonse Delamartine.
	{ El Verdugo.	Balzac.
Sixième	— Les Escrocs du grand monde.	Revue Britannique.
Septième	— { Promenade à cheval aux environs du Liban.	Alphonse Delamartine.
	{ Jericho, & les chevaux Arabes.	Le même.
Huitième	— Première partie de la tragédie, <i>Les Enfants d'Edouard</i>	Casimir Delavigne.
Neuvième	— Seconde partie de la même tragédie.	—
Dixième	— { Scène de la vie militaire.	Revue Britannique.
	{ Les étoiles. Bonaparte. Poèmes.	Alphonse Delamartine.
Onzième	— l'Elixir de longue vie.	Balzac.
Douzième	— Syrie—Galilée.	Alphonse Delamartine.
Treizième	— Madame Firmiani.	Balzac.
Quatorzième	— { L'art de traduire.	Revue Britannique.
	{ Le désespoir. La Providence à l'homme.	Alphonse Delamartine.
Quinzième	— Les deux rêves: Etude de femme.	Balzac.
Seizième	— { Progrès de la musique depuis le commencement du dix-neuvième	Revue Britannique.
	{ siècle.	Alphonse Delamartine.
	{ Le saint sépulcre.	—
Dix-septième	— Onzième Leçon de l'Histoire générale de la Civilisation en Europe.	M. Guizot.
Dix-huitième	— Douzième Leçon du même ouvrage.	—
Dix-neuvième	— Treizième Leçon du même ouvrage.	—
Vingtième	— Quatorzième & dernière leçon du même ouvrage.	—

AVIS AUX SOUSCRIPTEURS.

Le commencement du cours sera annoncé par les feuilles publiques.

Le local sera la salle de société de la loge de Francs-maçons dite: *De Goede Hoop*, et le tems de la réunion, le Jeudi, à cinq heures du soir.

Chaque souscripteur pourra amener une ou plusieurs dames.

Hierdie dokument wat in die Suid-Afrikaanse Biblioteek bewaar word (Kat. nr. A.C. PAM 840 CHA) is 'n skriftelike aankondiging van lesings wat saans deur A.N.E. Changuion in 1856 aan die Kaap aangebied is, en wat oor verskillende Franse skrywers en aspekte van die Franse letterkunde handel het. Die opskrif lui:

"Aande met 'n Franse kleur, of lesings in die kontemporêre Franse letterkunde deur mmr. A.N.E. Changuion, professor in klassieke en moderne tale aan die Suid-Afrika Kollege" (huidige Universiteit van Kaapstad.)

Daarná volg 'n lys van twintig onderwerpe wat tydens die lesings onder bespreking kom, onder meer werke van Balzac, Victor Hugo en Lamartine. Op die oorspronklike dokument is die datum 17 Junie in Frans met pen geskryf by die titel van die eerste lesing. Geen ander datums kom voor nie.

Onder "Avis aux Souscripteurs" ("Aankondiging aan intekenaars") staan:

"Die aanvang van die lesings sal deur middel van openbare biljette bekend gemaak word. Die lokaal is die Vrymesselaars-saal De Goede Hoop, en die vergaderings (lesings) sal Donderdae om vyfuur namiddag gehou word. Elke intekenaar is welkom om een of meer dames saam te bring."

Heel onderaan die dokument staan dat die intekenaars 'n toegangskartjie, wat vir die hele seisoen geldig sal wees, teen een ghienie kan koop by Robertson se boekwinkel.

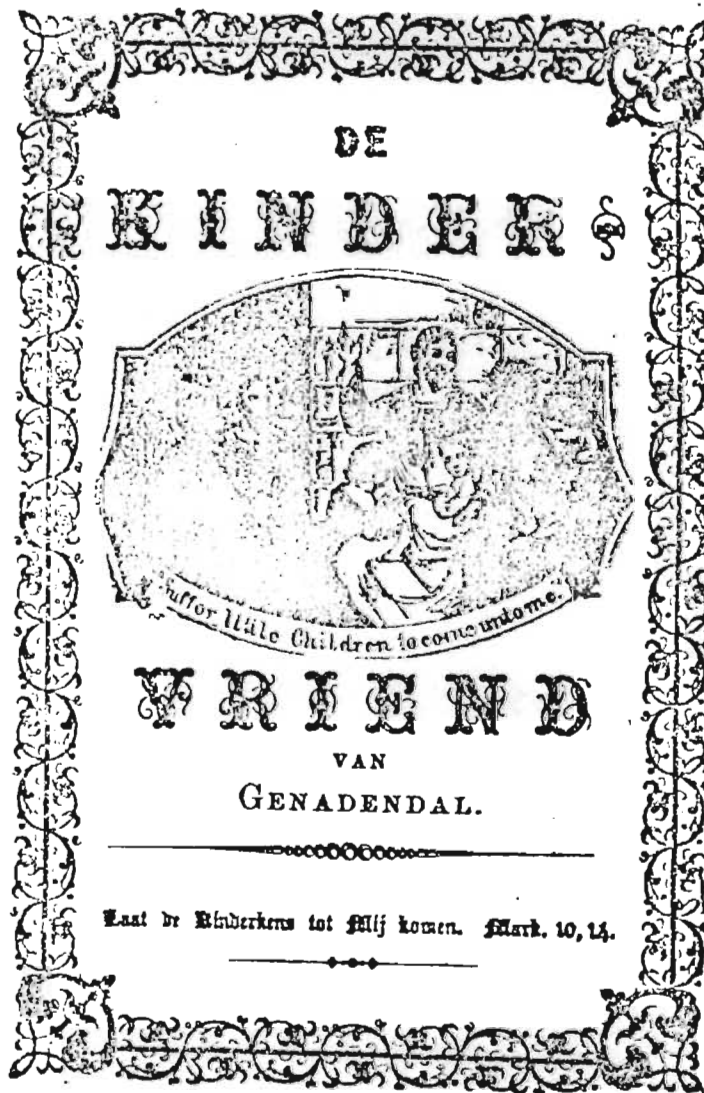
Op die rugkant van die oorspronklike dokument is 'n lys van name in potlood aangebring, moontlik lede van die destydse publiek wat die lesings bygewoon het. Die lys lui soos volg:

"His Excellency the Governor
J.M. Craig
Sir John Wylde
Mr. Justice Kekewich
The Attorney-General
Lt. Col. Cloete
Colonel Lewis
P.G. Brink
Baron C. von Ludwig
Charles de Lorentz
F. de Lettre
J. Pattle
Wm. G. Mackenzie, Lt.-Col.
Clerke Burton
Wm. Musgrave."

Hoewel Changuion se lesings uitsluitlik oor Franse skrywers en aspekte van die Franse letterkunde handel het, word die dokument as sodanig as Africana-

literatuur beskou omdat dit hier op eie bodem die lig gesien het en die lesings in Kaapstad self aangebied is. Die name op die rugkant, wat verwys na destydse plaaslike inwoners, word byvoorbeeld beskou as deel van die dokument, en verhoog die kultuur-historiese waarde daarvan.

9.8.2 Lessies met Franse inslag in De Kinder-Vriend van Genadendal
(1883, 1888 en 1895)

In De Kinder-Vriend, mondstuk vir die jeug wat deur die Morawiese Sending=genootskap uitgegee is, verskyn in die uitgawes van 1883, 1888 en 1895 die volgende lessies wat n Franse raakpunt toon:

(i) Keizer Napoleon

"Keizer Napoleon, dien gij hier slapende op het prentje ziet, was van zijn tiende tot vijftiende jaar geplaatst op de militaire school te Brienne. Daar hij veel van fruit hield, placht hij dikwijls naar eene koopvrouw te gaan om daar iets van zijne gading te halen. Had hij geld genoeg dan betaalde hij haar; nu en dan moest zij hem echter ook borgen. Vandaar dat hij de vrouw, toen hij de militaire school verliet, eenige franken schuldig bleef. Toen hij voor het laatst bij haar kwam, zeide hij:

"Vrouwtje, ik moet weg en kan je niet betalen; maar ik zal je niet vergeten, hoor!"

"O, wat dat betreft, kunt ge gerust vertrekken, mijn jongen," zeide de fruitvrouw. "God schenke u gezondheid en geve dat gij een gelukkig man wordt!"

Langen tijd daarna bracht Napoleon als keizer een bezoek aan Brienne. Plotseling bleef hij op straat stilstaan, bracht zijne hand aan zijn voorhoofd, evenals iemand die met zijn geheugen moet te rade gaan — daar valt hem iets in de gedachte, hij herinnert zich de fruitvrouw. Hij vraagt naar haar en verneemt, dat zij in kommervolle omstandighede verkeert. Met zijn adjudant gaat hij het vertrekje van de vrouw binne, zonder dat hij door haar wordt herkent.

"Kan ik hier iets verfrisschends bekomen? vraagde de keizer.

De vrouw brengt meloenen. Terwijl de beide heeren de vruchten gebruiken, vraagt een hunner:

"Zeg'reis, vrouwtje, kent gij den keizer wel, die vandaag hier moet zijn aangekomen?"

"Of ik hem ken!" zeide de vrouw. "Toen hij hier nog op de militaire school was, heeft hij menig mandje met fruit van me gekocht."

"En heeft hij alles prompt betaald ook?" vraagde de keizer.

"Natuurlijk, hij heeft alles behoorlijk voldaan!"

"Vrouwtje, nu spreekt gij de waarheid niet of gij hebt een slecht geheugen: in de eerste plaats kent gij den keizer volstrekt niet, want hij staat hier voor u, ik zelf ben het! En ten tweede heb ik u ook niet zoo prompt betaald als gij zegt, maar ben u acht of tien frank schuldig gebleven. Daarom kom ik thans mijne schuld afdoen!"

Bij deze woorden telde de adjudant van Napoleon twaalfhonderd frank op tafel uit, voor kapitaal en interest.

Toen de vrouw nu zag dat het inderdaad de keizer was en een oog wierp op de vele geldstukken, viel zij hem te voet en was van vreugde en schrik geheel beteuterd.

De keizer beval, dat het oude bouwvallige huis zou worden omvergehaald en dat er een ander voor de vrouw zou worden opgetrokken. "In dat huis," zeide hij "wil ik mijn verblijf nemen, zoo dikwijls ik te Brienne kom en het zal mijnen naam dragen!"

Hij beloofde ook voor de kinderen van deze vrouw te zullen zorgen en heeft zijne belofte trouw gehouden: de dochter oef

hij eene huwelijksgift en den zoon liet hij voor zijne rekening in de school te Brienne opvoeden" (2 Februarie 1883:1-3).

(ii) Johny's brief aan God

"De kleine Johny schreef een dag een brief aan God. In Frankrijk, waar dit gebeurde, is het niets ongewoons om volwassenen en ook kinderen in de kerk te zien komen met brieven in de handen, die zij op het altaar leggen, en dan weggaan. Zij gelooven dat God zeker hun verzoek geven sal, als Hij het in geschrift dag en nacht voor zich ziet.

Johny was zes jaren oud. De arme jongen was koud en hongerig, want het was een winteravond; en toen het hem in gedachte kwam om een brief aan God te schrijven, had hij niets gegeten sedert den vorigen morgen.

In een zeker deel van Parijs, op de hoek van eene straat woonde een dagbladschrijver. Voor een kleine som gelds schreef deze man brieven voor arme menschen die zelven niet konden schrijven, en Vader Bonin, zoo als hij in dien omtrek genoemd werd, had reeds vele zulke brieven geschreven. Hij was in zijn leven een dapper soldaat geweest, maar werd eens zwaar gewond, en was nu niet meer in staat voor werkelijken dienst. Nu zocht hij zijn onderhoud door andere bezigheden te doen.

Johny keek door de duistere venster van zijne kamer, en zag de oude soldaat wachtende op nieuws. "Goeden morge," zeide Johny toen hij de kamer inkwam, "ik wil een brief laten schrijven om mij soep te bezorgen." "Staat daar," zeide de oude soldaat, "een half vel papier en een weinig inkt zal mij niet armer maken!"

Johny gehoorzaamde, en Vader Bonin maakte het papier recht, stak de pen in de inkt en begon — *Parijs d. 17 Jan. 1857* — en dan op de naatste lijn — *Aan den Heer* "wat is zijn naam?" "Wiens naam?" vroeg Johnny. "De naam van den man aan wien de brief geschreven moet worden." — "Wat man?" "De man die u de soep moet geven."

Johnny verstond nu wat de oude man meende en zeide: "Het is niet aan eenig man." Zijn gezicht werd vuurrood, doch hij vatte moed en zeide: "Ik wil een brief laten schrijven aan den Heer in den hemel."

Vader Bonin nam zijn pijp uit de mond, en zeide ernstig: "Ik hoop toch niet, mijn jongen, dat gij meent om met een oud linie soldaat te gekscheren. *So: far about! To the left, wheel! March!*"

Johny deed zoo als hem bevolen werd en was gereed om weg te gaan. Toen Vader Bonin zag dat de jongen zoo terstond gehoorzaamde, veranderde hij, en den jongen scherp in 't gezicht ziende, zeide hij: "Het is niet noodig om hier in Parijs honger te lijden. Wat is uw naam, mijn kleine man?" "Mijn naam is Johny." "Wat, niets meer?" — "Neen, alleen Johny!"

Vader Bonin voelde dat zijne oogen vochtig werden. "Wat wenscht gij om aan God te zeggen?" "Ik zoude Hem zeggen dat mijne moeder sedert gisteren morgen om vier uur slaapt, en Hem vragen haar wakker te maken, want ik kan het nie. Ik kan het werkelijk niet."

De oude soldaat gevoelde een zwaar gewicht op zijn hart. "Wat omtrent de soep?" vroegde hij. "O, zij zoude zoo graag een weinig gehad hebben," zeide het kind. "Eer mama in slaap viel gaf zij

mij het laatste stuk brood. Twee dagen te voren zeide zij: Ik ben niet hongerig." "Hoe hebt gij gedaan om haar wakker te maken?" — "Ik kuste haar, zoo als ik altoos doe." "Haalde zij nog adem?" Een aangenaam glimlach kwam over 't gezicht van Johny. "Ik weet niet, halen mamas niet altijd adem?"

Van Bonin keerde zij aangezicht om, want twee groote tranen rolden langs zijne wangen. Hij beantwoordde de vraag van 't kind niet, maar zeide met eene bevende stem: "Hebt gij niets bemerkt toen gij haar kustet?" "Ja, zij was zoo koud. O, het is zoo koud in ons huis." — "En hebt gij niet gesidderd over die koud?" "O, neen, zij zag er zoo mooi uit, zoo wonderlijk mooi! Hare handen waren wit, en lagen gevouwd op haar borst. Haar hoofd lag achterover op de kussens, en met halfgeslotene oogen, scheen zij rechtuit in den hemel te kijken."

Vader Bonin riep de jongen, nam hem op zijn schoot, streek zijne haren en zeide: "Mijn kind, uw brief is geschreven en afgezonden en is ter bestemde plaats aangekomen. Neem mij naar uwe moeder." "Dat zal ik met blijdschap doen: maar waarom weent gij?" vroegde het kind. "Ik ween" niet, zeide de oude soldaat, het kind kussende, maar *gij* zult weenen, mijn arm kind, mijn lieve Johny. Weet gij, ik heb u lief als mijn eigen kind. Ik had ook eenmaal eene moeder. Het is al lang geleden, maar het schijnt als of het heden is, dat ik aan haar sterfbed stond en zij mij een laatst vaarwel toewenschte, en tot mij zeide: "Mijn zoon, wees een brave en goede Christen. Over haar bed hing een Christus=beeld, een klein beeld, dat slechts twee penningen kostte; doch het glimlachte zoo vriendelijk naar mij, en de herinnering staat mij nog levendig voor 't gemoed. Ik was een braaf man, maar ach! welk een arm christen!"

Vader Bonin stond op met het kind in zijne armen, en het aan zijn hart drukkende zeide hij, alsof hij tot een onzichtbaar persoon sprak: "Zie moeder, en verblijd u. Mijne vrienden mogen over mij lachen, maar waar gij gaat zal ik ook gaan. En meer dan dit, ik zal dit kind ook naar u brengen, en hij zal mij nooit verlaten, want zijn dierbaren brief, die nooit geschreven geworden was, heeft twee antwoorden ontvangen — hij heeft hem eenen vader, en mij eenen zoon gegeven."

Er is in Parijs een jong man. Hij is een dagbladschrijver, doch hij woont niet in een ellendig hut gelijk Vader Bonin. Hij schrijft aangename dingen, en zijn naam is overal bekend. Wij denken gaarne aan hem als den *kleinen Johny*. Vader Bonin is een gelukkig en geëerd man, en wat meer is, een uitstekend christen. Hij heeft groot deel aan de voorspoed van zijn aangenomen zoon, zijn *kleine*, zoo als hij hem nog noemt. En als hij die geschiedenis vertelt, dan zegt hij: "Ik weet niet wie de postmeester is, die zulke brieven moet bezorgen, maar dit weet ik, dat zij altoos op de rechte plaats aankomen!"
(Augustus 1888: 4-7)

(iii) Bijbel Wonderen

"Zeer lang geleden leefde er in Frankrijk eene familie, die den Bijbel zeer liefhad. Zij leefden juist in den tijd, waarvan wij al gesproken hebben, toen de Roomsche Katholieke priesters de menschen zoo hevig vervolgden, omdat zij in den Bijbel lazen. Zooals gij al weet, was het streng verboden, om een Bijbel te bezitten, en de kinderen het te lezen. De vader van de familie

De vader ervan wist, dat tenzij hij den Bijbel niet wegstak, de priesters zeker zonden komen en hem zijnen Bijbel zouden ontnemen. Hij wist ook zeer wel, dat indien hij wenschte zijnen Bijbel te behouden, hij hem dan op zulk eene plaats moest wegsteken, alwaar de priesters niet souden zoeken. Zou hij hem misschien in eene van zijne kastladen, of onder zijn bed versteken, zoo was hij er zeker van, dat de priesters hem daar zouden vinden. Wat deed hij? Let op! Hij had een oud houten stoel, die zijden rondom had, in zijn huis. Hij nam dezen stoel, keerde hem om en maakte den Bijbel aan het onderste gedeelte van den stoel vast, zoodat, wanneer hij den stoel omdraaide, hij in staat was den Bijbel te openen en in eenig gedeelte daarvan te kunnen lezen. Nadat hij dit gedaan had, maakte hij een schuif-deksel onder aan den stoel, opdat de Bijbel niet gezien mocht worden en beschermd mocht blijven tegen stof. Wanneer dan dit deksel ingeschoven was en de stoel daar in 't huis stond als de andere stoelen, zou geen een, die er niets van wist, de gedachte gekregen hebben, dat er een Bijbel in verstoken was. Als wij daar geweest zouden zijn, dan zouden wij zeker iets vreemds gezien hebben. Wij zouden dan elke morgen gezien hebben, dat de vader met de grootste zorg dien houten stoel omkeerde en voor zich plaatste en het deksel daarvan afschoof, en met groote ernstigheid zijne familie iets uit dien stoel voorlas. Op deze wijze bleef hun bijbel voor vele jaren verschoond. De priester kwam zeer dikwijls en doorzocht het geheele huis om dien bijbel te vinden. Eens, toen hij zeer moede was van al dat zoeken, ging hij juist op dezen stoel, waarin de bijbel verborgen lag, zitten en verwonderde zich, waar toch die bijbel kon zijn. Doch al zijne pogingen waren te vergeefs en hij slaagde er niet in dien bijbel te vinden. Zoo verliepen vele jaren. De vader hoorde toen van Amerika en de vrijheid, die de menschen aldaar hadden, om hunne bijbels te lezen en hunne godsdiensten te houden, zooals zij verkozen. Zoo ging hij dan met zijn geheel huisgezin en ook met zijn kostbare bijbelboek over naar dat land. Zij beminden het zeer en bewaarde het als de grootste schat, welken zij in hun nieuw te huis bezaten. En toen die goede vader stierf, gaf hij het over aan zijne kinderen, met het bevel, dat zij het souden bewaren, als eene herinnering aan al 't lijden en de verzoeking, die hij in zijn vaderland had door te staan.

Dat Fransche huisgezin is al sedert langen tijd van de aarde verhuisd naar hunne hemelsche woning daarboven, doch die wonderbare Bijbel, die in den houten stoel was verborgen, is nog te zien bij hunne kindskinderen. (Augustus 1895: 3,4)

De Kinder-Vriend wat later met Die Huisvriend saamgemelt het, bevat ook verdere lessies of artikels met 'n Franse inslag, maar dit word nie hier gegee nie omdat dit buite die tydsvak van die huidige ondersoek lê. Kyk in hierdie verband na Die Huisvriend, Augustus en September 1933, Januarie, September en Oktober 1938; Februarie en Julie 1973; November 1974 en Maart 1982.

9.8.3 Uit: Ons Klijntji, "Victor en Lucile. 'n Ferhaal uit die Franse Rewolusie"

Hierdie stuk is geneem uit Ons Klijntji, Julie 1897, en hoewel die inhoud daarvan o.m. dien as oortuigingsmiddel t.o.v. die onregte wat tydens die Franse Rewolusie gepleeg is, word dit hier onder lerende prosa ingedeel omdat die

verhaal hoofsaaklik daarop gerig is om 'n morele les te leer. In hakies onderaan die titel staan geskryf: "Fry bewerk uit 'Studies en Romances' Jan Wilson". Die naam van die vertaler word nie verstrekkend nie.

"Dis di tyd fan di skrikbewind. Die duiwelse woede fan di Franse Republikyne het syn toppunt beryk. Di 18 tronke fan Parijs was stampfol. Di getal wat onthoofd word, word naderhand ni eens meer getel ni. Drying was so goed as ter dood feroordeling. Di strafregter Fouquier-Tinville het heel-dag gesit. Hy het moes eet op di tafel, waarop hy di doodfonnisse geteken het; hy het geslaap op 'n matras in di rewolusionêre reg-bank: hy het hom gen rus gegun ni. Nogtans was syn gemoed beswaard, want dit was fer hom of di Seine (di rifiir wat deur Parijs loop) met bloed gefuld was.

Hoewel Fouquier-Tinville so onfermoed was, kon hy nogtans al di werk ni afdoen ni. Daar moes nog 4 sulke regbanke opgerig worde, omdat di wet op suspisi nog meer uitgebryd werd. Tinville het 'n foorstel gemaak om 'n *guillotine* (di mes waarmé di mense onthoof werd) wat gouer werk, in te foer, en het oek voorgestel, dat di werk moes gedoen worde in 'n kamer by di regbank. Mar di Komité fan Publike fylighyd het dit beter gedenk om hulle op di publike stadsplyne te laat onthoof, om di mense so 'n skrik op di lyf te ja. Later het hulle di guillotine na di foorstede laat ferhuis, want di mense fan Parijs kon ni langer di gesigte ansiin ni. Dageliks werd di gefangene fan di gefangenis op wa'ens na di plaas fan onthoofding gery, en begroet deur di spot fan 'n menigte wat na hulle bloed dors.

In Parijs het Mouton gediin as anklager fan di adelike familiis. Oek in di gefangenis het hy as ferspider rondgedwaal, gekleed as 'n gewone gefangene om hulle poginge fan te ontflug te ferydel. Ouderdom, nog geslag, nog jonkhyd, nog onskuldighyd kon di beskuldiging ontvlug nie, en 'n beskuldiging was so goed as ter dood feroordeeling. Party het moes ly omdat hulle ryk was, andere omdat hulle arm was; di een moes sterwe fer syn gefoele, di ander omdat hy stil geswyg het; die lewe was heeltemaal onseker. Gen gruweliker tyd was daar in di wêreldgeskiedenis as di tyd waarin ons ferhaal onse lesers ferplaas.

In die distrik fan di lagere Loire in Frankrijk, ni fêr fan di stad Nantes ni, het di famili De Rougeville hulle oue mooie landgoed gedurende baing geslagtes bewoon. Di jongere broers fan di huis het gewoonlik in di leer gediin. Di famili het behoort an di soort fan Franse adel, wat fan hulle landgoedere gelewe het, en di famili was algemeen bemind in di omtrek. Ni fêr fan di De Rougegilles het di oue adelike famili fan la Roque gelewe, en di twé huise het lank op frindskappelijke foet gelewe en di frindskap werd nog bekragtigt deur huwelike onder-maak.

In di tyd fan di skrikbewind het Victor de Rougeville fer Lucile, grafin fan la Ronque getrou. Hulle het fan jongs af fer maak-liif gehad, en toen Lucile haar fader gesterwe was, het Victor haar deur huwelik onder syn beskerming geneem. Hoewel hulle 'n tyd lang genoeglik same gelewe het, en deur almal in di omtrek bemind was, kon di toestand egter ni voortduur ni, want hulle werd oek onderhewig an di ferfolging fan di Republikyne, soos al di andere adelike familiis. Yndelik het verteenwoordiger Carrier daar aangekom met syn manskappe, en Victor werd ange-

klaag as 'n edelman. Hy werd egter intyds gewaarsku en, het dadelik met syn jonge frou gevlug. Hulle kon egter ni same vlug ni, di hele land was vol ferspiders. In bittere tranen het hulle fan mekaar afskyd geneem. Hy het 'n tydlang 'n skuilplek gekry by 'n klyne boer; mar hy kon ni lang in di omtrent fan Nantes bly ni, en moes yndelik heeltemal vlug. Onder ferskillende name moes hy hom skuil hou, en fan di een plek na di ander in di grootste onfylighyd rondswerwe. Syn frou Lucile het yndelik Parijks beryk. Daar het sy onder di adelike familiis van St. Germain 'n skuilplek gekry, en daar het sy 'n dogtertjie gekry, wat mar 'n paar ure oud geworde het. Victor de Rougeville kon ni daaraan denk om na Parys te kom ni, en dit was self fer hom moeilik om an syn frou te skrywe. Hulle moes fer mekaar onder ander name skrywe. Victor was in Rouen, 'n stad in di noorde fan Frankryk, toen hy hoor fan di geboorte en dood fan syn dogter. Hy was beangs fer syn frou en fer hom selwe, want hulle was gen ogenblik fylig in di onrustige tyd ni.

Een nag werd al di adelike familiis fan St. Germain geneem, en almal in di 18 gefangenisse fan Parijs ferdeel. Dit was omtrent 300 familiis. Lucile de Rougeville het weer ontvlug, 'n arme frou, an wi sy weldade bewys het, het fer haar op 'n plek weggesteek totdat di gefangeneming o'er was. Sy het haar toen versteek in een fan di agterdele fan Parijs, waar sy haar intrek geneem het by Juff. Vernet in di straat Servandoni. Daar het sy in een fan di bô-ferdipings gewoon, en het net afgekom om te eet, en sy het oek mar min uitgegaan. Ongelukkig het 'n man fan Montague oek in di huis kom woon. Hy was 'n lid fan di konfensi, en Juff. Vernet kon hom dit ni wyer ni. Eers was hy goed gesind. Later werd hy angetrek deur di skoonhyd fan Lucile, en hy het toen probeer om met haar te praat op di trap en in di kamer fan di gas frou.

Yndelik hét hy syn hartstogte fer haar geopenbaar. Hy was 'n man wat geglo het, dat di huwelik afgeskaf was deur di "Godin fan di Rede." Daarop het hy syn anslage verdubbel, en gepebeer om haar op alle maniere te dryge. Mar alles het niks gehelp ni: sy het hom afgewys met ferontwaardiging. Toen hy naderhand siin, dat hy op 'n frindelike wyse niks kon uitfoer ni het hy as haar ferfolger opgetré. Hy het dit stil gehou, en daarom dag di twé frouens dat alle gefaar nou ferby was, mar hy was toen besig om 'n beskuldiging teen haar te kry, en dit kon gemaklik gefinde worde in 'n tyd soos di Franse Rewolusi.

In di nabyhyd fan di straat Servandoni het een fan di nafolgers fan Robespierre gewoon. Hy was een fan di ferfolgers, en so was oek syn frou. Di man fan Montague het toen stappe geneem om di andag fan di frou fan di ferfolger op Juff. de Rougeville te festig. Lucile het ni di tekens fan simpati met di Republiek gedra ni en daarom het haar ferfolger haar net met di finger an-gewys terwyl sy op 'n wandeling was. Di frou fan di ferfolger het toen foor haar kom staan, en haar met di follende woorde toegesprek: 'Ho, ho! myn mooie frou' was jy fandaag op di Place de la Revolution? 'n Pragtige gesig fer 'n ware patriot! Couptête het 24 edelmannen onthoof. 'n Pragtige gesig! Daar was een man so oud, dat hy amper ni op di trappe kon klim ni, en di beul moes hom dra. Hy was froe'er 'n markiss ha, ha! Daar was 'n jongetjie fan twaalf jaar, wat gen ander skeermes nodig had as di nasionale (di guillotine). Daar was oek 'n dappere en mooie jonge kerel. Syn beurt het oek yndlik gekom. En jy was ni daar ni? En jy dra ni di nasionale tekene ni? Hmm! Daar

was onder di onthoofde net sulke mooie frouens soos jy! Ek herken jou: jy is gen patriot! Jou beurt sal kom, myn skone! en ons sal siin hoe jy jou sal gedra! Goeie nag! Passop, Juffrou! Aristokraat.'

Gedurende di nare aanspraak fan di frou, het Lucile al bewende op di arm fan juff. Vernet geleun. Sy het terug gedyns fan di aklige monster fan di Rewolusi. Haar fyne gesig was 'n sterke teenstelling met di wrede trekke fan di onbekende froumens. Di neusgate fan di frou fan di guillotine het oop gegaan, nes of sy bloed ruik. Lucile het mar stil gebly. Beangs en doodstil gaan hulle weer terug na huis. Juff Vernet het toen gefoel dat Lucile ni langer by haar fylig was ni: haar lewe was nou elke o'eblik in gevaar.

Di follende dage het Lucile en juff. Vernet in angs deurgebring en juff. Vernet was ni bang fer haar self ni, mar fer Lucile, an wi sy by di tyd al innig ferbonde was. Lucile weer, onbekend met di toestand fan sake, was egter gerus in di follende dage.

Op di aand fan di 4de dag het yndelik di kennisgewing fer gefangeneming gekom. Di twé frouens was te same in di kamer fan juff. Vernet. Di gasfrou was besig om te naai, en Lucile was besig om an haar man te skrywe. Terwyl hulle daarmé besig was, het di afgesante fan di Konfensi daar ingekom. By di flikkerende lig fan 'n kêrs het di frouens hulle oge geslaan op di doodsafgesante. Daar was 4 man. Een, di ly'er, het 'n helmet op syn kop gehad o'er di lange hare, wat op di boordji fan sy soldatepak gehang het. Rondom syn middel was 'n drikleurige band, terwyl syn sawel in syn sy klink. Di ander kerels was gewone opstandelingen, met rooie hoede op hulle koppe. Daar was 'n doodse stilte, en di frouens kon hulle harte hoor klop. Di lyer het gou syn prooi ontdek en sê fer haar: 'Ek kom in naam fan di Republiek om Lucile de Rougeville gefange te neem, an di Komité fer publike fylighyd as 'n ferdagte persoon en edelfrou te ferkla'e.'

Di twé frouens klem makkaar fas, terwyl hulle hartstogtelik huil. Juff. Vernet het toen di afgesante gesmeek om genade. Lucile werd egter kalm en het haar ferfolgers met waardighyd behandel. Sy werd toegelaat om 'n paar benodighede saam te neem met 'n bitji geld, wat haar gasfrou haar gegé het. Fer laas omhels hulle nog makkaar, terwyl Lucile in juff. Vernet haar oor fluister: 'Gen woord an Victor; stuur myn briif; hy sal weldra alles weet. Laat hom ni temit in gevaar kom ni hiir in Parijs.' Toen werd sy weggeruk deur di donkere nag.

Die man fan Montague was ni daar ni, toen sy gefange geneem werd. Toen juff. Vernet hom dit sê, maak hy of hy ferbaas is. Toen sy hom fra om tog te perbeer om Lucile te bevrei, sê hy: 'di Republiek moet syn fyande ferslaan. En hy moet di edelmans fan di aarde ferdelg.'

Juff. Vernet het meteens an Victor de Rougeville di nuws gestuur fan di gefangeneming fan syn frou, hoewel sy haar dit belet het, sy het dit ingesluit in Lucile haar briif. Mar dit was onseker of hy di briif sou ontfang en Juff. Vernet was bang, dat hy di briif sou ontfang as syn frou daar ni meer was ni. Net so onseker was oek di lewe fan Victor selwe, want hy was oek gebrandmerk as 'n edelman.

Lucile werd eers opgesluit in di Abbaye, mar werd na 2 of 3 dage na di Conciergerie gebreng. Di was di donkerste fan al di gewangenisse, en uitgegraaf onder di grond, onder di Gereghshof.

Uit di daglig moes di gefangene in di onderaardse kerkers afdaal. Di gedruis fan di waters fan di Seine teen di brugge, di geraas fan di karre op di strate, di holle gedreun fan di menigte, wat bo op in di Geregsaal rondloop, was di enigste geluide, wat weerklink in di holle kerkers fan di Conciergerie.

Grote yke deure met yster bande, sware slotte en dikke boutte was di ingang tot di kerkers, wat nog 3 stappe lager was as di gang. Di mure was altyd deur nat. Agter di kerkers was nog andere, nog lager en akeliger. Lig het hulle gekry deur klyne fensters met dikke ysters daarvoor. In di middel fan di kamertjiis was 'n ope hof, waarin di gefangene kon rondloop: terwyl een grote donkere kamer gebruik werd om hulle in di dag in te laat gaan. Dit was 'n ware graf foor di dood, en di foorkamer fan di guillotine.

Jonk en mooi, goed opgefoed en teer, ongelukkig en alleen, het Lucile as bewoner fan een fan di eensame kerkers haar dage moet deurbreng, terwyl sy in di dag met di andere in di grotere kamer omgegaan het. Haar onskuldighyd het haar niks gebaat ni. Sy wou nog so graag haar man foor haar dood siin, mar sy wou hom ni in di gefaar stel om hom naParijs te laat kom ni. So het di dage fortgerol. Elke dag skrywe di Skerpregeters di name met kryt op di deure fan di wat moet feroordeel worde, mar nog kom haar naam ni. In di duistere hole het frindskapsbande, en selfs fryerye ontstaan. Party kon mar een dag daar bly, andere moes lank ly. Di Komité wou ni, dat meer as 80 op een dag moes onthoof worde ni. Deur di getal te fergroot, werd di ongemakke fer publike besighyd fergroot, en di Republiek wou oek gen inbreuk maak op di tyd of gesondhyd fan syn skerpregeters ni.

Di skoonhyd en goedhartighyd fan Lucile het fer haar 'n frind ferwerf in di gefangenis in juff. Bault, di frou fan di bewaker fan di gefangenis; deur haar goedhyd kon sy an juff. Vernet skrywe, wat nog in fylighyd was.

In di tussentyd het di doodsnet 'n ander slagoffer gefang. Victor de Rougeville het di brif fan Juff. Vernet ontfang. Hy het toen meteen besluit om na Parijs te gaan, om syn frou te redde. Een aand het daar 'n man gekleed soos 'n gewone werkman verskyn in di straat Servandoni. Dit was Victor. Hy hoor toen daar dat syn frou nog lewe, en dat sy in di Conciergerie was, mar juff. Vernet kon gen plan fer hom gé ni om haar te ontmoet. Terwyl hulle and praat was kom di man fan Montague terug. Hy maak egter of hy di werkman ni siin ni, wat spoedig weg geloop het. Victor was onrustig o'er syn frou, en het rusteloos rondom di Gereghshof geloop, waar Lucile in haar kerker bid fer hom.

Hy het di koue stene angeraak waaronder sy begrawe lê. Sy dag dat hy fêr in Rouen was; sy het gesmag om syn teenwoordighyd, mar sy was bly dat sy kon denk, dat hy in fylighyd was, en was ferwonder hoe hy di nuws fan haar dood sal onfang. Sy het hom 'n faarwelbriif geskrywe wat sy an juff. Bault toëfertrou het om an hom gestuur te worde na haar dood. Wynig het sy gedenk toen sy met haar bestraande oge deur di klyne fenstertji kyk, dat hy — di man fan haar jeug en haar liifste — 'n paar foet fan haar gestaan het; dat hy daar staan in nog groter gefaar as sy.

Dit was somer, mar nogtans was di nag koud, en di wolke het gefliig deur di lug, deur 'n koue wind gedrywe. Victor moes fer hom 'n skuilplek seek. Dit was fer hom moeilik, want hy was net bekend met di streke fan Parijs.

ferkeer het, en daar was hy nou ni fylig ni. Yndelik gaan hy in 'n tweede klas kantiin wat oek meteen 'n soort fan hotel was. Hiir het hy fer hom 'n kamer gekry. Terwyl hy syn aandete nuttig, kom daar 5 of 6 ruwe mans in, fan di republikynse soort. Hulle begin daarop kaart te speul en brandwyn te drink, terwyl hulle sit en praat o'er di onthoofdings fan di dag. Hulle fraag toen fer Victor om same te speul en hulle gefoelens te deel, mar hoe meer hulle hom dwing, des te meer wyer hy. Hulle begin hom toen te ondersoek, en meteen skré een: 'Edelman', 'n ander sê: :Burgers, julle het julle goed gedra: hy is Victor de Rougeville, ferbanne fan Nantes. Hy is 'n koningsgesinde, 'n edelman, 'n ferraaiier, 'n fyand fan di folk. Breng hom na di tronk. Syn frou is in di Conciergerie, en hulle skuldige koppe sal te same fal foor di majestyf fan di folk.'

Di spreker was August — di Tiinde. Di gefangene werd fersekerd, en weggedra deur di gefangenemers. Hy werd foor gebreng onder di spot fan di menigte, en di uitspraak fan Tinville was: dood binne 24 uur.

Terwyl hy ferfoer werd na di Conciergerie, was syn enigste gedagte, of syn lot kon bedek gehou worde fer Lucile. Sou hy krag hê om di dood in te gaan, sonder om tot haar te spreek, sonder 'n laaste faarwel en omhelsing, wetende dat sy oek daarin was? Di frage was ydel, want sy het hom gesiin toen hy daar inkom.

Victor en Lucile was dus ferenig in di Conciergerie — in di skadewe fan di dood. Hy was 24, sy mar 20 jaar oud. Syn enigste skuld was, dat hy behoor het an di adelstand, waarin hy gebore was. Haar ryne en tere lewe was net 'n opoffering fer almal wat haar geken het. Hulle was so edel en so jonk: hulle het makkaar so innig liif gehad; as hulle bestemd was om te lewe, dan sou hulle niks as geluk gehad hê; mar, ongelukkig lëwende in di tyd fan di Rewolusi, moes hulle daar gefange sit, hand in hand op di laaste dag wat hulle op aarde same sal deurbreng.

Di andere gefangene het hulle smart gedeel, en een hoek werd gelaat fer di getrouwe paar. Hulle het makkaar daar herinner an hulle froegere liifde, di tonele en gebeurtenisse fan hulle jeug. Lucile haar enigste smart was dat hulle ni same kon sterwe ni. Victor dag dat sy nog sou gespaar worde, mar sy ferheug haar in di fooruitsig, dat sy hom spoedig sal folg.

Di aand toen hulle weer na hulle kerker gebren werd — di laaste aand en nag fan Victor op aarde, werd 'n briif in di hande fan Lucile gestop. Dit was fan di man fan Montague. Hy het haar anbiede om haar lewe te spaar, as sy hom wou trou. As sy aanneem, moes sy dieselfde aand antwoord stuur. As sy dan gen antwoord gestuur het ni, sou sy seker sterwe.

Lucile het di briif opgefroemel, en het dit fan haar gegooi; di gedagte dat sy weldra fer Victor na di hemel sal folg was haar hoop en troos. Sy was ferseker dat hulle ni lang sou geskye wees ni.

Victor het gewens om Lucile di smart fan 'n laaste afskyd te spaar, daarom het hy juff. Bault gefra om haar kerker gesluit te hou, totdat di wa'ens met gefangene weg was; mar di goedhartige frou kon di trane en gebede fan di jonge frou ni weerstaan ni, en froeg in di morre al het Lucile gestaan in di gang waarlangs Victor moes kom. Hulle kon makkaar ni siin ni, maar hulle kon met makkaar praat. Sy kon amper ni syn hand beryk ni.

wat haar toegeryk werd deur di ysters wat hulle fan makeer afsky.

Gou was di hele tronk in beweginge. Baing moes sterwe. En an di deur wag di wa'ens en di spottende menigte. Di koetsiirs, wat hulle na di skafot moet ry, rook hulle pype en praat nog lekker. In di tronk was di beuls en tronkbewaarders besig. Di arms fan di feroordeelde werd fasebinde, en hulle hare werd kort geskeer fer di guillotine. Langsaam fertrek di wa'ens, mar Victor werd fer di laaste gelaat. Toen hy yndelik oek weggefoerd werd, skré Lucile uit: 'Myn man! beminde! weldra, weldra ontmoet ons makeer weer!' Sy fal flou neêr en Victor roep uit: 'Des te beter.' Hy druk toen nog 'n laaste soen op haar bleke lippe en ferlaat haar foordat sy weer by kom. Toen hy in di straat kom het 'n spottende menigte hom opgewag, mar fer hom was alle doodsrees al weg: hy gaan as 'n held na di Guillotine.

Enige fan har medegefangene en juff. Bault het Lucile di hele dag opgepas. Toen di beskuldiging fan di follende dag kom, en sy haar naam op haar kerker deur met kryt geskrywe siin, was sy kalm, ja selfs gelukkig. Op di follende dage werd sy fer= hoor. Gekleed in wit, met 'n swarte sje mantel om haar nek, met haar blonde hare los hangende tot by haar gordel, sterk gekleurd en met heldere oge het sy daar gestaan foor di regbank. Nog nooit na di feroordeling fan fuff. Roland, het di regbank so 'n gesig gesiin ni. Onder al di gruwele in jou naam, ô Fryhyd! begaan, kan daar gen groter wees ni as di feroordeling fan 'n frou so ryn, so teder, so onskuldig. Sy het al di frage beant= woord.

Tinville was jammer fer haar en wou haar deur syn frage losmaak. Mar sy het ni alleen di doodstraf angeneem ni, mar oek daarna ferlang. Toen sy omkyk siin sy di man fan Montague in di hof staan, en hy wys fer haar finger om haar teen dwase ant= woorde te waarsku; mar sy hou an. Sy openbaar haar begeerte om haar man in di dood te folg; sy erken dat sy di koningin bemin het; sy erken dat sy 'n adelike frou was. By di noem fan di koningin gaan daar 'n gemurmel deur di hof. Di doodstraf werd uitgespreek en toen sy di regbank ferlaat roep sy weer uit: 'ô Myn man! beminde! weldra, weldra kom ek!

Sy werd weer teruggebreng na di gefangenis. Nog net een nag sky haar af fan haar Victor. Sy het haar sonde bely by 'n priister, wat di tronk kom besoek het. Juff. Bault wou di nag by haar in kerker kom deurbreng, mar sy het dit gewyer. Sy het gesê dat sy folkome gelukkig was, en selfs nou gerus en lekker slaap.

Di follende morre was daar. 'n Frindelike ligglans het haar omskyn. Sy het mar min gepraat. Haar laaste fersiirsel het sy an juff. Bault gegé, en toen het sy haar gewillig o'ergegé om haar lange blonde hare te laat afsny en haar skone arms te laat binde. Buite werd sy begroet deur di woedende befolking, en onder di mense oek di frou wat haar di aand in di straat so hard angespreek het. Nou kon sy egter alles ferdra, want haar enigste ferlange was di dood.

Sy het diselfde waardigheid behou deur di strate; same met haar in diselfde wa was 'n oue man. Syn arms was gebinde, en daar hy ni kon regop bly ni fal hy om, en word deur di menigte bespot. Lucile het syn witte kop op haar skoot geneem, en haar self fergetende het sy hom getroos met woorde fan fetroosting en hoop.

Al haar mededoemeling het na haar omgesiin fer fertoosting.

Yndelik kom sy by di guillotine. Hoewel di son helder skyn, blink di mes ni eens meer ni, ferroes fan al di bloed fan mense al daardeur onthoof. Gewoonlik het hulle frouens eerste onthoof, mar sy het gefra om fer di laaste te bly, opdat 'n ander ni behoef di langste te wag ni, om sofeul gruwele en aklighede te anskou. Almal het sy nog 'n woord fan fertoosting toegesprek en yndelik het oek haar beurt gekom. Al gaande sê sy: 'Myn man, ek kom!' Ten laaste het di mes gefal, en di harde staal het finnik di sagte witte nek afgesny — en di frou het haar begeerte gehad, en was ferenig met haar man.

Kort na hulle dood was di skrikbewind op 'n end, toen di hoofman, Robespierre gefal was. En een fan di eerste wat nou onder di Guillotine gekom het was di man fan Montague wat fer Lucile angeklaag en laat feroordeel het. Tefergeefs het hy di folk om genade gesmeek. So werd hy fer syn sonde gestraf. Oek August, di Tiinde, en di frou fan di Guillotine, wat Lucile haar fer-oordeling bewerk het, werd deur Napoleon onthoof. In baing kringe werd daarna nog gerou fer di ongelukkige Lucile en Victor, en, lesers, laat ons oek fer hulle rou, fer twé sulke onskuldige slagoffers fan di Rewolusie" (Ons Klijntji, Julie 1897: 109-113)

9.8.4 Twee begripstoetse met Franse inslag uit De Eerste Lessen in de grammatika (1898)

Die volgende twee tekste is geneem uit 'n Nederlandse grammatikaboek wat deur W.S. Logeman, professor in moderne tale aan die destydse Suid-Afrikaanse College in Kaapstad geskryf is. Die onderwerpe van die twee begripstoetse wat aan Suid-Afrikaanse skoliere voorgelê is, toon elk 'n Franse raakpunt. Die notas en begripstoetsvrae word volledigheidshalwe ingesluit.

(i) "EEN DUIDELIJK TEEKEN

Bovart¹, een beroemd Fransch Doctor², had gedurende geruimen tijd dagelijksche bezoeken³ gebracht aan een markies, die lang en zwaar ziek was geweest. Eens op een morgen sprak de markies, soodra de geneesheer binnentrad: 'Goeden morgen mijnheer Bovart. Ik gevoel mij vandaag merkelyk⁴ beter. Ik geloof dat ik wel zeggen kan dat ik geheel hersteld ben.'

'Dat wist ik wel, markies,' zeide Bovart.

'Hoe zoo?'

'Uw eerste woorden toonden dat duidelyk.'

'Ik zeg nog eens: hoe zoo?'

'Zoolang als u nog ziek was, markies, heette ik als ik binnenkwam, altijd 'mijn beste vriend'. Toen u begon te herstellen, werd ik 'mijn waarde Bovart', en vandag³ ben ik 'Meneer Bovart' geworden. Ik ben er zeker van, u is bepaald weer geheel hersteld. Goeden morgen.'

¹ Bovart spreek uit: Bo-vaar, met sterken en nadruk op *vaar*. De *t* aan het einde moet *niet* uitgesproken worden! Ook is het geheel verkeerd om te zeggen BOvaar; het is BoVAAR.

² DOCTOR. Zie Hulpboekje. blz. 44.

³ BEZOEK. Zie Hulpboekje blz. 124.

⁴ MERKELIJK, zoodat men het duidelyk *merken* kan; hier dus zooveel

als *bepaald, veel.*

- 5 VANDAAG, let vooral op de spelling met *twee* a's in daag. Waar dit vandaan komt leert ge later wel, onthoud nu: een *dag*, twee *dagen*, *vandaag*.

OEFENINGEN.

I. Voor dictaat.

Hij bezoekt mij dagelijks. Zijn dagelijksche bezoeken kunnen nu ophouden. De geneesheeren hebben veel voor zijn genezing gedaan. U is vandaag zeer zeker veel beter, markies. De dokter bezocht den patiënt. Ik heb haar verzocht dit voor mij te doen. Ieder moet zijn schulden betalen voor hij geld weggeeft, anders is zijn mildadigheid niets dan oneenlijkheid en ijdel vertoon. Deze predikant kan heel mooi preeken. Hij is zeer welsprekend. Hij heeft ons de goede zaak dringend aanbevolen.

II Beantwoord de volgende vragen in volledige zinnen.

1. Wat is een liefdadigheidspreek?
2. Wat beteekent: dien Zondag was de collecte ruimer dan ooit?
3. Waarom, denkt gij, waren de menschen dien Zondag zoo vrijgevig?
4. Waarom zei Doctor Bovart dat hij wel wist dat de markies veel beter was, toen deze hem aansprak met de woorden: 'Goeden morgen, Meneer Bovart?'" (Logeman, 1898: 14.15)

(ii)

EEN NET ANTWOORD.

Een zeer rijk Franschman schreef eens aan een beroemd auteur² het volgende briefje:

Hoogeachte Heer!

Ik zou zeer gaarne mijn naam vereeuwigen³ door hem met den uwen in verbinding te brengen. Ik neem derhalve de vrijheid u voor te slaan dat u een drama schrijven zal, waarbij ik een paar regels voegen zal en dat dan met ons beider naam als schrijvers zal worden gepubliceerd. Ik ben gaarne bereid al de kosten van drukken en van de opvoering te dragen, en zal het mij een eer rekenen u een ruim salaris te betalen, doch verlang natuurlijk dat het publiek niet te weten kome hoever zich mijne medewerking heeft uitgestrekt.

Ik heb de eer te zijn,

Met de meeste hoogachting,

Uw zeer dienstwillige dienaar

X.P.

De beroemde dramalist was verontwaardigd⁴ over dit verzoek dat hij, zeer terecht, als een onbeschaamdheid en een bewijs van buitengewone ijdelheid beschouwde. Men mag echter betwijfelen of de schrijver van het briefje wel het antwoord geheel verdiende, dat hij op zijn schrijven ontving:

Mijnheer!

Ik kan er niet aan denken uw voorstel aan te nemen, daar het geheel en al tegen het gewone gebruik strijden zou, als een paard en een ezel samen in hetzelfde gareel liepen.

Uw dienstw.,

Z.A.

Daarop ontvang de auteur het volgende briefje:

Hooggeachte Heer!

U zou mij zeer verplichten, als u zoo goed zou willen zijn mij mede te deelen, waarom u mij met een paard vergelijkt. Ik heb de eer te zijn,

Met de meeste achting,

Uw zeer dienstwillige dienaar

X.P.

- ¹ KOP. Gewoonlijk zegt men *hoofd* als men van een mensch spreekt en *kop* van een dier. Als men *kop* zegt van een mensch heeft het altijd iets verachtelijks.
- ² AUTEUR is eigenlijk een Fransch woord, dat echter in Holland veel gebruikt wordt voor iemand die boeken enz. schrijft. (Let op de uitspraak: auTEUR en niet AUteur).
- ³ VEREEUWIGEN, onsterfelijk maken, voor eeuwig doen bestaan.
- ⁴ VERONTWAARDIGD, boos, kwaad; *was verontwaardigd* = gevoelde zich beleedigd" (Logeman, 1898: 35, 36).

9.9.0 Reisvertellings

Die volgende reisvertellings wat geneem is uit die Franse Africana-literatuur, word in chronologiese volgorde n.a.v. die skrywer se jaar van besoek aan suidelike Afrika gegee. In die enkele gevalle waar dit onmoontlik was om die jaartal vas te stel, is die vertellings gerangskik volgens die jaar van publikasie.

Die historiese agtergrond en konteks van elke reisvertelling word onder die naam van die betrokke skrywer in afdeling B gegee, tensy anders vermeld.

Die uittreksels wat vervolgens opgesom word, is nie bedoel om volledig verslag te gee van die betrokke reisvertelling in hulle geheel nie. Die vernaamste opmerkings en beskrywings van kultuurhistoriese waarde word nietemin uitgelig.

Om onnodige omslagtigheid te vermy word die oorspronklike Franse teks nie telkens gegee nie. Soos deurgaans in hierdie studie is die Afrikaanse aanhalings telkens my eie vertalings van die oorspronklike Franse tekste.

9.9.1 Uit: De Thévenot, Relation de divers voyages curieux

Beskrywing van die Hottentotte

Augustin de Beaulieu wat die Kaap in 1622 besoek het (sy reisvertelling is eers in 1666 gepubliseer), beskryf die Hottentotte as "les plus miserables sauvages qui ayent esté iusques à present decouverts" (p. 8) die("armsaligste barbare wat nog ooit ontdek is") en gee heelwat besonderhede oor hul lewensgewoontes:

Hulle beoefen geen landbou nie en vang ook nie vis nie. Hulle hou wel beeste aan maar eet byna nooit daarvan nie. Hulle dieet bestaan uit plantwortels, skulpvis en die karkasse van dooie diere of dooie visse wat op die strand uitspoel. Op 'n keer het hulle 'n feesmaal gemaak van die verrotte oorblyfsels en binnegoed van pikkewyne en robbe waarop die Franse matrose jaggemaak het, deur dit net vir 'n kort rukkie op die kole te skroei. Die reuk was so aaklig "dat die wolwe en ander roofdiere dit nie wou aanraak nie" (p. 8).

Ten minste "eet hulle nie mensvleis nie" (p. 8). Hulle stel nie belang in kleding nie en sal dit byvoorbeeld nooit steel nie (hoewel yster en koper van hulle weggesteek moet word), en dra net 'n stukkie skaapvel om die skaamdele te bedek. Hulle dra ook eenvoudige ornamente en slaap in eenvoudige skerms wat alleenlik van velle en 'n paar stokke gemaak is. De Beaulieu is verbaas oor hulle tekort aan ondernemingsgees om jag te maak of om die vrugbare land te bewerk. Hy kon geen tekens van 'n godsdienst by hulle vind nie, maar noem dat hulle trou en baie graag dans. Wanneer hulle praat "klink dit asof hulle snik en sug" (p. 9), en hulle groet die blankes wat hulle teëkom deur vir hulle te dans en 'n lied te sing wat altyd met die woord "hautitou" begin en afsluit. Hulle hardloop vinniger as wat die Fransman nog ooit 'n mens sien hardloop het, en kan alleenlik deur 'n ruiter op 'n besondere flink perd ingehaal word (pp. 8,9).

9.9.2 Uit: De Flacourt, Histoire de la grande isle Madagascar (1661)

(i) Beskrywing van die Hottentotte

De Flacourt het die Kaap in 1648 en 1655 besoek, en benewens sy noukeurige beskrywing van Saldanhabaai en die nabyliggende eilande (pp. 245, 246) het hy ook heelwat opgeteken oor die Hottentotte:

Hulle is nie swart nie maar wel baie donker van kleur, het die eienaardige gebruik om hulle liggame met vet te smeer en vryf 'n geel soort poeier in hulle hare. Mans sowel as vrouens besmeer ook hul gesigte met houtskool. By geboorte word die seuns se regtertestikel verwyder en tydens die huwelikseremonie word die eerste lid van die vrou se pinkie afgesny. Hulle ken geen godsdienst nie, maar vrees die dood en ook donderweer. Hulle is uitstekende jagers en gebruik die spies en pyl en boog as wapens, maar bedel ook sonder ophou van die blankes (pp. 247, 248).

(ii) Fauna in die omgewing van Salhadanhabaai

Daar word vertel hoe die Franse matrose 'n groot hoeveelheid vis gevang het, en dat daar ook baie walvisse was. Hulle het 'n dooie seekoei of "cheval

marin" (seeperd) (p. 394) teëgekom, sowel as 'n dooie olifant op die strand van die baai, waarvan die tande uitgeslag was. Verder vertel hy van die spore van o.m. wolwe, leeus, "tiers", boksoorte, beeste en wildekatte wat hulle gesien het. Interessant is ook sy beskrywing van 'n "onbekende dier so groot soos 'n olifant" (p. 395) met twee horings op sy neus, in teenstelling met 'n renoster wat volgens hom net een het. Hy vertel dat hulle twee skote na hierdie dier geskiet het met koeëls wat elk drie onse geweeg het wat nie eers die dier se vel deurdring het nie (p. 395). Die reuk van die kruit het die dier wel op vlug laat slaan, wat volgens De Flacourt baie rats en vinnig was. "Die vel was met kort hare bedek en was so 'n grys muiskleur, die stert en voete was soos dié van 'n olifant, die ore was regop en rond en hy het 'n klein klossie hare op die skof gehad" (p. 395). Hy vertel dat hulle baie spore van dié dier in die omgewing gekry het, 'n feit wat volgens hom nog nooit deur enige ander skrywer genoem is nie.

9.9.3 Uit: Tavernier, Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier (1679)

(i) Beskrywing van die Hottentotte

Tavernier het in 1649 die Kaap aangedoen. Soos genoem in 2.7.0, vertel Tavernier van die Hottentotte se merkwaardige kennis van natuurlike geneesmiddels en van die siek matrose wat deur hulle genees is (p. 562). Hulle taal klink vir hom baie vreemd en hy is verbaas dat hulle mekaar enigszins kan verstaan. Hulle enigste vorm van klerasie is 'n diervel wat hulle omhang: In die winter word die pels na binne gedra, en in die somer na buite. Dit is egter net enkeles wat met hierdie luukse kan spog. Die meeste van hulle dra net 'n lelike stuk lap (p. 560) om die skaamdele te bedek. Soos De Flacourt merk hy op dat die moeder by die geboorte van haar seun die regtertestikel afsny, wat hulle glo later in staat sal stel om vinniger te kan hardloop, en sê dat 'n Hottentot maklik 'n bokkie kan inhardloop en vang. By geboorte kry die babas seewater om te drink en tabak om te kou (p. 560). Die Hottentotte is gretig om ruilhandel te dryf, en sodra hulle skepe sien aankom, bring hulle beeste, volstruise en volstruiseiers, skilpaaie ensameer na die strand om dit te ruil vir tabak, brandewyn en krale (p. 561).

Tavernier verwys twee keer (pp. 562 en 564) na 'n Hottentot-meisie wat sedert haar geboorte deur die Hollanders "in besit" geneem is en in die fort woon. Sy help hulle met hulle onderhandelinge (waarskynlik met die Hottentotte), het 'n ligte velkleur, en is mooi hoewel haar neus plat is (p. 564). 'n Fransman wou met haar trou maar die Kompanjie wou dit nie toelaat nie. Sy het nietemin 'n kind by hom gehad.

(ii) Fauna in die omgewing van Tafelbaai

Tavernier was in 1649 aan die Kaap, dus drie jaar vóór die koms van Van Riebeeck. Die volgende vertelling moes hy egter ná sy vertrek van te hore gekom het, omdat hy na "die Hollanders" en "soldate" verwys. Dit verskyn ook in Dagregister gehouden bij den Oppercoopman Jan Anthonisz van Riebeeck (deel II, 1954: 266, 267) onder die datum 21 Maart 1658. Hy vertel dat die Hollanders gereeld op ekspedisies gegaan het om die binneland te verken. Op 'n keer het 'n klomp soldate wat op verkenning was die aand 'n groot vuur gemaak om roofdiere van die kamp af weg te hou. 'n Leeu het desnieteenstaande een van die slapende soldate aan die arm kom wegsleep, maar is deur 'n sersant doodgeskiet. Dit was glo 'n vreeslike gesukkel om die gewonde man se arm uit die bek van die dooie dier te haal, en hy is in die sorg van Hottentotte gelaat wat hom binne twaalf dae met behulp van kruie genees het.

Hy vertel ook dat 'n "wit perdevel met swart strepe op" (p. 564) in die fort bewaar word asook die vel van 'n leeu wat 'n paar myl daarvandaan dood aangetref is met vier ystervarkpenne in sy lyf. Die ystervarkpenne word saam met die leeuvel bewaar en dit word algemeen deur die inwoners aanvaar dat die ystervark die leeu se dood veroorsaak het (p. 564).

9.9.4 Uit: De Rennefort, Histoire des Indes Orientales (1710)

Hoewel De Rennefort se reisvertelling eers in 1710 gepubliseer is, was hy reeds in 1666 aan die Kaap. Soos reeds in 2.8.0 uiteengesit, is die vloot onder leiding van Mondevergue waarmee De Rennefort in Tafelbaai aangekom het, hartlik verwelkom deur kommandeur Van Quaelberg. Sy gasvryheid het hom egter duur te staan gekom, want hy is later van sy pos onthef toe die Here XVII verneem het hoedat hy (onwetend) die vyand van die Nederlande onthaal het.

(i) Onthaal ter ere van Mondevergue

Kommandeur van Quaelberg het Mondevergue by die hawe kom ontmoet en hom met 'n erewag van soldate na die Kasteel begelei waar "Madame la Gouvernante" op hulle gewag het. 'n Ryk en heerlike feesmaal is aan die Franse voorgelê, en ter ere van die gaste is nuwe kanonne afgevuur wat elke venster in die kasteel in skerwe laat spat het (pp. 302, 303).

(ii) Die Kompanjiestuin

Die beskrywing van die Kompanjiestuin stem grotendeels ooreen met dié van vorige Franse waarnemers, maar daar word ook melding gemaak van twee olyfbome wat oortrek is van die vrugte (pp. 303, 304).

(iii) Beskrywing van die Hottentotte

Die gewone opmerkings oor die Hottentotte word deur De Rennefort gemaak. Hoewel hy, soos die ander reisigers, geen godsdiensoefening by hulle bemerk nie, maak hy wel melding van die feit dat sodra die son sak, hulle vuur met ontsag bejeën (pp. 304, 305).

9.9.5 Uit: Tachard, Voyage de Siam (1688)Beskrywing van die Kasteel en van Tachard se ontmoeting met Simon van der Stel en Van Rheeде

Tachard wat die Kaap in 1685 en 1686 besoek het noem die Kasteel 'n "fort" ("forteresse") en beskryf dit as 'n baie soliede tweeverdieping-konstruksie, met 'n groot ingangsaal en verskeie woonvertreke aan beide kante daarvan. Kerkdienste word in hierdie saal gehou terwyl 'n kerk elders in aanbou is (pp. 50, 51).

Tachard en sy metgesel Fonteney word hartlik deur Simon van der Stel en Hendrik Adriaan van Rheeде ontvang, en kry dadelik toestemming om met hulle sterrekundige navorsing te begin. Soos in die geval van Choisy (1687: 73, 74) se reisvertelling word Van Rheeде uitgesonder:

"Hy is 'n man van omtrent vyftig jaar, goed gebou, eerlik, wys, fyn opgevoed, geleerd, en kan oor enige onderwerp (met gesag) praat en beoordeel. Ons was uiters verbaas om soveel hoflikheid aan die Kaap van Goeie Hoop aan te tref, en ook om soveel integriteit en vriendelikheid tydens hierdie eerste besoek te ontvang" (p. 51).

(ii) Die Kompanjiestuin

"Ons was baie verbaas om een van die mooiste maar terselfder tyd een van die eienaardigste tuine wat ek nog in my lewe gesien het, aan te tref in een van die onvrugbaarste en vreeslikste lande ter wêreld" (p. 53).

Tachard gee die presiese ligging en afmetings van die tuin, en sê dat dit glad nie soos die tuine in Frankryk is nie. Ten spyte van 'n waterstroom wat daar deurloop is byvoorbeeld geen fonteine aangebring nie. Die oneindige lanings vrugtebome word beskryf (suurlemoene, lemoene, grenadellas) wat deur 'n dik heining van spekbome teen die wind beskut word. Die tuin is verdeel in vierkante waar verskillende vrugtesoorte soos appels, appelkose, pynappels en ook piesangs aangetref word, wat met die grootste sorg daar geplant is. Groente, kruie en pragtige blomme word ook beskryf "wat 'n heerlike geur het" (p. 54).

(iii) Beskrywing van die Hottentotte

Omdat die Hottentotte nie in 'n hiernamaals glo nie, probeer hulle om hierdie lewe so aangenaam as moontlik deur te bring en doen hulle gevolglik die minimum arbeid. Hulle beskou hulself as vry, in teenstelling met die Hollanders wat die land probeer ontwikkel en wat verplig voel om hulself in huise toe te sluit en om 'n "fort" te bou (p. 72).

Tachard vind hulle voorkoms afstootlik. Hulle besmeer hulself met as of met 'n soort swart vet, dra stukkie glas of koper vasgebind aan hul vetgesmeerde klossies hare, en die vrouens dra benewens die gebruikelike diervel wat om hulle hang, ook klein stukkie vel of die ingewande van diere gedraai om hulle bene. Die doel hiervan is om hulle teen dorings in die veld te beskerm, en dit word ook deur hulle geëet wanneer daar nie ander kos beskikbaar is nie. Hulle vang en eet ook graag hulle eie vlooië, en dra ornamente wat onder meer van ivoor, been of koper gemaak is (p. 73).

Ten spyte van hul afstootlike voorkoms merk Tachard hul goedheid ook op. "Hulle is betroubaar", skryf hy, "en die Hollanders laat hulle vrylik toe in hulle huise sonder om bang te wees dat hulle besteel sal word" (pp. 73, 74). Wanneer 'n mens een van hulle iets gee, deel hy dit dadelik met ander Hottentotte wat hy teëkom. Soms gaan soek hy spesifiek na ander om sy geskenk mee te deel, en hou hy gewoonlik vir hom die kleinste gedeelte daarvan oor (p. 74).

Misdaad word streng veroordeel, en Tachard beskryf dieselfde manier van teregstelling as Choisy, waar die veroordeelde met stokke doodgeslaan word (Tachard, 1888: 74). Benewens hulle merkwaardige kennis van natuurlike geneesmiddels word hulle kennis oor die sterrekunde ook aangeprys. Anders as De Flacourt (1661: 247) wat skryf dat 'n vrou 'n lid van haar pinkie by die huwelikseremonie moet prysgee, is dit volgens Tachard (p. 75) slegs die geval wanneer sy 'n weduwee is wat weer trou. Hy bevestig ook dat een testikel van die seuntjies verwyder word "om hul ratsheid te verseker en te verbeter" (p. 75).

(iv) Beskrywing van die Namakwas

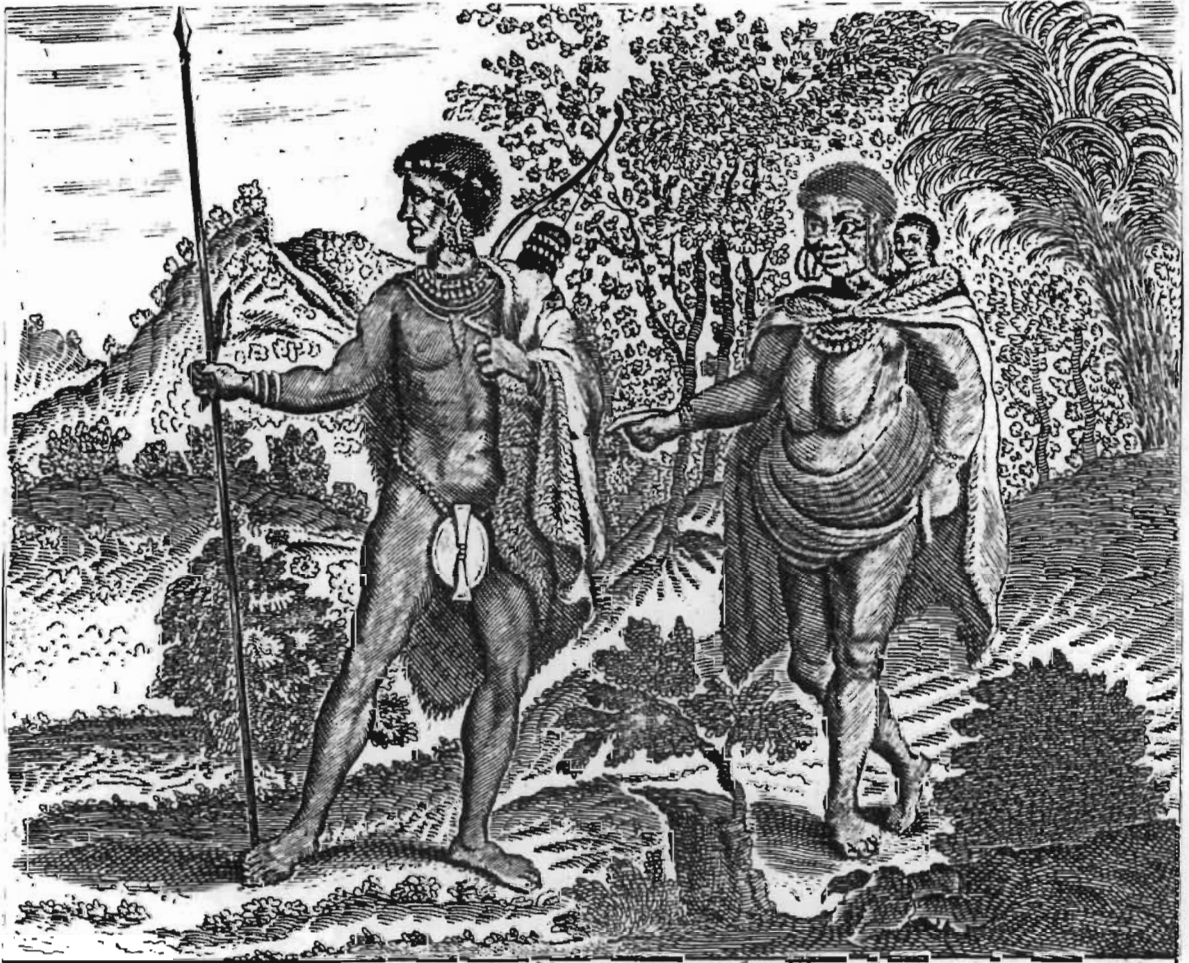
Hierdie groep is volgens Tachard vir die eerste keer in 1682 teëgekóm. Hy verwys na die "kanna"-plant wat baie deur hulle gebruik word, en beskryf in besonderhede hulle dans, sang en musiekinstrumente (pp. 76, 77).

Hottentot-inwoners van die Kaap van Goeie Hoop

(Uit: Tachard, 1688: tussen pp. 72 en 73)

"Die Namakwas. n Volk wat onlangs naby die Steenbokskeerkring ontdek is"
 Uit: Tachard, 1688: tussen pp. 74, 75)

Namaqua Lespeuples Nouvellem'decouverts vers le Tropiq. du Capricorne.

9.6.6 Uit: Choisy, Journal du voyage de Siam (1687)

(i) Die Kompanjiestuin

Choisy het die Kaap in 1685 en 1686 besoek en beskryf die Kompanjiestuin met sy lopende water en baie vrugtebome, as mooi genoeg om in Versailles aange= tref te word (p. 70). Hy beklemtoon die feit dat niks van die tuine se produkte in die winkels aangetref word nie, maar wel dat die skepe direk uit die tuin van vars voedsel voorsien word. Hy vertel hoe die apies in die Kompanjiestuin die spanspek ("melons") kom steel en op drie bene daarmee weghardloop (pp. 70, 71).

(ii) Die Jesuïte se sterrewag in die Kompanjiestuin

Choisy vertel hoe geredelik die "Commissaire général" ingestem het dat die sterrekundiges hulle navorsing aan die Kaap kan voortsit, en hoe hy hulle gehelp het om 'n sterrewag in die Kompanjiestuin op te rig. Die priesters se verblyfplek hier word só beskryf: Hulle woning het balkonne aan albei kante, waar selfs die grootste van hul teleskope met gemak inpas. Brood, wyn, vrugte, hulle het alles in oorvloed en enigeen is welkom om by hulle te eet" (p. 72). Hulle maak egter seker dat die Hollanders op hoogte bly van hul bevindings en betuig sodoende hul waardering vir die gasvryheid wat hulle ge= niet.

(iii) Besoek aan Van Rheede

Choisy maak spesiaal melding van die vriendelike ontvangs by Van Rheede:

"Hy is 'n man so in die sestig jaar en herinner 'n mens aan oorlede mnr. Navailles: Sy voorkoms is aangenaam en hy is baie intelligent. Hy het Portugees en ek Frans ge= praat. Ons het nie eers 'n tolk nodig gehad nie" (pp. 73, 74).

Dit blyk dat Van Rheede met die grootste agting van die Franse koning en die wyse waarop hy sy onderdane regeer, gepraat het.

(iii) Beskrywing van die Hottentotte

Choisy vertel dat die volk wat in die omgewing van die Kaap woon "Outentos" genoem word deur die Hollanders omdat hulle dikwels gebruik maak van 'n woord wat net so klink. Kyk ook in hierdie verband na De la Loubère (deel II, 1691: 107) se beskrywing van die Hottentotte. Hulle is rondtrekkende vee= boere en onderdanig aan 'n koning of kaptein. Volgens Choisy het hulle geen noemenswaardige godsdiens nie. Tog offer hulle melk (wat vir hulle baie kos= baar is) aan 'n naamlose wese wat "daar bo" is wanneer hulle reën nodig het vir hul weivelde. "Die sekretaris van die Kommissaris-Generaal het hulle in 'n sirkel sien sit om 'n bak melk, in doodse stilte en met hul oë opgeslaan na die hemel: Hy is 'n baie eerlike man en 'n mens kan nie anders as om hom te glo nie" (p. 78). Hoewel Choisy meen dat hulle sleg ruik en onhigiënies is, is hy die eerste Fransman om op te merk dat hulle goed gebou is, slank "met mooi bene, wit tande, helder oë, intelligent (...) en gemoedelik van aard" (p. 78). Maar hulle is lui, voeg hy by, en sal liever nie kos hê om te eet as om te moet werk nie (p. 77). Diefstal, moord en owerspel word streng gestraf, en die skuldige word deur almal met knuppels doodgeslaan (pp. 77-79).

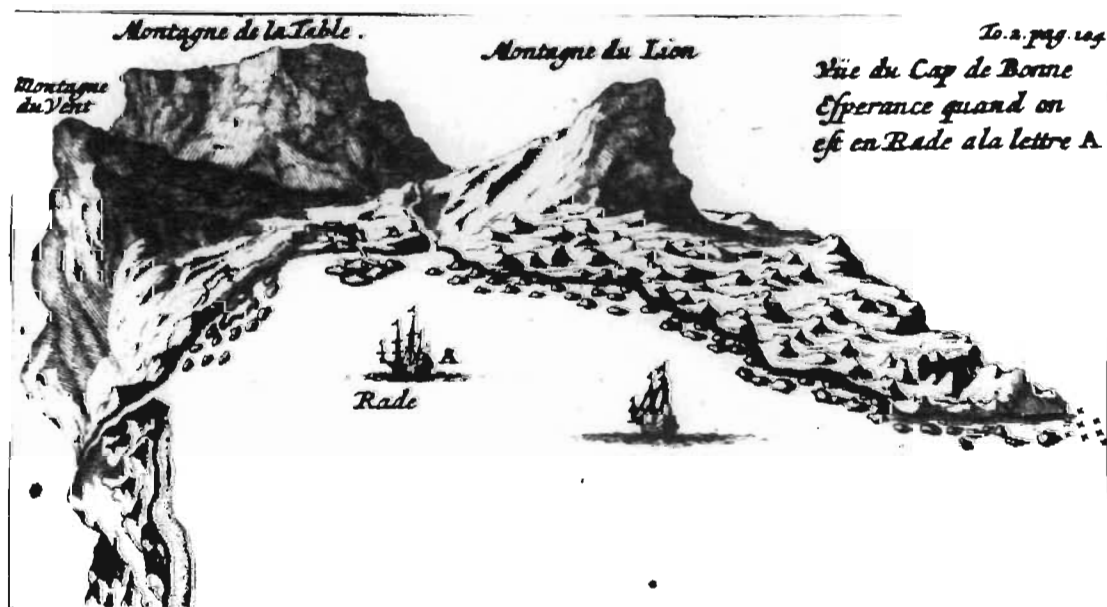
9.9.7 Uit: De la Loubère, Du royaume de Siam (deel II, 1691)(i) Beskrywing van die Kasteel en Kompanjiestuin

De La Loubère het in 1687 die Kaap aangedoen. Die "fort" word net vlugtig genoem en is volgens hom nie 'n baie indrukwekkende gebou nie, maar funksioneel.

Die ruim Kompanjiestuin verdien volgens hom wel lof. Kool, pampoene, granate en ander groente en vrugte wat goed op skepe bewaar bly, word daar verbou. De la Loubère het ook 'n Europese vyeboom daar opgemerk, en skryf dat pynappels die enigste werklik eksotiese vrugte is wat daar gekweek word. Druwe is ook aangeplant, en die Hollanders maak 'n goeie witwyn daarvan. Die tuin is goed geleë en grotendeels beskerm teen die suidoostewind. Wanneer dié wind nie in die somer waai nie, vertel die Hollanders dat baie longsiektes gevolglik die rondte doen (p. 106). Die tuin is funksioneel maar nie van estetiese waarde nie.

Uitsig op die Kaap van Goeie Hoop vanuit skip A in die Baai

Uit: De la Loubère, deel II, 1691: 104)

(ii) Beskrywing van die Hottentotte (pp. 106-112)

Benewens sekere besonderhede wat reeds in 'n mindere of meerdere mate deur die vorige Franse reisigers gegee is, beskryf De la Loubère die dans van die Hottentotte, en bevestig hy dat hulle by dié geleentheid aanhoudend die woord "Hotantot" herhaal. "Hulle trap eers met die een voet en dan met die ander, asof hulle druiwe pers" (p. 107) en herhaal die woord "Hotantot" op 'n hees fluistertoon "asof hulle bang is om iemand wakker te maak" (p. 107).

By geboorte het hulle glo dieselfde velkleur as 'n Spanjaard, maar weens die vet waarmee hulle hulle besmeer kan dié kleur later nie meer onderskei word nie. Hulle swem graag en baie van hulle kan vinniger as 'n perd hardloop. Wanneer die blankes brandewyn vir hulle gee, word die eerste die beste skulp opgetel waaruit dan gedrink word.

Hoewel daar aan De la Loubère vertel is dat hulle geen godsdiens ken nie, vermoed hy tog dat hulle 'n soort Manicheïsme beoefen. Hulle praat van 'n "Kaptein daar Bo" wat goed is, nét goeie werke doen en dus nie aanbid hoef te word nie, en 'n "Kaptein daar Onder" wat sleg is, en wat aanbid moet word om hom van sy slegte dade te weerhou. Hy merk ook op dat hulle telkens die koms van die nuwe- en die volmaan met blydschap vier.

Hottentotte, die inboorlinge van die Kaap van Goeie Hoop

Uit: De la Loubère, deel II, 1691: 106)

9.9.8 Uit: Leguat, Voyages et aventures (Dele I en II, 1708)

Francois Leguat (1691)

(i) Aankoms in Tafelbaai

Die omstandighede waaronder Leguat in 1691 in Tafelbaai aangekom het, is reeds in 4.1.0 geskets. 'n Vergete koeël in een van die kanonne waarmee hulle vanaf hulle skip die gebruiklike saluut met hulle aankoms afgevuur het, het "nadat dit tussen dertig mense deur getrek en een van die sersante aan die snor gekielie het" (I, p. 39), skadeloos die muur van die Kasteel getref. Hulle het lig daarvan afgekom: die kanonkoël is aan hulle teruggegee met 'n vermaning om in die toekoms meer versigtig te wees.

(ii) Hoe die Kaap sy naam gekry het

Leguat vertel dat toe Barthelomeus Diaz in die 15de eeu die Kaap bereik het, hy met sy terugkeer na Portugal aan die koning gesê het dat hy dié plek "Tourmenteaux" ("Plek van foltering") genoem het. Die koning het hom egter vermaan om nie so gou moed op te gee nie, en dat die plek liever Kaap van Goeie Hoop genoem moet word (I, p. 38).

(iii) Beskrywing van Franschhoek en verwysing na Franse vlugteling Taillefert

Een van die vlugtelinge, ene "Taillefer" word beskryf as 'n eerlike en intelligente man wat 'n pragtige en besonder netjiese tuin uitgelê het. Hy het ook baie pluimvee, skape, beeste en perde.

"Hierdie galante man verwelkom almal wat by hom wil besoek aflê, en trakteer hulle wonderlik goed. Sy wyn is die beste in die omgewing en herinner 'n mens aan ons ligte Champagne-wyn" (II, p. 153).

(iv) Beskrywings van die Hottentotte

Leguat se beskrywing is in baie opsigte 'n herhaling van die vorige Franse reisbeskrywings, hoewel hy soms meer besonderhede gee. So b voorbeeld beweer hy dat die Hottentotbabaseuntjies se regter testikel nie alleen verwyder word nie, maar deur die moeder afgebyt en opgeëet word (II, p. 156). Hy gee ook 'n lang beskrywing (II, p. 159) van die Hottentotvrou se "afgryslieke" borste, wat ten minste dié voordeel bied dat sy haar kind kan voed selfs wanneer hy op haar rug vasgemaak is.

Die Kompanjie se ruilhandel met die Hottentotte word beskryf (II, p. 161). 'n Bees word naamlik geruil vir 'n sekere hoeveelheid brandewyn, of vir 'n stuk tabak so lank as die afstand van die dier se voorkop tot by sy stert.

Leguat (II, pp. 164, 165) vertel ook hoe 'n jong Hottentot 'n meisie die hof maak:

"Die verliefde nader die skone meisie wat hom staande of sittende inwag. Sonder om 'n woord te sê, hou hy met 'n glimlag die wysvinger van sy regterhand na haar toe uit, reg voor haar oë, asof hy hulle wil uitsteek. Nadat hy 'n kwartuur lank laggend sy vinger van een oog na die ander beweeg het, verdwyn hy so (skielik) as wat hy gekom het."

h Hottentotvrou

Uit: Leguat, deel II, 1807: 160

9.9.9 Uit: Lacaille, Journal historique du voyage fait au Cap (1776)

(i) Die produksie en kwaliteit van voedsel aan die Kaap

Lacaille, wat vanaf 1751 tot 1753 aan die Kaap vertoef het, skryf dat hoewel vars vleis en vis oorvloedig aan die Kaap bekombaar is, die inwoners tog verkies om dit gesout, gerook of gedroog te eet.

Hy vertel dat hy dikwels bankette bygewoon het waar die hoofdis "harde en geel stokvis" was tesame met ham uit Europa wat reeds half bederf was (p. 279). Dit is telkens saam met 'n groot hoeveelheid onbewerkte vleis bedien om die skyn van 'n groot maaltyd te wek, hoewel almal versigtig was om nie van die onbewerkte vleis te eet nie. Ene "Mme Lanu" van die plaas Babylonstoren, het egter eenmaal aan huis van 'n mnr. Bestbier onbewerkte vleis geëet, en is 'n paar dae later as gevolg daarvan oorlede (p. 279). Ook vrugte en groente word gepek verkies.

Met uitsondering van aspersies en seldery, is al die groente aan die Kaap net so goed soos dié wat in Frankryk aangetref word. (Dit is opvallend dat Lacaille alles graag vergelyk met Europa of Frankryk self.) Hy is krities oor die vrugte, maar erken dat sommige druifsoorte aan die Kaap "voortreflik" is (p. 281). Hy beklemtoon dat die lang lys van vrugte- en neutsoorte wat aan die Kaap voorkom uitheems is, en dat die land in sy natuurlike staat nie veel oplewer nie. Hoewel baie groente en vrugte geproduseer word, word dit duur verkoop. 'n Klein bossie geelwortels of rape kos byvoorbeeld vier Franse "sols", en dit boonop tydens die betrokke groenteseseisoen! (p. 282). Botter, melk en kaas is ook baie duur (pp. 284, 285), wat vir die Fransman eienaardig is aangesien daar soveel beeste aangehou word. Hy skryf dit toe aan die soort Kaapse bees wat nie so maklik soos dié in Europa gemelk kan word nie, en ook aan die feit dat dié taak meestal aan die slawe oorgelaat word. Tydens sy verblyf op 'n plaas by "Groene-kloof" (p. 286) waar daar 'n kudde van twee honderd was, moes sy gasheer byvoorbeeld elke oggend een en 'n half myl ver melk laat haal vir die môrekoffie in plaas daarvan om dit uit sy eie produksie te voorsien.

Ook die brood wat in die omgewing van die Kaap geproduseer word, loop deur onder Lacaille se tong: "Dit is donkerkleurig, swaar, vetterig en dikwels kan 'n mens nog die koringkorrels tel waarvan dit gemaak is" (p. 290). 'n Paar Boere slaag wel daarin om na sy mening lekker brood te bak, maar oor die algemeen lê die fout daarin dat die koring nie behoorlik gemaal word nie. Boonop eet die blankes en die slawe dieselfde brood (p. 290) wat vir hom 'n bewys is van die Europees-gebore Kapenaars se inherente luiheid.

(ii) Wyn en bier aan die Kaap

Hoewel die inwoners reeds baie gevorderd het met voedselproduksie aan die Kaap, word die wynbou verwaarloos. Met die regte metodes sou hulle volgens Lacaille net sulke goeie wyn soos in Frankryk kon maak. Dit is veral hulle bewaring van die wyn wat te kort skiet en wat dit byna ondrinkbaar maak. (Vergelyk in hierdie verband Van Zyl, 1974: 108.) 'n Wynkenner uit die Ryngebied, 1770

Serrurier, is glo na die Kaap laat kom om die wynbou te verbeter, maar volgens Lacaille (p. 287) het hierdie man met 'n ryk weduwee aan die Kaap getrou en niks uitgevoer om die produksie te verbeter nie. Wynproduksie aan die Kaap is ook baie meer beperk as wat in Europa besef word (p. 299).

Wanneer 'n mens rondreis in die omliggende gebied noord van die Kaap, waarsku Lacaille, moet 'n mens 'n groot voorraad wyn met jou saamneem om van 'n hartlike ontvangs deur die inwoners dáár verseker te wees. Wanneer jy wyn saambring, word perde en ossewaens vrylik aan jou geleen, maar het jy nie wyn nie, gee hulle voor om self so arm te wees dat hulle jou met niks kan help nie. "Wyn, brandewyn en tabak is die beste paspoort wat 'n mens (hier) kan hê" (pp. 302, 303).

Die Kaapse bier is "verskriklik sleg" (p. 303) omdat die inwoners òf uit luiheid òf uit onkunde alleenlik hops gebruik wat van Holland ingevoer word en reeds bederf is teen die tyd dat dit in Tafelbaai aankom. Die ryk inwoners koop ingevoerde bier teen dertig "écus" vir 180 bottels, en Lacaille meld hul gewoonte om tydens 'n goeie maaltyd jou bier aan te bied ná die eerste twee of drie slukke wyn (p. 303).

(iii) Fauna in die omgewing van die Kaap

Geen wilde diere soos leeus en olifante kom in die omgewing van Kaapstad self meer voor nie, maar het verder die binneland in beweeg. Wolwe, "tiers" (dit is die groot luiperd), wildehonde en jakkalse rig egter baie skade aan onder die vee. Baie boksoorte, wildevarke, ystervarke en springhase kom voor, sowel as volstruise, fisante en tarentale. Dassies, wat volop in die berge voorkop, word ook vir die pot geskiet, maar volgens Lacaille is die steenbok ("steinbock") die enigste wildsoort wat 'n aangename maaltyd verskaf. Onder die vissoorte word die steenbras ("steinbrass") vir smaaklikheid uitgesonder (p. 295). Daar is ook volop ape, wat soms deur die inwoners as 'n troeteldier (aan 'n paal vasgebind) aangehou word (pp. 296, 298). Die Kaapse mol is uitermatig groot en rig soveel skade in die veld aan dat 'n mens te perd of te voet gedurig in hul tonnels insak (pp. 299, 300). Die geweldige groot miershope in die Swartland sowel as die miere self word in besonderhede beskryf (pp. 305, 306).

(iv) Slawe aan die Kaap

Geen poging word aangewend om die slawe godsdiensoonderrig te gee nie, hoewel hulle gereeld toesien dat hul werkgewers in die kerke byeenkom. Hulle is boonop baie sedeloos, wat tesame met drankmisbruik, byna in elke huis daaglik aanleiding gee tot geweld (p. 310). In die enkele geval waar 'n slaaf

vrygestel word, word hy wel gedoop. Die inwoners vertel dat dit nie die moeite werd is om hulle slawe godsdiensoonderrig te gee nie, want die Kompanjiese slawe wat wél onderrig ontvang, is nog groter skelms as hulle eie slawe (p. 311).

9.9.10 Uit: Sonnerat, Voyage aux Indes orientales et à la Chine (deel II, 1782)

(i) Wynbou aan die Kaap

Sonnerat het die Kaap tussen 1774 en 1781 besoek en beskryf die Kaapse witwyn as "taamlik sleg" (p. 91). Dit word nietemin na Mauritius uitgevoer omdat die Franse daar nie genoeg wyn uit Frankryk self kan kry nie. Die wyn van "Constance" (p. 91) word van muskadeldruif gemaak en is heerlik hoewel dit baie swaar is.

(ii) Fauna en flora

Die *Dissa uniflora* en *Protea argentea* word deur Sonnerat uitgesonder (pp. 91, 92). Ook die ryk dierelewe word beskryf, onder meer die "coudouks" (koedoes) (p. 92).

(ii) Beskrywing van die Hottentotte

Sonnerat verduidelik dat die sogenaamde Hottentotbrood in werklikheid 'n klein soort uintjie is wat baie melerig is en om hierdie rede "brood" genoem word. Die Hottentotte eet dit graag saam met vleis (p. 92). Hy noem dat hulle met nuwemaan die hele nag lank dans, en dat die "mante" (Hottentotsgot) na hulle mening 'n bouse wese inkarneer (p. 93).

Hottentotte

Uit: Sonnerat, deel II, 1782: 94

Pl. 82

Voyage aux Indes et à la Chine, Tom II

HOTTENTOTES.

9.9.11 Uit: Le Vaillant, Voyage dans l'intérieur de l'Afrique (1790) en Second voyage dans l'intérieur de l'Afrique (1794)

Die reisvertellings van Le Vaillant wat die Kaap tussen 1780 en 1785 besoek het, is in baie tale, onder meer Nederlands en Engels vertaal, en is relatief meer bekend as die ander Franse Africana-literatuur in hierdie steekproef. Daar word dus hier volstaan met enkele uittreksels, sonder om uit te brei op die meer bekende aspekte van sy reisvertelling soos sy vriendskap met die Hottentot Narina.

(i) Die ontvangs van vreemdelinge aan die Kaap

Le Vaillant (1790: 35) skryf dat vreemdelinge oor die algemeen goed ontvang

word, veral die Engelse "omdat hulle voorgee om baie vrygewig te wees," en dat die inwoners altyd gretig is om aan hulle losies te verskaf. Hy vertel ook spottend hoe alles in so 'n huis waar 'n Engelsman tuisgaan binne 'n week verengels. "Aan tafel, byvoorbeeld, gebeur dit telkens dat die mes die vurk se funksie vervul" (1790: 35). Die Franse word egter nie so hartlik verwelkom nie, en Le Vaillant skryf dat hy dikwels van die inwoners hoor sê het dat hulle liewers deur die Engelse beset sou wou word, as om hulle vryheid aan Franse militêre hulp te dank moet hê (1790: 35).

(ii) Dobbelspel van die Namakwas

'n Geliefkoosde tydverdryf van die Namakwas word soos volg beskryf: 'n hoeveelheid sade van die mimosaboom word geneem, en aan een kant van elke saad word 'n simbool met behulp van 'n skerp voorwerp uitgegraveer. Die sade word dan soos dobbelsteentjies in die speler se twee hande geskud en op die grond gegooi. Die speler met die meeste sade waarvan die graveerde kant na bo lê, wen. Hierdie speletjie herinner Le Vaillant (1794: 108) aan 'n soortgelyke spel "croix ou pile" (kop of stert) wat in Frankryk gespeel word. Sy Kaapse Hottentot-helpers was so ingenome met hierdie speletjie wat hulle by die Namakwas geleer het, dat 'n paar van hulle al hulle besittings op dié manier weggedobbel het.

(iii) Besoek aan Franschhoek

Le Vaillant het tussen 1783 en 1785 besoek afgelê by die afstammeling van die Franse vlugtelinge, en vertel dat hoewel hulle nie meer die Franse taal ken nie, hulle nog praat van hulle land van oorsprong. Hulle gewoontes en gebruike kan nie van dié van die Hollanders onderskei word nie, en al waaraan mens die meeste van hulle kan uitken is hulle swart hare wat bykans deurgaans kontrasteer met die blonde koloniste van Hollandse oorsprong (1794: 18).

(iv) Verfransing en ander vervormings van Hollandse woorde en name

Die wyse waarop Le Vaillant baie van die Hollandse plek- en eiename en gewone selfstandige naamwoorde o.m. verfrans het, verdien hier melding. Dit sou moontlik tot 'n interessante taalhistoriese studie kon aanleiding gee, maar omdat so iets buite die bestek van hierdie studie lê, word hier slegs enkele voorbeelde gegee:

"naretyes" — naartjies	(1790: 31)
"pisan" — piesang	(1790: 31)
"muys-hond" — muishond	(1794: 122)
"bakely-osse" — baklei-osse	(1794: 232)
"tortel-duyf" — tortelduif	(1790: 317)

"schil-pad" — skilpad	(1790: 317)
"Pit-me-wrou" — Piet my vrou	(1790: 404)
"duyker" — duiker	(1790: 30)
"luypar" — luiperd	(1790: 55)
"proncke-bocken" — pronkbokke	(1790: 177)
"coudoux" — koedoe	(1790: 197)
"beuffle" — buffel	(1790: 316)
"Vleer-muyse" — vlermuise	(1790: 317)
"Nysena" — Knysa	(1790: 120)
"Queur-Boom" — Keurboom	(1790: 125)
"L'ange Kloof" — Langkloof	(1790: 153)
"Caffre Kuylls Rivier" — Kaffer= kuilsrivier	(1790: 98)
"soopi" — sopie wyn	(1790: 62)
"chanboc" — sjambok	(1790: 228)
"dagha" — dagga	(1790: 272)
"kiri — kierie	(1790: 395)
"kros" — karos	(1790: 228)
"wild-bekruyper" — wildbekruiper dit wil sê 'n goeie jagter	(1794: 132)

9.9.12 Uit: La Billardière, Relation du voyage à la recherche de la Pérouse
(deel I, 1799)

(i) Vernaamste indrukke by La Billardière se aankoms

Jacques Julien Houtu la Billardière het in 1792 die Kaap aangedoen. Die geweld van die suidoostewind word in die besonder beskryf (pp. 76, 77). Hy vertel dat 'n mens dit soms nie in die strate kan waag nie omdat die wind 'n wolk klein klippies die lug in waai wat 'n mens so piets dat jy verplig is om binnenshuis skuiling te soek. Hy probeer ook om die ontstaan en die krag van die wind op wetenskaplike wyse te verklaar.

Hy verwys herhaaldelik na die pragtige, en uitsonderlike flora van die gebied, waarvan hy tydens sy kort verblyf 'n groot hoeveelheid versamel het. "'n Mens sou baie tyd nodig hê om die planterykdom uit te put van 'n gebied wat so 'n groot verskeidenheid bied" skryf hy (p. 86). Hy vertel met spyt hoedat hy die Hottentotte onder meer van die *cuconia capensis* en 'n paar pragtige protea-soorte sien bymekaar maak het vir brandhout (p. 83).

Die Kompanjiestuin word kortliks beskryf maar dit was klaarblyklik vir hom 'n teleurstelling. Hy verwys ook na die klein "ménagerie" in die tuin waarin 'n volstruis, sebra, ystervark, jakkals en 'n paar voëlsoorte aangehou word (p. 78).

Die ellende van 'n skip vol swart slawe van Mosambiek af wat op pad na Amerika by die Kaap aangedoen het, het La Billardière ontstel. Hy vertel dat hierdie swartes van 'n gebied kom waar honde baie hooggeskat word, en waar die slawe=

handelaars dikwels twee of drie slawe vir 'n mooi hond verruil (pp. 78, 79).

(ii) Besoek aan Bottelary

Op 9 Februarie 1792 vertrek La Billardière en 'n paar metgeselle na Franschhoek waar hulle graag met die afstammeling van die Hugenote wil kennis maak. Hy spreek sy verwondering uit oor die ossewaens wat hulle langs die pad teëkom, en oor die vaardigheid waarmee die Hottentotdrywers die osse beheer. Voorsien van voorstellingsbriewe van Gordon, 'n Kaapse kolonel, word hulle op Bottelary hartlik ontvang deur die Bosman-gesin. Op hierdie landgoed word vrugte, groente en amandelbome gekweek, sowel as pragtige wingerde. Die Bosman-dogters help die Fransman om insekte te vang vir sy versameling en verbaas hom oor hulle ratsheid. Die familie se gasvryheid word baie waardeer en La Billardière (p. 91) skryf:

"Ons het almal hierdie eerbare kolonis sy rustige lewenswyse saam met 'n gesin beny waar eenvoudige lewenswaardes met die grootste gemoedelikheid uitgeleef word."

(iii) Besoek aan Franschhoek

La Billardière en sy metgeselle word op Franschhoek vriendelik ontvang deur Jacob de Villiers, maar die skrywer is teleurgesteld omdat geeneen van die afstammeling, behalwe 'n ou dame van tagtig jaar, nog Frans kan praat nie. "Al wat hulle van hulle moedertaal oorgehou het, is die name van hulle vaders" (p. 94). Hy gee ook die name van die families wat daar woon: "Lombart, Faure, Rotif, Blignaut, Duplessis, Marée, Ponté, Naudé, Cronier, Hugo, De Villiers, Marais, Du Buisson, Le Roux, Deprat, Rousseaux, Villiers, Terrons, Hubert." Die slawe in Franschhoek word meer menslik behandel as dié in die Kaap, hoewel hulle nog geen godsdiensoonderrig ontvang nie (p. 95).

(iv) Kaapstad

Kaapstad word as 'n "mooi dorp" beskryf, maar La Billardière (p. 99) praat met afkeur van die lewenswaardes en gewoontes onder die inwoners — veral die vrouens —, wat die afgelope paar jaar weens Europese invloed so veel verander het. (Hy verwys waarskynlik na die tydperk 1781 tot 1783 toe die Kaap as "Le Petit Paris" bekend gestaan het, kyk 7.1.0. Hy vertel dat die Kaapse vrouens met gretigheid uitsien na elke Europese gier.)

9.9.13 Uit: Degrandpré, Voyage à la côte occidentale d'Afrique (deel II, 1801)

(i) Beskrywing van Robbeneiland

Degrandpré was in 1786 en 1787 in die Kaap en gee 'n gedetailleerde beskrywing van Robbeneiland (pp. 93-102): 'n Goeie en stewige huis vir die kommandeur.

sowel as kwartiere vir die garnisoen en 'n tronk vir die gevangenes is naby die ankerplek op Robbeneiland gebou. Volgens Degrandpré is die bandiete hier beter daaraan toe as wat die geval is met gevangenes enige ander plek ter wêreld. Groente word met sukses in die eiland se sanderige grond gekweek en hy maak spesiaal melding van die besondere groot blomkool wat daar groei. Elke bandiet bewerk sy eie stukkie grond en het ook 'n paar wynstokke, en word boonop toegelaat om 'n skaap aan te hou.

"As twintig van hulle saam eet aan een dis, kan hulle elke week 'n skaap slag, wat tesame met die kos wat hulle van die Kompanjie ontvang, goeie voeding aan hulle verskaf. Baie eerlike mense is minder goed daaraan toe as hierdie boosdoeners," skryf Degrandpré (pp. 93, 94).

Met hulle aankoms op die eiland word die bandiete van hulle kettings bevry "en word hulle straf beperk tot ballingskap" (p. 95). Hulle word verplig om daaglik 'n sekere hoeveelheid "blou klip" (waarskynlik 'n soort leiklip) te kap wat aan die Kaap gebruik word as vloerbedekkings en om vuurmaakplekke mee uit te lê. Die werk wat daaglik voltooi moet word, is só min dat "selfs die luiste onder hulle dit binne drie uur gedoen kry" (p. 96). Die res van die tyd mag hulle vry op die eiland rondbeweeg solank hulle net soggens, smiddags en saans teenwoordig is wanneer die presensielys gelees word.

(ii) Beskrywing van Kaapstad (pp. 108-123)

Die dorp is op taamlik reëlmatige wyse uitgelê, maar omdat die strate nie geplavei is nie, is dit modderig wanneer dit reën en ontsettend stowerig wanneer die wind waai. Kanale met water wat uit Tafelberg kom, vloei om die Kompanjiestuin en van dáár af na die verskeie strate. "Soos alle Hollanders," (p. 109), "hou die inwoners daarvan om water by hulle voordeur te hê, en om dit te bekom word klein watervore in hierdie kanale gemaak. Dit het egter stilstaande water tot gevolg wat baie onwelriekend is omdat dit ook die opvanggebied word van al die afval van die naburige huise, en dooie honde en katte ook daarin gegooi word."

Die slagpale lok egter die meeste kritiek uit. Diere word klaarblyklik op die strand net oos van die plein geslag, en in plaas daarvan om self die afval en bene van die geslagte vee te verwyder, maak die slagters staat op die gety om dit te kom skoonvee. Dikwels lê dit té hoog en buite die bereik van die see wat natuurlik 'n baie onhygiëniese toestand tot gevolg het. Degrandpré (p. 110) vertel van die honde wat tussen die afval kom rondsnuffel, wat 'n mens dadelik herinner aan Leconte de Lisle se gedig "Les Hurlleurs" (kyk 10.1.0).

Die netjiese Hollandse huise met voorstoep waar die koel lug geniet kan word, word in die besonder beskryf (p. 112), asook die Kompanjiestuin (pp. 115-119).

Die Grote Kerk sowel as die preekstoel word beskryf, en Degrandpré (p. 120) noem dat die orrelspeler 'n Fransman uit Alsace is. Hy vertel van die familie=wapens wat in die kerk te siene is, en sê spottend dat ál die Hollanders aan die Kaap spog met 'n adellike afkoms. As hulle nie wettiglik 'n familiewapen het nie, sorg hulle dat hulle dit op die een of ander manier in die hande kry (p. 121).

(iii) Die buitewyke

Degrandpré skryf: "Onder al hierdie wonings is daar nie 'n enkele een waarna 'n man met goeie smaak twee keer sal kyk nie" (p. 164). Blykbaar was die huise almal volgens één ontwerp gebou, en daarom so eentonig. 'n Sekere meneer "Van Rienen" wou iets anders as die gewone aanpak, en het 'n huis deur Thibault laat ontwerp — 'n argitek wat "tussen die brûe en strate van Frankryk groot=geword het" (p. 164). Die boukoste daarvan was egter te veel, en Van Rienen het die huis na sy eie smaak laat voltooi, wat volgens Degrandpré (p. 164) niks meer as 'n "saamgeflansde konstruksie" was nie.

9.9.14 Uit: Tombe, Voyage aux Indes orientales, deel I (1810)

(i) Kaapstad

Volgens Tombe wat Kaapstad in 1892 besoek het, is die strate reëlmatig uitgelê, maar "die manier waarop die huise gebou is, verraai geen smaak vir argitektuur nie" (p. 33). Die huise is afgewit, en die vensterluuke in die meeste gevalle groen geverf, die amptelike kleur van die H.O.I.K. "As daar enkele huise is waarvan die luuke 'n ander kleur is, dan is dit net sedert die Engelse baas van hierdie kolonie geword het;" skryf Tombe (p. 34). Orals sien en herken 'n mens "die uiterse sindelikheid en smaak van die Hollanders" (p. 34).

Die dorp se bevolking bestaan uit ongeveer 6 000 blankes, waaronder enkele Franse, Duitsers, Engelse, Amerikaners en dan natuurlik die Hollanders. "Die ander is almal Afrikane, maar van Europese oorsprong" (p. 35). Elke blanke familie het volgens sy vermoëns ongeveer vier tot twaalf slawe wat byna almal van Mosambiek af kom.

Die hospitaal met 300 enkelbeddens is opgerig vir die matrose en die swartes en daar is aparte versorging vir die offisiere en soldate van die garnisoen" (p. 35)

(ii) Kaapse gasvryheid

Tombe skryf dat daar geen herberg is nie, maar dat die inwoners graag huisvesting bied aan reisigers. Hollands word algemeen gebruik, maar daar is ook baie inwoners wat Frans, Engels en Duits magtig is (p. 36). Anders as Le Vaillant skryf Tombe (p. 35) dat veral Franse besoekers daar welkom is, en dat daar 'n groot ophef van hulle gemaak word. Die wyse waarop 'n vreemdeling ontvang word, word soos volg beskryf:

"Al is 'n mens totaal en al 'n onbekende, sal jy nie in 'n huis instap sonder dat hulle jou 'n glasie wyn of likeur en 'n pyp om te rook aanbied nie. 'n Mens doen hulle leed aan, hulle voel selfs op 'n manier beledig, as jy een van twee eersgenoemde artikels weier. Soos in Holland, het hulle in die hoeke van hul woonkamers, en onder die tafels, koper- keramiek- of porseleinbakkies waarin gespoeg word. 'n Mens het skaars gaan sit of 'n swart slaaf bring vir jou 'n lang pyp vol geurige tabak, 'n klein draagbare stofie om dit mee aan te steek, en een van bogenoemde bakkies sodat jy nie die huis bemors nie. Gedurende die eetmaal staan 'n slaaf agter jou, en hou 'n sesvoet lange paal vas waaraan pragtige volstruisvere vasgemaak is wat hy aanhoudend bokant jou kop waai, om vlieë en ander insekte wat jou moontlik kan hinder, mee weg te jaag" (pp. 35, 36).

9.9.15. Uit: Milbert, Voyage pittoresque à l'Isle de France, au Cap de Bonne Espérance et à l'Isle de Ténériffe (Deel II, 1812)

Dit is opvallend dat Milbert wat die Kaap in 1894 besoek het, se beskrywing van die Kaap en sy inwoners baie ooreenkom met dié van Tombe. Hy is egter meer omslagtig as Tombe en gee ook meer besonderhede.

(i) Eetmaal aan die huis van Mnr. "Kloock"

Milbert word deur mnr. "Kloock", mede-eienaar van die Constantia-wingerde uitgenooi vir ete. Hy en ander gaste word met 'n pragtige wa wat deur ses voortreflike perde getrek word (p. 368) laat haal na die gasheer se landgoed, waar 'n koninklike ete aan hulle voorgesit word. Die nagereg bestaan uit vars vrugte waarvan die meeste ook in Europa geniet word, onder meer 'n pynappel wat met al sy blare as tooisel bedien is, "soos ook die gebruik in Parys is" (p. 369). Oor die Kaapse wyn skryf Milbert (p. 369):

"Ons gasheer het ons van sy beste wyn met die nagereg aangebied. Hy het net 'n bietjie daarvan oorgehad, omdat die Engelse, met die ontruiming van die Kaap, al Constantia se beste wyn opgekoop het. Die vorige jaar se oes was sleg gewees. Ek het die Constantiawyn sy goeie reputasie waardig gevind, maar die wyn wat saam met die maaltyd self bedien is, was glad nie aangenaam nie. Constantiawyn kan

buitendien glad nie met die wyn van Bourgogne vergelyk word nie; die Hollandse koloniste stem daarmee saam".

(ii) Maleierbegrafnisse aan die Kaap

Milbert beskryf die begrafnis van Maleise Moslems wat aan die "sekte van Ali" behoort soos volg:

"Die sloot waarin hulle begrawe word is langwerpig. In die steenklip aan die linkerkant van die posisie wat die lyk moet inneem, word 'n halfsirkelvormige gewelf of grafkelder uitgegrawe, wat lyk soos die handvatsel van 'n mandjie. Die oorledene word onder hierdie gewelf geplaas, en bly geïsoleer so daar. Die doodkis word op 'n laag klein klippies geplaas sodat dit nie direk aan die grond raak nie. Vervolgens word die ingang van die graf met 'n plank bedek wat van kosbare hout gemaak en tot perfek= sie gepoleer is.

"Wanneer die oorledene in die graf toegemaak is, bedek die bystaanders die plank met blomme totdat dit nie meer sigbaar is nie. Gedurende die seremonie resiteer 'n priester 'n paar versies uit die Koran. Hy kniel nie, maar sit gehurk met sy kop in sy hande, en sê (so) sy gebede op. Na elke strofe herhaal die bystaanders die geloofsformule van die Mohammedane: Alla il ella, ensovoorts. Dit wil sê 'God (sic) is die enigste God, en Mohammed is sy profeet'. Tydens hierdie seremonies het die Maleiers telkens van die mees verblydende geloofsoortuiging getuig.

"Ek het 'n paar keer begrafnisse van mense behorende tot hierdie godsdiens bygewoon. Die oorledene lê op 'n draagbaar wat vier mans op hul skouers dra en word geheel en al deur 'n weelderige tapyt bedek. Die optog word deur twee mans vooruitgegaan wat die skare laat wegstaan deur 'n soort waaier rond te swaai wat van palmlare gemaak is.

"Agter die draagbaar loop die afgestorwene se familieledes en vriende, met die Mollah of priester in die middel.

"Wanneer hulle by die graf aankom, tel twee mans die lyk in die sloot in, 'n sluier word voor die vier hoeke van die opening vasgehou, en dan word die draagbaar, wat ek altyd met verskeie ontwerpe versier gesien het, weggetrek.

"Wanneer die blomme gestrooi en die opening toegegooi is, word planke of takke op die graf geplaas wat met baie swaar klippe vasgedruk word sodat die wind dit nie kan afwaai nie. Vervolgens word alles weer met blomme bedek. In die daaropvolgende dae word die graf gereeld deur die oorledene se familieledes besoek, en word daar ook maaltye aan sy vriende voorgelê" (pp. 378-380).

9.9.16 Uit: Las Cases, Mémorial de Sainte-Hélène (Deel IV (1823))

Las Cases is met sy aankoms aan die Kaap in 1817 aanvanklik in die Kasteel onder bewaring geplaas, daarna op Nuweland en eindelijk op Tygerberg (kyk 4.12.0).

(i) Tygerberg

Volgens Las Cases word Tygerberg so genoem op grond van die groot hoeveelheid "tiers" wat in die 17de eeu daar voorgekom het. Las Cases en sy seun word hier deur die Baker-gesin gehuisves en baie vriendelik deur hulle ontvang. Hy beskryf (p. 125) Tygerberg as "die eindpunt van die beskaafde wêreld."

(ii) Naamgewing

Dit is interessant dat die roem van die Franse keiser op 'n volkse manier inslag gevind het by naamgewing aan die Kaap. Las Cases (p. 125) is verbaas om te verneem dat die naam van Napoleon algemeen onder die inwoners bekend is.

"Die beste haan in die buurt, dié een wat die meeste gevegte wen, word Napoleon genoem! Die perd wat die meeste bewondering geniet sowel as die mees onverbiddelike bul word Napoleon genoem! Altyd Napoleon!!! Ek kon nie help om daarvoor te lag nie, maar dis maar hoe elkeen probeer spog met 'n held of om hom te vereer, en hier het elkeen maar net probeer om die mooiste naam wat bekend is te gee."

9.9.17 Uit: Delalande, Précis d'un voyage au Cap de Bonne Espérance (1823)

Delalande se beskrywing van die Kaapse inwoners, fauna en flora is byna uitsluitlik wetenskaplik van aard (kyk 4.13.0). Sy kras menings oor die blanke inwoners is egter persoonlik.

(i) Blanke Kapenaars

"Die inwoners van die Kaapkolonie is saggeaard, goedig en gasvry, maar is ook swakkeling; hulle is lui, en aangesig deur die brandende klimaat. Dat die natuur hulle nie begunstig nie, word genoegsaam bewys deur hul fisiese proporsies, en intelligensie vul ook geensins by hulle die leemte wat hierdeur gelaat is nie. Aan die ander kant is die diere (van hierdie gebied) besonder energiek, dapper en boosaardig. Dit lyk asof dit aan die natuur genot verskaf het om hulle ten koste van die ander inwoners van hierdie land voort te bring" (p. 13).

9.9.18 Beskrywing van die Boland en sy inwoners deur Franse sendelinge in 1828

Die volgende beskrywing van afstammeling van die Franse Hugenate is geneem uit 'n verslag wat deur sendelinge van die Paryse Evangeliese Sendinggenootskap aan hulle owerstes gestuur is (kyk 5.1.0).

"Hier is ons nou uiteindelik by die afstammeling van die Franse vlugteling. Ons aankoms by hulle was werklik soos die ontmoeting tussen Jakob en Esau. Hulle het ons met die grootste blykskap ontvang, en ons beskou as apostels van

Jesus Christus wat van hul voorvaders se geboorteland af kom om hul geloof te versterk ...

"Ons het op 3 November 1828 saam met dr. Philip en enkele sendelinge van Kaapstad af vertrek. Dit was die eerste keer dat ons met waens deur die woestyne van Afrika gereis het. Ná 'n reis wat twaalf uur geduur het en waartydens ons net sand, bossies en nou en dan 'n enkele plaas gesien het wat soos 'n ware oasis uitstaan in die woestyn, het ons by die Pêrel aangekom. Dr. Philip het ons aan die gemeente voorgestel, wat grotendeels bestaan uit afstammeling van die Franse vlugteling. Ons was verplig om Engels te praat en een van die sendelinge het as tolk opgetree. Ons was almal diep aangedaan. Nadat ons aan die gemeente die briewe voorgelees het wat met ons saamgestuur is, het ons 'n kort toespraak gelewer, waartydens ons hulle vertel het van die genade wat God op ons vaderland laat neerdaal het, van die godsdiensvryheid wat ons broeders nou daar geniet en van die aantal Protestante wat daar vandag in Frankryk is. By die aanhoor hiervan het die bejaardes 'n traan gestort, en was dit vir hulle ondenkbaar dat hulle broers soveel voorregte kon geniet in 'n land waar hulle voorvaders so wreed vervolgd is. Die daaropvolgende dae het ons byna uitsluitlik bestee aan besoeke.

"In elke huis het ons 'n groot Bybel in folioformaat aangetref, waarin die geboortedatum en die naam van al die familieleden opgeteken is. Ons het telkens deur middel van genealogiese praatjies 'n gesprek aangeknop.

"Die Pêrel is die vernaamste dorp in die Franse vallei. Dit is geleë aan die voet van 'n berg wat dieselfde naam dra. Aan die oorkant is 'n reeks hoë berge, wat deel vorm van die Hottentots-Hollandreeks. Dit is in hierdie vallei, wat ongeveer twee-en-veertig by nege myl is, dat 'n groot aantal klein dorpie deur die Franse vlugteling aangelê is. Ons het eerste Drachenstein (sic) besoek, wat sowat nege tot twaalf myl van die Pêrel af geleë is. Dit is een van die oudste dorpie in die vallei. Die terrein waar die eerste Protestantse kerk deur die vlugteling gebou is, is aan ons gewys. Daar is geen teken meer van die gebou nie, nie 'n enkele steen of klip nie ... Geruime tyd was dit die enigste Franse kerk in die kolonie en was die vlugteling verplig om van ver af daarheen te kom. Die eerste predikant op Drackenstein was ene Simon (sic). Hy was baie vroom en het groot invloed op die kolonie uitgeoefen. Sy nagedagtenis word eervol gedenk, en aan die verste punt van die vallei, 'n entjie van Drackenstein af, is daar 'n berg wat sy naam dra.

"Van Drackenstein is ons na French-Hoeck (sic); dit is die gebied wat reeds die langste bewoon is. 'n Huis is aan ons gewys wat in 1694 deur die vlugteling self gebou is, asook akkerbome met baie dik stamme, wat in dieselfde jaar daar geplant is. Ons het ook 'n paar Franse boeke daar aangetref, onder meer Clément en Marot se psalmbundel, die enigste eksemplaar wat ons tot nog toe gesien het.

"Maar een van die mees interessante plekke wat ons gesien het en waar ons die christelike lewenswyse baie lewend gevind het, was Wamakersvallei. Byna al die inwoners is afstammeling van dieselfde familie. Hulle kan van die res

van die bevolking onderskei word deur 'n paar werklik uitsonderlike gewoontes. Vandat hulle in die gebied gevestig is, een van die mooiste en rykste streke in die land, het hulle as leier een van die bejaarde inwoners, sonder wie se raadgewing niks van belang aangepak word nie. Hierdie man word altyd uit die Kerk se ouderlinge verkies, hy word met die grootste respek behandel, en of dit nou gaan oor 'n aankoop of oor 'n huwelik, word die ou man geraadpleeg. Hierdie soort van patriargale stelsel het 'n gunstige uitwerking op die ekonomie gehad, want dit is die rykste plek in die kolonie; maar 'n mens kan ook sê dat dit 'n gunstige uitwerking op geloofsake gehad het, omdat die vroomheid van hulle vaders ongeskonde by hulle bewaar gebly het. Ons het met genoegdoening opgemerk dat hulle die opvoeding van hulle slawe ter harte neem. Met ons aankoms by hulle het die netheid, higiëne en deffigheid van hulle wonings ons beïndruk.

"Die eerste keer dat ons 'n Franse kerkdiens in die Pêrel gehou het, was daar so baie mense dat die helfte van hulle buite die kerk moes staan omdat daar nie genoeg plek vir almal was nie. Baie boere het myle ver van die naburige dorpe gekom om na 'n preek in die taal van hulle meesters te luister."

9.9.19 Uit: Casalis, Mes souvenirs (1922)

(i) Beskrywing van die Boere (Casalis, 1922: 88-94)

Met sy aankoms in Kaapstad in 1832 vertel Casalis dat hy en sy metgeselle baie nuuskierig was om uiteindelik die "Boer du Cap" te sien waarvan hulle al reeds so baie gehoor het. Hulle Hollandse oorsprong is onmiskenbaar, skryf hy, en die ouer mans is almal oorgewig ("proportions monstrueuses!"). Hierdie verskynsel skryf hy toe aan die groot hoeveelheid vleis en suiwelprodukte waaruit hulle daaglikse dieet bestaan, asook hulle "afkeer in enige vorm van oefening." Hulle gesigte is meestal uitdrukkingloos, waarskynlik omdat hulle so 'n vervelige bestaan voer, en daar is 'n onbuigsame blik in in hulle oë omdat hulle daaraan gewoond is om, sweep in die hand, bevele te gee aan hulle diere en hulle swartes. Hulle rook almal graag en dra dieselfde uniform: 'n wyerand veldhoed, leer- of fluweellangbroek, 'n onderbaadjie en plat velskoene wat hulle self maak. Baie van hulle dra uit beginsel hulle hare baie kort geskeer, en sommiges weier selfs om kruisbande te dra omdat dit 'n kruis op die rug vorm wat nie stryk met hulle Calvinistiese oortuigings nie. Die afstammeling van die Franse vlugteling word oor dieselfde kam geskeer wanneer Casalis vertel van die Boere se sogenaamde skynheilige en onchristelike gedrag teenoor die Hottentotte. Hy vertel met afkeer hoe die psalms wat voorheen deur die Hugenate gesing is om hulle aan te moedig toe hulle vervolgd is en vir hulle lewe moes vlug, nou die "oorlogsgesange" is waarmee die Hottentotte genadeloos uitgemergel word (p. 94).

9.9.20 Uit: Casalis, Les Bassoutos (1859)(i) Aankoms in Basoetoland (pp. 38, 39)

Die uiterste armoede van die Basoeto's word beskryf, en ook die vrees en bewing waarmee hulle die blankes, die eerste witmense waarmee hulle in aanraking gekom het, bejeën het. Die sendelinge se Sotho-tolk moedig sy landgenote aan om die blankes van nader te kom bekyk. Veral die Europese skoene is vir die swartes 'n raaisel. Hoe kan daar onder hierdie swart, gladde "vel" tone van vlees en bloed wees? Ook hulle relatief lang en gladde hare lok kommentaar uit, en daar word beweer dat hulle daarmee eerder aan die aap-familie behoort. Casalis (p. 39) skryf:

"Ter wille van die goeie naam van ons ras, moes ons toelaat dat hulle ons gladde hare van naby bekyk en daaraan vat om te wys hoeveel beter dit was as die kroesies waarmee hulle eie koppe bedek was."

(ii) Probleem van kannibalisme (pp. 44-48)

Kannibalisme was 'n daadwerklike probleem en die Basoeto's wou hulle mensvreter-landgenote met oorlogvoering elimineer. Mosjwesjwe wou egter 'n burgeroorlog vermy, en het dit verbied omdat die mensvreters volgens hom niks anders as "lewende grafte" (p. 44) was nie, en 'n mens nie teen grafte oorlog voer nie. Hierdie stelling het klaarblyklik op vreedsame wyse 'n einde gebring aan kannibalisme in Basoetoland. Casalis (pp. 45-47) getuig van grusame gebeurtenisse en gebruike onder die mensvreters.

9.9.21 Uit: Delegorgue, Voyage dans l'Afrique australe (deel I en II, 1847)(i) Beskrywing van die Boere tydens hulle veldtog teen die Zoeloes

Delegorgue wat tussen 1838 en 1844 in suidelike Afrika rondgereis het, skryf die volgende oor die Boere wat moet kamp opslaan tydens hulle veldtog teen die Zoeloes:

"... in plaas daarvan om inligting in te win en 'n strategiese plan op te stel (...) het die Boere die tyd verwyd deur die Bybel te lees en gesange te sing terwyl 'n massa vleis die vure só oorlaai het dat dit hulle byna uitgedoof het" (I, p. 209).

Die jongmense het hulself besig gehou deur "betekenislose speletjies" te speel, met mekaar te stoei en growwe grappe te vertel. Die byeenkoms was vir die mans 'n fees gewees in teenstelling met die isolasie waarin hulle gewoonlik woon, "soveel te beter omdat die vleis vet was, en omdat die daaglikse porsie vir elke man nie minder as tien pond was nie." Volgens Delegorgue vra die

Boere niks meer as om hulle lewens "tussen geurige en talryke braaivleisvure en koffie al om die uur te kan deurbring," om groot troppe vee wat die groen vlaktes versier onder oë te hê, en om nou en dan 'n jagtog te onderneem nie: "Dit is almal van hulle se ideaal, wat hulle die 'lekker leeven' noem" (I, 209).

(ii) Gebruik van die "slanges steen"

By "Om-Schlouty" (= Umhloti - A.M.S.) in Natal word Delegorgue se helper Boulandje deur 'n pofadder gebyt. Hierdie episode gee aanleiding tot Delegorgue se beskrywing van die sogenaamde slangsteen (I, pp. 331-333).

Volgens Delegorgue is die gebruik van die slangsteen afkomstig van die Boesmans wat dit in die hande kry deur die soort slang dood te maak op wie se kop dit voorkom. "Sodoende word die gesegde dat 'n geneesmiddel by die oorsaak van die ellende gevind word, bevestig" (I, p. 331). Dit is volgens hom egter niks anders as 'n stuk poreuse spoelklip nie, ovaalvormig en grys van kleur waarvan 'n mens die porieë met die blote oog kan waarneem. Dit is een en 'n half duim lank en een duim breed. Voordat dit gebruik word, word die klip in warm water geplaas, en daarna op die bytplek vasgedruk. Dit klou vanself vas aan die wond totdat dit versadigingspunt bereik van die bloed wat deur die klip geabsorbeer word. Dan word die klip gewas totdat dit sy normale kleur herwin, en word die proses verskeie kere herhaal. Delegorgue is beïndruk deur die poreuse klip se suigvermoë, maar erken dat daar ander bewerings oor die slangsteen gemaak word wat hy nie kan staaf nie. So byvoorbeeld moet die pasiënt tydens die aanwending van die slangsteen melk met suiker drink, en moet met die aanwending volgehou word totdat daar geen twyfel bestaan dat die melk goed verteer word nie. Die rede hiervoor is dat die suur van die gif wat in die pasiënt se bloed aanwesig is, veroorsaak dat die melk suur word en klonte vorm, en dat goeie vertering van die melk dus 'n aanduiding is van gesuiwerde bloed. (Oor die gebruik van die slangsteen as voorbeeld van animisme in die volksgeloof in Suid-Afrika, vgl. Grobbelaar (1977: 124):

"Die sogenaamde slangsteen, of ook die varksteen, word hoofsaaklik aangewend teen slangbyt waar die steen op die pikplek geplaas word om gif 'uit te suig'. Die steen word gesuiwer deur dit in vars melk of urine te week.")

(iii) Ander geneesmiddels vir slangbyt

Wanneer hulle geen slangsteen het nie, gebruik die Boere glo 'n hoender

waarvan hulle die vere op die pektorale spiere lewend pluk en h sny in die bors maak wat dan op die pasiënt se bytplek vasgedruk word. Die kloppende vlees van die voël absorbeer deur hierdie kontakpunt genoeg gif om sy eie dood te veroorsaak, terwyl dit vir die pasiënt groot verligting bring" (I, pp. 332, 333).

Die Boesmans verkies dit om met die mond die gif uit te suig en dit dan uit te spuug. Om dit sonder gevaar te doen, moet daar natuurlik geen seerplekkies aan die mondvliese wees nie (I, p. 333).

Die Zoeloes glo daaraan om die as van die slang se ruggraat om die wond aan te wend. "Hierdie as" skryf Delegorgue (I, p. 333) word aan die buitekant aangewend maar is ook inwendig aktief, hoewel ek twyfel dat die alkali-inhoud daarvan hoog genoeg is om enige goeie resultaat te bewerkstellig." Hy skryf ook dat daar by hulle 'n klein soort wilde katoenplantjie groei, waarvan die wortel tot goeie nut aangewend sou kon word, maar erken dat, anders as in die geval van die Hottentotte, hulle kennis van natuurlike geneesmiddels maar baie beperk is.

(iv) Hoe die Zoeloes yster ontgin (II, pp. 31-33)

Delegorgue het eenmaal gesien hoedat yster vir die maak van wapens deur die Zoeloes ontgin word en beskryf dit soos volg:

"Binne 'n omheining van 25 by 12 tree was drie slote parallel met mekaar gegrawe. Elke sloot was ovaalvormig, ses voet lank, drie voet breed en drie voet diep. Aan die punt van elke sloot kon h mens twee songebakte kleipype sien wat elkeen op hul beurt aan h (sentrale) pyp verbind was om die lug sowat een voet van die wand van die sloot af na die middel van die oond toe uit te blaas. Tussen hierdie twee pype het h man gehurk gesit wat om die beurt met die regter- en dan die linkerhand op h leersak druk waarvan die boonste opening, waar die lug ingesuij word, met twee stokke oorkruis is, terwyl die onderste opening, waardeur die lug na buite geblaas word, aan h horing vasgemaak is. Die horing is op só 'n manier vasgeheg dat die lug elke keer onvermydelik in die vergrote opening van die kleipyp ingelei word" (II, pp. 31, 32).

Met hierdie primitiewe soort blaasbalke is die lug dan in en uit gepomp. Ses mans was aanhoudend besig om die blaasbalke te werk; hulle het mekaar vier skofte lank om die beurt afgelos. Die werk het van agtuur die aand tot om middernag geduur. Delegorgue het bereken dat "teen Europese arbeidskoste, en daarby bereken al die voorbereidings en die groot hoeveelheid bier wat deur die arbeiders gedrink is, die tien pond yster (wat by hierdie geleentheid ontgin is) 150 frank moes gekos het" (II, p. 33).

"Ek het geduldig staan en kyk toe die nog warm oonde leeg=gemaak word. Ek het gesien hoe dat elke stuk yster waarvan baie nog gesweet het en wat van verskillende groottes was, bymekaar gemaak en eenkant gesit is. - stukke yster is met 'n klip platgeslaan op 'n ander klip wat as aambeeld dien, die swakste stukke is volgens hul grootte op mekaar gestapel, die nikswerd stukke is in die middel op 'n hoop gegooi, en van almal is ronde bolle gevorm wat, wanneer dit vervolgens verhit en gehamer sou word, vorm sou aanneem. Daarna is alles saamgesmelt om vaagweg te lyk soos 'n ruwe gietblok waaruit pikke, byle en 'om-kondos' gemaak sou word" (II, p. 33).

Die kinderlose Sotho-vrou (II, pp. 325, 326)

Tydens sy reis na die noorde het Delegorgue 'n Sotho-vrou teëgekom wat 'n eienaardige soort pop saam met haar rondgedra het. Dit was van 'n kalbas gemaak waarop 'n houtkop gemonteer was, met twee rooi sade vir die oë. Die pop is verder versier met stringe glaskrale, gevlegte toue en stukkie skaapvet. Die vrou se dooernstige behepthed met die pop het Delegorgue se belangstelling geprikkel, en hy het met behulp van 'n tolk begin om haar uit te vra. Dit blyk toe dat sy onvrugbaar is en by die "inianga" om hulp gaan vra het, en dat hý vir haar die pop gemaak het. "Dis darem 'n eienaardige kind," sê Delegorgue vir die vrou. "Laat ek hom streel, is hy swaar?" Toe hy die kalbas oplik vind hy dat dit vol ystererts is, en ten minste 25 pond weeg. Die vrou het die pop soos 'n regte kind op haar rug vasgebind en daarmee weggestap. Delegorgue skryf: "Loop, het die inianga seker gedink, loop vrou. Wanneer jy uitvind hoeveel werk dit is om kind groot te maak, sal jy my nie meer verpes om uit te vind hoé om een te hê nie, en dan sal jy ook nie meer so ongelukkig oor jou steriele toestand wees nie" (II, p. 236). Delegorgue vind hierdie raad "geensins sonder meriete nie." Hy voeg by dat dit die enigste steriele vrou was wat hy tydens sy reise in Afrika teëgekom het.

9.9.22 Uit: Bertrand, Au pays des Ba-Rotsi (1898)

(i) Beskrywing van Pretoria (1898)

Bertrand wat Suid-Afrika aan die einde van die 19de eeu besoek het (presiese datums van sy verblyf kon nie vasgestel word nie), beskryf Pretoria soos volg:

"Pretoria, wat met al die spoorlyne van die suide verbind is, geniet al die voordele van die beskawing. Ek skryf hier in my hotelkamer wat gerieflik op kerck-platz, 'n groot plein in die skadu van 'n Hollandse kerk, geleë is en waaromheen die goewermentsgebou, die poskantoor ensovoorts opgerig is. Die hoofstraat, dit is Kerck-straat, waar verskeie winkels is, begin ook hier" (p. 243).

Bertrand vertel van die vriendelikheid waarmee hy deur die inwoners onthaal is, en hoe sy jagtersklere afgesteek het by die mans se swart aandpakke en die dames se elegante uitrustings.

Hy vertel (pp. 243, 244) hoe die Boerefamilies vanaf die omringende plase vir die Nagmaal na Pretoria toe kom met hul ossewaens en langhoringbeeste.

Kersfees "te midde van swaarbelaaide vrugtebome, en in die warm son" is vir Bertrand 'n uitsonderlike ondervinding omdat dit so baie kontrasteer met die Europese Kersieseisoen (p. 244).

(ii) Beskrywing van Durban

"Durban met 30 000 inwoners, is nie alleen die hawe van Natal nie, maar is ook 'n kommersiële afsetgebied van groot belang, en is ook die moëste stad in dié deel van Afrika. Dit is stewig gebou en baie skoon. Die beste manier om die plek te besigtig is om in een van die talryke klein karretjies te klim wat deur 'n man getrek word en waarvan daar baie die rondte doen. Dit is die gerieflikste vervoermiddel en herinner 'n mens aan die "djinrikishas" wat in Japan gebruik word.

"Die mark, wat 'n aanduiding gee van die volop en groot verskeidenheid vrugte wat in hierdie geluksalige land groei, moet ook besoek word. Afhangende van die seisoen, vind 'n mens daar 'n verskeidenheid Europese vrugte en ook piesangs, pynappels, naartjies, mandaryne, suurlemoene, lemoene, mango's en koejawels.

"Die dorp lê uitgestrek langs die baai en is ook verder opge= stapel teen Berea-heuwel, waar die spoggerigste wonings weggesteek lê tussen tropiese bome en blomme. Die uitsig vanaf die Berea is pragtig; die baai wat soos 'n stille meer lyk is aan die see verbind deur 'n kanaal wat spoel aan die voet van 'n grasbedekte platorant aan die punt waarvan 'n vuurtoring aangebring is. Verder aan sien 'n mens die donkerblou Indiese Oseaan. Die golwe wat oor die opper= vlak rimpel asof dit die see met silwer omsoom, en verskeie groot skepe wat anker gelaat het, word liggies op die golwe rondgewieg" (pp. 279, 280).

9.9.23 Uit: Bordeaux, Rhodésie et Transvaal. Impressions de Voyage (1900)

(i) Beskrywing van Potchefstroom

Bordeaux wat Suid-Afrika ook aan die einde van die 19de eeu besoek het, beskryf Potchefstroom wat hy 'n "sjarmante oasis" noem, as volg:

"Dit is verruklik mooi, op 'n Bybelse manier" (p. 207). Voetpaaie in die gras wat onder laaghangende wilgertakke deurkronkel, verby stroompies water, en waar beeste en skape deurbeweeg, dien as strate. 'n Ou afgewitte kerkie met spitsboogvormige vensters staan weggesteek tussen die gras wilgerbome en blomme" (pp. 207, 208).

(ii) Herinneringe aan h reis in die Vrystaat

"Teen eenuur die middag het ons geëet by h dorpie waarvan ek die naam vergeet het, in die geselskap van Boere, want tot by die Transvaalse grens sou ons nie h enkele Engelsman ontmoet nie" (p. 210).

Die Fransman vertoef vir h kort rukkie op h Boereplaas "met h mooi dam, h tuin, h paar bome en pragtige kinders" voordat hy verder ry na Bloemhof toe. Hier word hy, alleen in die eetkamer van die enigste herberg, deur h bejaarde Boer bedien met koue vleis en brood wat na muf ruik. Die reis word voortgesit op h kar wat deur vier muile getrek word, en om middernag word by h stal stilgehou waar hulle kan slaap.

"Die goeie drywer, sommer net h seun, met wie ek al reeds h bietjie in Boeretaal gesels het en wat na my omsien, neem my aan die arm en lei my by die staldeur in. Daar maak hy vir my h bed met mieliesakke en strooi wat op die vloer lê. Ek maak my met my jas en my kombers toe en raak diep aan die slaap langs h dosyn of wat muile wat nou en dan na mekaar skop. Hulle is nie vasgemaak nie. Voor my staan die staldeur wyd oop (...) Hierdie sterrehemel het my laat dink aan h ander pragtige nag, die eerste Kersnag, wat net só uit h armoedige stal in Bethlehem beskou is. Hierdie soort reiservarings het die gawe om pragtige herinneringe by h mens op te wek" (pp. 211, 212).

9.9.24 Uit: Arnoux, Histoire du peuple Boër (1905)(i) Beskrywing van die Boere (pp. 62, 63)

Hulle voorkoms is h bietjie onverfynd, maar met hulle dik blonde baarde en ligte oë is hulle "een van die mooiste voorbeelde van die blanke ras" (p. 62). Hoewel hulle aanvanklik wantrouig is oor h vreemdeling, kan hulle met patriargale trots ook baie gasvry wees. Dronkenskap word by hulle glad nie geduld nie, en hulle is tot h ongelooflike mate daartoe in staat om weerstand te bied teen uitputting en pyn. Bekend vir hulle vasberadenheid en deursettingsvermoë, skryf Arnoux (p. 63) ook dat hulle "die vrygewigheid en beskawing van die Franse ras in hulle harte saamdra" — beskrywings wat met die oog op die Anglo-Boereoorlog, h sterk propagandistiese inslag gehad het.

(ii) Verfransing en ander vervormings van Hollandse woorde en name

Dit is opvallend hoe Arnoux sommige van die eie- en plekname verdraai het. Hoewel die meeste daarvan korrek gespel is, is daar h aantal sulke voorbeelde:

Frédérich Bezuidenhout	(p. 25)
Zuyker-Bosch-Rand	(p. 35)
Vergelyk met Le Vaillant se "duyker"	(duiker)
Dingaam	(p. 39)
Karrou (agter in leksikon aangegee)	
Vortrekers (agter in leksikon aangegee)	

9.9.25 Uit: Joûbert, Un peuple héroïque, les Boërs (1900)

(i) Hoe 'n Boerseun die hof maak (p. 15)

Wanneer 'n Boerseun besluit om vrou te vat, maak hy eers 'n lys van al die jongmeisies in die omgewing wat hom moontlik sal pas, steek dan 'n arend=veer in sy hoed en begin om van plaas tot plaas te gaan. By sy aankoms oorhandig hy stil 'n bottel ingelegde pruime aan die meisie se moeder, en haal hy 'n vetkers uit sy sak, waardeur die familie dan dadelik sy bedoe=ling verstaan. Wanneer die meisie instem om met die kêrel op te sit, word die kers aangesteek en steek die moeder 'n speld 'n duim onderkant die vlam in om die tydsduur van die hofmakery aan te dui. Wanneer die opsit=kers egter deur die meisie geweier word, vertrek die jongman "met uitdruk=kinglose gesig" (p. 15) na die volgende plaas, om te kyk of hy daar méér sukses sal behaal.

10.0.0 POËSIE

h Voorbeeldregister van gedigte wat weens die aard en inhoud daarvan as Africana-literatuur met h Franse raakpunt beskou kan word, word vervolgens chronologies gegee. Die gedigte kan in hulle historiese konteks geplaas word deur terug te verwys na die gegewens oor die betrokke digters of tyd= vak wat in afdeling B gegee word.

10.1.0 Diverse gedigte(i) Versies deur Maria Jane du Preez (1698-1716)

In die jaar 1698, op die 7de Augus, is Maria Theron gebore.
Die eerste haar naam is Maria, omdat
Uit Maria gebore is die hemelse skat.
Mog ons Vader haar bring waar Maria nou woon,
En die hemelse skat ons ver eeu'wig beloon!

In die jaar 1699, op die 7de July, is Jacques Theron gebore.
'k Heb Jakob syn naam ver myn oudste gekies;
Mag hy nooit die segen van Jakob verlies!
Mog Jakob syn segen hom volg tot syn dood;
En hy dan gedraag word in Abraham syn skoot!

In die jaar 1709, op die 10de Augus, is Pieter Theron gebore.
Nou die een syn naam sal ek Petrus lat lees;
Mag hy mar in waarheid een Petrus oek wees!
Ag segen hom, Heere, soos Petrus, op aarde,
En geef hom, soos Petrus, tog hemelse waarde!

In die jaar 1718, op die 11de Mei, is Thomas Arnoldus Theron gebore.
An Thomas het Jezus syn wonde getoon;
Vertrou dan op Jezus, myn Thomas, myn soon!
As jy dan, soos Thomas, op Jezus vertrou,
Dan sal jy soos Thomas, Hom eenmaal anskou!

* * * * *

"O Vader, die alle de vrome behoed,
O Zegen myn kinders deur Jezus syn bloed!
O Bring ons tog almal verheerlik daar bowe,
Dan sal ons te same ver ewig U lowe!"

Tussen 1698 en 1716 het die Franse Hugenoot Maria Jane du Preez, vrou van die stamvader Jacques Theron, kort versies in Frans geskryf om telkens die geboorte van een van haar kinders te herdenk. Hoewel die oorspronklike geskriffies waarskynlik verlore gegaan het, is vyf van die versies in vroeë Afrikaans vertaal deur Ware Afrikaner en in Die Afrikaanse Patriot van 15 Augustus 1876 gepubliseer (kyk hier bo). Die Hugenote-Gedenkmuseum is ook in besit van h Nederlandse vertaling van dieselfde vyf versies. Die vroomheid wat sekerlik tipies van die Franse vlugteling was, word treffend deur die eenvoud en opregtheid van bogaande versies geïllustreer.

(ii) C.E. Boniface se "Ode à la Paix" (1814)

De quel épouvantable songe
 Vois-je sortir l'humanité?!
 Qui perce la nuit du mensonge
 De sa lumineuse clarté?
 Du haut de la céleste voûte
 Quel ange dirige sa route
 Sur cette terre de malheur?
 L'Eternel, après tant d'orages,
 Veut-il suspendre les ravages
 De son ange exterminateur?

Dispensateur de la lumière,
 Créateur infiniment bon;
 Source intarissable et première
 De bienfaisance et de raison;
 Toi, dont le bras lance la foudre,
 Et qui pourrais réduire en poudre
 Ce monde ingrat et criminel;
 C'est toi qui, malgré ta justice
 Aux humains de nouveau propice
 Leur donne un regard paternel!

Au sein des Gaules-transalpines
 Ce n'est donc plus de toutes parts
 Que le carnage et les ruines
 Qui viennent frapper mes regards!
 Quoi! ces champs jadis si fertiles,
 Si peuplés d'artisans utiles,
 Et de tant de cités couverts;
 Ces champs où règnait l'abondance,
 Et le bonheur et l'opulence
 Sont devenus d'affreux déserts!

Hélas? pour le fléau du monde
 Un tyran vomi des enfers
 Dans la douleur la plus profonde
 Jure de plonger l'univers!
 Déjà couvert du diadème
 Revêtu du pouvoir suprême,
 Il tient le sceptre de nos Rois;
 Déjà les rivages du Tibre
 Et les états d'un peuple libre,
 Semblent reconnaître ses lois.

En vain l'humanité demande
 Un terme à sa rapacité;
 L'Europe n'est pas assez grande,
 L'univers même est trop borné.
 Il faut pour contenter sa rage
 Porter la mort et l'esclavage
 Dans les climats les plus lointains
 Il faut à sa gloire funeste,
 Que son histoire un jour atteste
 Qu'il fut la terreur des humains.

Tel on voit un tigre en furie
 Quittant son antre ténébreux,
 Courir hardiment la prairie,
 Qu'il remplit d'un carnage affreux;
 Son oeil terrible se colore
 Du sang dont la soif le dévore;
 Son muffle en paraît tout souillé;
 Tout meurt sous sa griffe cruelle;
 Et baigné du sang qui ruisselle
 Le monstre est encore altéré.

Ainsi dans sa fureur geurrière,
 L'ambitieux NAPOLEON
 Veut désoler la terre entière
 Pour immortaliser son nom.
 Plus les hasards de la victoire
 Semblent tourner contre sa gloire,
 Moins il évite les combats;
 Plus il immole de victimes,
 Plus il veut à force de crimes
 Surpasser les grans scélérats.

Voyez ces campagnes jonchées
 De cadavres morts ou mourans;
 Ces moissons, ces villes brûlées,
 Ces sillons encore tout sanglans;
 D'une jeunesse ardente et vive
 Voyez la cohorte oppressive
 Porter le trépas devant soi;
 Partout où la guide un faux zèle
 Les forfaits, l'horreur et l'effroi.

Dans ce désordre épouvantable
 Voyez l'infâme usurpateur
 Garder un calme imperturbable
 Lorsque l'enfer est dans son coeur.
 Envain ces femmes éplorées
 Et ces vieillards chargés d'années
 Frappent l'air de leurs tristes cris:
 Soeurs, ah! vous n'avez plus de frères!
 Enfans, vous n'avez plus de pères!
 Vieillards, vous n'avez plus de fils!!!

O ma Patrie! ô tendre mère,
 Quand tes malheurs vont-ils finir!
 Du sein d'une terre étrangère
 Je n'ai que des pleurs à t'offrir.
 Mais que dis-je? la Providence
 Va mettre un terme à sa vengeance,
 Et ton sort est déjà changé;
 Déjà, pour cesser tant d'allarmes
 L'Europe entière prend les armes,
 Et combat pour la liberté.

Où vont les phalanges guerrières
 De ces vaillans enfans du Nord?
 Voyez-les franchir nos frontières
 Bravant les périls et la mort.
 Grâce à leur constance héroïque
 Nous goûtons déjà les bienfaits
 Tout, sous leurs coups fléchit ou tombe;
 NAPOLEON même y succombe,
 Et sa chute nous rend la Paix.

La Paix!!!... Vieillards, Epouses, Mères
 Que les revers ont abattus:
 Et vous Enfans, Amantes, Frères.
 Infortunés, ne pleurez plus
 La Paix, en ce jour plein de charmes
 Avec les objets de vos larmes
 Ramène la félicité
 La Paix que le ciel vous accorde.
 Va fair régner la concorde,
 L'amour et la fraternité.

Paix, qui daigne enfin nous sourire!
 Ah! viens au milieu des mortels
 Fixer pour toujours ton empire,
 Et que nos coeurs soient tes autels!
 Il faut un terme à nos misères;
 Les hommes ne sont-ils pas frères?
 Sont-ils nés pour s'exterminer?
 Non, la céleste Providence
 En leur accordant l'existence
 Leur fit une loi de s'aimer.

Aimons-nous donc: et que l'envie
 Ne trouble plus nos courts instans.
 Que désormais l'ignominie
 Soit le partage des tyrans.
 Celui que l'univers contemple
 Doit à jamais servir d'exemple
 A tout brigand dévastateur.
 Ce BONAPARTE, ce faux brave,
 A mieux aimé vivre en esclave
 Que de mourir au champ d'honneur.

(Boniface, 1814)

Die hele gedig wat hier bo met die oorspronklike ortografie aangehaal word, het in The Cape Town Gazette and African Advertiser. — Kaapstadse Courant en Afrikaansche Berigter (ix, nr. 455) van 23 Julie 1814 verskyn, en is aan die Kaap deur Boniface geskryf om die val van Napoleon te herdenk. Bouws (1974: 58) wys daarop dat Boniface, wat toe net 27 jaar oud was, byna onmiddellik op dié historiese gebeurtenis gereageer het (Napoleon is op 20 April 1814 na Elba verban,) en dat sy haat teen Napoleon wat so driftig in die gedig tot uiting kom, waarskynlik teruggelei kan word na die rol wat die keiser gespeel het in die verbanning van Boniface se vader uit Frankryk.

Die gedig is besonder lank (altesaam 138 verse) en getuig van Boniface se emosiebelaaide anti-keiserlike gevoelens. Die algemene toon van hierdie vroeë gedig is reeds 'n voorteken van Boniface se latere werk, veral sy *Bluettes*, waar die wêreld se ewels in één persoon geprojekteer word. Napoleon word beskryf as 'n "hemelse boodskapper wat verwoesting saai" ("ange exterminateur") (v. 10);

"'n tiran wat uit die hel gespoeg is"
("un tiran vomit des enfers") (v. 32);

"die afgryse van die mensdom"
("la terreur des humains") (v. 50);

"'n eerlose indringer"
("infâme usurpateur") (v. 81);

om net enkele voorbeelde te noem. Hy word ook met 'n waansinnige tier vergelyk: "Net soos 'n tier wat in raserny sy donker skuilplek verlaat en hom na die vlakke haas om afgryse verwoesting daar te saai; sy vreesaanjaende oë verkleur van die bloed waarna hy smag; sy bek lyk besmeer daarmee; alles sterf in sy wrede kloue; en hoewel hy reeds swem in die vloeiende bloed is die monster se dors nog nie geles nie" (vv. 51-60).

(iii) S. Rolland se "Cantique du Soir" (1841)

Bon Jésus, doux et clément
Regarde un petit enfant
Qui voudroit bien te prier,
Avant de s'aller coucher.

Je veux me donner à toi,
Daigne t'approcher de moi,
Je désire, ô bon Sauveur!
De t'aimer de tout mon cœur.

Veilles me prendre en ta main,
 Et me serrer sur ton sein,
 Dès l'heure de mon sommeil
 Jusqu'au temps de mon réveil.

Que je ne sache jamais
 Le mal que le méchant fait
 Tu n'aimes pas le péché
 Car tu m'en as racheté.

Jésus, guide tous mes pas,
 Pour que je ne pêche pas.
 Fais-moi révéler ta loi,
 Bon Sauveur, exauce moi.

In Oktober 1841 het die Franse protestantse sendeling Samuel Rolland (5.1.0) hierdie Franse kindergebed in digvorm by Beerseba geskryf. Dit is na wete nooit gepubliseer nie, maar 'n getikte afskrif daarvan word in die Suid-kaanse Biblioteek bewaar. 'n Eenvoudige, nederige toon is oorheersend in die gedig:

"Liewe Jesus, wat so teer en genadig is, kyk na (hierdie) klein kindjie wat graag tot u wil bid voordat hy gaan slaap" (vv. 1-4)

"Ek wil myself aan u toevertrou, kom tog nader aan my, Ek wil u graag met my hele hart liefhê, o goeie Redder" (vv. 5-8)

"Hou u hand oor my, en druk my teen u bors vas, van die oomblik dat ek aan die slaap raak totdat ek wakker word" (vv. 9-12)

"Gee dat ek nooit die duiwel se werk sal ken nie, U keer die sonde af en het my daarvan losgekoop" (vv. 13-16)

"Jesus, lei elke tree wat ek gee sodat ek nie sondig nie. Help my om u gehoorsaam te wees. Goeie Redder, mag U my gebed verhoor" (vv. 17-20).

(iv) Boniface se ongetitelde gedig op boomstam (1845)

Bois sombre au fond duquel le désespoire m'entraîne,
 Désert, où nul echo ne répond à ma voix,
 Arbres, que j'ai rendus confidens de ma peine,
 L'abri que vous offrez détermine mon choix.

Au déclin de mes jours un gueux plein d'artifice
 M'attira vers son piège en ce pays fatal;
 J'y tombe, et je péris, victime accusatrice
 D l'inhumanité des CHRESTIENS du Natal.

Oh, fais-moi d'un seul trait vider ma coupe amère,
 Dieu de miséricorde! et sauve moi l'horreur
 De voir mourir mes trois enfants et leur mère
 Qui n'ont dans l'univers que moi pour protecteur.

Hierdie gedig is in 1845 deur Boniface tydens 'n wandeling in Albertpark, Durban met 'n mes op 'n boomstam uitgekerf. Dit word vandag in die Voortrekkermuseum bewaar, en getuig van die algemene gees van pessimisme en swartgalligheid wat byna ál Boniface se literêre skeppings kenmerk, veral dié wat uit die latere jare van sy lewe dateer. 'n Engelse vertaling van die gedig, deur John Sanderson, verskyn in Lantern, deel VIII, nr. 3, Januarie tot Maart 1959, p. 284. 'n Tweede vertaling daarvan, ook in Engels, is in 1963 deur R. Sands gedoen (Nienaber, 1963: 9).

(v) Boniface se "Le Douze Août" (1848)

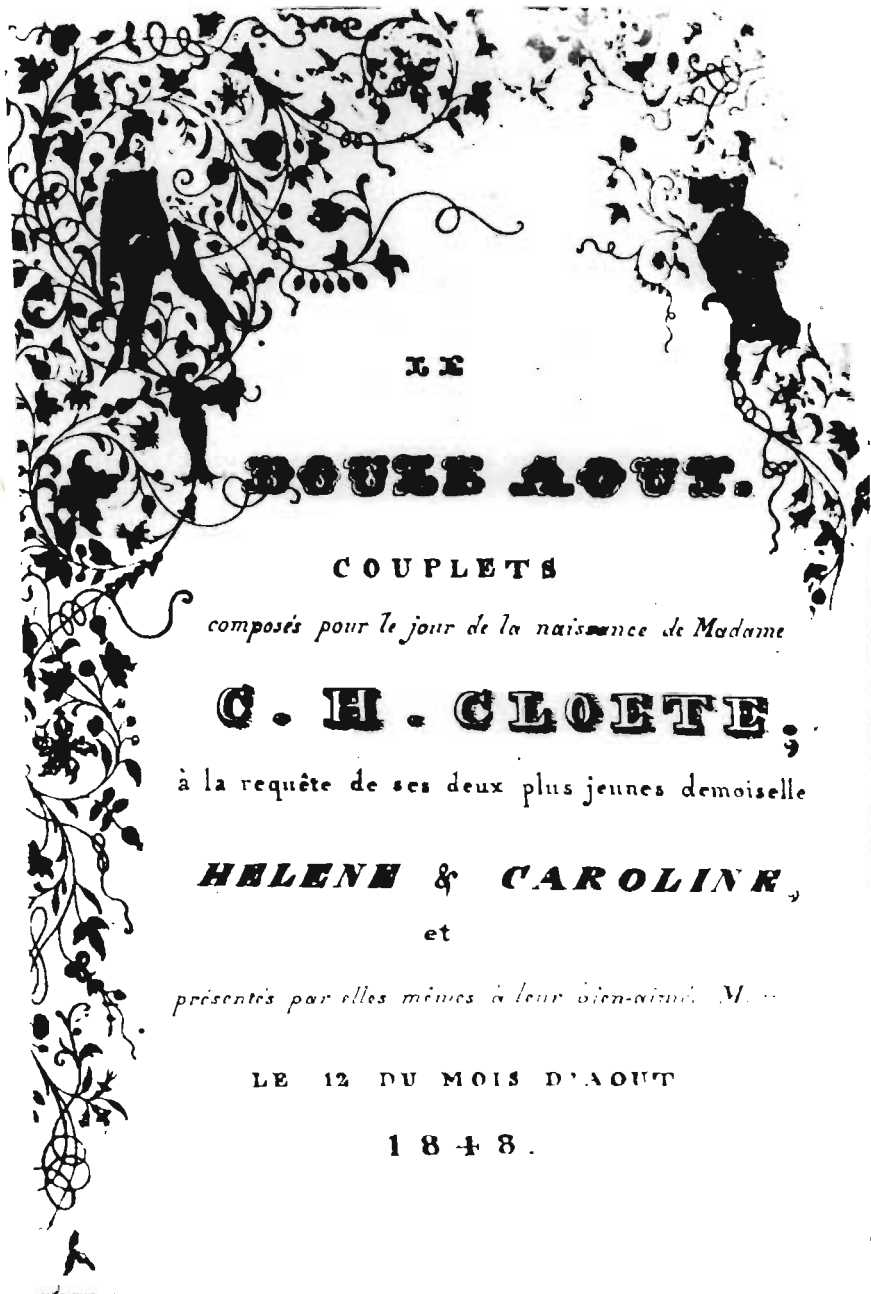
O Douze Août! Jour si cher à mon cœur!
 Jour où naquit ma digne et tendre Mère!
 Tu fus toujours un jour de vrai bonheur
 Pour ses Enfants ainsi que pour leur Père.
 Même à Natal, en ce climat nouveau
 Où le destin nous jette à l'aventure,
 O, Douze Août, que ton soleil est beau!
 Et que ton calme est d'un heureux augure!

Allons mes Soeurs; allons, ne tardons plus.
 Le tems, hélas! fuit d'un vol trop rapide!
 Ne gâtons pas en apprêts superflus
 Ces chers instans aux quels l'amour préside.
 Près de son lit épiant toutes trois
 De son réveil la lutte avant-courrière,
 Que son cœur batte au concert de nos voix
 Dès que ses yeux reverront la lumière.

Dans ce moment si touchant et si doux,
 L'être adoré dont nous tenons la vie
 Nous sourira, tendra ses bras vers nous,
 Et sans efforts, mais d'une âme attendrie
 En nous pressant sur son sein maternel
 Devinera nos vœux et nos pensées —
 Fasse le ciel que ce jour solennel
 Revienne encor pour nous nombre d'années!

Envoi par l'auteur

Vouloir encor rimer à soixante ans,
 Si ce n'est pas outrager la nature,
 C'est pour le moins insulter au bon sens
 Et se montrer badaud outre mesure.
 Mais aujourd'hui, n'en déplaise aux jaloux,
 J'ose affirmer pour l'honneur de ma muse,
 Que son délire en m'inspirant pour vous
 Est à la fois sa gloire et mon excuse.

Titelblad van die oorspronklike manuskrip

Deel van die oorspronklike manuskrip

2.

*O, Douze Août! Jour si cher à mon cœur!
 Jour où naquit ma digne et tendre Mère!
 Tu fis toujours un jour de vrai bonheur
 Pour ses Enfants ainsi que pour leur Père.
 Même à Natal, en ce climat nouveau
 Où le destin nous jette à l'aventure,
 O, Douze Août, que ton soleil est beau!
 Et que ton calme est d'un heureux augure!*

3.

*Allons, mes Sœurs; allons, ne tardons plus.
 Le temps, hélas! fuit d'un vol trop rapide!
 Ne gâtons pas en apprêts superflus
 Ces chers instans aux quels l'amour préside.
 Près de son lit épiant toutes trois
 De son réveil la lutte avant-courrière,
 Que son cœur batte au concert de nos voix
 Dès que ses yeux reverront la lumière.*

4.

*Dans ce moment si touchant et si doux,
 L'être adoré dont nous tenons la vie
 Nous sourira, tendra ses bras vers nous,
 Et sans efforts, mais d'une âme attendrie
 Fin nous pressant sur son sein maternel
 Devinera nos vœux et nos pensées. —
 Fasse le ciel que ce jour solennel
 Revienne encor pour nous nombre d'années!*

Daar is reeds in 7.3.3 melding gemaak van hierdie ode wat deur Boniface geskryf en getoonset is om mev. C.H. Cloete se verjaarsdag in 1848 te herdenk, en daar is ook reeds verwys na die omstandighede waaronder die oorspronklike handgeskrewe dokument van Londen na Suid-Afrika gekom het, waar dit vandag in die Killie Campbell-Biblioteek bewaar word. Die twee fotokopieë hier bo illustreer die kunstige kwaliteit van die oorspronklike manuskrip.

In verse 1 tot 24 praat die digter namens die twee Cloete-dogters, Helene en Caroline, en word die skoonheid en plesier van hulle moeder se geboortedagherdenking verheerlik. In die "Envoi" vra die digter om verskoning dat

hy op sestigjarige ouderdom dit nog waag om 'n gedig te skryf, maar voeg by dat hierdie waaghalsigheid toegeskryf moet word aan sy bewondering vir mev. Cloete, en dus verskoon moet word. Die "Envoi" sluit aan by die stroperige en baie vleiende toon van die res van die gedig, waar die "beminde wese waaraan ons ons lewens te danke het" (v. 18) vereer word.

(iv) Leconte de Lisle se "Les Hurlleurs" (1862) en "La Mort d'un Lion" (1862)

Les Hurlleurs

Le soleil dans les flots avait noyé ses flammes,
La ville s'endormait aux pieds des monts brumeux.
Sur de grands rocs lavé d'un nuage écumeux
La mer sombre en grondant versait ses hautes lames.

La nuit multipliait ce long gémissement.
Nul astre ne luisait dans l'immensité nue;
Seule, la lune pâle, en écartant la nue,
Comme une morne lampe oscillait tristement.

Monde muet, marqué d'un signe de colère,
Débris d'un globe mort au hasard dispersé,
Elle laissait tomber de son orbe glacé
Un reflet sépulcral sur l'océan polaire

Sans borne, assise au Nord, sous les cieux étouffants
L'Afrique, s'abritant d'ombre épaisse et de brume,
Affamait ses lions dans le sable qui fume,
Et couchait près des lacs ses troupeaux d'éléphants.

Mais sur la plage aride, aux odeurs insalubres,
Parmi des ossements de bœufs et de chevaux,
De maigres chiens, épars, allongeant leurs museaux,
Se lamentaient, poussant des hurlements lugubres.

La queue en cercle sous leurs ventres palpitants,
L'œil dilaté, tremblant sur leurs pattes fébriles,
Accroupis çà et là, tous hurlaient, immobiles,
Et d'un frisson rapide agités par instants.

L'écume de la mer collait sur leurs échine
De longs poils qui laissaient les vertèbres saillir;
Et, quand les flots par bonds les venaient assaillir,
Leurs dents blanches claquaient sous leurs rouges babines.

Devant la lune errante aux livides clartés,
Quelle angoisse inconnue, au bord des noires ondes,
Faisait pleurer une âme en vos formes immondes?
Pourquoi gémissiez-vous, spectres épouvantés?

Je ne sais; mais, ô chiens qui hurlez sur les plages,
Après tant de soleils qui ne reviendront plus,
J'entends toujours, du fond de mon passé confus,
Le cri désespéré de vos douleurs sauvages!

La Mort d'un Lion

Étant un vieux chasseur altéré de grand air
 Et du sang noir des bœufs, il avait l'habitude
 De contempler de haut les plaines et la mer
 Et de rugir en paix, libre en sa solitude.

Aussi, comme un damné qui rôde dans l'enfer,
 Pour l'inepte plaisir de cette multitude
 Il allait et venait dans sa cage de fer,
 Heurtant les deux cloisons avec sa tête rude.

L'horrible sort, enfin, ne devant plus changer,
 Il cessa brusquement de boire et de manger,
 Et la mort emporta son âme vagabonde.

O cœur toujours en proie à la rébellion,
 Qui tournes, haletant, dans la cage du monde,
 Lâche, que ne fais-tu comme a fait ce lion?

Die Franse digter, Leconte de Lisle (kyk 4.14.0) se bundel Poèmes Barbares wat in 1862 verskyn het, bevat 'n gedig getiteld "Les Hurlleurs", wat volgens Jobit (1951: 29) deur sy kort besoek aan die Kaap geïnspireer is. In hierdie gedig word 'n nagtelike strandtoneel aan die suidpunt van Afrika beskryf. Die digter praat van die groot kontinent wat in die donker na die noorde lê (vv. 13, 14), en van die dorp (Kaapstad) wat sluimer aan die voet van die mistige berge (v. 2). Dan word 'n klompie maer honde beskryf wat op die strand, tussen die beendere van ander diere, tjank vir die maan. Hierdie onheilspellende geluid en die onaardse vorm van hulle verwronge en uitgeteerde liggame word treffend beskryf (vv. 21-28). Die digter wonder watter "onbekende angs" (v. 30) die diere so te kere laat gaan, en beklemtoon (vv. 33-36) die onuitwisbare indruk wat hierdie somber en droefgeestige toneel op hom gemaak het.

Jobit (1951: 23) gee 'n lys van Leconte de Lisle se gedigte wat handel oor wilde diere, onder meer "La Mort d'un Lion" ("Dood van 'n Leeu") wat moontlik deur die digter se besoek aan die Kaap geïnspireer is, aangesien hy in sy vertelling oor Kaapstad (kyk 4.14.0) melding maak van die indruk wat twee gevange leeus op hom gemaak het. Die dood van 'n leeu in gevangenskap is dan ook die onderwerp van hierdie gedig. Ná die vryheid wat hierdie "ou jagter" (v. 1) geken het toe hy nog beeste kon vang (v. 2) en van die berge af oor die vlaktes en die see kon kyk (v. 3), loop hy nou tot vermaak van die skare heen en weer in sy hok (vv. 5-8). Dan, wanneer hy besef dat die wrede noodlot nie gaan verander nie, hou hy op met eet en drink, en maak hy sodoende 'n einde aan sy eie lewe (vv. 9-11). In die laaste strofe (vv. 12-14) word aan die mens wat hier op aarde gevange gehou word die retoriese vraag gestel waarom hy nie ook dieselfde uitweg as die leeu kies nie.

(vii) Arnoldus Pannevis se "Het Kaapsch Parijs" (1868)

Het Kaapsch Parijs

Nu wordt de Kaap een waar Parijs
 Met even losje en vrije zeden!
 Nu breekt men eerst in ernst het ijs
 Voor nieuwerwetseke lieflijkheden.
 Nu wordt het recht! Nu zullen wij
 Als Europeesche heertjes leven.
 De lieve Tydgeest laat ons vrij:
 Wij zullen voor geen opspraak beven.
 Hoe? zou ons dan de huwlijksband
 Voor altijd t' waarde leven knellen,
 Indien ons, aan't genot verpand,
 Een vrouwlijk wezen wil verzellen
 En ons behoefte staâg vervult,
 Met ons wil wonen, ongevoelig
 Voor't onderwetsch gevoel van schuld
 Met ons de wereld, wild en woelig,
 Doorhupplen wil...? ô Neen, te lang
 Heeft ons die Slaverny bezeten,
 En eens ontwassen we aan den dwang,
 En breken los van onze ketan!
 Grijpt moed! de groote hulp genaakt:
 Een tal van liefelijke wezens.
 Wier hart voor onze vrijheid blaakt
 Nog bukkend voor den dwang des vreezens;
 Een schip met dames komt hierheen
 Die, hoogst beschaafd, en met de zonen
 Van't wijs Euroop van top tot teen
 Bekend, hier by ons komen wonen,
 Een zeegnen met het minbetoon
 Geschikt om nieuwerwetsche heeren,
 Een weinig reeds aan de eeuw gewoon,
 Haar losje vrijheid gants te leeren.
 Zy doen, als t' heet, voor kleinen prijs
 Al wat zoo ' nieuwen heer kan baten
 Die met de eenzelve lewenswijs
 Zÿn vrijheid tevens niet wil laken.
 Vrij blijft hy, en plukt toch't genot
 (zoo denkt hy) van het huwlijksleven:
 Is dat dan niet het hoogste lot
 Dat zich een man op aard kan geven?
 De wanhoop van het leêr geflacht,
 Die de oorsprong is van zoo 'n occasie,
 Wordt door den vrije niet bedacht,
 En heeft voor hem geen consternatie.
 Wat scheelt het wat de ziel gevoelt?
 Wy allen, mannen, en ook vrouwen
 Wier zin op d' eeuwvooruitgang doelt,
 Wy kunnen slechts de stof beschouwen,
 En hebben ons voor 't ware heil
 Verdoofd. — Neen, t' lichaam baart slechts vreugde,
 Slechts daarvoor hebben wy iets veil;
 En alles wat ons nog verheugde,
 Is zinnelust! Zoö ging m' ons voor
 In 't wuft Parijs, de stad der vrijheid,

Die zich het tastbaar deel verloor,
 En overvloeit van levensblijheid,
 En 't toppunt van geluk beklom
 Door al 't geweten weg te smijten
 Ô Kaap! houd u niet langer dom,
 En wil gerust in 't hapjen bijten
 In 't komend vaartuig u geboôn
 Geniet al wat u de aard wil geven.
 Uw stoutheid krijgt het heerlijkst loon.
 Een mensch kan toch maar eenmaal leven.

(26 Junie 1868)

Het Kaapsch Parijs.

Nu wordt de Kaap een waar Parijs,
 Met even losse en vrije zeden!
 Nu breekt men eerst in ernst het ijs
 Voor nieuwerwettige lieflykheden.
 Nu wordt het recht! Nu zullen wy
 Als Europeesche hartjes leven
 De lieve Tijdgeest laat ons vrij:
 Wy zullen voor geen opppraak leven.
 Hoe? zom ons dan de huwlykband
 Voor altijd 't waarde leven knellen,
 Indien ons, aan 't genot verpand,
 Een vrouwlyk wesen wil verzellen
 En ons behoefte staag vervult,
 Met ons wil wonen, ongeroelig
 Voor 't onderwetsch gevoel van schuld,
 Met ons de wereld, wild en woelig,
 Doorhuppelen wil...? ô Neen, te lang
 Sleeft ons die flaverny beroken,
 En eens ontwaespen we aan den dwang,
 En breken los van onze keten!
 Gript moed! de groote hulp geneekt:
 Een tal van liefelyke werent.
 Hier last voor onze vrijheid blaakt
 Nog bukkend voor den dwang des vrezend;
 Een fchip met dames komt hierheen
 Die, hoogst beschaafd, en met de zonen
 Van 't wijs Europ van top tot teen
 Bekend, hier by ons komen wonen,
 En zegnen met het minbetoon
 Geschikt om nieuwerwettige heeren,
 Een weinig reeds aan de eeuw gewoon,

Haar loep vrijheid gant te leeren,
 Zy doen als 't heil, voor kleiner prijs
 Al wat zoo'n nieuwen heer kan baten
 Die met de eenzelige leventwijf
 Zijn vrijheid tevens niet wil laten.
 Vrij blijft hy, en plukt toch 't genot
 (Zoo denkt hy) van het huwtyksleven:
 Is dat dan niet het hoogste lot
 Dat zich een man op aerd kan geven?
 De wanhoop van het heil gelycht,
 Die de oorsprong is van zoo'n occasie,
 Wordt door den vrije niet bedacht,
 En heeft voor hem geen confternatie.
 Wat scheelt het wat de ziel gerselt?
 Wy allen, mannen, en ook vrouwen
 Wier zin op d' eeuwvooitgang doelt,
 Wy kunnen slechts de stof beschouwen,
 En hebben ons voor 't ware heil
 Verdoofd. — Neen, 't lichaam baart slechts vreugde;
 Slechts daarvoor hebben wy iets veel,
 En alles wat ons nog verheugde,
 Is zinnelust! Zoo ging m' ons voor
 In 't muft Parijs, de stad der vrijheid,
 Die zich het testbaar deel verkoor,
 En overloeft van levensblyheid,
 En 't toppunt van geluk beklom
 Door al 't geweten weg te smijten.
 O Kaap! houd u niet langer dom,
 En wil gerust in 't hopen bijten
 In 't komend vaartuij u geboon.
 Geniet al wat u de aard wil geven
 Uw houtheid krijgt het heestlykst loon.
 Een mensch kan toch maar eenmaal leven.

26 Juny 1868.

Die oorspronklike manuskrip is 26 Junie 1868 gedateer, en word in die Suid-Afrikaanse Biblioteek bewaar. Hierdie gedig wat na wete nooit gepubliseer is nie, is deur die driejarige (1781 tot 1783) verblyf aan die Kaap van die Franse garnisoen geïnspireer (kyk 7.1.0).

(viii) "Die naam van 'n nering op rym" — Anonieme gedig in vroeë Afrikaans geskryf (1877)

Die naam van 'n nering op rym

Met D begin myn eerste naam,
Ses letters maak dit al te saam,
Nou moet jy die ander weet,
Om te sien hoe dat ek heet.

Myn tweede naam begin met J,
Met goeije sake werk ek mee,
Als ek nou mar net dit weet,
Eerlikheid wort nie vergeet.

Myn Van, sal oek met J begin,
Dar is my 'n naam en van nou in,
B die hoort oek nog daarby,
Om verder voortgang nou te kry.

Met RT sal my naam moet sluit,
En dar wil ek myn doel mee uit,
Myn doel is te lat adverteer,
En te se wat ek begeer.

Dit moet jy in PATRIOT nou skrywe,
War ek nou myn nering drywe,
Te Montagu in myn verblyfenis,
War al die vrinde welkom is.

Een vrugbaar dorp dit weet jy wel,
Myn nering gaat ek jou nou vertel,
En wat die ambag is van my,
Stewel-veld-en Skoenmakery.

Skoene in die voorraad klaar,
Die wil hê, kom kyk dan mar,
Ver kontant is dit goedkoop,
En net sterk om op te loop.

En as jul kom bestel by my,
Dan kan jul by tyds nog kry,
As jul my nie dan beryk,
Stuur mar julle maat en kyk.

Dat jul het net goed die maat,
En dar sal kom dan gen gepraat,
Order jul ver honderd paar,
Ek sal dit besorre daar.

By die lot die prys is minder,
Nou wil ek jou mar herhinder,
Dat my advertentie is uit,
En ek is by myn besluit.

Hierdie gedig, onderteken deur "h Ambagsman" verskyn in Die Afrikaanse Patriot van 4 Mei 1877. Die gedig word op mikrofilm by die Staatsbiblioteek bewaar, en onder aan die gepubliseerde teks is in potlood "Jules Joubert van Montagu" ingeskryf. Die digter was dus heelwaarskynlik h afstammeling van die Franse Hugenote. Die feit dat baie van die Franse vlugteling h ambag beoefen het en Jules Joubert dus moontlik die skoenmakery van sy vader en grootvader aangeleer het, onderskraag hierdie veronderstelling.

(ix) Arnoldus Pannevis se verafrikaansing van twee fabels van La Fontaine
(1879 en 1881)

Die oorspronklike Franse teks word telkens vóór Pannevis se verafrikaansing hier gegee.

La grenouille qui se veut faire
aussi grosse que le bœuf

Une grenouille vit un boeuf
Qui lui sembla de belle taille,
Elle qui n'était pas grosse en tout comme un œuf,
Envieuse s'étend, et s'enfle, et se travaille

Pour égaler l'animal en grosseur,
Disant: Regardez bien, ma sœur;
Est-ce assez? dites-moi; n'y suis-je point encore?
—Nenni. — M'y voici donc? — Point du tout. — M'y voilà?

—Vous n'en approchez point La chétive pécore
S'enfla si bien qu'elle creva
Le monde est plein de gens qui ne sont pas plus sages:
Tout Bourgeois veut bâtir comme les grands Seigneurs,
Tout petit Prince a des Ambassadeurs,
Tout Marquis veut avoir des Pages.

Die gebarste parra

Een parra wat een morge uit een sloot
kyk,
Siet daar een os wat hom ordentlik
groot lyk.
Self is hy skaars so groot as h hoenereier;
Maar afgunst is een al te groot verleier.
Syn hart begeer: siet hoe die ding
hom uitrek!
Siet hoe die ding hom opblaas: dis bra
stuitlik!
Hy wil hom self so groot maak as die
beest is.
Hy vraag syn maat of hy daar nie al
reeds is.
Syn maat seg: Nee. Hy blaas nog
een so vinnig,
En vraag alweer. Syn maat seg, jy's
onsinnig:

Jy is nog net so groot. Mar hy blyf
 nog dwing.
 Toen blaas hy dat hy bars. Daar leg
 die bog ding!
 In onse tyd is daar so baing mense,
 Wat groote staat en pragtig lewe wense,
 Dit raak hul nie, as hul tog maar hul
 sin kryg;
 Mar hul is gedaan, eer hul regt die
 begin kryg.

Lusaticus

Na die Frans van La Fontaine
 (Die Afrikaanse Patriot, 5 Sept., 1879).

Le Corbeau et le Renard

Maître Corbeau, sur un arbre perché,
 Tenait en son bec un fromage
 Maître Renard, par l'odeur alléché,
 Lui tint à peu près ce langage:
 Et bonjour, Monsieur du Corbeau,
 Que vous êtes joli! que vous me semblez beau!
 Sans mentir, si votre ramage
 Se rapporte à votre plumage,
 Vous êtes le Phénix des hôtes de ces bois.
 A ces mots, le Corbeau ne se sent pas de joie;
 Et pour montrer sa belle voix,
 Il ouvre un large bec, laisse tomber sa proie.
 Le Renard s'en saisit, et dit: Mon bon Monsieur,
 Apprenez que tout flatteur
 Vit aux dépens de celui qui l'écoute.
 Cette leçon vaut bien un fromage, sans doute.
 Le Corbeau honteux et confus
 Jura, mais un peu tard, qu'on ne l'y prendrait plus

Die kraai en die jakhals

Fabel

Een dag sit op een boom een kraai,
 En in syn bek het hy een fraai,
 Een heerlik stukki soetmelks kaas.
 Die Jakhals ruik dit en met haas
 Kom hy daarby, en seg beleef:
 Ik wens jou goeje dag, ou neef.
 Mynheer die kraai, jy is so fraai,
 Ik seg jou, niemand kan ooit raai,
 Hoe mooi jy in myn oge lyk.
 Hoe meer dat ik op jou vere kyk,
 Hoe meer dat ik verwonderd is
 Om sulc een pragt, dit is gewis,
 Maar watter stem moet jy wel heh!
 Myn fraai ou neef, Ik moet jou seh,

Als jou gesang jou verepragt,
 Maar enigsins gelyke mag,
 Dan is daar in die heel kontry
 Gen vo'ol wat so kan sing soos jy:

Die vo'els van die gehele land
 Die maak jy deur jou sing tot skand.
 Die lofspraak klink die kraai so soet,
 Dat hy syn kunst nou tone moet.
 Hy maak syn bek oop — o die kwaas!
 Daar val die lekker stukkie kaas.
 Die jakhals vat dit als syn buit.
 En seg toen verder tot besluit:
 Myn liewe beste mooie heer,
 Kyk, wat jou die geval kan leer,
 Is, dat een vleier altyd leef
 Van die wat hom vertrouwe geef.
 Dit is een les van grote prys,
 Wel werd die kostelikke spys.
 Die kraai met een beskaamde kop,
 Dat hy hom nou so het laat fop,
 Sweer dat hul hom op die manier
 Nooit weer sal kul. Die domme dier!

Lusaticus

Na die Frans van La Fontaine
 (Ons Klijntji, Desember 1905).

Pannevis se pogings om die Franse fabels in vroeë Afrikaans om te sit lewer 'n noemenswaardige bydrae tot Africana-literatuur met 'n Franse inslag. Hoewel "Die Kraai en die Jakhals" reeds in 1881 in Afrikaanse Gedigte, Tweede versameling (Paarl) verskyn het, kom bogaande oordruk uit Ons Klijntji, Jaargang IX, nr. 9, Desember 1905. "Die Gebarste Parra" het in Die Afrikaanse Patriot van 5 September 1879 verskyn. Albei verafrikaansings is ook opgeneem in Reitz (1978: 178, 179) en Nienaber (1968: 164-166).

Dit gaan hier om verafrikaansings en nie om vertalings nie. "Die Kraai en die Jakhals" is byvoorbeeld twee keer so lank as die Franse teks (36 verse teenoor 18 verse) en in albei gevalle raak die Franse skrywer se gevatheid verlore in die verafrikaansing, hoewel die strekking van die fabels dieselfde bly. Nogtans is dit 'n merkwaardige poging om in 'n nog lomp en ongevormde taal die geestigheid en treffende sintaksis van die Franse teks oor te dra.

"Happy Thought" se 'Oh, qu'il est beau!' Song voor eenen Hoofd-konstabel in Uniform" (1878)

Oh, qu'il est beau!

Song voor eenen Hoofd-konstabel in Uniform, door
 Happy Thought

Ik heb vyf-en-dertik jaar kedien
 De land en koewerment
 Nok nooit heb ik 'n fee kekree
 Above my tractement.

Nou keef se mie a splendid suit
 With boots and caps also,
 And people stare and glance at me
 And sing: "Oh, qu'il est beau!" bis

My coat is of the finest cloth,
 And o, it fits so neat,
 The buttons all of real metal
 Joe lak as jou het ziet.
 The sleeves and collar look so bright,
 The lining too, you know!
 And dressed in that blessed coat
 They sing "Oh, qu'il est beau!" bis

The cap by Jove, is wonderful
 (Hierdie vers is onleesbaar op die mikrofilm in die Suid-
 Afrikaanse Biblioteek)
 Would think that such a little thing
 Could satisfy my wife,
 She is hookmoedik, I dare say —
 Joe kan ver mie keloo!
 Maar heb ik mijn kapetje op
 She sing: "Oh, qu'il est beau!" bis

The belt with buckle all complete
 And swordstrap on the side,
 And pistolholes, it makes me look
 A military, quite! —
 Ik sek ver joe it is the thing
 We wanted long ago
 And perfect right is every man
 Who sings: "Oh, qu'il est beau!" bis

My broek is op de maat kemaak
 Door snijer John Stonier
 Hie het ver mie nok nooit kezien,
 and he knows mie postier.
 I tell you, Mr. Kroekelkroek
 You need not say "O ho!
 But look at me when fully dressed
 And sing: "Oh, qu'il est beau!" bis

Mie stievels, jes although they are
 A little onkewent,
 As I have from my birthday off
 No blucherboots kekent.
 I do wear them, I do not mind!
 It ought to be also!
 Die een die maak die ander koet
 Die sinkt "Oh, qu'il est beau!" bis

My wrapper is die beste thing
 I ever heb gehad,
 Joe ken maar in die regen staan,
 And joe word nok nie nat.
 Let people say all what they like
 I do not care a straw,
 I am pleased, and they too are
 Who sings: "Oh, qu'il est beau!" bis

Wat zal die farmers op staat kijk,
 As ik op dakvaar ka,
 They zek: "daar kom die Kovernor
 Van all South Africa!"
 They zal nie peard en teukels vat,
 And they will cry naar boō!
 And they will jil and jol with me bis
 And sing: "Oh, qu'il est beau!"

It is true although the splendid suit,
 Is rather strange to me,
 Ik zel daarom nok nie kaat zek,
 Ik draak die koeters nie!"
 I know my duty, and for all
 I say, I reckon so,
 It saves me £20 a jear, bis
 I SING: "Oh, qu'il est beau!"

Hierdie "Macaroniese lied" (d.w.s. "Folksong composed in alternating lines and phrases from two languages" — kyk Bødker, 1965: 184) met sy Franse refrein "Oh, qu'il est beau!" ("Hoe deftig is hy nie!") het op 25 Mei 1878 in Het Volksblad verskyn. Die feit dat Frans nog so treffend in 'n wydver= spreide publikasie in 1878 gebruik kon word, is 'n aanduiding van die mate waarmee die Kaapse inwoners in die tweede helfte van die 19de eeu nog met die taal bekend was.

"Trede niet naar de Zulaland" — 'n Maleierliedjie (ná 1879)

Trede niet naar de Zulaland

Trede niet, niet naar de Zulaland
 Een jongge prins, Een jongge prins Loewie,
 hij moet zijn land verlaten
 Want hij moes gaat vaar na die Zulaland
 Want hij moes gaat vaar na die Zulaland

"Ach moederlief, ach moederlief,
 Moederlief, druk niet sou op mijn harte,
 Want ik moet gaan vecht en de Zulaland," (bis)

Napoleon, Napoleon,
 Napoleon, hij was uit keisterbloed gijbore,
 Want hij moest gaan leg en de Zulaland. (bis)

"Ach moederlief, ach moederlief,
 Moederlief, wees niet sou angstag."
 Want ik siet hoe de tranen van haar wangen afrol. (bis)

Napoleon, Napoleon,
 Napoleon, hij wordt na sijn graf gijdragen,
 Want hij ben die laaste Napoleon,
 Was Prins Loewie, was Prins Loewie. (bis)

In 1879 het die Franse "Prince Impérial", Eugène Louis Napoléon naby Nqutu in Zoeloeland gesnuwel (kyk 4.17.0). Bogaande Maleierliedjie wat deur hierdie historiese gebeurtenis geïnspireer is, is deur Du Plessis (1935: 73, 74) opgeteken.

(xxi) "Onder de Groene Bomen" — 'n Maleierliedjie (Ontstaansjaar onseker)

Onder de groene bomen

Onder dit groene bomen, daar leg een Engelse skip.
Die Franse bin gij komen, hij bint so gek als ik.
Kom laat wij telliwen, onder ons sijn selliwen.
Een, twee, drie, vier, vyf, ses, sev'n, acht, nege, tien.
Ou Delima blaas, sestien, Ou Delima blaas,
ou Delima blaas, ou Delima blaas sestien.

Bogaande Maleierliedjie met sy Franse raakpunt "die Franse bin gij komen" is deur Du Plessis (1935: 66) opgeteken. 'n Afrikaanse variasie daarvan verskyn ook in Du Toit (1924: 67):

Onder die groene bome,
Daar leg 'n Engelse skip,
Die Fransman is gekome,
Hy is so gek as ek;
Hy dra 'n hoed met pluime,
Gans bedek met lint en strik .
Kom laat ons telle
Onder onse selwe:
10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100.
Ou Delima blaas op sestien.

(xiii) "So ry ons met die trein..." 'n Maleise Ghommalielidjie (ontstaansjaar onseker)

So ry ons met die trein na Bloemfontein
En so drink ons van Napoleon se wyn
Myn hartjie, myn liefie, adieu vaarwel!
Napoleon se vlag die waai!
Napoleon President en sy nikkery is op sy ent.
Napoleon se vlag die waai.

(Uit Du Plessis: 1935: 143)

Ghommalielidjies, 'n dinamiese volksverskynsel onder die Maleiers is "dansliedjies wat by pieknieks (en ander jolige gesellighede - A.M.S.) gesing word en 'n besondere funksie daar verrig" (Du Plessis, 1935: 95). Tydens die sogenaamde ringdans word 'n Nederlandse liedjie gesing om die dans te begelei, waarna 'n ghommalielidjie ingesit word "as teken dat die ring moet afklop, sodat die pieniekgangers paarsgewys kan dans" (Du Plessis, 1935: 95). Hoewel dit onmoontlik is om die ontstaansjaar van hierdie liedjie vas te stel, het die ghommalielidjies volgens Du Plessis (1935: 98) eers ontstaan nadat Afrikaans

h redelik vaste vorm verkry het.

(xiv) Neef Jan se "Di Afrikaanse Taal" (1896)

Di Afrikaanse Taal

Ek is h arme boerenoi,
 By vele min geag;
 Mar tog is ek van edel bloed,
 En van h hoog geslag.
 Uit Holland het myn pa gekom,
 Na sonnig Afrika;
 Uit Frankryk, waar di druiftros swel,
 Myn liwe mooie ma.

Hull' skel my uit ver Hotnots myd;
 Mar ek gé daar ni om;
 Want an myn lippiis kan jy siin,
 Van wat geslag ek kom.
 Soet vloei di woordjiis uit myn mond;
 Dit het ek van myn ma;
 Mar as ek bid dan hoor je wel,
 Ek is h kind van pa.

My sussi, wat uit Holland kom,
 Di hou verniit haar groot:
 Di lug is al te skerp ver haar;
 Sy is al amper dood.
 Di dokters kom nou by makaar,
 Hull' maak te saam h "Bond;"
 Mar tog met al di doktery
 Word sy nooit weer gesond.

Myn niggi met haar stywe nek,
 Di loop in rooi satyn;
 En baing jonkmans loop haar na;
 Sy denk hiir baas te syn.
 Mar as di awen tuurtji kom,
 Dan is di klomp by my.
 Dis "hartji" voor en "hartji" na:
 "Laat ons h bitji vry."

As ek mar eers myn vryer het,
 h Digter vol van moed;
 Een, wat my om myself bemin,
 En ni mar om myn goed;
 Wanneer di vryer tot my kom
 Vat ek hom by di hand,
 En maak ek hom, hoe swak ek skyn,
 Nog koning in di land.

Want ek het onder in myn kis
 h Ware towerstaf,
 Wat ek nog van myn ouma het,
 En nimand weet daar af.
 Hef ek di staf op, "Moedertaal,"
 Dan volg di land my na;
 En ek is net nou koningin
 Van heel Suid-Afrika

Dié gedig het in April 1896 in Ons Klijntji, 'n bron van so veel Afrikaanse volksletterkunde, verskyn. Dit word in hierdie steekproef ingesluit weens die historiese raakpunt met Frankryk wat in verse sewe tot agt aangetref word. Uit die inhoud kan afgelei word dat die Afrikaner van die vroeë negentiende eeu terdeë bewus was van die Franse bloed in sy are (hoe min= maal ook al), en homself verbonde aan die Franse stamland gevoel het.

(xv) P. Huet se "Aan den Heer Naudé" (ca. 1896)

Aan den heer Naude

Van Fransche refugiés afkomstig.

Uit 't zelfde bloed der Hugenooten,
Weleer vervolgd, maar thans geacht,
Wellicht uit éenen stam gesproten,
Zij wij vóór eeuwen landgenooten,
Door 's Heeren hand weêr saamgebracht.

Hetzelfde Roomsche zwaard ontkomen,
Heeft 't zelfde land ons opgenomen,
Een zelfde schuilplaats ons verleend.
De groote zee heeft ons gescheiden,
Twee eeuwen liggen tusschen beiden,
En Afrika ziet ons vereend.

Wat zal het zijn, als — God moog 't geven!
Wij uit den kampstrijd van dit leven,
Eerst weêr gescheiden door den dood,
Elkaêr voor 's Heeren troon ontmoeten
Om daar den Redder te begroeten,
Waaruit ons beider heil ontsproot!

Hierdie gedig deur Huet (kyk 4.16.0) het ongeveer in 1896 verskyn in sy bundel Afrikaansche Gedichten (p. 100) wat in Rotterdam gepubliseer is. Benewens die Franse inslag wat in die inhoud self aangetref word, bevestig die digter die Frans-Suid-Afrikaanse raakpunt in die voorwoord van die bundel: "de lezer (ontvangt hier) een aantal gedichtjes, alle op Zuid-Afrikaanschen bodem vervaardigd."

(xvi) Twee verafrikaansings in Ons Klijntji (1899)

"Freemde Blomme

'n Fergeet-My-Nitji

(Uit di Frans fan Pauline Flangergues.)

Klyn blompji, 'k het jou uitgekose
Hoe blink jy in di morgendou!
Meer as di purpergloed fan rose
Ferkwik m' jou sagte hemelsblou.
Dis of di lente uit medelyde
Tot najaarstroos jou agterliit.
Jou naam selfs kan di hart ferblyde,

Met freugd het ek jou ga geslage:
 Kom folg my op myn ferre tog,
 En spreek my fan di skone dage,
 Wat 'k in Gods skepping smake mog!
 Mar né, 'k wil jou ni wreed laat derwe
 Di plekki waar jy wortel skiit!
 Hiir mag jy groeie, bloeie, sterwe ...
 Ek gaan, faarwel! *Fergeet-my-niit!*

Jy was my trou op al myn wege,
 In groene bos, by bloue meer;
 Ek kom jou in di bergkloof tege,
 En find jou op di rotstop weer.
 Jy siir di puin fan d' oue tempel
 Waar jy di lammers wyde siit;
 En groet my foor di frindedrempel.
 En fluister steeds: *Fergeet-my-niit!*

Jy laat my denk an twe blou oge,
 So hemelsblou, so sag nes jy,
 Soms oek met tranedou betoge,
 Mar altyd goed en liif fer my.
 'k Mog in di grys ferlede dwale,
 Of uitsiin in di fêr ferskiit,
 'k Siin owerall di oge strale,
 Net of hul smeek: *Fergeet-my-niit!*

Ek is uit hul gesig ferdwene,
 Net soos oek jy my heen siin gaan;
 Mar in di stille droom ferskene,
 Kyk hul elk nag my troostend aan.
 Di oge is oek bloue bloeme,
 Wat my Gods goedhyd bloeie liit:
 Ek wil jul alby susters noeme;
 En waarlik, né 'k *Fergeet Jou niit!*

"Op di dood fan 'n ou-jongnoi."

(Na di Frans fan Mefr. Jauvier.)

Arm mysi, hiir op aard fergete of ferstote,
 Nooit het jou donker pad na sonlig sig gewend,
 In jou miskende hart het jy jou smart geslote,
 Gelyk 'n kosbre skat, net jou en — God bekend!

Jy is gesterwe kruis net soos di hemelse Engele,
 Ryn soos di witte kleed rondom jou hals ge=
 plooi,
 Wi nimand het gekiis di teerste band te streng
 Wi di limoenbloeisels eers in di doodkis tooi

Bruid fan di bleke dood! Jou lyde is gelede.
 Uit heel di mysiisstoet wat jou folg in hul rou
 Is daar ni een, hoe jonk, hoe fol anfallighede,
 Wat na di bittre proef jou lot ni kise sou!

Jy gaat, met menig las; mar almal is gewoge!
 Jy gaat, aan trane ryk; mar almal is getel!
 Gods Wyshyd het gewond; nou heel Gods Mede=
 doge;
 Di aardse onreg is, na Hemels Reg, herstel!

Helaas, wi skilder ooit di onferpoosde stryde,
 Di selfferlogening, di lange winterdag,
 Fan 'n hart wat alles mis en wegkwyn an 'n lyde
 Wat nimands meely wek, waaro'er di koelhyd
 lag!

Haar was 'n edle stil, 'n ryk gemoed beskore,
 Tog was sy ongekend in d' eensaam skadudal:
 Wi Geld en Mooihyd mis, is Martlares gebore —
 't Moet skitter wat di oog fan mense lokke sal

Haar smart begin reeds op haar froege lewens=
 morge:
 Droefgeestig groei sy op, so agterlijk, so week;
 En o, sy foel reeds, an haar moeders bors geborge
 Haar bitter lewenslot, wat uit haar trane spreek!

Di kindertyd was nooit fer haar jong hart begerige
 En toen di lente haar di folle wasdom skink,
 Toon fan haar bleek gelaat sig idereen afkerig,
 En nimand ken di siil wat binne in haar blink.

So dan ferberg, di siil haar ongebruikte skatte,
 So onderdruk haar hart syn innerlike krag;
 So was sy 'n erde kruik wat nardus mog befatte,
 Mar ni werd angeroer, naas sofeul marmesprag.

En tog sy 't nooit geklaag, gepraal nooit met haar
 wonde;
 Haar Hyland ken haar stryd, mar heel di wêreld
 ni;
 Sy steek haar smarte weg, soos andere hul sonde;
 Haar troos was ni by ons — mar o, sy wis by Wi!

Deur nimand ooit begeer, gemis of ooit gesegen,
 Siin sy haar lewensdag, in doodse eenformig=
 hyd,
 Nes 'n bewolkte lug, mar sonder son of regen,
 En sonder uitsig, faal, en dynsig uitgebryd.

Mar né, dit mag ni wees! Ni nutloos sou sy lewe!
 Haar Godsfrug geef 'n plan fer eedle arbyd in:
 Wat d' enkle haar ni fraag sou sy an almal gewe —
 Sy was 'n Suster oek in d' grote Huisgesin!

Self sonder man of kind, self sonder steun of
 hoeder
 Kon sy di arme troos, en krankhyd help fer=
 soet:
 So geef haar honderde di erenaam fan "Moeder"!
 Wat haar Natuur onthou het liefde haar fergoed.
 Welsalig wi sig nooit in syn geloof laat skokke,
 Wi selfs di dorings weet te flegte tot 'n kroon!

Frou met jou manmoed, Maagd met jou silwre
 lokke.
 Mens met jou englesiil, ontfang fan God jou
 loon!

Di God der needrige ken en waardeer di Syne:
 Ferborge offers is mees kostlik by di Heer;
 Hul is hosannas, wat in eensame woestyne,
 Deur nimands oor gehoord, weerklink net tot
 Syn eer!

Maar dit ys heldekrag en onbepaald fertroue,
 Dit ys 'n siil wat net wil lewe fan gena,
 Wat, om in ware lig haar roeping te beskoue,
 Di ware standpunt kiis: di kruisberg Golgota.

Di skitterende deug mog menselof ferwerwe,
 God kiis di stille deug, wat aardse lof ontflug:
 Di eerste is 'n blom wat affal by ons sterwe!
 Di tweede kiim op aard en draag daar Bowe
 frug!

Hierdie twee anonieme verafrikaansings van gedigte wat, soos telkens by die titel aangedui, uit die Frans kom, het in Ons Klijntji, deel IV, nr. 1, Januarie 1899: 22, 23, verskyn. Nòg die oorspronklike Franse tekste, nòg enige inligting oor die betrokke Franse skryfsters Pauline Flangergues en ene "mefr." Jauvier, kon opgespoor word. Hoewel die inhoud van die twee gedigte geen Franse raakpunt of invloed verraaï nie, word dit hier opgeneem as illustrasie van vroeë Afrikaanse literatuur waar ten minste in naam dan verband gehou word met die Franse stamland.

10.2.0 Pro-Boer gedigte wat tydens die Anglo-Boereoorlog (1899-1902) in Frankryk ontstaan het

Gedurende die Anglo-Boereoorlog het die simpatieke houding van die Franse publiek teenoor die Boere aanleiding gegee tot 'n vloed pro-Boer literatuur, onder meer 'n groot aantal gedigte en ook liedjies. Hoewel die presiese omvang van hierdie Franse Africana-literatuur moeilik is om te bepaal, gee ek uit Philippe Deschamps se Livre d'or du Transvaal (1901) en veral uit die versameling van die Bibliothèque Nationale in Parys 'n steekproef van 79 pro-Boer gedigte.

Al hierdie gedigte is op dun en klaarblyklik baie goedkoop papier gedruk en versprei. Die verkoopprijs is in die meeste gevalle op die titelblad aangebring, en het selde of ooit die koste van 25 centimes oorskry — dus was die verspreiding daarvan ook goedkoop. Die gedigte is in pamfletvorm gedruk, dit wil sê op een vel papier wat in twee gevou is, om sodoende vier bladsye te vorm.

Die semi-permanente aard van hierdie literatuur herinner sterk aan die sogenaamde "Bibliothèque Bleue", d.w.s. Franse volksliteratuur wat op dieselfde manier baie groot aanhang in Frankryk geniet het tussen die 17de en 19de eeu. Bollème (1978: 78) omskryf die Bibliothèque Bleue soos volg:

"Entre le début du XVIIe et la seconde moitié du XIXe siècle, pendant près de trois siècles, se répandent à travers la France, essentiellement par colportage, une masse de brochures de petits formats dont on évalue le nombre à des millions d'exemplaires, les titres à près de douze cents. On n'en connaît avec précision ni la diffusion, ni le chiffre — elle est dès l'origine presque clandestine —, ni les auteurs — ils sont pour la plupart anonymes —, ni les lecteurs. Son succès est certain. Un circuit de vente à bon marché, un à deux sols pièce. Les brochures sont petites (14 cm x 7 cm à 21 x 15 cm). L'impression est rudimentaire, grossière, elles sont mal brochées, plus ou moins paginées, le papier en est de mauvaise qualité, la couverture est elle aussi choisie en fonction du prix du revient : le plus souvent il s'agit d'un papier bleu-gris servant à emballer les pains de sucre."

("Tussen die begin van die 17de eeu en die tweede helfte van die 19de eeu, gedurende 'n tydperk van byna drie eeue, is daar hoofsaaklik deur middel van smousery, 'n magdom klein biljette in Frankryk versprei, wat op miljoene eksemplare geskat word, en die (verskillende) titels daarvan op ongeveer twaalf honderd geskat word. Nòg die mate van verspreiding, nòg die hoeveelheid — die getalle is van die begin af feitlik geheim gehou — nòg die skrywers — hulle is meestal anoniem — nòg die lesers, is presies bekend. Die onderneming was egter beslis suksesvol. Dit is goedkoop versprei, teen 25 "centimes" stuk. Die biljette was klein (van veertien by sewe sentimeter tot een-en-twintig by vyftien sentimeter). Die drukwerk was eenvoudig en onverfynd, dit was swak gebind, bladsynommers is nie konsekwent aangebring nie, die papier was van 'n swak gehalte, en die omslag is ook gekies om by die koopprys te pas: In die meeste gevalle is 'n blou-grys soort papier gebruik waarin suikerbrode gewoonlik toegedraai was.")

Weens die swak papiergehalte van die pamflette sowel as die verbygaande belangstelling in die pro-Boerse inhoud daarvan, het baie daarvan waarskynlik verlore gegaan. Dié wat in die Bibliothèque Nationale bewaar word, verskaf nietemin 'n waardevolle spieëlbeeld van hierdie Franse Africana-literatuur. Die meeste eksemplare daar is in 'n redelik goeie toestand en net enkeles kon nie gefotokopieër word nie. Die gedigte wat in Deschamps (1901¹) opgeneem is, is op meer permanente wyse van bewaring verseker. Die oorspronklike pamfletvorm van die meeste van die gedigte in Deschamps word in die Bibliothèque Nationale bewaar.

Op die titelblad van die pamflette verskyn in baie gevalle 'n eenvoudige illustrasie van die gedig se inhoud, meestal in swart en wit:

Dédié au grand Patriote KRUGER

Président de la République du Transvaal

LES BOËRS

POÈME

PAR LOUIS OPPEPIN

OFFICIER DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE

Suivi de la MARSEILLAISE DES BOERS

PRIX : 25 centimes.

1800

*Price
8/6
6376*

In "Inne ĩ Boër", in die Oksitaanse dialek van Suid-Frankryk geskryf deur Eisseto, met musiek deur Fabre, word liriek en musiek (soos dit ook die geval is met enkele ander voorbeelde) saam afgedruk.

Dédica à M. Pau FILIPPI

14

INNE ĩ BOËR

J. Lambilliotte del.

Te
500

Paraulo de Meste EISSETO

Inne i Boër

DÉDICA AU BRAVE M. PAU FILIPPI

Président de la Feste

Er, coumpausa
per lou Mestre Musicaire FABRE

Paraulo de Meste EISSETO

S Me de Marche Chant

Ar le coumpatis à ti lagno. O brave poble dou Transval. Des-
piei que tirès la castagno Contre l'Anglès toun dur ri-
val. Souleto l'avarice tèn to Lou grabuge de si viei
lord. Qu'arougant venoun senso erento A ca para vosti trè sor.

I

Arle coumpatis à ti lagno
O brave poble dou Transval
Despiei que tirès la castagno
Contro l'Anglès toun dur rival.
Souleto l'avarice tèn to
Lou grabuge de si viei lord
Qu'arougant venoun senso erento
Acapara vosti trè sor.

II

Es dins lis ourour de la guèro
Que de l'or cercoun lou védèu
Quand lou fum di canoun sus terro
Tapoun li bèu rai dou soulèu.
Mai vautre Boër plèn de voïo
De vous battre siàs jamai las
Avès la Fè, aurès la joïo
Que lou drè seguis vosti pas

bis ad libitum

bis ad libitum

Smith (1981:211) maak byvoorbeeld ook melding van Lucien Colonge se pro-Boer gedig "Les Boërs à la Reine", getoonset deur Louis Cazin, wat in die Strange-versameling voorkom. Sy meen dat daar nog meer sulke liedjies moet wees maar "as they were obviously issued cheaply and were of an ephemeral nature, very few have survived." Ek kon geen bykomende voorbeelde van soortgelyke liedjies opspoor nie.

Baie van die gedigte is klaarblyklik deur die publiek gesing, soos afgelei kan word van die name van bekende Franse volksliedjies wat in sekere gevalle op die titelblad van die pamflette aangebring is. Ek gee net die woorde van die gedigte, sonder om in te gaan op moontlike ooreenkomste tussen die woorde van die betrokke Franse volksliedjie en die pro-Boer teks wat hier op die tradisionele wysie gesing word. Waar van toepassing word die betrokke wysie onder die titel van die gedig aangedui.

Hoewel die strekking van die gekose gedigte grootliks dieselfde is, word dit in vier groepe, wat elkeen veral deur één besondere onderwerp of tema gekenmerk word, verdeel:

Gedigte ter ere van Paul Kruger

Gedigte ter ere van De Villebois-Mareuil

Gedigte ter ere van die Boere

Gedigte met Franse Anglofobie as hoofonderwerp.

By die bespreking van bogenoemde groepe word die gedigte in alfabetiese volgorde volgens die naam van die digter gerangskik. Hoewel daar uit die inhoud afgelei kan word dat dit alles tussen 1899 en 1902 geskryf moes gewees het, is in sommige gevalle geen datum op die pamflette aangebring nie, wat 'n chronologiese aanbieding dus onmoontlik maak.

In die studie van hierdie steekproef word die aanhalings van Franse versreëls telkens sintakties aangepas, hoofletters waar nodig na kleinletters verander en leestekens ingevoeg waar die leesbaarheid van die Franse sin dit vereis. Die versreël word nie in die Afrikaanse vertaling behou nie.

10.2.1 Gedigte ter ere van Paul Kruger

In verband met die vertaling van gedigte uit die steekproef moet gelet word op die gebruik van die aanspreek van die tweede persoon. Die betrokke digters (met die uitsondering van Gouhyer) gebruik konsekwent die intieme vorm "tu" vir die tweede persoon enkelvoud, in plaas van die beleefdheidsvorm "vous". Die "jy" waarmee Kruger aangespreek word in kombinasie met adjektiewe

soos "sublieme", "grootse" en "eerbare" mag dus vreemd klink. In die Franse teks impliseer hierdie verskynsel egter geensins 'n tekort aan hoë agting vir Kruger nie, maar eerder 'n sekere intimiteit en dus 'n gevoel van solidariteit met hom en sy volk.

a) Vier vertalings as verteenwoordigende voorbeelde

(i) Espérance! (Frédéric Berthold)

Il s'est dit: cela ne peut, ne saurait être,
Mon peuple est malheureux, mais il est innocent;
Lutter, toujours lutter, mourir un contre cent
Pour défendre le sol, la maison de l'ancêtre !...

Non, notre cause est juste, il ne faut nous soumettre
Ni demain ni plus tard. Mais si vieux, impuissant,
Mon bras ne peut servir, du moins qu'à mon accent
L'Europe se réveille et condamne le traître.

Et calme, il est venu, traversant monts et mers,
Les yeux mouillés de pleurs joyeux, parfois amers,
Mais toujours portant fière et hautement la mine ...

Il est venu crier: "Justice! ... à nous ... à moi! ..."
Et maintenant, lassé, n'espérant plus qu'en toi,
Il murmure ton nom, ô douce Wilhelmine!

"Hoop

Hy het aan homself gesê : Dit is nie, kan nie (so) wees nie. My volk is in die ongeluk gedompel, maar ons is onskuldig. Veg, altyd veg, ons sterf een man teen 'n honderd om ons grond en die wonings van ons voorvaders te verdedig!...

Nee, ons saak is geregverdig, ons moet ons nooit ondergeskik stel nie.

Maar so oud, (so) magteloos kan ek nie meer die wapens opneem nie, mag Europa deur my pleidooi wakker geskud word en die verraaier veroordeel.

Maar kalm het hy gekom, oor berge en oseane, sy oë nat met tranes van blydskap en soms van bitterheid, maar altyd trots en met sy kop omhoog ...

Hy het kom uitroep: "Laat reg geskied! ... aan ons ... aan my!..." En nou, uitgeput, sy hoop slegs op jou gevestig, mompel hy jou naam, o lieue Wilhelmina!"

Le héros du Transvaal
ou Krüger en France
(Briollet et Léo Lelièvre)

Air: Ca vous fait quequ' chose

1er COUPLET

Puisque le Président Krüger
Traverse Notre belle France
Au nom des courageux boërs
Rendons hommage à sa vaillance.
Il sait que notre grand pays
De tout coeur partage sa peine
Ses tyrans sont nos ennemis
Et nous avons la même haine

REFRAIN

Français, saluons ce héros.
Ce vieillard qui risqua sa vie
Pour conserver sur son drapeau
Ces mots sacrés : Honneur ! Patrie!

2me COUPLET

Pour combattre l'envahisseur
Intrépide malgré son âge
Krüger était plein de douceur
Evitant toujours le carnage;
Lui, dont on n'a pas respecté
Le Droit, la Vieillesse et la Terre
Il était plein d'humanité
Pour les prisonniers d'Angleterre,

3me COUPLET

Un contre mille ils ont lutté
Guidés par ce chef héroïque
Pour conserver la liberté
De leur petite République.
Si leurs ennemis sont vainqueurs
Qu'ils prennent garde à la vengeance
Car ils n'auront jamais leurs coeurs
Dont le rêve est l'indépendance.

4me COUPLET

Krüger ne se rendra jamais
Son nom brillera dans l'histoire
Il est immortel désormais
Bien plus que par une victoire
Sa devise : Honneur avant tout!
Aux autres doit donner l'exemple,
En le voyant toujours debout
L'Europe entière le contemple.

REFRAIN

Pour l'honneur de notre cité
Dans un cri d'enthousiasme immense

"Die held van Transvaal, of Kruger in Frankryk

Omdat President Kruger (tans) deur ons mooie Frankryk reis, kom ons eer sy dapperheid ter wille van die moedige Boere. Hy weet dat ons groot land sy hartseer met hom deel. Sy tiranne is (ook) óns vyande, en ons haat hulle net so veel.

Refrein: Franse, kom ons begroet hierdie held, hierdie grysaard wat sy lewe gewaag het om die heilige woorde "Eerbaarheid!" en "Vaderland" op sy landsvlag te behou.

Om die indringer teë te staan het Kruger, onverskrokke ten spyte van sy gevorderde ouderdom, jammerhartig altyd 'n bloedbad vermy. Nòg sy Regverdigheid, nòg sy hoë Ouderdom nòg sy Land is ooit gerespekteer, tog het hý die Engelse gevangenes met menslikheid behandel.

Een man teen 'n duisend het hulle onder leiding van hierdie heldhaftige man geveg om die vryheid van hulle jong Republiek te handhaaf. As hulle vyande die oorwinning sou behaal, sal hulle op hulle hoede moet wees, want die Boere, wat droom van onafhanklikheid, sal nooit werklik getrou wees aan hulle nie.

Kruger sal nooit oorgee nie. Sy naam sal skitter in die geskiedenis. Nou is hy nog méér onsterflik as wat hy deur middel van 'n oorwinning sou wees. Sy leuse: Eerbaarheid bo alles! moet aan ander 'n voorbeeld stel. Omdat hy nog steeds orent bly staan, inspireer hy die hele Europa tot oordenking.

Refrein: Ter ere van ons stad, kom ons juig almal met trots hierdie held en vriend van Frankryk toe met 'n uitroep van groot entoesiasme."

Le Salut de la France au Président Krüger (Léon Hayard)

Air: La Paimpolaise

I

Saluons le vieillard auguste,
 Aux respectables cheveux blancs,
 Victime d'une guerre injuste
 Et du droit le représentant
 Qui luttait là-bas,
 Le coeur jamais las:

REFRAIN

Vive Krüger à l'âme fière,
 Et sa glorieuse nation;
 A lui les honneurs de la guerre
 Et du Monde l'admiration.

II

Pendants plus d'un an héroïque,
 Il a su tenir en suspens
 Toute l'armée britannique
 Et ses innombrables forbans,
 Sans courage aucun,
 Mais trente contre un!

(au Refrain)

III

La France, terre hospitalière
 Et de sentiments généreux,
 Qui souvent se battit naguère
 Pour tous les peuples malheureux
 Acclame Krüger
 Avec ses Boërs.

(au Refrain)

IV

Quittant tout, famille et patrie,
 Ce sublime et digne vieillard,
 Narguant de l'Anglais la furie
 Du Transvaal s'est fait le rempart;
 Il a dans son droit
 La plus grande foi

(au Refrain)

"Frankryk begroet president Kruger

Kom ons begroet die grootse grysaard wat met sy wit hare respek afdwing, (hy is die) slagoffer van 'n onregverdige oorlog en 'n voorstaander van geregtigheid, wat daar anderkant geveg het sonder om ooit moed op te gee.

Refrein: Lank leef Kruger en sy trotse siel, lank leef sy glorieryke volk, oorlogseerbewyse en die wêreld se bewondering kom hom toe.

Op heroïesewyse het hy daarin geslaag om vir meer as 'n jaar die hele Britse leër met sy ontelbare skurke in spanning te hou, wat sonder moed was, maar wel dertig teen een!

Frankryk, 'n gasvrye land wat meegevoel vir ander het en dikwels vantevore vir onderdrukte volke in die bresse getree het, juig Kruger en sy Boere toe.

Hierdie verhewe en waardige grysaard het alles prysgegee, familie sowel as vaderland, hy het die Engelse se toorn laat opvlam deur Transvaal sy vesting te maak. Hy is seker van sy reg in dié saak.

Dit is 'n graf wat Engeland daar ver vir haar kinders voorberei; (want) die deugsame mense wat deel het aan hierdie oorlog sal eendag triomfeer, danksy hierdie president van 'n dapper volk.

Oral word hierdie grootse en uitsonderlike man gul verwelkom. Na die skandpaal met die barbare! Maak plek vir hierdie dapper grysaard. Bravo, oom Paul, hy is aan die kant van geregtigheid!

Hy skuif sy hartseer en sy lyding weg om sy saak aan ons te kom voorlê, terwyl sy deugsame volk daar anderkant met uithou vermoë die stryd voortsit. Moenie vrees vir hulle nie, want hulle is onstuitbaar.

Binnkort sal koningin Wilhelmina, met haar gees verbloem in 'n kinderlike hart, ten spyte van teenkating hom waardig ontvang; sy is eerbaar en is nie bevrees nie.

Refrein: Lank leef ook die jong koningin, mag sy met glorie en geluk bekroon word! Deur hierdie man in nood te verwelkom word die mensdom 'n les geleer."

(iv)

Au président Kruger (Edouard Noel)

Salut, noble vieillard, qu'une guerre inhumaine,
Faites au mépris des Lois et de la Liberté
Força d'abandonner cette terre Africaine
Où ton peuple résiste encore avec fierté! ...

Honneur à toi! ... Vers nous. c'est un Dieu qui t'amène;
Paris t'offre en ce jour son Hospitalité
Ta gloire a retenti sur ces bords de la Seine,
Te précédant, te conquérant Droit de Cité! ...

Tu passes parmi nous, fier et vivant exemple
De l'Héroïsme antique adoré dans le Temple;
Tu fus, tu restes grand ... Tu n'es pas abattu.

Dignement, saintement, tu gravis ton Calvaire,
Soulevant sur tes pas le transport populaire;
Et le Monde indigné proclame ta Vertu! ...

"Opgedra aan president Kruger

Wees gegroet, edel grysaard, wat deur 'n onmenslike oorlog, gevoer in min=
agting van Reg en Vryheid, gedwing is om die grond van Afrika te verlaat
waar jou volk nog met trots weerstand bied.

Eer kom jou toe! Dit is 'n God wat jou na ons bring, Vandag maak Parys haar
deure oop vir jou, jou glorie het weerklink op die oevers van die Seinrivier,
(dit) het jou vooruit gegaan, en jou van burgerskap (hier) verseker!

Jy loop hier tussen ons, 'n trotse en lewende voorbeeld van antieke heroïsme
soos dit eertyds in die tempel aanbid is. Jy was groots, en is dit nog
steeds ... Jy is nie verslaan nie.

Waardig, en met heiligheid (soos 'n heilige), neem jy jou kruis op, waar
jy gaan raak die skare in vervoering, en 'n verontwaardigde mensdom maak jou
eerbaarheid bekend."

(b) Bylaag: bykomende gedigte

Tesame met die vier vertaalde gedigte hier bo, bestaan die steekproef
gedigte ter ere van Paul Kruger uit 25 voorbeelde. Almal is deur verskillende
digters geskryf, behalwe in die geval van Marius Réty wat die outeur van "Vive
Krüger" en "Hommage au Président Kruger" is. Een daarvan, "Vae Victis," is
anoniem.

A Kruger, en Hollande (Jean Aicard)

I
 Ainsi, tu crois aux bons sentiments de l'Europe?
 Le mal n'a pas rendu ton vieux cœur misanthrope?
 Tu crois qu'un Dieu paternel et bon veille sur nous
 Et qu'il a des faveurs pour le juste à genoux?
 La Bible te conseille et ton âme est un temple;
 Ton Jésus ne t'a pas appris, par son exemple,
 Que plus un homme est près de Dieu, saint ou héros,
 Plus vite il connaîtra l'insulte et les bourreaux,
 Et qu'il n'aura qu'un seul triomphe: le martyre?
 C'est tout ce que Jésus a pourtant voulu dire.
 Pauvre vieux chef déchu d'un peuple terrassé!
 Que viens-tu demander à l'Europe, insensé?
 La justice? A qui donc réclamer la justice?
 A l'Anglais qui t'égorge? à l'Europe complice?
 Toi, protestant, au pape? ou, président, au roi?
 A la France vaincue, aussi triste que toi?
 Au scepticisme étrange et faux de cette France
 Qui n'a gardé que la honteuse indifférence,
 Vice affreux, de la foi morte dont elle rit?
 A qui viens-tu demander grâce au nom du Christ,
 Vaincu? Nous n'avons plus que l'intérêt pour règle;
 Les Germains ont appris le négoce à leur aigle;
 Nous n'avons qu'une loi: l'intérêt; qu'un seul Dieu,
 L'intérêt. Paie ou meurs, choisis; pas de milieu;
 Les savants nomment ça la lutte pour la vie.
 Des Orgueils monstrueux accroupis sur l'Envie,
 C'est le monde! Et partout où des hommes nombreux
 S'assemblent fièrement pour s'insulter entre eux,
 C'est la patrie! Et tous, au forum comme à table,
 N'ont qu'un même souci: l'or ou le confortable.
 Et tu viens du Transvaal, demander à grands cris
 Des juges à Berlin, des chrétiens à Paris!
 Vieillard, tu sors vivant d'une tout autre époque.
 Ton droit? ton Dieu? si tu savais comme on s'en moque!
 La France eut Jeanne d'Arc... sais-tu qu'on la brûla?
 La France (c'est à peine hier, l'histoire est là)
 A souffert, comme toi, des langueurs d'agonie.
 C'est alors que Bismarck, faussaire de génie,
 Décréta hautement, de ses lèvres d'acier,
 La mort du Droit! ... il eut raison, ce cuirassier.
 Le Droit n'est rien, partout où la force se montre...
 Mais regarde donc l'heure et le siècle à ta montre:
 Tu retardes; tu viens d'un âge très lointain;
 Si l'on parle chez nous du Christ, c'est en latin;
 Et si nos fils ont su nos fameux Droits de l'Homme.
 Ils les ont oubliés, je pense, ou c'est tout comme,
 Et rien n'est plus, des deux Evangiles sacrés,
 Voilà pourquoi, vieillard aux pas mal assurés,
 Si tu crois attendrir les puissances du monde.
 Tu choisis mal ton siècle et surtout ta seconde,
 Mon oncle Paul, puisqu'on t'a pris tes mines d'or.
 Qu'apportes-tu? Ce mot: *justice*. Et puis encor?
 Ce cri: *justice*! Et puis? ... L'Evangile t'égare.
 Tu prétends qu'on vous fait une guerre barbare,
 Qu'on pille vos maisons, qu'on chasse vos enfants,
 Que c'est l'humanité même que tu défends...
 Mais vos maux sont si loin qu'il ne nous en chaut guère!

Pourquoi tuer, sinon pour voler? c'est la guerre!
 Ce qu'on impute crime à l'humble individu,
 C'est pour les nations l'honneur, le devoir dû;
 Voilà la vérité, la vraie, et c'est fort triste,
 Mais on se fait jeter dehors — quand on insiste!
 Le léopard anglais veut ta place au soleil:
 Va-t-en, bonhomme! ou bien, si tu suis le conseil,
 Touchant — que d'a donné le songe d'un poète
 Si la petite reine adorable se prête
 A ton projet d'aller ensemble chez les rois
 Mendier pour la paix et pour tous les bons droits,
 Vous trouverez à la traverse un protocole,
 Et l'on vous renverra tous les deux à l'école.
 Donc, retourne au plus tôt, en silence, au pays,
 Va revoir ta montagne et tes champs envahis,
 Mets sous ton bras ta bonne bible de voyage,
 Va demander au cafre, à la bête sauvage
 Des leçons de colère et de rebellions,
 Et meurs, en préférant aux hommes — les lions.

II Eh! bien, non, la pitié des peuples t'accompagne;
 Notre pessimisme a menti.
 Malgré son Empereur, le peuple d'Allemagne
 Est, avec nous, de ton parti.

Et comme ton vaisseau hollandais sur les houles,
 Krüger, tu vas bercé, porté,
 Sur les reins, sur les bras et dans l'âme des foules,
 Sous un vent de fraternité.

Ton infortune, en qui nous revoyons les nôtres,
 A conquis tous les plébéïens;
 Ta rude foi, pareille à celle des apôtres,
 Réveille en tous des cœurs chrétiens.

Et tous ils ont crié, de leur voix la plus haute,
 Que tous avec toi sont frappés;
 Tous accueillent ton grand malheur comme un bon hôte:
 Les rois ne s'y sont pas trompés.

Et nous saurons demain si la voix de tant d'hommes
 Arrive au cœur des Empereurs,
 Ou bien si nous devons, en brutes que nous sommes,
 Commettre et subir tant d'horreurs!
 Si l'on peut faire ou non la police du monde,
 Si toujours les tueurs tûront,
 Et s'il faut laisser là l'illusion féconde
 D'un Droit sans guerre et sans affront;

Si les vaincus tombés, sanglants, demandant grâce
 Pour leurs femmes et leurs enfants,
 Ne doivent espérer que la mort de leur race
 Sous le talon des triomphants.

Alors, — si le forfait jusqu'au bout se consomme, —
 Grand vieillard, notre hôte sacré,
 Un malheur si hideux fera naître en tout homme
 La haine du meurtre honoré;

Le martyr des boërs aura frappé la guerre
 De tant de reprobations,
 Qu'on verra les vainqueurs, les plus fêtés naguère,
 En horreur à leurs nations.

Mais tout n'est pas fini, grand Paysan! espère!
 L'arbitre juste aura son jour;
 Ton Dieu ne voudra pas qu'on détruise, grand-père,
 La récolte d'un bon labour.

Tourne-toi du côté de la jeune espérance,
 Et, sans rien laisser au hasard,
 Va-t'en, chargé des fleurs de Hollande et de France,
 En Russie, — où souffre le Tzar.

Il est très bon. Dis-lui ta peine et ta supplique;
 Parlez vous comme deux chrétiens,
 Et demande à ce roi, pour une république,
 La justice qu'il doit aux siens.

C'est lui qui hier disait aux peuples des deux mondes:
 'Réglez vos débats, noblement,
 'Non plus dans les horreurs des carnages immondes
 'Mais dans la paix d'un jugement.'

L'occasion est belle; il y songe sans doute;
 Il voudra comme toi, pour toi,
 Qu'en te laissant parler l'univers qui t'écoute
 Consacre sa nouvelle loi...

Et si cela se fait — qui sait! tout est possible, —
 Tu béniras, dans ton malheur,
 Dieu, qui veut quelquefois une chose terrible
 Pour faire un monde un peu meilleur.

Et tu seras béni, toi, des enfants, des femmes,
 A l'heure où le siècle s'éteint,
 Car tu seras venu, tel qu'un réveilleur d'âmes,
 Dire à la nuit: 'Crois au matin!'

Et si le Tzar ayant fait accueillir ta plainte,
 Ta nation subsiste encor,
 Il aura, par tes mains ouvert la porte sainte,
 L'arc triomphal d'un siècle d'or.

Vae Victis! (Anoniem)

Le front meurtri, mais l'âme haute,
 Fuyant devant l'Anglais pillard. —
 Dis, où vas-tu, vaillant vieillard
 Sans crainte, sans peur et sans faute?

Certes, Krüger, le cœur sursaute
 Au crime infâme d'Albion.
 Mais, quoi! Le vieux monde, à la côte,
 Rampe et meurt aux pieds de Sion!

Va, c'est en vain qu'en notre Europe
 Tu viens, dépeignant ton malheur,
 Raviver en elle l'honneur. —

Las! Comme au temps lointain d'Esopé
 Il n'est de sourires qu'au fort,
 Et les justes ont toujours tort!

Bienvenue à Krüger (Louis Antonin)

Air: Les Pioupiou d'Auvergne

Au seuil de la France,
 Krüger, grand vaincu,
 Calme ta souffrance,
 Sois le bienvenu!
 Réchauffe ton âme,
 Et ton cœur, en deuil,
 A la douce flamme
 De son bon accueil.

Refrain

Espoir Krüger! car l'aube va renaître
 L'aube renaîtra
 Ton Transvaal vivra!
 Krüger verra le jour, prochain peut-être,
 Où son pays d'or
 Reprendra, libre, son essor!

A sa présidence.
 Le peuple Boër,
 Plein d'indépendance
 A porté Krüger;
 C'est pour sa Patrie.
 Pour sa liberté.
 Que ce vieillard prie,
 Toujours indompté.

Notre France vibre,
 Et forme des vœux,
 Pour le Transvaal libre,
 Pour qu'il soit heureux;
 Pour que la tempête
 S'apaise à tes pleurs.
 Que l'arc-en-ciel fête
 Tes fortes ardeurs.

A travers le monde
 Va, cherche un appui;
 Ton œuvre féconde
 Brille dans la nuit;
 Dans cette nuit noire
 Où sont confondus:
 Trahison et gloire
 Crimes et vertus.

Les vautours rapaces,
 Par la mort, l'effroi
 Ont laissé leurs traces;
 Boër, venge-toi!
 Les vautours sont lâches
 Et les rois sont sourds;
 Mais les nobles tâches
 Triomphent toujours!

Krüger en Provence (Jean Bayol)

Salut, noble Krüger! Sur ton char triomphal
 Tu passas, Exilé sur ce sol provençal
 Que Rome impératrice a voulu pour couronne;
 Où nos cœurs embrasés d'amour, d'humanité,
 Rêvent pour tes enfants, Vieillard, la liberté,
 Et qu'il faut que le Ciel, s'il est juste, te donne!

Tu fus le bienvenu dans l'ardente Cité
 Marseillaise, où jadis pour la Fraternité.
 Tout un peuple en émoi courut prendre les armes,
 Et partit en chantant, l'oriflamme à la main,
 Epris d'égalité, grand tourbillon humain,
 Dissiper de Paris les mortelles alarmes!

Ce peuple, enthousaïste, en t'acclamant, héros,
 A fait, j'en suis certain, frissonner tes
 Ces ennemis puissants, enivrés de colère,
 Les Anglais, au cœur dur, à la cervelle d'or,
 Qui, comme les épis au mois de Messidor,
 Vont se faire faucher dans cette affreuse guerre!

L'homme n'est rien qu'un point, un point dans l'infini;
 Persévère, Vieillard, car tout n'est pas fini;
 L'Idée est souveraine et ne peut être esclave;
 Le Droit seul doit régner, ou bien tout doit périr,
 Pour les siens, ô Krüger, il est doux de souffrir,
 La constance est un don qui brise toute entrave!

Les larmes de Krüger (Théodore Botrel)

Krüger, a traversé la France
 Lefront obstinément baissé,
 Cachant fièrement sa souffrance
 Comme un pauvre lion blessé.

Il regarda, morne et stoïque,
 Vers lui tout un Peuple accourir
 Acclamant une République
 Que l'Europe laissa mourir!

Sa République, enfant bénie
 Dont il guida les pas tremblants!
 Il a suivi son agonie
 Le vieux grand-père à cheveux blancs!

Celle qu'il va porter en terre
 Il l'entendit pleurer, râler
 Sous les genoux de l'Angleterre
 Qui mit deux ans à l'étrangler;

Il l'a vue aux grands jours épiques.
 Lorsqu'avec Cronje elle lutta,
 Rire les rires homériques
 De Joubert, Dewet et Botha;

Il a dû compter les morsures
 Du léopard ivre d'orgueil;
 Il a saigné par les blessures
 Du vaillant Villebois-Mareuil!

... Aujourd'hui que, par tout l'Orange,
L'Ennemi semble triomphant,
Il vient s'offrir pour qu'on l'échange
Contre le corps de son Enfant!

Si bien qu'en le voyant paraître,
Les fils de Brennus le Gaulois
Ont, changeant le cri de l'Ancêtre,
Dit 'Gloire aux Vaincus!' cette fois!

Gloire aux vaincus! ... Plaignons les autres!
Oui, nous vous plaignons, ô vainqueurs:
Les victoires comme les vôtres
Doivent laisser d'âcres rancœurs!

Sur les crimes et les mensonges
L'Histoire darde son soleil:
Si vous avez eu de beaux songes
Vous aurez un triste réveil!

L'Histoire est là qui vous regarde
Et compte, à voix basse, les morts:
Prenez garde, oh! prenez bien garde!
La coupe est pleine jusqu'aux bords ...

Pour qu'elle déborde, sur l'heure,
Il suffirait, en vérité.
Des larmes d'un vieillard qui pleure
Sur une jeune Liberté!

Ainsi, quand ce vieillard ... (Michel Bréal)

Ainsi, quand ce vieillard que seul défend son âge,
Venait vers vous tout confiant,
Qu'il avait accompli ce périlleux voyage,
Qu'il apparaissait en croyant;

Quand il se présentait, simple comme un apôtre,
Défenseur d'un peuple opprimé,
La Bible en sa main droite et vous montrant de l'autre
Son flanc par le fer abîmé;

Quand il vous croyait grand, quand il vous croyait juste
Aussi juste, aussi grand que lui;
Quand il se rappelait votre parole auguste
Pour revendiquer votre appul;

Quand, contre l'opresseur, votre peuple lui-même
Prenait parti pour le vaincu
Qui porte comme vous, au front, au diadème,
La couronne d'un chef élu;

Quand il accomplissait un saint pèlerinage
Au milieu des cris triomphants,
Implorant, lui, vaincu, votre haut patronage
Pour des femmes, pour des enfants;

O honte! vous n'avez dans votre âme, aussi sèche
Que le sable du désert brûlant
Trouvé pas autre chose: — une froide dépêche,
Pour dire à ce vieillard: 'Va-t'en!'

L'Histoire jugera

A Paul Krüger (Etienne Carjat)

Après Marseille, après Dijon, après Paris
 Encor tout ébranlés des formidables cris
 Qu'en ton honneur poussait tout un peuple en délire.
 Après Cologne même où l'on vit te sourire
 Et t'acclamer aussi les Allemands conquis
 Par ta grandeur sereine et par ton tact exquis,
 Tu regardais Berlin, le cœur plein d'espérance,
 Croyant y retrouver une nouvelle France
 Quand soudain, brisant ton rêve, un mot inhumain
 De Guillaume, te force à rebrousser chemin.
 Le fantasque Kaiser que l'égoïsme emporte,
 Par crainte de l'Anglaise t'a refusé sa porte
 Va donc! Marche toujours, Juif-Errant du bon droit,
 Sublime pèlerin en qui ton peuple croit,
 Admirable vieillard que l'univers contemple
 Comme un héros divin, digne du plus beau temple
 Qu'ait jamais pu rêver un artiste inspiré.
 Gravis ton long Calvaire ainsi qu'un Christ sacré!
 Les peuples te suivront en te tendant leur âme
 Pour protester, vengeurs, contre la guerre intâme
 Que te fait Chamberlain, le cynique bandit,
 Dont l'histoire a déjà flétri le nom maudit.
 Baise la blanche main de la petite reine
 Qui, peut-être, osera parler en souveraine;
 Et, si les potentats restent sourds à ta voix.
 S'il te faut, chancelant, porter ta lourde vroix
 Sans rencontrer jamais le bon Cyrénéen,
 Si tu devais, pareil au blond Nazaréen,
 Epuiser jusqu'au fond la coupe d'amertume;
 Eh bien! reprends la mer, revêts le vieux costume
 De guerre, que visaient hier les assaillants;
 Rejoins Botha, de Wet et les derniers vaillants
 Qui se battent là-bas, pleins d'une foi profonde
 Pour te donner raison en étonnant le monde,
 Et, si tu meurs, regarde en tombant le ciel bleu,
 Pour voir ce que, là-haut, peut bien y faire Dieu!

La France à Kruger (L. Colonge)

Républicain au courage sublime
 Dont les revers n'ébranlent point la foi,
 D'un mâle orgueil que ton âme s'anime,
 La liberté s'incline devant toi.
 Pour tes enfants ne crains pas l'esclavage,
 Car le bon droit enfin triomphera,
 Quand les canons apaiseront leur rage
 L'Egalité pour tous rayonnera.
 Lutte toujours pour ton indépendance,
 O Président au courage si fier
 On te salue au nom de notre France:
 Honneur! Honneur! Gloire à Kruger!

Notre pays honorant ta vaillance.
 Veut t'accueillir comme un de ses enfants,
 Et tous les cœurs de tes frères de France,
 Voudraient fêter tes drapeaux triomphants!
 L'heure viendra de la sainte Justice,

Pour le repos d'un pays dévasté;
 Les nations parleront d'armistice,
 Pour la grandeur de notre humanité!

Salut! Salut! au vieillard indomptable,
 Vaillant héros qu'on ne peut approcher,
 Qui se défend et reste redoutable,
 Ainsi que l'aigle au sommet d'un rocher!
 Tes ennemis s'effacent sous ton ombre,
 Comme on voit fuir le crime sous la loi,
 Si la victoire est pour eux, grâce au nombre,
 Noble Krüger, la gloire reste à toi!

Au President Krüger qui va traverser la France (François Coppée)

Donc la France n'est pas le but de ton voyage,
 Donc, ce n'est pas à nous que tu penses en mer,
 Indomptable vieillard, ô stoïque Krüger,
 Sacré par le malheur, par l'exil et par l'âge.

Jadis, à tout proscrit, à tout persécuté,
 La France ouvrait ses bras comme une tendre mère
 Pour nous, ses fils déchus, quelle tristesse amère
 Qu'elle ne t'offre pas son hospitalité!

Tu vas la traverser, mais l'ignoble police
 Ecartera le peuple accouru sur tes pas.
 Passe vite, Krüger! Tu ne comprendrais pas
 Que des tyrans du jour il n'est pas le complice.

Passe vite! A cette heure, ainsi qu'un vil troupeau,
 Il obéit à l'ordre infamant d'être lâche,
 On brise son essor vers toute noble tâche,
 Et la honte pâlit les couleurs du drapeau

Passe! la pauvre France est toute endolorie
 Du poison qui la ronge et qu'on lui verse encor.
 Passe! Tu pourrais voir se dresser le Veau d'or
 Où jadis s'élevait l'autel de la Patrie.

Passe, mais ne sois pas injuste dans ton deuil.
 Devant toi, grand vaincu, sous le joug qu'il secoue,
 Tout Française rougira. Que ce sang sur sa joue
 Te rappelle le sang de Villebois-Mareuil!

Sache bien que nos coeurs ne sont pas si débiles,
 Qu'ils ont frémi devant le combat inégal
 Où ces héros, les fiers paysans du Transvaal,
 De tous leurs défilés ont fait de Thermopyles.

L'égoïsme et la peur, hélas! nous font la loi,
 Mais sache que ta cause est pour nous tous sacrée.
 Si l'Europe fut lâche et s'est déshonorée,
 N'accuse que les chefs; les peuples sont pour toi.

Et le peuple français surfout! Non cette clique,
 ce parlement pourri, ces ministres tremblants
 Qui, pour ton infortune et pour tes cheveux blancs,
 N'ont pas d'asile en leur soi-disant république!

Mais le peuple, moi, tous! ... Ah! notre bon renom
 D'autrefois, qu'en ont fait nos maîtres? Quel supplice! ...
 Tu passes, grand vieillard, en demandant justice,
 Et l'histoire écrira que la France a dit non

Au Président Krüger (Auguste Dallet)

Salut! représentant d'un peuple magnanime
 Qui combat pour sauver et son sol et sa foi,
 Et de ses ennemis même force l'estime:
 Krüger, salut à toi!

O noble défenseur des libertés aimées
 Que nos cœurs de Français sauront toujours chérir,
 Chez nous, qui soutenons les nations opprimées,
 Hâte-toi d'atterrir!

Bien sûr d'y rencontrer cet accueil sympathique
 D'un peuple ami, rempli de justice et d'honneur,
 Qui sut apprécier ton courage héroïque
 Contre l'envahisseur.

L'Angleterre avait dit dans son ambition folle:
 'Je ferai tout plier sous mon sceptre puissant.
 'La gloire me suivra, magnifique auréole,
 'Soleil éblouissant.

'Il est certain pays du midi de l'Afrique
 'Où d'or sont répandus des filons très nombreux.
 'Un peuple travailleur autant que pacifique
 'Y vit des jours heureux.

'Pourquoi donc tous ces biens et ces trésors sans nombre
 'Ne viendraient-ils un jour accroître mon pouvoir?
 'Sur mon astre brillant leur présence fait ombre,
 'Et je veux les avoir.'

Aussitôt commença cette lutte effroyable.
 Contre la force alors se dressa la valeur.
 Et rien n'a pu dompter l'audace redoutable
 De tous ces gens de cœur.

Des enfants d'Albion les innombrables troupes
 Sur le sol ennemi débarquèrent en vain:
 Mais des braves Boërs souvent les faibles groupes
 Les arrêtent soudain.

Qu'ils sont grands, ces héros qui, remplis d'espérance,
 Ont jusqu'à présent fait tant d'efforts inouïs,
 Chaque jour affrontant la mort et la souffrance
 Pour sauver leur pays!

L'Europe a trop longtemps laissé la dent cruelle
 Des rapaces vautours sur eux s'appesantir.
 De cette torpeur lâche autant que criminelle,
 Va-t-elle enfin sortir?

Ah! pour lui montrer cet abandon funeste
 Et lui prouver ses torts, viens, illustre vieillard
 L'invasion est crime et veut qu'on la déteste;
 Accours, et sans retard!

Nous saluons en toi l'Honneur et la Vaillance.
 Viens, défenseur du Droit et de la Liberté,
 Recevoir aujourd'hui, sur ce beau sol de France,
 Notre hospitalité

Pour le Président Krüger (Ernest Daudet)

La Pologne captive a tracé dans l'histoire
 Un sillon lumineux et sanglant, où la mort
 A fait pousser en fleurs que parfume la gloire
 Les héroïques noms des victimes du sort,
 Dont le sang arrosa le sol de leur patrie.
 Plus d'un siècle a passé sur ces grands souvenirs
 Et le monde a toujours des pleurs pour les martyrs,
 Tandis que des bourreaux la mémoire est flétrie.
 La Grève plus heureuse a chassé l'étranger:
 Etreinte de partout, mais forte de ses haines,
 Et du sang des aïeux qui coule dans ses veines,
 Intrépide, et debout à l'heure du danger
 Et par la France aidée, elle a brisé ses chaînes.
 Les noms de Botzaris et de Missolonghi,
 Des héros et des lieux d'une illustre épopée
 Sont encor prononcés par le monde ébloui,
 Qui leur gard toujours le salut de l'épée.
 Que que doive être un jour ton destin, ô Transvaal!
 Celui de la Pologne ou celui de la Grèce;
 Que tu sois enfermé dans un étau fatal,
 Ou que, l'ayant brisé, ta liberté renaisse,
 Tu n'en restes pas moins pour la postérité
 Un symbole vivant et l'immortel exemple
 De ce que peuvent ceux pour qui la Liberté
 Est, après Dieu, l'objet le plus digne d'un temple.
 Nous t'avons admiré, vaillant, dans les combats!
 Nous t'admirons encor, peuple! dans l'infortune.
 Fier, tenace et jamais abattu, tu te bats,
 N'ayant plus dans tes mains qu'on meurtrit une à une,
 Que des tronçons de glaive et conservant toujours
 L'indestructible espoir, force et trésor des âmes.
 L'égoïsme des temps te refuse un secours,
 Bien qu'en cris redoublés et vains, tu le réclames.
 Mais, brave sans merci tes cruels ennemis!
 Sans te laisser résiste au tyran qui t'opprime!
 Que l'Europe voyant, ô grand peuple victime!
 Qu'à ce tyran jamais tu ne seras soumis,
 Rougisse de t'avoir laissé dans la détresse
 Comme une autre Pologne, et peut-être sa main
 Fera-t-elle pour toi, lorsque viendra demain,
 Ce que la France a fait autrefois pour la Grèce!

Merci! (Paul Duvivier)

Merci! Héros sublime, invincible vaincu!
 O toi dont le cœur plein d'une antique vertu
 Peut croire encore à la Justice!
 Quand le doigt du Malheur t'a montré le chemin,
 Tu ne t'es pas courbé sous le poids du Destin;
 Tu t'es offert au sacrifice.
 Auguste pèlerin, sans souci du péril,
 Dédaigneux de la mer, de l'homme et de l'exil,
 Ame au courage inexpugnable.
 Trois fois grand par le droit, par l'âge et les revers,
 De toute ta hauteur dominant l'Univers,
 Tu dressas ton front formidable.

Alors, comme, si l'Aube en ce jour avait lui,
 L'Homme s'éveille enfin et voit venir vers lui,
 Dans la lumière qui l'inonde,
 Un vieillard surhumain, vêtu de majesté.
 Qui porte en son manteau radieux l'Équité,
 Et qui semble agrandir le Monde.

O Krüger, gloire à toi! Gloire à vous tous, héros,
 Conquerants d'idéal, ô pasteurs de troupeaux
 Artisans des sublimes tâches!
 Il allait, ce grand siècle aux généreux efforts,
 Après s'être levé dans la gloire des forts
 Finir dans la honte des lâches;

Mais tu l'as réveillé par ton rugissement,
 Vieux lion africain; l'écho du grondement
 A fait frémir toute la terre;
 Et sur le monde entier des millions de voix,
 Proclament la Justice et le respect des Droits,
 Roulent ainsi que le tonnerre.

De la liberté sainte allumant le flambeau,
 Notre France, d'abord, surgit de son tombeau
 Aux yeux d'Albion effarée;
 Secouant sa torpeur à ton vibrant appel,
 Elle reprend sa place au foyer éternel,
 Comme la Vestale sacrée.

Merci pour nous avoir rendu notre passé!
 Oh! merci, Ton bienfait sera récompensé:
 La France est debout; elle est prête.
 La Vestale a dressé son bras libérateur;
 Les peuples ont crié: Vivat. Gladiateur!
 Les Césars vont courber la tête.

Tu pleures, cependant, car l'empereur teuton,
 Chevalier de clinquant, paladin de carton
 Dont le vernis brillant s'écaille.
 Prétexte, pour ne pas écouter ta douleur.
 Qu'il doit, en Silésie, exercer sa valeur
 Contre la perdrix et la caille.

Va! laissons le Mépris écraser de son poids
 Et le Kaiser teuton et l'Empereur hongrois;
 Ils sont trop bas pour la Colère.
 Mais porte ta douleur vers l'enfant à l'œil bleu,
 La vierge au cœur divin pour qui la voix de Dieu
 Parle dans la voix populaire.

Elle seule a compris que les peuples sont rois,
 Qu'eux, ils sont les gardiens des devoirs et des droits,
 Quand les rois sont 'hommes d'affaires'
 Avec elle, avec nous, reste sur les sommets;
 La France a fait le signe, et les peuples sont prêts;
 Dieu se lève avec ses tonnerres!

Kruger Fessant la Queen! (G. Frémin)

Vois ta Reine, ô fière Angleterre,
 Que sous l'aisselle ayant là-bas,
 Krüger fesse, aux yeux de la Terre,
 Landerirette,
 A tour de bras.
 De ci de là, le fouet l'assiège,
 Et voilà tout ensanglanté
 Le royal siège!
 Comment s'est-il fait prendre au piège
 Le siège de Sa Majesté!

Quelle démenche à la pauvrete
 D'aller exiger du Boër,
 Qu'en plein jour du ciel il lui mette,
 Landerirette,
 La lune en l'air!
 Tant lui pleuvent coups de lanières,
 Tant, de l'Oncle Paul l'indompté,
 Coups d'étrivières,
 Que de sang rougit les rivières.
 Le siège de Sa Majesté!

Avec la robe impériale,
 Que l'Inde un jour lui fit passer,
 C'étaient deux, compris la royale,
 Landerirette,
 A retrousser.
 Puis Krüger (qui donc n'en gouaille?)
 Vli! vlian! sur la nudité,
 Comme un fou fouaille!
 C'est qu'il n'y fallait pas qu'il aille,
 Le siège de Sa Majesté!

Pourtant est-il à souveraine
 De plus de quatre cents millions
 De loups qu'il ne faut plus qu'on prenne,
 Landerirette,
 Pour des lions.
 Au lieu de victoire promise,
 Des siens l'armée ayant été
 En pièces mise,
 C'est fesser qu'entend la Tamise
 Le siège de Sa Majesté!

Vaines sont vos plaintes, Madame.
 Vli! vlian! vli! vlian! C'était écrit.
 Pour qui n'en a point, n'ayant d'âme,
 Landerirette,
 Le Monde en rit.
 Trop de l'or votre soif immonde
 A du sang de l'humanité,
 Couvert ce Monde
 Vli! vlian! c'est juste qu'en réponde
 Le siège de Sa Majesté!

Il n'est palais, chaume ou gargote,
 Qui ne pouffe au tableau mouvant
 Du dessous fouette qui gigotte,
 Landerirette,
 Nu mis au vent.
 L'on suit, aux cris, plus sourd que tombe,
 Le bras qui, sans fin remonté,
 Dessus retombe.
 Il est tout pleuré, s'il en tombe,
 Le siège de Sa Majesté!

Mais dans la Reine ce qu'on fesse,
 C'est l'Empire en elle incarné:
 Krüger pour la femme professe,
 Landerirette,
 Respect inné
 Qu'elle aille, si cela l'arrange,
 Chercher des siens ce qu'est resté
 Au fleuve Orange,
 Prêt il y tient d'or siège à frange,
 Au siège de Sa Majesté!

Ballade (Galimafré)

Du nationalisme anglais
 Victime, Krüger s'achemine
 Vers ton hospitalier palais,
 Douce princesse Wilhelmine.
 A l'hôtesse de gente mine
 Comme au vieux soldat de labour,
 J'offre ma ballade gamine,
 Salut d'un bon bougre au bon Boër!

De Chamberlain et ses valets
 En vain la cohorte fulmine;
 Lion d'Orange, brave-les
 Comme on secoue une vermine!
 Que ton rugissement domine
 Les cris de Londres ou d'Edimbourg.
 Et crie de fauteurs de famine;
 Salut d'un bon bougre au bon Boër!

Pour nous frangins, sans nuls délais,
 Il nous faut, dans chaque chaumine,
 Fêter Krüger et plaindre les
 Pueples que John Bull extermine!
 Laissons ces mœurs qu'on abomine
 Aux sabreurs à peaux de tambour ...
 Que chaque foyer s'illumine;
 Salut d'un bon bougre au bon Boër!

Envoi

Princesse, à regret je termine
 Cette ballade-calembour,
 Pour le vieux que la douleur mine:

Salut à Krüger (Gustave Gouhyer)

Soyez l'hôte acclamé parmi les fils de France,
 Vous dont le fier martyr a fait jaillir nos pleurs;
 Ecoutez murmurer l'immortelle espérance
 Dans la brise de mer déployant vos couleurs!

Traversez en vainqueur l'éclat joyeux des fêtes,
 Levez ce noble front, lourd de deuil et d'hivers
 Vieillard, simple Héros des sublimes défaites
 Spectre vivant du Droit, debout sur l'Univers!

Là-bas, c'est le supplice infâme, et l'ossuaire!
 — Le sang des preux qui fume, engraisant vos labours,
 Mais une aube de gloire est l'éternel suaire,
 Le radieux linceul où s'endorment les Boërs ...

Ah! le vautour a pu rougir sa serre immonde!
 Le fer impatient frémit dans les fourreaux,
 Et le haro vengeur clamé par tout un monde
 Franchit la mer immense et cingle vos bourreaux;

Tandis qu'aux lointains bleus où se perdent les voiles,
 Humanité debout suit, d'un cœur paternel,
 Votre front couronné d'épines et d'étoiles
 Que nimbe la clarté du rivage éternel ...

Ecoutez, ô Krüger, murmurer l'Espérance
 Dans la brise de mer déployant vos couleurs;
 Soyez le bienvenu sur la terre de France.
 Vous dont les pleurs de sang ont fait jaillir nos pleurs!

Au Président Krüger (Daniel Lesueur)

Salut à toi, Krüger! ... La douleur qui t'exile
 Est sainte, Auguste chef d'un peuple de héros.
 Les tiens ont vaillamment lutté, vingt contre mille,
 Et par le nombre seul triomphent leurs bourreaux.

Mais le sang des martyrs ne sera pas stérile,
 Des moissons lèveront hors des rouges terreux,
 De fiers épis humains pleins de sève virile,
 Qui jailliront sans cesse, indomptés, des tombeaux.

Le Transvaal, ce pays aux plaines sans prestige,
 Est entré d'un seul coup dans la gloire, ô prodige!
 Et Marathon lui tend la main dans la beauté.

Krüger, sous le rayon d'une splendeur épique,
 Pour pleurer sur ton peuple et sur sa liberté,
 Viens t'asseoir au foyer de notre République.

Le Président Krüger en France (E. Meudelonde)

Le président Krüger arrive en France.
 Saluons tous en lui ce peuple fier
 Qui lutte encor, méprisant la souffrance,
 Peuple héros, noble à l'âme de fer;
 Faisons des vœux pour que l'Europe arrête
 Le sang qui coule au Transvaal à gtdands flots;
 Il faut enfin que l'Anglais se soumette;
 Assez de sang, de larmes, de sanglots!

Refrain

Peuple français, chapeau bas devant l'homme
 Par qui l'Anglais, haï de l'univers,
 Connut enfin la défaite, et qu'on nomme:
 Brave Krüger! Salut, Krüger!

Tu viens, Krüger, éveiller dans, notre âme
 Des sentiments qui n'y existent plus;
 L'Europe assiste à ce duel infâme
 Et tes sanglots, vieillard, sont superflus.
 Va-t'en là bas continuer la tâche
 Nous ne pouvons rien pour te soulager
 Ici, vois-tu, l'homme est devenu lâche,
 Il veut jouir et te laisse égorger.

Robert, 'le Lord', fait fusiller les femmes,
 Incendier les fermes ... les fermiers,
 Et, si l'enfant veut éviter les flammes,
 Un vil soudard le repousse au charnier.
 Par tant d'horreurs on consacre la gloire
 D'un grand, qui s'enivre d'orgueil
 Mais les Boërs disputent la victoire:
 Cent mille Anglais déjà sont au cercueil.

Il fut un temps, Krüger, où notre France
 Aurait sévi contre les oppresseurs;
 Mais ce pays, qui connut la souffrance,
 N'eut plus d'amis dans ses jours de malheur.
 Or, l'Allemand, dont l'âme n'est pas fière,
 Profiterait qu'on vole à ton secours
 Pour envahir à l'est la frontière,
 Où nos soldats doivent veiller toujours.

Vive Krüger (Marius Réty)

Air: La Polka des Anglais

I

Envahissant l'Afrique,
 La horde britannique
 Voulut, — c'était fatal!
 Conquérir le Transvaal...
 Mais la lutte héroïque
 De cette république
 Sait montrer aux Anglais
 Qu'ils ne l'auront jamais!

REFRAIN

Tralala, la la, tralala, la la!
 Honneur à Krüger,
 Héros simple et fier!
 Tralala, la la, tralala, la la!
 A bas les Anglais!
 Oh! yes!
 Viv' Krüger!

II

Une guerre terrible,
 De ce peuple invincible,
 A prouvé la valeur
 Contre l'envahisseur.
 Les soldats de la Reine
 De morts jonchent la plaine...
 Le Transvaal indompté
 Défend sa liberté!

(Refrain).

III

Krüger, grand patriote,
 Quand l'Englishman despote
 Te vole ton pays,
 Tu viens, noble proscrit,
 Demander à la France
 De rendre l'espérance
 A tes vaillants soldats
 Qui succombent là-bas!

(Refrain).

IV

Coeur stoïque et grande âme,
 Notre pays t'acclame,
 Et couvre de lauriers
 Le front de tes guerriers;
 Notre cri, dans l'espace,
 A ta gloire qui passe,
 Flétrira les succès
 Des barbares Anglais!
 (Refrain).

V

Vieux Krüger, ton courage,
 Mérite notre hommage;
 Si l'Anglais est vainqueur
 Du soldat laboureur,
 Son triomphe illusoire
 Marquera dans l'Histoire
 Son empire puissant
 D'une tache de sang!
 (Refrain).

Hommage au Président Krüger (Marius Réty)

Air: La Paimpolaise

I

Exilé par l'Anglais sauvage,
 Le vieux Krüger vient parmi nous;
 Mais en s'éloignant du rivage
 Il crie, en tombant à genoux,
 A ces pauvres gas
 Qui restent là-bas:
 Défendez notre République,
 Champions de l'Humanité,
 Jusqu'au bout, soyez héroïques,
 Et mourez pour la Liberté!

II

Au monde, à l'Europe, à la France,
 Je vais demander du secours.
 Mon départ veut dire: "Espérance!"
 Nous reverrons de meilleurs jours...
 Mais si, pauvres gas,
 Je ne reviens pas...
 Défendez notre République,
 Champions de l'Humanité,
 Jusqu'au bout soyez héroïques
 Et mourez pour la Liberté!

III

A vos côtes, malgré mon âge,
 Chers compagnons, j'ai combattu,
 Donnant l'exemple du courage;
 Et maintenant quoique vaincu,
 Si je pars là-bas
 Je n' vous oubli' pas!
 Défendez notre République,
 Champions de l'Humanité,
 Jusqu'au bout soyez héroïques
 Et mourez pour la Liberté!

IV

Terrible fléau que la guerre!
 Nos prés, nos coteaux, nos vallons,
 Où nous vivions heureux naguère
 Sont labourés par les canons...
 Le bruit des combats
 Seul, s'entend là-bas!
 Défendez notre République,
 Champions de l'Humanité,
 Jusqu'au bout soyez héroïques
 Et mourez pour la Liberté!

V

L'Angleterre a porté la foudre,
 Le fer, le feu, dans nos maisons;
 L'air dégage une odeur de poudre;
 Le sang coule sur les gazons...
 Et les pauvres gas
 Succombent là-bas!
 Défendez notre République,
 Champions de l'Humanité,
 Jusqu'au bout soyez héroïques
 Et mourez pour la Liberté!

VI

Contre l'étendard britannique
 L'Oncle Paul vous a soulevés;
 Pleins d'une ardeur patriotique
 L'Anglais partout vous a trouvés,
 Luttant pas à pas
 Contre ses soldats!
 Défendez notre République,
 Champions de l'Humanité,
 Jusqu'au bout soyez héroïques
 Et mourez pour la Liberté!

VII

Que chaque mont, chaque rivière
 Cache un courageux "commando";
 Que chaque lutte meurtrière,
 Pour l'ennemi soit un tombeau!
 Qu'il trouve là-bas
 Un honteux trépas!
 Défendez notre République,
 Champions de l'Humanité,
 Jusqu'au bout soyez héroïques
 Et mourez pour la Liberté!

VIII

Enfin, compagnons, que sans trêve
 L'envahisseur soit écrasé...
 Et que le maudit Anglais crève
 Dans le fossé qu'il a creusé!
 Le Transvaal, mes gas,
 Ne périra pas!
 Défendez notre République,
 Champions de l'Humanité,
 Jusqu'au bout soyez héroïques
 Et mourez pour la Liberté!

IX

Si le destin nous est contraire,
 Si l'Anglais est enfin vainqueur,
 L'Histoire, un jour, pourra, j'espère,
 Citer vos noms avec honneur...
 Et dire, des gas
 Massacrés là-bas:
 Sous le ciel brûlant de l'Afrique
 Jusqu'au dernier, ils ont lutté...
 Leur défense fut héroïque:
 Ils sont morts pour la Liberté!

X

Ainsi parla, quittant l'Afrique
 Krüger, le noble président
 De la modeste république
 Dont il s'éloignait en pleurant...
 En songeant aux gas
 Qui meurent là-bas.
 Honorons cet homme héroïque
 Digne chef d'un peuple indompté,
 Qui, sans bruit, sublime et stoïque,
 Va mourir pour sa Liberté!

A Krüger (Edmond Rostand)

Oh! quand tu débarquas dans ma ville natale,
 Vaincu qu'on reçoit en vainqueur,
 Il me sembla, Vieillard, et je devins tout pâle,
 Que tu débarquais dans mon cœur!

On n'a jamais rien vu de tel que ce voyage!
 Et la trirème au col sculpte
 Qui jadis vint toucher à ce même rivage
 Pour nous apporter la Beauté.

N'eut pas les flancs plus lourds de future Légende,
 N'eut pas plus de sainte grandeur.
 Que ce petit canot d'un vaisseau de Hollande
 Qui nous apporte le Malheur!

Et l'entrée à Paris! Quelle admirable chose!
 Se serait-on jamais douté
 Qu'on pût représenter une si grande cause
 Avec tant de simplicité?

Non. l'Histoire n'a rien, dans aucun de ses cycles,
 De plus tragique et de plus beau
 Que l'apparition de ce vieux à besicles
 Avec ce crêpe à son chapeau!

Tout cela fut très beau; mais malgré moi, je songe,
 Je songe, avec le cœur crevé,
 Que le seul cri possible à pousser sans mensonge
 C'est celui qu'un homme a trouvé.

Lorsque Krüger passa dans Marseille en délire,
 Un homme, au bout d'un long bâton.
 Portait une pancarte où chacun pouvait lire:
 'Pardon pour l'Europe!' — Qui pardon ...

Pardon, pardon, Krüger! Ce que cet anonyme
 Sur sa pancarte avait écrit,
 Le peuple tout entier, conscient du grand crime,
 En aurait dû faire son cri!

Qui tous, pensant aux morts, à De Wet qui galope
 Seul contre cent, dans le brouillard,
 Tous n'auraient dû crier que: Pardon pour l'Europe!
 Pardon pour l'Europe, Vieillard!

Mais maintenant. Vieillard, les rois doivent attendre:
 Ne fais pas attendre les rois
 Pour être bien reçu comment vas-tu t'y prendre?
 Oh! si tu crains les accueils froids

Pars pour le doux pays des Bibles et des pipes;
 Ses fils ressemblent à tes fils;
 Pars pour le doux pays de brume où les tulipes
 Ont pour petite reine un Lis!

Va vers cette blancheur dont le Nord s'illumine
 Et que Dieu regarde régner;
 Vieux Krüger, va retrouver la reine Wilhelmine,
 Et dis lui de t'accompagner.

Dis-lui: 'Petite reine aussi bonne que blanche.
 Je suis très vieux et je suis seul.'
 Elle se penchera sur toi comme se penche
 Une vierge sur un aïeul.

Alors tu poseras ta lourde et large paume
 Sur l'épaule de cette enfant,
 Et vous, vous irez de royaume en royaume,
 Couple que son rêve défend!

Et ce sera si noble et d'une telle ligne,
 Si déchirant et si charmant,
 Qu'Antigone, du fond de l'ombre, fera signe
 A Wilhelmine, doucement!

On croira tout d'un coup que tout se rapetisse
 Quand vous passerez tous les deux,
 Et vous vous en irez mendier la justice
 A travers le siècle hideux!

Les rois ne pourront pas vous refuser leur porte;
 Vous entrerez dans leurs palais.
 Elle, elle parlera Faible, elle sera forte
 Toi, ne dis rien: regarde-les.

Ne dis rien, cependant, ô Vieillard impassible,
 Qu'elle corrige avec sa voix
 Ce que ton seul regard aurait de trop terrible
 Pour la conscience des rois.

Je dis que ce sera de beauté surhumaine,
 Et je dis, lorsqu'elles verront,
 Passer le grand Vieillard et la petite Reine,
 Que les âmes se lèveront!

Je dis que l'ombre fuit quelquefois, lorsqu'émerge
 Un doux front providentiel;
 Je dis que la blancheur d'une robe de vierge
 Peut se communiquer au ciel!

Que ce tout petit doigt pourrait fermer les tombes,
 Effacer et pacifier,
 Et que ce fut toujours le rôle des colombes
 D'apporter le Brin d'olivier!

Mais si la Reine échoue — hélas! tout est possible! —
 Et si toi, vieillard malheureux,
 Tu ne rapportes rien que sur ta grosse Bible
 Une larme de ses yeux bleus!

Ayant sur ton chemin vu de trop laides choses,
 Aperçu trop de cœurs pourris.
 Si tu reviens avec des paupières plus closes,
 Des regards plus endoloris...

J'espère à ton retour, qu'après ce long martyre
 Tu déclineras les clameurs;
 Tu ne permettras pas que l'Europe s'en tire
 Avec quelques gerbes de fleurs!

Tu diras, en rendant aux fillettes, je pense,
 Les gros bouquets aux nœuds flambants;
 'Je n'étais pas venu demander à la France
 Des mots écrits sur des rubans.'

Je compte que ton poing fermera la fenêtre,
 Que si la foule crie en bas
 Pour s'amuser encore à te faire paraître,
 Krüger, tu ne paraîtras pas!

Tu diras: 'Maintenant il faut que je m'en aille.
 Je veux retraverser Paris.
 La nuit, tout seul à pied, en rasant la muraille,
 Sans musique, sans fleurs, sans cris.'

Tu diras: 'Laissez-moi Non. Plus de Cannebière!
 Assez de Gare de Lyon!
 Laissez-moi maintenant rentrer dans ma tanière,
 Seul et triste comme un lion!

Des derniers coups de feu l'écho des kopjes gronde,
 Le dernier long tom a tonné ...
 Nous nous sommes battus pour étonner le monde.
 C'est bien. Le monde est étonné'

La Vedette (Edmond Teulet)

Tours s'agitent dans l'Univers,
 Broyeurs de bleu, faiseurs de vers,
 Peintres au talent contestable,
 Hommes politiques de table,
 Et coëtera, et coëtera;
 C'est à qui seul décrochera
 Sans souci de la moindre dette,
 La vedette.

Les commerçants, les éditeurs,
 Les cyclistes et les acteurs
 Veulent faire même figure
 Et chacun se pose en augure,
 En Messie, en ce qu'on voudra ...
 C'est à qui seul décrochera.
 Sans souci de la moindre dette,
 La vedette.

Pourtant un brave homme paraît
 Qui, comme tant d'autres, pourrait
 S'enorgueillir pour peu de chose,
 Mais, seule, sa grandeur le pose
 Il passe, et les fronts découverts.
 De tous les coins de l'univers,
 S'inclinent devant, sans courbette,
 La vedette.

(c) Vorm en inhoud van die gedigte

Die lengte en uiterlike vorm verskil van gedig tot gedig. Daar is o.m. sonnette en ander liriese digvorms soos die ballade en die ode. Die herhaaldelike gebruik van 'n refrein beklemtoon ook telkens die musikale toon en singbaarheid van die gedig.

Hoewel die uiterlike vorm van die gedigte nie ooreenkom nie, sorg die her-

haling van sekere temas vir inhoudelike eenvormigheid. Die onderskeie temas is veral opvallend omdat verskillende digters dikwels dieselfde woorde en sinsnedes gebruik om dit te formuleer.

(d) Die oorheersende temas is

Lofspraak vir Paul Kruger

Lofspraak vir die Boere

Franse haat en minagting vir die Engelse

Franse solidariteit met Kruger en die Boere

Franse hoop gevestig op koningin Wilhelmina.

(i) Lofspraak vir Paul Kruger

Lofspraak vir Paul Kruger is uit die aard van die saak die belangrikste tema.

Sy dapperheid in die aangesig van soveel teestand word telkens besing.

Frémin (v. 17) sowel as Coppée (v. 3) praat van die "onstuitbare" ("indomptable")

("indomptable") oom Paul. Dallet (v. 11) verwys na sy "heroïse moed"

("courage héroïque") en Duvivier praat van Kruger as "absoluut onbevrees"

("sans souci du péril") (v. 7) en as iemand "besiel met onstuitbare dapper-

heid" ("âme au courage inexpugnable") (v. 9). Hy spreek die Boereleier

verder ook aan as 'n "onoorwonne oorwonneling" ("invincible vaincu") (v. 1).

Colonge beskryf Kruger as 'n persoon met "hemelse" of "sublieme" moed"

("courage sublime") (v. 1) en in vers 10 van dieselfde gedig word gepraat

van sy "trotse moed" ("courage si fier"). Net soos Frémin en Coppée

(v. 3) maak Colonge (v. 21) ook gebruik van "onstuitbaar" ("indomptable")

om Kruger te beskryf (v. 21). Die Boereleier word ook met 'n arend vergelyk:

"Dapper held wat (altyd) op 'n afstand bly. Wat homself verdedig en steeds imponerend bly soos 'n arend op die bo-punt van 'n rots!"

("Vaillant héros qu'on ne peut approcher, / Qui se défend et reste redoutable, / Ainsi que l'aigle au sommet d'un rocher!") (Colonge, vv. 22-24).

In die anonieme sonnet "Vae Victis" word hy as 'n "dapper grysaard"

("vaillant vieillard") (v. 3) beskryf, wat "onbevrees" ("sans crainte")

(v. 4) is.

Die godsdienstigheid en vroomheid van Kruger word ook pertinent genoem:

"Die Bybel is jou raadgewer en jou siel is 'n tempel" ("La Bible te conseille et ton âme est un temple") (Aicard, deel I, v. 5) en dieselfde skrywer praat ook van "jou taai geloof, soos dié van die apostels, laat ontwaak die

christendom by almal" ("ta rude foi, pareille à celle des apôtres,/ réveille en tous des cœurs chrétiens") (deel II, vv. 11,12).

Méér nog word telkens gesuggereer dat Kruger met h heilige of met Christus self vergelyk moet word. Hy word aan h martelaar gelyk gestel en daar word dikwels van die adjektief "sublime" gebruik gemaak om hom te beskryf, wat h hemelse of goddelike konnotasie het: Gouhyer (v. 2) praat byvoorbeeld van "die marteling wat u met trots verduur" ("vous dont le fier martyre") (v. 2) en in vers 19 van dieselfde gedig word gepraat van sy "voorhoof bekroon met dorings en sterre" ("votre front couronné d'épines et d'étoiles") wat die beeld van Christus aan die kruis suggereer. Eweneens skryf Carjat (vv. 26-29) "As jy strompelend jou swaar kruis moet dra sonder om ooit die goeie Sireër teë te kom, As jy net soos die blonde man van Nasaret die bitter beker moet leeg drink..."

("S'il te faut, chancelant, porter ta lourde croix / Sans rencontrer jamais le bon Cyrénéen,/ Si tu devais, pareil au blond Nazaréen,/ Epuiser jusqu' au fond la coupe d'amertume") (vv. 26-29).

Dieselfde gedagte word in die gedig van Noel uitgedruk met "Waardig en met heiligheid neem jy jou kruis op" ("Dignement, saintement tu gravis ton calvaire) (v. 12), en ook deur Aicard: "Het Jesus jou dan nie deur sy voorbeeld geleer dat hoe nader h mens aan God leef, as heilige of held, hoe gouer sal hy blootgestel word aan beledigings en folteraars, en dat martelaarskap sy enigste oorwinning sal wees nie?"

("Ton Jésus ne t'a pas appris, par son exemple,/ Que plus un homme est près de Dieu, saint ou héros / Plus vite il connaîtra l'insulte et les bourreaux,/ Et qu'il n'aura qu'un seul triomphe: le martyre?") (vv. 6-9).

Volgens Lesueur is "die lyding wat jou in ballingskap plaas heilig" ("La douleur qui t'exile est sainte") (vv. 1,2); Briollet noem Kruger "onsterflik" ("immortel") (v. 31) en Bréal (vv. 7,8) skryf:

"Met die Bybel in sy regterhand wys hy (aan u) met sy ander hand, sy sy wat met die swaard deurboor is"

("La Bible en sa main droite et vous montrant de l'autre/ son flanc par le fer abîmé").

Kruger se reis na Europa word ook met h heilige pelgrimstog vergelyk.

"Eerbare pelgrim" ("Auguste pèlerin") skryf Duvivier (v. 7), en "... hy het h heilige pelgrimstog voltooi" ("... accomplissait un saint pèlerinage") (Bréal, v. 17). Ook in Carjat word die verlyking getref: "U volk het vertrou in u, o sublime pelgrim, bewonderenswaardige grysaard wat deur die wêreld beskou word as h hemelse held, u is die mooiste tempel waardig wat not ooit deur h besielde kunstenaar opgedroom is. Klim u hoë Kruisberg

soos 'n heilige Christus!"

"Sublime pèlerin en qui ton peuple croit, / Admirable vieillard que l'univers contemple / Comme un héros divin, digne du plus beau temple / Qu'ait jamais pu rêver un artiste inspiré. / Gravis ton long Calvaire ainsi qu'un Christ sacré!" (vv. 14-18).

Verder praat Duvivier van Kruger as 'n "sublieme held" ("héros sublime") (v. 1) en "n bo-menslike grysaard" ("un vieillard surhumain") (v. 16). Ook Copée skryf "Neem daarvan kennis dat jou saak vir ons heilig is" (v. 30) en hy beskryf Kruger as "heilig weens sy smart" (v. 4).

Kruger se waardigheid en algehele eerbaarheid word ook benadruk, soos blyk uit die volgende aanhalings: "Edel beskermer van geliefde vryhede" ("Noble défenseur des libertés aimées") (Dallet, v. 5); "vermaarde grysaard" ("illustre vieillard") (Dallet, v. 42); en beskermer van Reg en Vryheid ("défenseur du Droit et de la Liberté") (Dallet, v. 46). Kruger word onder meer beskryf as 'n "sublieme en waardige grysaard" ("sublime et digne vieillard") (Hayard, v. 24); die "eerbare leier van 'n heldevolk" ("Auguste chef d'un peuple de héros") (Lesueur, v. 2) wat "altyd met trots sy kop omhoog hou" ("toujours portant fière et hautement la mine") (Berthold, v. 11). Daar word ook gepraat van sy "edel" ("noble") voorkoms (byvoorbeeld in Gouhyer, v. 6 en Noel, v. 1), sy "wonderbaarlike taktvolheid" ("tact exquis") (Carjat v. 6) en sy "bedaarde grootsheid" ("grandeur sereine") (Carjat, v. 6).

Met sy stoïsynse houding (Botrel, v. 5 en Coppée, v. 3) dwing Kruger respek af en word hy ook dikwels met 'n leeu vergelyk, wat in die gedigte van Duvivier en Galimafré sy waardigheid en soewereiniteit as Boereleier beklemtoon: Duvivier praat van die "bejaarde leeu van Afrika" ("vieux lion d'Afrique") (v. 26), en Galimafré van die "leeu van Oranje" ("lion d'Orange") (v. 11). Volgens Rostand (v. 112) is die president "eensaam en hartseer soos 'n leeu" ("seul et triste comme un lion") en ook Botrel (vv. 3,4) gebruik dieselfde beeld: "Soos 'n arme verwonde leeu versteek hy trots sy lyding" ("cachant fièrement sa souffrance / comme un pauvre lion blessée").

(ii) Lofspraak vir die Boere

In aansluiting by die bespreking van gedigte wat lofspraak tot die Boere as hooftema het (kyk 10.2.3) word die gedigte ter ere van Paul Kruger wat tans onder bespreking is, ook gekenmerk deur verwysings na dapperheid en deugsameheid van die president se volk. Die Boere word dus hier meestal in direkte verband met Paul Kruger beskryf. Dallet (vv. 1-3) skryf byvoorbeeld: "Wees gegroet! verteenwoordiger van 'n grootmoedige volk wat veg om hulle land en

hulle geloof te red, en wat selfs hulle vyande se bewondering afdwing..." ("Salut! représentant d'un peuple magnanime / Qui combat pour sauver et son sol et sa foi, / Et de ses ennemis même force l'estime") (vv. 1-3).

Ook Briollet (vv. 21-24) skryf: "Aangevoer deur hierdie heroïese leier het hulle een man teen 'n duisend geveg om die vryheid van hulle klein Republiek te behou."

("Un contre mille ils ont lutté / guidés par ce chef héroïque / pour conserver la liberté / de leur petite République").

Hayard (v. 8) beskou Kruger eweneens in die lig van sy "glorieryke volk" ("nation glorieuse"), en beklemtoon die feit dat Kruger se dapper volk met deursettingsvermoë die geveg voortsit terwyl hulle leier in Europa om hulp kom aanklop (vv. 43, 44) ("avec persévérance ses braves se battent là-bas"). Hy voeg ook by: "Moenie vrees vir hulle (sy volk) nie, want hulle is onversoenbaar ("Pour eux ne crains rien / car ils sont d'airain") (vv. 45, 46).

Die Boererepubliek word vergelyk met 'n gesëende kind waarvan Kruger die eerste wankelende treë lei ("Sa République, enfant bénie / dont il guida les pas tremblants") (Botrel, vv. 9,10). Hoewel die Boere deur die Engelse verslaan word, word hulle nogtans begroet met "Eer aan die oorwonneling!" ("Gloira aux Vaincus!") (Botrel, vv. 32, 33), en word hulle telkens in 'n heroïese lig gestel. In "Hommage au Président Kruger" noem Réty (v. 8) hulle "kampvegters vir die mensdom" ("Champions de l'Humanité") (v. 8) en word hulle onder meer beskryf as 'n "trotse volk wat nog steeds veg en nie omgee om te ly nie" ("Ce peuple fier / qui lutte encore, méprisant la souffrance") (Maudelone, vv. 2,3) en as 'n "heroïese en edel volk met 'n siel van staal" ("Peuple héros, noble, à l'âme de fer) (Maudelone, v. 4).

Net soos in die geval van Kruger het die verering van die Boere as volk soms Bybelse konnotasies. Duvivier (vv. 19-21) skryf byvoorbeeld: "Glorie kom julle almal toe, o helde wat 'n ideaal verwesenlik, o veeherders wat hemelse take tot uitvoering bring!" ("Gloire à vous tous, héros / conquérants d'ideal, ô pasteurs de troupeaux / artisans de sublimes tâches!") .

(iii) Franse haat en minagting vir die Engelse

Hoewel 'n hele groep gedigte uitsluitlik gewy is aan Franse haatdraendheid teenoor die Engelse (kyk 10.2.4), word dit ook as 'n tema onderskei in die groep gedigte waarin Kruger die hoofonderwerp van bespreking is.

Die Britse beleid van Imperialisme sowel as die rol wat die ontdekking van goud in die oorlog gespeel het, word deur die Franse veroordeel. Die

imperialiste word beskryf as "Die Engelse, met hulle verharde harte en hulle brein van goud" ("Les Anglais, au cœur dur, à la cervelle d'or") (Bayol, v. 16), en Frémin (vv. 46-48) praat van hulle onaardse gesmag na goud wat die wêreld met die mensdom se bloed bedek het" ("Trop de l'or votre soif immonde / a du sang de l'humanité / couvert ce monde") (vv. 46-48).

Die laaste twee strofes van Botrel (vv. 41-48) se gedig is ook insiggewend van die mate waarin Franse haatdraendheid teenoor Engeland deur die Anglo-Boereoorlog aangevuur is: "Die Geskiedenis hou julle dop en tel saggies die aantal gesneuweldes: Oppas!, O, pas goed op! Die beker is tot by die rand vol ... Die trane van 'n ou man wat ween oor die korte duur van (sy volk se) vryheid, is al wat werklik nodig is om dit nou te laat oorloop" ("L'Histoire est là qui vous régarde / Et compte, à voix basse, les morts / Prenez garde, oh! prenez bien garde! / La coupe est pleine jusqu'aux bords...") (vv. 41-48).

Die Britse mag word ook herhaaldelik aan 'n roofdier gelykgestel. Botrel (v. 22) praat van "die luiperd, dronk van (sy eie) hoogmoed" ("le léopard ivre d'orgueil") en Aicard (deel I, v. 63) van "die Britse luiperd" ("le léopard anglais") wat die Boere se plek in die son wil hê. Antonin (v. 39) beskryf die Engelse as "roofsugtige aasvoëls ("vautours rapaces"), 'n beeld wat weer deur Dallet (v. 38) herhaal word. Ook Gouhyer (v. 13) verwys na die Engelse as die aasvoël wat toegelaat is om sy gemene greep (met bloed) te kleur. ("le vautour a pu rougir sa serre immonde").

Soms word die kwaaddoeners by naam genoem: "Robert, 'die Lord' laat vrouens doodskiet en plase ... met hulle inwoners afbrand. En as 'n kind uit die vlamme wil ontsnap stoot 'n gemene soldaat hom terug in die massagraf" ("Robert, 'le Lord', fait fusiller les femmes / incendier les fermes ... les fermiers / et, si l'enfant veut éviter les flammes, / un vil soudard le repousse au charnier") (Maudelone, vv. 21-24). Ook Chamberlain word uitgesonder: "... Chamberlain, die siniese bandiet wie se vervloekte naam al reeds deur die geskiedenis onteer is" ("... Chamberlain, le cynique bandit / dont l'histoire a déjà flétri le nom maudit") (Carjat, vv. 21, 22). Die Britse koningshuis spring ook nie vry nie, soos weerspieël word in Frémin (vv. 1-3) se gedig: "Kyk na jou koningin, o trotse Engeland, wat Kruger daar anderkant onder sy arm vashou en 'n pak slae gee, vir almal om te aanskou" ("Vois ta Reine, ô fière Angleterre, / que sous l'aisselle ayant là-bas, / Krüger fesse, aux yeux de la Terre.").

(iv) Franse solidariteit met Kruger en die Boere

Op grond van die Boere se stryd teen Engeland, tradisionele vyand van Frankryk, is Franse solidariteit met die Boereszaak vanselfsprekend. Die Franse verbeelding is egter ook ongetwyfeld aangegryp deur Paul Kruger se indrukwekkende en ongewone voorkoms sowel as die byna legendariese vertellings wat om sy persoon ontstaan het (kyk byvoorbeeld 9.1.8). Hulle gevoel van solidariteit met hom en sy saak vorm dan ook 'n prominente tema in die groep gedigte wat aan die Boereleier opgedra is, en word onomwonde soos volg gestel:

Dallet (vv. 5-8) spreek Kruger aan as : "edel beskermer van geliefde vryheid wat altyd deur ons Franse harte vertoetel sal word, haas jou na ons toe, (ons wat) onderdrukte volke ondersteun"

("noble défenseur des libertés aimées / que nos cœurs de Français sauront toujours chérir, / chez nous, qui soutenons les nations opprimées, / hâte-t-toi d'atterir"). Hy (vv. 9-12) gaan voort met: "Wees verseker om hier hartlik verwelkom te word deur 'n regverdige en eerbare volk wat jou vriend is, en wat jou heroïese dapperheid teen die invaller kan waardeer"

("Bien sûr d'y reconstruire cet accueil sympathique / d'un peuple ami, rempli de justice et d'honneur, / qui sut apprécier ton courage héroïque / contre l'envahisseur").

Gouhyer (v. 1) nooi Kruger uit om die gas te wees van "die kinders van Frankryk" ("les fils de France") en heet hom welkom op Franse bodem (v. 23), soos Antonin (vv. 1-4) dit ook doen: "Hier op die drumpel van Frankryk (...) wees getroos in jou lyding, jy is welkom hier!" ("Au seuil de la France, / Krüger, grand vaincu, / calme ta souffrance, / sois le bienvenu!").

Frankryk is aangegryp, skryf hy (v. 23) deur die Boereszaak en in "Vive Krüger" skryf Réty (vv. 33-35): "Ons land juig jou toe en bedek die hoofde van jou krygers met lourierkranse" ("Notre pays t'acclame / et couvre de lauriers / le front de tes guerriers").

In die gedig van Colonge (v. 11) word Kruger in die naam van Frankryk gegroet, daar word gepraat van Kruger se "Franse broers" ("tes frères de France") (v. 15) en voorts gesê: "Ons land eer jou dapperheid en wil jou as een van haar kinders verwelkom" ("Notre pays honorant ta vaillance, / veut t'accueillir comme un de ses enfants") (vv. 13, 14).

Die Franse word deur Galimafré (vv. 17-20) aan hulle plig herinner: "Broeders, ons moet sonder versuim in elkeen van ons huise Kruger verheerlik en die volke wat deur John Bull uitgewis word, bejammer" ("Pour nous, frangins, sans nul délais, / il nous faut, dans chaque chaumine, / Fêter Krüger et plaindre

Ook Briollet (vv. 5-8) beklemtoon die Franse solidariteit: "Hy (Kruger) weet dat ons grote land heelhartiglik sy pyn met hom deel, sý tiranne is (ook) ons vyande en ons is ewe hatig teenoor hulle" ("Il sait que notre grand pays / de tout cœur partage sa peine, / ses tyrans sont nos ennemis / et nous avons la même haine") (vv. 5-8). Kruger word ook aangespreek as: "hierdie held en vriend van Frankryk" ("ce héros ami de la France") (Briollet, v. 40).

Die emosionele wyse waarop baie Franse by die Boeresak betrokke geraak het, word raak uitgedruk deur Rostand (vv. 1-4). Sy eerste "ontmoeting" met Kruger word soos volg beskryf: "O, toe jy in my geboortedorp aan wal gestap het, oorwonneling wat ons as oorwinnaar ontvang, was dit asof jy, Grysaard — en ek verbleek by die gedagte —, (toe ook) my hart betree het" ("Oh! quand tu débarquas dans ma ville natale / Vaincu qu'on reçoit en vainqueur, / il me sembla, Vieillard, et je devins tout pâle, / que tu débarquais dans mon cœur!") (vv. 1-4).

(v) Franse hoop gevestig op koningin Wilhelmina

Die gedagtes wat deur die Franse digters vasgelê word, is verteenwoordigend van die algemene gevoel van die man in die straat. Hoewel die Franse regering nie onsimpatiek teenoor Kruger was nie, kon hulle om politieke redes nie bekostig om hulle by die stryd tussen Boer en Brit in te meng nie. Om hierdie rede het die Franse gehoop dat koningin Wilhelmina haar oor Kruger en sy lot sal ontferm. Hoewel dit as 'n tema minder gewig dra as die ander, verdien dit nogtans hier melding.

Dit is opvallend dat, net soos in die geval van Kruger en die Boeresak, die koningin se rol metafisiese implikasies verkry. Duvivier (vv. 52-54) gee Kruger byvoorbeeld só raad: "Neem jou smart na die blou-oog kind, die maagd met 'n goddelike hart wat die stem van God erken in die publiek se mening oor die saak" ("Porte ta douleur vers l'enfant à l'œil bleu / la vierge au cœur divin pour qui la voix de Dieu / parle dans la voix populaire").

Ook Rostand (vv. 45-48) skryf: "Wend jou na die wit (lig) wat die Noorde illumineer en wat onder toesig van God (daar) regeer; bejaarde Kruger, gaan na koningin Wilhelmina en vra haar om jou te vergesel" ("Va vers cette blancheur dont le Nord s'illumine / et que Dieu regarde régner / vieux Krüger, va retrouver la reine Wilhelmine, / et dis lui de t'accompagner") Hy raai Kruger aan om hand aan hand met die "jong koningin" (v. 49) by die konings en leiers van Europa om hulp te gaan aanklop, want hy glo dat "die witheid van (haar) maagdeklee die hemel se guns sal wen" ("la blancheur d'une robe de vierge / peut se communiquer au ciel") (vv. 79, 80). Hy gaan voort deur

te sê dat sy moontlik die verlede sal kan uitwis en vrede bewerkstellig (vv. 81, 82) en vergelyk haar met die Bybelse duif wat die olyfboomtakkie aanbring (vv. 83, 84).

Nog enkele voorbeelde van Franse hoop gevestig op koningin Wilhelmina is waar Kruger aangeraai word om die wit hand van die "jong koningin" te soen, "wat dit miskien sal waag om in haar koninklike hoedanigheid vir jou op te tree" ("qui, peut-être, osera parler en souveraine") (Carjat, vv. 23,24). Ook Hayard (vv. 47-52) skryf: "Ten spyte van haar dreigende ondergang sal koningin Wilhelmina, met haar grootse siel in 'n kinderhart, jou met waardigheid ontvang. Hoe eerbaar is sy nie, sy is onbevrees" ("Bientôt la reine Wilhelmine, / grande âme dans un cœur d'enfant, / bravant les menaces de ruine / va le recevoir dignement; / comme elle a du cœur / elle n'a pas peur.").

10.2.2 Gedigte ter ere van De Villebois-Mareuil

Ná die dood van die Franse Boeregeneraal De Villebois-Mareuil (kyk 8.0.0) in April 1900, het 'n hele aantal gedigte wat hom vereer in Frankryk die lig gesien (Deschamps, 1901: 704). Omdat hierdie gedigte egter minder is as byvoorbeeld dié wat aan Kruger of die Boere opgedra is, behels die hieropvolgende steekproef net vier gedigte of uittreksels van gedigte.

(a) Vertaling van uittreksels as verteenwoordigende voorbeelde

Om die inhoud van die steekproef toe te lig, gee ek die volgende gedigte, gevolg deur 'n vertaling van die geheel of uittreksels daarvan.

(i) A Villebois-Mareuil (A. Bentz)

Oui, toujours, les Grands Morts qui vivent dans l'histoire,
Ont taillé leur linceul dans les draps de la gloire.
Pour Villebois-Mareuil, dans son sanglant tombeau
Le Mort change déjà son suaire en drapeau.

C'est celui des Boërs, aux couleurs de la France:
Le blanc du souvenir, le bleu de l'espérance,
Et le rouge qui semble apporter des combats
L'emblème de l'honneur dans le sang des soldats.

Mais du sang de Mareuil, la rosée est féconde.
Par lui, France, ton nom reparaît sur le monde.
On dit que par delà les vastes Océans,
Un Franc renouvela la lutte des Géants.

On dit que les Boërs, au feu de sa grande âme,
De leur patriotisme ont vu double la flamme
Et, grâce à ce soldat, s'unissent dans les airs
Les couleurs de la France et les drapeaux Boërs.

Noble représentant des fières Républiques
 Qui gardent de Mareuil les sanglantes reliques
 Est-ce un rayon de gloire, est-ce un frisson de deuil
 Qui passe, sur leurs monts, au seul nom de Mareuil?

S'il a voulu dormi dans la Terre opprimée
 Pour la défendre encor avec sa renommée.
 N'est-ce pas que, brisant la pierre du tombeau,
 La mort vient de changer ce suaire en drapeau?

Vous qui vites Mareuil, à la fleur de son âge,
 Vous qui l'avez aimé quand il était enfant;
 Avait-il, sur son front, comme un lointain présage,
 Qu'un grand nom, par sa mort, renaîtrait triomphant?

Et quand, soldat blessé, les maux de la Patrie
 Augmentaient sa douleur. Et quand, l'âme meurtrie
 Par la mort d'une épouse, il laissa, désolé,
 Son épée et son cœur, au foyer multilé ...

Comme un aigle blessé ne luttant que d'une aile
 Puise encore au soleil l'éclair de sa prunelle
 Ainsi qu'un vieux lion se couche aux rocs déserts
 Pour retremper sa force au souffle ardent des airs;

Quand il vit se lever, aux Terres africaines
 L'Etoile des Boërs qui refusaient des chaînes.
 A ce souffle d'honneur, et sous l'astre brillant,
 Vites-vous battre encor le cœur de ce vaillant?

Pour moi, bien que mon front se penche vers la Terre.
 Quand j'ai déjà versé tous les pleurs de mes yeux;
 Mareuil du Périgord, vers toi, Grez-en-Bouère
 M'envoie, et te salue, au nom de ses aïeux.

Je disais: Envoyez la blanche théorie
 Des Vierges de Mareuil dont la voix chante et prie,
 Qui, naguère, unissaient leur front plein de candeur
 Au front le l'orpheline, en la nommant leur sœur;

Ou l'un de ces soldats, son image vivante,
 Qui l'ayant vu jadis, l'acclamant aujourd'hui
 Peut-être au Pont de Blois se trouvait avec lui.
 Il pourra le louer d'une voix plus savante.

Moi, triste et vieux, j'ai vu, déjà, crouler deux tours
 Du château des Mareuils. —

— Leur nom reste toujours ...

Il est plus grand Et même il faut que tu t'inclines
 Grez a le Transvaal, si nous avons Bouvines!
 Va donc; car presque seul, dans ce siècle trop neuf,
 Tu connus des vieillards d'avant quatre-vingt-neuf.

As-tu donc oublié les récits de victoire.
 Que ton père gravait dans ta jeune mémoire?
 Aussi bien qu'un soldat, qu'une vierge et ses fleurs,
 Tu peux parler Triomphe ou plaindre les malheurs.
 Va prendre à ton foyer la croix de Saint-Hélène
 Où ton Père voyait la gloire et la douceur
 Que l'Empereur forgea des maillons de sa chaîne
 En coulant dans le Bronze un morceau de son cœur.
 Prends la croix qui du plomb fait braver les morçures
 Et fait cicatriser plus vite les blessures.

Pour voir l'ancienne gloire à la jeune s'unir —
Ainsi qu'un vieux guerrier, sauvé de la mitraille,
Suspend, près de l'autel, son fer à la muraille —
Porte-les, au foyer du mort, pour les bénir.

Et puis va consoler et sa mère et sa fille;
Plains ses frères. Mareuil est de notre famille.
Nos pères l'ont prouvé, car leur sang généreux
Bouvines l'a mêlé dans le sang de ces preux.

Et son frère m'a dit: 'Quand or combat de sorte
Qu'on tombe pour un peuple et pour la Liberté;
Puisque l'on doit mourir ... Mourir jeune qu'importe?
On a semé l'honneur pour la Postérité.'

Et sa fille m'a dit: 'Cette mort est si grande
Que je ne puis pleurer.
De mes pleurs contenus, je veux garder l'offrande
Pour la tombe où mon Père a voulu demeurer.'

Moi, j'ai pris dans ma main la main de l'orpheline.
D'avance, nous avons visité le colline
Où son père est tombé

Et nous avons versé les pleurs et la prière
Sur tous les morts couchés dans la même poussière.
Et qui, le même jour, avaient là succombé.
Et nous n'avons trouvé que des larmes amères.
Au fond de notre cœur, en pensant à leurs mères;

Et nous n'avons trouvé, pour le mort ennemi,
Que de tristes pensées,
Songeant aux fiancées,
Qui trop longtemps, en vain, attendront leur ami.

Et je voyais le front de la vierge éplorée
S'appuyer sur le bord de la tombe sacrée;
Et puis le relevant, elle tournait les yeux
Vers le ciel, où semblaient s'adresser ses adieux.

Et les femmes Boërs, la voyant triste et pâle
Passer, le front courbé, dans les champs dépeuplés
Venaient mettre un baiser sur sa main virginale,
Oubliant, pour le sien, leurs morts amoncelés.

Et tous les commandos allant vers les batailles,
Lui criaient en chantant l'hymne des repréailles:
'Ne pleure plus ainsi, fille de l'étranger;
Car nos morts et le tien, nous allons les venger.:

Alors, nous avons vu les grandes chevauchées:
Les moissons de guerriers par la foudre fauchées;
Sur leurs rudes chevaux courir les grands Burghers
Et la lutte sublime étonnant l'univers.

Et c'est encore Mareuil que le Boër acclame.
C'est lui qui sut montrer au peuple des héros
Comment la dynamite, en un seul jet de flamme,
Crève les ponts de fer et leur brise les os.

Et les wagons bondés, vidant la métropole
De poudre et de canons, d'hommes et de chevaux,
Gisent le ventre en l'air, enfonçant leur épaule
Dans les débris sanglants de ces combats nouveaux.

La Terre des lions dévore les corbeaux.

Mais on entend toujours, des plaintes lamentables,
 On avait dit: les morts jeunes sont les élus;
 Mais les mères pleuraient, Rachels inconsolables,
 Elles pleuraient toujours, car leurs fils n'étaient plus.

Et leurs voix apportaient vers l'Europe inféconde;
 — Où les Puissants, hélas! ont reçu les deniers; —
 Cet appel que Marœuil entendit des premiers,
 Ce long gémissement qui passe sur le Monde.

Hélas! il est des deuils qu'on ne peut consoler.
 Il est, il est des pleurs qu'il faut laisser couler.

Plus près de nous, s'entend cette ardente prière:
 'Si j'avais pu du moins te fermer la paupière
 Et sentir de ton cœur le dernier battement,
 O mon fils bien-aimé dans mon écrasement.

'Si je pouvais du moins reprendre à cette terre,
 Les restes de l'enfant que mes flancs ont porté,
 Pour pouvoir les placer près de ceux de son Père;
 Et pour pouvoir, bientôt, m'étendre à leur côté.

'Malgré mes yeux troublés par les larmes brûlantes
 Qui les ont presque usés;
 Je pourrais rassembler de mes deux mains tremblantes
 Tes pauvres os épars au sépulcre brisé.

'Mais je n'ai pas besoin du reste déplorable
 Par l'implacable mort dans le tombeau laissé
 Pour pouvoir retrouver ton image adorable,
 O mon jeune fils mort, dans mon vieux cœur blessé.

'Ta vie a fui. Ton corps est détruit. L'Âme reste,
 Elle me parle encor avec le souvenir;
 Elle me parle encor avec l'espoir céleste
 De notre immortel avenir.'

Et, bien qu'ayant au flanc cette douleur fatale,
 Que le temps paraît assoupir,
 Mais qui renaît sans cesse et sans cesse s'exhale
 De la poitrine humaine en un profond soupir

Je sais qu'il est pour l'âme après la dernière heure,
 Quand le corps est frappé
 Une aurore nouvelle où la vie est meilleure
 Où l'on n'est plus trompé.

Qui, Mère --- lui répond comme une voix lointaine
 Qui passe dans un souffle et que j'entends à peine.
 Qui, Mère, tu dis vrai: Celui qui se dévoue
 Le martyr pour son Dieu, le soldat pour l'honneur.
 L'Etre aimé dont la mort prend tout notre bonheur
 Ne vont pas au tombeau pour y former la boue.

— Et toi, frère inconnu, dont on entend la voix
 Ici, pour la première et la dernière fois,
 Merci d'avoir compris et ma fille et mon frère
 Et d'avoir essuyé les larmes de ma Mère.
 Merci d'avoir, par moi, fait flotter dans les airs
 Les couleurs de la France au drapeau de Boërs.
 Merci surtout d'avoir rappelé cette aurore
 Où tu trouves les morts que tu fais vivre encore.
 Va contraignant la mort à leur laisser l'espoir,
 Dis à tous les aimés qu'ils pourront se revoir.

Il se tait; l'espérance a brillé sur nos têtes.
 Les fêtes des Héros sont les plus belles fêtes.
 Résonnez, maintenant, fanfares des clairons,
 Nous savons, ô Grands Morts, que nous nous reverrons.
 De Villebois-Mareuil nous a montré le phare.
 Ici-bas, de l'honneur, du bonheur dans le cieux,
 Sonnez donc, ô clairons, sonnez votre fanfare.
 Je veux finir aussi par un chant plus joyeux.
 Toi, que j'ai fait pleurer, Mareuil, sèche tes yeux;
 Car je vois s'ajouter, à ta noble couronne,
 Grâce au dernier fleuron que le Seigneur te donne
 Sept cents ans de lignée, à sept cents ans d'aïeux.

Uit: "Opedra aan De Villebois-Mareuil

"Daar word vertel dat die Boere se patriotisme verdubbel het by die lig van (De Villebois-Mareuil se) grootse siel, en dat dit aan hom te danke is dat die Franse driekleur in die vlae van die Boere weerspieël word" (vv. 13-16).

Die digter het saam met Simone de Villebois-Mareuil die toneel van haar vader se dood besoek. Hy skryf:

"En die Boerevroue wat haar (Simone) hartseer en bleek met 'n geboë hoof in die ontvolkte veld sien verbygaan het, het haar rein hand kom soen en ter wille van háár hartseer hul eie massa dooies vergeet" (vv. 102-105).

"En al die kommando's op pad na die slagveld roep uit na haar terwyl hulle hulle lied van vergelding sing. Moenie so ween nie, o dogter van die vreemdeling, want ons gaan (nou) sy dood en dié van ons eie mense wreek" (vv. 106-109).

"Toe het ons groot kavalkades sien verbygaan: Die krygers se oeste is deur vuur vernietig; die groot Burgers wie se sublieme stryd die wêreld verstorm, het verbygejaag op hulle woeste perde" (vv. 110-113).

"En dit is nog steeds Mareuil wat deur die Boere toegejuig word. Dit is hy wat aan hierdie heldewolk kon wys hoe dat dinamiet, met 'n enkele ontploffing, staalbrûe sowel as bene kan breek" (vv. 114-117).

(ii) A Mademoiselle Simone de Villebois-Mareuil (A. Bentz)

De Villebois-Mareuil, parle encore, ô poète;
 La poésie a droit de couronner la fête.
 Quand de saintes douleurs son chant vient s'enivrer,
 Et fait naître, en nos coeurs, le bonheur de pleurer.

Villebois fut de ceux, Seigneur, que la prière
 Conduit, le front penché, dans le parvis sacré,
 Et dans le temps fécond de sa noble carrière,
 Par l'exemple du Christ, son coeur fut inspiré.

Un deuil l'avait frappé d'une large blessure:
 Dans son foyer éteint, il laissa son armure...

Mais il ne put aimer cet énervant repos,
 Et, du cri des martyrs son oreille frappée,
 Pour aider un grand peuple, il reprit son épée:
 L'ivresse de la mort s'emparait du héros.

Et maintenant, il dort sur la terre africaine;
 Et, par sa mort grandi,
 Des plaines de Boshof jusqu'à la mer lointaine,
 Son nom a resplendi.

Simone, si la mort de ton père est si grande
 Que tu veux ne pas la pleurer,
 Refoulant de tes pleurs la filiale offrande,
 Tu nous montres comment nous devons l'honorer.

Les vierges de Mareuil se regardent entre elles.
 Admirant un tel sentiment,
 Puis, s'avancent vers toi, comme des soeurs nouvelles,
 Pour embrasser ton front charmant.
 Nous serons avec toi dans le champs de l'Afrique,
 Quand le dernier soldat d'un peuple stoïque
 Sera tombé mourant sur ces bords opprimés;
 Quand près de ton tuteur, à la fin de la guerre,
 Tu viendras visiter la tombe de ton père
 Et parcourir ces lieux si grands ... mais décimés.

Prends dans tes bras unis de la terre de France,
 (Jadis elle apportait l'espoir la délivrance),
 Prends des fleurs du vallon et de petits drapeaux
 Aux trois couleurs, pour mettre en la commune fosse,
 Prends le bouquet séché des Highlanders d'Ecosse
 Pour le donner aux morts français dans leurs caveaux;
 Et ces morts inconnus que ta visite apaise,
 Oubliés dans leur tombe, y tressailleront d'aise.

.....
 Approche, maintenant, de la tombe sacrée;
 Dis le cri de ton âme à cette ombre adorée,
 Simone, et que ton cœur, qui garda ses douleurs,
 Verse enfin le Trésor réservé de tes pleurs.
 Je sais que chez Mareuil, qui naquit sous les armes,
 L'homme donne son sang, et la femme ses larmes,
 Verse donc là ce pleur si longtemps refoulé,
 Sur l'endroit où le sang de ton père a coulé.
 Mets-toi plus près encore de cette tête chère;
 Murmure ces seuls mots' 'O mon père, mon père! ...
 Pourquoi donc me quitter pour venir tomber là,
 Moi, ton unique enfant, et sans mère déjà...'
 Prie et pleure longtemps, et si ta plainte cesse,
 Tes soupirs pour le mort sont comme une caresse.
 Sans doute il les entend, comme il entend ta voix;
 Car tes ardents sanglots, tes larmes, ta prière
 Du granit attendri vont pénétrer la pierre,
 Et, pour revoir l'aimé pour la dernière fois,
 Qui n'a pas demandé que le sépulcre avare
 S'entrouvrit, tout à coup, pour un nouveau Lazare?

Mais au tombeau voisin qui donc a remué?
 C'est William! ... Il criait au soldat de se rendre.
 Déjà ses fortes mains s'avançaient pour le prendre;
 Et, pour pouvoir mourir, ton père l'a tué.
 Ils dorment maintenant sous des pierres égales,
 Par l'implacable mort également fauchés.

Leurs deux corps troués par des balles

Sur cet autre tombeau, tes mains douces et pâles
 Pourront mettre une fleur. Tes larmes virginales,
 Tu les y répandras, s'il en reste en tes yeux.
 Remplace, pour ce mort la plainte de sa mère.
 Tu feras tressaillir et l'âme de ton père
 Et celle des aïeux.

Et peut-être en voyant l'orpheline française
 Prier sur ce tombeau

S'unissant avec toi, quelque autre vierge anglaise
 Dira: 'Mourir fut grand; mais pleurer là, c'est beau!'

Puis, reviens vers la France, en cueillant par les plaines,
 Quelques roses des champs dont les ronces sont pleines,
 Surtout prends du gazon sur les tombes éclos,
 La mousse, manteau vert des funèbres enclos,
 Quelque brique noircie, un morceau de ces tombes,
 Dont les débris fumants ouvrirent tant de tombes;
 Prends quelque arme rompue aux mains des fiers soldats;
 Mets en bouquet ces fleurs, en faisceau ces éclats;
 Porte d'abord ceux-ci saignants de leurs blessures
 Près des os conservés de nos vieilles armures:
 Lances, glaives brisés, écus, casques ouverts,
 D'une couleur de sang par la rouille couverts,
 Vieux fers, dont quelques-uns, peut-être, ont vu Bouvines
 Puis ta grand'mère et toi, comme deux orphelines,
 Pour son fils, pour ta mère, et sous leurs deux portraits,
 Près du lit nuptial, suspendez les bouquets.

Quand tu passais là-bas, sur la terre déserte,
 N'as-tu pas remarqué, par la muraille ouverte,
 Dans la ferme brûlée, au foyer désolé,
 Quelques femmes boërs portant à leurs mamelles
 Les seuls mâles vivants de ce lieu dépeuplé?
 En te voyant passer, elles disaient entre elles:
 'Qui vient chez nous pleurer le mort qui dort là-bas?
 'Ah! s'il était vivant! ...' Mais la peur les fait taire,
 Quoiqu'elles parlent bas.

Et les foyers éteints garderont ce mystère.

Mais plus tard, quand viendront pour les combats nouveaux,
 Dans les frissons grandis les fils des femmes seules,
 Ils se rappelleront les récits des aïeules,
 La vierge visitant les morts dans leurs caveaux
 Et, dans les sombres nuits, la veille des batailles,
 Quand la mort fauve est là, prête à les dévorer,
 Ils croiront voir venir, au vent des funérailles,
 Cette vierge qui passe, et qu'on entend pleurer.

Tu vas me demander pourquoi ces hécatombes,
 Hélas! le monde entier a de pareilles tombes:
 Poussière de la terre, et d'elle sorti nu,
 L'être humain y retombe, à jamais inconnu
 Pourquoi donc te pleurer, poussière de poussière?

C'est que tu fus la forme et le moule matière
 De l'être qu'on aimait.

C'est qu'on pleure avec toi l'âme qui t'animait ...
 Versons donc, au tombeau, l'amour et la souffrance
 Mais nous, qui connaissons le Christ ressuscité,
 Nous garderons au cœur la divine espérance;
 Car les morts ont leur âme et l'immortalité.

Uit: "Opedra aan mejuffrou Simone de Villebois-Mareuil

"En nou rus hy op Afrikaanse bodem; en verhewe deur sy dood blink sy naam vanaf Boshof se vlaktes tot by die verre oseaan. Simone, as die dood van jou vader so groots is dat jy nie trane daarvoor wil stort nie, en deur jou trane te onderdruk só jou dogterlike offerhande bring, wys jy ons hoe ons hom behoort te vereer" (vv. 15-22).

Met verwysing na Simone se besoek aan Boshof ná haar vader se dood, skryf Bentz:

"Toe jy daar anderkant op die verlate vlakte was, het jy nie deur h skeur in die muur van h afgebrande plaashuis (...) h paar Boervroue opgemerk wat die enigste oorlewende seuntjies van hierdie ontvolkte gebied aan hul borste gevoed het nie? Toe hulle jou sien verbygaan het, het hulle aan mekaar gesê: Wie is dit wat by ons kom ween oor die gestorwene wat hier begrawe lê? Ag as hy maar nog geleef het! ... (vv. 95-102).

(iii)

Une Orpheline (Emile Blémont)

Lorsque l'avis fatal parvint à la famille,
 On n'osa pas, d'abord, en informer sa fille,
 Enfant au beau front pur, de seize ou dix-huit ans,
 Comment lui dire tout dès les premiers instants
 Sans la frapper au cœur, sans la briser peut-être?
 Donc, en prenant grand soin de ne laisser paraître
 Rien qui pût lui sembler suspect de l'effrayer,
 On lui dit seulement: 'Ton père est prisonnier,'
 Elle pâlit; ses traits soudain s'emplirent d'ombre.
 Sous sa paupière on vit quelque chose de sombre,
 De terrible, passer dans son regard profond;
 Puis, sans répondre un mot, elle courba le front.
 Elle restait muette, immobile sur place.
 Mais, se redressant vite et regardant en face
 Celui qui l'appelait doucement par son nom,
 Elle dit: 'Non, cela n'est pas possible; non!
 Il n'est pas prisonnier. Il est mort. J'en suis sûre,'
 Déjà les camelots, sur la chaussée obscure,
 Criaient: 'Voyez la mort de Villebois-Mareuil!'
 'Ah! reprit-elle avec un héroïque orgueil.
 Ah! je le savais bien, moi, que cette Angleterre
 Ne pouvait l'avoir eu vivant, mon pauvre père:'
 Et, trop fragile encor pour de telles douleurs,
 La main sur son visage, elle fondit en pleurs.

"h Weeskind

Toe die noodlottige kennisgewing die familie bereik het, het niemand aanvanklik dit gewaag om die tyding aan sy dogter oor te dra nie — h kind van so sestien of agtien jaar oud met h reine gelaat. Hoe kan alles gelyk aan haar vertel word sonder om haar hart te laat stilstaan of haar (selfs) miskien te knak? Dus, baie versigtig om niks te laat deurskemer wat haar agterdogtig

kan maak of haar kan verskrik nie, word slegs aan haar gesê: U vader is gevange geneem. Sy verbleek; h skaduwee kom oor haar gelaatstrekke, onder haar ooglede sien h mens iets donker, iets vreesliks in haar deurborende blik. En dan, sonder h woord laat sy haar hoof sak. Sy bly stom, doodstil staan. Maar dan kyk sy vinnig op en reguit na die een wat haar saggies by die naam roep en sê: Nee, dis onmoontlik, nee! Hy is nie h gevangene nie. Hy's dood. Ek is seker daarvan! Op die sypaadjies roep die straatverkopers al reeds in die skemer: Kom (lees) oor die dood van De Villebois-Mareuil. O, sê sy met heroïese trots, o, ek het goed geweet dat Engeland hom nie lewend kon hê nie, my arme vader! En nog te jonk om soveel pyn te verduur bedek sy haar gesig met haar hande, en vloei die tranen"

(iv)

A de Villebois-Mareuil (Théodore Botrel)

Bien loin de son enfant chérie
 Quand Villebois s'en fut Là-bas,
 La douce France, sa Patrie,
 Dut le gronder un peu, tout bas:
 La France aujourd'hui
 Est fière de lui!
 Emportés par le vent qui passe,
 Nos vivats de Gloire et d'Orgueil
 Salueront, à travers l'espace,
 Le vaillant Villebois-Mareuil.

Dans l'Armée et dans la Marine
 Qu'il en est mort des Villebois,
 Depuis Tolbiac et Bouvine
 Jusqu'à Patay, Loigny et Blois!
 Gloire à ces Héros
 Anciens et nouveaux!

C'est au milieu des barricades
 Que notre Chevalier-sans-peur,
 Acclamé par ses camarades,
 Reçut la belle Croix d'honneur
 Au rouge ruban
 Teint avec son sang.

En Breton croyant et fidèle,
 Pour la France il risqua sa peau
 Puis monta la garde auprès d'Elle,
 Entre la Croix et le Drapeau,
 Comme un Paladin,
 Comme un Dugueselin!

Puis, un jour, là-bas, en Afrique,
 Avec les Boërs il s'est porté
 Au secours de la République
 Qui veut garder sa liberté,
 Toujours le premier
 Devant le Danger!

Il fut l'ami brave et stoïque
 Et le Conseiller de Krüger;
 Il connut Cronje l'héroïque,
 Et pleura le fameux Joubert.
 Longtemps il lutta
 Après de Botha.

Avec sa Légion Etrangère
 Ou son modeste Commando
 Il vainquit à Modder-Rivière,
 A Spion-Kop, puis à Colenso;
 Et Krüger, loyal
 Le fit Général!

Un jour sa troupe fut cernée
 Par plus de deux mille soldats:
 Il lutta toute une journée
 Avec soixante de ses gâs!
 Héros! tu valais
 Plus de mille Anglais!

Braqué sur lui, le canon tonne :
 'Rendez-vous!' lui dit-on là-bas.
 Mais il répond, comme Cambronne:
 'On meurt... mais on ne se rend pas!'
 ...Mais la Force doit
 Etrangler le Droit!...

Il fut enfin couché par terre
 Par un terrible éclat d'obus:
 Grâce à la perfide Angleterre
 Nous comptons un héros de plus.
 Salut à ce Preux
 Digne des Aïeux!!!

Sa mort est une apothéose
 Un exemple à suivre Demain;
 Il meurt pour une belle Cause,
 La gloire au front, l'Epée en main.
 Au milieu des Boërs
 Il dort pour toujours!

REFRAIN

Nos vivats, grâce au Vent qui passe
 Trouveront son lointain cercueil:
 Saluons à travers l'Espace
 Le vaillant Villebois-Mareuil.

Uit: "Opedra aan De Villebois-Mareuil

Hy (De Villebois-Mareuil) was die goeie, stoïsynse vriend en ook raadgewer van Kruger, hy het die heroïese Cronjé geken, en het geween oor die beroemde Joubert. Hy het lank aan Botha se sy geveg (vv. 35-40).

"Met sy vreemdelinge legioen en sy nederige kommando het hy by Modderriver die oorwinning behaal, (ook) by Spioenkop en toe by Colenso; en die getroue Kruger het hom as Generaal benoem! (vv. 47-52).

"Op h dag is sy troepe deur meer as twee duisend soldate omring. Met sestig van sy manne het hy h dag lank weerstand gebied. O held! jy was meer as h duisend Engelse werd! (vv. 47-52).

"Die weergalmende kanon is op hom gerig. 'Gee oor!' word daar aan hom gesê. Maar soos Cambronne antwoord hy: 'h mens sterf ... maar mens gee nie oor nie!' (vv. 53-56).

(b) Vorm en inhoud van die gedigte

Die lengte en uiterlike vorm verskil van gedig tot gedig, hoewel dié van Bentz albei besonder lank is (188 en 124 verse onderskeidelik). Die inhoud van die gedigte word gekenmerk deur h sterk gevoel van Franse patriotisme (kyk byvoorbeeld Botrel, vv. 1-28), en die Boere (en hulle stryd teen die Engelse) speel h ondergeskikte rol. Daarom word net die gedeeltes wat betrekking het op De Villebois-Mareuil se deelname aan die Anglo-Boereoorlog in die voorgaande vertaal. Opvallend is ook die melodramatiese toon, met moontlike uitsondering van Botrel se gedig. Na wete is geeneen van hierdie gedigte getoonset of op die wysie van h volksliedjie gesing nie.

10.2.3 Gedigte ter ere van die Boere

(a) Vertalings van gedigte en uittreksels van gedigte as verteenwoordigende voorbeelde

(i) Vivent les Boërs! (Jacques d'Alby)

Par la cité comme par la campagne
 La paix régnait dans le sud Africain,
 Et du vallon à la haute montagne,
 Tout sommeillait au camp républicain,
 Quand, tout à coup, surgit un bruit de guerre:
 Des étrangers avec cupidité
 Semblaient vouloir s'emparer de leur terre:
 Tous sont debout voulant la *Liberté!*
 Pour Dieu, leurs fils et la patrie,
 Leurs fiers drapeaux flottent dans les airs!

Chaque soldat encor crierà:
 Hourrah!
 Vivent les Boërs!
 Gloire aux Boërs!

L'on vit, alors, riches ou prolétaires
 Femmes, enfants, hommes jeunes ou vieux,
 D'un même cœur s'élançer vers les guerres
 Pour la Victoire armés à qui-mieux-mieux!
 Quand du canon retentit la fanfare
 Qui leur criait: 'Courage! ... Humanité!
 Leur serment fut ainsi qu'au temps barbare:
 'Vaincre ou mourir 'c'est *l'Égalité!*
 Pour Dieu, leurs fils et la patrie.
 Leurs fiers drapeaux flottent dans les airs!
 Même en mourant, la poitrine meurtrie,
 Chaque soldat encor crierà:

Hourrah!
 Vivent les Boërs!
 Gloire aux Boërs!

Ils étaient peu ... leurs ennemis sans nombre ...
 Mais ils luttèrent pour la paix du foyer ...
 Alors, l'on vit, de tous côtés, dans l'ombre,
 Venir, vers eux, des amis par milliers ...
 Victorieux! (qui l'eût cru?) Dieu les garde!
 Le droit primait, miracle incontesté;
 La force, enfin, pour un moment, hagarde,
 Cédait le pas à la *Fraternité!*
 Pour Dieu, leurs fils et la patrie.
 Leurs fiers drapeaux flottent dans les airs!
 S'ils tombent tous, la poitrine meurtrie,
 En saluant, chacun crierà:

Hourrah!
 Vivent les Boërs!
 Gloire aux Boërs!

"Lank leef die Boere!

In die stede sowel as op die platteland het daar vrede in suidelike Afrika
 geheers. Van dale tot op hoë berge het alles in die republikeinse kamp rustig
 gedut, toe daar meteens gerugte van oorlog weerklink. Dit wou voorkom asof
 hebsugtige vreemdelinge die land by hulle wou afneem. Almal staan vas ter
 wille van hulle drang na VRYHEID! In die naam van God, hulle kinders en
 hulle vaderland wapper hulle trotse vlac in die lug! Al moet daar met 'n
 wond in die bors gesterf word, sal elke soldaat nog uitroep: Hoera! Lank
 leef die Boere! Eer aan die Boere!

Toe het 'n mens gesien hoe die rykes sowel as die arbeiders, vrouens, kinders,
 mans jonk en oud eenparig na die slagveld optrek, benydenswaardig goed be=
 wapen vir die oorwinning! Toe die kanon se gevuur hulle aangemoedig het met
 'Hou moed! Dis ter wille van die Mensdom!', was hulle eed soos dié in
 vervloë dae: 'Ons moet oorwin of sterf, (ons veg ter wille van) GELYKHEID!
 In die naam van God, hulle kinders en hulle vaderland wapper hulle trotse vlac

in die lug! Al word daar met 'n wond in die bors gesterf, sal elke soldaat nog uitroep: Hoera! Lank leef die Boere! Eer aan die Boere!

"Hulle was gering in getal ... hulle vyande was veelvoudig ... Maar hulle het ter wille van vrede in hul vaderland geveg... Toe het 'n mens gesien hoe dat vriende by die duisende uit die skadu's na hulle toe aankom. Hulle het oorwin! (wie sou dit kon glo?) Mag God hulle beskerm! Dit is ongetwyfeld 'n wonderwerk: Geregtigheid seëvier en uiteindelik swig die verbysterde (Britse) mag voor (die krag van) BROEDERSKAP! In die naam van God, hulle kinders en hulle vaderland wapper hulle trotse vlae in die lug! Al sneuwel hulle almal met 'n wond in die bors, sal hulle salueer met die woorde: 'Hoera! Lank leef die Boere! Eer aan die Boere!'"

(ii)

La Transvaalienne (Dasnien et Chastagner)

Là-bas, tout au fond de l'Afrique,
Un petit peuple très vaillant,
Fièrement donne la réplique
Au mercenaire envahissant.
C'est une page dans l'histoire
De voir ces modestes fermiers
Marcher comme de vieux troupiers,
Se couvrir d'honneur et de gloire.

Devant le drapeau de la Reine
L'étendard boër s'est dressé,
Et de la montagne à la plaine
Un souffle de guerre a passé.
Aux armes pour la délivrance.
Allons debout! fils du Transvaal,
Défendez votre sol natal,
Combattez pour l'Indépendance.

Organisant la résistance
Ils forment de fiers bataillons,
Partent le cœur plein d'espérance
Quittant leurs champs pour les canons.
Défendant une cause sainte,
Comptant sur Dieu! sur l'avenir!
Ils sont tous prêts à bien mourir
Sans un cri, sans même une plainte.

Pour le droit et pour la patrie
Vous combattez fiers, valeureux.
Du fond du cœur, la France amie,
Pour vos victoires fait des vœux.
Salut, guerriers de noble race,
Unis par la fraternité.
Qui tombez pour la liberté!
A vos ennemis faisant face.

"n Lied vir Transvaal

Daar ver aan die eindpunt van Afrika, is daar 'n klein en baie dapper volk wat met trots teenstand bied aan die huursoldaat wat oral binneval. Die manier

waarop hierdie eenvoudige boere soos gesoute troepe marsjeer en met eer en glorie bekroon word, sal in die annale van die geskiedenis onthou word.

"Die Boerebannier het opgerys voor die Koningin se vlag, en gerugte van oorloë het van berge na dale versprei. Neem die wapens op vir ons bevryding, komaan! kinders van Transvaal, verdedig julle geboortegrond en veg vir Onafhanklikheid.

"Om die weerstandsbeweging te organiseer is trotse kommando's gevorm, hulle vertrek vol moed, en verlaat hulle landerye om met kanonne oorlog te gaan voer. 'n Heilige saak word verdedig, hulle maak staat op God en op die toekoms! Hulle is almal gereed om sonder 'n (enkele) uitroep, selfs sonder 'n geklaag, (soos helde) te sterf.

"Trots en dapper veg julle ter wille van geregtigheid en julle vaderland. Frankryk, julle vriend, wens julle van ganser harte die oorwinning toe. Wees gegroet, krygers van 'n edel ras wat deur broederskap verenigd teen julle vyand opstaan en ter wille van vryheid sneuwel."

(iii)

Polka des Boërs (Mortreuil et Christine)

Pour reprendre une terre,
 Qu'était à l'Angleterre
 Les Englis'hs un matin
 Part'nt pour l'cap Africain,
 Le pied sur le navire.
 En chœur y s'mettent à dire:
 Pour notre Victoria
 Il nous faut Prétorïa.

Nous aurons l'Transvaal
 Oh! Yes! et l'Natal
 Nous avons dans l'blair
 Oh! Yes! les Boërs

Les voilà qui s'avancent
 Avec des group's immenses
 Dans un pays désert
 Où l'on coup' les ch'mins d'fer.
 Ils livrent un' bataille.
 Sur eux pleut la mitraille;
 En se tirant des pieds
 Ils se mir'nt à chanter:

L'lend'main ils recommencent
 Et r'çoiv'nt une autre danse.
 Mais fier comme Annibal,
 Leur brave général
 L'soir écrit à sa reine:
 Gracieuse souveraine
 On r'çoit des biscaïens,
 A part ça tout va bien.

Malgré tous leurs déboires
 Ils annonc'nt des victoires,
 Y a chaqu'jour à London
 Des manifestations.
 Les gens du War-Office,
 L' populo, la police,
 En lisant les journaux
 Chant'ent à tous les échos:

Bref, à chaque escarmouche
 Les bons Boërs les mouchent
 En disant aux Anglais:
 Vous n'nous vaincrez jamais,
 Pour conserver la terre,
 A tous qui nous est chère
 Nous donn'rons tout not' sang
 Et mourrons dans le rang.

"Die Boere-polka

Die 'English's' het een oggend na die Kaap van Afrika vertrek om 'n gebied in besit te neem wat vantevore aan hulle behoort het. Hulle gaan aan boord en sing in 'n koor: Vir onse Victoria moet ons Pretoria in die hande kry.

"Ons sal (nog) die Transvaal kry. Oh yes! en Natal het ons klaar by die neus beet. Oh yes, Boere!

"Daar ruk hulle nou met oneindig baie troepe op in 'n verlate land waar die spoorlyne afgesny word. Hulle slaan 'n slag maar die koeëls reën op hulle. Ná 'n noue ontkoming begin hulle (nietemin) sing.

"Die volgende dag hernu hulle die stryd en word hulle weer om die bos gelei. Maar so trots soos Hannibal skryf hulle deugsame generaal dié aand aan sy koningin: Edele majesteit, ons word met koeëls gepeper maar behalwe dit gaan alles goed.

"Ten spyte van al hulle terugslae versprei hulle die nuus van 'n oorwinning. Elke dag is daar betogings in Londen. Die "War-Office"-personeel, die gepeupel en die polisie, almal sing luidkeels wanneer hulle die koerante lees.

"Kortliks, by elke skermutseling sit die goeie Boere die Engelse op hulle plek en sê: Julle sal ons nooit oorwin nie. Om vir ons mense die grond te behou wat vir ons so kosbaar is, is ons bereid om al ons bloed op te offer en om in die stryd te sterf."

(iv)

Anglais & Boers (V. Niquet)

I

Un jour de la grand'Angleterre
 O Yès
 Certain goddem du ministère
 O Yès
 A ses collègues sans plus d'façon
 Ne met-il pas dans l'bourrichon
 De chercher noise aux bons Boers
 Afin d'pouvoir leur fair' la guerr'
 O Yès

II

Allons prouver à ces croquants
 O Yès
 Que ce ne sont que des paysans
 O Yès
 Qu'ils ne savent pas fair' la guerre
 Ne connaiss'nt même pas leur grammaire
 Et leur fair' voir que les dum-dum
 Ne sont pas des boules de gomm
 O Yès

III

D'accord sur la proposition
 O Yès
 On fait la mobilisation
 O Yès
 Vit'on rassemble tout' la mitraille
 On se prépar' pour la bataill'
 On jure de mourir en chantant
 Et d'suite on part tambour battant
 O Yès

IV

En apprenant cette novell'
 O Yès
 Les braves Boers n'perdent la cervelle
 O Yès
 Et tranquill'ment à leurs épouses
 Disent chez nous on a pas la frousse
 Quand les Anglais débarqueront
 Tous ensemble nous les r'foul'rons
 O Yès

V

Enfin voici les fils d'Albion
 O Yès
 Qui en Afrique prennent position
 O Yès
 Etant très forts sur le blindage
 V'là qu'ils débarquent armes et bagages
 Soldats et train tout est blindé
 Et par les Boers culbutés
 O Yès

VI

Les fiers Englichs font trist' tête
 O Yès
 Et n'se voient pas certes à la fête
 O Yès
 Il s'étaient mis dans la calotte
 Des pauv's Boers faire un gib'lotte
 Jugez de leur stupéfaction
 Après cette première réception
 O Yès

VII

De bons mulets venus d'Espagn'
 O Yès
 Avec les Anglais faire compagne
 O Yès
 Leur dirent un jour mes bons amis
 Nous passons tous à l'ennemi
 Vous êtes assez d'mulets comme ça
 Et les Boers, dam' n n'en ont pas
 O Yès

VIII

Le bon Goddem du ministèr'
 O Yès
 S'écrie alors qu'ell' drôl' d'affair'
 O Yès
 Moi qui n'voyais qu'la rigolade
 J'nous vois maint'nant dans la pommad'
 Et pour peu que ça continue
 D'mes pauv's Anglais n'en restr'a plus
 O Yès

"Engelse en Boere

Op 'n dag in die grote Engeland, Oh yes, het 'n sekere demmitse minister sonder meer die idee in sy kollegas se koppe geplaas om moeilikheid met die deugsame Boere te soek en oorlog teen hulle te voer, Oh yes.

"Kom ons gaan wys hierdie kêrels, Oh yes, dat hulle niks meer as boere is nie, Oh yes, dat hulle nie eers hulle grammatika ken nie, wat nog weet hoe om oorlog te voer, en kom ons wys hulle dat ons dum-dum koeëls nie suiglekkers is nie.

"Almal is dit daarmee eens, Oh yes, en die troepe word gemobiliseer, Oh yes. Vinnig word die wapentuig bymekaar gemaak en word voorbereidings vir die slag getref. Daar word gesweer om met 'n gesing te sterf, en op die maat van tamboer vertrek hulle, Oh yes.

"Wanneer hulle die nuus verneem, Oh yes, verloor die deugsame Boere nie kop nie, Oh yes. Kalm sê hulle aan hulle vrouens dat hulle niks vrees nie. Wanneer die Engelse aan wal stap, sal ons saamstaan en hulle verdryf, Oh yes.

"Hier is hulle nou eindelijk — die seuns van Albion, Oh yes, wat in Afrika stelling inneem, Oh yes. (Kamtig) baie goed met pantserwerk arriveer hulle met gepantserde wapens, bagasie, soldate en trein en word hulle deur die Boere oorweldig, Oh yes.

"Die trotse English's lyk maar treurig, Oh yes, en is nie (meer) seker van 'n oorwinning nie, Oh yes. Hulle was oortuig daarvan dat hulle hasepastei van die Boere sou maak, so dink net 'n bietjie hoe verbysterd hulle was ná hierdie eerste ontvangs, Oh yes.

"Die goeie Spaanse muile, Oh yes, wat die Engelse saam met hulle op kampanje geneem het, Oh yes, het op 'n dag aan hulle gesê: Goeie vriende, kom ons gee almal oor aan die vyand, want julle is (so dom) soos muile, en die Boere, demmit, het g'n muile nie, Oh yes.

"Die goeie demmitse minister, Oh yes, roep toe uit: Wat 'n eienaardige affêre is dit nie, Oh yes. Ek het net pret voor oë gehad maar sien dat ons nou in die sop is. En as dit nog langer so aanhou sal daar niks meer van my arme Engelse oorbly nie, Oh yes."

(v)

La Marseillaise des Boers (L. Oppepin)

I

Ecoutez le clairon d'alarmes
 Qui vibre aux monts silencieux...
 C'est l'appel aux combats!... Aux armes!
 Sus à l'Anglais audacieux!
 Accourant de ses mers lointaines,
 Dévoré par la soif de l'or,
 Il vient dérober le trésor
 Des Républiques Africaines!
 Aux armes! levons-nous! la foudre en main, courons,
 Courons!
 Et pour la Liberté, triomphons ou mourons!

II

Armés du poignard homicide,
 Ces forbans au coeur inhumain,
 Viennent,— meute de sang avide, —
 L'épandre à flots sur leur chemin!
 Devant eux le spectre des crimes,
 Secondant leur sombre transport,
 Marche — messenger de la mort! —
 Broyant sans compter ses victimes!
 Aux armes! levons-nous! la foudre en main, courons!
 Courons!
 Et pour la Liberté, triomphons ou mourons!

III

Dans leurs convoitises infâmes,
 Ces bandits lâches et pervers,
 Sans pitié capturent nos femmes,
 Et livrent nos enfants aux fers!
 Des cités à l'humble chaumière,
 L'incendie aide à leurs forfaits!...
 Mais la coupe déborde! Anglais!
 Nous voici tous debout!... Arrière!
 Aux armes! levons-nous! la foudre en main, courons!
 Courons!
 Et pour la Liberté, triomphons ou courons!

IV

Nous avons reçu de nos pères
 Le drapeau de la Liberté,
 Un sol pur, des villes prospères,
 La haine de l'iniquité;
 Et vous voulez — suprême outrage! —
 Nous ravir ces legs précieux?...
 Malheur à vous! de nos aïeux
 Nous saurons garder l'héritage!
 Aux armes! levons-nous! la foudre en main, courons!
 Courons!
 Et pour la Liberté, triomphons ou mourons!

V

La lutte sera rude, ardente,
 Mais nous serons à sa hauteur!
 Allons, Boërs, l'âme vaillante,
 Marchons contre l'envahisseur!
 Frappé par nos balles, qu'il tombe
 Et disparaisse pour jamais!...
 Mort aux tyrans! mort aux Anglais!...
 A nous la victoire ou la tombe!...
 Aux armes! levons-nous! la foudre en main courons!
 Courons!
 Et pour la Liberté, triomphons ou mourons!

"Die Boere-Marseillaise

Luister na die klinkende beuelgeblaas wat deur die stille berge weergalm ...
 Dis 'n oproeptot oorlog ... Neem julle wapens op! Storm af op die onverskillige
 Engelse wat, verteer deur hulle gedors na goud, van verre oseane aangehaas
 kom om die skat by die Afrikaanse Republieke af te neem! Neem die wapens op!
 Maak gereed! Kom ons haas ons, fakkel in die hand, kom ons haas ons! En
 mag ons ter wille van Vryheid oorwin of sterf!

"Gewapen met 'n moorddadige dolk kom hierdie onmenslike rowers soos 'n pak
 bloeddorstige honde om 'n see van bloed op hulle pad te laat vloei! Voor
 hulle verskyn die gedaante van (hulle) misdade wat hulle versterk in hulle
 duiwelse vervoering. Voorwaarts — boodskapper van die dood! — wat sy
 slagoffers vergruis sonder om daarvoor rekenskap te gee. Neem die wapens
 op! Maak gereed! Kom ons haas ons, fakkel in die hand, kom ons haas ons!
 En mag ons ter wille van Vryheid oorwin of sterf! (vv. 11-20).

"Aangevuur deur hulle skandelijke hebsug, neem hierdie lafhartige en perverse
 boewe genadeloos ons vrouens, en ook ons kinders, gevange! Van ons stede tot
 by die (mees) nederige hut dra brandstigting by tot hulle oneerbaarheid.
 Maar (nou) loop die beker oor! Engelse! Tot hier toe en nie verder nie.
 Staan terug! Neem die wapens op! Maak gereed! Kom ons haas ons, fakkel
 in die hand, kom ons haas ons! En mag ons ter wille van Vryheid oorwin of
 sterf! (vv. 21-30)

"Ons het die Vryheidsvlag van ons vaders ontvang, vrugbare grond en welvarende
 stede, asook 'n wrewel teen onregverdigheid. En nou — die ergste gewelddaad!

— wil julle ons dié kosbare erfenis ontnem? ... Vervloek is julle! Ons wéét hoe om die erfenis van ons voorvaders te behou! Neem die wapens op! Maak gereed! Kom ons haas ons, fakkel in die hand, kom ons haas ons! En mag ons ter wille van Vryheid oorwin of sterf! (vv. 31-40).

"Die stryd sal hard en vurig wees, maar ons is daartoe in staat! Komaan Boere! Kom ons trek dapper op teen die invaller! Mag hy deur ons koeëls getref bly lê en vir altyd verdwyn! Dood met die tiranne! Dood met die Engelse! Ons sal kies tussen die oorwinning of die graf! Neem die wapens op! Maak gereed! Kom ons haas ons, fakkel in die hand, kom ons haas ons! En mag ons ter wille van Vryheid oorwin of sterf!" (vv. 44-50).

(b) "Vrijstaatse Volkslied" en "Het Volkslied" in Frans

Die enigste gedigte in dié kategorie waarvan oorspronklike plaaslike ekwivalente opgespoor kon word, is die "Vrijstaatse Volkslied" en "Het Volkslied" (uit Volksliedere byeenversamel deur die Werda sangkommissie, (1920) en h los biljet uitgegee deur R. Müller, Kaapstad wat in die musiekargief van die R.G.N bewaar word). Die "Vrijstaatse Volkslied" word in Frans "Die Volkslied van Oranje" en "Het Volkslied" word "Boere-Volkslied".

Ek gee eers die Franse tekste, daarná die oorspronklike Nederlandse tekste tesame met musiek, in die vorm van fotokopieë uit die oorspronklike bronne, gevolg deur my vertaling van die Franse tekste.

(i) Chant national de l'Orange (traduction anonyme)

Entonnez citoyens, le chant de la liberté!
Et chantez la vie de notre propre peuple,
Libre de liens étrangers,
Que notre petite république,
Basée sur l'ordre, la loi et le droit,
Prenne rang dans le cortège des nations.

Protège, ô Dieu, le Raad du pays!
Guide-le de ta main paternelle!
Eclaire-le d'en haut,
Afin que son oeuvre soit sanctifiée,
Et à la Patrie et aux Burghers,
Procure la prospérité.

Jette un regard de grâce et d'amour
Sur notre président, ô Seigneur!
sois son Appui!
La tâche qui repose sur ses épaules
Qu'il la remplisse avec confiance et joie,
Pour le salut du peuple et de l'Etat.

Salut, trois fois salut à notre pays bien-aimé,
 Au peuple, au président, au Raad!
 Qui, que selon notre chant fleurissent
 L'Etat libre et ses Burghers,
 Grands par leurs vertus, libres de souillures,
 Encore pendant nombre de siècles!

2. Vrijstaatsse Volkslied.

H. A. L. Hamelberg

W. F. G. Nicolai.

Andante

1. Heeft Bur-gers 't liod der Vrij- heid aan En zingt ons ei- gen Volks- be- staan! Van
 vroom- da- ban- den vrij. Be- kleedt ons klein ge- me- ne- best, op or- de, wet en
 recht ge- vest. Rang in der Sta- ten rij, Rang in i- der Sta- ten rij.

2. Al heeft ons land een klein begin,
 Wij gaan met moed de toekomst in,
 Het oog op God gericht,
 Die niet beschaamt wie op Hem bouwt,
 Op Hem als een burcht vertrouwt,
 Die voor geen stormen zwicht.
3. Vervuld met liefde tot ons land,
 Gaan wij eendrachtig hand aan hand
 In voorspoed en in druk;
 Als broeders staan we elkaar ter zij
 In eer en trouw: zo stichten wij
 Het zekerst volksgeluk.
4. Bescherm, o God, de Raad van 't land,
 Geleid hem aan Uw Vaderhand,
 Verlicht hem van omhoog,
 Opdat zijn werk gebeiligd zij,
 En vaderland en burgerij
 Tot zegen strekken moog!
5. Zie in genâ en liefde neer
 Op onze President, o Heer!
 Wees Gij zijn toeverlaat!
 De taak, die op zijn schouders rust,
 Vervulle hij met trouw en lust
 Tot heil van volk en staat!
6. Een warme, reine, godsdienstzin
 Dring' in ons aller harte in
 En maak' ons hier op aard,
 Het worstelperk voor d' eeuwigheid,
 In 't Koninkrijk der deugd bereid,
 Een zaalger leven waard!
7. Brengt woest geweld ons tot de strijd,
 Geschonden eer of waardigheid
 Tot 't grijpen van de zwaard,
 Dan trekken we op met leeuwenmoed,
 En off'ren gaarne goed en bloed
 Voor 't land, ons lief en waard.
8. Met God voor Volk en Vaderland!
 Die leus doen w' altijd trouw gestand,
 Zelfs in de heetste strijd,
 Voor hem die zo te wapen snelt,
 Die zo zijn God tot schild zich stelt,
 Is zegepraal bereid.
9. Heil, driewerf heil de dierb're Staat,
 Het Volk, de President, de Raad!
 Ja, bloei, naar ons gezang
 De Vrijstaat en zijn burgerij,
 In deugden groot, van smetten vrij,
 Nog tal van eeuwen lang!

"Die Volkslied van Orange

Burgers, sing die vryheidslied! En sing (oor) die lewe van ons eie volk wat vry is van vreemdelingsbande. Mag ons kleine republiek wat op die grondslag van orde, wet en reg gebou is sy (regmatige) plek inneem onder die nasies.

O God, beskerm en lei met vaderlike hand die land se Raad! Laat U lig van bo-af daarop skyn sodat sy werk geheilig kan wees. En gee dat ons Vaderland en ons Burgers voorspoed sal geniet.

O Heer, bejeën met genade en liefde onse president! Wees vir hom 'n steunpilaar! Mag hy ter wille van heil vir sy volk en Staat die taak wat op sy skouers rus met selfvertroue en vreugde voltooi.

Heil, driemaal heil aan ons geliefde land, aan ons volk, ons president, ons Raad! Ja, mag die Vrystaat en sy Burgers, groots weens hulle deugsaamheid, en vry van besmetting, ooreenkomstig die wense van ons lied (nog) blom vir baie eeue."

Die Franse lied is 'n vertaling van die eerste, die vierde, die vyfde en die negende strofe van die "Vijstaatse Volkslied" wat aan die einde van die 19de eeu deur H.A.L. Hamelberg in Nederlands geskryf is. Die metrum van die Franse en Nederlandse tekste is nie dieselfde nie, en die Frans kon dus nie op die oorspronklike wysie gesing word nie. Die Franse teks self blyk nietemin 'n noukeurige vertaling van die Nederlands te wees.

(ii) Chant National Boër (traduction anonyme)

Connais-tu le peuple enthousiaste
 Si longtemps opprimé,
 Qui pour être libre,
 Sacrifia ses fils et ses biens?
 Peuple vaillant, généreux,
 Qui, pour la justice,
 Elève son drapeau
 Et apprête l'armée de ses soldats

Refrain

Ce peuple, c'est nous,
 C'est nous, c'est nous qui sommes
 Ce peuple libre et valeureux.

Het Volkslied.

C. F. van Roes.

Allegro moderato.

p

1. Kent gij dat volk vol hel - den moed, En toch zoo lang ge - knecht? Het heeft ge -
 2. Kent gij dat land zoo schaars be - zocht, En toch zoo heer - lijk schoon? Waar de na -
 3. Kent gij dien Staat nog maar een kind, In's wereldsch Sta - ten - rei? Maar toch door

f

of - ferd goed en bloed, Voor vrij - heid en voor recht; Komt bur - gers! laat de vlag - gen
 tuur haar wond'ren wrocht, En kwis - tig stelt ten toon; Trans - vaa - len! laat ons feestlied
 't machtig Britsch be - wind, Wel - eer verklaart voor vrij. Trans - vaa - len! e - del was uw

dim. *f*

wap' - ren, Ons lij - den is voor - bij, Roemt in den ze - gen on - rer dap' - ren, Dat vrij - e volk zijn
 schal - len, Daar waar ons volk hield stand, Waar on - ze vreugde - schoten knal - len, Daar is ons va - der -
 stre - ven, En pijn lijk on - zen smaad, Maar God die uit komst hoeft ge - ge - ven, zij lof voor dei - gen

ff

wij! Dat vrij - e volk, Dat vrij - e volk, Dat vrij - e, vrij - e volk zijn wij!
 land! Dat heer - lijk land, Dat heer - lijk land, Dat is, dat is ons va - der - land!
 Staat! Looft on - zen God! Looft on - zen God. Looft on - zen God voor land en Staat!

"Boere-Volkslied

Ken jy die geesdriftige volk, so lank reeds onderdruk, wat ter wille van vryheid sy seuns en sy besittings opgeoffer het? (Dit is 'n) dapper en groot-hartige volk wat ter wille van geregtigheid sy vlag hys en die leermag in gereedheid bring.

Refrein

Hierdie volk, is ons. Dit is ons, (ja) dit is ons, hierdie vry en dapper volk."

"Het Volkslied" is in 1895 deur Catharina Felicia van Rees op versoek van president Burgers geskryf en getoonset (Deschamps 1901: 33). Die Franse teks is 'n vertaling van die eerste strofe, en blyk 'n vryer vertaling van die Nederlands te wees as wat met die "Vrijstaatse volkslied" die geval is. Soos in laasgenoemde geval, kom die metrum van die Franse teks nie met dié van die oorspronklike Nederlands ooreen nie, en kon die Frans dus nie op die oorspronklike wysie gesing word nie.

(c) Bylaag: bykomende gedigte

La Noël des Boërs (Jean Aicard)

Voici la Noël. Sous les ciels moroses
 Les jardins dormants semblent des tombeaux,
 Mais on voit briller, dans les maisons closes,
 Les bons feux d'hiver et les clairs flambeaux.
 Noël! c'est la nuit où le Dieu sauve,
 Le Dieu des pardons, cher à nos enfants,
 Vient redire au pauvre, au faible, à l'esclave,
 Que demain les doux seront triomphants.

Quel est ce vent d'horreur qui passe sur nos têtes?
 ... Un cri désespéré vient du Cap des Tempêtes.

Rien n'est aussi doux que l'amour chrétien,
 Pas même la douce et sainte justice.
 Voici la Noël, et l'usage ancien
 Veut qu'à la Noël on se réjouisse.
 Comme on est heureux de n'être pas seul!
 Dans les grands palais, dans l'humble chaumière,
 Les petits enfants entourent l'aïeul
 Devant l'arbre vert, fleuri de lumière.

Entendez-vous le sang des boërs crier vers Dieu?
Leurs enfants sont frappés. Leurs fermes sont en feu.

Voici la Noël ... Reine Wilhelmine,
Qu'un bonheur parfait descende sur vous.
Vous avez jeunesse et grâce divine;
Dieu vous a choisi lui-même un époux.
Vous rendez visible, au milieu des haines,
La Pitié du ciel qu'annonça Jésus;
Sans vous, ô la fleur de nos souveraines,
Nos espoirs en Dieu seraient tous déçus.

Noël! ceux qui sont morts sous leurs maisons en flammes
Arment, toujours vivants, le désespoir des femmes.

Madame la Reine, on vous dit merci
D'offrir l'espérance à qui désespère,
D'avoir un grand cœur, d'être bonne ainsi,
Et d'avoir chez vous reçu le grand-père.
L'ayant vu tout seul sur nos grands chemins,
Pleurait sa patrie, à mort condamnée
Vous avez ouvert pour lui, de vos mains,
Votre palais blanc, Reine couronnée!

Qui chantera Noël dans les fermes des boërs?
Leurs os sont au soleil sur des champs sans labours.

Pour notre oncle Paul, allumez, Madame,
L'Etoile des Rois dans votre palais.
L'Etoile des Rois, qui sera votre âme,
Doit guider vers Dieu les chrétiens anglais.
Dites-leur qu'un trône est chose fragile
Quand il s'est fondé sur le fer et l'or.
Allumez, Madame, un feu d'Évangile.
Voici la Noël: Jésus pleure encor.

Noël! Noël Le sang des boërs gorge la terre.
Grâce! pitié! justice, Angleterre, Angleterre!

Reine Wilhelmine, on attend toujours
Le règne promis par le roi céleste.
Un peuple qu'on tue appelle au secours ...
Demandez pitié, Dieu fera le reste.
Arbre de Noël, messenger de Dieu,
Porte à l'oncle Paul, chez la douce reine,
Ces mots dessinés en lettres de feu:
Le Tzar est chrétien. L'Europe est chrétienne.

L'attendrons-nous toujours, votre règne promis,
O Christ, qui pardonniez même à vos ennemis?

Boërs et Vendéens (G. d'Aizenay)

Je chante ma Vendée et son charmant Bocage,
Ses vieux donjons noircis, délabrés, chancelants,
Sous le souffle du temps pierre à pierre croulants,
Dans la douve profonde a présent marécage.

Je chante l'alouette et son si doux ramage,
Qu'on entend le matin dans l'azur éclatant.
Quand planant sur son nid semble dire en chantant:
'Amis, mi, mi, do, mi, mi, mi,' jusqu'au mage.

Je chante tes géants et tes genêts en fleurs,
 O terre bien aimée aux sillons pleins de pleurs!
 Quand passa la Grand'Guerre et son amer calice,
 Vaillants fils du Transvaal et vous, preux Vendéens,
 La gloire vous appelle aux champs Elyséens,
 Ne cherchons plus ici le Droit et la Justice!

Chant National du Transvaal (Anonyme)

Connaissez-vous ce peuple fier
 Mais longtemps opprimé,
 Avec ses biens, avec sa chair,
 Payant sa liberté?

Amis, allons!
 Haut les bannières.
 Vos maux sont loin de vous.
 Donnez aux héros vos prières,
 Ce peuple fier c'est nous.

Connaissez-vous ce beau pays
 Mais bien peu visité,
 Que la nature a fécondé
 De merveilleux produits?
 Amis, que vos salves bénissent
 Le sol par nous conquis,
 Partout où vos chants retentissent:

C'est là notre pays
 Ce beau pays il est à nous.

Connaissez-vous l'Etat enfant
 De tous, dernier venu,
 Mais que l'Anglais a reconnu
 Jadis indépendant?

Amis, nos douleurs sont profondes,
 Grands furent vos combats,
 Mais Dieu, suprême arbitre au monde,
 Veillait sur notre Etat.

Louange à Dieu pour notre Etat!

Les victoires des Boërs (Anonyme)

Quand combattant pour leur indépendance,
 Journallement, les Boërs sont vainqueurs,
 Tous leurs combats sont fêtés par la France.
 Qui toujours fut du côté des grands cœurs!
 Quand ces vaillants, sous le feu, la mitraille,
 Avec ardeur marchent dix contre cent,
 Pour demeurer maîtres de la bataille,
 Jusqu'au dernier, ils verseraient leur sang.
 Vaillants Boërs nous chantons vos victoires,
 De vos succès tous les Français sont fiers,
 De vos drapeaux nous exaltons les gloires,
 Honneur à vous vaillants Boërs!

A Ladysmith, ils restent invincibles,
 Sur les hauteurs solidement campés,
 Et leurs fusils portant des coups terribles,
 Les Transvaaliens gardent leurs défilés.
 Si quelquefois ils battent en retraite,
 Se retranchant près de la Tugela,
 Du corps anglais préparant la défaite,
 C'est pour pouvoir le forcer au combat!

Honneur à toi, petite République!
 Qui résistant à l'Anglais redouté,
 Montres surtout ta grandeur héroïque
 Et que tu peux garder ta Liberté!
 Imprime-lui la défaite sanglante,
 A ce tyran qui voudrait t'avilir!
 Qui, chasse-le, République vaillante,
 Le monde entier ne peut que t'applaudir.

Nous chanterons tes fastes grandioses,
 Petit pays dont le peuple est géant,
 Et nous verrons en tes apothéoses,
 Tes ennemis en déroute fuyant!
 Nous admirons la sublime colère
 De tes enfants qui chassent l'étranger,
 Et défendant le moindre coin de terre
 Ne laissent pas profaner leur foyer!

Le vieux Boër (Anonyme)

Chant Patriotique sur l'Air du 'Père la Victoire'

Amis, je viens d'avoir cent ans!
 Dans notre République
 Sur la terre d'Afrique.
 J'ai vécu, me moquant du temps;
 Amassant un trésor,
 Grâce à nos riches mines d'or.
 Notre pays fut souvent convoité
 Par les grands peuples d'Europe.
 Jaloux qu'il se développe,
 L'Anglais maudit, rapace détesté,
 Contre l'humanité
 Attente à notre liberté.
 Plan, ra ta plan, ra ta plan,
 Nous la défendrons mes enfants!

Refrain

Vous direz: 'Au revoir!'
 A vos parents, votre promesse,
 Et, ne songeant qu'au devoir,
 Aux accents du clairon qui grise,
 Vous irez tous l'Indépendance,
 Par votre vaillance,
 Nos étendards resteront triomphants.

Refrain

Vous direz: "Au revoir!"
 A vos parents, votre promesse,
 Et, ne songeant qu'au devoir,
 Aux accents du clairon qui grise,
 Vous irez tous, mes braves enfants,
 Combattre pour l'Indépendance,
 Par votre vaillance,
 Nos étendards resteront triomphants.

Nos alertes sociétés
 De tir, de gymnastique
 Ont pu mettre en pratique
 Leurs magnifiques qualités,
 Et dans tous les combats,
 Se battant comme des soldats,
 Les défenseurs de notre cher drapeau
 Ont fait mordre la poussière
 Aux troupes d'Angleterre
 Chaque Boër estime cher sa peau,
 Oui John Bull s'en ira.
 Ou tout son peuple y périra.
 Plan ra ta plan, ra ta plan,
 Visez bien l'Anglais mes enfants!

Vous remportez de grands succès,
 La déesse 'La Gloire'
 Vous donne la victoire;
 D'amis, vous pleurez le décès,
 Enviez le bonheur
 Des braves, morts au champ d'honneur.
 Qui nous verrons, c'est mon dernier orgueil,
 Les vaisseaux de l'Angleterre
 S'éloignent de notre terre
 En nous laissant meurtris, le cœur en deuil,

Mais vainqueurs d'un tyran
 Qui n'a pu forcer notre rang,
 Plan, ra ta plan, ra ta plan,
 Vous en reviendrez mes enfants!

Et vous pourrez revoir
 Vos parents et votre promesse,
 Car ne songeant qu'au devoir
 Aux accents du clairon qui grise,
 Au vieux Boër, à ses cheveux blancs,
 Vous conservez l'Indépendance,
 Par votre vaillance
 Je puis mourir libre mes chers enfants.

Chanson Boër (M. Besnard)

Allons! les hommes!
 C'est l'heure du départ!
 Emportez le livre des psaumes;
 Femme, tu prendras le brancard.
 Les voyez-vous là-bas dans l'ombre,
 Sur la montagne au front rougi,
 Ils sont l'argent, ils sont le nombre,
 Le vieux léopard a rugi,
 Déjà grincent les mitrailleuses,
 Et les obus ont éclaté,
 Le sang coule sur les vareuses,
 Défendons notre liberté.

Allons! mon père
 C'est l'heure du péril
 Tes mains augustes qui naguère
 Ont aussi chargé le fusil.
 Pour nous bénir sont assez fortes.
 De la maison tu prendras soin,
 Tu fermeras sur nous les portes,
 Car nous irons peut-être loin!
 Et comme il faut encor du monde
 Pour nous éclairer sur les flancs,
 Aïeul, baise la tête blonde
 De ton petit-fils de douze ans.

Allons en selle!
 C'est l'heure du combat!
 De Wet est là qui nous appelle;
 C'est un contre huit qu'on se bat.
 Mais nous savons qu'il en faut seize
 Pour en abattre un de chez nous.
 Nous n'achetons pas, à l'anglaise,
 La victoire avec des gros sous!
 Et dieu aidant, leur vieille reine,
 En dépit de tous ses écus,
 Malgré Robert et Chamberlain,
 N'aura pas vu les Boërs vaincus!

Hardi, les boërs! (Théodore Botrel)

Hardi là! les Boërs! l'Anglais rôde, rôde
 A l'entour de vous comme un léopard:
 Toujours à l'affut, toujours en maraude,
 Il est toujours là, rôdant quelque part
 A ses longues dents il faut une proie,
 Il faut des vaincus à son lâche orgueil:
 Vous aviez pour vous la Paix et la Joie,
 Et voici venir la Guerre et le Deuil!

Hardi donc! les Boërs! et que Dieu vous garde!
 Marchez sans faiblir, luttiez bravement!
 Hardi donc! les Boërs! Allez-y gaîment:
 La France est là, qui vous regarde!

Hardi là! les Boërs! Votre Foi robuste
 Fera de vous tous des gâs valeureux:
 Votre cause est bonne, et loyale, et juste,
 Et vos ennemis ont le Droit contre eux!
 Hardi! les Boërs! sans souci des autres:
 Le tigre est toujours suivi d'un vassal;
 Tous vos détracteurs sont aussi les nôtres:
 Laissez, comme nous, hurler le chacal!

Hardi donc! les Boërs! Allez-y quand même;
 Cuirassez vos cœurs contre les revers!
 Vous n'êtes pas seuls dans tout l'Univers
 Car la France est là ... qui vous aime!

Certes! heureux ceux-là qui n'ont pas d'Histoire,
 Peuples ignorants d'exploits glorieux! ...
 Plus heureux encor ceux-là dont la Gloire
 Fera les enfants fiers de leurs Aïeux!
 Autour d'un vieillard grand comme l'Antique,
 Serrez bien vos rangs, tous, avec fierté!
 Défendez gaîment votre République!
 Baptisez de sang votre Liberté!

Hardi là! les Boërs! vos jours de martyre
 Nous aussi, jadis, les avons vécus!
 Hardi donc! les Boërs! Vainqueurs ou vaincus,
 La France est là ... qui vous admire!

O l'étrange Guerre! ô l'Armée étrange!
 Les vieux ont suivi leurs jeunes garçons,
 Et les drapeaux blancs à la croix orange
 Ont fait reculer les drapeaux saxons!
 Oh! pour vous ravir votre Territoire
 Les Anglais seront trentre contre dix ...
 Il vous faut la Mort ou bien la Victoire:
 Vous l'avez juré sur le crucifix!

Hardi là! les Boërs! contre cette engeance!
 Et, si l'Assaillant vous jette à genoux,
 Hurlez vers le Nord: 'A nous, France, à nous!'
 La France est là ... pour la Vengeance!

Le Noël du petit Boer (Théodore Botrel)

Vaincu, mais le cœur ferme,
 Dolent, fiévreux, à demi nu,
 Le soir de Noël, vers sa ferme,
 Le petit Boër est revenu ...

...N'a retrouvé de sa demeure
 Qu'un long pan de mur tout noirci
 Qui semblait dire: 'Tout à heure
 Les Anglais sont venus ici;

Après avoir, par la grand'plaine,
 Chassé les femmes, les petits,
 Ils ont, pour assouvir leur haine,
 Tout brûlé ... puis ils sont partis!'

Si bien qu'en ce grand jour de fête
 Le Boër qui vient de guerroyer
 N'a plus, pour reposer sa tête.
 Que la pierre de son foyer!

*

* *

Mais, subitement, le jour tombe;
 Il n'entend, dans le soir obscur.
 Qu'un roucoulement de colombe,
 Qui sort d'un des trous du vieux mur;
 Ses pieds lui font mal: le pauvre être
 Met ses soulier auprès de lui
 Et priant Celui qui va naître,
 Il s'endort en l'horrible nuit;
 Il dort: la colombe s'élance
 Et de laisse, en la nuit, plus seul;
 Il dort ... et l'ombre et le silence,
 Lui tissent un double linceul;
 Il dort en l'oubli des misères ...
 Mais comme il se réveille, au jour,
 Au bruit de deux ailes légères
 Et d'un roucoulement d'amour,
 Il voit que la colombe blanche
 Dépose en son pauvre soulier.
 Du bout de son bec, une branche,
 Un petit rameau d'olivier!

Envoi

Petite Reine douce et belle!
 Du pauvre vaincu soucieux
 C'est Toi la colombe fidèle
 Que son œil chercher dans les Cieux!

Pour les Boërs (Boud'nor)

Serons-nous vaincus ou vainqueurs?
 Ah! cela bien peu nous importe!
 En avant les gars, haut les cœurs!
 Jetons l'étranger à la porte!
 En mourant pour la liberté,
 Chacun défendant sa chaumière,
 Nous prouvons à l'humanité
 Que tous ont droit à la lumière!

Refrain

Au son du canon qui tonne
 Et devant tout l'univers,
 Qu'en France chacun entonne
 Ce cri: 'Vivent les Boërs!'

— Adieu, mon fils! — Adieu, maman!
 — Va, sois un homme et suis ton père;
 Dans le danger montre un cœur grand:
 Vous me reviendrez, je l'espère ...
 Si l'un de vous doit succomber,
 Ou si vous succombez emsemble,
 Il reste un fusil d'accroché
 Pour mon bras qui jamais ne tremble.

Faut de l'or aux envahisseurs!
 Ah! maudissons la soif immonde
 Qui fait pleurer mères et sœurs
 Aux yeux indifférents du Monde!
 Nous gardions en paix nos troupeaux,
 Heureux en la verte prairie ...
 Qu'ils seront nombreux les tombeaux
 Creusés demain pour la patrie! ...

Pour les Boërs! (Lucien Briet)

I

C'étaient de braves gens qui cultivaient leurs terres
 Sans le moindre souci des charges militaires;
 Qui vivaient, s'entr'aidant selon l'heure ou le lieu,
 Et qui, l'esprit empreint de mœurs patriarcales,
 Sous cette Croix de flamme, orgueil des nuits australes,
 Dormaient, la Bible lue, et confiants en Dieu!

Les ancêtres jadis avaient fui nos rivages,
 Contraints d'aller un loin porter chez les sauvages
 Du plus injuste exil la peine et les noirceurs...
 Ce nom les séduisit CAP DE BONNE-ESPERANCE!
 Dans la brousse — elle au moins pleine de tolérance —
 Naquirent lentement deux Républiques soeurs.

L'âge d'or tressaillit, car le foyer de pierre
 Des temps anciens jetait de nouveau sa lumière,
 Fille de l'empyrée, étoile du passant;
 L'homme, comme Jacob, buvait près des margelles;
 Les oiseaux glanaient seuls au milieu des javelles,
 Et dix paires de boeufs traînaient un char pesant.

Et ce n'étaient partout que chasses giboyeuses!
 Les fleuves à l'envi, ces routes voyageuses,
 Offraient un gué facile et qui paraissait dû;
 Des noms toujours choisis avec délicatesse,
 Comme leurs propres noms, confirmaient la promesse
 De n'oublier jamais le sol natal perdu.

Vos fermes s'isolaient ainsi que des charmilles,
 O Boers! Vous rappeliez ces immenses familles
 Dont les aïeux blanchis étaient pasteurs et trois;
 On sentait circuler une âme dans vos fibres!
 Et tous frères vraiment, tous égaux et tous libres,
 Comme on l'est hors du cercle étouffant de nos lois!

Souvent, après avoir écrasé la couleuvre
 Qui glissait en sifflant au travers de leur oeuvre,
 Ou calculé le prix d'un arc triomphateur,
 Leurs yeux se mouillaient d'être à l'écart des alarmes...
 Quand, le poème écrit, vous jaillissent des larmes,
 Il faut divinement s'être exprimé le coeur!

II

Mais à peine est-il jour que la nuit vient renaître:
 Sous leur bonheur, hélas! l'or se cachait en traître!

Et ces bons paysans, prêts à tout consoler,
 Des bandits sont venus chez eux pour les voler!
 Au Transvaal, le canon tonne!
 Ils ont pris le fusil! David marche au géant
 En appelant à l'aide, et le monde béant
 Et qui croit en Dieu l'abandonne!

Ah! cela vous fait mal comme un coup qu'on reçoit!
 Ceux qui pourraient parler, le poing haut par surcroît,
 Donnent carte blanche aux Vandales!
 O Kitchener-Scheepers, sous l'immense tollé,
 Traîne comme un boulet ce cadavre criblé...
 Tu ne vaux pas tes douze balles!

Le peuple anglais n'est rien là-dedans, ni Cromwell...
 Les coupables, ce sont les lords, vrais fils de Bel,
 Aveuglés par l'agiotage,
 Si bien que, dans l'histoire aux terribles leçons,
 Leur orgueil n'entend pas demander aux Catons
 La destruction de Carthage!

Quant au roi de ces lords, grave pour le moment,
 Il règle les détails de son couronnement...
 A cette majesté qu'importe
 Si le droit des gens souffre et si, plein de sang,
 Presque folle, et de honte, et déplorant son rang,
 Sa vieille mère hier est morte?

L'Amérique aux abois, et qui trouva secours,
 N'en a plus souvenir des combats et des jours
 Où l'indépendance se gagne!
 Que lui font aussi bien ces feux de peloton?
 L'ardeur de ces Yankees dont rougit Washington
 Ne va pas plus loin que l'Espagne!

Vous n'êtes pourtant pas, ô tsar, de Chicago,
 Et vous pouvez crier comme un dieu quos ego,
 Agir même, et mieux que personne!
 Vous avez des enfants! Des deux mains voilez-vous!
 Devant cette agonie admirable pour tous
 Votre conférence frissone!

Le casque ailé qu'avait Lohengrin sur le front,
 Guillaume II l'a pris et pour lui faire affront...
 O chevalerie, ô chimère!
 Repousser un vieillard succombant sous sa croix!
 Sire, est-ce là le fruit que retirent les rois
 D'avoir prié sur le Calvaire?

Plus que Malte entendant perler comme il lui plaît,
 L'Italie est anglaise! Hélas! un roitelet
 En Mozambique... O nuit profonde!
 La France, aux temps passées que rien n'intimida,
 Apporte aux héros boers sa peur de Fachoda,
 Elle qui fit trembler le monde!

De face et de profil, le monde, le voilà...

.....
 Honte à lui de laisser écraser ces gens-là!

III

Laboureurs, laboureurs! Ah! de vos socs rustiques
 Votre patriotisme a su tirer des piques
 Dont la pointe reluit!
 Chacun de vos exploits sur notre horizon vague
 Projette la lueur d'un éclair qui zigzague
 Eclatant dans la nuit!

Mais rien ne vient à vous, quand tout le monde acclame!
 Pas un bras, pas un coeur, pas un souffle de flamme!
 Ni fusil ni canon!
 Dieu du ciel, défenseur de toute sainte cause,
 Vous n'avez donc pour eux que ces vers que compose
 Un poète sans nom?

Vous avez donc maudit cette Europe aux yeux ternes
 Qui marche à sa ruine en bâtit des casernes
 Sans trop savoir pourquoi?
 Bétail bon à traîner n'importe quel carrosse
 Et qui n'aura jamais arboré comme bosse
 Que l'égoïste moi!

C'est l'époque du fer! C'est l'époque du crime!
 Vous pouvez implorer si vous êtes victime:
 Triomphe au scélérat!
 Et l'impuissant John Bull, assassin comme Hérode,
 Sur sa peau de khaki va s'appliquer mon ode
 En guise de crachat!

Oui, ces Pharisiens, ô Christ, que tu fis taire,
 Qui disent à chacun ce que chacun doit faire
 Et qui ne le font pas,
 Tous ces césars, fuyant ta bigne et ta besogne,
 Tremblent de réveiller ou Prague ou la Pologne...
 Tu les réveilleras!

La Révolution, je la vois qui vous venge,
 O Boers! Courage encor, du Vaal à l'Orange!
 Sur vos tertres rocheux,
 Par vos monts, dans la plaine où le convict vous pille,
 Frappez! Le drapeau flotte et la liberté brille!
 Frappez comme des preux!

Car le secours viendra, car un Dieu nous écoute,
 Car à marcher quand même on achève la route
 La plus rude à l'orteil!
 Car dans l'âme livide et farouche des hommes,
 On voit quelquefois luire, orages que nous sommes,
 Un rayon de soleil!

Soit! Mais en attendant, et devant ces mitrailles,
 Ces villages en feu, ce globe sans entrailles,
 Ces monarques sans coeur,
 Pour un peuple accroché comme à la boucherie,
 Seigneur, n'est-il pas temps que Némésis s'écrie?...
 N'est-il pas temps, Seigneur?

IV

Pour nous, et par bonheur, quand tout croule à l'abîme,
 L'espérance subsiste immortelle et sublime!
 Est vainqueur bien souvent qui croit avoir perdu.
 Celle qui vous repousse est celle qui vous aime.
 Nous vibrons malgré nous, et comme un luth suprême,
 Sous l'immense doigté dans l'espace épandu!

Le temps n'est point défunt des empereurs splendides!
 Lazare peut surgir sous l'or des Ivalides,
 O Boers, et votre coeur bondit dans notre sein!
 L'orgueil se gonfle encor des temps chevaleresques!
 Le Panthéon frémit dans l'attente de fresques
 Dont nous ne soupçonnons le fulgurant dessin!

Sire, n'attendez pas que la voix des prophètes
 Vienne vous reprocher tout haut ce que vous faites,
 Alors que vous priez peut-être chaque soir!
 Celui qui fusilla parfois on le fusille,
 Le viol d'aujourd'hui demain sur votre fille
 Peut tomber comme un choc que rien ne peut prévoir!

Songez à votre honneur, songez à votre femme,
 Songez à vos enfants et surtout à votre âme!
 Le nom d'un bienfaiteur est pour jamais écrit!
 Homère pour Achille a toujours des arcades...
 Dieu le veut! C'est le temps qui revient des croisades,
 Car le tombeau d'un peuple est le tombeau du Christ!

Car je viens la sceller, moi, la pierre angulaire
 Qui tiendra suspendu chaque bras tutélaire
 Levé pour secourir la patrie en danger!
 Il souffle un vent qui peut emporter des couronnes:
 En avant et debout, pour les Boers et vos trônes!
 Ne laissez pas à Dieu le soin de les venger!

Un soldat qui l'entend marche au canon d'alarme.
 Puissé-je dans vos yeux évoquer une larme!
 Oubliez un instant la Vistule et le Rhin,
 Et si l'on méconnaît votre alliance auguste,
 Faites naître avec Dieu, resplendissant et juste,
 De Cherbourg à Portsmouth un autre Navarin!

Les Boërs ou la Guerre au Transvaal (Louis Catrice)

Air: Halte-là! les montagnards sont là-bas

Premier Couplet

Nous jurons que jusqu'à la mort
 Nous lutterons avec vaillance bis
 Pour conserver l'indépendance
 Nous lutterons jusqu'à la mort. bis

Refrain

Transvaal, ô noble Patrie
 Compte sur tes enfants
 Pour vaincre la tyrannie
 Ils seront des géants
 Vous l'avez voulu cette guerre!
 Oh, soyez maudite, Angleterre!
 Allons Boërs! (bis) debout! du cœur! (bis)
 Contre l'Anglais (bis) l'Anglais envahisseur
 En avant! les vaillants
 En avant! en avant!
 Nous serons triomphants
 En avant! en avant!
 En avant! en avant! en avant!
 Vaillants. Boers (bis)
 En avant! en avant! en avant!
 Les Boers en avant!
 Vaillants Boërs (bis)
 En avant!!

Deuxième Couplet

Ils avaient cru ces bons anglais
 Nous avaler comme des monche bis
 Notre endurance et nos cartouches
 Leur feront payer leurs forfails (bis)
 etc., etc....

Troisième Couplet

Nous avons pour nous le bon droit
 La sympathie universelle bis
 Vit on jamais cause plus belle?
 Nous combattons pour le bon droit (bis)

Quatrième Couplet

Nous reprendrons Prétoria
 Nous les chasserons de nos mines bis
 Ou bien nous en ferons des ruines
 Nous reprendrons Prétoria
 etc., etc.....

VILLE DE ROUBAIX -- MI-CARÈME 1901

LES BOERS

OU LA GUERRE AU TRANSVAAL

CHŒUR

Chanté par la Société les Vaillants Boers, établie chez FOULON Joseph, angle des rues Delezenne et Desaix (P.H.E.)

AIR: *Halte-là! les montagnards sont là-bas*

Premier Couplet

Nous jurons que jusqu'à la mort
 Nous lutterons avec vaillance } *bis*
 Pour conserver l'indépendance
 Nous lutterons jusqu'à la mort. (*bis*)

REFRAIN

Transvaal, ô noble Patrie
 Compte sur tes enfants
 Pour vaincre la tyrannie
 Ils seront des géants
 Vous l'avez voulu cette guerre!
 Oh! soyez maudite, Angleterre!
 Allons Boers! (*bis*) debout! du cœur! (*bis*)
 Contre l'Anglais (*bis*) l'Anglais enva-
 En avant! les vaillants [hisseur
 En avant! en avant!
 Nous serons triomphants
 En avant! en avant!
 En avant! en avant! en avant!
 Vaillants Boers (*bis*)
 En avant! en avant! en avant!
 Les Boers en avant!
 Vaillants Boers (*bis*)
 En avant!!

Deuxième Couplet

Ils avaient cru ces bons anglais } *bis*
 Nous avaler comme des mouches }
 Notre endurance et nos cartouches
 Leur feront payer leurs forfaits (*bis*)
 etc., etc...

Troisième Couplet

Nous avons pour nous le bon droit } *bis*
 La sympathie universelle }
 Vit on jamais cause plus belle?
 Nous combattons pour le bon droit (*bis*)
 etc., etc...

Quatrième Couplet

Nous reprendrons Prétoria } *bis*
 Nous les chasserons de nos mines }
 Ou bien nous en ferons des ruines
 Nous reprendrons Prétoria. (*bis*)
 etc., etc...

Louis CATRICE.

Hurrah! pour les Boërs! (Lucien Colonge)

Fiers Transvaaliens qui pour l'indépendance
 Vous défendez d'un courage indompté,
 Recevez tous les saluts de la France,
 Des défenseurs de votre liberté.

Quand sans alarmes,
 Courant aux armes,
 Chaque jour les Anglais
 Sou vos coups sont défaits,
 On vous acclame,
 Et l'on proclame
 Ce brave petit pays
 Chassant ses ennemis.

Par ses canons, l'Anglais est redoutable,
 Mais devant lui, vous marchez sans effroi,
 Et sous le nombre, en vain il vous accable,
 Vous êtes forts, car vous avez le Droit!

Honneur à vous, fils de la République,
 Qui vous battez si courageusement,
 Et sous le feu, dans la lutte héroïque
 Prenez canons, trains blindés, armement!

Fiers Transvaaliens, qui vous couvrez de gloire,
 Honneur à vous, devant tout l'Univers,
 Nous saluons tous vos noms de victoire
 Et nous crions: Hurrah! pour les Boërs!

La guerre du Transvaal (Lucien Colonge)

Lorsqu'au Transvaal, la puissante Angleterre,
 Qui convoitait ce riche et fier pays,
 Sans loyauté fit déclarer la guerre,
 Tous les Boërs furent ses ennemis!
 D'un même élan ils crièrent: Aux armes!
 Leurs vieux fusils dormaient depuis longtemps;
 Ils les prenaient calmes et sans alarmes,
 Pour leur pays tous étaient combattants!

Vaillants Boërs qui pour la République
 Luttez là-bas d'un courage indompté
 Nous célébrons votre race stoïque
 En défendant sa liberté.

Ils partaient tous, les enfants et les pères,
 Qui simplement devenaient des guerriers.

En embrassant les femmes, soeurs et mères,
 Ils leur disaient: Demeurez aux foyers!
 Ne craignez pas pour nous, la défaillance,
 Jusqu'au dernier, tous nous vous défendrons,
 Pour le pays et son indépendance
 Comme pour vous, tout ce que nous aimons!

Bien que partout le nombre les assaille,
 Que dans leurs rangs les canons font des morts,
 Les Transvaaliens dans plus d'une bataille,
 En fiers lions restèrent les plus forts!
 En vain l'Anglais a des engins terribles,
 Ces paysans résistent jusqu'au bout,
 Dans leur défense ils seront inflexibles.
 Tant qu'un des leurs pourra rester debout!

Gloire à ce peuple! et s'il succombe,
 Honorons-le, même dans ses revers,
 Si l'héroïsme en cette lutte tombe,
 Il peut servir d'exemple à l'univers!
 Fiers Transvaaliens, si nobles dans vos guerres,
 Puisse le Droit être avec vous vainqueurs,
 Et sachez-le, nous sommes tous vos frères,
 Sous vos drapeaux vous suivent tous nos cœurs!

Aux Boërs (Pierre de Sancy)

Laisse tes boeufs dormir, mon gars dans leur étable,
 Laisse dans les près verts paître tes grands troupeaux,
 Ne conduis pas aux champs le chariot d'érable,
 J'al vu passer au ciel le reflet des drapeaux!

Ne va pas, les bras nus, faucher tes champs de seigle,
 On n'entend plus dans l'air les refrains de moisson,
 Car le canon qui gronde a troublé la chanson;
 Le chant du coq se tait devant le chant de l'aigle!

Allons! embrasse encor la femme et le petit!
 Car c'est peut-être toi, que la mort doit abattre;
 Allons! dans le lointain le canon retentit;
 Laisse-là ton foyer, mon gars, et va te battre!

Maintenant sur le sol bien des corps sont couchés;
 C'est le soir, le combat vient de finir à peine;
 On voit, de la bataille où dut souffler l'haleine,
 Aux endroits tout sanglants que la mort a fauchés!

Il sent comme du feu, bouillonnant dans sa tête;
 Il est là près d'un bois qu'il se rappelle bien;
 Mais un clairon lointain murmure la retraite...
 Il écoute ... et sourit, car ce n'est pas le sien.

Alors, il aperçoit une blanche fumée
 Qui du petit hameau s'élève vers le ciel;
 Et le soldat vainqueur, à la chaumière aimée.
 Lance, avant de mourir, un baiser éternel!

La justice des Choses (Henri de Veyge)

Ode aux Boërs

Deux peuples étaient nés qui voulaient mourir libres.
 L'héréditaire effort avait pétri leurs fibres
 D'une si merveilleuse et farouche fierté
 Que, fuyant devant l'homme une lutte impossible,
 Ils allaient, emportant leurs fusils et leur bible,
 Disputer aux lions leur nouvelle cité.

Ils poussaient devant eux comme une forteresse
 La citadelle en bois que veillait leur tendresse,
 Le chariot massif clos comme une prison,
 Et bravant le désert et ses hordes féroces,
 Ils dressaient, loin des lois, des sabres et des crosses,
 Leur hospitalière maison.

Ils vivaient comme au temps des premiers patriarches:
 Les femmes, l'arme au poing, à cheval dans les marches,
 Défendaient en soldats le bétail au repos,
 Et les fils qu'enfantait cette race de braves
 Gradissaient dans l'horreur des humaines entraves,
 Coeurs simples, pasteurs de troupeaux.

Leurs noms ou leur pays ou leur race... Qu'importe?
 Chaque peuple en naissant dans ses langes apporte
 Un droit imprescriptible à la fraternité,
 Et si nous n'étions pas... mais nous sommes des lâches,
 Nous aussi, nous Français, si prompts aux nobles tâches,
 Champions de la justice et de l'humanité,

Nous avons oublié l'exemple de nos pères,
 Notre passé de gloire et les jours plus prospères
 Où nos soldats, debout, sans haine et sans effroi,
 Vengeant aux quatre coins du monde chaque crime,
 Surgissaient, attendus par tous ceux qu'on opprime,
 Et muselaient la force en déchaînant le droit.

C'est bien, — mais sur l'horreur de la lutte inégale,
 Laissez un chant plaintif et frêle de cigale
 Monter comme un vent pur sur la fraîcheur de l'eau:
 Et si tu n'oses pas sonner cette tuerie
 Qui n'a qu'un but : sauver le sol de la Patrie,
 Qu'un enjeu : les plis du drapeau,

O poète, du moins, pleure sur les victimes;
 Sur l'ancêtre indomptable et les enfants sublimes,
 Eux qui n'ont pas seize ans, lui qui n'a plus qu'un jour,
 Qui, mourant pour l'honneur des résistances vaines,
 Donnent à leur pays tout le sang de leur veines,
 Comme un dernier baiser dans un suprême amour.

Ah! ceux-là ne sont pas à plaindre
 S'ils sont tombés dans le combat,
 Sans un ami pour les étreindre,
 Sans une planche pour grabat:
 C'est sur le sol de la Patrie;
 Et, pleins d'une extase attendrie,
 Ils sont partis presque joyeux
 D'avoir senti, dans l'heure brève,
 Passer comme un souffle de rêve,
 Un peu de l'âme des aïeux.

Mais arracher à la mitraille
 Ce reste de soldats blessés,
 Après quatre jours de bataille,
 Sans pain, dans les marais glacés,
 Et là-bas, sur la mer lointaine,
 Là-bas, dans l'île des bourreaux,
 Jeter soldats et capitaine,
 Et les martyrs et le héros;

C'est le crime dont on doit compte,
 C'est l'éponge pleine de fiel,
 C'est l'infamie et c'est la honte,
 La grande trahison qui monte
 Comme un cri de vengeance au ciel!

Pourtant la fin du siècle au siècle près d'éclorre
 Jetait à pleins rayons des promesses d'aurore,
 Et ton berceau d'un jour,
 O Boër, résonnait du bruit des conférences
 Où chaque Etat donnait l'essor aux espérances
 De concorde et d'amour.

Et Paris, oubliant ses vieilles cathédrales
 Pour cent nouveaux palais aux formes théâtrales,
 Paris clair et joyeux
 Convoquait l'univers dans la magique enceinte
 D'où le pont Alexandre, ainsi qu'une arche sainte,
 Emergeait radieux.

Ah! comme on a bien fait de l'orner de chimères
 Ecartelant d'or fin leurs ailes éphémères
 Pourpre sur champ d'azur,
 Puisqu'au lieu de poser sur la Seine vassale
 D'un joug harmonieux la voûte colossale,
 Comme un chemin plus sûr,

Comme une route immense où les mains enlacées
 Porteraient le flambeau des libertés sacrées
 Aux siècles étonnés,
 On n'a fait qu'élargir pour les foules stupides
 La voie où nous menons du Louvre aux Invalides
 Deux peuples enchaînés!

Et que fais-tu debout, porte monumentale? —
 L'artiste qui rêva ta pompe orientale
 A dans tes flancs épais
 Etroitement mêlé les longues théories
 Des travailleurs venus de toutes les patries
 Au temple de la paix.

Ah! laissez-la crouler du parvis jusqu'au faite! —
 Les meilleurs ont été voués par la défaite
 Aux immolations;
 On les a martelés comme un fer sur l'enclume,
 Et lâchement, sans droit, on a d'un trait de plume
 Volé deux nations!

Qui donc a fait cela? — Demandez à l'Irlande
 Quel mont, quelle forêt, quelle sauvage lande
 Echappent au vautour.
 Etre riche, Albion, oh! la mortelle offense!
 Et quelle volupté d'égorger sans défense
 Chaque peuple à son tour!

Je sais : tout est à toi, vaisseaux et places fortes;
 Gibraltar et Suez, l'Océan et ses portes,
 Tu met tout sous scellés;
 Tu fais dans ton orgueil, ô grande déloyale,
 Flotter comme un drapeau ta pourpre impériale
 Jusqu'aux cieux étoilés.

Et nous, nous supportons ces choses et bien d'autres!
 Nous tendons l'autre joue ainsi que les apôtres,
 Et demandons pardon;
 Mais le jour est marqué des lointaines revanches,
 Tu périras au coeur comme les cités blanches,
 Tyr, Carthage et Sidon!

Prends garde! C'est la voix éternelle des choses,
 L'échaînement sans fin des effets et des causes, —
 De la victoire injuste équitable rançon, —
 O prends garde, Albion, dans le temps et l'espace
 C'est la voix du passé qui s'enfuit et s'efface,
 Et donne aux conquérants la terrible leçon.

Après avoir grandi, triomphante, derrière
 Les flots bleus étendus en mouvante barrière,
 Comme un vivant rempart pour le peuple alarmé.
 Après avoir couvert les trirèmes rapides
 De Samnites, de Grecs, de Gaulois, de Gépides,
 Et jeté sur le monde un autre monde armé;

Après avoir gorgé d'enfants son Moloch sombre
 Et repeuplé l'Hades de combattants sans nombre,
 D'autres étaient venus, piétons et cavaliers,
 Qui, lançant sur les flots les forêts séculaires,
 Avaient armé d'airain les rostres des galères,
 Et planté dans les tours le choc de leurs béliers.

Et Carthage râlait. — A la cruelle fête
 D'un peuple entier huant les captifs du suffète,
 Faisait place l'effroi d'un deuil silencieux
 Que troublaient seulement les cohortes romaines
 Semant du haut des toits des victimes humaines
 Dâns ce chaos fumant sous la splendeur des cieux.

Mais lui, le fier guerrier dont s'honore l'Histoire,
 Patriote éclairé qui voyait sa victoire
 Creuser le gouffre immense où l'Empire sombra,
 Lui, le grand précurseur des saintes tolérances,
 Lui, dont le coeur souffrit devant toutes souffrances,
 Fut saisi de douleur, — et Scipion pleura.

Tandis que ses soldats, vengeant la foi punique,
 Se faisaient les bourreaux de la justice inique
 Qui met sur le vaincu la griffe du lion,
 Il pleura, redisant la prophétique plainte:
 'Un jour aussi verra périr la cité sainte
 Et l'illustre Priam, et l'antique Ilion.'

Oui, silence! Ecoutez la tombe: —
 J'entends des cris épouvantés,
 C'est un peuple qui meurt et tombe,
 Puis c'est un autre qui succombe:
 C'est l'universelle hécatombe
 Des nations et des cités.

Tous les constructeurs de royaumes.
 Eperviers, vautours ou corbeaux,
 Gantés de fer, grillés de heaumes,
 En dépit des nards et des baumes,
 Iront pourrir au chant des psaumes
 Dans les ténèbres des tombeaux.

Les Etats que leur large épée
 Tailla, comme un manteau géant,
 Dans le drap d'or de l'épopée,
 Devenus guenille fripée,
 Echappent à leur main crispée,
 Néant qui retourne au néant.

Oh! tu peux, Albion, consommer l'infamie
 Tu peux, dans l'épouvante et les cris d'agonie
 D'un double assassinat,
 Mettre un double fleuron de honte à la couronne
 Dont l'or ensanglanté par le monde rayonne
 D'un si terrible éclat;

Angleterre, Angleterre, à cette heure suprême,
 Où tu crois violer la victoire elle-même,
 Voici que lentement
 Se lève le vengeur tardif des saintes causes
 Et que du fond obscur des âmes et des choses
 Pour le juste avenir monte le Châtiment;

Et tandis que debout au faîte de l'histoire,
 Les Boërs sont entrés tout vivants dans la gloire,
 Tu mourras de ton crime, et les siècles feront,
 En apprenant ta chute aux enfants d'un autre âge,
 De ces soldats martyrs, l'emblème d'un courage,
 Devant, qui les plus grands muets s'inclineront.

Vivent les Boërs! Vivent les Orangistes! (Paul Duvivier)

Et je les vois toujours, les héros de l'Hellas!
 Cronié resplendit comme un Léonidas;
 Botha surgit, c'est Thémistocle:
 Joubert de Miltiade a l'éclatant destin;
 Et De Wet eût rempli d'un sourire divin
 Les yeux sublimes de Sophocle.

Oui, nul d'entre eux ne manque au bataillon sacré.
 Steinj, d'un Pausanias en nos temps égaré
 Sent battre en lui le cœur robuste;
 Aristide le Grand rayonne parmi nous,
 Et l'Univers, l'acclame en pliant les genoux:
 Il l'appelle: Krüger le Juste!

Les Grecs avant le jour où Xerxès succomba.
 Avaient eu Marathon, vous avez Majuba;
 Pasteurs vers qui Dieu s'achemine!
 Vous allez retourner vainqueurs à vos troupeaux:
 Le soleil qui demain baisera vos drapeaux,
 C'est le soleil de Salamine!

Héros! Ah! c'est pour vous que chanta l'enfant blond:
 Je vois la Liberté planer au ciel profond
 Sur vos fronts que dore la Gloire;
 Le Droit, d'un pas sacré, suit vos jarrets nerveux;
 Et vous sentez déjà passer dans vos cheveux
 Le souffle ardent de la Victoire.

Des assassins venaient, forts de leur lâcheté,
 Tuer en son berceau la jeune Liberté,
 Mais en vain le Crime s'efforce:
 La Justice sur lui fond du haut de l'azur
 Et d'un coup de son pied creuse le gouffre obscur
 Où le Droit engloutit la Force.

Oui! Le Transvaal est libre et l'Anglais écrasé:
 L'Angleterre s'abat dans le tombeau creusé
 Par la République africaine.
 Dieu le veut! Le Lion éventre le Vautour,
 Et délivrant le Monde, il fait luire le jour
 Où naît l'Indépendance humaine.

Orange! O Transvaal! ô peuples de héros!
 Votre nom retentit et d'échos en échos
 Résonne dans notre mémoire.
 Vous surgissez devant les Siècles éblouis;
 Vous menez avec vous les cœurs épanouis
 Sous les rayons de votre Histoire

C'est que, de l'Idéal rallumant le flambeau,
 Vous faites dans nos Temps, noir comme le tombeau
 Briller le feu du sanctuaire;
 C'est que de vos lueurs vous peuplez notre Nuit;
 C'est que le Doute obscur tremble et s'évanouit
 Sous les flots de votre Lumière.

Vous relevez la Foi dans nos cœurs abattus,
 Vous rendez leur jeunesse à nos vieilles vertus,
 Et vous ressuscitez nos flammes:
 Un Delarey fait naître un Villebois Mareuil;
 Ces chevaliers du Droit aspirent au cercueil,
 Piédestal de leurs grandes âmes.

Chantez à votre tour, ô pasteurs triomphants:
 Exauce-nous, Vertu. Nous sommes tes enfants;
 Vers Dieu porte-nous sur tes ailes;
 Et par-dessus la Terre et par-delà le Temps.
 Que le Monde nous voie, invincibles Titans,
 Monter aux sphères éternelles!

'Mais n'oublions jamais, hommes, l'humanité.
 Soyons les moissonneurs de l'immense Bonté
 Que Dieu répandit sur le Monde;
 Et tels de bons semeurs qui sèment le bon grain,
 Sur les fronts dans les cœurs jetons à pleine main
 La Vertu sublime et féconde!'

L'enfant Boër (Paul Duvivier)

On l'avait ramassé sur le champ de bataille.
 Le flanc gauche troué par une affreuse entaille,
 Il gisait, étendu sur le bord d'un fossé
 Ainsi qu'un jeune lis de sang éclaboussé.
 Le visage enfonce dans l'herbe défleurie,
 Il appuyait sa bouche au sol de sa patrie.
 C'était pitié de voir ce tendre adolescent.
 Chérubin au cœur d'ange et sublime innocent,
 Endormi pour jamais en baisant cette terre,
 Comme un enfant s'endort en embrassant sa mère.
 Quand l'ouragan mortel s'était jeté sur lui.
 Il avait eu besoin de sentir un appui:
 Il tenait dans sa main, horriblement crispée,
 La main d'un vieillard mort. Car dans cette épopée
 Où, chantant ses élus, la Gloire au front serein
 Fait raisonner sa voix dans son clairon d'airain, —
 Au milieu du fracas des sourdes canonades.
 Ensemble, comme au temps des douces promenades,
 Grand-père et petit-fils, unis par le destin,
 Descendent dans la tombe en se tennant la main.
 Douze ans! Il avait l'âge où l'âme est toute blanche.
 C'était lui qui lisait la Bible, le dimanche.

Lorsqu'au temps de la paix, les pasteurs de troupeaux
 Étaient des saints, avant d'être encor des héros,
 En ce jour solennel où la ferme prospère,
 Méditait le poème écrit par Dieu le Père
 Sa voix tendre disait les austères versets
 Et ses petites mains tournaient les grands feuillets.
 Maîtres et serviteurs l'écoutaient en silence.
 Puis, lorsque se taisait la divine éloquence,
 Tous les yeux se fixaient sur l'aïeul vénéré.
 Le vieillard expliquait le vieux Livre sacre:
 Il montrait le lien des effets et des causes;
 Et si parfois l'Ancien, qui savait tant de choses,

Se sentant égaré dans un problème obscur,
 Pour éclairer cette ombre avait besoin d'azur,
 L'enfant levait sur lui sa candide paupière
 Et ce regard d'enfant lui versait la lumière.

Inne ĩ Boër (Eisseto)

I

Arle coumpatis à ti lagno
 O brave pople dou Transval
 Despiei que tirès la castagno
 Contro l'Anglès toun dur rival.
 Souleto l'avarice tènto
 Lou grabuge de si viei lord
 Qu'arougant venoun sènsò crènto
 Acapara vosti trésor.

II

Es dins lis ourour de là guèro
 Que de l'or cercoun lou védèu
 Quand lou fum di canoun sus terro
 Tapoun li bèu rai dou soulèu.
 Maï vautre Boër plèn de voïo
 De vous battre siàs jamai las
 Avès la Fè, aurès la joïo
 Que lou dré seguis vosti pas

III

Sias lou fèble que rangoulèjo
 Per desfendre sa liberta
 E lou Tiran que vous trapèjo
 Vous crei toujours mort à mita
 L'Europo a bèu ie faire escorno
 Si gouvernan demoroun fré
 Nautri cercan qu'emé d'aumorno
 La forço estoufe pas lou dré

IV

Tout se passis rèn s'amaduro
 Tant la frucho que li meïssoun
 Li bèu mas coume li masuro
 I grand fioc servoun de tisoun.
 Désoula dins voste terraire
 Oh grand Dieu se vei d'enfantoun
 Qu'esquichoun lou sen de si maire
 Sans trouva ni la ni poutoun.

V

Dins nosti viei capitalo
 Lou brave e malhurous Krüger
 S'en vai tristas e se rebalo
 Vei que prècho dins lou deser.
 Ah, per que te fas tant requisto
 Carita Reino di vertu.
 Se li Rei te perdoun de visto
 Lou cor di pople court vers Tu

VI

La vilo d'Arle vous saludo
 De si bravos, Julio Adam;
 Si gènti chato soun vengudo
 Prouva qu'eici vous ajudan.
 Per li Boër nost' encountrado
 A durbi bourso e pijounié,
 E si paloumbo an per bécado
 De brout argenta d'oulivié!

Dix Contre un! Anglais et Boërs (Louis Facq)

Chantée par la SOCIETE DES AFRIKANDERS, réunie à l'Estaminet A. GENEVRIER.
 148, rue de Wazemmes, 148 ("Nuwe ballade deur Louis Facq. Gesing deur die
 VERENIGING VAN AFRIKANDERS wat by die kafee van A. Génévrier, 148 rue de Wazemmes
 byeengekom het".)

Air: Dis moi! soldat! Dis-moi! t'en souviens-tu?

PREMIER COUPLET

Vous êtes bien les héros de l'Afrique,
 Vaillants Boërs, ennemis des Anglais!
 Vous êtes bien des hommes à l'antique:
 Parfois vaincus, mais des lâches, jamais!
 Si vous luttez, mais c'est pour la justice,
 Pour le bon droit et pour la Vérité!
 Serrez vos rangs! Déjouez l'artifice;
 Luttez, luttez au cri de liberté.

DEUXIEME COUPLET

La liberté fait votre seule force,
 Défendez-là contre tous leurs efforts!
 Et ces forbans, à l'orgueil si féroce,
 Sauront après le nombre de leurs morts!
 Si, dix contre un, dans la lutte inégale,
 Vous succombez défendant le foyer,
 Dites-vous bien : chaque coup, chaque balle
 Fera tomber qui passe le premier

TROISIEME COUPLET

L'Anglais vous suit, mais prendra t-il vos chaumes,
 Votre or, vos biens, vos femmes, vos enfants?
 Dans les combats, chantez, chantez vos psaumes!
 Car prier Dieu console les mourants!
 Le monde entier admire la vaillance
 Qui vit en vous, ô sublimes guerriers!
 Conservez-donc la suprême espérance
 De voir l'Anglais vaincu par des fermiers.

h Fotokopie van die oorspronklike pamflet word op die volgende bladsy afgedruk.

DIX CONTRE UN !

Anglais et Boërs

ROMANCE NOUVELLE DE LOUIS FACQ

Chantée par la SOCIÉTÉ DES AFRIKANDERS, réunie à l'Estaminet A. GÉNÉVRIER.
148, rue de Wazemmes, 148

AIR : Dis moi ! soldat ! Dis-moi ! t'en souviens-tu ?

PREMIER COUPLET

Vous êtes bien les héros de l'Afrique,
Vaillants Boërs, ennemis des Anglais !
Vous êtes bien des hommes à l'antique :
Parfois vaincus, mais des lâches, jamais !
Si vous luttez, mais c'est pour la justice,
Pour le bon droit et pour la Vérité !
Serrez vos rangs ! Déjouez l'artifice ;
Luttez, luttez au cri de liberté. } *Bis*

DEUXIÈME COUPLET

La liberté fait votre seule force,
Défendez-la contre tous leurs efforts !
Et ces forbans, à l'orgueil si féroce,
Sauront après le nombre de leurs morts !
Si dix contre un, dans la lutte inégale,
Vous succombez défendant le foyer,
Dites-vous bien : chaque coup, chaque balle }
Fera tomber qui passe le premier. } *Bis*

TROISIÈME COUPLET

L'Anglais vous suit, mais prendra t-il vos chaumes,
Votre or, vos biens, vos femmes, vos enfants ?
Dans les combats, chantez, chantez vos psaumes !
Car prier Dieu console les mourants !
Le monde entier admire la vaillance
Qui vit en vous, ô sublimes guerriers !
Conservez-donc la suprême espérance
De voir l'Anglais vaincu par des fermiers. } *Bis*

Boërs
4e Le
16.16

La Boërienne (G. Frémin)

Air: La Vasorvienne

Quand des Puissants qui gouvernent le Monde,
 Les lâchetés au Monde font horreur,
 Peuple Boër, que ton bras seul seconde,
 Qu'il soit toujours des Anglais la terreur! (bis)
 Que, de l'éclair en dérobant les ailes,
 Que, du tonnerre empruntant les éclats, (bis)
 Tes ouragans vengeurs de guérillas
 Volent exterminer tant de hordes cruelles!

Non, non, tu ne périras pas,
 O race d'invincibles,
 Qui sait aux foudres du trépas
 Faire d'Anglais des cibles.
 Guerre à mort, à mort, à mort!
 Tu peux, tout le crie,
 Sauver seul même encor
 Ta vaillante patrie,
 Aux armes!
 Aux armes!
 Plan, plan, plan!
 Plan, plan, plan!
 Aux armes tous, Boërs, fils d'un peuple indompté,
 Que le Ciel, à jamais, fit pour la Liberté!

J'ai, dit l'Anglais, un Monde pour Empire,
 D'hommes, lui, fort de quatre cents millions.
 — Monde de loups, qui nul effroi n'inspire,
 Dit le Boër, du Transvaal aux Lions! (bis)
 — Plus de Transvaal qu'à moi, dit l'Angleterre!
 — D'Empire Anglais, foin! disent les Boërs! (bis)
 — Il dompterait, dit-elle, l'Univers.
 — Si nous, répondent-ils, nous n'étions sur la Terre!

Non, non, tu ne périras pas,
 O race d'invincibles,
 Qui sait aux foudres du trépas
 Faire d'Anglais des cibles.
 Guerre à mort, à mort, à mort!
 Tu peux, tout le crie,
 Sauver seul même encor
 Ta vaillante patrie.
 Aux armes!
 Aux armes!
 Plan, plan, plan!
 Plan, plan, plan!
 Aux armes tous, Boërs, fils d'un peuple indompté,
 Que le Ciel, à jamais, fit pour la Liberté!

Vit-on jamais cause comme la vôtre,
 De tout un Monde empoignant tous les coeurs?
 De joie autant courir d'un pôle à l'autre,
 Quand il est dit: les Boërs sont vainqueurs! (bis)
 Vienne le jour où mordront la poussière,
 Jusqu'au dernier, leurs agresseurs maudits, (bis)
 Le dernier jour du dernier des bandits:
 L'humanité cent fois bénira sa lumière.
 Non, non, tu ne périras pas,
 O race d'invincibles,
 Qui sait aux foudres du trépas
 Faire d'Anglais des cibles.
 Guerre à mort, à mort, à mort!
 Tu peux, tout le crie,
 Sauver seul même encor
 Ta vaillante patrie.
 Aux armes!
 Aux armes!
 Plan, plan, plan!
 Plan, plan, plan!
 Aux armes tous, Boërs, fils d'un peuple indompté,
 Que le Ciel, à jamais, fit pour la Liberté!

Les Boërs (G. Frémin)

Air: Charles VII

O Boërs, ô peuple de braves,
 Qu'entier contemple l'Univers,
 L'Anglais te forgeait des entraves,
 Et sous tes coups fuit le pervers.
 Sur une terre nourricière
 De preux, fleur de l'humanité,
 Que l'Anglais morde la poussière
 D'un sol fait pour la Liberté!

Qu'il rêve aller, dans ses entrailles,
 Humer à flots les filons d'or,
 Quand seul de balles, de mitrailles,
 L'attend un foudroyant trésor :
 Du haut de sa morgue princière,
 Par ton bras là précipité,
 Que l'Anglais morde la poussière
 D'un sol fait pour la Liberté!

Ce roi de la flibusterie,
 L'épouvantail de tous climats,
 Voyait frémir chaque patrie
 Au sinistre aspect de ses mâts.
 Mais, comme une écume grossière,
 Forban que les flots t'ont jeté,
 Que l'Anglais morde la poussière
 D'un sol fait pour la Liberté!

Ah! quand des quatre parts du Monde,
 Sans émoi d'un Gouvernement,
 D'Albion la croisade immonde
 Se rue à ton égorgement,
 Par ta milice justicière,
 Châtié pour l'éternité,
 Quel l'Anglais morde la poussière
 D'un sol fait pour la Liberté!

Que dans l'arbitre des batailles
 D'un coeur de lion t'arme ta foi!
 Au champ clos qu'en tes bords tu tailles,
 Que tes combats glacent d'effroi!
 Là, plus que bête carnassière,
 Conduit par la voracité,
 Que l'Anglais morde la poussière
 D'un sol fait pour la Liberté!

A milliers, des voix mensongères
 Font digue aux bruits de tes succès;
 Mais les vénales messagères
 D'écho n'ont de rire qu'accès:
 La Raison, sans être sorcière,
 Sent par les Destins arrêté,
 Que l'Anglais mordra la poussière
 D'un sol fait pour la Liberté!

Abandon des Boërs par les chefs d'états du monde (G. Frémin)

Aux chefs d'Etats est il resté des âmes?
 Ont-ils encor rang parmi les humains,
 Ceux qui d'un peuple au sang, à des infâmes,
 Plus forts cent fois, laissent tremper leurs mains?
 D'êtres moraux, ces déserteurs des tâches,
 Ces renégats de la fraternité,
 Oui, qu'au fer rouge, oui, que l'Histoire aux lâches
 Imprime au front: Traître à l'humanité!

Pires que juifs, pour qui, nous goys, nous sommes
 Une semence encore de bétail,
 Moins que taureaux même, eux prisant les hommes,
 Froids, de leur meurtre écoutent le détail!
 Du sang boër pour les laver des taches,
 D'eaux n'ont les mers, de jours l'Eternité!
 Oui, qu'au fer rouge, oui, que l'Histoire aux lâches
 Imprime au front: Traître à l'humanité!

Ne jonglaient-ils, hier, avec l'arbitrage,
 Qu'ils profanaient au jeu des gobelets?
 De passe-passe indigne, un tel outrage
 N'a-t-il souillé de congrès un palais?
 N'ont-ils laissé, pènes dormants aux gâches,
 Tous droits d'ouvrir la guerre à volonté?
 Oui, d'un fer rouge, oui, que l'Histoire aux lâches
 Imprime au front : Traître à l'Humanité!

Quand les Anglais, les plus cruels des êtres,
 Vont an Boër hurler des cris de mort;
 Que reine, lords, peuple, pasteurs et prêtres,
 Tous ont juré sa perte sans remord;
 Quand jusqu'au Monde on coupe ses attaches,
 Par chefs d'Etats sans qu'il soit protesté,
 Oui, d'un fer rouge, oui, que l'Histoire aux lâches
 Imprime au front : Traître à l'Humanité!

Morts sont leurs coeurs, lorsque, sous frêle armure,
 En bat encore aux sauvages des bois,
 Que l'injustice y soulève un murmure,
 Et la pitié des amis aux abois.
 Mais eux, pas même ils n'ont, vertu d'Apaches,
 Humain souci de solidarité.
 Oui, d'un fer rouge, oui, que l'Histoire aux lâches
 Imprime au front : Traître à l'Humanité!

L'Anglais, horreur! de cuirassés rogorge,
 Pour foudroyer d'Etats tout littoral.
 Mais d'eux un seul le peut prendre à la gorge,
 Et l'étrangler de l'Egypte au canal.
 Le Globe alors se rit de leurs panaches,
 A ces vapeurs sans lien d'ubiquité.
 Oui, d'un fer fouge, oui, que l'Histoire aux lâches
 Imprime au front : Traître à l'Humanité!

L'Anglais s'est cru l'héritier de Neptune,
 Trident en main, le dieu des Océans.
 Mais à Moloch seul il doit sa fortune,
 Qui va sombrer qux abîmes béants.
 J'entends déjà que sifflent les cravaches
 Qui châtiront crime et complicité.
 Oui, d'un fer fouge, oui, que l'Histoire aux lâches
 Imprime au front : Traître à l'Humanité!

Mais d'entre chefs fumants de l'anathème,
 Gloire à plus haut qu'aucun d'eux établis,
 Saint promoteur du code humain suprême,
 A l'arbitrage astreignant les conflits!
 Au front, ô csar, quels lauriers tu t'attaches!
 Au nom, quel titre à l'Immortalité!
 Mais qu'au fer rouge, oui, que l'Histoire aux lâches
 Imprime au front : Traître à l'Humanité!

La chanson des Boërs (Alfred Guenin)

I LES SEPT GAS

Ils sont là sept gâs, robustes gaillards
 De forte carrure et de taille altièrre.
 Quelques pleurs muets mouillent leurs regards.
 Ce sont sept garçons qui vont à la guerre.
 Sur le quai, leur père, un pauvre vieillard,

L'échine courbée et l'oeil plein de larmes,
 En les embrassant, leur parle tout bas:
 'Surtout, de mon sort soyez sans alarmes!
 Ayez du courage et ne tremblez pas!
 Vous avez du coeur, vous avez des armes!'

Un silence affreux les oppresse tous
 Et leurs graves fronts deviennent plus graves,
 Mais leurs doux regards deviennent plus doux:
 'Adieu!' Le train part. 'Adieu! soyez braves,
 Et si vous tombez, je prierai pour vous!'

Le vieux rentre au coin du foyer paisible
 Et les attend seul, l'inquiétude au coeur,
 Songeant que la mort aveugle et terrible
 Peut jeter sur eux son lacet d'horreur,
 Sans cesse priant sur sa vieille Bible.

La guerre est finie. Il attend ses gâs,
 Il attend des mois; hélas! pauvre père!
 Il attend toujours, content, jamais las
 D'attendre un retour tardif qu'il espère...
 ... Mais ses sept enfants ne reviendront pas.

II PENDANT LA BATAILLE

A l'abri d'un rocher, blessés, rompus, fourbus,
 Nous nous sommes fourrés pour mieux reprendre haleine
 En fumant. La bataille est chaude et, dans la plaine,
 Les habits rouges, sous les balles, tombent drus.

Un gamin de treize ans, mais taillé comme un homme,
 Derrière le rocher vient se mettre à couvert
 Et s'étend près de nous, la main sur son mauser,
 La tête sur son sac, pour y dormir un somme.

Son front blond semble faire un rêve triomphant,
 Un cri victorieux hésite sur sa bouche,
 Mais le bruit satané de la lutte farouche
 Grandit avec menace et fait lever l'enfant.

— Hé! Henrick! Où vas-tu! — Je retourne me battre.
 — Tout va bien? — Fièremment, durement, l'enfant blond
 Qui sanglotait quand on frappait un chien, répond
 Sans frémir: 'Oui, j'en ai déjà tué vingt-quatre!'

III LA VISION

Après m'être battu tout le jour, j'étais las.
 Le soir, je me couchais sous un rocher tres bas,
 Pensif, la tête sur mon havresac de toile,
 En contemplant le ciel damasquiné d'étoiles.

Je crus voir de mes yeux surpris
 S'élever de la plaine sombre,
 Majestueuse et triste, l'ombre
 D'un petit homme à manteau gris.

Tout en lui respirait la force.
 Ses yeux s'emplissaient de lueurs,
 Ses bras se croisaient sur son torse
 Et je reconnus l'Empereur.

Soudain, il me touche l'épaule
 Et je sursaute malgré moi
 Sous ma main sèche qui me frôle;
 Très bref, il me dit: 'Lève-toi!

Viens!' Et nous marchâmes côte à côte
 Longtemps et quand nous fûmes seuls
 Sur la montagne la plus haute,
 Comme à son enfant un aïeul,

Il prononça d'une voix grave
 Ces mots que j'ai su retenir:
 'Je suis content de vous, mes braves,
 Vous avez bien fait de venir,

'Vous, les vaillants enfants de France,
 Lutter contre l'Anglais vainqueur
 Et défendre l'indépendance
 De ce petit peuple qui meurt.

'Vainement déjà l'Angleterre,
 Ta vieille ennemie, ô Français,
 T'a jeté le gant de la guerre,
 Tu ne le relèveras jamais.

'Il a fallu, gifle héroïque
 Qui démasque un peuple brigand,
 Que ce soient ces Boërs pacifiques
 Qui viennent relever le gant.'

Puis il me montra la colline
 Où le commando canonait.
 Comme un canon dans sa poitrine,
 Son verbe grave aussi tonnait.

Et sur moi, son sourcil se fronce:
 'Ecoute le canon, soldat,
 Cette voix-là, c'est la réponse
 De Waterloo, de Fachoda!

Et je me réveillais au bruit de la mitraille.
 A l'horizon, prunelle explorant la bataille,
 Un grand soleil apparaissait, étincelant,
 Comme une bombe d'or dans un linceul sanglant.

IV L'ÉPOUSE

Ils s'étaient épousés aux premiers jours d'octobre,
 Elle, enfant de burgher et lui, fils de fermier,
 Dont la vie était calme et d'aventures sobre.

Ils vivaient sans souci dans leur nouveau foyer,
 Tranquilles et contents, quand éclata la guerre,
 Ce coup de foudre auquel on ne s'attendait guère.
 Comme d'autres, prenant son sac et son fusil,
 Il partit.

Sans frayeur, sa femme le suivit;
 Dans les camps, aux avant-postes, dans les batailles,
 Au milieu des obus, des balles, des mitrailles,
 Douce, fidèle, aimante, elle était près de lui,
 Pansant l'égratignure et chargeant son fusil,
 Et quand la lutte était plus ardente et plus noire,
 Sans craindre le péril et sans s'en faire gloire
 Elle excitait les Boërs, s'ils fléchissaient un peu
 Et, comme un vieux soldat, faisait le coup de feu.
 Oh! l'intrépide femme!

Un soir, dans la mêlée,
 Son 'homme' tombe sous une balle. Affolée,
 Elle prend le fusil encor chargé du mort
 Et se met en devoir de défendre le corps,
 Sans voir les siens se retirer de roche en roche,
 Seule, fière, elle attend la horde qui s'approche,
 Exultant de triomphe. Un capitaine anglais
 Lui crie à quinze pas: 'Rendez-vous! — Non, jamais!'
 Elle fait feu sur lui. Sans délaissier son poste,
 Face au danger, elle tombe sous la riposte,
 La poitrine criblée et le sein ravagé,
 En murmurant tout bas au mort: 'Je t'ai vengé!'

V LEUR DRAPEAU

Soldat, il n'est pas d'étendard,
 Pas de pennon, pas d'oriflamme,
 Pas de drapeau qui parle à l'âme

Et qui charme le regard,
 Comme la loque flétrie
 Aux couleurs de la Patrie.

Le drapeau des Boërs lacéré
 Dans leurs batailles inégales,
 Par les sabres et par les balles

A le droit d'être honoré,
 Plus que tout autre bannière,
 Par les peuples de la terre.

Oui, qu'on se découvre devant
 Ce lambeau de laine déteinte,
 Ce débris de la lutte sainte,

Qui palpite sous le vent
 A sa hampe mutilée,
 Haut en fier dans la mêlée.

Qu'on se découvre devant lui,
 Parce qu'il rend la force à l'âme,
 Comme au marin perdu, la flamme

Du phare sauveur qui luit
 Soudain dans la nuit ardente
 De la tempête angoissante.

Oui, haut le coeur! Bas le chapeau
 Devant le linceul de ces hommes!
 Et nous surtout, puisque nous sommes

Français et que ce drapeau
 Joint au vert de l'espérance
 Les trois couleurs de la France!

VI SEUL!

Nous étions trois, quand commença la guerre,
 Trois combattants. Hardi, la tête fière,
 Le vieux... Mais nous, un peu craintifs, je crois.
 Nous étions trois.

.....

Nous étions deux, à la fin de l'automne.
 Sans prévenir, le canon, qui moissonne,
 Du premier coup avait fauché le vieux.
 Nous étions deux.

.....

Je reste seul, à la fin de la guerre.
 Mon camarade est mort. Le fils, le père
 Dorment roulés dans le même linceul.
 Je reste seul!

Marche des Boërs (Emile Havel)

Frères, debout! voyez sur la montagne
 Les habits rouges des soldats anglais!
 Que veulent les fils de la Grande-Bretagne?
 Que nous soyons leurs esclaves, jamais!
 Nous cultivons en paix notre terre,
 Nos cœurs humains, haïssent la guerre,
 Mais s'il faut nous courber sous un jong dégradant,
 Déployons notre bannière,
 Et marchons! nous vaincrons, ou mourrons,
 En avant!
 Nos adversaires comptant sur leur nombre
 Sur leur flotte, sur leurs millions;
 Nous avons pour nous la force sombre,
 Dont la justice arme tous ses champions,
 O Transvaal, terre sacrée,
 Tombeau des grands Hollandais,
 Sainte liberté, patrie adorée,
 Changez pour vaincre ces fiers Anglais.
 En troupes de Héros notre petite armée,
 Oeil d'aigles, cous de taureaux.
 Muscles de fer, chasseurs de fauves,
 Robustes fils d'Afrique,
 Courons tous sur le vieux lion britannique
 Purgeons le pays, les Anglais à la mer,
 France, commune Patrie des hommes généreux,
 Sur nous rayonne ta chaude sympathie,
 Car ta belle âme vole vers ceux
 Qui luttent pour le droit contre la tyrannie,
 Frères, debout! voyez sur la montagne
 Les habits rouges des soldats anglais!
 Que veulent les fils de la Grande-Bretagne?
 Que nous soyons leurs esclaves, jamais!

Le vœu de l'Humanité (Denis Langat)

Là-bas, dans l'Afrique lointaine.
 Travailleurs sans ambitions.
 Quelques milliers d'hommes à peine
 Vivaient en creusant leurs sillons;
 Mais le sol, sous les blés splendides,
 Couvait un plus riche trésor
 Et des forbans, corbeaux avides,
 S'y sont rués affamés d'or!
 Vaillant peuple Boër prêt à tout sacrifice,
 Le monde entier pour toi crie au Dieu d'équité:
 Seigneur, ne permets pas qu'un forfait s'accomplisse,
 Fais triompher, dans ta justice,
 La cause du bon droit et de l'humanité.

Devant le danger tous se dressent,
 Paysans tout à coup soldats,
 Et les bataillons apparaissent.
 Armés déjà prêts aux combats.
 Dans les granges dormait la foudre,
 Elle en sort, et par les chemins,
 Roulent dans une odeur de poudre
 Les canons et les escarpements.

L'Anglais méditait la conquête,
 Oublieux de l'échec passé;
 Cette fois encor sa défaite
 Malgré le nombre a commencé.
 Les héros sont là, qu'il retrouve,
 Pour lui barrer, puissants lutteurs,
 Une victoire que réprouve
 La voix même de ses pasteurs.

Fier peuple qui veut rester libre,
 Va, le feu sacré te soutient
 Et de l'univers le cœur vibre,
 S'exalte et bat avec le tien!
 Tu dois vaincre des mercenaires,
 Car c'est ton sol que tu défends,
 La patrie où dorment tes pères,
 Et le berceau des enfants.

Héros et Bandits

La guerre dans le Sud-Africain (Edouard Lejeune)

I LA MUSE

Ce n'est pas l'heure, ô mon poète,
 Pour la lyre d'être muette;
 Il lui faut de mâles accords
 Vibrant jusqu'aux plages lointaines
 Où dans des luttes inhumaines
 Tous les jours s'entassent les morts;
 Où les vaincus ont l'auréole,
 Où le vainqueur à rage folle
 Porte le masque des maudits
 Et conte qu'il fait oeuvre digne,
 Qu'il est brave quand il aligne
 Cent canons contre vingt fusils!

LE POÈTE

Sans doute était fatal ce peuple qu'on efface,
 Nouveau fléau de Dieu
 Il fallait qu'à jamais le sol perdît sa trace
 Par le fer et le feu!

Sans doute ses flottes errantes,
 Fendant les vagues indolentes,
 Avides de butin et d'or,
 Troublaient les nations tranquilles
 Et venaient bombarder les villes
 Des pays où, fatal trésor,

Le sol cache sous les yeuses
 Métaux et gemmes précieuses

Et tente par tous ses produits,
 Par ses troupeaux ou par ses plantes,
 Par ses compagnes souriantes,
 Les convoitises des bandits!

Sans doute que, penché sur la carte des mondes,
 Ce peuple soudoyait des hordes vagabondes
 Et, pieuvre aux longs bras,
 Aspirait à sucer par chaque tentacule,
 Des régions du pôle aux Colonnes d'Hercule
 Tout le sang d'ici-bas!

Taureau qu'excitent les entraves,
 Il ne voulait que des esclaves
 Pour son impérialisme fou!
 Il avait pris pour sa devise,
 Et la jetait à toute brise:
 — Univers, fléchis le genou! —
 Il fallait en purger la terre
 Et, frémissant sous la colère,
 S'élever contre ces fauteurs
 De vols, de discordes, de haines,
 Broyer cette race de hyènes!

LA MUSE

Non! c'est un peuple de pasteurs!

II RÉCIT

Il est un coin perdu dans cette Afrique immense
 Où tranquille, pieuse et digne des aïeux
 (Beaucoup des Pays-Bas et quelques-uns de France),
 Avait fixé son nid une race de preux.

Ils étaient arrivés dans la terre promise
 Après un long exode et de constants efforts,
 Poussant droit devant eux comme au temps de Moïse,
 Sans souci des dangers et sans compter les morts.

On s'était arrêté près de vastes prairies,
 On vivait des produits du sol et les troupeaux,
 Guidés par leurs pasteurs, en lentes théories,
 Buvaient l'eau de la source au milieu des roseaux.

Seuls jusqu'alors le fauve et le Cafre sauvage
 Avaient foulé le sol vierge des bruns sillons;
 On pouvait s'estimer à l'abri des orages
 Fils de la vieille Europe, effroi des nations.

Maints lustres écoulés, le sol couvert de gerbes
 Avait déjà donné de multiples moissons,
 Que les boeufs haletants, penchant leurs fronts superbes
 Charroyaient à la ferme aux clameurs des chansons.

C'est un hymne d'amour que chantait la prière
 Qu'à Dieu, matin et soir portait un tendre écho;
 Et, sûr du lendemain, on retournait la terre
 Ou chassait devant soi les bêtes du troupeau.

Enfin des jours de paix avaient sonné les heures;
 On se pouvait donner gaîment aux durs travaux;
 Les enfants grandissaient à l'ombre des demeures;
 La femme préparait à l'homme un doux repos.

LA MUSE

Du lendemain n'est jamais sûre
 Que l'heure indécise d'En-haut!
 Tout le reste n'est qu'aventure:
 Char qui verse au moindre cahot,
 Flocon perdu qu'un vent emporte
 A son caprice dans l'éther;
 Du flambeau flammes à demi-morte
 Qu'éteint le moindre courant d'air.
 Quand l'homme, les nations même,
 Ont cru résoudre le problème
 Divin de la stabilité,
 Dieu souffle... et la seule ressource
 Est de recommencer la course
 Dans l'espace et l'éternité!

.....

Un jour (sous d'autres cieus c'eût été l'allégresse),
 Se dévoila du sol l'étonnante richesse:
 Dans les moindres remous,
 Dans les angles du val, sous le ciel des carrières,
 Dans le sol défoncé, dans le lit des rivières
 La gangue des cailloux,

C'était de l'or caché demandant la lumière,
 C'était le diamant jusque-là solitaire,
 Gardant pour lui ses feux,
 S'irradiant soudain à la vue éblouie,
 Qu'on eût voulu celer pour garder cette vie
 Faites de jours heureux.

L'Esprit du Mal quitta sa retraite profonde,
 Prit son vol, en jeta la nouvelle au vieux monde;
 Hélas! sur ce pays
 De prière et de paix, aux moeurs patriarcales,
 De tous les horizons, mille flottes fatales
 Vomirent des bandits!

.....

On dompta ces dangereux hôtes...
 De plus terribles argonautes
 Formaient dans l'ombre un noir dessein!
 L'orage a semblé se dissoudre
 On respire; soudain la foudre
 Eclate dans le ciel serein.
 La vie est un labeur sans trêve,
 La félicité n'est qu'un rêve
 Qui s'évanouit au toucher;
 Le Juif Maudit en est l'image:
 On croit l'arrêter au passage
 Qu'elle recommence à marcher!

.....

III L'ANGLAIS

Il est au sein des flots, un vaste territoire
 Qu'occupe un peuple froid, d'un égoïsme fou,
 Avide, entreprenant, peu soucieux de gloire,
 Apre en ses appétits, pour qui l'argent est tout;
 Car l'argent aujourd'hui permet tous les caprices.
 Ce peuple, trop nombreux pour vivre de son sol;
 Trop pauvre pour suffire au moindre de ses vices,
 Des richesses d'autrui rêve le vaste vol.
 Rêve réalisable en un siècle où l'audace
 Avec l'or pour levier méprise la vertu.
 De l'or! il faut de l'or! d'où cet instinct rapace
 Qui maîtrise ce peuple et n'est jamais repu.
 Son immense industrie a créé des galères
 Qui, maîtresses des mers, transportent leurs soldats
 Sur tous les points du globe, à la quête des terres
 Où tout produit du sol mérite des combats.
 Il lui faut à lui seul le commerce du monde;
 Le plus humble rival alarme sa grandeur;
 Il ne veut Océan ni retraite profonde
 Où son fier pavillon ne porte la terreur.

.....

A peine l'Ange des ténèbres,
 Agitant ses ailes funèbres,
 Avait poussé son cri fatal;
 Monstre hideux que rien n'écarte,
 A peine avait-il sur la carte
 Montré du doigt le Transwaal,

L'Angleterre s'émut:

"Quel pays à nos portes!

"De l'or, des diamants! Assemblons nos cohortes,

"Tenons prêts nos vaisseaux?

"Bien.

" — Maintenant, voisin

"De ces trésors cachés laisse-nous le chemin!

"Tant qu'il ne s'est que de blé, de pâture,

"Que de tirer profit de ton agriculture,

"Et d'attirer au Cap de tes moissons le fruit,

"Te laissant le travail et gardant le profit,

"Nous t'avons pu souffrir avec indifférence,

"Te voir jouir du sol en toute indépendance,

"Autre chose aujourd'hui...

"Ce n'est plus là ton lot:

"Entasse les paquets dans le massif chariot

"Et reprends ton exode. Ami, la terre est grande!

"Tu trouveras bientôt nouveau sol qui te rende

"Au centuple le blé jeté dans les sillons;

"Des prés plus gras encor, de plus secrets vallons...

"Tu n'es pas fait, voisin, pour le travail des mines,

"Et les rugissements de toutes ces machines:

"Pompes, foyers ardents, marteaux, volants, pilons,

"Les cris des travailleurs en quête des filons,

"S'appelant pour fouiller le sol en ses entrailles

"Et, dans ses profondeurs, lui livrer leurs batailles

"Généraient ta prière...

"Et... Je suis le plus fort!

"A lutter contre moi, c'est la ruine et la mort

"Donc..."

Le colosse se tut...

IV LE BOËR

C'est qu'un geste farouche
 Du pasteur lui cloua la parole en la bouche,
 Et qu'une grave voix lui dit soudain:

"Assez!

"Ton discours est trop long, et quant à me chasser
 "D'un pays que cent ans de travaux et de peines
 "Ont fait mien, et de droit, puisque ses vastes plaines,
 "Ses monts, vallons, forêts, ses gorges, ses plateaux
 "N'avaient vu que le fauve à boire en leurs ruisseaux
 "Avec le Cafre errant sans but et sans patrie,
 "Renonce à ce projet: raisonnons sans envie,
 "Toute avarice à part, et discute avec moi,
 "Les canons de côté, ce que dit cette loi
 "Qu'hier tu prétendais avoir toujours suivie:

— La terre est à celui qui la trouvant sans vie
 Humaine y fixe un peuple et lui donne des lois —

"Ainsi les nations agirent autrefois.

J'ai cultivé ce sol, l'ai sillonné de routes,
 J'ai bâti des maisons, des temples dont les voûtes
 "S'emplissent aujourd'hui des louanges de Dieu

"Et tu veux, en bandit, nous chasser de ce lieu!

"Derrière ton armée en lâche tu nous braves!

"Redevenez errants ou soyez nos esclaves,

"Dis-tu dans ton orgueil!...

"Parfois le ciel se plaît

"A déjouer, du fort, le superbe projet

"Peut-être que pesant dans sa juste balance

"Le droit incontestable et la fière insolence

"Il fera vers le droit incliner le plateau.

"Je ne sais...

"Il sied mal de tenter le Très-Haut;

"Ses desseins sont cachés, le juste qui l'invoque

"Voit quelquefois puni celui qui le provoque;

"Nous avons, nous aussi, des canons, des fusils

"Pour défendre nos biens, nos femmes, nos petits.

"Cent contre un, clames-tu dans un élan sauvage!

"Soit! Plus l'attaque est lâches et plus mortel l'outrage,

"Plus les nerfs sont tendus et plus fermes les coeurs!...

"Nous morts, on traitera d'assassin nos vainqueurs!"

V LE CRIME

La lutte s'engagea: mortelle, impie, immense

Le nombre d'un côté, les canons, la science;

De l'autre, la vertu,

Le culte du foyer, l'amour saint d'être libre,

Vent qui souffle sur l'âme et qui fait qu'elle vibre

Sans craindre un peuple en rut

.....

Ce peuple, hier, de la justice
 Se prétendait le défenseur,
 Était prude; une ombre de vice
 Emplissait de dégoût son cœur;
 Et, telle une vierge farouche
 Crie au moindre mot qui la touche,
 Tel il geignait en sa pudeur
 Et parfois, brandissant son foudre,
 Voulait faire parler la poudre
 Si l'on doutait de son honneur.

Il est coquet l'honneur qu'efface
 L'appétit féroce de l'or,
 Et qui s'écroule au bruit qui passe
 De l'existence d'un trésor!
 Il est beau l'honneur qui consiste
 A vouloir que rien ne résiste
 Au torrent de nos passions;
 Noble est cet honneur de rencontre
 Dont la bravoure enverra contre
 Cent paysans, cent bataillons!

Il est grand le pays qui viole avec audace
 Toute règle de droit et qui peut sur sa face
 Recevoir ce crachat:

*Peuple de vils bandits, quelquefois Dieu se lasse,
 De tes crimes un jour prends garde qu'il ne fasse
 Terrible le rachat!*

.....

VI LA LUTTE

A son ombre il ne faut pas juger du colosse;
 Cheval empanaché n'est souvent qu'une rosse
 Méfions-nous des sens!
 Navigateur prudent craindra plus le nuage
 Et la lame de fond invisible en sa rage
 Que les flots mugissants.

L'Angleterre disait avec un gai sourire:
 Mais ces Boërs sont des fous; cette guerre pour rire
 Va durer quelques jours!
 Chamberlain répétait: Ces quelques pauvres hères
 Tiennent à voir peupler leurs quelques cimetières,
 D'où viendrait le secours?

Et les fiers généraux, agitant leurs panaches,
 Invitaient leurs amis avec des airs bravaches
 Là-bas pour la Noël;
 Le champagne aux flots d'or brillerait dans la coupe;
 Le Boër battu, honteux aurait repris la route
 De l'exode éternel!

Pâques prochain verrait les couleurs d'Angleterre
 Flottant à tout jamais sur ce sol aurifère,
 Et, vêtu d'un haillon,
 Le serf chercher la gemme aux lueurs éclatantes,
 Parure pour demain des gorges provocantes
 Des vierges d'Albion.

.....
 Le rêve était galant; le réveil fut terrible:
 Le paysan obscur fut soldat invincible;
 Superbes généraux,
 Officiers arrogants, cohortes innombrables,
 Trains blindés, lourds canons, mille engins formidables
 Fatiguant les échos,

Mouvements médités, savantes stratégies,
 Sacrifice d'argent, gaspillage de vies,
 Puis, ignobles fureurs:
 Meurtres d'enfants et viols de femmes sans défense
 N'ont pu venir à bout de l'âpre résistance
 De quelques laboureurs!

Kruger voyant ses fils acculés au calvaire
 Avait dit: "*— Notre chute étonnera la terre!*"
 Et l'Europe a souri!
 Le vieux monde est si bien gangrené d'égoïsme,
 Qu'il ne soupçonnait plus qu'on put tant d'héroïsme
 Et qu'un peuple pérît

Plutôt que de subir un honteux esclavage,
 Plutôt que de courber la tête sous l'outrage,
 Le soufflet du plus fort...
 Sourire vite éteint et qui vite fit place
 A l'admiration pour cette froide audace,
 Ce mépris de la mort

Qu'inspire en un coeur droit le mépris de l'infâme!...

.....
 Et l'Europe a compris la noblesse de l'âme
 Du sublime martyr
 Qui crie: (et sa maison s'effondre dans la flamme
 On a tué l'enfant, et violé la femme)

Vivre libre ou mourir!

.....

LA MUSE

Laisse la lyre, ô mon poète!
 Puisse maintenant le bon grain
 Semé dans un jour de tempête
 Trouver un propice terrain,
 Y germer, inspirer la honte
 Aux Kitchener et Chamberlain;
 Leur indiquer que le flot monte
 Leur faire peur du lendemain!
 Déjà leur feuillet dans l'histoire
 Est marqué d'une tache noire,
 Quand les Kruger, De Wet, Botha
 Y diront des heures sublimes,
 Devraient-ils fatales victimes
 Gravir entier le Golgotha!

Gloire aux Boërs (Leo Lelièvre)

Le front haut et l'âme aguerrie,
 Les braves Boërs sont partis
 Verser leur sang pour la patrie,
 Chassant l'Anglais de leur pays:
 Et dans les combats,
 Ces vaillants soldats.
 Narguant le canon britannique,
 Vont sans peur en serrant les rang.
 Pour l'honneur de la République!
 Et la honte de leurs tyrans! ...
 Et tous ces vaillants volontaires,
 Groupés sous le même drapeau,
 S'en vont fièrement à la guerre
 Et se conduisent en héros:
 Le cœur exalté,
 Pour la liberté!
 Un contre mille en la nuit sombre,
 Cronje tente un coup éperdu.
 Sil est écrasé par le nombre
 Répétons: Honneur au vaincu!

Les Boërs, vaillants et terribles,
 S'exposent sans craindre la mort:
 Le devoir les rend invincibles
 En multipliant leur effort
 Et point rancuniers.
 Pour les prisonniers.
 Ils les mènent à l'ambulance
 Et les traitant avec bonté,
 Pratiquant, pleins de déférence,
 Les grands devoirs d'humanité!
 Sous le drapeau qui les protège,
 A Pretoria tous les Boërs,
 Jusqu'au bout soutiendront le siège
 Qui sera l'honneur de Krüger.
 Faire son devoir
 Au cœur rend l'espoir.
 Jamais la force britannique
 Ne pourra les anéantir.
 Ils mourront pour la République
 En répétant: Vaincre ou mourir!
 Grande Russie et noble France!
 Vous devez secours aux petits.
 Au nom de la Sainte-Alliance!
 Mettez donc fin à ce conflit;
 Les grandes nations
 Doivent protection.
 Empêchez la grande Angleterre,
 D'accomplir son vilain forfait.
 Car, plus tard, l'Histoire sévère
 Ne vous pardonnerait jamais! ...

La Marche des Boërs (Léo Lelièvre)

Air: Le Régiment de Sambre-et-Meuse

Employant le même sans-gêne
 Que nous vîmes à Fachoda,
 Dans la République Africaine
 L'Angleterre envoie ses soldats,
 Voulant écraser ce qui vibre
 Dans le cœur des hommes ardents,
 Mais le Transvaal veut être libre,
 Et les Boërs indépendants!

Refrain

Pour le Droit et l'Indépendance,
 Leur liberté qu'ils ont su conquérir:
 Les Boërs, remplis de vaillance
 Ont pour devise: Il faut vaincre ou mourir!
 Le canon tonne en la nuit sombre,
 Semant la misère et l'effroi;
 Mais si l'Angleterre a le nombre,
 Les braves Boërs ont le Droit!
 Le Droit donne de l'héroïsme;

Les Boërs, redoublant d'efforts,
Luttent contre le despotisme:
Pour la République ou la Mort!

Dans la mêlée épouvantable,
Au cri sacré de: Liberté!
Pleins d'une énergie indomptable
Les Boërs vont avec fierté,
Jeunes ou vieux tous volontaires,
Petit peuple au cœur de géant,
Ils narguent la grande Angleterre
Qui veut les réduire à néant! ...

Saluons avec déférence
Joubert! de Villebois-Mareuil!
Ces glorieux enfants de la France.
Tous deux tombés avec orgueil
Immortalisés par l'Histoire,
Leur Souvenir resplendira,
Et sur le chemin de leur gloire
Marche le général Botha! ...

La guerre est un triste spectacle,
Qui, par malheur, ne prouve rien,
Et la Force, au jour de débâcle.
Fera-t-elle naître le Bien?
La France en saine République,
Marchant de progrès en progrès,
Envoie à ses frères d'Afrique
Tous ses vœux de Gloire et de Paix!...

Vive à jamais l'Indépendance!
Honneur! Honneur! aux Boërs courageux!
Gloire immortelle à leur vaillance!
Ils reviendront bientôt victorieux!

Salut et Voeux aux Boërs (V. Niquet)

Air: La France guerrière

Refrain

Peuple Boer l'Univers te regarde
Pour ton drapeau chacun forme des vœux
O oui, sois fier! car sous ta sainte garde
Ses plis flotteront victorieux

I

Salut à toi vaillant peuple d'Afrique
Peuple Boer, de beaucoup ignoré
On voit surgir ta petite République
Apparaissant dans le soleil doré
Ses doux rayons illuminent ta gloire
Car peuple faible, tu luttas contre l'oppres-
(seur
Lui est plus fort, mais t'auras la victoire
Car tes soldats sèmeront la stupeur

Refrain

Braves comme Eux (Nouhaud)

Pour nous apprendre les vrais combats,
 Et nous préparer à la guerre,
 Nous allons, marquant gaiement le pas,
 La mine fière,
 Nous allons, courageux soldats,
 Narguant la misère
 Avant de narguer le trépas

Refrain

Sur les grandes routes de France,
 Nous allons pleins d'ardeur,
 Et du courage au cœur:
 Car nous avons tous l'espérance
 Que pour défendre le drapeau
 Nous irons risquer notre peau
 Lorsqu'enfin brillera le jour
 Où ce sera notre tour!

L'étape est longue et le soleil brûlant,
 Mais le tambour, là-bas, déjà résonne,
 Et le canon gronde au loin sourdement.
 Cependant qu'éclatant le clairon sonne!
 Tandis qu'en des combats périlleux,
 Luttent pour leur indépendance
 Là-bas des hommes si courageux

Les exemples sont sous nos yeux;
 Nous, soldats leurs frères,
 Nous rêvons de faire comme eux.
 Nous aussi nous aimons notre pays,
 Si l'opresseur tentait de nous le prendre,
 A notre tour contre nos ennemis,
 Nous serions là tous prêts pour le défendre.

Les Boërs (L. Oppepin)

CHANT I

L'INVASION

Vaillants Boërs, salut! A cette heure suprême
 Qui sonne le triomphe odieux des vainqueurs,
 Je lance à l'Angleterre un sanglant anathème
 En mêlant une larme aux sanglots de vos coeurs!
 Aux accents de ma voix que les échos s'éveillent,
 Et portent mon appel à l'immense univers;
 Et que, se soulevant, les peuples qui sommeillent,
 Vous vengent des tyrans qui vous forgent des fers.

Fils de la Liberté, noble et saint apanage
 Conquis par ces héros que furent vos aïeux,
 Vous fites, — héritiers de leur mâle courage —
 Le serment de garder votre legs précieux!
 Comme l'ardent rayon où l'horizon s'enflamme,
 Ce serment solennel embrasait votre cœur,
 Et — suprême trésor enfermé dans votre âme, —
 Il était votre loi, votre amour, votre honneur:

Et vous viviez en paix dans votre simple vie,
 Sous votre ciel d'azur plein de sérénité,
 Loin d'un monde trompeur, sans haine, sans envie,
 Heureux de respirer l'air de la Liberté!
 Pour culte vous aviez l'amour de la Patrie;
 Et quand vos yeux fixaient son drapeau glorieux,
 Votre âme frémissait d'allégresse attendrie:
 Vous jours étaient si purs! le ciel si radieux!...

Tout à coup l'horizon éclatant de lumières,
 S'assombrit sous l'essor de nuages sanglants;
 Un éclair vint cingler, — sinistre, — vos paupières,
 L'espace s'embrasa de feux étincelants!
 C'était, — sombre torrent gonflé par la tempête, —
 L'orgueilleuse Angleterre, avide des trésors
 Célés dans votre sol, qui, rêvant leur conquête,
 Lançait des bataillons sans nombre sur vos bords!

L'Océan les porta, se faisant leur complice!
 Et les voici, pareils aux fauves des déserts,
 Foulant aux pieds l'Honneur, le Droit et la Justice,
 Prêts à tous les forfaits dignes d'êtres pervers!
 Dans l'orgueil insensé de leur toute-puissance,
 Ils ont osé rêver votre asservissement,
 Et croire qu'à leurs pieds, — vil troupeau sans défense, —
 Vous courberiez vos fronts sous leur joug infamant!

Mais, le coeur frémissant, du feu sous la paupière,
 Intrépides d'audace en face des Anglais,
 Vous avez eu, Boërs, un cri superbe : — 'Arrière!
 'Nous mourrons, s'il le faut! mais nous rendre? jamais!!!'
 Etonnée un instant, mais bientôt dédaigneuse,
 Escomptant sur sa force un facile succès,
 L'Angleterre déjà se croit victorieuse,
 Et de vos mines d'or espère un libre accès!...

.....

O monts du Transvaal! majestueuses cimes
 Où l'aigle aime à porter son essor radieux,
 Tressaillez à l'aspect des phalanges sublimes,
 Qui posent sur vos fronts leurs pieds audacieux!
 Ce sont les défenseurs de la Patrie aimée,
 Qui, debout sur vos rocs vierges de tout affront,
 Luttant un contre dix, la main du foudre armée,
 A leur serment sacré jamais ne failliront!

Ils sont là : KRUGER les commande.
 Calme, sous ses longs cheveux blancs,
 Kruger, coeur d'acier, âme grande,
 Intrépide, malgré les ans!...
 Il avait dit à l'Angleterre:
 — 'Nous ne souhaitons pas la guerre;
 'Notre voeu, c'est la Liberté!
 'Mais s'il faut donner notre vie,
 'Le choc qui plaît à ton envie,
 'Ebranlera l'Humanité!...'

Et Chamberlain dont l'âme aspire
 Au rôle de dominateur,
 N'a qu'un ironique sourire
 Pour répondre à ce cri du coeur.
 Et gonflé par l'outrecuidance
 De son agressive puissance,
 Il donne l'horrible signal;
 Et soudain le clairon résonne,
 Le glaive luit, le canon tonne...
 L'Anglais franchit le Tranvaal!

CHANT II

LA LUTTE

Et la lutte commence, atroce, criminelle,
 Perfide, du côté du sombre envahisseur;
 Tandis qu'avec leur sang, glorieuse, immortelle,
 Les Boërs l'inscriront aux fastes de l'honneur!
 Elle sera pour eux l'arène grandiose
 Où tout se brisera sous l'élan de leurs coeurs;
 Et l'univers ému d'une si juste cause
 Suivra d'un oeil ardent la marche des vainqueurs!

.....
 Allons, grondez, canons: rugissez, ô mitrailles!
 De vos traits enflammés, obus, cinglez les airs!
 Broyez l'humble foyer, foudroyez les murailles,
 Allumez l'incendie aux feux de vos éclairs!
 Partout où des Anglais éclatera la haine,
 Elle rencontrera d'intrépides vengeurs,
 Qui, l'âme de fierté patriotique pleine,
 Ne craindront ni la mort, ni les lâches fureurs!

.....
Gencoë voit surgir les préludes du drame:
 Quarante mille Anglais menacent ses remparts...
 Là, SYMONS de ses jours voit se briser la trame;
 La déroute à l'instant a lieu de toutes parts...
 — Londres, courbe ton front, que pâlit le colère!
 Cet échec est pour toi l'ére d'autres revers;
 Sous un crêpe de deuil voile ta face altièrè:
 La défaite t'attend avec ses jours amers!...

Mais un fatal orgueil s'imprègne dans ton âme,
 Comme en un vase impur un funeste poison;
 Et, bravant le Destin, tu suis ton oeuvre infâme;
 A tout prix des Boërs tu veux avoir raison!
 Lors, d'un vil ramassis de hordes mercenaires,
 Pirates et forbans, écume de tes mers,
 Tu charges tes vaisseaux, transformant ces corsaires
 En soldats défenseurs de tes complots pervers!

Autour du Transvaal les voici deux cent mille,
 — Loups altérés de sang, échappés des forêts,
 Bandits marqués du sceau sanglant, indélébile
 Des crimes pour lesquels leurs bras sont toujours prêts!
 C'est en eux qu'Albion met son espoir suprême:
 Qui pourrait résister à ces vendus sans peur?...
 Si les premiers combats ont trompé sa foi même,
 L'avenir deviendra, croit-elle, son vengeur!

Détrompez-vous, Anglais; l'immuable justice
 Du Dieu qui, d'un regard, sonde la nuit des coeurs,
 A creusé sous vos pieds le sombre précipice
 Où vont s'anéantir tous vos rêves trompeurs!
 L'anathème éternel retentit sur vos têtes,
 Tandis que l'univers vous cloue au pilori!
 C'en est fait de l'espoir des superbes conquêtes!
 Et votre honneur, Anglais, à jamais est flétri!...

CHANT III

ILLUSIONS PERDUES

Kimberley, *Mafeking* ont refermé leurs portes
 Sur vingt mille soudards payés par l'or anglais;
 METHUEN est le chef des sinistres cohortes;
 Les Boërs à leur tête ont deux vaillants Français:
 VILLEBOIS et JOUBERT! — Tressaille, ô noble France!
 Et donne ton salut à ces coeurs généreux,
 Qui, d'un peuple jaloux de son indépendance,
 Vont défendre le sol où dorment ses aïeux!

Ces deux noms, ô Boërs! résonnent dans votre âme
 Comme un vibrant écho du bardit triomphal,
 Ils exaltent l'amour sacré qui vous enflamme,
 Et d'un sublime espoir frémit le Transvaal!
 Vous marchez... resserrés dans leurs hautes murailles,
 Les Anglais vont tenter un inutile effort:
 Ils tombent sous le feu dévorant des mitrailles,
 Par vos foudres broyés, décimés par la mort!

.....

De glorieux succès vous attendent encore,
Ladysmith a reçu l'élite d'Albion,
 Qui, brûlant de la soif de l'or qui la dévore,
 Du pays fortuné poursuit l'invasion.
 Et, semblables aux flots soulevés par l'orage,
 Roulant impétueux, dans leur sombre fureur,
 Ils s'élancent, saisis d'une implacable rage,
 Comptant dans leur orgueil dompter votre valeur!

Tout à coup une voix retentit dans l'espace,
 Ebranlant les échos des monts silencieux:
 C'est KRONGE, autre Français dont l'énergique face,
 S'illumine aux éclairs fulgurants de ses yeux!
 — 'En avant!' a-t-il dit; et, sublime, intrépide,
 Comme un lion superbe en face des trappeurs,
 Il fond sur l'ennemi, dont la fuite rapide
 Va dire à Ladysmith sa honte et ses terreurs!

Stomberg et *Colenso* défendus par GALACRE,
 — Autre espoir des Anglais — lancent leurs bataillons!
 Mais la lutte pour eux n'est qu'un affreux massacre
 Qui couvre de leurs morts les monts et les vallons.
 La consternation règne dans l'Angleterre...
 Quoi! ce peuple Boër, objet de son dédain,
 Ternirait à jamais sa gloire séculaire,
 Et foulerait aux pieds son pouvoir souverain?...

Non, non! VICTORIA, la fière impératrice,
 Dont l'orgueilleux drapeau flotte jusqu'à l'Indus,
 De son sceptre plutôt ferait le sacrifice
 Que de subir l'affront de ses rêves perdus!
 — 'Sir ROBERTS, lève-toi! la Victoire fidèle
 'Sans faillir te suivra dans ton suprême essor:
 'Là, tu couronneras ta carrière immortelle
 'Des lauriers que ta main saura cueillir encor!'

Il s'embarque, escorté de milices sans nombre;
 La foule en longs hurrahs acclame son départ...
 Pourtant sur son vaisseau s'étend un voile sombre,
 Présage des échecs dont il aura sa part!
 Mais ivre de l'orgueil d'un passé plein de gloire,
 Dont le brillant éclat hante son souvenir,
 Il veut — à sa fortune attachant la victoire —
 Etre dans les combats maître de l'avenir!

Oui, tu triompheras par la force brutale
 Qui primera le Droit d'un peuple au noble coeur;
 Mais s'il succombe, hélas! dans la lutte inégale,
 Il gardera du moins sans tache son honneur!
 Va, lance autour de toi tes innombrables sbires;
 Arme-les de la torche et du lâche poignard:
 N'es-tu pas tout puissant au plus grand des empires,
 Et ne te crois-tu pas l'émule de César?...

.
 Sa voix a commandé : comme un monceau de sable
 Que soulève au désert le Simoun dévorant,
 L'Invasion perfide — hydre sombre, implacable —
 S'étend du Nord au Sud, de l'aurore au couchant!
 Le *Spion-Kop*, dont seul l'aigle atteint la cime altière,
 Sous les pieds des Anglais a tressailli d'horreur;
 Et comme atteints soudain par un coup de tonnerre,
 Les Boërs, un instant, sont frappés de stupeur!

La nouvelle à jailli du fluide électrique
 Qui, pareil à l'éclair, a franchi l'Océan:
 Et d'immenses clameurs sur le sol britannique
 Montent, jetant l'oubli sur les revers d'antan.
 La foule, ivre de joie, accourt au War-Office,
 Dévore le récit du combat glorieux...
 Qu'importe en ce moment le sanglant sacrifice
 De ceux des siens tombés au champ victorieux?...

Et de l'aube à la nuit tout ce peuple en délire
 Fête cette victoire en orgie, en festins,
 Mêlant les chants joyeux aux longs éclats de rire,
 Les hymnes de triomphe aux obscènes refrains!
 — Chantez, dansez, Anglais, dans votre ivresse folle,
 Buvez à flots la coupe où s'abreuvent vos coeurs!
 La Roche Tarpéienne, est près du Capitole...
 Les vaincus d'aujourd'hui demain seront vainqueurs!

Ecoulez... de nouveau, là-bas, le canon tonne,
 En faisant du Spion-Kop retentir les échos;
 Du bardit des Boërs le mont soudain résonne,
 Et tressaille aux accents de l'hymne des héros!
 Ils vont, la foudre en mains, superbes de bravoure,
 Semblables aux Titans gravissant Pélion,
 Et broyant le cordon de fer qui les entoure,
 Changent en deuil amer l'ivresse d'Albion!

Eh quoi! ce peuple issu de tribus sans asile,
 Qui vint au Transvaal implorer un foyer,
 Sous la verge de fer que tient ta main virile,
 Angleterre, jamais ne voudra se plier?...
 Allons, fais un dernier appel de volontaires:
 D'autres puissants vaisseaux languissent dans tes ports;
 Qu'ils partent, messagers de tes vœux sanguinaires,
 Et que le sol boër te livre ses trésors!...

CHANT IV

JOURS DE DEUIL

Le torrent s'est grossi plus puissant sous l'orage;
 Poussé par la tempête, il roule furieux;
 De sinistres éclairs — effroyable présage! —
 Jaillissent, menaçants, de la voûte des cieux!
 Trois cent mille soudards, dits 'Soldats de la Reine,'
 Ainsi que des vautours sur leur proie acharnés,
 Accourent, enserrant d'une implacable chaîne,
 Les Boërs aux périls croissants, abandonnés!

Ils luttent cependant un contre vingt : qu'importe!
 La victoire inconstante a quitté leur drapeau.....
 Mais rien ne troublera leur âme toujours forte,
 Car tous, au joug Anglais, préfèrent le tombeau!
 O sublime fierté de ces généreux braves,
 Si grands devant le nombre écrasant leur valeur!...
 Non, jamais des tyrans ils ne seront esclaves!
 Et rien n'arrachera ce serment de leur coeur!

.

Par FRENCH, hier vaincu, Kimberley reconquise
 De cette ère néfaste ouvre le premier jour.
 A ce prélude heureux dont Albion se grise,
 D'autres succès bientôt prendront suite à leur tour.
 Trois cents canons braqués sur les champs de bataille
 Rouges de sang, semés de morts et de blessés,
 Vomissent sans relâche une horrible mîtraille
 Sans qu'une voix, hélas! s'élève et dise : 'Assez!'

O Muse! prête-moi de ta voix immortelle
 Les sublimes accents pour dire à l'univers
 Les forfaits qu'enfanta cette lutte nouvelle,
 — Inique écrasement des stoïques Boërs! —
 Ecoutez : de leur camp monte un long cri d'alarmes:
 De leur munitions le stock est épuisé!!!
 Dans leurs yeux enflammés roulent de sombres larmes;
 KRONGE, qu'a fui la mort, se rend, le coeur brisé!...

Oh! pourtant qu'il fut grand dans ce combat suprême,
 Où durant dix longs jours, sans trêve, sans repos,
 Quatre mille des siens vaillants comme lui-même,
 Ont de l'antique Grèce égalé les héros!...
 Et vous avez osé vanter cette victoire,
 Que l'univers entier flétrit avec horreur,
 Anglais!... oh! répondez : où trouvez-vous la gloire,
 Quand le vaincu s'élève au-dessus du vainqueur?...

Mais l'illustre héros jusque dans sa défaite,
 Restait environné de tant de majesté;
 Sous les cheveux blanchis qui couronnaient sa tête,
 Il vous apparaissait si grand dans sa fierté,
 Que, n'osant le frapper dans votre inique haine,
 Vous fîtes de l'exil un supplice nouveau!
 Et l'Europe vous vit — ò honte!... — à Saint-Hélène,
 Anglais, pour ce martyr, préparer un tombeau!...

Avez-vous donc perdu du passé la mémoire?...
 Sur ce rocher brûlant, jadis, n'avez-vous pas
 Etouffé dans son vol l'angle que la victoire
 Guida pendant vingt ans sur le champ des combats?
 Un jour Napoléon fut aussi votre esclave!...
 Kronge, digne de lui, prend sa place en ce lieu!...
 Oh!... malheur au tyran dont le fol orgueil brave
 Le sort!... pour le juger, là-haut il reste Dieu!....

.
 De plus en plus, hélas! le cercle se resserre;
 Roberts a su tresser les mailles du filet!
 En lâches guet-apens il transforme la guerre:
 Vaincre à tout prix c'est là de tous ses voeux l'objet!
 Ladysmith assiégé n'a plus de résistance;
 Déjà le drapeau blanc se dresse dans les airs...
 Mais soudain — des destins implacable inconstance! —
 La foudre retentit, écrasant les Boers!

La ville est délivrée, et, là-bas, l'Angleterre
 Proclame sir Roberts le grand Triomphateur;
 Et d'un vote orgueilleux, qui révolte la terre,
 Décerne à son héros la palme du vainqueur!
 La confiance alors retrempe les courages;
 Les mauvais jours ont fui pour ne plus revenir!...
 — Malheur à vous, Boers! voici d'autres orages:
 Le destin vous réserve un lugubre avenir!...

.....

Reine de l'Etat libre et prospère d'*Orange*.
Bloemfontein, séjour de splendeur et de paix,
 Dont le calme bonheur demeurerait sans mélange,
 Voit ses puissants remparts rasés par les Anglais!
Johannesberg, aux monts qui dominent la nue,
 Et cèlent dans leur sein un précieux trésor,
 Six mois par la valeur des Boërs défendue,
 Tombe à ces cris anglais: '*A nous les mines d'or!...*'

Accours, ô Chamberlain, ouvre tes mains cupides,
 Plonge-les dans cet or si longtemps envié!
 Satisfais à la fois et tes regards avides
 Et la soif de ton coeur jamais rassasié!
 Vide à longs traits la coupe où ton âme s'enivre;
 Que t'importe l'honneur? l'or n'est-il pas ton Dieu?
 Il est là, par monceaux; la force te le livre...
 Prends donc... mais quel mépris te poursuit en ce lieu!

.....

Jusqu'à la lie, hélas! vous boirez le calice
 D'amertume et de fiel à vos lèvres offert,
 O Boërs! jusqu'au jour où l'auguste Justice
 Comblera sous vos pieds le sombre abîme ouvert!
 Comme au ciel orageux s'étend la nuit profonde,
 Sur vos têtes descend un long crêpe de deuil!
 Un horrible frisson a passé sur le monde:
 A genoux vous pleurez auprès d'un froid cercueil!

JOUBERT n'est plus!... pareil au chêne que la foudre
 Au sommet des grands monts frappe dans sa fureur,
 Joubert, sublime coeur, dont le glaive et la poudre
 Jusqu'à ce jour avaient respecté la valeur,
 A la poitrine atteint par l'aveugle mitraille,
 — Le sort a de ces coups qui brisent les plus forts! —
 Est tombé, calme et fier, sur le champ de bataille,
 Aux hurrahs des Anglais ivres du sang des morts!

Oh! oui, chantez Anglais, dans votre vil cynisme!
 Ces yeux dont les éclairs épouvantaient vos coeurs;
 Ce front où rayonnait un si noble héroïsme,
 Ne vous causeront plus d'incessantes terreurs!...
 Mais de l'illustre mort la mémoire chérie,
 Comme un rayon divin rassérène les airs,
 En parfumant leurs coeurs d'espérance attendrie,
 Ravivra le serment solennel des Boërs!...

Et pourtant que de deuils les poursuivront encore!
 — Sous les murs de *Bushman*, Villebois, à son tour,
 Victime du trépas qui frappe et qui dévore,
 Dans l'affreuse mêlée a vu son dernier jour!
 — Oh! donnons une larme à ces héros sublimes
 Qui, défenseurs du Droit et de la Liberté,
 Ne durent leurs revers qu'aux plus lâches des crimes;
 Et gravons dans nos coeurs leurs noms avec fierté!...

Et le colosse anglais va toujours, — sombre houle
 Qui répand en tous lieux ses flots dévastateurs;
 Sous la bombe et l'obus tout tombe, tout s'écroule;
 Et la vaillance cède au nombre des vainqueurs!
 Mafeking des Boërs si longtemps prisonnière,
 Qui de sa délivrance avait perdu l'espoir,
 Des Anglais triomphants a revu la bannière
 Flotter sur ses remparts voilés du drapeau noir!...

CHANT V

LA REVANCHE

Du libre *Transvaal* la conquête rêvée
 Est aux yeux d'Albion certaine désormais:
Prétoria se rend: c'est la guerre achevée
 Rendant à leurs foyers les survivants anglais...
 Combien sont-ils encore?... Ils furent tois cent mille:
 La mort, juste parfois, en a fauché le tiers!
 N'importe! toute lutte est contre eux inutile...
 — 'Bas les armes! passez sous le joug, ô Boërs!...' —

Ecoutez, écoutez... Est-ce un coup de tonnerre
 Qui, terrible, mugit, dominant le canon?...
 C'est la voix des vaincus qui, bravant l'Angleterre,
 Dans les airs a lancé ce cri sublime : 'Non!!!'
 Et DEWET apparaît, et sa fière assurance
 Jette au camp des Anglais la consternation,
 Tandis que les Boërs, frémissant d'espérance,
 S'élancent, haut les coeurs, contre l'Invasion!

OLIVER et BOTHA, fils de race aguerrie,
 De leur mâle vaillance apportent le concours:
 Leur devise est : *Justice, Amour de la Patrie!*
 A ces cultes sacrés ils ont voué leurs jours!
 Comme l'aigle planant au-dessus des abîmes,
 Fend l'espace d'un vol plein de sérénité,
 Les voici, franchissant les redoutables cimes
 Des monts Transvaaliens, chers à la Liberté!

Que deviennent, Anglais, vos espoirs homicides?
 En vain vous lancerez vos obus infernaux!
 En vain, oiseaux de proie aux allures perfides,
 Vous vous acharnez à des combats nouveaux!
 Vainement de ces preux mettant à prix la tête,
 Vous irez par milliers poursuivre leur essor:
 Comme les nautoniers dédaignant la tempête,
 Ils braveront vos coups, votre haine, votre or!

Vos bataillons sans fin les enserrent?... agiles
 Comme les fiers lions du brûlant Sahara,
 Ils vous échapperont par leurs marches habiles,
 Et votre sang à flots sous vos pieds coulera!
 Ah! ce ne seront plus les batailles rangées
 Où la valeur ployait sous le nombre brutal;
 Où sur un même point vos hordes engagées
 S'avançaient lentement dans un ordre fatal!

Ce sera désormais la guerre d'embuscades
 Où, dans les cols abrupts, aux hautes profondeurs,
 Se dressant devant eux en fières barricades,
 Combattront du Droit saint les hardis défenseurs!
 Tout est calme... à vos yeux tout à coup ils surgissent...
 Leur apparition d'émoi trouble vos coeurs!
 Vous hésitez... soudain les échos retentissent
 Du formidable éclat de leurs fusils vengeurs!

Sans cesse harcelés, foudroyés sans relâche,
 Vous reculez, jetant partout vos yeux hagards!
 Le plus fort d'entre vous se sent devenir lâche
 Sous les balles sifflant sur vous de toutes parts!
 Les rocs semblent en vie au passage des ombres
 Qui surgissent partout de leurs flancs de granit;
 Et le coeur agité de pressentiments sombres,
 Sir Roberts entrevoit sa gloire qui finit!

.....

Chaque jour marquera pour vous une défaite;
 Et votre haine, Anglais, au comble montera!
 La victoire d'hier devient une retraite...
 Dieu le veut : la justice un jour triomphera!
 STEINJ, digne successeur de l'héroïque Kronje,
 A ses frères Boërs est accouru s'unir...
 — 'L'annexion jamais ne sera qu'un mensonge!'
 A-t-il dit : 'En avant! *Sachons vaincre ou mourir!...*'

Et vous vaincrez, Boërs!... Votre cause sacrée
 Fait pour elle vibrer les coeurs vraiment humains!
 L'Angleterre verre sa mémoire exécrée,
 Et l'univers entier pour vous battre des mains!
 Ecoutez : à mes yeux l'avenir se révèle...
 'Vos drapeaux reprendront leur essor triomphal;
 'La gloire renaitra dans une ère nouvelle
 'Où fleurira la paix rendue au Transvaal!...'

CHANT VI

KRÜGER

Quel est ce fier navire au pavillon de flamme
 Qui franchit l'Océan, calme et majestueux?...
 Partout sur son passage, on le suit, on l'acclame!
 Quel trésor porte-t-il dans ses flancs somptueux?...
 La vague à son aspect docilement s'incline,
 Comme pour caresser ses paisibles sabords!
 Où va-t-il?... un émoi saisit toute poitrine
 Quand, sereine, la mer le dépose à ses bords!...

Soudain le canon tonne... Il a touché la France!
Marseille, radieuse, a tressailli d'orgueil!
 Un vieillard apparaît, le front lourd de souffrance,
 Les regards attristés, les vêtements en deuil!
 C'est KRUGER, le héros de la guerre africaine,
 Dont le nom immortel plane sur l'Univers,
 Qui vient de la patrie adorée et lointaine,
 Implorer les puissants en faveur des Boërs!

De Marseille à Paris sa marche est triomphale;
 Les populations l'escortent tour à tour,
 La douce majesté de sa face loyale
 Inspire des transports de respect et d'amour!...
 Mais Paris l'attendait, superbe et grandiose,
 Comme il l'est aux beaux jours où vibre son grand coeur!
 Et le noble vieillard reçoit l'apothéose
 Réservée aux héros vaincus par le malheur!...

.....

Saisi d'émotion, il entre à l'Elysée:
 LOUBET lui tend les mains et lui parle d'espoir...
 Ces vœux pour le proscrit sont la fraîche rosée
 Qui ranime la fleur flétrie aux vents du soir!
 Alors, d'une voix forte, écho de sa grande âme,
 Il peint les maux affreux par son pays soufferts,
 Les forfaits des Anglais, leur convoitise infâme,
 Les femmes, les enfants mêmes, livrés aux fers!...

Il dit les déportés, sans air, sans nourriture
 Sur les sombres pontons, pêle-mêle entassés;
 Les vieillards égorgés, les morts sans sépulture,
 Les secours et les soins refusés aux blessés!
 De ses frères vaillants, la fière résistance,
 Leur courage intrépide et leurs mâles vertus,
 Leur dévouement dont rien n'ébranle la constance,
 Leurs coeurs troublés parfois mais jamais abattus!

— 'Nous avons contre nous des haines criminelles,
 'Poisons accumulés dans les coeurs des Anglais!
 'N'importe! ajoute-t-il; nos âmes sont de celles
 'Qui dans les jours de deuil ne faillissent jamais...
 'L'accueil que j'ai reçu de votre belle France,
 'Par la voix des échos, là-bas, retentira!
 'Quoi qu'il advienne, en Dieu nous avons confiance!
 'Et jusques à la mort la foi nous restera!...'

L'assemblée écoutait dans un profond silence,
 Contemplant ce vieillard aux yeux chargés d'éclairs,
 Dont la puissante voix à la mâle éloquence
 Vibrant comme un tonnerre éclatant dans les airs!
 Il dit : de longs vivats émus lui répondirent...
 Dans les âmes passait un suprême frisson...
 Tout à coup, à la fois, mille mains s'étendirent,
 Sublime élan des coeurs battant à l'unisson!...

— 'Allez! répond le chef de cette France auguste
 Dont la grande âme fut toujours douce au malheur;
 'Votre lutte est sacrée et votre cause juste:
 'La paix achèvera l'oeuvre de la valeur!
 'D'une chaîne de fer votre sol s'enveloppe,
 'L'étouffant dans sa gloire et sa prospérité;
 'Mais votre noble appel réveillera l'Europe,
 'Qui vous rendra vos droits et votre Liberté!...'

Le héros surnommé le Lion de l'Afrique
 Qu'avec un juste orgueil admire l'Univers,
 Les yeux sur le drapeau de notre République,
 Sent renaître en son coeur les espoirs les plus chers!
 — 'J'emporte avec vos vœux, nobles fils de la France,
 'Dit-il, de votre accueil le pieux souvenir!
 'Par la foi soutenu, plus fort par l'espérance,
 'Sans crainte désormais j'irai vers l'avenir!...'

Va, poursuis, ô Krüger! ton fier pèlerinage:
 Ta grande âme te fait l'égal des plus grands rois!
 L'amour de la patrie enflamme ton courage;
 Les plus puissants palais s'ouvriront à ta voix!
 L'Europe le voudra : la lutte sera close;
 Le *Léopard* anglais pleurera sa fierté;
 Alors tu monteras dans une apothéose,
 Au pinacle sacré de l'Immortalité!

Aux Boërs. Chant d'un poète en l'an 1900 (B. Reynolds)

Déjà le faux du Temps au rapide sillage
 a moissonné l'hiver lointain,
 Et, dans un nouveau ciel où se fond le nuage,
 Le soleil arde souverain.
 'Poète épris du jour, m'a dit la Muse claire,
 voici, roi parmi les saisons,
 S'irradier encore le printemps de lumière,
 Qui, sur les primes floraisons,
 Laisse ondoyer des rais en carresses de flamme.
 Que ta voix, ô gai troubadour,
 Tel un oiseau d'aurore envolé de ton âme,
 Célèbre les rayons du jour'
 Et m' exaltant, joyeux, en l'essor d'un sourire
 J'allais vers le beau dieu qui luit,
 Quand, glacé, je percus éployé sur ma lyre

Sombre, aux noirs ailes de nuit,
 Un fantôme pleurant des sanglots des ténèbres! ...
 Et, tandis qu'en son frôlement
 S'animaient et hantaient les visions funèbres,
 Je me suis écrié: 'Comment
 Chanter au jour d'azur hozannah de la joie
 Si je songe à tant de regards
 Clos à jamais au sol d'Afrique où l'on guerroye !'
 ... Foulant leurs domaines épars
 Au flanc des monts chenus ou dans l'ombreuse plaine;
 Pasteurs aux bibliques beautés
 Que n'a point fait déchoir l'entrave d'une chaîne:
 Fiers et des meilleurs qu'ait portés
 Sur son sein nourricier le vieux globe où nous sommes:
 Sans reproche enfin devant tous,
 Etant d'abord épris de Sagesse, des hommes
 Vivaient pacifiés et doux,
 Et dans leur beau pays la nature opulente
 Sur les moissons et sur les fruits
 Semait de l'or ... Hélas! en veine qui serpente
 Gisait aussi parmi les nuits
 De la terre en labour, l'autre or ... le métal traître.
 Générateur de mauvais sort ...
 Car sur l'onde, bientôt, rôdeuse, on vit paraître,
 Anglant, pour une œuvre de mort,
 Au rivage vermeil, ses tentacules d'ombre,
 L'âpre pieuvre, reine des mers! ...
 Je dis, ô nations, que l'Angleterre en nombre,
 Cynique devant l'univers,
 A surgi, flairant l'or, et qu'aux deux Républiques
 D'Orange et du Transvaal, depuis,
 Sombrent éperdument les regards héroïques,
 Scellés des éternelles nuits ...
 'Poète pris d'amour, m'a dit la Muse aimable,
 Voici l'éveil du Renouveau
 Dont va jaillir encor le Rêve inexprimable
 En L'être où palpite un cerveau
 Et se gonfler la plante ivre de fraîche sève.
 Que ta voix, jeune troubadour,
 Telle une hymne évoquant l'Eden et la blonde Eve,
 S'harmonise aux songes d'amour.'
 Lors j'allais acclamer la nature féconde,
 Fille d'Eros au doux carquois,
 Mais là-bas s'éploraient, sans que jamais répondre
 Aux voix mourantes une voix
 Des couples désunis de fiancés en peine
 Qui jadis, la main dans la main
 Foulaient les près où l'ombre, avec les fleurs, s'égrène...
 Et j'ai prié: 'Laisse demain
 Naître et grandir, ô Mort ! ... L'heure silencieuse
 Ne réveilla point les échos;
 Le couchant s'abîmait en flamme somptueuse:
 Pâle, je songeais aux héros ...
 'Poète épris du soir, me dit la Muse encore,
 Voici resplendir la saison
 Où le soleil, penché comme une ardente amphore
 Devant qu'il passe l'horizon,
 A flots sur les cieux purs, telle une onde qui brûle,

Troubadour de la pourpre aux plis de crépuscule,
 Que vibre à présent ton accent,
 Amoureux de mystère et de magnificence! ...
 Hélas! pour les feux des couchants,
 Auréolant les fronts d'une ombre d'allégeance,
 Non plus ne sont éclos mes chants ...
 Car c'était, — ce flux rouge où l'astre fait saillie
 Et figure un cœur de douleur, —
 Comme une voie, aux cieux nouvellement jaillie,
 Evocatrice de malheur!
 La voie ensanglantée où montait en symbole
 Cruel, l'abomination
 Qui plane sur l'Afrique, aujourd'hui nécropole,
 Jonchée en immolation! ...
 O douloureuse loi des Destins mercenaires!
 Avoir vu l'ère ou pour de l'or
 L'homme se rue à l'homme: ... ils se disent tous frères
 Blasphème! ... Et plus poignant encor
 Est le forfait dont l'ombre, éparse sur le monde,
 Etreint le siècle rayonnant:

Les rangs se sont formés, aux camps le canon gronde
 Et la mort va tourbillonnant:
 Et dans chaque sillon le glaive de la guerre
 Fauche, drus comme une moisson,
 Paysans de l'Afrique et fils de l'Angleterre:
 'Hourrah! ... frapper à l'unisson,
 Légions de la Reine, ou tombez, martiales,
 L'enjeu s'étale en mines d'or!
 Hardi! ... les compagnons des troupes fédérales,
 Avides d'un plus beau trésor,
 Traquez! chassez! tuez! ou bien, mourez stoïques!
 Hardi! ... c'est pour la Liberté!
 Et de leur sang mêlé par les Parques tragiques
 S'imprègne le sol dévasté! ...

Or, les Burghers d'abord connurent la victoire:
 Les rives de la Tugela,
 Celles de la Modder garderont la mémoire
 Qu'un jour l'avenir se voila
 Devant Albion ceinte en arme formidable
 Pour prendre le Sud-Africain.
 Lors les foules clamaient comme au temps vénérable
 De Goliath le Philistin:
 'Saul en a tué mille et David dix mille!'

Enfin, le nombre est triomphant.
 Lugubre, le tocsin de la déroute oscille,
 Se lamente et s'abat étouffant! ...
 Un peuple meurt debout en superbe agonie,
 Et nulle pitoyable main
 Vers lui ne s'est tendue et pas un bon génie
 N'a plané sur l'abrupt chemin:
 Les rois, les empereurs, les libres républiques,
 Où sont-ils, les Oints du Destin
 Pour garder la Justice aux oeuvres harmoniques? ...
 Elus conviés au festin
 Du Père de famille, au jour venu du geste
 Ils faillirent ... sollicités
 Vers d'autres horizons d'attraction funeste
 Où, parmi l'orgueil des cités,

Et la force opprima le droit.
 C'est le crime dont l'ombre, éparse sur le monde
 Endeuille l'ère qui décroît.
 La nuit planait. La Muse encor dit, glorieuse:
 'Que ta douleur, éclore en fleurs
 Au jardin souverain de ton âme chanteuse,
 S'épanouisse avec tes pleurs,
 Jonchant, joie et rosée allant aux hécatombes
 Dont rôdent les spectres surgis,
 La terre où les guerriers dessèchent en leurs tombes,
 Leurs tombes aux tertres rougis!
 Mais que ton Rêve, épris, troubadour de la gloire,
 Sur l'aile des Vents, emporté,
 Soit, même dans la mort, présage de victoire
 Aux amants de la Liberté'.

La lune montait, magnifique,
 Nimbée, en l'azur, de clarté.
 Lors, dans un rayon, j'ai chanté
 La vertu du peuple héroïque:

'Fleuri sous le ciel africain,
 Parmi la friche des broussailles,
 Et les vallons et les rocailles,
 Était un sol fertile et vain.

De la Hollande fraîche et douce
 Nous sommes venus par les mers
 Aux pays vierges et déserts,
 Sur la montagne et dans la brousse.

Et la brousse en un champ fécond
 s'est changée au soc des charrues:
 Les moissons d'or sont apparues,
 Où s'était penché notre front.

Et nos troupeaux gras et paisibles
 Ont brouté sur les monts herbeux:
 Nous avons fait boire nos bœufs
 Aux sources des lions terribles.

L'Aigle, aux sommets anfractueux,
 A vu nous fermes ombragées,
 Faites de roches érigées,
 Prés des cédres tumultueux.

Tandis qu' essaimés aux campagnes,
 Erraient des parfums d'orangers,
 A l'ombre tendre des vergers
 Nous avons étreint nos compagnes

Et nous avons vu, triomphants,
 Le soir, au seuil des métairies
 Dont s'ouvraient les portes fleuries,
 Nombreux, folâtrer nos enfants.

Après la semaille ou la chasse
 Nous avons prié réunis,
 Rêvant les songes infinis,
 Joie et repos de ce qui lasse.

En notre pays chaque jour,
 Aux cîmes et dans les ravines,
 Ainsi nous jetions nos racines
 Avec les labours et l'effort

Hélas! notre terre chérie
 Fut foulée aux pieds des intrus;
 Alors nous avons crié: 'Sus
 A l'ennemi dans la patrie!'

Et dans le sillon mûrissant
 Ils ont failli faillir, les infâmes!
 Avec les larmes de nos femmes,
 La poudre noire et notre sang.

On s'est bien battu, mais encore ...
 Les loups sont venus trop nombreux,
 Et l'on est parti douloureux,
 Devant la horde qui dévore.

Ils nous ont pris, les ravageurs!
 Le Sol où s'attachaient nos fibres.
 Mais nous avons conservé libres,
 Cœurs de lion et bras vengeurs!

Déjà frappés, dans la poussière
 Mille et mille se sont couchés.
 Mille et mille seront fauchés
 Par la faux de notre colère

Car notre colère est ainsi
 Que l'onde verte aux jours d'orage
 Elle se déchaîne et fait rage,
 Battant son flot toujours grossi!

Et dussent nos fureurs altières
 Un jour enfin nous submerger
 Nous dispererons l'étranger
 Ou nous mourrons comme nos frères.

Ils sommeillent sous les cyprès,
 Mais, sur le soir de leur mémoire,
 Les nobles rosiers de la gloire,
 Ouvrent leurs boutons empourprés.

Qu'au monde leur destin, sans cesse,
 Rayonne et s'exhausse, exalté:
 Car, mourir pour la Liberté
 C'est se lever à l'allégresse!

C'est franchir, la lumière aux yeux,
 Le front ceint d'un beau diadème,
 Un arc triomphal et suprême,
 A l'aube du soleil des dieux!

Pour les Boërs (Henri Salomé)

'A l'aide! ... à l'aide! ... à l'aide! ...'

C'est la clameur que nous apporte,
 De son pays sud-africain,
 Un vieillard qui vient, sans escorte,
 Heurter, mourant, à notre porte,
 Un vieux grand chief républicain!

La clameur d'un peuple victime,
 Petit de nombre et grand de cœur,
 Dix contre cent, — effort sublime! —
 Repoussant le jong qui l'opprime
 Vaincu tout ensemble et vainqueur!

Peuple fier de la double empreinte
 Qu'il porte gravée en ses traits,
 Vivant souvenir de l'étreinte
 Du Français loyal et sans crainte,
 Et du colon néerlandais!

'A l'aide! ...à`l'aide! ... à l'aide! ...

*'Les pirates nous font la chasse,
 Les écumeurs des flots amers!
 Rien n'assouvit leur faim vorace!
 Partout le sang marque la trace
 Des hommes-loups, brigands des mers!*

*'Vainement, fuyant leurs outrages,
 Emmenant bergers et troupeaux,
 Loin de nos ports, loin des rivages,
 Sur les versants les monts sauvages
 Nous avons planté nos drapeaux!*

*'Toujours ardent à la curée,
 L'Anglais nous harcelait encor;
 Mais notre perte fut jurée
 Quand il sut que l'âpre contrée
 En son giron cachait de l'or!*

*'Alors surgit un cri d'alarme:
 On vit venir le grand combat!
 Debout, sans peur, dans le vacarme,
 Le chasseur fauve prit son arme,
 Le laboureur se fit soldat!*

*'Contre ces bandits sanguinaires
 Nous avons lutté vaillamment!
 Souvent, cernés dans leurs repaires,
 Sous nos décharges meurtrières,
 Ils ont reçu leur châtement!*

*'Mais sur nos fronts, toujours plus sombre,
 La tempête s'amoncelait ...
 Submergés, broyés sous le nombre,
 Nous sommes le vaisseau qui sombre,
 En lançant son dernier boulet!*

*'Un ennemi que rien n'arrête,
 Tyran sans scrupule et sans foi,
 Poursuit, triomphant, sa conquête,
 Et déjà se fait une fête
 De nous asservir à sa loi!*

*'Le fer, la flamme, la famine,
 Font leurs ravages de convert!
 On nous traque, on nous extermine!
 Partout des fermes en ruine,
 Des champs repris par le désert! ...*

'O sourde, impassible Nature,
 Nos maux ne sauraient t'émouvoir!
 Que te fait, criant sa torture,
 Ce tronçon de peuple qui jure
 D'aller au bout de son devoir?

'Mais vous, nos semblables, nos frères,
 Ils vous sont connus, nos tourments!
 Vous les subissez, nos misères;
 Vous les ressentez, nos colères,
 Et vous les jurez, nos serments!

'Hâtez-vous, justice indolente,
 Pitié qui s'épuise en discours,
 Pendant que se débat, sanglante,
 Cette victime pantelante
 Qui vous appelle à son secours! ...

'Ah! quelqu'un voit notre détresse,
 De qui dépend tout notre sort!
 Dans l'iniquité qui l'opresse,
 Le cri du juste à lui s'adresse,
 Par lui le faible devient fort!

'Mère, de tes enfants fleurie,
 Si belle sous le ciel austral!
 Mamelle par l'Anglais tarie!
 Dieu saura te sauver, Patrie!
 Vivez, Orange et Transvaal!'

'A l'aide! à l'aide! ... à l'aide! ...

Voix douloureuse, voix profonde
 D'un peuple qui brame aux abois;
 Voix mâle qui pleure et qui gronde,
 Tu passes, remuant le monde,
 Secouant nations et rois!

Vieille Eruope, jeune Amérique,
 Complices du crime vainqueur,
 Verrez-vous donc d'un œil stoïque
 Seccomber l'humble République,
 Martyr du droit et de l'honneur?

Toi surtout, généreuse France,
 Toi, le soldat de l'équité!
 Foyer de sublime espérance!
 Poitrine en qui joie et souffrance
 Tressaillent pour l'humanité!

France, la seconde patrie
 De ceux qu'éclaire un autre ciel,
 Toi que, triomphante ou meurtrie,
 Tout croyant aime et glorifie,
 Tout croyant du droit éternel!

Est-il vrai — non, c'est un blasphème!
 Qu'en ce dur et sombre moment,
 Ni les hommes, ni Dieu lui-même,
 Ne voudront — angoisse suprême! —
 Arrêter cet égorgement? ...

Ceux-là sont à plaindre, Angleterre,
 Qui se trouvent sur ton chemin!
 Ton égoïsme solitaire
 Se dresse, défiant la terre,
 Apre ennemi du genre humain!

Le monde entier qui te regarde
 Frémit d'une muette horreur!
 A bouger nul ne se hasarde;
 De murmurer même on se garde,
 Craignant d'attirer ta fureur!

Mais, pour ton éternelle honte,
 Si tu consommes ton forfait,
 La loi te réserve un mécompte,
 La loi que personne n'affronte
 Sans en vérifier l'effet!

Ton triomphe que Dieu renie
 Comme un torrent s'écoulera!
 La mort peut suivre l'agonie:
 Ta besogne n'est pas finie!
 Lazare ressuscitera!

Vos enfants sauront votre gloire,
 Paysans modestes et fiers!
 L'humanité dans sa mémoire,
 Parmi les grands noms de l'histoire,
 Rangera le vôtre, Boërs!

Les siècles liront dans ce livre
 La leçon qui ne peut périr:
 Comment un peuple se délivre,
 Comment il est certain de vivre,
 Quand il refuse de mourir!

'A L'aide! ... à l'aide! ... à l'aide! ...

Sonnet

à un jeune poète boër, mort en combattant pour sa patrie (Sully Prud'homme)

Je te salue, enfant qui rêvais et chantais,
 Je baise comme un seuil d'auguste sanctuaire
 L'humble fosse où ton front partage le suaire
 Du droit enseveli sans qu'il meure jamais!

Dans la nuit sépulcrale, asile aux murs épais,
 Ne pleure pas l'azur souillé du jour solaire:
 Ta couche fait envie aux vaincus qu'il éclaire,
 Ils survivent debout sans recouvrer la paix.

Lève-toi! Bats de l'aile, âme héroïque, vole!
 Et cherche, à la clarté de ta blanche auréole
 Le trône où la Justice oublieuse s'endort.

Que réveillée au cri du sang versé pour elle
 Elle arrache leur proie aux serres du plus fort
 Et dresse devant Dieu la balance éternelle.

(d) Vorm en inhoud van die gedigte

Voorgaande gedigte ter ere van die Boere is 41 in getal. Twee daarvan is anoniem en drie (die Vrystaatse, Transvaalse en Boere-volkslied), is anonieme vertalings.

Net een van die gedigte is direk getoonset, naamlik "Inne i Boer" deur Eisseto, met musiek deur Fabre. Die name van Franse volksliedjies word egter wel by sommige gegee, en daar kan veronderstel word dat hulle op hierdie wysies deur die publiek gesing is. Waar van toepassing word die naam van die betrokke wysie onder die titel van die gedig aangedui.

Die lengte en uiterlike vorm verskil van gedig tot gedig. Benewens die sonnet en liriese digvorms soos die ode en die ballade, is daar ook epiese gedigte wat deur 'n hoogs dramatiese toon gekenmerk word. In teenstelling met die erudisie en noemenswaardige digvermoë wat sommige van die gedigte kenmerk, is ander weer naïef van aard en soms só simplisties dat dit blote rymelary word, soos Boudn'or se "Opgedra aan die Boere" ("Pour les Boërs"): "Sal ons die oorwonnellinge of die oorwinnaars wees? Ag, dit kan ons nie skeel nie! Komaan kêrels, hou moed! Kom ons smyt die vreemdeling by die deur uit!" (vv. 1-4). Die gedigte word oor die algemeen gekenmerk deur die gebruik van die refrein (kyk byvoorbeeld "La Marseillaise des Boers" en "Le vieux Boër") en die anafoor (kyk byvoorbeeld "Anglais et Boërs" en "Hardi, les Boërs! ...") waar die herhaling van 'n groep woorde die ritme en algemene singbaarheid van die gedig beklemtoon.

Hoewel die uiterlike vorm van die gedigte ter ere van die Boere gevarieerd is, word eenvormigheid wel in die inhoud daarvan aangetref, soos byvoorbeeld in die herhaling van sekere temas. Dit is opvallend dat dieselfde woorde en beeldspraak dikwels deur verskillende digters gebruik word om hierdie temas te formuleer, wat die eenheid van die gedigte as groep versterk.

(e) Die oorheersende temas wat voorkom

- (i) Verering van die Boere as volk wat met 'n gevoel van Franse solidariteit gepaard gaan
- (ii) Haat teen die Engelse as gemeenskaplike vyand
- (iii) Franse hoop gevestig op koningin Wilhelmina.

(i) Verering van die Boere wat met 'n gevoel van Franse solidariteit gepaard gaan

Verering van die Boere as volk gaan in 'n groot mate hand aan hand met 'n gelykstelling van Franse ideale aan dié van die Boererepublieke. Gevolglik word

verering van die Boere en die Franse gevoel van broederskap wat daarmee gepaard gaan, hier saam as 'n tema behandel.

Wanneer die gedigte as 'n geheel beskou word, is dit duidelik dat Franse bewondering vir die Boere sowel as Franse solidariteit met die Boeresak spruit uit die feit dat die Boere die eertydse ideale van die Franse Rewolusie van 1789 inkarneer d.w.s. Vryheid, Gelykheid en Broederskap. Hierdie stelling kan deur voorbeelde toegelig word:

Botrel skryf: Ons het ook eens op 'n tyd dieselfde lyding as julle verduur! Druk net deur, Boere, of julle nou wen of verloor, Frankryk bewonder julle steeds!"

("Vos jours de martyre / nous aussi, jadis, les avons vécus! / Hardi donc! les Boërs! Vainqueurs ou vaincus, / La France est là ... qui vous admire!") (in "Hardi...", vv. 33-36).

In "Vivent les Boërs" stel Jacques d'Alby dit baie pertinent. Die gedig het drie strofes, en elkeen handel afsonderlik oor "Vryheid", "Gelykheid" en "Broederskap" soos dit in die Boerekamp beleef word. Die betrokke woorde is dan ook kursief gedruk in die Franse teks: "Hulle staan vas ter wille van Vryheid"

("Tous sont debout voulant la Liberté") (v. 8);

"Hulle eed is soos in die primitiewe tyd: 'oorwin of sterf', dit is Gelykheid!" ("Leur serment fut ainsi qu'au temps barbare: / 'vaincre ou mourir' c'est L'Egalité!") (vv. 22,23); en

"Die verbysterde (Britse) mag moes uiteindelik swig voor (die mag van) Broederskap!"

("La force enfin (...) hagarde, / cédait le pas à la Fraternité!") (vv. 37, 38).

Broederskap, soos dit onder die Boere beleef word, word beklemtoon in opmerkings soos "daar is geen verdeeldheid onder julle heilige banier nie" ("pas de parti sous votre sainte bannière") (Niquet in "Salut", v. 21) en "krygers van 'n edel ras wat deur broederskap verenig is en wat ter wille van die vryheid julle lewens opoffer!"

("guerriers de noble race, / unis par la fraternité, / qui tombez pour la liberté") (Dasnier, vv. 29-31).

Die feit dat die Boere dapper die wapens opneem teen 'n onderdrukker wat hulle van hulle onafhanklikheid wil beroof, (Duvivier in "Vivent ..." vv. 25, 26) word gesien as 'n inkarnasie van die Franse ideaal: "Julle steek weer die

fakkel, die Ideaal, aan, en in hierdie grafdonker tye wat ons tans beleef laat julle weer die vuur in die allerheiligste opvlam"
 ("de l'Idéal rallumant le flambeau, / vous faites dans nos Temps, noir comme le tombeau, / briller le feu du sanctuaire") (Duvivier in "Vivent ..." vv. 32-45), en ook in dieselfde gedig word geskryf: "Julle gee weer die lewe aan ons ou waardes" ("Vous rendez leur jeunesse à nos vieilles vertus") (Duvivier, in "Vivent", v. 50).

Die Franse ideaal van demokrasie vind uit die aard van die saak eerder weerklank by die Boererepublieke as by die koningsgesinde Britse Ryk: "Ons begroet jou edel Republiek" ("Nous saluons ta noble République") (Niquet, in "Salut", v. 17) en "o nederige Republiek, martelaar ter wille van reg en eerbaarheid" ("l'humble République, / martyr de droit et de l'honneur") (Salomé, vv. 92, 93). Ook Cazin verwys na die "heldhaftige Republiek" ("vaillante République") (v. 24) van die Boere.

Die feit dat die Boere nie uit hebsug die stryd betree het nie, maar wel ter wille van hulle onafhanklikheid (dus die ideaal van Vryheid), word herhaaldelik beklemtoon. Niquet skryf van die swak volkie wat teen die onderdrukker opstaan (in "Salut", v. 6) en Havel van die Boere wat ter wille van geregtigheid veg teen tirannie (v. 28). Daar word ook gepraat van hulle "heilige vryheid" ("Sainte liberté") (Havel, v. 17) en die Boere wat "sterf ter wille van vryheid" ("mourant pour la liberté") (Boudn'or, v. 5). Ook Havel rig die volgende woorde namens die Boere aan Frankryk: "Gemeenskaplike vaderland van jammerhartiges, jou warm meegevoel straal oor ons, want jou lieflike gees strek na dié wat ter wille van geregtigheid veg teen tirannie" ("commune Patrie des hommes généreux, / sur nous rayonne ta chaude sympathie, / car ta belle âme vole vers ceux / qui lutte pour le droit contre la tyrannie!") (vv. 25-28).

Die Boere word ook soms met die inwoners van die Vendée-landstreek in Frankryk vergelyk, en d'Ainzenay se hele sonnet is daaraan gewy. Die inwoners van Vendée het naamlik in 1793 as koningsgesindes die Post-rewolusionêre Regering teëgestaan en dapper teen die oppergesag geveg. Die Boerestryd het die Franse klaarblyklik herinner aan hierdie eertydse stryd ter wille van onafhanklikheid en vryheid wat deur 'n minderheidsgroep op Franse bodem gevoer is.

Franse solidariteit met die Boere word verder ook só beklemtoon: "Julle staan nie alleen teen die (hele) wêreld nie, want Frankryk wat julle liefhet is (nog) daar"

("Vous n'êtes pas seuls dans tout l'univers / car la France est là ... qui vous aime") (Botrel, in "Hardi", vv. 23,24).

Ook: "Ons is almal julle broeders, daar waar julle vlae wapper is ons in ons harte met julle"

("Nous sommes tous vos frères, / sous vos drapeux vous suivent tous nos cœurs") (Colonge in "Guerre", vv. 35,36);

"Frankryk wens sy broers in Afrika alle Glorie en Vrede toe!"

("La France (...) envoie/à ses frères d'Afrique / tous ses vœux de Gloire et de Paix!") (Lelièvre in "Marche", vv. 41-44);

"Al hulle veldslae word in Frankryk gevier, Frankryk wat nog altyd aan die kant van die moediges was"

("Tous leurs combats sont fêtés par la France, / Qui toujours fut du côté des grands cœurs ") (Cazin, vv. 3,4);

"Dapper Boere, ons besing julle oorwinnings en alle Franse is trots op julle sukses"

("Vaillants Boërs nous chantons vos victoires, / de vos succès tous les Français sont fiers") (Cazin, vv. 9,10).

Treffend is ook die vergelyking wat tussen die Napoleontiese oorloë teen Engeland en die Anglo-Boereoorlog getref word. Wanneer Cronjé as krygsgevangene na St. Helena verban word, spreek Oppepin die Engelse aan met:

"Op 'n keer was ook Napoléon julle slaaf! Nou neem Cronjé as waardige plaasvervanger sy plek op hierdie eiland!"

("Un jour Napoléon fut aussi votre esclave! / Kronge, digne de lui, prend sa place en ce lieu!" (in "Boërs", deel IV, vv. 53,54).

In Guenin se "La Chanson des Boërs", deel III, verskyn 'n visioen van Napoleon op die Suid-Afrikaanse slagveld. Die gedaante van Napoleon sê aan 'n Franse vrywillige dat hy en sy landgenote reg gedoen het om aan die Anglo-Boerestryd te kom deelneem (vv. 23-28). Napoleon voeg ook by dat die Boere se kanonskote repliek lewer op Waterloo en Fachoda (vv. 43,44), en impliseer daarmee dat die Franse hulle stryd teen Engeland deur middel van die Boere voortsit.

Daar word ook verwys na die Transvaalse vlag wat die wit, blou en rooi van Frankryk vertoon tesame met groen wat "hoop" versinnebeeld, (Guenin, deel V, vv. 25-30) — 'n beeld wat die band tussen die twee lande beklemtoon. Sowel Lelièvre as Oppepin beskou die Boereleier Joubert as 'n kind van Frankryk:

"Joubert! De Villebois-Mareuil! Hierdie glorieryke kinders van Frankryk wat albei met trots gesneuwel het"

("Joubert! de Villebois-Mareuil! / Ces glorieux enfants de la France, /

tous deux tombés avec orgueil") (Lelièvre in "Marche...", vv. 30. 32), en "Die Boere het twee dapper Franse aan hul hoof; VILLEBOIS en JOUBERT!" ("Les Boërs à leur tête ont deux vaillants Français: VILLEBOIS ET JOUBERT") (Oppepin in "Les Boërs", deel III, vv. 4,5).

Soos die volgende aanhalings bewys, het die stryd tussen Boer en Brit vir die Fransman op 'n geestelike vlak betekenis gekry.

In "L'Enfant..." beweer Duvivier dat die Boere al reeds "heiliges" was nog voordat hulle "helde" geword het:

("au temps de la paix, les pasteurs des troupeaux / étaient des saints avant d'être encor des héros") (vv. 23, 24), en in "Vivent..." skryf dieselfde digter dat die Boere (deur hulle voorbeeld) "weer die Geloof in ons verslane harte laat opstaan"

("vous relevez la Foi dans nos cœurs abattus") (v. 49).

Niquet maak twee keer van die woord "heilige" ("saint") gebruik om na die Boere te verwys in sy gedig "Salut .." (vv. 21 en 27), ook Guenin (deel V v. 14) praat van hulle "heilige stryd" ("lutte sainte"); Havel (v. 17) verwys na die Boere se "heilige vryheid" ("sainte liberté") waarvoor hulle veg, en Oppepin noem die Boere se onafhanklikheid waarvoor hulle voorvaders al reeds gestry het, hulle "heilige voorreg" ("saint apanage") (in "Boërs", Deel I, v. 9).

Adjektiewe soos "subliem" ("sublime") en "geheiligde" ("sacré") word herhaal=delik gebruik om die Boere en hulle stryd te beskryf: Die Boereleier

Cronjé is "subliem en onverskrokke, soos 'n pragtige leeu"

("sublime, intrépide, / comme un lion superbe...") (Oppepin in "Boërs", deel III, vv. 29,30). In dieselfde gedig word gepraat van die "geheiligde liefde" ("l'amour sacré" (deel III, v. 11) vir hulle vaderland wat in die Boere se harte ontvlam, en van die "sublieme (of hemelse) hoop" ("sublime espoir") (deel III, v. 12) wat die hele Transvaal in beroering het.

Oppepin praat ook van die "sublieme trots" ("sublime fierté") (deel IV, v. 13) van die Boereleiers en weer van "sublieme helde" ("ces héros sublimes") (in deel IV, v. 90); en die Boeresak word as "geheilig" ("votre cause sacrée") (deel V, v. 65) beskou.

Lejeune verwys na die Boere se "sublieme martelaarskap" ("sublime martyre") (deel VI, vv. 50, 51) en

Cazin beklemtoon die Boere se "sublieme woede" ("sublime colère") (v. 33) wat deur die Engelse ontketen is.

Die Boere se stryd word met dié van Dawid teen Goliath vergelyk deur Briet

(deel II, vv. 6,7), en ook Reynolds praat van Saul (die Engelse) wat 'n duisend man gedood het terwyl Dawid (die Boere) tien duisende laat sneuwel het (v. 117).

Soos D.F. Malherbe in sy Ou-Testamentiese romans, Die hart van Moab (1933), Saul die worstelheld (1935), Die Profeet (1937) en Boerprofeet (1953), vergelyk Lejeune die Boere met die Bybelse Israeliete: "Na 'n lang uittog en volgehoue poging het hulle in die beloofde land aangekom, soos in die tyd van Moses het hulle onbevrees reguit voor hulle uitgetrek"

("Ils étaient arrivés dans la terre promise / Après un long exode et de constant efforts, / Poussant droit devant eux comme au temps de Moïse, / sans souci des dangers et sans compter les morts") (deel II, vv. 5-8).

Reynolds beskryf hulle as "veeboere van Bybelse skoonheid"

("Pasteurs aux bibliques beautés") (v. 26),

en hulle godvresendheid word beklemtoon deur De Veyge wat skryf dat hulle na die slagveld vertrek met geweer en Bybel (v. 5),

en deur Besnard wat só namens die Boere praat: "Komaan, manne, dis tyd om te vertrek! Neem julle psalmboeke saam"

("Allons! les hommes! / C'est l'heure du départ! / Emportez le livre des psaumes") (vv. 1-3).

Die algemene eerbaarheid en heldhaftigheid van die Boere word besing. Hulle word onder meer aangespreek as: "Die blom van die mensdom" ("Fleur de l'humanité") (Frémin, in "Les Boërs", v. 6);

"Seuns van 'n onstuitbare volk" ("fils d'un peuple indompté") (Frémin, in "Boërienne", v. 43);

"O heldevolk" ("O peuple de héros") (Duvivier in "Vivent ..." v. 37);

"O sublieme krygers" ("O sublime guerriers") (Facq v. 22);

"Krygers van 'n edel ras wat deur broederskap verenig word en wat sneuwel ter wille van die vryheid!" ("guerriers de noble race, / unis par la fraternité, / qui tombez pour la liberté") (Dasnier, vv. 29-31).

In die gedig "Vivent..." deur Duvivier word die Boereleiers met helde van die antieke Grieke vergelyk:

"Cronjé skitter soos 'n Léonidas" ("Cronjé resplendit comme un Léonidas") (v. 2),
Botha word aan Thémistocle gelykgestel (v. 3);

Joubert aan Miltiade (v. 4) en

"De Wet sou die sublieme gesig van Sophocles met 'n hemelse glimlag aangeraak het"

("De Wet eût rempli d'un sourire divin / les yeux sublimes de Sophocle" (vv. 5,6), om net enkele voorbeelde te noem. (Kyk ook Duvivier, in "Vivent...", vv. 7-12).

In Duvivier ("Vivent ..." vv. 13,14) word die vergelyking pertinent gestel: "Voordat Xerxes die dag die stryd gewonne gegee het, het die Grieke Marathon gehad, en julle Amajuba" ("Les Grecs avant le jour où Xerxes succomba, / avaient eu Marathon, vous avez Majuba").

Ook Oppepin (in "Boërs..." deel IV, v. 36) tref dieselfde ooreenkoms: Cronjé en sy manne "het net soveel bereik as die helde van die Ou Griekeland" ("ont de l'antique Grèce égalé les héros") en hulle word ook vergelyk met die Titane wat Pélion uitklim (deel III, vv. 93, 94).

Ook Facq (vv.3,4) skryf dat die Boere "soos die mans van die Antieke Tyd is, soms oorwonne, maar nooit lafhartig nie"

("Vous êtes bien des hommes à l'antique, / parfois vaincus, mais des lâches, jamais"). Dit is opvallend dat daar in die Afrikaanse poësie wat handel oor die Anglo-Boereoorlog min (indien enige) verwysings van dié aard is, waarskynlik omdat die Ou Griekse kultuur en beskawingsgeskiedenis nie binne die Boere se verwysingsraamwerk geval het nie.

Die feit dat die Boere soms met 'n koninklike dier vergelyk word, is 'n aanduiding van die respek waarmee hul deur die Franse bejeën word.

In die gedig wat net ná die slag van Amajuba geskryf is (Duvivier, in "Vivent...") word verklaar dat "Die Leeu die Aasvoël se ingewande uitruk en (sodoende) die wêreld bevry". (Duvivier in "Vivent ...", vv. 34,35).

("Le Lion éventre le Vantour, / et delivrant le Monde") (vv. 34-35).

Colonge (vv. 23,24) vergelyk die Transvalers met "trotse leeus" ("fiers lions");

Nouhaud en Picard (v. 21) skryf dat die Boere hulleself soos leeus verdedig, en Cronjé is soos 'n "voortreflike leeu" ("lion superbe") (Oppepin, in "Boërs...", deel III, v. 29) wat die strikspanners reg in die oë kyk.

Die Boere word onder meer ook aan 'n arend gelykgestel (Oppepin, in "Les Boërs..." Deel V, v. 21) en hulle word beskryf as "rats soos die trotse leeus van die brandende Sahara"

("agiles comme les fiers lions du brûlant Sahara") (Oppepin in "Les Boërs", Deel V, v. 34).

Die dimensie wat die Boere en hulle stryd in die Franse verbeelding aangeneem het, word geïllustreer deur beskrywings soos:

"klein volkie met reuse moed"

("Petit peuple au cœur de géant") (Lelièvre in "Marche", v. 6);

"met hulle gees van trotse patriotisme vrees hulle nie die dood nie"

("l'âme de fierté patriotique pleine, / ne craindrant (ni) la mort")

(Oppepin in "Boërs" deel II, vv. 15, 16).

"die oorwonneling troon oor die oorwinnaar"

("le vaincu s'élève au-dessus du vainqueur") (Oppepin in "Boërs", deel IV, vv. 39, 40);

"Julle name sal saam met die grootstes van die geskiedenis deur die mensdom onthou word"

("L'humanité dans sa mémoire, / parmi les grands noms de l'histoire, / rangera le vôtre, Boërs") (Salomé, vv. 132-134), en nog veel meer.

(ii) Haat teen die Engelse as gemeenskaplike vyand

Die wyse waarop die Engelse deur die Franse digters swartgesmeer word, klink kras wanneer dit nie binne die konteks van die eeue-oue Anglo-Franse stryd gesien word nie.

Voorbeelde hiervan is "Vervloekte aanvallers"

("agresseurs maudits") (Frémin, in "Boërienne", v. 50);

"hierdie onmenslike rowers"

("les forbans au cœur inhumain") (Oppepin, in "Marseillaise", v. 12);

"Hierdie lafhartige en perverse skurke"

("bandits sanguinaires") (Salomé, v. 38);

"gewentenlose tiran"

("tyran sans scrupule") (Salomé, v. 49);

"n rowervolk"

("un peuple brigand") (Guenin, deel III, v. 34);

"n kil en koue volk, waansinnig van selfsug, gierig, wat altyd nuwe dinge onderneem, met n gulsige eetlus, vir wie geld alles is"

("un peuple froid, d'un egoïsme fou, / avide, entreprenant (...) / âpre en ses appetits, pour qui l'argent est tout") (Lejeune, deel III, vv. 2-4);

"n volk van afgryslieke skurke"

("peuple de vils bandits") (Lejeune, deel V, v. 30);

"n moordenaar soos Hérodus"

("assassin comme Hérode") (Briet, deel III, v. 22).

Hier is die implikasie dat die Engelse ("vervloekte Engelsman" en "gehate roofvoël" in "Le vieux Boër", v. 10), net soos in die geval van die Bybelse koning, optree teen onskuldige en weerlose wesens.

Die Britse leiers word by die naam genoem:

Chamberlain is "opgeblaas weens die voorbarigheid van sy aggressiewe mag" ("gonflé par l'outrecuidance / de son agressive puissance") (Oppepin in "Boërs", deel I, vv. 71, 72);

Roberts is "dronk van hoogmoed"

("ivre de l'orgueil") (Oppepin, in "Boërs", deel III, v. 53);

aan Chamberlain word gevra: "Is goud dan nie jou god nie?" ("l'or n'est-il pas ton Dieu?") (Oppepin, in "Boërs", deel IV, v. 86), en Besnard spreek die wens uit dat koningin Victoria, ten spyte van al haar rykdom en handlangers soos Roberts en Chamberlain, nooit die Boere sal onderkry nie (Besnard, vv. 33-36).

Die Engelse word dikwels gesien as roofdiere:

"Die Engelsman sluip rond ... soos 'n luiperd"

("L Anglais rôde ... comme un léopard") (Botrel, in "Hardi ..." vv. 1,2), en "met sy slagtande soek hy na die prooi"

("à ses longues dents il faut une proie") (Botrel, in "Hardi ..." v. 5).

Oppepin in "Boërs ..." deel I, vv. 34,35) beskryf die Engelse as wilde diere; as wolwe wat dors na bloed (in "Boërs", deel II, v. 34); as aasvoëls wat hulle kloue in die prooi inslaan (in "Boërs", deel IV, v. 6) en as 'n luiperd (in "Boërs", deel VI, v. 78).

Salomé (v. 22) beskryf die vyand as "wolfagtige wesens ("hommes-loups") en Reynolds (vv. 39-42) sowel as Lejeune (deel I, vv. 31-34) beskryf 'n seekat met lang arms om die hebsug van die Imperiale Ryk uit te beeld.

Langat (v. 7) praat van die Engelse as "gierige kraaie" ("corbeaux avides") wat op die Transvaalse goud afstorm, en soos Oppepin en Salomé, verwys Reynolds (v. 198) ook na hulle as wolwe.

Die beeldspraak beklemtoon die feit dat die Engelse nie as vyand onderskat word nie. Die suggestie van wilde (en dus gevaarlike) diere beklemtoon die Britse mag (méér nog as die ossewa in Totius se "Vergewe en vergeet"), maar dit beoordeel terselfdertyd ook die stryd op 'n morele vlak.

(iii) Franse hoop gevestig op koningin Wilhelmina

Hoewel dit nie 'n prominente tema is nie, verdien die Franse hoop gevestig op koningin Wilhelmina melding omdat die vleierende en luisterryke manier waarop na koningin Wilhelmina verwys word, die gees van die tyd in Frankryk openbaar. Voorbeelde hiervan is:

"O tere en skone jong koningin! Dit is vir jou, o getroue duif, waarvoor die arme en bekommerde oorwonneling die hemele fynkam!"

("Petite Reine douce et belle! / Du pauvre vaincu soucieux, / c'est toi, la colombe fidèle, / que son oeil cherche dans les Cieux!") (Botrel, in "Noël", vv. 41-44).

Ook "Koningin Wilhelmina, mag u met volmaakte geluk geseën word. U is jonk en is met hemelse genade bekroon; God het self vir u 'n eggenoot gekies. Te midde van (al die) haat, inkarneer u die hemelse genade wat deur Jesus

verkondig is, o blom van ons koninklikes, sonder u sou al ons hoop in God tevergeefs gewees het"

("Reine Wilhelmine / qu'un bonheur parfait descende sur vous / Vous avez jeunesse et grâce divine; / Dieu vous a choisi lui-même un epoux. / Vous rendez visible, au milieu des haines, / La pitié du ciel qu'annonça Jésus; / Sans vous, ô la fleur de nos souveraines, / nos espoirs en Dieu seraient tous déçus") (Aicard, vv. 21-28).

10.2.4 Gedigte met Franse Anglofobie as hoofonderwerp

(a) Drie verteenwoordigende voorbeelde (met (my) Afrikaanse vertalings)

(i) La Balle 'Dum-Dum' (Lucien Boyer)

Sur l'air de la Valse populaire

'Frou-frou'

1

En ces temps d'progrès à tout crin
L'Anglais vraiment humanitaire,
Vient d'trouver un nouvel engin
Pour civiliser tout' la terre:
C'est un bijou d'plomb et d'nickel
Qui s'ouvre comme un parapluie;
Ça découpe comme une scie,
Ça fouill' la chair comme un scapel

REFRAIN

Dum-dum, dum-dum
C'est la reine des balles,
Dum-dum, dum-dum
Veinards de cannibales!
Dum-dum, dum-dum
Tout l'Afrique se régale,
Dum-dum, dum-dum
De Natal à Karthoum.

II

Son but est d'empêcher d'souffrir:
 Maint'nant plus d'blessés à la guerre
 On est sur à tout coup d'mourir,
 La 'dum-dum' ne pardonne guère.
 Et sans se soucier des cris
 Les autres nations indignées
 Au mépris des chartes signées
 L'Anglais en charge ses fusils.

REFRAIN

Dum-dum, dum-dum
 C'est la reine des balles,
 Dum-dum, dum-dum
 Veinards de cannibales!
 Dum-dum, dum-dum
 Tout l'Afriqu' se régale,
 Dum-dum, dum-dum
 De Natal à Karthoum.

III

La dum-dum fait tant de dégats
 Que dans les moindres escarmouches,
 Par milliers les pauvres soldats
 Sont tués ainsi que des mouches;
 Et les corps de ces malheureux
 Ne sont qu'une compote étrange
 D'os meurtris, de chair et de fange
 Que des chiens s'arrachent entre eux.

REFRAIN

Dum-dum, dum-dum
 C'est la compote anglaise;
 Dum-dum, dum-dum
 Elle pénètre à l'aise;
 Dum-dum, dum-dum
 Puis ell' file à l'anglaise
 Dum-dum, dum-dum
 De Natal à Karthoum

IV

Confiants dans cet engin subtil,
 Ces bons Anglais d'une main preste
 Après l'Egypte, après le Nil
 Voulaiient le Transvvaal et le reste.
 Chamberlain disait. 'quel plaisir
 Sur leurs mines d'or je vais fondre
 Heureux' comme un poul'qui vient d'pondre
 La *queen* répondait: 'yes, my dear'.

REFRAIN

Dum-dum, dum-dum
 Ah! la bonn' petit' balle!
 Dum-dum, dum-dum
 Veinards de cannibales!
 Dum-dum, dum-dum
 Tout l'Afrique se régale
 Dum-dum, dum-dum
 De Natal à Karthoum.

V

Croyant vaincre en un tour de main,
 Les Anglais commencent la guerre;
 Mais le vaillant peuple Africain
 N'a pas l'air de se laisser faire.
 John Bull qui faisait tant le fier
 Maintenant se tiendra tranquille
 Car il voit que son projectile
 N'est pas le fil à couper l'Boer

REFRAIN

Dum-dum, dum-dum,
 Malgré sa bonn' p'tit balle,
 Dum-dum, dum-dum
 Chamberlain devient pâle;
 Dum-dum, dum-dum
 Et tout le monde se régale
 Dum-dum, dum-dum
 De Natal à Karthoum.

"Die 'Dum-dum'-koeël

I

In hierdie tyd van vinnige vooruitgang het die Engelsman, so humanitêr, so pas 'n nuwe ding uitgevind om die wêreld tot beskawing te bring. Dis 'n juweel van lood en nikkel wat soos 'n sambreel oopmaak: dit sny soos 'n saag en krap die vleis deurmekaar soos 'n skalpel.

Refrein

Dum-dum, dum-dum
 Dis die koningin van koeëls,
 Dum-dum, dum-dum
 Kannibale se geluk(-bringer)!
 Dum-dum, dum-dum
 Die hele Afrika word daarop getrakteer,
 Dum-dum, dum-dum
 van Natal tot in Khartoem.

II

Sy doel is om lyding uit te skakel: Nou geen oorlogsgewondes meer nie: 'n Mens kan van 'n oombliklike dood verseker wees Die 'dum-dum' begenadig nie graag nie. En sonder om hom te steur aan die uitroepe van die ander verontwaardigde volke. In smalende weerwil van getekende ooreenkomste laai die Engelsman sy geweeers daarmee

Refrein

Dum-dum, dum-dum
 Dis die koningin van koeëls,
 Dum-dum, dum-dum
 Kannibale se geluk(-bringer)!
 Dum-dum, dum-dum
 Die hele Afrika word daarop getrakteer,
 Dum-dum, dum-dum
 van Natal tot in Khartoem.

III

Die dum-dum rig soveel skade aan dat in die kleinste skermutseling duisende soldate soos vlieë doodgemaak word. En die liggame van hierdie arme mense is niks meer as 'n rare mengelmoes nie. Versplinterde bene, vleis en gemors wat die honde onder mekaar verskeur.

Refrein

Dum-dum, dum-dum
 Dis die Engelse konfyt;
 dum-dum, dum-dum
 Wat met gemak binnedring,
 Dum-dum, dum-dum
 En dan hardloop hulle verder
 Dum-dum, dum-dum
 Van Natal tot in Khartoem

IV

Met hulle vertroue in hierdie subtiele wapen was die goeie Engelse haastig om ná Egipte en ná die Nyl Transvaal en die resby te kom. Chamberlain het gesê: Hoe plesierig! ek gaan nou op hulle goudmyne toeslaan. So tevrede soos 'n hen wat 'n eier gelê het antwoord die Queen: yes, my dear.

Refrein

Dum-dum, dum-dum
 Ag die goeie ou koeëltjie;
 Dum-dum, dum-dum
 Geluk(-bringer) van die kannibale!
 Dum-dum, dum-dum
 Die hele Afrika word getrakteer
 Dum-dum, dum-dum
 Van Natal tot in Khartoem.

IV

Vol vertoue dat hulle vinnig 'n oorwinning sal behaal verklaar die Engelse oorlog; maar dit lyk nie asof die dapper Afrikaanse volk sommer op hulle laat trap nie. John Bull wat voorheen só hoogmoedig was bly nou stil, want hy beseft dat hy nie die Boer met hierdie wapen gaan onder kry nie.

Refrein

Dum-dum, dum-dum
 Ten spyte van sy goeie klein koeëltjie
 Dum-dum, dum-dum
 word Chamberlain nou bleek;
 Dum-dum, dum-dum
 Almal word getrakteer
 Dum-dum- dum-dum
 van Natal tot in Khartoem."

(ii) Eructations volcaniques de joie, chez Albion, pour la prise de Cronjé, tenue pour entraîner celle du sol et de l'or (G. Frémin)

Quels beuglements d'ivresse à crever tes entrailles,
 Pour, des tiens avec dix, la prise d'un Boër,
 Albion qui n'osant les aborder, mitrailles
 De loin, ceux à qui reste une balle au mauser!

Mais qu'importe aux hurleurs, grouillant dans tes murailles,
 L'abomination qu'ils osent exalter,
 Jugeant au seul butin la gloire des batailles,
 Et, dans Cronjé avoir pris le sol d'or de Krüger.

Qu' heureux, tel un dragon sur le trésor qu'il couve,
 Ou sur les louveteaux qu'elle allaite, une louve,
 Sous tes griffes tu tiens la terre aux diamants!

Mais point d'expressions dans la langue on ne trouve
 Pour rendre les transports fous que ton âme éprouve
 En rêvant du Transvaal les filons flamboyants!

(Generaal Cronjé is deur die Britse mag by Paardeberg vasgekeer en op 22 Februarie 1900 was hy verplig om met 4 000 man oor te gee aan Lord Roberts. Hy is as krygsgevangene na St. Helena verban.)

"Albion se vulkaniese uitbarstings van vreugde oor die gevangening van Cronjé, wat klaarblyklik ook die besitneming van grond en goud teweeg sal bring

Watter dronk gebulk bars nie by die ingewande uit wanneer tien van jou manne 'n enkele Boer gevange neem nie, Albion, wat dit nie eers waag om van ver af, met masjiengewere die Boer aan te val wat nog net één koeël in sy Mauser het nie!

Maar hierdie wemelende manne in jou loopgrawe wat so uitskree, wat gee hulle om vir die gruwel waarop hulle dit waag om te roem, hulle oordeel die glorie van 'n slag slegs op die buit (wat hulle kan maak) en meen dat hulle in Cronjé die goudryke grond van Kruger vergestalt sien.

Jy is tevrede, soos 'n draak wat sit en broei op 'n skat, of soos 'n wolfin by die welpies wat sy soog, (solank as wat jy) jou naels in die diamantryke grond kan inslaan!

Maar daar is geen manier om in woorde die gekke vervoering van jou siel te beskryf wanneer jy droom van die vlamkleurige goud-are in Transvaal nie!"

(iii)

Etapas sanglantes (Louis de Soudak)

I

EXODE

1815

"Ouf!" soupirait l'Europe, en reprenant haleine ...
Et le *Bellèrophon* cinglait sur Sainte-Hélène,
Dressant avec orgueil, vers le morne horizon,
Son pavillon vainqueur où ce mot *Trahison*
Effaçait *Waterloo*.

Et sombre, Bonaparte
Songeait à son geôlier plus lâche que le Parthe
Qui, lui frappait aux reins ses ennemis debout ...
Et le César déchu trépignait de dégoût,
Sous la griffe de fer d'Albion la perfide,
Qui, fidèle à son nom, croyait être intrépide
En clouant le vaincu qui lui livrait son sort,
Au fond des Océans, sur le roc de la Mort ...

Autre forfait:

Là-bas, sous un soleil de braise,
Qui déverse la mort, en des vents de fournaise,
Au noir pays du Cafre, errait un peuple altier,
Un peuple de pasteurs, cœurs naïfs, bras d'acier,
Vaillants fils du Frison, Boërs, hommes stoïques;
Emportant avec eux leurs charriots rustiques,
Le pain de chaque jour et le Livre immortel
Où l'homme touche à Dieu, sans prêtre, sans autel,
La Bible du foyer, leur talisman, leur code,
Source de leur Désert, manne de leur Exode ...

Ils allaient franchissant les coteaux embracés;
Les falaises en feu; les monts aux flancs creusés
De gouffres inconnus, les roches calcinées
Par les midis brûlants, les plaines raviniées;
Les sables éternels, sous l'éternel ciel bleu,
Qui leur mettaient aux pieds des sandales de feu ...

Ce peuple où courait-il?... Quel mirage, quel rêve
Poursuivait-il si loin, sans défaillir, sans trêve?...
Quel merveilleux trésor follement convoité
Le fascinait ainsi? ...

La Sainte Liberté!

La liberté d'aller par ces sites sauvages
Dont vivaient ses troupeaux; la liberté d'aller
Où Dieu le conduirait; le droit de marteler
Au gré de son désir, au gré de son caprice
L'outil de son bonheur, l'arme de sa Justice;
Le droit, le soir venu, en tendant les deux mains,
Vers Celui qui pétrit le pain des lendemains,
De choisir sa prière; et sous le ciel sans voiles,
En s'endormant en fin de sourire aux étoiles ...

Or ils étaient heureux, quand l'avidé Saxon
Se dressa l'arme au bras, exigeant la rançon
De ce bonheur austère; assurant sa victoire
Par le fer et le feu; lâchant la bande noire
Des Cafres affamés contre ces blancs! Horreur!
Et l'on vit six Boërs, en ce jour de terreur,
Tomber les yeux au ciel, sous les balles anglaises ...

Alors recommença par-delà les falaises,
A travers un désert redoutable et brûlant,
L'exode de ce peuple héroïque, voulant
Se dérober aux coups d'un assassin féroce.
Et le faible fit place au barbare colosse ...

A partir de ce jour, le Boër valeureux
A sa place marquée au livre d'or des preux.
Il aura ses héros dignes des temps antiques.
Il aura ses martyrs, ses victoires épiques:
Piet Retief; van Rensburg; Prétorius; Trichard;
Résistans au Zoulou sanguinaire et pillard:
Les voilà les héros! ... L'hécatombe effroyable
De Boesman river, où râlent sur le sable
Deux cent quatre-vingts blancs: Les martyrs, les voilà! ...

Mais Dieu tendit son glaive, en disant: 'Halte-là!'
Et Dingson le zoulou, le carnassier vorace,
Et John Bull le client, dont l'huileuse carcasse
Répugnait au vautour, Dingson, de sang repu,
S'affaissa pour jamais. Et son masque lipu
Ricanait dans la mort, tandis qu'un saint cantique
S'élevait vers le ciel, émouvante musique,
Qu'embrasait de la Foi l'inextinguible feu,
Vieux choral du Boër vainqueur de par son Dieu! ...

II

EXODE

1842

Et la douce Albion poursuivait sans relâche,
 Par le meurtre et l'exil, sa fraternelle tâche
 De concorde et de paix : Chinois; Canadiens;
 Ghilzaïs afghans; fellahs égyptiens:
 L'anglais impose à tous le carcan d'esclavage.
 Et partout son drapeau flotte dans le carnage,
 Etalant sur ses plis, - basse duplicité!
 Sacrilège larcin! - ce grand mot "Liberté!"
 Des fauteurs valeureux de cette apostasie,
 L'histoire sait les noms : Jean Russel; Dalhousie;
 Lord Auckland; Francis Head, héros de Montréal;
 Sir Hugh Gough, le vainqueur implacable et brutal
 De Shang-haï; Pollok; Elphinstone et tant d'autres,
 Du sinistre évangile admirables apôtres.
 De Kaboul à Canton, du Cap au Labrador,
 Partout : où la poussait sa faim-valle de l'or,
 Superbe, sans répit, la loyale Angleterre,
 Laissant à Dieu le ciel, s'appropriait la terre.....

Or, en ce même temps, les Boërs triomphants
 Au Natal encor chaud du sang de leurs enfants
 Rallumaient doucement la chaste flamme éteinte
 De leurs foyers errants. Ils avaient cru, sans crainte
 Pouvoir enfin fixer en ce brûlant séjour,
 Que seuls leur disputaient l'hyène et le vautour,
 L'arche de leur exil. Prenant au coin de l'âtre,
 Auprès du vieux fusil, le fier bâton du pâtre,
 Ils eurent un instant le rêve du bonheur
 Fait de la foi des forts, du culte de l'honneur,
 De l'amour du devoir et de la certitude
 D'être libres, blottis en cette solitude.....

Mais l'Anglais reparut, comptant faire un vassal
 De ce peuple insolent, dont l'orgueil colossal,
 Sans lui payer le prix de son indépendance,
 Osait vivre au soleil!... Une telle arrogance
 Valait son châtement - On le lui fit bien voir.....
 Et John Bull le boucher dressa son abattoir
 Au fond de ces déserts. Ce puritain d'Europe,
 Escobar aux grands pieds, Tartufe philanthrope,
 Ce blanc parmi les blancs, albinos aux yeux bleus
 Qu'on dirait pleins de ciel, ce quakre aux blonds cheveux,
 Siffla sa meute noire et la mit en curée.
 Et la meute donna, terrible, exaspérée.....
 Pour centupler leurs coups, à ces noirs chevaliers
 Du carnage on servait des fusils par milliers,
 De la poudre, du plomb, des haches toutes prêtes.
 Et le boucher John Bull mettait à prix les têtes!.....
 Du chef d'un vieux Boër, offrant dix mille écus;
 Jetant à pleines mains, pour vaincre des vaincus,
 Cet or dont il soldait le zoulou, son ilote;
 L'or anglais, tout puant les deniers d'Isariote.....

Mais les Boërs n'ont pas des âmes de vassaux...
 Pour un nouvel exil, rassemblant leurs troupeaux,
 Entonnant leur choral d'éternelle Espérance,
 On les vit s'élancer, sublimes de vaillance,
 Vers l'inconnu, bien loin des sables du Natal,
 Vers des sables plus chauds, par-delà le Vaal.....

Et lorsqu'à l'horizon, où sous le soleil plane
 L'énigme du désert, la triste caravane
 Eut disparu, l'Anglais daigna, par un traité,
 Décréter du Boër libre la liberté.....

III

TERRE PROMISE

1900

.

Et sur tous les chétifs, le Lion Britannique
 Posait avec amour son ongle pacifique:
 L'Egypte voudra-t-elle, à la voix d'Arabi,
 Se dégager d'un jong par trop longtemps subi;
 Soudain, mèche aux canons, l'Angleterre s'approche;
 Pour les mieux protéger met le Khédivé en poche,
 Et le Nil dans son verre ... Entre-temps, pour pêcher
 En eau trouble, au Bosphore, elle y fait trébucher
 D'un index protecteur l'Arménien crédule,
 Et ... l'y laisse périr, par un touchant scrupule
 De déchaîner la guerre ... Ailleurs, c'est le Soudan
 Qu'elle émancipera, du Caire à Omdurman ...
 C'est plus loin l'Achanti que l'Anglais purifie
 Au sac de Magdala; tandis qu'il pacifie
 Les Birmans affamés qu'il soulera de gin,
 Tua par l'alcool ceux qu'épargnait la faim...
 C'est ...

Le Boër là-bas voit dressé sa tente,
 Au désert innommé, région d'épouvante
 Au'il allait disputer, dans un suprême effort,
 Aux rigueurs du soleil, aux miasmes de mort
 D'une glèbe marâtre, avare, dénudée,
 Jusqu'en son cœur de roc, par le ciel corrodée,
 Vrai soupirail d'enfer ... Terre de Chanaan
 De ces fiers pionniers qu'un invincible élan
 Avait entraînés là ... Leur labeur opiniâtre,
 Leur courage héroïque et leur culte idolâtre
 Des droits sacrés de l'Homme eurent bientôt raison
 Des ces sables ingrats et du subtil poison
 Qui vibre dans cet air chargé de pestilence ...

Mais un vieux laboureur de ce sol de souffrance
 Vit un beau jour jaillir l'éclair d'un filon d'or
 Au choc du soc d'acier ... De son secret trésor,
 Le stérile désert, dans un sillon de sable,
 Livrait ainsi la clef ...

Aussitôt, formidable,
 Aux quatre coins du ciel, surgit le spectre anglais,
 Grinçant de tous ses cros, roulant un œil mauvais,
 Sur ce veau d'or couché dans la grise poussière
 De cette solitude, imposante chaudière,
 Creuset mystérieux du tout-puissant métal ...
 Dès lors, qui redira le complot infernal
 De la probe Albion! ... Honteuses perfidies;
 Eternels guets-apens; lâches palinodies;
 Parjures éhontés; prouesses de boursiers
 Cupides ou véreux; exploits de flibustiers:
 Jameson le bandit; Chamberlain de ministre;
 Cecil Rhodes l'escroc: noms qu'en son lourd registre
 L'Histoire a consigné sur sa page de sang
 Et que l'Europe entière a traduits à son ban.
 Ouvriers glorieux de l'attentat suprême;
 Agioteurs tarés qui portent l'anathème
 Du siècle qui finit et du siècle qui naît ...

Mais, c'en était assez, le Boër était prêt
 A braver de l'Anglais l'hypocrite arrogance;
 Offrant, pour assurer sa fière indépendance,
 Jusqu'au dernier soupir du dernier de ses fils ...
 On le vit se lever, clamant, comme jadis,
 Son vieux choral d'exil; résolu, l'arme haute,
 Courant sus au Goliath qui venait de la Côte,
 Railleur, bardé de fer ...

Et Goliath recula,
 Refoulé, pourchassé, culbuté par-delà
 Vals, rivières et monts, perdant dans le vertige
 De son effondrement, son sang et son prestige
 D'invincible géant, sous la fronde aux coups droits
 De ce nouveau David revendiquant ses droits
 D'être libre au désert....

Et voilà que le monde
 Doit hélas! revenir de son erreur profonde.
 Effrayant ce colosse! ... Ses dents seraient, dit-on
 Un simple râtelier, aux ressorts de laiton,
 Mécanisme de prix, à savante structure,
 Dont d'un doigt le Boër mit à nu l'armature ...

Et le duel se poursuit inégal, acharné,
 Entre ce fier insecte au combat obstiné
 Et ce monstre aux abois ...

Mais taisons-nous, car l'heure
 Est à Dieu désormais. Si ce n'est point un leurre
 Que sa sainte justice, il voudra le prouver.
 Sans engins meurtriers, d'un geste il peut sauver
 Des pièges du méchant le faible sans défense,
 Celui qui pour braver l'orgueilleuse insolence
 Du Philistin marqué par son fatal décret
 Mit aux mains de Samson le chanfrein d'un baudet ...

"Bloedbesmeerde stadia"

(Ek gee net die Afrikaanse vertaling van 'n uittreksel)

"En die lieue Albion gaan meedoënloos voort om met moord en ballingskap sy broederlike taak van eenstemmigheid en vrede uit te voer. Sjinese, Kanadese, Afgane, Egiptenare: Die Engelsman lê aan almal die juk van slawerny op en orals te midde van die bloedige slagting wapper sy vlag, waarop die verhewe woord 'Vryheid!' uitgespel staan — o gemene valsheid! Heiligskendende diefstal! Die geskiedenis ken die name van die dapper agitators van dié geloofsversaking: Jean Russel, Dalhousie, Lord Auckland, Francis Head, die held van Montréal; Sir Hugh Hough, die onverbiddelike en brutale oorwinnaar van Shang-hai, Pollok, Elphistone, en vele ander wat die bewonderenswaardige apostels van hierdie onheilspellende evangelie is. Oral waarheen haar gulsigheid vir goud haar dryf laat die getroue Engeland aan God die sorg van die hemel oor, terwyl sy skitterend en sonder ophou voortgaan om die aarde vir haarself op te eis" (Deel II, vv. 1-18).

(b) Bylaag: bykomende gedigte

Hoewel geeneen van die gedigte direk getoonset is nie, word die naam van 'n Franse volksliedjie by twee daarvan aangedui.

"Puisque vous avez su durant quatorze moi..." (Paul Duvivier)

Puisque vous avez du durant quatorze mois
 Ne subir que douze défaites;
 Puisque la lâcheté trouve à Londres un pavois
 Et la couardise des fêtes;

Puisque pour attaquer trente mille soldats
 Pour braver hardiment la terreur qu'ils inspirent
 Et pour être par eux battus dans dix combats,
 Trois cent mille hommes vous suffirent;

Puisqu'à Nicholson-Neck vos braves cavaliers,
 Fi des préjugés ridicules!
 Quand leurs mules gagnaient les bois hospitaliers,
 Y parvinrent avant les mules;

Puisqu'à Maggersfontein vos hardis fantassins,
 Se voyant six contre un et voulant se défendre
 D'être, au lieu de soldats, d'infâmes assassins,
 Prirent le parti de se rendre;

Puisqu'au camp de Pradberg vous fûtes triomphants,
 Vous que nul péril n'effarouche;
 D'un troupeau de vieillards, de femmes et d'enfants
 Qui n'avaient plus une cartouche;

Puisqu'enfin c'est le meurtre et le viol des Droits
 Qui chez vous sont titres de gloire;

Puisqu'il faut de la boue, au delà du détroit,
Pour écrire le mot: Victoire!

Chantez, chantez le chant de triomphe, ô vainqueurs!
Et coiffez les lauriers que Londres vous prodigue:
Allons! hip! hip! hurrah! Haut les fronts; bas les cœurs!
Vive le gin! Vive la gigue!

"La dernière victoire de Buller" (L. Fortolis)

A la Queen télégraphia
Buller, ce grand Va-t en-Guerre:
Allons passer Tugela
Pour l'honneur de l'Angleterre!

Puis dit à ses homm's, en face du drapeau:
Vous n'combattez point, messieurs, pour la peau,
Mais bien pour des min's qu'on croit aurifères
Et dont Chamberlain a beaucoup d'actions.
Si vous emportez tout's ces positions.
Il vous en aura bien d' l'obligation!

Enthousiasmés aussitôt
Par ce discours énergique,
Les soldats montent à l'assaut
D'un mam'lon qu'on leur indique.

Ils trouvèr'nt, derrière' des canons en bois,
Trois Boërs qu'ils tuèr'nt crânement tous les trois,
Tandis qu'ils criaient: 'Viv' la République!
Et Buller, bien vite, à la Queen câbla:
Avons pris Spion-Kop après Tugela;
Grand'victoir' pour nous. Hip! hip! hip! Hurra

Le lend'main parut l'enn'mi,
A droit', à gauch', par derrière.
Qui d'Anglais fir un salmis
Dont Tant' Krüger peut êtr' fière.

Les soldats d'Buller, de tous les vôtés,
Descendir'nt repasser prompt'ment la rivière
Un peu moins nombreux qu'ils n'étaient partis
Tell'ment affolés, tell'ment décatis.
Qu'ils en demeurèr'nt huit jours abrutis.

Et Buller télégraphia
A la Queen peu rassurée;
Avons r'passé Tugela
Avec un'fougue insensée.

L'enn'mi, d'vos soldats, a tell'ment eu peur,
Qu'il les a lâchés presque à mi-hauteur
De Spion-Kop, qui n'est qu'un' colline boisée
Qu'les Boërs defendir'nt d'ailleurs bien à tort.
Dites au Princ' de Gall' qu'il ne vend' pas encore;
Ses actions mont'ront: nous touchons au port!

"Orange et Transvaal, ou la guerre entre les Boërs et les Anglais"

(opgedra aan generaal Joubert) (EMMANUEL FOURUCHON)

Air: connu

Il est un peuple sur la terre,
 Dont le sort pacifique et doux,
 Agace la fourbe d'Angleterre,
 Et la met sens dessus dessous
 Devant les trésors
 De diamants et d'ors

Possédés sur leur vaste plaine
 Par l'Orange et par le Transvaal;
 Messieurs le Anglais sont en peine
 Et vont bientôt se trouver mal.

Kruger dit: 'La guerre est injuste,
 Tous ont chez nous la liberté
 Si notre pays a l'air fruste,
 Nous aimons la fraternité;
 Tandis que l'Anglais
 Ecrase l'Irlandais,
 Pour garder la patrie entière
 Nous lutterons contre un plus fort
 On verra de quelle manière,
 Nous résistons jusqu'à la mort.'

Quittez vos foyers, vos chaumières,
 Vos vieux amis et vos parents,
 Vos fils, vos femmes et vos mères,
 Partez pères avec vos enfants,
 Et tous au devoir
 Ayez bon espoir,
 A la voix du canon d'alarme,
 Allons debout il faut partir
 Le pays vous appelle aux armes,
 Il s'agit de vaincre ou de mourir.

Les mineurs anglais ont la frousse,
 Et désertent tous les pays
 Tandis que les Boërs dans la brousse,
 Les regardent fuir tout transis,
 Les Anglais partout,
 Inspirent dégoût;

Les Joubert, les Kock, vrais émules
 De nos vaillants généraux,
 Violent les ennemis et leurs mules

A Kimberley, le canon tonne,
 et le ciel apparaît en feu
 Parmi les Boërs nul ne s'étonne
 S'il faut endurer en ce lieu,
 La soif et la faim
 Et la mort demain!

Mais Cecil Rhodes boit du Champagne,
 Entouré d'un clan de brigands
 Venus de la Grande-Bretagne,
 Pour voler l'or et les diamants.

Enfin la fortune abandonne,
 Ce cruel bandit Chamberlain
 Dans son pays même on le donne,
 Comme un seigneur de grand chemin;

Oh! qu'il est cafard,
 Ce lâche chéquard!

On devrait noter dans l'histoire
 Qu'un peuple perfide et sans foi,
 S'en va toujours au vomitoire
 Conduit par un être hors la loi.

Le canon du Creuset fait rage,
 Broyant les soldats en pâté,
 A Ladysmith, c'est un carnage
 Des hussards de Sa Majesté;

'Mon cœur a souffert
 Des tourments d'enfer!'

Dit la reine, à la voix plaintive,
 'Nous n'avons plus de régiments,
 Nous n'avons plus d'armée active,
 Je garde du moins mes enfants'.

La reine dont le cœur est tendre,
 Sa 'Gracieuse' Majesté,
 Donne en ce jour sans plus attendre,
 Afin que Noël soit bien fêté,

De bon chocolat,
 A chaque soldat.

Bons anglais loin de la patrie
 Faites-vous bien massacrer tous,
 Votre sort est digne d'envie
 Puisque Victoria pense à vous.

Les deux continents sont en armes,
 Prêts à marcher, mais fins matois
 Ils attendent d'autres alarmes,
 Pour forcer l'Anglais aux abois;

Pas d'atermoiement
 Partons tous gaiement,

Pour aider ces amis de France
 Ou descendants de vieux Français,
 Ayons tous au cœur l'espérance
 De la défaite des Anglais.

Malheur à l'exterminateur d'une race de héros! (G. Frémin)

O toi, sur les Boërs, Albion déchaînée,
 Preux, un contre cinq cents, lutteurs audacieux,
 Si vraiment tu n'es pas la Folie incarnée,
 Crains, plus que la défaite, un triomphe odieux.

L'on te pardonnerait, vaincue et consternée,
 Tant d'atroces combats, à toi pernicieux
 Et du sang des héros la source profanée,
 Attentats châtiés par leurs bras et les vieux.

Mais à jamais malheur au peuple sans entrailles,
 Qui, fauchant des mortels la fleur dans les batailles,
 D'une race invincible est l'exterminateur!!

Du monde entier, vengeur de telles funérailles,
D'eux-mêmes voleraient balles, boulets, mitrailles,
De lèse-humanité, sur l'exécrable auteur.

"A l'Angleterre" (Leconte de Tournay)

Quel est ton droit de prendre au Boër son héritage
Conquis par ses aïeux sur la lande sauvage.

Arrosé de leur sang? ...

Point autre que celui du larron qui détrouse
Le voyageur surpris, égaré dans la brousse:

Un crime de forban!

Et toi, Reine, des Mers, de ton renom si fière,
Tu juges qu'il te faut joindre à ta Jarretière

Ce tragique ruban!

Le chimérique espoir qui t'aveugle et t'affole
Du pouvoir Mondial de l'un à l'autre pôle.

A troublé ta raison.

Et pour faire en Afrique une nouvelle esclave
Qui de l'Egypte au Cap portera ton entrave.

Tu veux cette région.

Ah! trop longtemps l'Europe a subi ton audace
Et des affronts reçus vite essuyé la trace

Par amour pour la paix!

Parce qu'en tous pays, ta vieille souveraine.

Des Rois, des Empereurs est grand'mère ou marraine,
Idole sous un daïs,

Impassible, muette, en ce repos étrange

D'un enfant nouveau-né sommeillant en sa lange,

Jouet du noir destin,

Tous les Rois inclinés saluent de leur épée,

Le crime avide et lâche, écœurante curée

D'un cynique larcin.

Honneur aux flibustiers, en avant les fantoches,

Vous tous, les pickpockets, courez remplir vos poches,

Hurrah!! vite au butin!

Et l'Europe abandonne un peuple de sa souche,

Au vol qu'organisa l'avidité farouche

De quelques financiers.

Qu'honni soit à jamais le fourbe diplomate,

Qui leurrant à la fois Germain, Franc et Sarmate

S'allie aux flibustiers.

Ceux-ci se sont jetés sur cette riche aubaine,

Ont tendu leurs filets à la bêtise humaine,

Amorcé le gogo;

De la hausse et la baisse ont fait la balançoire

Portant à chaque bout ou défaite ou victoire,

Et, comme en un tripot

On biseaute la carte, ont faussé la balance,

La penchant à leur gré, en toute circonstance,

Autour de son pivot

A l'exemple des grands le peuple s'accommode,
 Acclame le cynisme et place Cecil Rhode
 Plus haut que Wellington.
 Il trouve glorieux que la grande Angleterre
 Succède aux Flibustiers en cette inique affaire
 De Rhode et Jameson

(c) Vorm en inhoud van die gedigte

Die uiterlike vorm van die gedigte verskil van gedig tot gedig — vergelyk byvoorbeeld die kort gedig van Duvivier met die lang epiese werk van De Soudak, waar die heroïese daad van die Boere en veral die gewetenloosheid van die "verraderlike" Britse Ryk op hoogdrawende maar tog ook nuwe wyse beskryf word.

Wat die inhoud van die gedigte betref, kom Franse afkeer in die Britse beleid van Imperialisme, sowel as in hul "onetiese" optrede as 'n meerderheidswag teen 'n pioniersvolk wat om die prysenswaardige ideaal van vryheid veg, telkens ter sprake. Die rol wat nuut-ontdekte goud en diamante in die Anglo-Boerestryd speel, word ook beklemtoon, terwyl die Engelse van gulsigheid en hebsug beskuldig word.

Hoewel die Franse regering om politieke redes nie kant kon kies en die stryd kon betree nie, beweer Deschamps (1901¹:544) dat hierdie pro-Boer literatuur die gevoelens van die oorgrote meerderheid Franse uitdruk. Hy skryf:

"Il est heureux pour le bon renom de la France que l'immense majorité des Français, restés fidèles aux généreuses traditions de leur histoire, aient une autre âme que celle des politiciens."

("Gelukkig vir die goeie naam van Frankryk bly die meeste Franse getrou aan die broederlike tradisies wat altyd in hulle geskiedenis hoogty gevier het, en het hulle 'n ander siening van sake as die politici".)

Die inhoud van die gedigte waarin minagting en haat teenoor die Engelse die hoofonderwerp is, word gekenmerk deur die herhaling van sekere temas of gedagtestrominge. Dit is opvallend dat verskillende digters dikwels dieselfde woorde en beeldspraak gebruik om hul gevoelens te formuleer.

(d) Die oorheersende temas is:

- i) Algemene minagting vir en veragting van die Engelse
- ii) Afkeer in die Britse beleid van Imperialisme
- iii) Beklemtoning van die rol van die ontdekking van goud en diamante

- iv) Verering van die Boere as volk
- v) Franse solidariteit met die Boere.

(i) Algemene minagting vir en veragting van die vyand

Omdat dit hier gaan oor 'n gemeenskaplike vyand (die Engelse) en omdat die Boeresak die Franse ideale van die Rewolusie van 1789 inkarneer (kyk "Lank leef die Boere!" deur Jacques d'Alby), het Franse Anglofobie uit die aard van die saak die Boere se gevoelens weerspieël. Dit verduidelik ook waarom pro-Boer literatuur so 'n ryk bodem in Frankryk gevind het.

Franse Anglofobie word byvoorbeeld onomwonde uitgedruk in verwysings soos die "verraderlike en ongelowige volk" ("un peuple perfide et sans foi") (Fouruchon, v. 58) en die "hartelose volk" ("peuple sans entrailles") (Frémin in "Malheur", v. 9) wat as die "vergestalting van Waansin" ("la Folie incarnée") (Frémin in "Malheur", v. 3) gesien word. Daar word ook gepraat van Engeland as die "wrede moordenaar" ("assassin feroce") (Soudak, deel I, v. 56) en die "barbaarse kolos" ("barbare colosse") (Soudak, deel I, v. 57). Hulle word ook van "skandelige verraderlikheid" ("honteuses perfidies") (Soudak, deel III, v. 43) en "skynheilige arrogansie" ("L'hypocrite arrogance") (Soudak deel III, v. 55) beskuldig, om net enkele voorbeelde te noem.

Die Engelse volk word dikwels gepersonifiseer: Daar word dikwels gepraat van Albion (Frémin in "Malheur", v. 1 en Soudak, deel I, v. 10), en ook van John Bull, die slagter wat sy slagpale in gereedheid bring (Soudak, deel II, v. 36). Die Engelse volk word ook beskryf as 'n "Escobar" (Soudak, deel II v. 38) — 'n skynheilige wat alle probleme tot sy eie voordeel oplos, en 'n "Tartufe" (Soudak, deel II, v. 38) — 'n skynheilige en 'n bedrieër. Soms word die Engelse mag aan 'n roofdier gelykgestel. In "Eructations..." vergelyk Frémin (v. 9) byvoorbeeld die Engelse met "n draak wat op 'n skat sit en broei" ("tel un dragon sur le trésor qu'il couve") (v. 9) en ook met 'n wolf in wat haar kleintjies soog (v. 10). Die woord "naels" ("griffes") word ook telkens gebruik om te verwys na die greep waarin Engeland haar prooi vashou (Frémin in "Eructations", v. 10 en Soudak, deel I, v. 10). Die "Engelse gedaante wat met knersende tande" op die Boere afstorm "terwyl sy haar afskuwelike oë rol" ("le spectre anglais / grinçant de tous ses crocs, roulant un oeil mauvais") (Soudak, deel III, vv. 37, 38) roep ook die beeld van 'n monsteragtige roofdier voor oë.

Bybelse konnotasies is hier minder opvallend as in die geval van die gedigte ter ere van Paul Kruger en die Boere. Soudak vergelyk wel die Britse mag met 'n Goliat (deel III, v. 60) wat die kleinere Dawid aanval, en daar word

ook verwys na die "hoogmoedige parmantigheid van die Filistyn" ("l'orgueil= leuse insolence / du Philistin") (Soudak, deel III, vv. 83, 84).

Britse leiers word uitgesonder en vir hulle "gemeenheid" by die naam genoem: Chamberlain "die wrede skurk" ("ce cruel bandit") (Fouruchon, v. 52) word ook "skynheilig" en "lafhartig" genoem (Fouruchon, vv. 55, 56). Soudak beskou Jameson ook as 'n "skurk" (deel III, v. 47) en Cecil Rhodes as 'n "skelm" ("escroc") (deel III, v. 48). Ook koningin Victoria word uitgesonder: "Die sagmoedige koningin, haar goedwillige Majesteit, stuur sonder versuim vandag heerlike sjokolade aan elke soldaat sodat Kersfees goed gevier (kan) word. Liewe Engelse, so ver van jul vaderland, moor julleself maar goed uit, julle lot is benydenswaardig want Victoria dink aan julle."

("La reine dont le cœur est tendre, / sa gracieuse Majesté, / donne en ce jour sans plus attendre / afin que Noël soit bien fêté, / de bon chocolat, / à chaque soldat / Bons Anglais loin de la patrie, / Faites-vous bien massacrer tous, / votre soif est digne d'envie / puisque Victoria pense à vous") (Fouruchon, vv. 71-80).

(ii) Afkeer in die Britse beleid van Imperialisme

Daar word gepraat van die "hebsugtige Sakser" ("l'avidé Saxon") (Soudak, deel I, v. 46) wat steeds meer en meer landstreke wil annekseer en daarom nie die Boere wat in Natal gevestig is met rus kan laat nie. Veral Soudak (deel II, vv. 1-3) kritiseer die Britse Imperialisme: "Die liewe Albion gaan meedoënloos voort om met moord en ballingskap sy broederlike taak van eenstemmigheid en vrede uit te voer" ("... la douce Albion poursuivait sans relâche / par le meurtre et l'exil, sa fraternelle tâche / de concorde et de paix"), en ook: "Die Engelse lê aan almal die juk van slawerny op, en orals dryf hulle vlag in 'n bloedbad rond ("L'anglais impose à tous le carcan d'esclavage, / et partout le drapeau flotte dans le carnage") (Soudak, deel II, vv. 5,6). Dieselfde skrywer (deel II, vv. 17, 18) voeg by: "Engeland (laat) aan God die sorg van die hemel oor, terwyl sy skitterend en sonder ophou voortgaan om die aarde vir haarself op te eis," ("Superbe, sans répit, la loyale Angleterre, / laissant à Dieu le ciel, s'appropriait la terre").

(iii) Beklemtoring van die rol van die ontdekking van goud en diamante

Die rol van die ontdekking van goud en diamante in die Anglo-Boereoorlog word onomwonde deur Fouruchon (vv. 47-50) gestel: "Cecil Rhodes drink sjampanje, omring deur 'n bende rowers wat van Groot-Brittanje af gekom het om goud en diamante te kom steel"

("Cecil Rhodes boit du champagne, / entouré d'un clan de brigands / venus de la Grande-Bretagne, / pour voler l'or et les diamants") (vv. 47-50).

Dieselfde gedagte word in "Eructations..." deur Frémin (vv. 7,8) beklemtoon: "Die glorie van 'n slag word slegs op die buit (wat gemaak kan word) beoordeel, en op die feit dat hulle in Cronjé die goudryke grond van Kruger vergestalt sien"

("Jugeant au seul butin la gloire des batailles, / et dans Cronjé avoir pris le sol d'or de Krüger"), en ook

"Jy is gelukkig ... (solank as wat jy) jou naels in die diamantryke grond kan inslaan"

("Qu'heureux (...) / sous tes griffes tu tiens la terre aux diamants")

(vv. 9 en 11), en "daar is geen manier om in woorde die gekke vervoering van jou siel te beskryf wanneer jy droom van die vlamkleurige goud-are in die Transvaal nie!"

("point d'expressions dans la langue on ne trouve / pour rendre les transports fous que ton âme éprouve, / en rêvant du Transvaal les filons flamboyants!") (vv. 12-14).

Met verwysing na die oorlog praat Leconte (vv. 32,33) eweneens van die "diefstal wat deur die boosaardige hebsug van 'n paar sakemanne beplan is"

("vol qu'organisa l'avidité farouche / de quelques financiers").

(iv) Verering van die Boere as volk

Daar word deurentyd met respek en bewondering na die Boere verwys. Onder meer word van hulle gepraat as "stoïsyns" ("hommes stoïques") (Soudak, deel I, v. 19) en as "trotse pioniers" ("ces fiers pionniers") (Soudak, deel III, v. 25).

Boereleiers word uitgesonder. Met verwysing na die Engelse wat vroeër in Natal die Zoeloes teen die Boere "aangehuts" het, word Retief, Van Rensburg, Pretorius en Trichard as martelare vir die Boere se vryheidsideaal aangewys (Soudak, deel II, vv. 58-66).

Hulle godsdienstigheid word beklemtoon en hulle word vergelyk met die Jode wat in die woestyn rondswerf, op soek na hulle Kanaän (Soudak, deel III, v. 24): "Elke huis het sy Bybel — dit is hulle talisman en die kode waarvolgens hulle leef, die fontein van hulle Woestyn, die manna van hulle Exodus" ("La Bible du foyer, leur talisman, leur code, / source de leur Désert, manne de leur Exode") (Soudak, deel I, vv. 23, 24).

Die Boerevolk word ook as 'n "nuwe Dawid" voorgestel wat in die woestyn aanspraak maak op sy vryheid (Soudak, deel III, vv. 67, 68). Die gebruik van die adjektief "subliem" ("sublime") (Soudak, deel II, v. 54) om hulle dapperheid te beskryf suggereer 'n Godgegewe eienskap wat hul bo ander volkere verhef.

(v) Franse solidariteit met die Boere

Deur hulle vyandigheid teen die Engelse so pertinent uit te druk bevestig die Franse hulle solidariteit met die Boere. Fouruchon (vv. 85-90) noem dit ook in die besonder: "Nou geen getalm meer nie. Kom ons vertrek almal vrolik om ons vriende en die afstammeling van eertydse Franse te gaan help, kom ons hoop almal dat die Engelse die onderspit sal delf"

("Pas d'atermoiement, / partons tous gaîment, / pour aider ces amis de France / ou descendants de vieux Français, / ayons tous au cœur l'espérance / de la défaite des Anglais").

(e) Vergelykende opmerkings oor Afrikaanse poësie van dieselfde tydperk

Daar is reeds gewys op die Franse vereenselwiging met die Boeresak, a.g.v. 'n gemeenskaplike wrewel teen die Engelse. Benewens die feit dat die Franse verbeelding daadwerklik aangegryp is deur die dapperheid van 'n minderheids-groep wat teen die magtige Britse Ryk opstaan om juis die Franse ideale van vryheid en onafhanklikheid te verwesenlik, is die betrokke gedigte ook as 'n mondstuk gebruik om Franse gevoelens teen hulle tradisionele vyand te verkondig, in die lig waarvan die voorbeelde van hulle uitgesproke hatigheid hier bo, beskou moet word.

In teenstelling hiermee was die Afrikaanse oorlogspoësie, in die woorde van die spreker in C.L. Leipoldt se "Oom Gert Vertel", eerder "die storie van ons sterfte", en word dit veral gekenmerk deur 'n versetlose belewing van gebeure soos byvoorbeeld in J.F.E. Celliers se "Dis al", e.a. In die Afrikaanse kamp word die verwickelinge van die oorlog eerder as die wil van God aanvaar:

"Die ou huis sê murasie staat swart en ontbloom,
 waar almal so saam was om moeder haar skoot;
 maar ver van die huis en verstrooi deur die land,
 rus almal tog saam in die Here se hand."
 (Uit: "Die Kampsuster" (J.F.E. Celliers)).

Daar is wel bitterheid teenoor die Engelse, maar geen sprake van die volskaalse en hartstogtelike uitlatings teenoor Engeland soos wat in die Franse

poësie aangetref word nie. Die lyding wat die Boere moes deurmaak word beklemtoon, eerder as wat daar direk teen die Engelse uitgevaar word. Vergelyk byvoorbeeld die byna desperate oproep tot geduld in Leipoldt se "In die konsentrasiekamp":

"Vergewe? Vergeet? Is dit maklik vergewe?
 Die smarte, die angs het so baie gepla!
 Die yster het gloeiend 'n merk vir die eeue
 Gebrand op ons volk; en dié wond is te ná —
 Te ná aan ons hart, en te diep in ons lewe —
 "Geduld, o geduld, wat so baie kan dra!"

Die houdingsverskille in die poësie van die Franse en Afrikaanse digters kan nietemin nie aan inherente verskille in volkskarakter toegeskryf word nie, hoewel dit moontlik tóg 'n minimale rol speel. Die rede moet eerder gesoek word in die feit dat Franse poësie oor die oorlog in die hitte van die stryd geskryf is (al die gedigte in die steekproef dateer uit die tydperk 1899 tot 1902), terwyl dié aan Afrikaanse kant grotendeels eers ná afloop van die oorlog die lig gesien het en dus 'n ander perspektief op die saak gehad het. Omdat dit buite die tydsbestek van hierdie ondersoek val, brei ek nie verder uit oor dié verskille nie.

10.2.5 Register van gedigte

Diverse gedigte:

Versies deur Maria Jane du Preez (1698-1716)

"Ode à la paix" deur C.E. Boniface (1814)

"Cantique du soir" deur S. Rolland (1841)

Ongetitelde gedig op boomstam deur C.E. Boniface (1845)

"Le douze août" deur C.E. Boniface (1848)

"Les Hurleurs" (1862) en "La mort d'un lion (1862) deur Leconte de Lisle

"Het Kaapsch Parijs" deur A. Pannevis (1868)

"Die naam van 'n nering op rym"; anonieme gedig in vroeë Afrikaans geskryf (1877)

A. Pannevis se verafrikaansing van twee fabels van La Fontaine (1879 en 1881)

"Oh, qu'il est beau! Song voor eenen Hoofdkonstabel in uniform" (1878)

"Trede niet naar Zulaland"; 'n Maleierliedjie (ná 1877)

"Onder de groene bomen"; 'n Maleierliedjie (ontstaansjaar onseker)

"So ry ons met die trein..."; 'n Maleise Ghommalieliedjie (ontstaansjaar onseker)

"Di Afrikaanse Taal" deur Neef Jan (1896)

"Aan den Heer Naudé" deur P. Huet (ca.1896)

Twee verafrikaansings in Ons Klijntji (1899)

Pro-Boer gedigte wat tydens die Anglo-Boereoorlog in Frankryk ontstaan hetTere ere van Paul Kruger

Aicard, Jean	: "A Kruger, en Hollande"
Anoniem	: "Vae Victis!"
Antonin, Louis	: "Bienvenue à Kruger"
Bayol, Jean	: "Kruger en Provence"
Berthold, Frédéric	: "Espérance!"
Botrel, Théodore	: "Les larmes de Kruger"
Bréal, Michel	: "Ainsi, quand ce vieillard que seul défend son âge..."
Briollet en Lelièvre	: "Le héros du Transvaal, ou Kruger en France"
Carjat, Etienne	" "A Paul Kruger"
Cologne, L.	: "La France à Krüger"
Coppée François	: "Au Président Krüger"
Dallet, August	: "Au Président Krüger"
Daudet, Ernest	: "Pour le Président Krüger"
Duvivier, Paul	: "Merci!"
Frémin, G.	: "Kruger fessant la Queen!"
Galimafré	: "Ballade"
Gouhyer, Gustave	: "Salut à Kruger"
Hayard, Léon	: "Le salut de la France au Président Krüger"
Lesueur, Daniel	: "Au Président Krüger"
Maudelone, E.	: "Le Président Krüger en France"
Noel, Edouard	: "Au Président Krüger"
Réty, Marius	: "Vive Krüger"
Réty, Marius	: "Hommage au Président Kruger"
Rostand, Edmond	: "A Kruger!"
Teulet, Edmond	: "La Vedette"

Ter ere van De Villebois-Mareuil

Bentz, A.	: "A Villebois-Mareuil"
Bentz, A.	: "A mademoiselle Simone de Villebois-Mareuil"
Blémont, E.	: "Une Orpheline"
Botrel, T.	: "A de Villebois-Mareuil"

Ter ere van die Boere

Aicard, Jean	: "La Noël des Boërs"
Anonieme vertaling	: "Chant nationale du Transvaal"
Anoniem	: "Les victoires des Boërs"
Anoniem	: "Le vieux Boër"
Anonieme vertaling	: "Chant nationale de l'Orange"
Anonieme vertaling	: "Chant nationale Boër"
Besnard, M.	: "Chanson Boër"
Botrel, Théodore	: "Hardi, les Boërs!"
Botrel, Théodore	: "Le Noël du petit Boër"
Boudn'or	: "Pour les Boërs"
Catrice, Louis	: "Pour les Boërs!"
Cologne, Lucien	: "Hurrah! pour les Boërs!"
Colonge, Lucien	: "La guerre du Transvaal"
D'Aizenay, G.	: "Boërs et Vendéens"
D'Alby, Jacques	: "Vivent les Boërs!"
Dasnien en Chastagner	: "La Transvaalienne"
De Sancy, Pierre	: "Aux Boërs"
De Veyge, Henri	: "La Justice des choses"
Duvivier, Paul	: "Vivent les Boërs! Vivent les Orangistes!"
Duvivier, Paul	: "L'enfant Boër"
Eisseto	: "Inne i Boër"
Facq, Louis	: "Dix contre un! Anglais et Boërs"
Frémin, G.	: "La Boërienne"
Frémin, G.	: "Les Boërs"
Frémin, G.	: "Abandon des Boërs, par les chefs d'Etats du Monde"
Guenin, A.	: "La chanson des Boërs"
Havel, Emile	: "Marche des Boërs"
Langat, Denis	: "Le voeu de l'Humanité"
Lejeune, E.	: "Héros et bandits"
Lelièvre, Leo	: "Gloire aux Boërs"
Lelièvre, Leo	: "La marche des Boërs"
Mortreuil en Christine	: "Polka des Boërs"
Niquet, V.	: "Salut et voeux aux Boërs"
Niquet, V.	: "Anglais et Boërs"
Nouhaud et Picard	: "La défense des Boërs"
Nouhaud	: "Braves comme eux"
Oppepin, Louis	: "Les Boërs"

Reynolds, B.	: "Aux Boers. Chant d'un poète"
Salomé, Henri	: "Pour les Boërs"
Prud'homme, Sully	: "Sonnet"

Gedigte met Franse anglofobie as hoofonderwerp

Boyer, Lucien	: "La Balle 'Dum-dum'"
De Soudak, L.	: "Etapas sanglantes"
Duvivier, Paul	: "Puisque vous avez su durant quatorze mois..."
Fortolis, L.	: "La dernière victoire de Buller"
Fouruchon, E.	: "Orange et Transvaal, ou la guerre entre les Boërs et les Anglais"
Frémin, G.	: "Eructations volcaniques de joie chez Albion, pour la prise de Cronjé, tenue pour entraîner celle du sol et de l'or"
Frémin, G.	: "Malheur à l'extermination d'une race de héros!"
Leconte de Tournay	: "A l'Angleterre"

10.2.6 Gevolgtrekking

Die volgende groepe word uit voorafgaande voorbeeldregister van Africana-poësie onderskei:

Gedigte wat in Suid-Afrika geskryf is en waarvan die inhoud, ongeag van die taal, op die een of ander manier 'n raakpunt toon tussen suidelike Afrika en Frankryk. Kyk byvoorbeeld die versies van Maria Jane du Preez en Boniface se "Die twaalfde Augustus" ("Le douze Août").

Gedigte wat in Suid-Afrika geskryf is deur 'n persoon van Franse afkoms, en waarvan die inhoud òf universele betekenis het òf betrekking het op iets buite suidelike Afrika. Kyk Boniface se "Lofsang tot die vrede" ("Ode à la paix") wat geskryf is om die val van Napoleon te gedenk, en Rolland se kindergebed, "Cantique du soir".

Gedigte wat deur Franse buite Suid-Afrika geskryf is, en waarvan die inhoud direk betrekking het op Suid-Afrika. Kyk Leconte de Lisle se "Les Hurlleurs" en die pro-Boer gedigte wat tydens die Anglo-Boereoorlog ontstaan het. Laasgenoemde is by ver die oorgrote meerderheid in die steekproef.

Voorbeelde van Franse spotprente oor die Anglo-Boereoorlog

"Op die grens van Transvaal. 'Daar lê die goudmyne!'"

(Uit Grand-Carteret, 1900).

A la frontière du Transvaal

PAR HERMANN-PAUL

— Les mines d'or sont là-bas!

"'Toe nou, Paul, is jy nou klaar om my soldate so te laat omval!' 'Nee, Victoria, hierdie is nie h spel vir klein dogtertjies nie'"

(Uit Grand-Carteret, 1900).

"IN GROOT VERLEENTHEID.

John Bull: 'As ek maar net aan h manier kan dink om dié vervloekte dier vas te vang'" (Uit Grand-Carteret, 1900)

EN GRAND EMBARRAS.

John Bull. — Si seulement je pouvais trouver le moyen d'arriver jusqu'à ce maudit animal.

11.0.0 TONEEL

11.1.0 Inleiding

Africana-toneel met 'n Franse inslag blyk baie meer beperk te wees as soortgelyke prosa en poësie. Hoewel daar tot en met 1855 altesaam 69 stukke in Frans in Suid-Afrika opgevoer is (Bosman, 1928: 550-558), het die inhoud van hierdie stukke geen verband met Suid-Afrika of sy inwoners self gehad nie, en kan dit dus nie as Franse Africana-literatuur beskou word nie.

Daarteenoor het twee Franse toneelstukke met 'n Suid-Afrikaanse tema in 1814 en 1902 onderskeidelik in Parys die lig gesien, te wete:

La Vénus Hottentote; ou, Haine aux Françaises, vaudeville en un acte, deur Théaulon, Dartois en Brasin (Parys, 1814).. (n Afskrif daarvan word in die Bibliothèque Nationale bewaar (kat. nr. 8^oYth. 18.862), en die Johannesburgse Openbare Biblioteek is in besit van 'n fotokopie daarvan. Op die titelblad staan dat die stuk vir die eerste maal op 19 November 1814 in die Théâtre du Vaudeville opgevoer is, en word die name van die akteurs wat daardie aand opgetree het, ook gegee), en

La guerre de l'or, scènes de guerre du Transvaal, deur Alfred Dubout (Parys, 1902). (n Eksemplaar van hierdie stuk word in die Bibliothèque Nationale bewaar (kat. nr. 8° Yth 30177).)

11.2.0 La Vénus Hottentote; ou, Haine aux Françaises

Die historiese agtergrond sowel as gegewens wat tot die skryf van hierdie stuk aanleiding gegee het, word in 7.4.0 gegee.

Hierdie vaudeville ("lugtige musikale toneelstuk met vrolike, komiese liedjies," HAT 1979) is in prosavorm geskryf en bestaan uit een bedryf met sestien tonele van wisselende lengte. Daar is altesaam 34 sangnommers in die stuk, almal in rym geskryf, wat elk op die wysie van 'n Franse volksliedjie, waarvan die titel bo-aan geskryf staan, gesing word. As vaudeville is dit waarskynlik altyd saam met een of twee ander stukke as ontspannende vermaak op dieselfde aand aangebied. Kirby (1949: 132) noem byvoorbeeld dat La Vénus Hottentote op 4 Januarie 1815 by die Vaudeville-Teater in Parys opgevoer is tesame met Madame Favart en La Visite.

(a) n Kort opsomming van die inhoud (Die bladsynommers verwys telkens na dié van die oorspronklike teks.)

Adolphe, 'n jong Fransman, woon 'n ent buite Parys in 'n "château" by sy oom en tante. Hy is reeds twee keer geskei, telkens weens die ontrouheid van

sy eggenote. Sy oom, die baron, is 'n wêreldreisiger wat daarop aanspraak maak dat hy al die tale van die wêreld ken. Omdat Adolphe se vorige vrouens albei Frans was, raak hy onder sy oom se invloed daarvan oortuig dat hy alleenlik geluk sal kan vind by 'n ongekunstelde vrou behorende tot 'n primitiewe ras, in teenstelling met sy eie landgenote wat oorbeskaafd en té aanstellerig is, en veral nie vertrou kan word nie. Die baron belowe om tydens sy reise na verre wêrelddele die regte vrou vir Adolphe uit te soek.

Intussen kom Amélie, 'n mooi jong weduwee wat haar oog op Adolphe het, by die kasteel aan. Die barones vertel haar van Adolphe se voorneme om 'n ongekunstelde primitiewe vrou te soek, en daar word besluit om Amélie te versteek totdat die twee vrouens saam 'n plan kan beraam om haar aan die jongman voor te stel sonder dat hy agterkom dat sy Frans is.

Le chevalier d'Ericourt, 'n bewonderaar van Emilié, het haar egter van Parys af gevolg en kom nou by die kasteel aan. Hy doen alles in sy vermoë om haar te oortuig dat Adolphe nie die regte man vir haar is nie, en dat sy beter daaraan toe sal wees saam met hóm in Parys. "Adolphe pas nie by u nie," sê hy. "Met sy liefde sal hy u ver weg in een of ander gotiese kasteel in 'n woestyn begrawe. U het 'n liefhebbende man nodig wat weet hoe om al u pragtige bates te geniet, wat u sal laat skitter in Parys, en dáárdie man is ek!" (Toneel V, p. 9). Om die gedagte aan Parys nog meer aantreklik te maak, vertel hy haar van die skone Hottentot Venus wat tans daar vertoon word en net soveel aftrek onder die publiek kry as die mees gewilde boksevegter. Amélie se belangstelling word hierdeur geprikkel, en sy sê:

"Dit klink interessant: Dit is veral eienaardig om 'n Hottentotvrou te siene te kry". "n Vrou!" antwoord Le Chevalier, "Dis 'n Venus, Madame! 'n Venus wat uit Engeland hier aangekom het, en wat tans deur al die kenners bewonder word."

Amélie: "So dan is sy seker baie mooi?"

Le Chevalier: "O, haar skoonheid is skrikwekkend!" (Hy sing op die wysie van "Une fille est une oiseau".

"Sowaar, dis nie sommer praatjies nie!

Die ganse Parys spog al reeds met haar,
sy is 'n wonderbaarlike vrou.

In die eerste plek praat sy nie baie nie.

Haar gesing klink barbaars,
haar gedans is lewendig en burlesk,
haar gesig is 'n bietjie grotesk,
haar figuur het pragtige kurwes."

Amélie: "Die mense praat seker baie oor haar?"

Le Chevalier: "Daar word nét oor haar gepraat.

Sy sing Hottentotliedjies wat so vrolik is! Sy maak sulke klein grasieuse Hottentotpassies, en (u weet mos hoe veel) die Parysenaars hou van alles wat mooi is! Al ons dames het reeds rokke en mantels 'à la hottentote' laat maak vir hierdie winter" (Toneel V, pp. 11 en 12).

Amélie dring nietemin daarop aan dat Le Chevalier alleen na Parys terugkeer, aangesien sy geensins in hom belangstel nie. Op pad verneem hy van Fanchette, die barones se diensmeisie, dat Adolphe net in 'n vrou van 'n primitiewe volk sal belangstel wat sy wêreldreisiger oom onderneem het om vir haar te vind. Le Chevalier besluit daar en dan dat die Hottentot Venus net die regte vrou vir Adolphe sal wees, en besef dat Amélie weer haar aandag op hóm sal vestig sodra Adolphe met die vrou van sy keuse geholpe is.

Intussen besluit Amélie om, met die barones se hulp, haarself soos die Hottentot Venus te vermom, en só aan Adolphe te verskyn. Adolphe en sy oom is besig om voorbereidings te tref vir 'n reis na verre wêrelddele om 'n primitiewe vrou vir die jongman te gaan uitkies, maar die barones kondig aan dat sy reeds die regte bruid vir Adolphe gevind het, wat reeds hier in die kasteel daarop wag om aan hom voorgestel te word. Sy is 'n Hottentotvrou, vertel die barones, haar naam is Liliska en sy kan net Hottentots praat, maar omdat die baron mos daarmee spog dat hy al die tale van die wêreld praat, kan hy as tolk optree. Verleë antwoord die baron:

"En Hottentots is nou juis die enigste taal wat ek nie kan praat nie"
(Toneel IX, p. 20).

Amélie, paslik vermom as die "Vénus Hottentote" tree nou na vore, en na beraadslaging word 'n gemeenskaplike taal (Irokees) gepraat, wat die baron opmaak so ver as wat hy gaan, en die Vénus tot sy grootste verbasing net so "vlot" terugpraat.

Die baron: "Kaf kaof, roc mac tring koul magniac magnioc ros rif krou tring." Amélie antwoord hom met: "Orf, nec rolouf your zouf camatof ordief zic mac tring. Die baron, verleë, sê "Yes"! (Toneel X, p. 23). Die baron maak asof hy hierdie gebrabbel vertolk en 'n liefdesverklaring tussen Adolphe en Liliska alias Amélia vind sodoende plaas. Om Adolphe se hart finaal te steel sing Amélie 'n "Hottentotlied" (Toneel X, p. 24). Adolphe is só beïndruk dat hy dadelik 'n verlowing wil bewerkstellig, en sy tante onderneem om 'n prokureur te vind wat dadelik die nodige formaliteite sal afhandel.

Ná afloop van die verlowing kom Le Chevalier binne en omdat hy geensins deur "Liliska" se mondering geflous is nie, snaphy dadelik wat gebeur het.

Hy laat die kat uit die sak deur aan almal 'n gravure te wys van die werklike Hottentot Venus wat in Parys ten toon gestel word. Adolphe is nietemin nog só ingenome met sy aanstaande bruid dat daar dadelik op 'n huwelik besluit word: "Al is ek reeds tweemaal in die huwelik bedrieg," sing hy op die wysie van "Vaudeville de Psyché", "voel ek dat dit vir 'n derde keer maar weer kan gebeur" (Toneel XVI, p. 30).

Le Chevalier aanvaar goediglik dat sy set om Adolphe se hand in die as te slaan misluk het, en die toneel word vrolik afgesluit met 'n liedjie wat deur al die karakters saam gesing word.

(b) La Vénus Hottentote as Franse bydrae tot die Africana-literatuur

Die stuk is daarop gemik om te vermaak, en is 'n tipiese voorbeeld van die geestige vaudeville-toneel wat in dié tyd baie gewild was.

Omdat die stuk in so 'n tipies Franse milieu afspeel ("château" naby Parys) is die Afrika-element (jong meisie wat haarself as 'n Hottentot vermom) soveel te meer opvallend en absurd.

Die beskrywing van die uitstalling van die Hottentot Venus in Parys, en die vermomming van Amélie as die Hottentotvrou, is dan ook die enigste Afrika-elemente in die stuk. Le Chevalier vertel dat die Venus van Engeland af na Parys gebring is (I, iv, p. 10). Daar word trouens nêrens in die stuk melding gemaak van die Kaap of van Suid-Afrika nie. Dit is niemin 'n waardevolle stuk Africana-literatuur wat as toneelstuk die beeld van 'n historiese gebeurtenis op sosiale of maatskaplike vlak weerspieël.

11.3.0 La guerre de l'or, scènes de guerre du Transvaal

Die historiese agtergrond wat in Frankryk aanleiding gegee het tot pro-Boer Africana-literatuur waarvan hierdie toneelstuk 'n voorbeeld is, word in 8.0.0 gegee.

Die toneelstuk is 134 foliogrootte bladsye lank, en bestaan uit vyf bedrywe, die eerste waarvan in twee taferele verdeel is.

In my verwysings word 'n bedryf telkens deur 'n groot Romeinse letter aangedui (I, II ens.); 'n tafereel deur 'n Arabiese syfer (1, 2, 3 ens.) en 'n toneel deur 'n klein Romeinse syfer (i, ii, iii ens.).

Die stuk is in 1902 deur die Librairie Arthème Fayard gepubliseer, maar ek kon nie met sekerheid vasstel of dit ooit opgevoer is nie.

(a) h Kort opsomming van die inhoud

Vader Flosch, die sensusopnemer van die distrik van Ermelo, drink koffie by Suzannah du Plessis en haar dogter Lista, terwyl hy terselfdertyd h opname maak van diere, bediendes en bywoners wat op die plaas is. Daar word verneem dat sowat sestig perde so pas aan ene Webster, h handelaar van die Kaap, verkoop is en dat twee Franse, menere Lambert en Jean-Louis besig is om namens h Franse maatskappy na goud te soek op die plaas.

Suzannah se jongste seun Frid is laat terug van skool, en wanneer hy uiteindelik tuiskom vertel hy dat hy op Ermelo se dorpsplein h kennisgewing van die landdros geles het waarin "oncle Paul" (I, 1, iii) die Boere verbied om hulle perde aan vreemdelinge te verkoop. Die seun het ook gehoor dat daar van h komende oorlog gepraat word. Hy vertel aan sy familie van die geskiedenisles wat hy dié dag op skool geleer het, en gee sodoende h samevattende oorsig van die Suid-Afrikaanse geskiedenis en veral van die Boere se stryd om bestaansreg (I, 1, iii).

Lista se verloofde, Franck, haar ouer broer Johannes, sowel as haar vader en oom, ene Van Zandt kom binne. Du Plessis vertel dat hy Christiaan de Wet raakgeloop het, en bevestig die gerugte van oorlog. Die twee Franse spekulante het so pas goud op die plaas ontdek, en wanneer hulle binnekom en hoor van die dreigende oorlog, verduidelik monsieur Lambert dat Frankryk om politieke redes nie die stryd sal kan betree nie, maar belowe dat baie Franse as individue die Boere graag sou bystaan. Hy, sowel as Jean-Louis is van plan om hulle by die Boere se kommando's aan te sluit.

Die oudste broer Lucas keer terug van Pretoria af en vertel dat oorlog verklaar is, en dat die mans binne drie dae by die kommando's moet aansluit.

Die toneel verander na die Londense effektebeurs. Een van die makelaars, Henri Duval, het sy vriend Jules André, h Paryse joernalis, uitgenooi om die werksaamhede daar te kom besigtig.

Die daaglikse roetine en aangename tydverdrywe van h Britse makelaar word in skerp kontras met die daaglikse lewe van die Boere in Transvaal geskets (I, 2, i). Duval verduidelik aan sy Franse vriend dat baie geld op die aandelemark gemaak kan word deur byvoorbeeld geld te plaas op h onderneming wat hoogs onwaarskynlik sal slaag. As hierdie onderneming egter teen alle verwagting wél slaag, kan die koper van die betrokke aandele van h fortuin verseker wees. h Voorbeeld van so h onderneming sou die oorwinning van h gesofistikeerde Europese leër deur die "Bours" van Transvaal wees (I, 2, i).

Daarop besluit André om onmiddellik 'n honderd "louis" te plaas ten gunste van 'n Boereoorwinning, omdat hy soveel vertrouwe het in die geregtigheid van hulle saak. Ondertussen koop Britse hoëlui meer en meer aandele van Robinson aan Britse kant, onder andere 'n sekere Lord Stewart aan wie André voorgestel word en wat die Britse aanval teen die sogenaamde barbaarse, primitiewe "Bours" op welsprekende wyse verdedig.

'n Klompie Engelse kom die effektebeurs binne met 'n pop wat veronderstel is om Kruger uit te beeld. Die pop word laggend deur die skare uitmekaar getrek. Almal wag op 'n telegram waarin die uitslag van die eerste botsing tussen Boer en Brit bekendgemaak sal word. Uiteindelik arriveer dit en word dit hardop uitgelees: Die Britse mag is deur die Boere verslaan en moes terugtrek na Ladysmith toe. Die nuus word verbysterd aangehoor, net André laat hoor: "Wel, dit is mos wat verwag kan word van 'n boer wat sy grond verdedig!" (I, 2, vi).

Die toneel verander na die nag van Spioenkop. Die Boere is versprei in die koppies; die Engelse is onderkant hulle in die vlakte.

Jean-Louis wat vir een van die Boere se Long Toms verantwoordelik is, loop 'n ander Fransman raak met wie hy in Frankryk reeds bevriend was, ene Barbaroux. Laasgenoemde het 'n kamara, en hy wil graag foto's van die oorlog neem. Die ambulansmanne bring 'n gewonde Engelsman op 'n draagbaar nader. Sy naam is Maurice Stewart, seun van Lord Stewart wat in die Londense effektebeurs so teen die "Bours" uitgevaar het. Die Boere ontvang hom vriendelik.

Jean-Louis vertel vir Barbaroux van die Du Plessis-familie waar hy vroeër gebly het. Lucas het reeds gesneuwel en Van Zandt is erg gewond. Hulle praat oor die slag van Belmont, Graspan, Modderrivier en Magersfontein, en albei is verstom oor die Boere se gewoonte om telkens die oorwonne vyand kans te gee om pad te gee, omdat dit in die Bybel so gedoen word. Daar word ook verwys na De Villebois-Mareuil se ontevredenheid en frustrasie hiermee.

Louis Botha en sy geselskap daag op. Hy wys daarop dat die vyand vasgekeer is, met die Boere versprei in die koppies voor hulle en met die Tugela agter hulle. Tot blydschap van die Franse vrywilliges gee Botha opdrag dat wanneer die Engelse op die vlug slaan, hulle agterna gesit moet word en nie toegelaat mag word om weg te kom nie.

Louis Botha beveel monsieur Lambert om vir hom 'n boodskap in ontvangs te neem wat in morsekode van Joubert af gestuur word. Die inhoud van die bood-

skap is dat die vluggende vyand nie agterna gesit mag word nie. Lambert is baie ontsteld hieroor en oorweeg dit om nie die boodskap aan Botha oor te dra nie. Maar na beraadslaging met sy vriende besluit hy dat sy plig as soldaat absolute gehoorsaamheid is, en hy dra wel Joubert se bevel aan Botha oor. Die vyand trek terug oor die Tugela en vlug sonder dat 'n enkele skoot afgevuur word. Die lug weerklink met die gesing van psalms.

Die toneel verskuif na 'n uitgebrande laer van Cronjé by Paardeberg. Die vasgekeerde kommando met hulle vrouens en kinders is besig om psalms te sing. Mev. Cronjé nader haar man wat eenkant sit. Sy vermaan hom oor die hoogmoed wat hom verhoed het om na De Villebois-Mareuil se raad te luister. Sy soebat hom om meer nederig te wees sodat God hom oor die laer sal ontferm. Cronjé maak egter staat op die Engelse se menslikheid en beweer dat die laer nooit aangeval sal word so lank as wat die vrouens en kinders daarin is nie.

De Villebois-Mareuil word nou deur Cronjé beveel om deur die Engelse linies te gaan na Delarey by Boshof of na De Wet by Bloemfontein en om hulle in te lig oor die heersende toestand by Paardeberg.

Ondertussen het Cronjé 'n boodskapper na Lord Roberts gestuur om te vra dat die vrouens en kinders die omsingelde laer mag verlaat. Sy versoek word geweier, en om by te dra tot sy vernedering is dit sy broer, 'n verraaiër, wat vergesel van 'n Britse offisier, die antwoord aan hom bring. Sy broer se pogings om Cronjé tot 'n vredesonderhandeling aan te moedig misluk, en mev. Cronjé roep al die vrouens byeen om uit te vind of hulle ooit sonder hulle mans die laer sou wou verlaat. Eenparig word daarteen besluit: "Ons is almal Boere!" en "Ons is hier saam met ons mans, en saam met hulle sal ons sterf!" (III, 4, iv). Die Transvaalse volkslied (in Frans) word gesing, en Cronjé se broer keer druiptert terug na die Engelse kamp.

Op die plaas van Suzannah du Plessis het een van die bediendes haar so pas kom vertel dat die Engelse besig is om plase in die omgewing af te brand. Sy stuur haar jongste seun Frid om dit te gaan bevestig en om daarna die kommando wat in die nabyheid skuil, te gaan waarsku. Frid gaan dadelik; hy het al reeds besluit om by die kommando aan te sluit hoewel hy net veertien jaar oud is.

Maurice Stewart wat op Spioenkop gewond is, is deur Jean-Louis na die plaas gebring en word daar getrou deur Lista verpleeg. Hy maak aan haar 'n liefdesverklaring en wil haar as sy vrou met hom saamneem Engeland toe, maar as verloofde van die gesneuwelde Franck weier sy om in te stem.

h Vrou met kinders kom van h nabygeleë plaas wat so pas afgebrand is daar aan, en byna terselfdertyd arriveer h groep Kakies wat voorbereidings begin tref om ook die Du Plessis-plaas af te brand. Intussen het Frid die ver=skuilde kommando bereik en onder leiding van De Wet word die Kakies wat die plaas kom afbrand het, gevange geneem. Suzannah, Lista, Stewart en groot=vader Du Plessis word onder die beskerming van twee Boere na Louis Botha ge=stuur. Frid sluit aan by De Wet se kommando, en Jean-Louis wat nou een van De Wet se manne is, belowe Suzannah dat hy na haar seun sal omsien.

Die toneel verskuif na Lord Stewart se studeerkamer in Londen. Sewentien maande het reeds sedert die begin van die oorlog verloop, en dit is vandag koningin Victoria se begrafnis. Louis Stewart se seun Maurice word enige oomblik terug verwag van Transvaal af, maar sy moeder is intussen van haar sinne beroof omdat sy glo dat haar seun in die oorlog gesneuwel het. Weens haar swak toestand, waag niemand dit om haar te vertel dat haar vriendin die koningin oorlede is nie.

Maurice arriveer en word op emosionele wyse deur sy vader begroet en ver=welkom. Hy het Lista by hom, wat mevrou Louis Botha na Holland vergesel, en wat ingestem het om vir h paar dae saam met hom na Londen te kom. Lord Stewart lig sy seun in oor die toestand van Lady Stewart. Wanneer sy binne=kom, erken sy wel haar seun maar reageer skaars. Sy dring aanhoudend daar=op aan dat sy die koningin wil gaan spreek, sodat sy haar kan oorhaal om die oorlog te beëindig. Dan sien sy koningin Victoria se lykstoet wat voor die venster verby beweeg, en sterf self op baie dramatiese wyse.

(b) La guerre de l'or as Franse bydrae tot die Africana-literatuur

Anders as La Vénus Hottentote wat uitsluitlik daarop gemik is om te vermaak, is hierdie stuk propagandisties van aard, en gee dit duidelik rekenskap van Franse pro-Boer gevoelens wat destyds in Frankryk geheers het.

Die melodramatiese aard van die stuk is bedoel om sterk anti-Britse gevoelens uit te lok sowel as om h samehorigheidsgevoel tussen Boer en Fransman by die publiek te bewerkstellig. Tipies van die melodrama is dit dan ook intrige eerder as karaktertekening wat die meeste beklemtoon word, en is daar ver=skeie momente in die handeling wat bedoel is om h emosionele reaksie by die toeskouers (of lesers) uit te lok. Voorbeelde van sulke melodramatiese momente in die stuk is die volgende:

Wanneer die Du Plessis-gesin verneem dat oorlog onvermydelik is en dat die mans binne drie dae by hul kommando's moet aansluit, gee Du Plessis aan

Lista opdrag om vir hulle uit die Bybel voor te lees. Die besonderhede van die emosiebelaaide toneel wat hierop volg, word nie net gesuggereer nie maar in die fynste besonderhede gespesifiseer: Almal is bewegingloos, die vrouens is bleek of sit met kop in die hande, en Lista se stem bewe van aan-doening wanneer sy begin lees: "As ek nie geloof het nie, waar sal my krag en my hoop vandaan kom?" Sy bars in trane uit voordat sy die passasie kan voltooi.

Die toneel eindig waar sy huilend haar gesig met die Bybel bedek.

Die manier waarop die Boere se patriotisme in die toneel by Paardeberg uitgebeeld word, is ook melodramaties, veral wanneer mevrou Cronjé die vrouens voor haar man se broer byeenroep om hulle te laat getuig van hulle vasberadenheid om nie tou op te gooi nie (III, 4, iv). Die Transvaalse volkslied word gesing en Cronjé gee bevel dat die wit vlag laat sak moet word. Cronjé se broer en die Britse offisier wat hom vergesel, keer stil en ingetoë terug na die Engelse kamp.

Hoogs melodramaties is ook die dood van Lady Stewart. Nie alleen trek die teenwoordigheid van 'n waansinnige op die verhoog op sigself baie aandag nie, maar sy hallusineer ook, en sy beskryf o.m. op dramatiese wyse hoe die Kakies die plase afbrand, hoe koeëls vlieg en jong seuns sneuwel en hoe daar deur die moeders en kinders gekla en geween word (V, 6 v). In die heel laaste toneel van die vyfde bedryf sterf sy op teatrale wyse, net wanneer koningin Victoria se lykstoet (op sigself 'n dramatiese moment) voor die venster verby beweeg en daar 'n kanonskoot in die lug weergalm (V, 6, v).

Ten spyte van die algemene melodramatiese toon van die stuk, tree 'n ligte, vermaaklike element telkens met die teenwoordigheid van Jean-Louis na vore. Hy inkarneer die ewig tergende Fransman wat die ligte sy van alles raaksien. Wanneer die Du Plessis-gesin bekommerd besig is om oor die komende oorlog te beraadslaag, kom Jean-Louis binne en vertel spottend hoe hy twaalf bottels "Old sherry" van die Engelse perdehandelaar Webster gewen het wat hom tot 'n boksgeveg uitgedaag het. Hy boots die Engelsman se gebroke Frans na ("Je parie je boxé vo par terre!") en beskryf die hele petalje op humoristiese wyse.

Op Spioenkop bedek hy die Long Tom se loop met sy jas "sodat die kanon nie deur die maan aangetas kan word nie" (II, 3, i). Hy gaan neem ook van die sjokolade by Britse gevangenes af wat koningin Victoria aan hulle gestuur het om dit met sy maats te deel, en praat spottend van die pakkies geskenksjokolade wat so by die "verkeerde adres" afgelewer is (II, 3, i).

In die verbygaan verwys ek na die onomastieke interessantheid in die stuk, soos die ongewone ortografie van byvoorbeeld Kronjé, Dewet, Duplessis en Vand-zandt. Verder kan die name van vader Flosch, Frid en Lista kwalik na enige Hollandse of Afrikaanse naam teruggevoer word. Daar kan nietemin veronderstel word dat hierdie name vir die ongeoefende Franse oor Afrikaans geklink het — byvoorbeeld soos Flossie en Fred (die name is ook nie Frans nie) — en dus dienooreenkomstig deur Dubout gekies is.

(c) Oorheersende temas

La guerre de l'or getuig van 'n sterk pro-Boer houding: daar word op die onmenslikheid en geldgierigheid van die Engelse gesinspeel en Franse solidariteit met die Boere word op verskeie maniere beklemtoon. Die volgende voorbeelde word uitgelig om dit te illustreer:

(i) Ophemeling van die Boere, wat 'n sterk pro-Boer houding weerspieël

Die Boere word as onskuldige landelikes uitgebeeld wat geen waarde aan wêreldse dinge soos die pasontdekte goud heg nie. Wanneer daar van die komende oorlog gepraat word, sê Suzannah du Plessis aan haar dogter Lista: "Ag, die goudvelde! die goudvelde! ... Ag! as ons maar net die goudvelde aan hulle kon gee, en kon sê: Neem dit en gaan weg! Om hemelsnaam, nou dat julle dit het, laat ons toe om in vrede te leef op ons grond, op ons plase, waar ons met niemand inmeng nie en niemand enige kwaad aandoen nie" (I, 1, iii).

Die Boere word eweneens in 'n gunstige lig gestel wanneer Frid vertel wat hy dié oggend in die geskiedenisklas geleer het oor sy voorvaders: Die Groot Trek en die gevare wat daartydens ontbeer moes word, die slag by Bloedrivier sowel as die vrouens wat kaalvoet oor die Drakensberge getrek het, word dramaties beskryf (I, 1, iii).

Daar word gesinspeel op die Boere se knap skietvermoë wanneer Johannes binnekom met 'n bok wat in volle vlug op 400 tree deur hom platgetrek is (I, 1, iv).

Wanneer Jules André in die Londense effektebeurs sy geld ten gunste van 'n Boere-oorwinning plaas en hy daarvoor vermaan word deur sy Britse vriend, sê hy: "Weet jy hoe sien ek die saak?... Ek sien 'n man wat uit eie oortuiging en ter wille van homself gaan veg; nie omdat hy beveel is om dit te doen nie, maar omdat hy dit self wil doen! Nie om een of ander politieke rede nie, maar ter wille van sy vryheid! En wanneer ek boonop in hierdie man dié vredeliewende en wonderlike wese ontdek wat boer genoem word, die boer wat sy grond verdedig ... dié grond wat met sy eie sweet en bloed deurweek is! (die boer) wat die huis verdedig wat hy self gebou het en waarvan hy die bou=

klippe met sy eie hande aangedra het, (wanneer ek) die vee (sien) wat hy geteel het, en al die rykdom wat hy self ingesamel het, wat hy jaloers en trots liefhet en waarvan slegs die dood hom mag skei, wanneer ek al hierdie dinge sien, wel! teenoor jou soldate met uniforms en nommers wat jou laat sê: 'Dis nou wat mens h leermag noem!', antwoord ek deur na my boere te wys en te sê: 'Ja goed, maar dis nou wat mens h volk noem!'" (I, 2, i). ("Boer" word hier met h klein letter geskryf om die betekenis van die Franse "paysan" oor te dra.)

Selfs in oorlogsomstandighede word die Boere as lankmoedige draers van Christelike ideale uitgebeeld. Die ernstig verwonde Maurice Stewart is byvoorbeeld nie ontsteld om op Spioenkop deur die Boere gevangene geneem te word nie want, sê hy, dit is algemeen bekend hoe goed die gewonde gevangenes deur die Boere behandel word (II, 3, ii). Wanneer die Boere h veldslag wen en die Engelse terugtrek, word die vyand toegelaat om heelhuids weg te kom sonder dat die Boere hulle agterna sit, omdat dit in die Bybel só gedoen word (II, 3, iii). Daar is ook meer as een verwysing na die Boere se vroomheid en getrouheid aan die godsdienstige gebruike soos die lees van die Bybel en die sing van psalms (I, 1, vii; II, 3, iii; II, 3, vii; III, 4, i; III, 4, iv, ens.).

Ook die Boervroue word uitgesonder en in h heroïese, byna legendariese, lig gestel. Mevrou Cronjé vra aan die vrouens wat byeen is in die omsingelde laer by Paardeberg: "Boervroue, my susters, wil julle hê dat julle mans moet oorgee?" (Stemme: Nee! Nee!) "Ek stel nie so h vraag aan jou nie, Christiana. Jy wat sing en bid wanneer die koeëls die aarde laat sidder! En ook nie aan jou nie, Frieda, wat drinkwater aangedra het vir die mans in die loopgrawe by Magersfontein! En ook nie aan, jou nie, Gertruida, wie se moeder met haar man en drie seuns die eerstes was om reg te staan by die slag van Majuba! Ook nie aan jou nie, Maria Jansen, wat van Carolina af kom, waar die vrouens h leeu met h spitvurk aanval! En ook nie aan baie van die ander vrouens wat ek hier sien nie, en wat alles, hulle huise en hulle vee verlaat het om sy aan sy met hulle mans die gevaar te kom trotseer!" (iii, 4, iv).

Selfs die vyand is verplig om die morele meerderwaardigheid van die Boer te erken en te eer. Die dramaturg spesifiseer dat die Britse offisier wat as boodskapper tussen Roberts en Cronjé optree, die Boeregeneraal en sy vrou met die grootste agting behandel. Hy salueer Cronjé, buig lank en diep voor mev. Cronjé en is diep beïndruk deur die gesing van die Transvaalse volkslied (iii, 4, iv).

(ii) Solidariteit tussen Fransman en Boer

Franse solidariteit met die Boeresak word verskeie kere in die stuk beklemtoon:

Wanneer die komende oorlog deur die Du Plessis-gesin en die twee Franse wat by hulle inwoon bespreek word, wonder die grootvader of Frankryk dan nie in die bresse sal tree vir die Boere nie want, vra hy "sou Frankryk dan vergeet het dat ons op 'n manier haar kinders is?" Hy vertel van sy voorouers wat eerbare soldate in die Franse leerlag was, en wys op die name van ander Boere wat getuig van Franse oorsprong: "Devilliers, Duthoit, Desmarais, Théron" ook die Boereleiers Cronjé, Delarey en Joubert "is Frans", en hy voeg by: "Ek weet dat ons eerder 'n groot gesin as 'n nasie is, en dat die volk wat 'n helpende hand na ons toe uitsteek nie eintlik van die Boere 'n groot beloning kan verwag nie. Maar sal dit die eerste keer wees dat Frankryk haar offer bring sonder om daarvoor beloon te word? O, Meneer! weens my onkunde praat ek miskien uit my beurt maar, vir ons, vir die mense van ons ras, vir die kinders wat hier staan en vir die kinders van húl kinders, watter trots! watter heerlikheid sal dit nie wees nie om te kan sê: 'Daar was 'n keer toe ons byna ten gronde gegaan het, maar die ou land het ons gered!'" (I, 2, vi).

Hierop verduidelik monsieur Lambert dat Frankryk ander verpligtinge het en weens politieke redes nie die stryd kan betree nie, maar voeg by: "Al kan Frankryk dan nie help nie is daar nog altyd die Franse self. En, Grootvader, as die ou land, soos wat u dit so paslik noem, ver weg besig gehou word met (ander) dringende sake en nie onder sy eie vlag na u toe kan kom nie, is daar van sy kinders wat deur niks weerhou word (om te kom nie) en wat geen méér glorieryke eer sal ken as om onder u vlag te kom veg nie" (I, 1, vi).

Die feit dat dit juis die Paryse joernalis Jules André is wat in die effekteurs 'n pleidooi lewer ten gunste van die Boer se edel stryd om sy grond te behou, beklemtoon die Franse publiek se simpatieke houding teenoor die Boeresak (I, 2, 1). Wanneer die Britse makelaar sy Franse vriend probeer waarsku dat hy al sy geld gaan verloor aangesien die hele effekteurs ten gunste van 'n Engelse oorwinning gerig is, hou André nietemin koppig vol: "Dit maak nie saak nie! Ek skaar my aan die kant van die boer wat sy grond verdedig" (I, 2, v).

Op Spioenkop vertel die Franse vrywillige Barbaroux aan sy vriend Jean-Louis hoe dit gebeur het dat hy by die Boere aangesluit het: "Ek was by 'n kafee ... in een van die boulevards ..." vertel hy. "Die kelner gee my 'n koerant ...

en daar sien ek Kruger se woorde: 'Ons gaan die wêreld nog verstom.' 'Kelner!' (roep ek) 'bring die rekening! Ek gaan Transvaal toe! Daar sal nie gesê word dat die wêreld verstom gaan wees sonder dat Barbaroux ook by is nie!' ... Daarop neem ek my goed en seil ek na Afrika in dieselfde skip as my eertydse kolonel Villebois-Mareuil en sy metgeselle" (II, 3, 1).

Wanneer mevrou Cronjé haar man verkwalik omdat hy nie na De Villebois-Mareuil se raad wou luister nie, herinner sy hom daaraan dat die Franse kolonel nie om eie gewin aan die oorlog kom deelneem het nie. "Hy het gekom om te deel in ons gevare en om te veg ter wille van geregtigheid," sê sy (III, 4, i) en onderstreep sodoende die Franse gevoel van solidariteit met die ideale wat deur die Boerestryd geïnkarneer word.

Wanneer die veertienjarige Frid du Plessis aansluit by De Wet se kommando, vra sy besorgde moeder aan die Fransman Jean-Louis om na haar seun om te sien, en nie aan 'n mede-Boer in die kommando nie. Hierdie gebaar onderskraag die wedersydse gevoel van vertrouwe en solidariteit tussen Boer en Fransman (IV, 5, viii).

(iii) Haat en minagting teenoor die Engelse

Hierdie tema kom in die toneelstuk opvallend minder voor as in die pro-Boer gedigte wat terselfdertyd in Frankryk die lig gesien het (kyk 10.2.0). Enkele voorbeelde van die skrywer se lae dunk van die Engelse kom wel voor: Soos verteenwoordig deur Lord Stewart, word die Engelse as nougeset en ongevoelig uitgebeeld. Tydens sy gesprek in die effektebeurs met Jules André vertel hy dat die Boere dit nooit sal waag om die goudmyne op te blaas nie, omdat hierdie soort beskadiging van eiendom deur die Bybel verbied word. Wanneer André vir hom vra of die Engelse dan meen dat hulle deur die Bybel regverdig word om die land by die Boere af te neem, antwoord hy: "O! maar dit is 'n ander saak! Die 'Bours' is nie beskaaf nie! Ons kan enige iets met hulle aanvang. Hulle is barbare! Al wat hulle kan doen is pyprook, koffie drink, psalms sing, perdry en 'biltong' eet, meneer! Sulke mense sal u tog nie beskaafd noem nie? Ons sal hulle die grootste guns bewys deur hulle land by hulle af te neem. Weet u wat meneer? Een van my vriende het aan my vertel wat sy persoonlike ondervinding was ... hy het aan my vertel dat toe hy om besigheidsredes Transvaal toe is, 'n rukkie vóór die ontdekking van goud, hy vir twee jaar in die beste plekke in Johannesburg en Pretoria tuisgegaan het, sonder dat daar ooit geleentheid was om 'n enkele potjie 'lawn-tennis' of 'golf' te speel of om sy hare te laat 'shampoo'" (I, 2, iv).

Die goudgierigheid waarvan die Imperiale Ryk tydens die oorlog beskuldig is, kom ook ter sprake. Wanneer Lista se verloofde Franck sneuwel op Spioenkop, sê Jean-Louis bitter: "Waarom hierdie massamoord? Waarom hierdie mans wat mekaar doodmaak? ... en hierdie moeders en verloofdes wat ween? Sodat 'n halfdosyn roofsugtiges hulle naels in hierdie grond waar daar goud is kan inslaan!" (II, 3, v). (Die suggestie van 'n roofdier stem ooreen met die pro-Boer poësie van hierdie tydperk waar die Engelse dikwels met roofsugtige wilde diere vergelyk word.)

Die manier waarop die afbrand van die plase deur die Kakies beskryf word, illustreer duidelik Dubout se afkeer in hierdie beleid. Die Boervrou wat vlug van 'n naburige plaas wat so pas afgebrand is, vertel aan Suzannah du Plessis: "Hulle is geen Christene nie! Sou Christene hul só kon gedra? ... Hulle kom (my huis) binne! Ek roep uit: 'Wat wil julle hê?' Hulle gaan na my man wat siek en gewond lê: hulle sleep hom uit sy bed na die werf toe! Hulle bind hom vas aan een van die wiele van ons groot wa wat daar staan! Toe begin hulle heen en weer hardloop met brandende fakkels ... Weet u wat hulle gedoen het mevrou? Hulle het die plek aan die brand gestee! en hulle het ons plaas afgebrand! Ja, die skure, die stal, die huis, alles! Die kleintjies skree en huil! Ek sê aan die offisier: 'Nee, wees ons tog genadig, meneer! nee! moenie dit doen nie!' En daar staan ek met my kind in my arms! en ek sien hoe my man, regop teen die wa, moet toesien hoe al sy armetings verbrand word!" (IV, 5, v).

Samevatting en slot

Omdat die Africana-literatuur 'n beskawingsproduk is, het hierdie studie ook ten doel gehad om die rol van Frankryk in 'n gedeelte van die Suid-Afrikaanse kultuurbeleving aan te toon.

Die navorsing belig dus een aspek van 'n groter geheel, naamlik die rol van Frankryk in die Suid-Afrikaanse geskiedenis en kultuurgeskiedenis as sodanig, waarna Strangman (1936:ii) ook verwys: "Should this book chance to act as a stimulus to further research in one of the most fascinating branches of South African history — that of 'France' in South Africa — the aim of the author will, in large measure, be achieved."

In aansluiting by die doelstelling wat aan die begin van hierdie studie (p. i,ii) gegee is, word bevestig dat daar met reg van Franse bydraes tot die Africana-literatuur gepraat kan word. Soos aangedui deur die verskillende voorbeeldregisters, is die hoeveelheid relevante materiaal opvallend, en sou die gekose tekste, veral in die geval van reisvertellings, met nóg voorbeelde uit die Franse Africana-literatuur aangevul kon word. Ek dink in hierdie verband aan die reisbeskrywings van Bougainville en Bernardin de Saint Pierre wat nie in Suid-Afrika bekom kan word nie. Uit die betrokke tekste in die voorbeeldregisters blyk dit ook dat benewens die Hugenote — voor-die-hand-liggende Franse voedingsbron van die plaaslike kultuurgeskiedenis —, Franse seevaarders, soldate, sendelinge, onderwysers e.s.m. eweneens 'n vername bydrae gelewer het tot kulturele groei in Suid-Afrika.

Hoewel Franse bydraes tot die Africana-literatuur veral op die opperkultuurlaag in Suid-Afrika betrekking het (vgl. Grobbelaar, 1981: 13), word die laer kultuurlaag nietemin ook geraak, in dié sin dat daar dikwels kultuur-historiese gegewens in die tekste voorkom wat die rekonstruering van hierdie kultuurlaag se sosiale geskiedenis toelaat. Voorbeelde hiervan is beskrywings van die gebruik van die slangsteen, lewensgewoontes onder die Hottentotte, jagmetodes van die plaaslike inwoners, e.s.m.

Die literêre waarde van die tekste in die voorbeeldregisters wissel baie. Baie daarvan, soos die briewe, Hugenote-geskriffies en dagboeke is uit die aard van die saak ook nie bedoel om as literêre uitings beoordeel te word nie. Die inhoud daarvan is nietemin getrou aan die definisie van Africana-literatuur soos dit in afdeling A uiteengesit is: Dit hou verband met suidelike Afrika en impliseer op die een of ander manier menslike ervaring of aktiwiteit

Daar word gehoop dat hierdie studie sal lei tot verdere navorsing oor aspekte wat daardeur blootgelê is, maar weens die doelstelling van die studie nie in diepte ondersoek is nie, soos navorsing uitsluitlik gewy aan Franse Africana-literatuur wat deur Franse behepthed met die Boerevolk geïnspireer is. Die Anglo-Boereoorlog blyk byvoorbeeld die vernaamste enkele bron van Africana-literatuur wat 'n Franse raakpunt toon, te wees, en benewens die groot hoeveelheid poësie en enkele toneelstukke wat tydens die oorlog die lig gesien het, het die Franse se romantiese opvattinge oor die weerbarstige Boerevolk aanleiding gegee tot baie romans en jeuglektuur wat uit ongeveer dieselfde tydperk dateer (kyk French publications on South Africa: a bibliography of books and pamphlets to the year 1935 (1978) deur M.M. Boshoff (red.)

Soos aangedui, word die rede vir Franse solidariteit met die Boere gedeeltematig gevind in die gemeenskaplike ideale (Vryheid, Gelykheid, Broederskap) van die Franse rewolusie, maar dit sou interessant wees om d.m.v. bogenoemde literatuur vas te stel waarom juis die Franse verbeelding so vatbaar vir en aangegryp deur die Boere as volk was.

Die ooreenkomste en/of verskille tussen die vroeë Afrikaanse en die Franse oorlogspoësie kan moontlik ook in meer besonderheid bestudeer word.

Baie van die tekste in die voorbeeldregisters waarvan net vertaalde uittreksels gegee is, verdien om deur middel van vertalings in hulle geheel bekendgestel te word. Dubout se "La guerre de l'or" verdien byvoorbeeld om in sy geheel (in Afrikaans) vertaal te word om die kultuurhistoriese waarde daarvan uit te lig. Dit geld ook vir baie van die oorlogspoësie en reisbeskrywings soos dié van Bourbon, Delegorgue en Degrandpré, wat nog nooit voorheen uit die Frans vertaal is nie. Die ekstensiewe vertalingswerk wat hierdeur vereis word, sou 'n verdienstelike studieprojek wees.

'n Studie van Franse bydraes tot die Africana-literatuur kan ten slotte ook uitgebrei word na 'n groter geheel, nl. Franse bydraes tot die kultuur- en beskawingsgeskiedenis van die Suid-Afrikaner, wat dan meubels, argitektuur, musiek e.s.m. sal insluit. Wat 'n omvattende ondersoek betref, lê dié veld nog grootliks braak.

Bylae

1. La Vénus Hottentote, ou Haine aux Françaises
(Théaulon, Dartois et Brasin.)

PERSONNAGES.	ACTEURS.
Le BARON.	M. Hipolite.
La BARONNE.	M ^{lle} . Bodin.
ADOLPHE, leur neveu.	M. Lambert.
AMÉLIE, leur nièce.	M ^{lle} . Rivière.
Le CHEVALIER, soupireur d'Amélie.	M. Servant.
FANCHETTE, attachée à la Baronne.	M ^{lle} . Batsi.
La GOUVERNANTE.	M ^{lle} . Lanoble.
Villageois et Villageoises.	

Le Théâtre représente l'entrée d'un parc, du côté du Château; un petit pavillon occupé la droite de l'acteur, on y monte par quelques marches.

(La Scène est à trois lieues de Paris).

La première idée du fond de cette pièce se trouve dans la Canadienne de Vadé.

(4)

je vous ai cru sur parole, j'ai consenti à tout, et quand j'arrive c'est pour recevoir le plus cruel affront que l'on puisse faire à une jolie femme ! Celui de s'entendre dire : on ne veut pas vous voir.

LA BARONNE.

Lorsque j'ai fait venir mon neveu du Languedoc, et que j'ai projeté cet hymen, j'ignorais qu'Adolphe était atteint de folie.

AMÉLIE.

Comment ma tante, mon cousin a perdu la raison ! ce n'est pas moi qui pourrai la lui rendre, je vous en avertis.

LA BARONNE.

J'ai cependant compté sur toi mon Amélie.

AMÉLIE.

Je vous en remercie, ma tante.

Air : *Faudeville de la belle fermière.*

J'aime les romans intrigués,

Et déjà tout ce mystère

M'en promet un des plus gais

Où je figurerai j'espère.

S'il fallait languir,

Gémir,

S'attendrir,

Se repentir,

Hair,

Courir,

Souffrir,

Mourir,

Ma tante, j'imagine,

Aurait pris une autre héroïne.

Je vois qu'il faut tromper mon cousin, rapportez-vous en à moi !

LA BARONNE.

Oui, il faut le tromper pour le rendre heureux ; Adolphe né avec une imagination ardente, connu l'amour avant d'avoir acquis ce discernement qui devait diriger son choix, il fut trahi sans pitié.

AMÉLIE.

En vérité, ma tante, il y a des femmes qui sont bien perdées.

LA BARONNE.

Adolphe aimait éperdument... comme on aime à son âge ; jugez de son chagrin... Enfin le temps vint adoucir ses poines ; il fit un autre choix.

AMÉLIE.

Cette fois fut-il trompé ?

LA VÉBUS HOTTENTOTE, OU HAINE AUX FRANÇAISES.

SCÈNE PREMIÈRE.

À l'ouverture du rideau, la Baronne sort du Pavillon, en attendant frapper trois petits coups à la porte qui est à gauche, la Baronne va ouvrir, Amélie entre et embrasse sa tante.

LA BARONNE, AMÉLIE, LA GOUVERNANTE.

AMÉLIE.

Vous allez m'apprendre, ma chère tante, pourquoi vous me faites entrer si mystérieusement dans votre château ; un courier, un guide à l'entrée de la forêt, la porte secrète du parc, les trois petits coups d'usage.... La vérité, cela ressemble à un chapitre de roman.

LA BARONNE.

Vous saurez les motifs de ce mystère ; mais d'abord entrons dans ce pavillon dont j'ai seule la clef, et où nous ne risquons pas d'être surprises.

(Elle ouvre le pavillon.)

AMÉLIE (étant son voile).

Ab ! ma chère tante, permettez que je respire un moment ; je veux bien être une héroïne de roman ; mais je vous préviens que j'aime la liberté et que je ne suis pas pour les vieux donjons, ni pour les pavillons isolés ; d'ailleurs qu'ai-je besoin de me cacher ici ? je suis veuve, mon cousin est libre ; il est dit-on fort bien, je ne suis pas mal ; ce mariage va tout seul.

LA BARONNE.

C'est ce qui vous trompe ; ma chère Amélie ! Sachez qu'Adolphe ne veut pas même vous voir, et que s'il apprenait que vous êtes au château, il le quitterait à l'instant.

AMÉLIE.

Eh bien ! c'est un charmant cousin que j'ai là. Comment vous avez pu désirer que j'unisse mon sort au sien ? vous me l'avez dépeint comme un jeune homme très-aimable,

(5)

AMÉLIE.

Je l'aurais parié ! ce pauvre cousin ! Et depuis ce temps il a juré une haine éternelle à toutes les femmes ?

LA BARONNE.

Non ; mais à toutes les françaises.

AMÉLIE.

Il n'a donc pas l'esprit national !

LA BARONNE.

Et sans avoir renoncé au mariage, il a fait vœu de n'épouser qu'une femme absolument étrangère à nos mœurs et à nos usages.

AMÉLIE.

C'est-à-dire une sauvage ?

LA BARONNE.

Précisément ; c'est mon cher époux qui, depuis son retour d'Amérique, lui monte l'imagination, en lui vantant des mœurs qu'il ne connaît pas et des femmes qu'il n'a jamais vues.

AMÉLIE.

Qu'il me tarde de l'embrasser ce cher oncle ! J'étais bien jeune lorsqu'il quitta la France ! Il a fait dit-on le tour du monde ?

LA BARONNE.

Lui ! il n'a fait que le trajet de l'Orient à la Guadeloupe ; mais son imagination a voyagé pour lui ; et si ce n'était un peu d'ignorance qui lui a fait voir des sauvages dans la mer adriatique, il pourrait passer pour un grand voyageur, avec d'autant plus de raison qu'il ment avec une intrépidité inconcevable ! L'entendre, il sait toutes les langues ; il connaît tous les pays.

AMÉLIE.

Mais c'est un ennemi de plus que j'aurai à combattre !

LA BARONNE.

Cela t'effrayerait-il déjà ?

AMÉLIE.

Air : *Faudeville de Jadis et Aujourd'hui.*

Dans une telle circonstance,

On peut toujours compter sur moi :

Je vois qu'il faut de la prudence,

Mais mon cœur se sent point d'effroi.

Une femme, au siècle où nous sommes,

Sait quel est son pouvoir vainqueur.

Je puis me débiter des hommes ;

Mais ils ne m'ont jamais fait peur.

LA BARONNE.

(6)

Bientôt nous en aurons besoin ;
Mais pourtant, prends garde, ma nièce,
Qu'elle ne t'emporte trop loin.
B en rarement les prudes tombent
Dans les pièges d'un séducteur.
Toutes les femmes qui succombent
Sont celles qui n'ont jamais peur.

AMÉLIE.

Soyez tranquille, ma tante, je ne succomberai pas.

LA BARONNE.

Dieu le veuille !

LE BARON dans la coulisse.

Holà ! tayaüt ! mirand !...

LA BARONNE.

Mais j'entends mon mari. Bon ! le voilà avec Adolphe ;
ils partent pour la chasse : entrons dans ce pavillon pour
bien fixer notre plan.

AIR : *Je regardais Madelonette.*

L'amitié seule nous enflamme,
Personne ne nous blâmera ;
Et lorsque tu seras sa femme,
Adolphe nous remerciera.

AMÉLIE.

Ah de le tromper, j'espère
Montrer ici tous mes talents :
C'est mon cousin ! Il faut bien faire
Quelque chose pour ses parents.

ESPERANCE.

L'amitié seule, etc.

(Elle entre dans le pavillon).

SCÈNE II.

LE BARON, ADOLPHE, en habit de chasse.

ADOLPHE.

Comment, mon cher oncle, à peine arrivé vous songez
déjà à repartir.

LE BARON.

Oui, mon ami, puisque le paix vient de couvrir les mers,
je veux aller visiter toutes nos possessions d'Amérique.

ADOLPHE.

Vous êtes ici mon seul défenseur : si vous partez, ma
tante va me tourmenter encore au sujet de mon mariage,
et vous ennuieriez là-dessus mes sentiments.

LE BARON.

Oui, je sais que tu ne veux pas d'une femme indigne ; il
t'en faut une espiègle, et j'approuve ta résolution.

(8)

ADOLPHE.

AIR : *Honneur, vaincu grand cœur !*

Allons, allons chasser,
Ce fut toujours le vrai plaisir du sage.

LE BARON.

Allons, allons chasser,
C'est un plaisir qui ne peut me lasser.

ADOLPHE.

Pour moi, je me plais
Au fond des forêts :
Là, bien loin des belles
Et des infidèles,
Je suis, sans chagrins,
Braver leurs dédains.

LE BARON.

Viens te venger d'elles
Sur les lapins.

CHŒUR.

Allons, allons chasser, etc.

SCÈNE IV.

AMÉLIE seule.

(Elle sort du pavillon ; pendant la scène précédente, elle a
observé et écouté Adolphe par la fenêtre.)

Ah ! mon petit cousin, vous avez des idées aussi extra-
vagantes ! Il vous faut une femme qui vienne des climats
lointains ! une sauvage ! Nous verrons, nous verrons.

AIR : *Faire le temple de l'hymen.*

Dés aujourd'hui, je prétends
Vous opposer ma fièvre ;
J'espère, par mes adresses,
Vous réduire en peu de temps.
Cette entreprise est brillante ;
Pour une jeune innocente
Encore bien ignorante,
Il refait embarrassant
De faire une telle épreuve ;
Mais une fois qu'on est veuve,
On sait comment on'y prend.

LE CHEVALIER dans la coulisse.

Tout le monde est dans le jardin, et je ne rencontre
personne ! C'est charmant ! c'est délicieux !

AMÉLIE.

Qu'entends-je ? c'est le chevalier d'Ericourt, le plus fou
de mes adorateurs de Paris.

(9)

ADOLPHE.

Je fus si indignement trompé :

AIR : *Signal d'un galant négligé.*

Oui, des françaises désormais
Je veux faire le cruel empire.
Hélas ! elles n'ont su jamais
Que déchirer le cœur qui se laisse séduire.
Les haïr fait tout mon espoir :
Je les haï ; mais tels sont leurs charmes,
Que pour ne pas leur rendre encore les armes,
J'ai besoin de ne pas les voir.

LE BARON.

Il est vrai qu'excepté les femmes de l'Amérique orien-
tale et les hottentotes, je n'en ai guère vu de plus jolies :
Évitez-les avec soin jusqu'à mon retour. Je te promets de te
chercher la femme qu'il te faut, d'abord je parcourir les
quatre coins du globe.

AIR : *Je suis solive et bondasse.*

Pour te donner une épouse
Selon tes goûts favoris,
Je veux, nouveau la Peyronne,
Visiter mille pays.
Des côtes de Barbarie
J'irai dans le Groenland,
Dans la Mésopotamie
Et dans l'île de Ceylan.
Je verrai les Iroquois,
Les fillettes de Goa,
Toutes les beautés chinoises,
Celles d'Anamoka ;
J'étudierai des indiennes
Tous les esprits divins ;
Je verrai les canadiennes ;
J'observerai leurs travers ;
J'apprendrai des visigothes
Les quantités, les défauts.
Si je vois les hottentotes,
Je t'en dirai deux mots.
Et si l'objet de ta femme
N'était pas chez les Perses,
J'irai te chercher ta femme
Dans l'empire de croissant.

ADOLPHE réplique.

Non obligé, mon oncle, mais si vous pouvez la trouver
autre part.

LE BARON.

Là où ailleurs, c'est toujours la même chose.

(9)

SCÈNE V.

AMÉLIE, LE CHEVALIER.

LE CHEVALIER.

Enfin je vous rencontre, ma toute belle ! Je veux
mourir si je n'ai pas fait trois-quarts de lieue dans ce parc
pour vous trouver ! Si j'avais su cela, j'y serais entré
avec mon bûcheux.

AMÉLIE.

Vous ici, chevalier, à la campagne, à quatre lieues de
Paris !

LE CHEVALIER.

C'est extraordinaire, il est vrai ; mais je ne puis être où
vous n'êtes pas.

AMÉLIE.

Vous avez bien mal choisi le moment de montrer de la
sédulité.

LE CHEVALIER.

Comment ? ce qu'on m'a dit est donc vrai ? Quelle
fatalité !

AIR : *On dit que je suis sans malice.*

Quand j'ai vu la mélancolie
Chez vous remplacer la folie,
Lorsque votre aimable gaieté
A fait place à la gravité ;
Quand je vous ai vue, Amélie,
Faire tous les plaisirs de la vie,
Dès-lors, j'ai voulu parler
Que vous alliez vous marier.

AMÉLIE.

Vous auriez pu fort bien perdre votre pari.

LE CHEVALIER.

Non, non, j'aurais gagné, j'en suis sûr. Mais, cher-
mante Amélie, Adolphe ne vous conviendrait pas. Il vous
enterrera avec son amour au fond de quelque désert dans
quelque château gothique. Il vous faut pour mari un
homme aimable, qui sache apprécier toutes vos belles
qualités, qui vous sache briller à Paris, et est homme-là,
c'est moi !

AMÉLIE.

Vous ?

LE CHEVALIER.

Moi ! Je ne sais si c'est en effet de la sympathie ; mais
depuis quelques jours le vertige de mariage s'est emparé
de moi ! Il faut que je me marie, et si vous ne m'épousez
pas, vous serez cause que je ferai quelque folie.

(10)
LE CHEVALIER.
 Vous renoncez donc à Paris ?
AMÉLIE.
 Je ne dis pas cela.

LE CHEVALIER.
 Jamais il ne fut plus agréable.

Air de la Traviata.
 Paris dans ce moment
 Est un séjour charmant ;
 Les traces des malheurs
 Sont couvertes de fleurs,
 Le passé s'oublie,
 On jouit du présent,
 Et l'on ne voit dans l'avenir
 Que du plaisir.

Enfin, plein d'assurance,
 Le commerçant s'élançe,
 Guidé par l'espérance
 D'enrichir ses enfants,
 Le peindre se dispose,
 Le poëte compose,
 Le guerrier se repose,
 Les arts sont triomphans.

D'étrangers surtout
 On voit partout
 La foule immense ;
 Car tous les pays
 Se trouvent, je pense,
 A Paris.

Chacun suit gaiment
 Et sa coutume
 Et son costume,
 Ce qui fait souvent
 Le contraste le plus piquant.

Nos théâtres moins lents
 Sont déjà très-brillans ;
 Tous nos fameux acteurs
 Chargés d'argent, d'honneurs
 Le front ceint de lauriers,
 Rentrent dans leurs foyers
 Où le repos

Les délasse de leurs travaux.

Aux Français on révèle
 Qu'une pièce nouvelle
 Se prépare avec zèle,
 Depuis plus de six mois,

(12)
 On dit que l'hymen l'engage ;
 Mais cette Vénus, je gage,
 Ne fera jamais d'Amour.

AMÉLIE.
 Chevalier, ou en parle sérieusement beaucoup ?

LE CHEVALIER.
 Il n'est question que d'elle... Elle a de petites chansons
 hottentotes qui sont si gaies ! Elle fait de petits pas hot-
 tentots qui sont si légers, et à Paris on aime tant tout ce
 qui est beau ! Toutes nos dames ont déjà commandé,
 pour cet hiver, des robes et des dnuelletes à la hottentote.

AMÉLIE, à part.
 L'idée est bizarre. On a joué la comédie chez ma tante :

Air : Nous accourons.

Mon projet

Est

Parfait ;

De son effet

Je ris d'avance ;

J'ai déjà l'assurance

D'un succès

Des plus complets.

LE CHEVALIER.
 Expliquez-moi ?

AMÉLIE.

Dans ce séjour,

Moi, je vous trouve aimable ;

Mais, sans retour,

Oubliez votre amour.

Je veux un jour

Vous rendre raisonnable...

LE CHEVALIER.

Je le sens là,

N'espérez pas cela.

AMÉLIE.

LE CHEVALIER.
 Quel est

Donc ce projet

Qui lui donne tout d'assurance

Et lui promet d'avance

Un succès

Des plus complets.

LE CHEVALIER.
 Je changeai

(11)
 Le beau monde
 A Joconde
 De toutes parts abonde,
 Et personne ne fronde
 Sont-ils un peu grivois.

Un chien
 Bien
 Vauté
 A la Cité
 Fait qu'on sanglotte :
 Selon leurs désirs

Tous les spectacles font courir ;
 Mais
 Pour les
 Succès
 Complets

La Vénus Hottentote
 Chez les amateurs
 Lutte seule avec les Boxeurs.

A la voix du plaisir
 Il vous faut obéir ;
 Hevenez à Paris
 Au sein des jeux, des ris :
 C'est-là que la beauté
 Commande en liberté ;
 C'est-là, je crois,
 Que vous devez donner des lois.

AMÉLIE.
 Ce tableau est piquant ; il est surtout oisieux de voir
 une femme hottentote.

LE CHEVALIER.
 Une femme ! c'est une Vénus, madame ! une Vénus
 qui nous est arrivée d'Angleterre, et qui, dans ce moment,
 fait l'admiration de tous les connaisseurs.

AMÉLIE.

Elle est donc bien belle ?

LE CHEVALIER.

Oh ! d'une beauté effrayante.

Air : Une fille est un objet.
 Vraiment ce n'est point un jeu !
 Déjà tout Paris la vante.
 Cette femme est étonnante :
 D'abord elle parle peu.
 Son chant semble barbaresque,
 Sa danse est vive et burlesque,
 Sa figure un peu grotesque,
 Sa taille d'un beau contour.

(13)

Bon gré, malgré,

Je vous attendrirai ;

Je parviendrai

A vous rendre fidèle.

AMÉLIE.

Je le sens là,

N'espérez pas cela.

AMÉLIE.

Mon projet,

etc.

Amélie sort.

SCÈNE VI.

LE CHEVALIER (seul).

Cette femme ne m'aime pas. C'est dommage ! Elle est jolie,
 riche : moi, je n'ai rien ; nous nous convenons parfaite-
 ment. Mais, c'est égal, je me suis mis dans la tête de
 me marier ; il faut que je passe cette petite fantaisie-là.

Air : En amour comme en amitié.

O Mahomet, tes préceptes charmans
 Ne doivent pas rencontrer de rebelles ;
 Quand tu permets que tes heureux enfans
 Forment des nœuds avec toutes les belles.

En France, où l'on voit tant d'attraits

Etre le partage des dames ;

Si l'on pouvait se donner plusieurs femmes,

Ah ! combien j'en épouserais !

SCÈNE VII.

LE CHEVALIER, FANCHETTE.

FANCHETTE (arrive en pleurant).

Air : La danse n'est pas ce que j'aime.

Hélas ! la danse est tout ce que j'aime,

Et plus d'mariage dans le château !

Danser est un plaisir si beau !

Avec un politesse extrême.

Un jeune garçon m'invitait lui-même ;

Il m'prend la main, m'a fait pleurer...

Et lorsque ça vient d'homme...

Ah ! que je plains (bis.)

Cell's qu'on n'a fait pas danser.

LE CHEVALIER (s'approche de Fanchette).

Le bon petit naturel. Mais c'est un bijou que cette

enfant-là. Eh Dieu, me pardonne ! Je crois qu'elle pleure.

Qu'avez-vous donc, le belle enfant ?

FANCHETTE.

Oh ! rien, Monsieur !

(14)
FANCHETTE.
 C'est que c'est pas pour moi.
LE CHEVALIER.
 Eh ! pour qui donc ?
FANCHETTE.
 C'est pour un' jeune dame à qui l'on vient d'faire le plus grand affront. Sa tante l'avait fait venir pour épouser son cousin.

LE CHEVALIER.
 Adolphe !
FANCHETTE.
 Justement tout était prêt pour la noce, et voilà que l' cousin refuse de l'épouser, et qui n'veut pas seulement la voir.

LE CHEVALIER.
 En vérité ! Ah, ah, ah ! C'est délicieux.
FANCHETTE.
 La dame n'aura pas d'mari, et nous n'aurons pas d'danse, c'est c'qui fait que j'pleure de pitié pour elle et de chagrin pour moi !

LE CHEVALIER.
 Vous êtes compatissante.

FANCHETTE.
 Air : *Vandeville de Paris carré.*
 Oui, j'compétis vraiment à se disgrâce,
 Et je n'craint pas d'montrer mes regrets ;
 C'est qu'voyez-vous, si j'étais à sa place,
 Je ne sais pas ce que j'ferais.
 Ell' croyait bon, ici, moi je l'suppose,
 Prendre un mari qu'était d'son goût !
 Il est cruel, quand on compte sur quelq' chose,
 De n'avoir rien du tout.

LE CHEVALIER.
 Ah, ah ! il a donc refusé net.
FANCHETTE.
 Net ! M. le Baron, son oncle, lui a promis de l'marier à une femme. Comment donc qu'il a dit ça ? A une femme sauvage ! Une femme sauvage ! Ça doit être drôle. Oh donc ça se trouve-t-il ?

LE CHEVALIER (à part).
 Elle est fort plainante. (Avec.) Les femmes sauvages !
 Air : *Le brigand.*
 Leur pays, je vous le jure,
 Ne m'est pas très-bien connu,
 Car jamais je ne l'ai vu.
 Je sais bien que la nature
 Leur a donné le venté,
 La force et l'agilité.

(15)
ENSEMBLE.
LE CHEVALIER. **FANCHETTE.**
 O la bonne folie ! etc....
 etc....

LE CHEVALIER.
 Pour la noce bientôt
 Que toutes les fillettes
 Soient prêtes !

FANCHETTE.
 Ell' n's'ront pas en défaut !
 Ell' s'arriv'ront plutôt
 Trop tôt

LE CHEVALIER.
 De bien rire j'ai l'espoir.

FANCHETTE.
 Quel plaisir je vais avoir !

LE CHEVALIER.
 Ah ! comme tu vas, ce soir,
 Danser !

FANCHETTE.
 Walse !

Si je me mariais,
 Moi, je n'en ferais
 Jamais.

ENSEMBLE.
 O la bonne folie, etc.

(*Le Chevalier sort.*)

SCENE VIII.

LA BARONNE dans le Pavillon, **ADOLPHE** qui arrive en liant.

ADOLPHE.
 Air : *De Docha.*
 Au gré de mon envie,
 O combien je voudrais
 Aller passer ma vie
 Au sein de vos forêts :
 Bords lointains et sauvages
 Qui n'avaient point encore,
 Four nos brillans vœux,
 Changé votre âge d'or.

LA BARONNE.
 Le voilà dans une de ses lubies.

ADOLPHE.
 Hélas ! Atala, toutes les fois que je revois le tombeau
 resté de tes ossements, je regrette de n'être point né sur les
 bords de l'Inde, ou dans les montagnes de la Sibirie.

(15)
 Quelquefois de la fertilité.
 On prétend qu'elles sont belles ;
 Mais, suivant
 Plus d'ou savant,
 Les Sauvages fort souvent
 Sont farouches et cruelles.
FANCHETTE.
 Ah ! mon Dieu que ce pays
 Doit être loin de Paris.

LE CHEVALIER (à part).
 Adolphe veut épouser une sauvage ! Parbleu il a du goût ;
 c'est un cadeau à lui faire. (Haut.) Ma petite, cours auprès
 de ton maître : dis-lui que je pars ; mais qu'il me verra
 aujourd'hui, qu'il ne finisse rien sans moi ! Je te réponds
 que s'il ne se fait point un mariage, toi, ce soir, ce ne sera
 pas de ma faute. (À part.) Si par ce moyen la jeune veuve
 allait me rester !

FANCHETTE.
 Vraiment, M. Adolphe se marierait ?

LE CHEVALIER.
 Oui, ma belle, et en attendant, prends ce baiser. (Il
 veut l'embrasser.)

FANCHETTE (Elle le pince).
 Eh ! finissez donc !

LE CHEVALIER.
 Mais je crois que tu m'as pincé, petite sauvage.

FANCHETTE.
 Qu'appellez-vous, sauvage ? Apprenez, Monsieur, que
 je n'e suis pas plus qu'une autre.

LE CHEVALIER.
 Ah, ah, ah ! calmez-vous, ma chère enfant ! Vous êtes
 trop jolie pour être sauvage ! Parole d'honneur, ce serait
 dommage pour nous !

FANCHETTE.
 Et pour moi donc ?

LE CHEVALIER.
 Air : *Comme ça vient, comme ça passe.*
 O la bonne folie !

Sans moi, sans toute ma raison,
 Tu maitre, je parie,
 Risquait fort de rester garçon.

FANCHETTE.
 Tout's les fill's vont être joyeuses !

LE CHEVALIER.
 J'aime à faire des heureux,
 Et plus encore des heureuses !

FANCHETTE.
 Vous ét's un homme précieux.

(17)
LA BARONNE.
 Pauvre jeune homme. Il est bien temps de venir à son
 secours.

SCENE IX.

LES MÈRES, LE BARON arrivant par un chemin détourné.

LE BARON.
 Or ! à la fin me voilà ; que de ronces, que de broussailles !
 Je me croyais dans les brouyères de Mosomotapa.

LA BARONNE.
 Voilà notre second malade.

ADOLPHE.
 Eh bien, mon oncle, avez-vous fait une bonne chasse ?

LE BARON.
 Eh ! mon ami, quand on a chassé le lièvre dans les sables
 de la Sibirie et l'éléphant dans les forêts de la Calabre,
 quel plaisir veut-tu que l'on trouve à poursuivre un lièvre
 dans un parc.

AIR : De l'Epicurien.

Dés que le gibier fuit,

Et que l'on poursuit

Un lapin,

Un daim,

Il faut viser soudain,

De peur de t'rer l'animal

Bien mal !

Mais comme il n'est pas gros,

On porte à faux

T'ies-souvent,

En

Tirant,

Tandis qu'un éléphant,

Pou,

Cela se tue aisément.

ADOLPHE (riant).

En avez-vous beaucoup tué, mon oncle ?...
 (Il est assis sur le banc. La Baronne, appuyée sur le
 fondre, les écoute malignement.)

LE BARON.
 Tu plains-tu ; tu ne me crois pas ; tu fais comme ma
 femme ; mais je te dirai ce que je lui dis, patience, patience,
 je confondrai les incrédules, je ferai desirer mes voyages.

LA BARONNE.
 Bonne précaution.

ADOLPHE.
 Ah ! que n'ai-je aussi voyagé.

(18)

L E B A R O N .
Nouvel Alcibiade, je prends aisément tous les usages et toutes les formes.

A I S : Du vaudeville des Fiancées.
J'ai fait partout admirer ma souplesse ;
Des peuples saisissant le ton ;
On me prenait pour un Grec, dans la Grèce ;
En Laponie on me croyait Lapon ;
En tout pays, cachant mon origine ;
Tour à tour, Turc, Nègre, Iroquois ;
Trois jours après mon arrivée en Chine,
J'avais l'air d'un Chinois.

A D O L P H E .
Que vous êtes heureux, mon oncle, d'avoir vu tant de pays divers. Que n'ai-je aussi couru le monde ? j'aurais peut-être trouvé sur mes pas l'objet qui manque à mon bonheur !

L E B A R O N .
Eh ! parbleu ! j'avise un moyen ! un moyen excellent pour empêcher que ma femme ne te tourmente en mon absence.

A D O L P H E .
Quel est-il mon oncle ?

L E B A R O N .
Tu pars avec moi pour l'Amérique.

L A B A R O N N E .
Autre folie.

A D O L P H E .
Quoi vraiment, mon oncle, vous voudriez bien m'emmener avec vous.

L E B A R O N .
Tu pourras choisir une femme toi-même.

A D O L P H E .
Mais ma tante n'y consentira jamais.

L E B A R O N .
Tu sais bien que j'en fais tout ce que je veux. Tiens, je ne le dis qu'à toi, mais ta tante est un petit génie. C'est une bonne femme.

L A B A R O N N E .
L'impertinent.

A D O L P H E .
Ainsi, vous croyez qu'elle consentira à mon départ.

L E B A R O N .
Non, elle est entêtée comme un diable ; mais tu peux te passer de son consentement. On peut s'embarquer à son insu, je ne serai même pas fâché de lui jouer ce petit tour. Va faire tes apprêts, demain nous partirons.

A D O L P H E .

Ah, ma tante ! pouvez-vous ainsi m'abuser.

L A B A R O N N E .
Je ne vous abuse point ; c'est une personne d'un rang très-distingué dans sa tribu, et que la paix et la liberté des mers ont amenée à Paris, où elle fut l'admiration de tous le monde. Elle y est connue sous le nom de la Vénus hottentote.

A D O L P H E .
La Vénus.

L E B A R O N .
Hottentote. Madame la Baronne, ne croyez pas nous tromper ; j'irai à Paris, m'assurer de la vérité : prenez-y garde, j'ai vu tous les peuples, je sais toutes les langues.

L A B A R O N N E .
Ainsi, ai-je compté sur vous pour nous servir de truchement auprès de cette merveille ; elle n'a pas dit un mot depuis son arrivée au château.

A D O L P H E .
Elle est au château ?

L A B A R O N N E .
Dans ce pavillon.

L E B A R O N (à part).
Diable, me voilà pris.

A D O L P H E .
Ah, ma chère tante ! conduisez-moi vers elle. Mon oncle, venez servir d'interprète à mon amour.

L E B A R O N .
Le hottentot est précisément la seule langue que je ne sais pas. C'est égal, elle en sait peut-être d'autres.

L A B A R O N N E .
Je la vois qui s'avance vers nous avec sa gouvernante.

L E B A R O N .
Il paraît que c'est une demoiselle de bonne maison.

SCÈNE X.

LES MÊMES, AMÉLIE, dans le plus brillant costume des Hottentots. LA GOUVERNANTE.

M O R C E A U D' E N S E M B L E de Doct.

A D O L P H E .
Quelle merveille ! Quels attraits !
A mon aspect mon ame s'est émue !

L A B A R O N N E (à part).
L'Amour seconde mes projets ;
Je crains déjà qu'il s'enflamme à sa vue.

(au Baron).
Vous qui, bravant les vents et l'onde,
Fîtes vingt fois le tour du monde,

(19)

L A B A R O N N E (se montrant).
(Elle se levait un peu confus)

A I S Bon voyage.
Bon voyage.

Mon cher époux,

Partez, volez sur un lointain rivage ;
Bon voyage,

Mais, entre nous,

Mon cher neveu n'ira point avec vous.

L E B A R O N .
Elle écoutait, voilà déjà l'orage.

A D O L P H E .
Seul vous devez ici faire la loi ;
Naguère encore vous aviez du courage.

L E B A R O N .
Ah ! je croyais qu'elle était loin de moi.

L A B A R O N N E .
Bon voyage, etc.

L A B A R O N N E .

Ecoutez, Adolphe, j'avais désiré qu'Amélie devint votre femme. Ce mariage, en terminant tous les différends de nos familles, et en vous assurant une fortune considérable, semblait vous convenir sous tous les rapports. Vous refusez absolument d'épouser une française.

L E B A R O N .
Que diable ! il a raison ! Il tient de son oncle. Savez-vous pourquoi je vous ai épousée, vous, Madame ? Vous croyez, peut-être, que c'est à cause de votre esprit, de votre caractère, de vos vertus. Pas du tout. Je vous ai épousée, parce que vous êtes de Pondichéry.

L A B A R O N N E .
Je le sais, Monsieur, je le sais. Aussi loin d'être irritée du refus de votre neveu, j'ai voulu lui prouver combien il m'est cher, en lui cherchant une femme telle qu'il l'a désiré !

L E B A R O N .
Vous ne la trouverez pas.

L A B A R O N N E .
Je l'ai trouvée.

A D O L P H E .
Se pourrait-il !

L E B A R O N .
Vous avez trouvé une sauvage dans le département de la Seine ?

L A B A R O N N E .
A Paris !

L E B A R O N .
Ah ! par exemple, celui-la est un peu fort.

(21)

Regardez cet objet charmant.

Qu'en dites-vous ?

L E B A R O N .
Je le confesse,

C'est une Hottentote vraiment

De la plus belle espèce.

A D O L P H E .
Quelle merveille ! etc.

L A B A R O N N E .
L'Amour, etc.

L E B A R O N .
Pour la grâce et les attraits,

Sa nation en Europe est connue.

A D O L P H E .
Cette candeur pleine d'appas

Que le ciel mit sur sa figure ;

Ce sourire exempt d'imposture

En Europe ne se voit pas.

L A B A R O N N E .
Elle est l'enfant de la nature.

A D O L P H E s'approchant d'Amélie qui l.

Objet charmant ! Ah ! banni soit le jour.

Qui l'a menée sur nos rivages,

Ne dédaigne point mon hommage,

Et réponds à mon amour.

(Elle rit aux éclats.)

L E B A R O N .
Pourquoi rire de ma tendresse ?

L A B A R O N N E .
C'est l'usage dans son pays !

On y rit des amans sans cesse.

A D O L P H E .
C'est doux partout comme à Paris.

L A B A R O N N E .
C'est qu'elle ne peut vous entendre.

A D O L P H E .
Mon oncle, faites-lui comprendre
Ce que m'inspire sa beauté.

L E B A R O N , à part.
Voilà bien la difficulté !

REPRISE.

A D O L P H E .
Quelle merveille ! etc.

L A B A R O N N E .

(22)

LA BARONNE.
Êtes-vous satisfait, mon cher Adolphe ?
ADOLPHE.
Ah, ma tante ! Comment vous témoigner toute ma reconnaissance ? Mais elle ne peut m'entendre, et mon bonheur n'est point parfait.
LE BARON.
Je ne sais pas le hottentot ; mais, pour peu qu'elle ait reçu de l'éducation, elle doit parler le caraïbe ou l'iroquois. Ce sont mes deux langues favorites. (*A la Gouvernante.*) D'abord, comment l'appelle-t-on ?
LA GOUVERNANTE.

Liliska.
ADOLPHE.
Le joli nom !
LE BARON.

D'où est-elle ?
LA GOUVERNANTE.

Da pays des Hottentots.
LE BARON.
Je le vois ; mais de quelle ville ?
LA GOUVERNANTE.

Monsieur, c'est un pays où il n'y a point de ville.
LE BARON.
C'est juste ; il n'y a que des villages, je m'en souviens.
ADOLPHE.

Mais, mon oncle, parlez-lui donc, je vous prie.
LE BARON.
Laissez-moi faire. (*Il s'approche d'Amélie.*) Belle Liliska, j'ai saisi votre serviteur.
(*Elle le regarde avec étonnement.*)
Voulez-vous répondre à l'amour de mon neveu.
(*Amélie a l'air de s'impatienter.*)
Elle n'entend pas.

LA BARONNE.
Quelle langue lui parlez-vous, aussi ?
LE BARON.
C'est une langue mixte. Tous les sauvages de la mer adriatique la comprennent ; mais laissez faire, je m'en vais lui parler l'iroquois.
LA GOUVERNANTE.

Elle l'entend ?
LE BARON à part.
Diable ! tant pis !
ADOLPHE.

Elle l'entend ! Ah ! mon cher oncle ! je me recommande à vous !

(23)

LA GOUVERNANTE.
Liliska sait déjà bien des choses, vous pouvez vous même en juger. (*Elle fait un signe. Amélie lui répond.*) Elle va chanter une chanson hottentote, ce s'accompagnant d'un instrument en usage dans son pays.

LE BARON à part.
Si elle chante comme elle parle.
ADOLPHE.
C'est pour achever de me tourner la tête.
LE BARON.

Ecoutons.
AMÉLIE.
AIR de Doris.
Premier Couplet.
Ric mir voulouf izani
Cris nec romir tonne
Mar zemu sanibo semi
Zang zir colofinoc.

Plus agitée.
Allious, Allious, allious, ou
Allious, nimou.

AMÉLIE.
Deuxième Couplet.
Zic lomen coric zoui
Rif af volia olouf
Trezalouf coric ani
Grouf rugoli riouf
Allious, allious, allious, ou
Allious, nimou.

(*Elle danse.*)
LE BARON après avoir répété avec elle le refrain.
Bravou ! bravou !

LA BARONNE.
Comment donc, mais sa voix est très-douçable.
ADOLPHE.

J'en suis ravi ; cachauté. Mon cher oncle, qu'a-t-elle dit ?
LE BARON.
Je te le répète, je ne sais pas cette langue, et ce qu'elle vient de chanter est du hottentot, tel qu'on le parle dans la capitale du pays.

LA BARONNE.
Ainsi, mon cher Adolphe, vous n'avez aucune répugnance à lui donner votre main ?
ADOLPHE.

Que dites-vous, ma tante ? Ah ! je suis plus que jamais sûr de mes sentiments et de mon choix.

(23)

LE BARON, à part.
Inventons une langue (*Amélie.*) Kaf kaof, roc mac tring
boul magniac magnioc ros rif krou tring.
AMÉLIE lui répondant.
Orf nec rolouf your zouf camatof ordief zic mac tring.
LE BARON, embarrassé.
Yes.
ADOLPHE.
Ah ! mon cher oncle, que vous dit-elle ?
LE BARON stupéfait.
Le diable m'emporte si je la sais ! Je ne croyais pas savoir cette langue là. (*Amélie.*) Elle me dit qu'elle approuve son amour, oh quelque chose comme cela.
ADOLPHE.

J'en étais sûr.
AIR : *Fais-moi ce mot de gentillesse.*

Par une tendre sympathie,
Nos cœurs se trouvant entraînés,
Sa douceur et sa modestie
M'assurent des jours fortunés ;
A notre hymen son cœur aspire,
Ce nœud d'avance lui sourit,
Et ce qu'elle vient de vous dire
Ses yeux me l'avaient déjà dit.

LE BARON.
Je t'en fais mon compliment.
ADOLPHE.

Cependant, mon oncle, je veux apprendre cette langue là.
LE BARON, à part.
Il cherchera long-temps une grammairie.
LA BARONNE.

Elle a sans doute des talents ?
LE BARON.
Indubitablement, il y a d'excellens pensionnats dans son pays.

LA GOUVERNANTE.
Liliska, comme vous le dites tout à l'heure, est l'élevee de la nature.

ADOLPHE.
L'élevee de la nature !

AIR : *Faisant par des amours, etc.*
Eh quoi ! ce n'est donc pas un rêve,
Je vais enfin, selon mon goût,
Fonder une jeune école
Qui se fait encore rien du tout.
Ah ! ce seul penser doit me plaire :
Il est si rare qu'un mari
Trouve, hélas ! dans ce pays-ci,
Une éducation à faire.

(25)

LA BARONNE.
J'ai fait avertir un notaire de tenir un contrat tout prêt.
Revenons-nous chez lui-Adolphe, nous vous laissons avec Liliska.

LA GOUVERNANTE.
En tête à tête, madame ?
LE BARON.
Cela va faire une joise conversation.
LA BARONNE.
Je réponds de mon neveu.
LE BARON.
Et moi aussi.

AIR : *L'appétit nous réclame.*
On peut, dans cet asile,
Les laisser sans détour :
Il sera bien habile
S'il lui parle d'amour.

ADOLPHE, à part.
Sans verbiage et sans harangue,
Ah ! j'espère en être compris,
Car l'amour possède une langue
Qu'on parle dans tous les pays.

CHŒUR.
On peut, dans cet asile, etc.

SCÈNE XII AMÉLIE, ADOLPHE.

ADOLPHE, à part.
Comme ses yeux sont attachés sur moi ! on croirait qu'elle a quelque chose à me dire, et qu'elle regrette de ne pouvoir se faire entendre. (*Amélie s'approche de lui en le regardant attentivement.*) comme elle me regarde ! aimable Liliska ! (*Elle s'approche davantage.*)

AIR de Robert le Diable.

Tu n'as point d'un pays lointain
L'aspect étranger et sauvage ;
Ton regard est doux et serotin,
Le grace anime ton visage.
Objet charmant, en vérité,
Sans ta candeur, ton innocence,
J'allais croire, à tout de bon, que
Que tu parles dans la France.

(*Elle vient se planer devant lui.*)
Que ne puis-je m'entendre ? tu savais que je t'attendais.
depuis long-temps, et que j'ai dédaigné pour toi.... (*Elle*)

(25)

Air du Vaudeville du petit courrier.
Il faut dire la vérité
La France, sur ce point, l'emporte,
C'est une liberté trop forte
Que de montrer tant de gaieté.
Ici, quand la femme sans cesse
Rit aux dépens de son mari,
Elle a du moins la politesse
De ne pas rire devant lui.

La civilisation a bien ses avantages.
(*Amélie parcourt le jardin sur un air analogue, et cueille des fleurs dont elle forme un bouquet.*)

Adorable Liliika, je reçois ces fleurs comme un gage de votre tendresse, et je jure à vos pieds un amour éternel. (*Il se met à genoux pour recevoir le bouquet, elle lui refuse en le retirant vivement. Il se relève un peu confus.*)

Ces femmes sauvages ont des manières!... (*Amélie s'approche de lui, cherche à l'appaiser par des manières caressantes et lui donne les fleurs.*)

Air de la Tyrolienne.
O moment de jouissance!
Ce n'est point une erreur.
Sa candeur,
Son innocence,
Font palpiter mon cœur.
Mes vœux insensés
Sont donc exaucés!
Objet enchanteur,
Tu fais mon bonheur.
O moment de jouissance! etc.

Allons rejoindre ma tante, et hâter ma félicité! Adieu Liliika! Je m'éloigne en instant, et je reviens à tes pieds pour ne plus les quitter. (*Il sort.*)

SCENE XIII.

AMÉLIE seule. (*Elle rit aux délices.*)
Vous conviendrez mon cher cousin, qu'il n'y a aucune gloire à se moquer de vous, et que vous êtes d'une confiance, d'une crédulité! Vous méritiez bien d'être mon mari! On vient, reprenons mon rôle!

SCENE XIV.

AMÉLIE, FANCHETTE.
FANCHETTE. (*Arrivant dans le soir.*)
Me voilà toujours préparé pour la nocce, comme on

(26)

LE BARON.
Il a raison, ce n'est point ici un mariage à l'étroupeenne.

ADOLPHE.
Liliika approuve sans doute cet hymen.
(*Elle le regarde sans parler.*)

LE BARON.
Tu la vois, qui ne dit mot content.

LA GOUVERNANTE.
Hâtons-nous de terminer.

LA BARONNE.
Entrons dans ce pavillon.

SCENE XVI ET DERNIÈRE.

LES MÊMES, LE CHEVALIER, FANCHETTE, VILLAGEOIS.

CHŒUR.

Air : en revenant du Village.
Pour danser à c'mariage,
Nous accourons
Ici des environs,
Cett' noc' sera je le gage,
La plus rar' qu'on nous verra.

LE CHEVALIER.
Oui, c'est un plaisant ménage,
L'amaat heureux,
Constant, bien amoureux!
La femme belle et sauvage,
Certe on n'en voit pas deux.

CHŒUR.

Pour danser, etc.

AMÉLIE. (*à part.*)
C'est le Chevalier! tout est perdu. (*Elle se cache.*)

LA BARONNE.

Que veulent tous ces villageois?

FANCHETTE.

Ils viennent à la nocce, Madame.

ADOLPHE.

Ah! mon cher d'Ericourt, tu ne pouvais arriver plus à propos! tu seras témoin de mon bonheur.

LE CHEVALIER.

Ton bonheur! Eh! j'arrive! je viens le faire.

ADOLPHE.

Que veux-tu dire?

AMÉLIE, à part.

Étonné!

(27)

monieur me l'a recommandé, j'ai averti toutes les filles du village de se tenir à l'entrée du parc; les bouquets sont faits; il ne manque plus pour le mariage que la mariée.

(*Elle se trouve prise d'Amélie. L'aperçoit et pousse un cri.*)

Ab! mon dieu? (*Amélie lui fait des signes d'amitié.*)
C'est peut-être la fiancée! (*Amélie s'approche d'elle, elle s'enfuit de l'autre côté.*) C'est la sauvage; j'en suis sûre. C'est singulier elle est faite comme une autre. (*Amélie s'avance encore vers elle. Même jeu.*) Elle ne dit rien; est-ce qu'il y aurait des pays où les femmes ne parlent pas du tout (*Elle la considère.*) Elle n'a pas l'air bien méchant. Il faut que je la questionne : pat. pat. pat., bon! elle est apprivoisée.

(*Amélie s'approche d'elle en riant.*)

Air : je vais commencer à présent.
Vous êtes sauvage à ce qu'on dit;
Mais peut-être de vous on médit,
Vous répondez par un sourire,
Je comprends ce que cela veut dire,
Et vous êtes sauvag' je le voi,
Tout comme moi.

On prétend, soit dit entre nous,
Qu'on mange les hommes chez vous;
Mais dans vos yeux, mademoiselle,
On lit que vous n'êtes pas cruelle,
Et vous les mangeriez, je le voi,
Tout comme moi.

Quel dommage que vous n'parliez pas, c'est une grande consolation dont le ciel vous a privée, et à votre place j'en mourrais de chagrin.

AMÉLIE.

Ce serait bien fait pour cela.
(*Fanchette pousse un cri et se sauve.*)

SCENE XV.

AMÉLIE, LE BARON, LA BARONNE, ADOLPHE, LA GOUVERNANTE.

LA BARONNE.
Toutes nos conventions sont faites; les intérêts de nos enfants sont réglés, il ne reste plus qu'à signer. Jamais mariage n'aura été si promptement terminé.

LE BARON.
C'est ainsi qu'on se marie sur les bords de la mer d'Azof.

ADOLPHE.
Liliika est la femme que mon cœur a choisie. Vous approuvez mon choix. Que faut-il de plus?

(28)

LE CHEVALIER.
Mon cher Adolphe, j'ai appris que tu avais formé l'intention de t'épouser jamais qu'une étrangère; je t'ai approuvé, et j'ai travaillé à combler tes vœux. Je t'amène une femme divine.

ADOLPHE.
Je te suis gré de ton attention, mon cher d'Ericourt, mais je l'ai trouvée avant toi.

LE CHEVALIER.

Comment?

ADOLPHE.
Le hasard a conduit à Paris une Sauvage charmante, une nouvelle Atala; et je vais unir mon sort au sien.

LE CHEVALIER.
Vraiment, je suis fâché pour toi d'être arrivé trop tard; tu ne refuseras pas, j'espère, de voir la beauté que j'avais choisie pour toi. Elle arrive; c'est une Vénus!

LA BARONNE.

Une Vénus!

LE CHEVALIER.

Oui, Madame, la Vénus hottentote.

TOUTS.

La Vénus hottentote!

ADOLPHE.

C'est impossible.

TOUTS.

C'est impossible.

LE CHEVALIER.

La voici. (*Il tire de sa poche une grande feuille de papier roulée.*)

CHŒUR.

Air de la Belle au bois dormant.
Quelle singulière aventure!
En quoi! deux Vénus en ces lieux!
Sans doute c'est une imposture;
Il ne peut en exister deux.

LE CHEVALIER.

Je pourrais aisément répondre
À celle qui prend son nom; mais
Il suffira pour vous confondre
De ses grâces, de ses attraits.

(*Il déroule le papier et montre le portrait de la Vénus hottentote; tous le monde pousse un cri d'étonnement.*)

CHŒUR.

Quelle singulière aventure!
Quelle traits jusqu' alors inconnus!
Avec une telle figure
On ne sent plus...

(50)

LE CHEVALIER.

J'étais sûr que vous seriez étonnés, stupéfaits, et j'ai pris le devant avec ce portrait, afin que la présence de l'original ne fit pas une trop grande impression sur vous.

ADOLPHE.

D'Ericourt, que signifie cette plaisanterie ?

LE BARON.

Prétendriez-vous, Monsieur, me faire croire que c'est là une Hottentote, le peuple où les femmes sont le plus renommées par leur beauté ?

ADOLPHE, à Amélie.

Venez, Lilika, venez venger les femmes de votre pays.

LE CHEVALIER.

Que vois-je, Amélie.

TOUS.

Amélie ?

ADOLPHE.

Il se pourrait ?

LE BARON.

Je voyais bien moi ! qu'elle n'avait pas le teint bazonne des peuples de l'occitanie.

ADOLPHE.

Ma cousine ?

AMÉLIE.

Oui, monsieur, votre cousine que vous avez refusé de voir, et à qui cette vengeance était bien permise.

Air du *Fandeville de Psyché*.

J'ai voulu de votre folie,
Tenter au moins de vous guérir ;
Par une illusion chérie,
Je me flattais d'y parvenir ;
Mais un instant a détruit mon ivresse,
Je le vois à ce noir accès,
Vous haïrez les françaises sans cesse,
Autant que j'aime les français.

ADOLPHE.

Même Air.

Oui j'ai juré que de ma vie
Je n'aimerais une beauté
Qui née, au sein de ma patrie,
Aurait notre légèreté,
Mais en ces lieux, en vous voyant paraître,
Je cède à vos aimables loix.
Deux fois trompé, je sens que je puis l'être
Encore une troisième fois.

(51)

Vous qui montrez, des bonnes gens,
La franchise et la confiance,
Gascons sincères, francs Normands,
Ne quittez pas la France.

ADOLPHE.

Vous qui réveillant vos forfaits
Dans votre fureur sans seconde,
Vous déchiriez contre la paix,
Allez courir le monde. (Bis.)
Amis des vertus et des loix,
Vous qui saurez avec vaillance,
Mourir pour le meilleur des Rois,
Ne quittez pas la France.

AMÉLIE au public.

Censeurs qui ne riez jamais,
Dont l'esprit méchant toujours fronde
Et nos pièces et nos couplets,
Allez courir le monde. (Bis.)
Mais vous, indulgens spectateurs,
Qui traitez avec bienveillance
Et les auteurs et les acteurs,
Ne quittez pas la France.

La Musique se trouve au Théâtre du Vaudeville.
S'adresser à M. Ducas, chef d'orchestre.

(51)

LE BARON.

C'est convenu, c'est convenu ? Parbleu. Voilà un mariage qui m'enchante. (à Amélie.) Embrassez-moi ma nièce, je retarde mon voyage en votre faveur.

AMÉLIE.

Restez encore avec nous. Nous parlerons ensemble cette langue que vous savez si bien.

LE BARON.

L'iroquois n'est-ce pas ? Vous êtes charmante. (à part.) Quel dommage qu'elle ne soit pas sauvage.

VAUDEVILLE.

Air de la *Falle de Barcelonnette*.

LA BARONNE.

Pauvres amans à qui l'amour
Fit une blessure profonde,
Pour être payés de retour,
Allez courir le monde. (Bis.)
Étourdis, qui ne chérissez
Que le plaisir et l'inconstance,
Le destin vous a bien placés :
Ne quittez pas la France.

LE CHEVALIER.

Persécuteurs des vrais talens,
Vous dont partout l'espèce abonde,
Sots novateurs, vils charlatans,
Allez courir le monde. (Bis.)
Vous dont les chefs-d'œuvres épari
Prouvent le goût et la science,
Orgueil et soutiens des beaux arts,
Ne quittez pas la France.

FANCIETTE.

Maris jaloux de votre bien,
Qui près de femme, bruns ou blonds,
Croyez tout, en ne voyant rien,
Allez courir le monde. (Bis.)
Munis que l'on cite partout,
Qui, toujours pleins de confiance,
Ne croyez rien, en voyant tout,
Ne quittez pas la France.

LE BARON.

Vous qui, chaque jour plus adroits,
Mentez et trompez à la ronde,
Picards faux et fias Champenois,
Allez courir le monde. (Bis.)

2. La guerre de l'or, scènes de guerre du Transvaal
(Alfred Dubout)

ACTE PREMIER

PREMIER TABLEAU

La Ferme Duplessis.

Ferme boer à Rhénoster, district d'Ermelo, au Transvaal, en octobre 1899. Intérieur de la place principale, style hollais. A gauche, premier plan, une petite porte; une grande cheminée surmontée de poteries, d'assiettes, etc.; une autre porte. — Au fond, à gauche, une large fenêtre s'ouvrant sur la cour; au milieu, un buffet bas. Sur le mur, au-dessus du buffet, une vieille carabine à chien; les portraits de la reine Victoria et de Krüger. — Au centre de la salle, une grande table oblongue, chaises, sièges, etc.

SCÈNE PREMIÈRE

SUZANNAH DUPLESSIS; LISTA, sa fille; LE PÈRE FLOSH, recenseur du district, en costume de tournée; DAMARA, domestique cafre.

LE PÈRE FLOSH, assis au coin de la table, un registre ouvert devant lui et une tasse de café à la main, plume, encre.

Le bon café!... (Il pose la tasse.) Tout à fait, tout

G LA GUERRE DE L'OR

à fait bon! Du reste, le café de la ferme Duplessis a sa réputation faite, je ne dirai pas seulement dans le district d'Ermelo, oui, madame, et dans celui de Prétoria; mais dans tout le Transvaal, oui, mademoiselle!...

LISTA, riant.

Ce n'est pas assez!

LE PÈRE FLOSH.

Non, mademoiselle Lista, non! Pour ce qu'il vaut, ce n'est pas assez!... Et, là-dessus, finissons, car je m'ennuie, là! Nous disons: Trois cents paires de bœufs! Et de chevaux, combien?...

SUZANNAH.

Oh! Vous répondre au juste, vous savez!... Pour cela, il faudrait attendre que mon mari ou mon fils Johannès soient rentrés.

LE PÈRE FLOSH.

Oui... Mais... enfin... approximativement?

SUZANNAH, regardant Lista.

Voyons un peu... Combien ton frère Lucas est-il parti livrer de chevaux à Johannesburg?

LISTA.

J'ai entendu parler de soixante.

LE PÈRE FLOSH.

Livrer à qui?... A un nommé Webster, n'est-ce pas? Oui!... Ce monsieur... Webster, un agent du gouvernement du Cap, qui parcourt le pays depuis huit jours, en raflant tout ce qu'il rencontre. Ainsi, vous lui en avez vendu soixante?... Ce qui vous en laisse?...

SUZANNAH.

Mettez deux cents... Et ce ne sont pas les moins bons! (Le père Flosh écrit sur son registre. Pendant

voit, il s'arrête un instant d'écrire et lui sourit avec reconnaissance.)

LE PÈRE FLOSH.

Ah ! encore un renseignement : Outre vos domestiques cafres, vous n'avez pas d'étrangers qui travaillent à la ferme ?

SUZANNAH.

Non !

LISTA.

Mais si, maman !... Ces messieurs !

SUZANNAH.

Ah ! oui, les deux Français. Mais ce ne sont pas des domestiques, messieurs Lambert et Jean-Louis ! Ils ne s'occupent pas de la culture, ni de l'élevage. Ils font des sondages. Ils cherchent de l'or...

LE PÈRE FLOSH.

Pour leur compte ?...

SUZANNAH.

Pour le compte d'une société avec laquelle mon mari s'est entendu ; d'une société française, monsieur Flish.

LE PÈRE FLOSH, se levant.

Et vos hommes... ont tous leur fusil ?... Vous en êtes sûre ?

SUZANNAH.

Il y a même Johannès, mon second fils, qui en a bien trois ou quatre à lui tout seul... Mais... ce n'est pas qu'on craigne la guerre, que vous me demandez tout cela ?...

LE PÈRE FLOSH.

Non, non ! c'est seulement pour savoir, pour avoir une idée... pour... enfin, pour savoir, quoi !

8

LA GUERRE DE L'OR

SUZANNAH, d'un air de doute.

Oh ! monsieur Flish, voyez-vous, si jamais...

LISTA.

Allons, maman ! Puisqu'on te le dit !... *(Elle reverse une tasse de café.)*

LE PÈRE FLOSH, étonné, tout en laissant verser.

Mais non ! Mais non ! Mais non !

LISTA.

Mais si ! Mais si ! Mais si !

LE PÈRE FLOSH, ravi.

Ah ! Vous me gâtez !... *(Il prend du sucre.)* Elle me gâte, madame Duplessis, votre fille !... Et le grand-père va bien ? Et le jeune Frid aussi ?... *(Il boit une gorgée.)* Ah ! le bon café ! *(Regardant Lista.)* Et Franck ? C'est toujours pour samedi prochain, les épousailles ?

LISTA.

Toujours !

LE PÈRE FLOSH, regardant Lista.

Ah ! le gaillard ! Est-il heureux !... *(Il vide sa tasse.)* Va-t-il en boire de bon café !... Au revoir !... Bien des choses à M. Duplessis, hein ? Maintenant, je vais chez les Devilliers. *(Il sort par le fond à droite.)*

LISTA.

A samedi, monsieur Flish !

SCÈNE II

SUZANNAH, LISTA, DAMARA. *(Pendant cette scène les femmes s'occupent à dresser la table, nappes, serviettes, couverts, etc.)*

SUZANNAH.

Comment se fait-il que ce gamin-là ne soit pas en-

ore revenu de l'école ? Le samedi, la classe finit plus tôt... Il devrait être ici depuis deux bonnes heures.

LISTA.

Tu n'es pas inquiète, je suppose ?

SUZANNAH.

Avec cela que les chemins sont sûrs, depuis que les mines d'or ont attiré chez nous ce tas d'aventuriers ! Et qu'il n'y aurait pas de quoi être inquiète !

LISTA, l'aidant à tendre la nappe.

Bah ! Frid a son fusil !... Et, au besoin, son poney sait galoper !

SUZANNAH.

Un pays autrefois si tranquille ! C'est à regretter le temps où l'on ne passait pas de nuits sans entendre rugir les lions !... Enfin, il paraît que c'est le progrès !

LISTA.

Combien de couverts mettons-nous ?

SUZANNAH.

Eh bien, voyons, c'est bien simple. Le grand-père, mon mari et son frère, trois ; Johannès et ton fiancé cinq ; et nos deux Français, sept.

LISTA.

Alors, nous ne mettons pas celui de Lucas ?

SUZANNAH.

Lucas ne sera jamais rentré ce soir. Tu sais bien que de Johannesburg où il doit livrer ses chevaux, son intention est de pousser jusque chez Louis Botha, qui veut le voir. *(Entre Frid, porte du fond à droite, Frid, gamin de treize ans, très poussé, carabine au dos, un paquet de livres sous le bras).*

SCÈNE III

SUZANNAH, LISTA, FRID, puis plus tard,
LE GRAND-PÈRE.

FRID.

J'ai rudement faim !

SUZANNAH.

Ah ! te voilà ! Mais qu'est-ce que tu as donc fait ?... Pourquoi reviens-tu si tard ?...

FRID.

Pourquoi ? parce que je vais vous dire... Ah ! On met la grande table ?... Alors c'est que les deux Français vont venir ! Bonne affaire !... Pourquoi je rentre si tard ?... Et Lista qui s'est fait belle comme tout !... Eh bien, pourquoi je rentre si tard, c'est, d'abord, parce qu'en passant sur la place d'Ermelo, il y avait un tas de monde qui regardait un papier affiché à la porte du Landrost, et que j'ai été voir avec les autres.

SUZANNAH.

Un papier ?... Et qu'y avait-il sur ce papier ?

FRID.

Il y avait que les Burghers ne doivent plus vendre leurs chevaux aux étrangers. *Signé : Oncle PAUL.*

SUZANNAH.

C'est tout ?... On ne donnait pas la raison ?... Il n'y avait pas sur le papier pourquoi les Burghers ne doivent plus vendre leurs chevaux ?...

FRID.

Non ; et je suis en retard, encore, parce que j'ai aidé Johannès à rentrer les bœufs dans le Kraal.

SUZANNAH.

Mais que disait-on, autour de toi, de la défense de vendre ses chevaux ?

FRID.

On disait que l'école Paul a bien fait, qu'on n'en avait pas trop pour nos commandes, si jamais il y avait la guerre !...

SUZANNAH.

La guerre !... Tu vois, Lista ?... Ah ! les champs d'or ! les champs d'or !... Ah ! si on pouvait les leur donner tous et leur dire : Allez-vous en avec moi, pour l'amour de Dieu, maintenant que vous les avez, laissez-nous vivre en paix sur nos terres, dans nos fermes, où nous ne nous occupons de personne et ne faisons de mal à personne.

FRID, à qui Lista sert à manger.

Mère, tu ne sais pas ce que monsieur Jean-Louis m'a dit, l'autre jour ? Il m'a dit : « Mon petit, si jamais les affaires se gâtent, aussi vrai que je m'appelle Jean-Louis, tu peux dire à ton père que je marche avec vous !... » Et, tu sais, ce serait un bon, monsieur Jean-Louis !... Il n'est pas ingénieur comme son patron, monsieur Lambert, et pas si savant peut-être, mais il a été soldat, lui ! Il a tiré le canon !... Avons-nous des canons, mère ? Monsieur Jean-Louis, qui a l'œil, comme il dit, prétend qu'il en a vu arriver à Prétoria, cachés, sais-tu dans quoi ?... dans des caisses à piano ! Dis donc, ce ne serait pas si bête, ça, pour des Boers !

SUZANNAH.

Allons ! Asses parlé de guerre et de canons. Mange, plutôt, et, si tu ne peux te taire, raconte-moi ce que vous a dit le maître, aujourd'hui, à l'école.

FRID, tout en mangeant.

Il nous a dit... Attends que je me rappelle... Ah !...

Il nous en a dit long, le maître, aujourd'hui !... D'abord, il nous a parlé de nos ancêtres, des Français et des Hollandais qui vinrent s'établir au Cap, il y a de cela... je ne sais plus combien d'années. Car le Cap a été à nous, tu sais, mère ! Et nos pères y étaient très bien, quand, un jour, les étrangers arrivèrent avec des soldats et les repoussèrent vers le Nord. Alors, ce fut le grand Trek ! Le grand Trek dont grand-père nous a si souvent parlé. Les Boers, nous a dit le maître, se réunirent par famille et s'en allèrent chercher leur vie au Nord, dans des pays sauvages, inconnus, pleins de bêtes fauves, et de nègres féroces. Beaucoup moururent de faim, de misère, beaucoup furent massacrés par les noirs ! Enfin, le plus terrible de leurs ennemis, Dinngaan, ayant attaqué leur camp avec 10.000 guerriers, nos pères, qui n'étaient que cinq cents, invoquèrent le Seigneur, et, avec l'aide de leurs femmes et de leurs enfants, qui chargeaient leurs fusils, battirent Dinngaan !... Ce qui fait qu'on les laissa quelque temps tranquilles ; mais pas bien longtemps ! Toujours pourchassés par les étrangers, les pauvres Boers durent abandonner de nouveau leurs fermes et leurs terres : les femmes prirent leurs enfants dans leurs bras et passèrent, pieds nus, les chaînes du Drakensberg, et c'est ainsi qu'on arriva dans le pays situé au delà du Vaal, qui est celui où nous sommes. Ce qu'il nous a dit, le maître ? Il nous a dit comment, il y a trente ans, encore une fois, les mêmes hommes essayèrent de placer les Boers sous leur domination... Comment les Boers leur résistèrent et gagnèrent la bataille du mont Majuba, où se trouvait grand-père, avec le fusil qui est là... (Depuis un moment, le grand-père est entré par la porte de gauche qui est de l'autre côté de la cheminée, il s'avance et écoute.) Enfin, il nous a rappelé la fameuse histoire de ce fibustier que Kronjé fit prisonnier avec sa bande, il y a cinq ans, sur la route de Johannesburg, et il nous a dit :

534

« Maintenant, mes enfants, que vous savez combien vos pères ont souffert pour que vous naissiez libres, dites-moi, vous, leurs fils, seriez-vous prêts, s'il le fallait un jour, à faire ce qu'ils ont fait ? »

LE GRAND-PÈRE.

Et qu'avez-vous répondu au maître ?

FRID.

Ce que nous avons répondu, grand-père ? nous nous sommes tous levés, comme ça, et nous avons répondu : « Nous sommes prêts ! »

LE GRAND-PÈRE.

Bien, Frid. — Oui, Majuba ! Majuba !... J'étais à Majuba, avec ce vieux fusil... dont tes frères ne voudraient plus, Frid ! Pourtant, c'était une bonne arme ! Et qui n'a jamais trahi son maître ! A Majuba, je la déchargeai onze fois ; je me souviens que j'allais tirer encore, quand l'ennemi prit la fuite. Joubert était à quelques pas de moi ; il cria : « Cessez le feu, mes enfants ! Laissez-les courir !... » Mais, déjà j'avais posé mon arme, car tirer sur un ennemi qui fuit, détruire une créature du Seigneur sans y être forcé pour se défendre soi-même, c'est gravement pécher contre Celui qui a dit : « Tu ne tueras point ! » — Lista, tu es belle comme la Sulamite, quand le fiancé va venir !... Béni soit le Seigneur qui a permis au vieux Boer, après tant de travaux, de vivre ses derniers jours au milieu de ses enfants, et des enfants de ses enfants ! Dresser la table, je vais m'asseoir, là, près de la fenêtre, et regarder le soir tomber sur mes figuiers. (Il va s'asseoir dans son fauteuil, près de la fenêtre ouverte sur la ferme, et bientôt, il s'endort.)

SUZANNAH, à part.

Pauvre vieux ! Les enfants de ses enfants ! Combien lui en resterait-il ici, si nous avions la guerre ?

14

LA GUERRE DE L'OR

FRID, qui a fini son repas.

Mère, sais-tu si M. Lambert a trouvé de l'or, aux Roches-Grises ?...

SUZANNAH.

Tu le demanderas à ton père. Moi, je ne sais pas ! — Leur or ! J'ai bien d'autres soucis en tête !

LISTA, qui a jeté un coup d'œil par la fenêtre.

Voilà Johannès qui a fini de rentrer ses bœufs.

SCÈNE IV

SUZANNAH, LISTA, FRID, FRANCK,
LE GRAND-PÈRE et JOHANNÈS

FRID.

Pourquoi rougis-tu, Lista ?... Je parie que Franck est avec lui ! (Johannès entre suivi de Franck.) Là !... Johannès est en tenue de travail. Il a son fusil sur le dos, sa cartouchière en bandoulière, et il tient, par les pattes, une antilope qu'il vient de tuer. Franck a fait un brin de toilette.) Franck ?... Regarde comme tu as fait rougir Lista ! (Lista, un peu gênée, lui donne une petite tape. Lista et Suzannah vont vers Franck, avec qui elles causent.) Tiens ! Une antilope.

JOHANNÈS, un peu bourru.

Frid ?... Tu n'as pas touché à mon fusil ?... Ah ! ça m'étonne bien !... En tout cas, on y a mis les mains... Voilà une bête que j'ai failli manquer à quatre cents pas !... Vois où est la balle.

FRID.

Eh bien, elle n'est pas si mal, la balle !

JOHANNÈS.

Pour toi, peut-être ! Mais moi, je n'ai pas l'habitude de me tromper de ça à quatre cents pas, hein ?...

FRID.

Elle courait ?...

JOHANNÈS, *haussant les épaules.*

Eh bien ? Et puis ?... Quand même elle aurait volé ?..

FRID.

C'est peut-être qu'il y a quelque chose dans le cran de hausse. Moi, je n'y ai pas touché.

SUZANNAH, *montrant l'antilope.*Frid, va la porter à la cuisine et reviens avec de la lumière. On n'y voit plus. *(Frid prend l'antilope et sort à gauche. Johannès s'assied et examine son fusil avec la plus grande attention.)*

JOHANNÈS.

Ma foi, le gamin a raison ! C'est dans le cran de hausse, un peu de terre qui s'y était collé.

SUZANNAH, *à Johannès.*

Tu sais qu'on ne vend plus de chevaux ?...

JOHANNÈS, *toujours à son fusil.*

Et qu'on fait bien !

SUZANNAH.

Ton père le sait-il ?

JOHANNÈS.

Et il doit en savoir bien d'autres !... Ce matin, en se rendant aux sondages, il a rencontré Christian Dewet qui revenait de Prétoria, et regagnait l'Orange avec trois beaux canons, et tout un convoi de fusils et de munitions. C'est l'oncle Vand-Zandt qui me l'a dit. Or, tu comprends, le père a dû causer avec Christian Dewet !

SUZANNAH.

Frid disait donc vrai ? Et voilà que nous aurions des canons, maintenant ! Oh ! surtout cela ne finit pas mal !... Des canons !... Des canons, chez nous !...

16

LA GUERRE DE L'OR

JOHANNÈS.

Ne vous tournez donc pas le sang comme ça, ma mère ! Il sera toujours temps quand on y sera !... Vous savez que nos Français ont trouvé de l'or ?...

SUZANNAH, *indifférente.*

Ah !...

JOHANNÈS.

Oui, aux Roches-Grises. Là, voilà un fusil bien propre !... *(Entrent par la porte du fond à droite, Duplessis et Van-Zandt, son beau-frère ; costume de travail, guêtres souillées de boue.)*

SCÈNE V

SUZANNAH, LISTA, FRANCK, JOHANNÈS, DUPLESSIS, VAN-ZANDT, LE GRAND-PÈRE, *endormi.*

SUZANNAH.

Le père et l'oncle Van-Zandt. — Lista, viens défaire les guêtres de ton père. *(Duplessis s'assied, Lista se met à lui ôter ses guêtres, Van-Zandt a donné la main à Franck et bourre sa pipe, flegmatiquement ; Johannès explique à Franck l'accident arrivé à son fusil. Suzannah, debout, à côté de Duplessis assis.)*

SUZANNAH.

Tu as été aux Roches-Grises, voir les travaux ?

DUPLESSIS.

Oui.

SUZANNAH.

Tu as rencontré un nommé... Dewet ?

DUPLESSIS.

Oul. Christian Dewet. Un fermier de l'Etat-Libre.

SUZANNAH.

Il revenait de Prétoria ?

DUPLESSIS.

Il revenait de Prétoria.

SUZANNAH.

Avec trois canons ?

DUPLESSIS.

Avec trois canons.

SUZANNAH.

Et... qu'est-ce qu'on dit, à Prétoria ?

DUPLESSIS.

Rien !... On se prépare.

SUZANNAH.

On se prépare !...

DUPLESSIS.

Eh bien ?... Que veux-tu qu'on fasse ?

SUZANNAH, *découragée.*

Ah ! je sais bien !...

DUPLESSIS.

Veux-tu que nous brûlions les fermes, que nous détruisions les Burghs, et que nous partions avec nos troupeaux ? Veux-tu que nous fassions comme le père et les anciens ont fait, il y a cinquante ans ?... Mais où aller, aujourd'hui ? Qui, où aller !... — Johannès ?... Les bœufs sont tous rentrés ?.. Mardi, quand Lucas sera de retour, tu les mèneras avec lui au pacage des Grandes Sources ; il y a encore de l'herbe, par là. On gardera le fourrage pour les chevaux. Moi, il faut que j'aille passer une couple de jours avec M. Lambert, aux Roches-Grises. *(Entrent Frid et Damara, avec de la lumière par la porte de gauche, premier plan ; et en même temps*

par la porte du fond, à droite, l'ingénieur : M. Lambert.)

SCÈNE VI

LES MÊMES, FRID, M. LAMBERT, JEAN-LOUIS, NÉGRO.

SUZANNAH.

Monsieur Lambert. *(Tout le monde se lève.)*M. LAMBERT, *très froid, d'une correction polie, à Suzannah.*Bonjour, madame *(à Lista)*. Mademoiselle. *(Poignée de main aux hommes.)*

SUZANNAH.

M. Jean-Louis n'est pas avec vous ?

M. LAMBERT.

Mais si, il me suivait !... Où donc est-il passé ?

JEAN-LOUIS, *à la porte.*Voilà, voilà, le Jean-Louis demandé !... Entre, toi. *(Entre Négro, domestique cafre, portant des paniers de bouteilles.)*

M. LAMBERT.

Qu'est-ce que c'est que ça ?...

JEAN-LOUIS.

Ça, patron, c'est mon écot. Le prix de mes victoires !... douze belles filles, loyalement gagnées dans une partie, qui n'était pas de bouchons, quoi qu'on puisse croire, avec le gros Webster, l'homme aux chevaux. Boxe française contre boxe anglaise ! *(à Frid)* Oui, mon ami, le coup de la dix-septième ! Vlan, là, ouf !... Il ne faut pas s'imaginer, parce qu'on prend du tour qu'on a perdu le jarret !... On a passé par Joinville, hein, patron ? Il y a trois jours, pendant qu'on bouchonnait

sa cavalerie, le gros Webster, vient à moi et me dit : « Je parie je boxé vo par terre! — Qu'est-ce que tu a paries?... lui dis-je. — Douze guinées! — Non, Fran- çais... pas pour de l'argent : douze bouteilles! — All- e Right!... » Là-dessus, nous marchons... — Il a le poing dur, vous savez, le gros père!... Mais, à la troisième reprise, j'évite le coup, et v'lan! en pleine poitrine!...

néno, faisant mine de tomber sur le dos.

Et, poufi... master Webster!

JEAN-LOUIS.

Dis donc, toi?... Vas-tu me casser mes bouteilles?... Allons, romps!... on t'a assez vu! (*Néno sort. — Prenant, une bouteille.*) Old-sherry!... (*Damara apporte la soupe.*) Mettez-vous à table : moi, je débouche!... Ce n'est pas l'affaire de tout le monde de déboucher le Old-sherry! — Frid, viens! Que je te donne une leçon. Tu fais ça!... Et puis tu fais ça! Et puis, ça y est! (*flairant le bouchon.*) Houm! voilà un bouchon qui ne sent pas le piccolo! flairez-moi donc ce bouchon-là, M. Lambert?

M. LAMBERT.

Merci, je m'en rapporte à toi. (*Pendant que Jean-Louis débouche une autre bouteille, M. Lambert à table, à Duplessis qui est à son côté...* c'est-à-dire... non, je comparerai plutôt la veine aurifère que nous venons de découvrir aux Roches-Grises, à celle de la Robinson, à cette différence près qu'à la Robinson, la veine se continue sur un plan presque rectiligne, tandis qu'aux Roches-Grises, tenez, elle fait ceci... (*il trace un plan au crayon.*)

LISTA, à Jean-Louis, prenant la bouteille.

Voulez-vous me permettre?... que je verse, monsieur Jean-Louis?

JEAN-LOUIS.

Comment donc! mademoiselle Lista!... versé par

la main des Grâces!... (*s'asseyant à table*) Ah! Franck est là... Bonjour, l'ami!... (*à Suzannah.*) C'est toujours pour samedi, les épousailles!

SUZANNAH, qui sert le potage.

S'il plait à Dieu, Monsieur Jean-Louis.

JEAN-LOUIS.

Comment s'il plait à Dieu?... Et pourquoi ne plairait-il pas à Dieu!... Je crois bien qu'il plait à Dieu!... Ou alors, c'est qu'il ne les aurait jamais regardés, ces enfants-là.

SUZANNAH,

Ce n'est pas ça que je veux dire, monsieur Jean-Louis. Je veux dire que, dans le temps où nous vivons, et avec tous ces bruits qui courent... ces canons qu'on rencontre maintenant sur les routes...

JEAN-LOUIS.

Ah! ah!... Il paraît qu'ils les ont ouvertes, les caisses à pianos!...

SUZANNAH.

Oui, vous riez, monsieur Jean-Louis; mais nous...

JEAN-LOUIS.

Quoi donc! Vous n'allez pas vous faire des idées, je suppose?... Des canons?... Ça prouve que vous suivez le mouvement, que vous vous civilisez, voilà tout!... Voudriez-vous qu'on dise des Boers : Ils n'ont même pas de canons!... on vous prendrait pour des sauvages!

SUZANNAH.

Je voudrais qu'on dise des Boers qu'ils n'ont pas de mines d'or.

JEAN-LOUIS.

Ça, madame Duplessis, c'est de l'ingratitude!... D'abord, sans les mines d'or, vous n'auriez pas le plaisir de nous voir ici, M. Lambert et moi. Ensuite,

n'est-ce pas aux mines d'or que vous devez de compter aujourd'hui parmi les peuples dont on parle?... Car, qu'était-ce que le Transvaal, votre cher Transvaal, avant les Mines d'or?... Un petit coin de terre perdu, quelque part, en Afrique, au milieu des nègres et des éléphants!... Tandis que maintenant, vous voilà célèbres!... Le monde entier a les yeux sur vous!

VAN ZANDT, *grondeur*.

Les yeux sur nous, oui! Et les mains dans nos poches!

JEAN-LOUIS.

C'est possible!... Il y a, en Europe, et ailleurs, une espèce d'hommes qu'on appelle des financiers et qui ont de mauvaises habitudes. Mais, en tout cas, vous pouvez dormir tranquilles, ce ne sont pas eux qui vous feraient la guerre!

VAN ZANDT.

Non, mais qui nous la feraient faire!

JEAN-LOUIS.

Et par qui?...

VAN ZANDT.

Par qui?... Ils sont bien embarrassés! Avec de l'argent, est-ce qu'on ne peut pas tout? Ils nous feront faire la guerre par leurs dupes! par ceux à qui ils ont persuadé que les Boers ne sont que des sauvages, des brutes, plus rétives au progrès que les bêtes qu'ils conduisent au marché; des êtres ingouvernables, des rustrcs sordides, malfaisants, hypocrites, menteurs, dont les vices scandalisent les vertueux étrangers qui sont venus chercher fortune dans les champs d'or!... Ils nous la feront faire, monsieur, par les bons et les mauvais; par des gens très pieux, qui croiront sincèrement être agréables au Seigneur en privant un pareil peuple de ses droits et de sa liberté, aussi bien que par les rapaces et les ambitieux qui n'y

regardent pas de si près, dès l'instant qu'il y a quelque chose à gagner et qu'ils se sentent les plus forts!... Ah! cela leur aura pris du temps et de l'argent, beaucoup d'argent, oui, monsieur! Vous comprenez: cinq ans de mensonges, de calomnies, d'intrigues, de manœuvres de tous genres, ça fait un compte, à la fin! On ne met pas dedans une nation de civilisés et de chrétiens, une race supérieure, comme une peuplade de Zoulous ou de Bazoutos, qu'on a pour un galon de whiskey!... Mais leur guerre, ils y arrivent, ils la tiennent! et déjà vous voyez leurs journaux du Cap et de Johannesburg déclarer que ce n'est plus qu'une question de semaines, et que la première répartition de nos dépouilles se fera très vraisemblablement aux environs de Noël, à Prétoria!... La date, le lieu, tout est chial. Il ne leur reste plus qu'à dire: « Messieurs les actionnaires, passez à la caisse; le tour est joué, on touche!... » et à se distribuer, comme dividendes, les morceaux du Transvaal!

JEAN-LOUIS.

Ah bah!... Ils s'imaginent donc, ces gaillards-là, qu'on va les laisser arriver à Prétoria en sleeping-car, et à l'œil, peut-être, comme des députés! Eh bien, et nos flingots? et nos caisses à pianos?... Non! allez, madame Duplessis, tout cela c'est du bluff, du battage, comme nous disons chez nous. Ce qu'on veut, c'est vous intimider, vous faire amener les pouces, vous tirer la forte carotte! La guerre?... Allons donc! Si profondément canaille que soit l'argent, il n'est pas encore de force à réussir de ces coups-là!... N'est-ce pas votre avis, patron?

M. LAMBERT.

Les réussir?... hum!... Quant à les essayer, je crois qu'il est difficile de conserver des doutes.

DUPLESSIS.

20.000 hommes sont au Natal, qui n'attendent qu'un

JOHANNÉS.

Ça, ça serait à voir !

JEAN-LOUIS.

Et l'Europe permettrait cela ?

M. LAMBERT, *haussant les épaules.*

L'Europe ! laissons donc tranquille cette... agglomération !... Est-ce qu'il y a jamais eu d'Europe, quand il s'est agi d'empêcher une iniquité, de défendre le droit des faibles et de faire triompher une idée de justice ?..

JEAN-LOUIS.

Et la conférence de la Haye ? La paix, l'arbitrage ? Voyons, sacristi !... — Je vous demande pardon, madame Duplessis ! — l'Europe ne nous fera pas, je suppose, la sale farce de se défilier, le lendemain du jour où elle vient de condamner la guerre et de décréter la paix par l'arbitrage ! C'est encore trop frais !

M. LAMBERT.

L'Europe ?... Elle se trouvera des excuses !...

JEAN-LOUIS.

Eh bien ! c'est une fière gueuse !

M. LAMBERT.

Elle est ce qu'elle peut !... Que voulez-vous attendre d'un amalgame de forces qui se neutralisent, de volontés qui s'immobilisent et d'ambitions qui se paralysent !

LE GRAND-PÈRE.

Mais... la France, monsieur ?

M. LAMBERT, *dans une commotion.*

La France ?...

LE GRAND-PÈRE, *avec une grande simplicité.*

Aurait-elle oublié que nous sommes un peu ses enfants ?... Mon aïeul, Etienne-Louis Duplessis, qui était

Français, combattit sous Catinat ; son père avait connu M. de Turenne et le grand Condé, et le père de son père commandait, pour Sa Majesté Louis le treizième, une galère à quatre-vingts canons. Voyez, ici, dans nos burghs et dans le Veldt, parmi nos frères de Hollande, que de noms nous rappellent la grande ancêtre !... Ce sont les Devilliers, nos voisins, les Duthoit, les Desmarais, les Théron. La mère de Frank, le fiancé de ma petite-fille, était du pur sang de France ; Kronjé est Français, Joubert est Français, Delarey est Français ! Je sais bien que nous sommes moins une nation qu'une grande famille et que le peuple qui nous tendrait la main n'aurait guère à attendre des pauvres Boers une bien grosse rétribution ! Mais serait-ce la première fois que la France se serait dévouée pour rien ? Ah ! monsieur ! peut-être mon ignorance des choses fait-elle que je m'abuse, mais, pour nous, pour ceux de notre race, pour ces enfants qui sont là et les enfants de leurs enfants, quelle fierté ! et quelle douceur de pouvoir dire : « Il fut un jour où nous allions périr, le vieux pays nous a sauvés ! »

M. LAMBERT.

Et soyez sûr que notre fierté égalerait la vôtre !...

LE GRAND-PÈRE.

Alors, monsieur ?...

M. LAMBERT.

Alors ?... Ah ! si la France pouvait ! si la France n'avait pas, elle aussi, ses frontières !... Si, en s'élevant pour la Paix et pour la Justice, elle était en droit d'espérer que sa voix ne resterait pas sans écho, dans cette Europe si pleine d'inconnu !... Si ses désirs, enfin, si sa volonté faisaient loi !... Si la France était Dieu !...

LE GRAND-PÈRE, *interrompant.*

Je vous entends, monsieur. (*Avec tristesse*) Pardonnez

M. LAMBERT.

Son rêve, et celui de bien d'autres! (*Avec chaleur.*) Mais à défaut de la France, il y a les Français. Et si le vieux pays, l'ancêtre, comme vous l'appellez si bien, retenu au loin par d'impérieux devoirs, ne peut venir à vous avec son drapeau, il est parmi ses enfants des hommes que rien n'enchaîne et qui ne connaîtront pas de plus glorieux honneur que celui de combattre sous le vôtre!... N'est-il pas vrai, Jean-Louis?

JEAN-LOUIS, *avec une émotion joyeuse.*

Quoi! vous aussi, patron?...

M. LAMBERT.

Et nous ne serons pas les seuls!... (*Reprenant son calme.*) Oui, mes amis, en prévision d'événements... grâce à Dieu, encore très incertains, mais qu'il convient d'envisager en face, j'ai remis, il y a deux jours, à Lucas Duplessis, — à votre fils, monsieur, qui partait avec ses chevaux pour Johannesburg, — une lettre où j'offre mes services au Président Krüger.

JEAN-LOUIS, *emballé.*

Bravo! Allons, là-dessus, nos verres! En avant le Old Sherry! — Aux Boers!

LE GRAND-PÈRE.

A l'Ancêtre!

M. LAMBERT.

A la liberté! (*Ils boivent. — Entre Lucas Duplessis, par la porte du fond à droite.*)

SCÈNE VII

LES MÊMES, LUCAS

LUCAS, *brusque, de la porte.*

Frid?... Viens rentrer mon cheval!...

SUZANNAH.

Lucas!...

2

DUPLESSIS

Déjà?... (*Frid ne sort pas; il se contente de tenir la bride du cheval de la porte entr'ouverte. Duplessis à Lucas qui s'est avancé.*) Tu reviens de Johannesburg?

LUCAS.

Oui.

DUPLESSIS.

On t'a empêché de livrer les chevaux?

LUCAS.

Non, hier on pouvait encore...

SUZANNAH.

Alors, quoi?... Qu'est-ce qu'il y a?... Pourquoi te voilà-t-il si tôt?... Tu viens nous apprendre un malheur, Lucas!... Tu viens nous apprendre... Ah!... c'est la guerre?

LUCAS.

C'est la guerre!... (*Nouvement. — Instinctivement, Lisa s'est serrée contre Franck.*)

DUPLESSIS

Bien. On part... quand?

LUCAS.

On a trois jours pour se rendre dans ses commandos...

DUPLESSIS.

Le lieu de ralliement pour le district?... Toujours Ermelo?

LUCAS.

Toujours Ermelo.

DUPLESSIS.

Nous partirons demain. Et... c'est tout?

LUCAS.

C'est tout.

DUPLESSIS.

Allons, Lista, il se fait tard ; lis-nous la Bible, qu'on aille se coucher. (*Un silence, pendant que Lista va chercher la Bible posée sur un meuble. Susanna a la tête cachée dans ses mains, son mari la regarde. Les deux Français suivent Lista des yeux. Les autres sont de bronze. Lista, très pâle, revient avec la Bible.*)

LISTA, lisant d'une voix d'abord assurée,
près de Franck.

« Si je n'avais pas la foi, où seraient mon courage et mon espérance ? Je serais anéanti par tant d'afflictions et de douleurs. Aie donc confiance en Dieu, peuple qui crains Dieu ! Il est fidèle, il est la source de toute grâce. Puisse-t-il nous donner sa force dans notre faiblesse !... Puisse-t-il consoler nos cœurs !... » (*Sa voix s'est graduellement altérée, sa poitrine se soulève et elle se couvre le visage de la Bible, en sanglotant.*)

(Rideau.)

DEUXIÈME TABLEAU

Une selle du Stock-Exchange.

SCÈNE PREMIÈRE

JULES ANDRÉ, HENRI DUVAL

Avant l'ouverture du marché. — Jules André, journaliste parisien, chapeau haut, léger pardessus mastic, monocle. — Henri Duval, courtier au Stock-Exchange ; jaquette, pantalon clair, chapeau haut. — Dans le fond, d'abord un employé du Stock-Exchange, puis la foule qui, graduellement, arrive, Groupes, passages, etc.

J. ANDRÉ, entrant à gauche, avec Henri Duval, monocle à l'œil.

Alors, c'est ça ton Stock-Exchange ?...

H. DUVAL.

C'est ça le Stock-Exchange !... Tu ne sens pas les millions ?...

J. ANDRÉ.

Figure-toi, mon cher, qu'à Paris, je n'ai jamais mis les pieds à la Bourse !...

H. DUVAL.

Par principe ?

J. ANDRÉ.

Non. Par flemme, par indifférence, par... ma foi, je sais pas. Tout simplement, peut-être, parce qu'à l'heure de la Bourse, je suis encore au lit...

542

H. DUVAL.

A midi?... Compliments ! On se la coule douce dans le journalisme !

J. ANDRÉ.

Et toi, comment te la coules-tu dans la finance?... D'après ce que j'ai vu aujourd'hui, tu te lèves à huit, tu prends ton tub, tu déjeunes aux œufs et au « bécon » ; un peu avant dix heures, tu passes au bureau, tu vois les patrons, tu fais shake-hands, tu arrives ici ; et puis... et puis, qu'est-ce que tu fais ici ?

H. DUVAL.

Tu vas le voir. Je reçois des ordres, achat ou vente, pour la maison, et je les transmets.

J. ANDRÉ.

Très fatigant. Et puis ?

H. DUVAL.

Et puis je vais luncher !

J. ANDRÉ.

Encore très fatigant. Et... après le lunch ?

H. DUVAL.

Petite promenade, le thé quelque part, visite au bureau, courrier, dîner, journaux, cigares, à moins que théâtre ou club... et voilà !

J. ANDRÉ.

Éreintant ! Je ne comprends pas comment tu résistes ! Eh bien, moi, mon petit, dans le journalisme, avec le théâtre, je ne me couche jamais avant trois heures du matin !...

H. DUVAL.

Grand bien te fasse ! J'ai assez veillé, là-bas, sur le boulevard et connu, moi aussi, les trois heures du matin à trimier sur des écritures, pour avoir le droit, maintenant, de compenser, comme nous disons ici.

2.

30

LA GUERRE DE L'OR

J. ANDRÉ.

C'est vrai, tu étais un bûcheur ! et si tu peux en prendre à ton aise aujourd'hui, tu ne l'as pas volé ! — A propos de « volé », dis-moi donc : est-ce que tu joues, toi ?

H. DUVAL.

Jamais !

J. ANDRÉ.

Tu es étonnant !

H. DUVAL.

Et toi ?

J. ANDRÉ.

Moi ?... Mais, mon ami, est-ce que je n'ai pas tous les vices ? D'où viens-tu ? Joueur ? Je jouerais des gifles ! — Seulement, à la dame de pique. — la Bourse, connais pas !

H. DUVAL.

A la bonne heure ! Moi, qui t'amène ici, je tremblais déjà !

J. ANDRÉ.

N'aie pas peur ! Je n'y viens qu'en journaliste !... Que je trouve le sujet d'un article, c'est tout ce que je demande. Tu dois connaître à peu près tous les habitués du lieu, toi ?

H. DUVAL.

A peu près !... Depuis cinq ans !...

J. ANDRÉ.

Hein ? si ces murs pouvaient parler !... Quels témoins !... quels documents !... Pouvoir seulement interviewer cette colonne !

H. DUVAL.

Tu tombes bien ! La colonne de Waterloo, mon cher. C'est là, c'est contre elle, contre sa pierre illustre et séculaire, qu'un de nos financiers les plus célèbres se

543

tint adossé, il y aura bientôt un siècle, pendant une séance... au cours de laquelle ti ramassa, dit la chronique, la bagatelle de quatre à cinq cents millions !

J. ANDRÉ.

Ah bah !... c'est cette colonne-là?... (Il la salue.)
Quatre ou cinq cents millions !... Fichtre ! — Il n'en aurait pas oublié, par hasard ? (Il fait mine de chercher par terre.) Ils n'en oublient donc jamais, ces gens-là ?...

H. DUVAL.

Oh ! ç'a été balayé.

J. ANDRÉ.

Eh bien, elle n'est pas banale, ta colonne !... Moi, j'ai le respect des choses, je les trouve souvent moins bêtes que les individus. Si j'y collais un peu mon dos aussi, hein, pour voir ?... (Il s'y adosse.) Alors, quand on est là, qu'est-ce qu'on fait pour gagner quatre à cinq cents millions ?

H. DUVAL.

On dit : J'achète, ou je vends. J'achète, si on croit à la hausse ; je vends, si on croit à la baisse,

J. ANDRÉ.

C'est encore dans mes moyens. — Mais si on n'a pas le sou ?

H. DUVAL.

Pas besoin d'avoir le sou, pourvu qu'on ait un bon tuyau.

J. ANDRÉ.

Un tuyau de... Waterloo ?...

H. DUVAL.

Ou même quelque chose d'inférieur.

J. ANDRÉ.

Quoi ?

H. DUVAL.

N'importe quoi !... Quelque chose d'imprévu, d'ines-

32

LA GUERRE DE L'OR

compté, de brusque ! un krack sérieux, une grève énorme !... ou, dans un autre genre d'idées, un incident diplomatique ou militaire impressionnant : la prise de Constantinople par les Chinois, par exemple.

J. ANDRÉ.

Ou une victoire des Boers au Transvaal ?

H. DUVAL.

Oh ! cela, de premier ordre ! Tout le marché est à la hausse, dans l'attente de la prochaine défaite des « Bours ». Tu te mets à la baisse, tu vends, et si ton tuyau est bon, si ce sont les Bours qui l'emportent, tu vois la dégringolade ! Il n'y aurait qu'à se baisser pour en prendre ! Seulement, nous savons à quoi nous en tenir sur l'hypothèse d'une victoire boer : comme tuyau, ça vaut à peu près la prise de Constantinople par les Chinois.

J. ANDRÉ.

Je ne sais pas !...

H. DUVAL.

Voyons ! ne dis pas de bêtises !...

J. ANDRÉ.

Eh ! eh !

H. DUVAL.

Les Boers ?... Allons donc !

J. ANDRÉ.

Pourquoi pas ?

H. DUVAL.

Parce que... parce que c'est impossible !

J. ANDRÉ.

Qui est-ce qui a décidé ça ?

H. DUVAL.

Mais... tout le monde !... Comment ! une armée européenne, outillée, entraînée, commandée comme elles le

544

sont maintenant! avec fusils et canons à tir rapide! obus à la Lydditel mitrailleuses, etc., etc... battue par qui? par des Boers! par des paysans sans instruction ni organisation militaires, sans cadres, sans chefs, sans tactique, sans discipline, sans artillerie et qui, par-dessus le marché, les pauvres! auront encore à compter avec la supériorité du nombre! Voyons! tu n'y penses pas, tu veux te payer ma tête, dis? Eh bien, tu les entendas ici, tout à l'heure; pour eux, ce n'est pas une guerre! c'est une promenade, une partie de foot-ball; au premier coup de pied, le ballon sera dans Prétoria!

J. ANDRÉ.

C'est à voir! Toi, tu considères l'armement, la machine, l'outil, le soldat. Moi, je ne m'arrête pas là, je considère aussi l'homme. Tu regardes surtout ce qu'il a dans les mains, moi, je tâche encore de me rendre compte de ce qu'il a dans le « ventre »... Tu compares les moyens, je compare les causes! Or, devant ce soldat, que tu me montres parfaitement brave, admirablement armé, qui va se battre par ordre, sans trop savoir pour qui et encore moins pour quoi... sais-tu ce que je vois, moi?... Je vois l'homme qui va se battre de lui-même et pour lui-même; non parce qu'on le lui commande, mais parce qu'il le veut! non pour le succès d'une politique, mais pour sa liberté! Et quand, dans cet homme, je découvre, en outre, cet être pacifique et formidable qu'est le paysan, le paysan défendant sa terre... cette terre arrosée de sa sueur et de son sang! défendant la maison qu'il s'est bâtie, dont ses mains ont porté chaque pierre, le bétail qu'il a élevé, enfin tous ces biens qui sont sortis de lui, qu'il aime jalousement et fièrement et auxquels la mort seule a le droit de toucher; quand je vois tout cela, eh bien! devant tes soldats en uniforme et à matricule qui te font dire : « Voilà une armée! » Je te réponds, moi, en te montrant mes pay-

34

LA GUERRE DE L'OR

sans : « Oui, mais voilà un peuple!... » Et je suis si peu convaincu de la supériorité de ton armée européenne sur ce peuple-là, je crois si peu à sa promenade militaire que, puisque tout le marché est à la hausse, dis-tu, moi, je me mets à la baisse. Cent louis, mets-moi cent louis sur les Boers!

H. DUVAL.

Tu joues le paradoxe!

J. ANDRÉ.

Je joue le paysan qui défend sa terre!

H. DUVAL.

Garde ton argent, va! ne fais pas ta tête!

J. ANDRÉ.

Mets-moi cent louis sur les Boers. Allons, on ouvre! Fais ton service, monsieur le courtier. Tu ne veux pas? Je m'adresse à un de tes confrères... C'est bien simple.

H. DUVAL.

Mette sur les Boers! sur les Boers! Encore faut-il que tu choisisses une valeur... (*Un gentleman s'approche de Duval.*)

PREMIER GENTLEMAN, très affairé.

Aoh! monsieur Duval!... (*Shake-hands.*) Faites-moi le plaisir de m'acheter cinq cents actions de la Robinson.

J. ANDRÉ, à part, pendant que Duval écrit l'ordre sur son carnet.

La Robinson?... Voilà ma valeur! Il achète, donc je dois vendre!...

H. DUVAL, au gentleman.

C'est fait.

PREMIER GENTLEMAN.

Je reviendrai.

H. DUVAL, faisant signe à un des clerks du Stock-Exchange. Johny!

J. ANDRÉ.

Pardonn... Fais-moi la plaisir de me vendre cent actions de la Robinson. Ecrie! écrie! Vendeur! Je suis vendeur...

H. DUVAL, après l'avoir regardé.

A ton aïe. (Il écrit l'ordre et le remet à Johny.) Tu es content?

J. ANDRÉ.

Enchanté! Maintenant, il ne me reste plus qu'à m'aller adosser au pilier historique et à attendre les millions...

H. DUVAL.

Oui, tu vas voir ça!... Enfin, tu l'auras voulu. (Pendant la dernière partie de cette scène, les boursiers sont arrivés, le mouvement s'est accru; des groupes se sont formés, des poignées de mains se sont échangées. Dans le fond, monte un brouhaha d'ordres, d'achats et de ventes.)

SCÈNE II

J. ANDRÉ, H. DUVAL, SIR GEORGES SAMUEL STEWART, JOHNY, UN EMPLOYÉ DU TÉLÉPHONE, DIVERS.

J. ANDRÉ, monocle.

Quel est ce gros homme, qui se trémousse là-bas? J'ai vu son portrait quelque part...

H. DUVAL.

Je t'écoute! C'est sir Georges-Samuel Stewart, le membre de la Chambre des Lords, propriétaire du Weekly-News, journal jingoë, un des plus gros sacs du Royaume-Uni et peut-être mon meilleur client. Sais-tu à qui je dois d'avoir fait sa connaissance?

A son fils, Maurice Stewart. Je lui ai cassé la jambe au foot-ball. Ledy Stewart, sa femme, est dame d'honneur de la reine. Très dans les mines d'or et tout à fait bien tuyauté, sir Georges-Samuel Stewart! Excellent à suivre!...

G.-S. STEWART, à Duval, dans un shake-hands.

Comment allez-vous?

H. DUVAL, avec effusion.

Comment allez-vous? (présentant) M. Jules André, du Grand Journal... un de mes bons amis... Sir G. S. Stewart.

G.-S. STEWART, très affairé.

Vous savez la dépêche?

H. DUVAL.

Non... Il y a une dépêche?

G.-S. STEWART.

Oh, oui! il y a une dépêche au War-Office. Voulez-vous m'acheter 10.000 Robinson...

J. ANDRÉ, à part.

Fichtre! (Haut, pendant que Duval prend l'ordre.) Et cette dépêche?... De l'Afrique du Sud, je suppose?

G.-S. STEWART.

Oh! oui.

J. ANDRÉ, un peu anxieux.

Sait-on ce qu'elle dit?

G.-S. STEWART.

Oh! pas encore. Elle est en chiffres, il faut traduire. Mais nous savons particulièrement, qu'il y a eu là-bas, au Natal, un gros engagement! Oh! mais, nous sommes très confortables!... Le résultat n'est pas douteux! Avec un général comme sir Georges White, il n'y a pas de chances pour les « Bours ». Oh! c'est une très bonne affaire! (Pendant ce temps, Duval a passé l'ordre)

UN EMPLOYÉ DU TÉLÉPHONE.

546 Monsieur Maurice Stewart prie sir Georges Samuel Stewart au téléphone.

G.-S. STEWART.

Très bien. — C'est mon fils. Je crois qu'il part ce soir pour le Csp. Il va rejoindre ses camarades sur le front. Je n'ai pas eu le temps de lui dire au revoir. — Oh! quand il arrivera, tout sera fini! Je vais lui souhaiter un plaisant voyage. Très bonne chose, le téléphone!

E. DUVAL.

Rappelez-moi à son bon souvenir, s'il vous plaît (G.-S. Stewart s'éloigne.) Charmant garçon, ce jeune Stewart; je serais désolé qu'il lui arrivât malheur!

PREMIER GENTLEMAN, revenant du fond.

Me voilà.

E. DUVAL, présentant.

M. Jules André, du Grand Journal... un de mes bons amis. — M. Arthur Rodney...

PREMIER GENTLEMAN.

Oh! ça monte très fort!... Il y a une dépêche, vous le savez?... Achetez-moi 1.500 Robinson. — Monsieur lit-il le Times?

J. ANDRÉ.

Ce matin, par hasard... en effet...

PREMIER GENTLEMAN.

Oh! il faut lire le Time. — Que pensez-vous de son leading sur « certaine puissance?... » Très sévère, eh? Oh, très sévère! Nous sommes des gens de libre opinion, monsieur, de libre opinion.

J. ANDRÉ.

Assurément.

PREMIER GENTLEMAN.

Nous disons ce que nous pensons, monsieur, ce que

3

38

LA GUERRE DE L'OR

nous pensons. Tant pis si les autres ne sont pas contents! Ils peuvent dire ce qu'ils pensent; mais nous disons ce que nous pensons! Nous sommes des gens de libre opinion!

J. ANDRÉ.

Parfaitement, monsieur! Eh! qu'est-ce qui se passe là-bas? (Premier incident. — Tumulte, bousculade, clamours. — Un groupe très excité traverse le fond de la salle, de droite à gauche.) Est-ce la dépêche?

SCÈNE III

LES MÊMES, LE DEUXIÈME GENTLEMAN

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Ce n'est pas la dépêche, c'est quelqu'un qu'on met dehors.

J. ANDRÉ.

Un voleur?

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Il n'y a pas de voleurs au Stock-Exchange, il n'y a que des financiers, Monsieur.

J. ANDRÉ.

Ah! pardon, je supposais... Mais qu'a donc fait l'homme qu'on expulse si violemment?

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Je crois qu'il n'a rien fait. Seulement c'est un étranger, un monsieur d'une maison de Francfort, et la Gazette de Cologne a publié, ce matin, sur les affaires du Sud de l'Afrique, un article qui n'est pas agréable pour notre gouvernement...

J. ANDRÉ.

Un article de libre opinion?

547

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Parfaitement. — Monsieur Duval?... (Il donne des ordres à Duval.)

PREMIER GENTLEMAN, à J. André.

Monsieur, je suis tout à fait charmé d'avoir fait votre connaissance. (Il s'éloigne.)

J. ANDRÉ, regardant le deuxième gentleman.

Je parie que celui-là aussi achète de la Robinson.

DEUXIÈME GENTLEMAN, à J. André.

Achetez-vous de la Robinson, monsieur?

J. ANDRÉ.

Non, monsieur, j'en vends!

DEUXIÈME GENTLEMAN, stupéfait.

Vous en vendez?... Vous en vendez?... Vous vendez de la Robinson?... (flegmatique). Oh! très bien!... Je vois ce que c'est. Vous êtes pour les « Bours », comme tous vos compatriotes. J'aime beaucoup vos compatriotes, monsieur. J'ai pour vos compatriotes la plus grande admiration! Ils ont beaucoup de belles qualités!... mais pourquoi ont-ils un si fâcheux défaut?... Si j'osais, je vous le dirais, monsieur!

J. ANDRÉ.

Osez, Monsieur. — Vraiment, vous me feriez plaisir!

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Je ne sais pas si je dois. J'aime beaucoup vos compatriotes!...

J. ANDRÉ.

C'est l'occasion de le montrer... Je vous en prie?...

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Eh bien, puisque vous le voulez, je dis qu'ils sont...

J. ANDRÉ.

Que nous sommes?... Allons! Légers?... Allez-y, c'est de tradition.

40

LA GUERRE DE L'OR

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Oui!... Mais ce n'est pas cela.

J. ANDRÉ.

Alors, bavards? irascibles? querelleurs?

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Oui!... Mais ce n'est pas encore cela!

J. ANDRÉ.

Vaniteux?...

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Oui, mais ce n'est...

J. ANDRÉ.

Turbulents? Inquiets?

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Oui, mais ce n'...

J. ANDRÉ.

Inconstants?...

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Oui! mais...

J. ANDRÉ.

Blagueurs? Irrévérencieux?... Impudents?...

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Oui!...

J. ANDRÉ.

Indécents?...

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Oui!...

J. ANDRÉ.

Licencieux?...

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Oui!...

J. ANDRÉ.

Fétards?...

548

Où!...

DEUXIÈME GENTLEMAN.

J. ANDRÉ.

Schokings ?...

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Où!... Mais votre plus grand défaut, ce n'est pas cela. Votre plus grand défaut, c'est de n'avoir pas le sens pratique.

J. ANDRÉ.

Vous appelez ça un défaut, monsieur ? N'est-ce pas plutôt une infirmité ?

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Comme vous voulez... Ainsi, regardez, avec les « Bours » qu'est-ce que vous faites ?... Vous criez : « Vivent les Bours », que vous ne connaissez pas, qui n'ont rien à faire avec vous et qui seraient incapables de vous rendre le moindre service; et, non seulement vous criez : « Vivent les Bours! » ce qui ne fait de mal ni de bien à personne, mais vous mettez encore votre argent sur eux!

J. ANDRÉ.

Eh bien ?

DEUXIÈME GENTLEMAN.

C'est absurde! Criez : « Vivent les Bours! » mais ne mettez pas votre argent sur eux! Les « Bours » sont finis!... Il n'y a plus de « Bours ».

J. ANDRÉ.

Depuis quand ?

DEUXIÈME GENTLEMAN, *rogue*.

Vous ne croyez pas que les « Bours » sont finis ?

J. ANDRÉ.

Attendons d'abord qu'ils soient... commencés!

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Ils sont finis avant d'être commencés! Achetez de la

42

LA GUERRE DE L'OR

Robinson, monsieur! Faites comme moi!... Si vous ne voulez pas perdre votre argent!

J. ANDRÉ.

Je vous suis bien obligé; mais...

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Vous refusez mon conseil ?... Vous me prenez peut-être pour un stupide ?...

J. ANDRÉ.

Oh! monsieur!...

DEUXIÈME GENTLEMAN, *protecteur*.

Alors, très bien! Monsieur Duval, prenez les ordres de monsieur. Monsieur reconnaît qu'il se trompait. Il achète de la Robinson, maintenant!...

J. ANDRÉ, *s'échauffant*.

Oh! permettez!

DEUXIÈME GENTLEMAN, *railleur*.

Il ne croit plus aux « Bours », à ces brutes de paysans!... Il veut garder son argent! C'est un homme plein de sens pratique...

J. ANDRÉ, *à part*.

Ah! c'est comme ça! (*Haut*) Monsieur Duval! 100 Robinson, je vends!

DEUXIÈME GENTLEMAN, *froid*.

Oh!... Monsieur Duval, 500 Robinson, j'achète.

J. ANDRÉ.

600 Robinson, je vends!

DEUXIÈME GENTLEMAN.

700 Robinson, j'achète!

J. ANDRÉ.

800 Robinson, je vends!

DEUXIÈME GENTLEMAN.

900 Robinson, j'achète!

J. ANDRÉ.
1,000 je vends!

DEUXIÈME GENTLEMAN.
5,000, j'achète! (*A André qui ne dit rien et dévore sa rage.*) Eh bien, monsieur?

J. ANDRÉ.
Eh bien, monsieur, avec votre permission, je... je suis bien comme je suis!

DEUXIÈME GENTLEMAN, s'éloignant.
Très heureux, monsieur... Je crois que vous vous souviendrez de la Robinson... (*Il va dans le fond.*)

J. ANDRÉ.
Et il se fiche de moi, encore!... Monsieur!...

H. DUVAL, à J. André, l'arrêtant.
Dis donc?...

J. ANDRÉ.
Quoi?...

H. DUVAL.
Voici un excellent cigare. Eh bien, fais-moi le plaisir d'aller le fumer dehors!

J. ANDRÉ.
Moi?... Pas du tout, je reste! j'attends la dépêche!...

H. DUVAL.
Tu l'attendras tout aussi bien dehors.

J. ANDRÉ.
Tu crains que je ne m'emballe?... Je n'ai jamais été plus maître de moi. Tu as vu comme je me suis arrêté?... A quoi en suis-je, avec tout cela?

H. DUVAL, consultant son carnet.
Je fais ton compte. Tu en es à 1.100 Robinson... soit, si le marché continue de monter, à dix ou douze mille francs de différences.

J. ANDRÉ.
Ate!... Mais s'il baisse?... Si les Boers leur fichent une raclée?...

H. DUVAL.
Oh! alors, quarante, soixante, quatre-vingt-mille francs, peut-être, à encaisser!... On ne sait pas! Mais... calme-toi!

J. ANDRÉ.
Et ate donc! les Boers: c'est que j'ai 1,100 Robinson sur vous, les amis!... Montrez-leur ce que c'est qu'un paysan qui défend sa terre! (*Sir Georges-Samuel Stewart arrive, tout affairé, et tout soufflant.*)

SCÈNE IV

LES MÊMES, plus G.-S. STEWART

H. DUVAL, à G.-S. Stewart.
Eh bien?... il est parti?...

G.-S. STEWART.
Qui?... Qui, parti?... Quelqu'un est parti?...

H. DUVAL.
Mais...

G.-S. STEWART.

Oh! mon fils?... Oui, il est parti; je vous remercie bien! Nous avons fait shake-hands par le téléphone! — A combien sont les Robinson? (*Distrain.*) Il est parti; par le téléphone! — Montent toujours, eh?... (*Après un coup d'œil sur le carnet que lui tend Duval.*) Achetez encore 2,000! — Oui, oui, il est parti! son devoir, n'est-ce pas? (*A André, avec une forte conviction.*) Oh, c'est une affaire magnifique! ainsi, rien qu'avec la réduction des salaires, Monsieur, nous gagnerons sur le produit des mines, quarante pour cent! C'est quelque chose, cela! Certainement, nous avons eu des frais, beaucoup de frais pour amener l'opinion à la guerre, les dépenses de publicité ont été énormes! Il y a certaines personnes

qu'il fallait avoir, à cause de leur influence et de leur grande respectabilité, qui ont demandé très cher pour se laisser convaincre ! Mais c'est fini ! Maintenant, c'est le pays qui paie ! Nous n'avons plus un penny à déboursier.

J. ANDRÉ.

Et si les Boers faisaient sauter les mines ?..

G.-S. STEWART.

Oh ! ils ne le feront pas ! Détruire les propriétés, ce n'est pas conforme à la Bible.

J. ANDRÉ.

Mais vous essayez bien de leur prendre leur pays, vous ! Est-ce que c'est plus conforme à la Bible ?

G.-S. STEWART.

Oh ! c'est une affaire toute différente ! Les Bours ne sont pas des civilisés ! Nous pouvons tout faire avec les Bours. Ce sont des sauvages ! Ils ne savent que fumer leur pipe, boire du café, chanter des psaumes, monter à cheval, manger du « bitong », de la viande séchée au soleil, Monsieur ! Vous n'appelez pas ça des civilisés, je suppose ? — Nous leur ferons le plus grand bien en prenant leur pays. — Savez-vous une chose, Monsieur ? Un de mes amis me disait ceci, qui lui est arrivé à lui-même... il me disait qu'étant allé au Transvaal pour ses affaires, quelque temps avant les Mines d'Or, il y était resté deux ans, dans les meilleures places, à Johannesburg et à Prétoria, sans avoir eu l'opportunité de jouer une seule partie de « lawn-tennis » ou de « golf », ni de se faire donner un « shampoing »

J. ANDRÉ.

Est-il possible !...

G.-S. STEWART.

Plus fort encore, Monsieur ! Avant les Mines d'Or, vous n'auriez trouvé au Transvaal, ni un public-house, ni une prison, ni même un homme de police... Et la

8.

46

LA GUERRE DE L'OR

justice ? Savez-vous qui rendait la justice ? Le vieux Krüger, avec sa pipe et son chapeau !...

J. ANDRÉ.

Au moins, cette justice-là ne devait pas coûter cher !

G.-S. STEWART.

Elle ne coûtait rien du tout. Mais est-ce là la civilisation ? (*Nouveau tumulte dans le fond, mais cette fois, venant de la rue et non de l'intérieur du bâtiment.*)

J. ANDRÉ.

Écoutez !... Ça doit être la dépêche.

SCÈNE V

LES MÊMES, plus LA FOULE.

G.-S. STEWART.

Non !... c'est Krüger !... (*Deuxième incident. — La foule, très exaltée, envahit le Stock-Exchange en criant et en se bousculant. Au-dessus d'elle émerge, au milieu des rires et des huées, un mannequin grossier représentant Krüger.*)

CRIS DE LA FOULE.

— A bas Krüger !
— Down with him !
— Punch his head !

G.-S. STEWART, très excité.

Go on, my lads ! — Hard at him ! — Knock him down ! — Go on !... Go on !... (*Et n'y pouvant tenir, il se précipite vers Krüger qu'il assaille, avec la foule, à coups de parapluie. — Le mannequin, lacéré, s'en va en morceaux. — La foule s'engouffre à droite, toujours à sa suite et vociférante.*)

J. ANDRÉ, à Duval qui revient du fond,

Dis donc ? ils ont l'air un peu nerveux, aujourd'hui, nos civilisés !

H. DUVAL.

Oui, mais parlons de toi ! Aux cours actuels, tu y es de cinq cents louis... Et la hausse continue !

J. ANDRÉ.

Tant mieux !...

H. DUVAL.

Liquide ta position.

J. ANDRÉ.

Ma position, je la tiens et je la garde.

H. DUVAL.

Mais tout le marché est contre toi !

J. ANDRÉ.

Ça m'est égal ! Je suis avec le paysan qui défend sa terre !

H. DUVAL.

Tu fais ton Boer !

J. ANDRÉ.

Parfaitement, je fais mon Boer ! Je ne me rends pas !
(Reflux joyeux, dans le fond, de tous les vainqueurs du mannequin de Krüger. En tête, le deuxième gentleman et G.-S. Stewart.)

SCÈNE VI

LES MÊMES.

DEUXIÈME GENTLEMAN, brandissant un chapeau au bout de son parapluie.

Le chapeau de Krüger ! (On rit gros.)

G.-S. STEWART.

Fâcheux que sa vieille tête ne soit pas dedans ! (On rit de plus belle.)

DEUXIÈME GENTLEMAN, à G.-S. Stewart.

Il paraît que c'est une défaite épouvantable !

G.-S. STEWART.

Épouvantable !

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Écrasante !

G.-S. STEWART.

Écrasante ! On a vu la dépêche, Monsieur ?

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Non, mais c'est la même chose !

G.-S. STEWART.

La même chose. Absolument la même chose.

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Dans un mois, nous sommes à Prétoria.

G.-S. STEWART.

Avant, monsieur, avant !

DEUXIÈME GENTLEMAN.

Croyez-vous !...

G.-S. STEWART.

Vous verrez ! Écoutez !... (Troisième incident. — Rumeur lointaine de foule qui s'approche. Chants patriotiques.)

UN BOY, accourant.

Gentlemen !... Voici la dépêche ! (Commotion.)

TOUS, courant et criant.

La dépêche !... La dépêche !...

G.-S. STEWART, très agité, à Duval.

Achetez-moi tout de suite 2.000 Robinson !

H. DUVAL, *écrivain.*

2.000 Robinson. Johny ! (G.-S. Stewart se précipite à gauche. A J. André.) Tu ne liquidos pas ?

J. ANDRÉ.

Non. (Duval remet l'ordre à Johny. La foule entre au Stock-Exchange, escortant le porteur de la dépêche, et chantant, dans un formidable ensemble : « The soldiers of the Queen ».)

PREMIER GENTLEMAN, *revenant du fond, à Duval.*

1.000 Robinson ! (Duval écrit.)

G.-S. STEWART, *même jeu, à Duval.*

5.000 Robinson !... (Il court rejoindre le groupe. Pendant que la foule se masse dans le fond, autour du porteur de la dépêche, en chantant. « The Soldiers of the Queen », un tas de boursiers font la navette, du groupe à Duval qui inscrit des ordres.)

LA FOULE.

Britons once did loyally declaim
About the way we rul'd the waves,

G.-S. STEWART, *le chant fini.*

Silence ! (Le brouhaha s'apaise.) Je demande à l'honorable Président de vouloir bien nous dire de qui est la dépêche ?...

LE PRÉSIDENT.

On me demande de qui est la dépêche ? Je réponds : la dépêche est du Général, commandant en chef les troupes de Sa Majesté, au Natal.

G.-S. STEWART.

Trois hurrahs, pour sir Georges White !

TOUS.

Hip ! hip ! hip !... Hurrah ! (*scr.*)

50

LA GUERRE DE L'OR

UNE VOIX.

A bas Krüger !

TOUS.

A bas Krüger ! (*Tumulte.*)

LE PRÉSIDENT, *essayant de dominer le bruit.*

Gentlemen !... Gentlemen ! Je prie M. le Secrétaire... de vouloir bien donner lecture... de la dépêche...

VOIX.

Lisez !... lisez !...

G.-S. STEWART, *accourant, à Duval.*

10.000 Robinson !

LA FOULE.

Silence !

LE SECRÉTAIRE.

« Quartier général de Ladysmith. Le général commandant en chef, au War-Office ».

PREMIER GENTLEMAN.

Hip ! hip ! hip !... hurrah !...

LA FOULE.

Silence !

LE SECRÉTAIRE, *lisant.*

« Regrette vous apprendre avons été obligés, après deux jours de combat, d'abandonner nos positions ».

LA FOULE, *après une seconde de stupeur.*

... Comment ? Que dites-vous ?... Relisez !... C'est impossible ! Impossible !...

LE SECRÉTAIRE, *relisant.*

« Regrette vous apprendre avons été obligés, après deux jours de combat, d'abandonner nos positions ».

LA FOULE, *dans une consternation sourde.*

Lor ! (*En anglais : Lawf*)

553

LE SECRÉTAIRE, *continuant sa lecture.*

« Pertes considérables; trois canons pris; 18e hussards
 « prisonnier; Général Simpsons, grièvement blessé,
 « resté au pouvoir de l'ennemi. Battons en retraite sur
 « Ladysmith ». (*Silence de mort.*)

UNE VOIX.

C'est tout ?...

LE SECRÉTAIRE.

C'est tout !... (*Stupeur.*)

J. ANDRÉ, à Duval.

Eh bien ? le paysan qui défend sa terre !...

(Rideau.)

ACTE DEUXIÈME

TROISIÈME TABLEAU

Le soir de Spion-Kop.

Le sommet abrupt d'un kop. Au fond, à droite, au milieu
 d'une gabionnade, le profil d'un Long-Tom, braqué vers
 la gauche. — Sur le rideau, en face, Spion-Kop. — Au
 bas de Spion-Kop, la plaine; fermant la plaine, la Tu-
 gela. — Les Boers occupent les kops; les Anglais, la plaine.
 — Sur le plateau occupé par le Long-Tom, des arbustes, des
 ébroulements de roches. — Ça et là, des obus, des douilles
 vides, les fusils des servants de la pièce, etc. — C'est la
 nuit. De loin en loin, dans les kops, un feu de bivouac...
 quand la lune se voile.

SCÈNE PREMIÈRE

JEAN-LOUIS, BARBAROUX, Divers.

JEAN-LOUIS.

Ohé !... Mettez donc mon manteau sur la culasse du
 Long-Tom, qu'il n'attrape pas un coup de lune !... ça
 pourrait l'enrhumer ! — Et maintenant, songeons au
 solide ! Sac vide ne tient pas debout ! — Fais-moi du
 feu là, derrière ce rocher. (*À gauche, au premier plan.*)
 Vous, les amis, vous pouvez dormir, mais d'un œil,

vous savez l'ou gendarme. (*Le Boer prépare le feu, — Jean-Louis fredonne,*)

Il était un tambour venant de Lille en Flandre...
Il était un tambour... venant de Lille... en Flandre...

Bien ! ça va ! je vais chercher le chocolat de Sa Majesté. (*Il remonte.*)

VOIX DE BARBAROUX, dans le fond. — *Il chante.*

Un' dam' de charité l' fit monter dans sa chambre !

JEAN-LOUIS.

Barbaroux !...

BARBAROUX.

Jean-Louis !

JEAN-LOUIS.

Toi, ici !

BARBAROUX.

Eh ben, et toi ?

JEAN-LOUIS.

Ah ! bien, mon vieux, si je m'attendais à te rencontrer à Spion-Kop, en plein Natal !... Mais d'où viens-tu ?

BARBAROUX.

Du camp de Kronjé, là-bas, devant Kimberley.

JEAN-LOUIS.

Alors, tu t'es engagé ?

BARBAROUX.

Tout de suite ! J'étais au café... sur le boulevard... le garçon me donne le journal... j'y vois le mot du père Krüger : « Nous allons étonner le monde ! » — Garçon ! l'addition ! Je pars au Transvaal ! Il ne sera pas dit qu'on étonnera le monde et que Barbaroux n'en sera pas !...

Là-dessus, je prends mon baluchon et je débarque en Afrique, par le même bateau que Villebois-Mareuil, mon ancien colo, et ses compagnons.

JEAN-LOUIS.

A la bonne heure, donc, nom d'un tonnerre ! Je savais bien que les camarades ne nous laisseraient pas seuls ! — Qu'est-ce que tu as là, sur le dos ?

BARBAROUX.

Mon fusil, donc !

JEAN-LOUIS.

Non, ça ?... C'te boîte là ?...

BARBAROUX.

Ah ! ça ?... c'est mon appareil photographique !

JEAN-LOUIS.

Ah ! c'est vrai !... photographe !... j'oubliais !... Enragé, va !

BARBAROUX.

Tu comprends, je me suis dit : au Transvaal ?... bonne lumière... points de vue admirables... sujets nouveaux... clichés superbes... En avant l'appareil ! Ça me changera des moutons et des petits bateaux qui vont sur l'eau.

JEAN-LOUIS.

Oh ! tu sais, comme point de vue, ici, chouette !... Attends seulement que le soleil soit levé !... D'abord, là, les kops ; au bas des kops, à gauche, la plaine : derrière la plaine, la Tugela — et mon Long-Tom et moi comme premier plan... Qu'est-ce que tu en dis ? — Tu restes, pas ?

BARBAROUX.

Parbleu ! après une description comme celle-là !

JEAN-LOUIS.

Eh bien, installe-toi. Je vais te faire goûter d'un chocolat qui n'est pas ordinaire.

BARBAROUX.

Du chocolat ?

JEAN-LOUIS.

De Sa Majesté, mon cher ! De Sa Gracieuse Majesté ! Un petit cadeau aux Tommys, qui s'est trompé d'adresse !... God save the Queen ! (*Sonnerie lointaine de bugle.*)

BARBAROUX.

Qu'est-ce que c'est que cette musique-là ?...

JEAN-LOUIS.

Ce sont les Tommys qui sonnent le ralliement pour leurs blessés ou les hommes égarés.

BARBAROUX.

Dis donc ? ça été dur hein, ici, aujourd'hui, à en juger d'après la canonnade ? En voilà un potin d'enfer !...

JEAN-LOUIS.

J't'écoute ! L'ennemi s'était emparé de Spion-Kop pendant la nuit... il a fallu l'en déloger et, tu sais, ils sont tenaces, les Tommys ! Demande à mon Long-Tom si nous avons travaillé !... Il n'y a pas une heure, sa culasse était encore brûlante, on y aurait fait fondre un sabre ! — Écoute !

BARBAROUX.

Quoi ?

JEAN-LOUIS.

Un blessé !... Et un Tommy, encore !... Je l'ai entendu dire « Mother ! » Ma mère ! Tiens ! voici nos brancardiers qui l'ont trouvé et qui l'apportent sur une civière. (*Les brancardiers, venant de droite.*)

SCÈNE II

JEAN-LOUIS, BARBAROUX, LE PÈRE FLOSH, LE BLESSÉ : MAURICE STEWART, BRANCARDIERS. DIVERS. (*Les brancardiers, fatigués, déposent la civière et s'essuient le front.*)

JEAN-LOUIS, au père Flosh qui accompagne la civière avec une lanterne.

Qu'est-ce qu'il a ?

LE PÈRE FLOSH.

Oh ! il est très mal.

MAURICE STEWART, en plainte.

Oh ! Mother ! my poor good old Mother !

LE PÈRE FLOSH.

Sa mère !... Sur dix que nous ramassons, que je sois pendu s'il n'y en a pas cinq qui appellent leur mère !

JEAN-LOUIS.

Oh ! qu'il est pâle !... Et qu'il est jeune !... Voyez cette figure de jeune fille ! Ah ! c'est beau, la guerre !... Ça se paye, les mines d'or !

MAURICE STEWART.

My poor good old Mother !

JEAN-LOUIS, lui prenant la main.

Courage, my boy !... Ce n'est rien, va ! tu la reverras, la poor good old mother !

MAURICE STEWART.

Oh !... vous êtes Français, monsieur !... Si je mourais, écoutez bien mon nom : Maurice Stewart, Kensington-Road, London.

JEAN-LOUIS.

C'est gravé là !... Mais tu ne mourras pas ! Ce que tu

as, ce n'est rien du tout!... Et tu vas voir comme tu seras soigné.

556

MAURICE STEWART.

Oh! Je le sais, nous le savons tous, les Boers sont très bons pour les blessés... (*On enlève la civière.*)
Adieu, monsieur!

JEAN-LOUIS.

Au revoir, mon ami!

MAURICE STEWART.

Maurice Stewart...

JEAN-LOUIS.

Oui, Kensington-Road, London! Entendu!... Demain, j'irai vous dire bonjour à l'ambulance.

BARBAROUX.

Voilà! c'était une occasion. Ça se composait si bien!... Un ancien de la Légion consolant un blessé anglais, le soir de Spion-Kop! je n'avais pas encore ça dans ma collection. Si seulement j'avais eu de la lumière oxydrique!...

JEAN-LOUIS, *au père Flosch, qui suit la civière avec sa lanterne.*

Dites donc, monsieur Flosch, dans dix minutes, nous prenons le chocolat... Si vous voulez repasser!... Je ne réponds pas que ça vaudra le café de Mlle Lista; mais à la guerre comme à la guerre! Et, à propos, les Duplessis? vous n'avez pas entendu dire qu'il y ait eu... de la casse de leur côté?...

LE PÈRE FLOSH.

Non, monsieur Jean-Louis, non!... Mais je sais que leur commando a fortement donné!... C'est lui qui a repris Spion-Kop.

JEAN-LOUIS.

Ah! diable!... J'aurais bien été aux nouvelles; mais j'ai là mon Long-Tom qui s'ennuie quand on le laisse seul... Tâchez donc de savoir, monsieur Flosch... (*Le père Flosch sert à gauche.*)

SCÈNE III

JEAN-LOUIS, BARBAROUX, QUELQUES BOERS.

JEAN-LOUIS.

Mlle Lista... Les Duplessis... Ça ne te dit rien à toi. Ce sont les gens chez qui je me trouvais, avec mon patron, M. Lambert, l'ingénieur, au moment de la déclaration de guerre: de gros burghers, du district d'Ermelo. Un soir, le 9 octobre, nous soupions; la demoiselle devait se marier huit jours plus tard... La porte s'ouvre et un des fils de la maison annonce: « La guerre!... » Le lendemain, tout le monde était parti: le père, le frère, les enfants, le fiancé et une vingtaine de domestiques. Il ne restait plus, à la ferme, avec la mère et la fille, qu'un gosse de treize ans, mon ami Frid et le grand-père, un vieux du Mont-Majuba. Quant au mariage!... Ah! la pauvre chère petite demoiselle, lorsqu'elle lisait la Bible au grand-père... en voilà un sujet pour un photographe! On aurait dit une petite Sainte Vierge auprès du Bon Dieu!... Ce qu'ils doivent être tristes, maintenant, là-bas, les pauvres gens!... Car ils n'ont pas eu de chance, les Duplessis! La guerre n'est pas commencée depuis six mois, et c'est l'oncle Van Zandt, une espèce de colosse taillé à coups de hache, qui trouve moyen, à Dundee, le 21 octobre, c'est-à-dire à la première affaire, d'attraper une balle dans la cuisse! Puis, à Colenso, le 15 décembre, c'est le tour de Lucas, l'aîné des fils Duplessis. La journée était finie: les Tommys avaient battu en retraite, on ramenait leurs canons; le cheval de Lucas donne du sabot sur un obus qui n'avait pas fait explosion... L'obus éclate! et cheval et cavalier sont réduits en bouillie!... De sorte que, sur cinq, il n'y en a plus maintenant que

557

trois : M. Duplessis, son fils Johannès et Frank, le flancé de la petite Istal... Pourvu qu'il ne leur soit rien arrivé, ce matin, à l'attaque de Spion-Kop! Eh bien, et toi?... et Kronjé?... Qu'est-ce que ça devient, tout ce monde-là?... Il me semble que vous en avez eu aussi du tabac? J'espère qu'on vous fait des honneurs! Un maréchal et un sirdar contre des paysans! Fichtre! parait qu'elle se corso tout de même, la promenade militaire? En étais-tu, au moins, quand on s'est cogné?

BARBAROUX.

Si j'en étais?... A Belmont, mon cher, le 23 novembre, tiré deux clichés... un peu flou, c'était au petit jour. A Graspan, le 25 du même mois, pris une charge à la baïonnette des Blue-Jacquets, très bien venu! A Modder-River, le 28, attrapé Delarey au moment où son fils, un enfant de treize ans, lui tombait dans les bras; enfin, à Maggersfontein, le 14 décembre... mais, là, impossible de faire jouer l'appareil! trop occupé! Des obus, des obus, à ne plus savoir où se fourrer! Et puis, la charge des Ecossais! Ah! mon ami, fallait les voir, les malheureux!... Quelle tuerie! Quelle débandade! Toutes les armes mêlées! Leurs canons qui tiraient les uns sur les autres! Si nous avions poursuivi, nous les reconduisions jusqu'à la mer!

JEAN-LOUIS.

Oui, mais on n'a pas poursuivi! comme à Glencœ, comme à Nicholson's Neck! comme à Colenso! comme à Stormberg!... Parait quo ce n'est pas dans la Bible! L'ennemi tourne-t-il le dos? On fait « chut » aux fusils, et on se contente de chanter des paumes! Drôle de manière de faire la guerre!... Ce que Villebois-Mareuil a dû s'en faire du mauvais sang!... Il est toujours avec Kronjé?

BARBAROUX.

Oui. Et pas trop son cousin. Comme il trouvait que

LA GUERRE DE L'OR

61

Kronjé s'attardait trop dans ses lignes, et s'exposait à être tourné; il le lui a dit, sur quoi, le vieux Kronjé, qui n'est pas toujours commode, l'a prié de s'occuper de ses affaires. Monsieur de Villebois-Mareuil ne lui en a pas voulu pour ça; mais comme il tient, lui aussi, à ses idées, il m'a expédié vers le général Joubert pour lui porter des dépêches et l'éclairer sur la situation. C'est même à cause de cela que je suis ici. J'étais arrivé depuis deux jours, j'avais remis mes dépêches au général, quand, hier matin, j'entends le canon: « Oh! oh! me dis-je, il doit y avoir par là à travailler! » Je charge mon appareil, j'enfourche un canasson, et hop-là! — Malheureusement, il y a quelques kilomètres de Ladysmith à Spion-Kop, et je suis arrivé trop tard!

JEAN-LOUIS.

Oh! tu ne perdras rien pour attendre. Avec nous, quand il n'y en a plus, il y en a encore. Laisse se lever le jour!...

BARBAROUX.

↳ Alors, tu crois?...

JEAN-LOUIS.

Tiens! ils occupent la plaine, nous les hauteurs. Devant eux, ils ont nos canons, derrière eux, la Tugela. Que vont-ils faire? Foncer en avant, recommencer l'attaque?... ils sortent d'en prendre... Alors, battre en retraite? mais halte-là, il y a derrière eux la Tugela! Et ce n'est pas sur le méchant pont de chevalets qu'ils y ont jeté, et auquel mon Long-Tom se réserve de dire un mot, qu'ils peuvent espérer regagner l'autre rive. En tout cas, quoi qu'ils fassent, il y aura de l'ouvrage; console-toi, et pour ton appareil et pour ton fusil. — A moins que... à moins que nos braves Boers ne recommencent leurs bêtises! et, après avoir battu l'ennemi, ne lui permettent pieusement de se retirer.

BARBAROUX.

Ah! mais non!.. Ah! mais non!.. Qui est-ce qui commande ici?

JEAN-LOUIS.

C'est Louis Botha, celui de Colenso.

BARBAROUX, très excité.

Eh bien, il faut lui dire!.. Il faut lui parler!.. Comment, les laisser se retirer? Eh bien, et mes plaques?

VOIX, dans le fond.

Qui va là?... Qui va là? (Entre Louis Botha, avec son état-major, dont M. Lambert.)

SCÈNE IV

LES MÊMES, puis LOUIS BOTHA, M. LAMBERT, BURGHERS de l'état-major.

JEAN-LOUIS, à Barbaroux.

Louis Botha!

BOTHA.

L'officier qui commande le Long-Tom?

JEAN-LOUIS.

Présent, mon général.

BOTHA.

Combien d'obus encore?

JEAN-LOUIS.

Cent quarante coups, mon général. La pièce vient d'être ravitaillée.

BOTHA.

Elle est en bon état?

JEAN-LOUIS.

Et en bonnes dispositions, mon général. Voyez plutôt.

LA GUERRE DE L'OR

63

(Il court montrer le Long-Tom.) Rien n'a bougé!.. C'est franc! c'est solide!.. Et avec ça, doux comme un mouton! Une jeune fille le manœuvrerait, rien qu'en lui faisant une risette!

BOTHA.

D'ici, aperçois-tu le pont qui est sur la Tugela?

JEAN-LOUIS.

A la lunette, oui, mon général.

BOTHA.

Combien demanderais-tu de coups pour l'atteindre?

JEAN-LOUIS, réfléchissant.

A 7.200 mètres?..

M. LAMBERT.

Sept mille trois cents exactement.

JEAN-LOUIS.

7.300 mètres?... Eh bien, voyons, mon général, pour ne pas mentir... Je crois qu'au quatrième obus, il y en aurait beaucoup de fait!

BOTHA, satisfait.

M. Lambert!.. Où est cette position dont vous me parliez tantôt?

M. LAMBERT, montrant la gauche.

Là, à quinze cents mètres en avant. Elle fait face à la saillie que dessine dans la plaine le coude de la Tugela. Vous voyez : l'ennemi, son pont détruit, peut essayer de se glisser le long de la rivière, pour gagner le gué qui est plus loin... en occupant cette position, on rendrait ce mouvement impossible.

BOTHA.

Je vais y placer moi-même le commando de Carolina. Hermann, allez prier messieurs les attachés militaires, que j'ai laissés au pied de la montagne, de monter jusqu'ici. Je ne crois pas qu'ils puissent trouver de mell-

leur site pour leurs observations. (*Hermann sort. — Aux Burghers.*) Mes amis, il est temps que chacun rejoigne son commando. Je vous rappelle ce que vous avez à faire : Si l'ennemi attaque, le laisser venir jusque sous le feu de vos fusils, comme à Colenso, et ne tirer qu'à coup sûr. Si, au contraire, ce que tout fait prévoir, il se décide pour la retraite et tente de repasser la Tugela, alors, en avant ! pressez-le, refoulez-le, couvrez-le de vos feux, débordez tous les corps qui résistent, et ne vous arrêtez que devant le drapeau blanc !... C'est une victoire complète qu'il nous faut ! Enfermée entre la rivière et vos canons, cette armée est à vous ! Le Tout-Puissant vous la livre ! Il ne suffit pas de l'avoir repoussée, il faut la détruire ou la prendre ! Songez que, si elle nous échappait aujourd'hui, ce serait pour revenir demain, plus nombreuse, plus acharnée !... tandis qu'en la réduisant à l'impuissance, nous assurons la capitulation de Ladysmith, nous nous débarrassons de l'obstacle qui nous retient au Natal et nous pouvons courir dans l'Orange, au secours de Kronjé, aux prises avec des forces immenses ! C'est pourquoi, Burghers, mes amis, mes frères, je vous le dis, et je vous le commande : Si l'ennemi fuit, ne relevez pas vos fusils ! Nous nous souviendrons, après la bataille, que ces hommes, qui sont venus nous combattre, sont nos frères. Mais d'abord, il faut vaincre ! Il y va du salut du Transvaal, il y va de notre liberté !... Le signal... sera trois coups de canon, tirés d'ici par le Long-Tom. Allez, mes amis ! Le Seigneur soit avec vous !

TOUS.

Vive Botha !

LOTHA.

Vive la liberté ! (*Ils sortent par le fond, à gauche.*)JEAN-LOUIS, *du tertre où est le Long-Tom.*

Mon général, le télégraphe optique du quartier général de Ladysmith vous fait des signaux.

LA GUERRE DE L'OR

65

BOTHA, *après avoir regardé dans la direction indiquée.*

C'est de Joubert ! Monsieur Lambert, veuillez les noter, s'il vous plaît. Je vais placer le commando de Carrollna. Vous m'en remettrez la traduction à mon retour. (*M. Lambert acquiesce. — Il se poste, observe et prend ses notes. Botha sort par le fond, à droite.*)

SCÈNE V

JEAN-LOUIS, BARBAROUX, M. LAMBERT, *occupé à noter des signaux.* LE PÈRE FLOSHJEAN-LOUIS, *du Long-Tom qu'il astique.*

Barbaroux ?... Tu as entendu ?... Tu peux préparer tes plaques, mon vieux ! Qu'en pensez-vous, Monsieur Lambert ?

M. LAMBERT, *lui fait signe de ne pas lui parler.*Chut !... (*Le père Fiosh entre au fond, à gauche.*)JEAN-LOUIS, *d'un ton de reproche.*

Ah ! monsieur Fiosh ! monsieur Fiosh !... Je vous avais dit : dans dix minutes !... Le chocolat ? il n'y en a plus ! Pourquoi arrivez-vous si tard, aussi ?

LE PÈRE FLOSH, *d'une voix tremblante.*

Pourquoi j'arrive si tard, monsieur Jean-Louis ? Parce que je viens de mettre en terre le petit Frank !

JEAN-LOUIS, *dans une grande émotion.*

Frank ?... Le fiancé de Lista Duplessis !... Ah ! la pauvre petite ! Son frère !... et son fiancé !... Je les vois encore, là, tous les deux, à table, elle et lui... ils se tenaient la main, — Ah ! la pauvre madame Duplessis !... — C'est hier, à Spion-Kop ?

LE PÈRE FLOSH.

Oui ! Frank était des trente qui ont tenu sur le plateau,

pendant plus d'une demi-heure, contre la colonne ennemie... Il est tombé, frappé d'une balle au front, en faisant le coup de feu à côté de son ami Johannès...

JEAN-LOUIS, *avec exaltation.*

Ah ! si Johannès était là, avec son fusil, on peut dire que Frank est bien vengé !...

LE PÈRE FLOSH.

Johannès a combattu jusqu'au soir, sans vouloir prendre un instant de repos... Le soleil était couché, qu'on entendait encore, de temps à autre, aux avant-postes, un coup de feu... c'était Johannès qui tirait !

JEAN-LOUIS.

Et c'était un homme qui mourait ! (*D'un ton de révolte sauvage.*) Et pourquoi ces massacres ?... pourquoi ces hommes qui se tuent ?... ces mères et ces fiancées qui pleurent ?... Pour qu'une demi-douzaine de rapaces mettent leurs griffes sur cette terre — où il y a de l'or !... Pauvre petite Lista ! (*Arrivent, par le fond, les attachés militaires. Ils portent l'uniforme de campagne de leur pays. Ils ont les épérons et les jumelles.*)

SCÈNE VI

LES MÊMES, plus LES ATTACHÉS MILITAIRES : FRANÇAIS, RUSSE, ITALIEN, ESPAGNOL, AUTRICHIEN, ALLEMAND

LE FRANÇAIS, *en arrivant.*

Oh ! admirable ! Un vrai site pour photographe. — Tiens ! il y en a un ! — Voyez, Messieurs, le général nous gêne ! la brume dissipée, nous devons découvrir tout le pays jusqu'à la Tugela ! — Ah ! voilà donc le Long-Tom qui a fait hier de si jolie besogne !... (*A Jean-Louis.*) C'est vous qui le servez ?... Mes com-

pliments, mon ami. Ce pauvre Buller a dû vous trouver bien désagréable !

JEAN-LOUIS.

On ne peut pas contenter tout le monde, mon capitaine !

LE FRANÇAIS.

Ah ! vous êtes Français !

JEAN-LOUIS.

Comme mon canon, mon capitaine ! Seulement, lui est du Creusot, et moi je suis de Montmartre.

LE FRANÇAIS.

Je vois que vous vous entendez bien.

JEAN-LOUIS.

Nous ne parlons jamais politique.

L'ESPAGNOL, *regardant vers la gauche.*

L'horizon se découvre... Admirez donc la joliesse de ces vapeurs roses qu'un souffle imperceptible reploie comme des voiles de gaze...

L'ITALIEN.

Ce sont des vers que vous dites là, Castaños ?

L'ESPAGNOL.

Non ! Seulement j'éprouve une certaine satisfaction à me demander comment l'ami Buller s'y prendra pour sortir de cette impasse — et ça me rend lyrique. (*Toujours regardant avec ses jumelles.*) Messieurs, un instant !... ne me troublez pas !... Je crois l'apercevoir !

TOUS.

Buller ?

L'ESPAGNOL.

Buller !

TOUS, *avec leurs jumelles.*

Où cela ?

L'ESPAGNOL.

Là-bas !

TOUS.

Que fait-il ?

LE FRANÇAIS.

Une dépêche ! « Je suis fâché d'avoir à vous apprendre... »

TOUS, scandant les syllabes :

« ... qu'un incident regrettable... » (Ils éclatent de rire.)

LE RUSSE.

Ils doivent pourtant s'en fatiguer là-bas de « l'incident regrettable. »

LE FRANÇAIS.

Eux ? Pas du tout ! Erreur ! Ils en sont ravis ! Il paraît que c'est dans la tradition. « Plus nous aurons d'incidents regrettables au début d'une campagne, a déclaré un de leurs meilleurs hommes, plus nous pourrions considérer le succès final comme certain. Les incidents regrettables, c'est la semence de la victoire ! »

LE RUSSE.

A ce compte-là, salut à Buller ! c'est un rude semeur.

LE FRANÇAIS, à l'Autrichien.

Voulez-vous voir sur la carte à quelle distance nous pouvons être de la Tugola?... (On regarde la carte. — Jumelles sur le camp anglais.)

JEAN-LOUIS, à M. Lambert, qui s'est levé soucieux, un papier à la main.

Ça ne va pas?... Qu'est-ce donc qui cloche, patron ?

M. LAMBERT.

Rien ! — (Il redescend. — A part.) Cet ordre est insensé !... A quoi pense donc le vieux Joubert?... Un ennemi battu n'est pas un ennemi détruit !... Et la

LA GUERRE DE L'OR

69

guerre, c'est la guerre !... Laisser échapper cette armée ? quand il suffit de la pousser un peu pour... Jamais !... Et, adienne que pourra, cet ordre, je ne le montrerai pas !

L'ITALIEN.

Messieurs, je vous signale la Tugola !

M. LAMBERT, hésitant.

Je ne le montrerai pas ?... En ai-je le droit ?... A quel titre prendrais-je sur moi une telle responsabilité ?... Et s'il y avait, à cet ordre, des raisons que j'ignore ?... un armistice, des pourparlers, la paix... que sais-je ?...

L'ESPAGNOL.

Et voici, à droite, le sommet de Spion-Kop qui sort des nuages.

LE FRANÇAIS.

Messieurs, le général Botha qui revient...

M. LAMBERT, se décidant. — Aux attachés militaires.

Messieurs... (Ils se retournent. — Salutations.) Messieurs, je vous prie de vouloir bien me permettre une question. Il s'agit d'un cas de conscience, intéressant particulièrement l'honneur et le devoir militaires, — je ne saurais donc m'adresser à de meilleurs juges... Voici : je suppose qu'en cours de campagne, l'un de vous soit chargé de porter un ordre ; or, cet ordre, il le connaît. Et il sait, ou du moins il estime que son exécution entraînerait, pour la cause qu'il sert, des conséquences funestes... Cet ordre, doit-il le transmettre ?

LE FRANÇAIS, après un regard à ses collègues.

Monsieur, je crois être ici l'interprète de tous mes camarades en vous répondant formellement : Oui ! cet ordre, il est obligé de le transmettre !... Un soldat n'a pas à juger, mais à obéir.

TOUS.

Parfaitement.

M. LAMBERT

562

Je vous remercie, messieurs.

L'ESPAGNOL, qui continuait de braquer ses jumelles sur le camp ennemi pendant que M. Lambert parlait.

Ah ! les voilà !... On les voit !... L'infanterie au centre, l'artillerie derrière, dans les bas-fonds... la cavalerie sur les deux ailes. (Entrent Botha et quelques Burghers.)

SCÈNE VII

LES MÉMES, plus BOTHA et ses BURGHERS.

(Les attachés militaires regardent tous avidement vers le camp ennemi. Jean-Louis prend ses dispositions auprès de son Long-Tom, où ses hommes sont rangés à l'ordonnance. — Barbaroux est immobile, la poire de son obturateur d'une main, le fusil de l'autre. Le père Flosch, assis, met en ordre les bandages d'une boîte de pharmacie.)

BOTHA, entrant.

Tout le monde à son poste ! (Les officiers se retournent, saluent. — Botha leur répond, puis il dirige ses jumelles vers la plaine, et regarde attentivement. — Après un long silence.) Décidément, c'est la retraite !... Canonnier, êtes-vous prêt ?

JEAN-LOUIS, au commandement, à ses hommes.

Attention ! (Botha va donner le signal, quand M. Lambert s'approche brusquement.)

M. LAMBERT, très pdle.

Général !... La dépêche du général en chef !

BOTHA,

Tout à l'heure !...

M. LAMBERT.

Non, général, maintenant il y a urgence. (Botha prend la dépêche, la lit d'un coup d'œil.)

LA GUERRE DE L'OR

71

§

BOTHA.

Est-ce possible !... (Les officiers, les regards tournés vers la plaine et Jean-Louis, tout à son Long-Tom, ne voient rien de ce qui se passe entre Botha et M. Lambert. Tous les mouvements qui suivent, et dont la description est faite par les attachés militaires, doivent être visibles pour les spectateurs.)

LE FRANÇAIS.

L'artillerie au galop... qui s'élançe vers le pont.

L'ESPAGNOL, se retournant, à mi-voix.

Eh bien ?... qu'est-ce qu'on attend ?

L'ITALIEN.

Général, l'artillerie passe !

LE RUSSE.

On demande le signal, de Spion-Kop !

LE FRANÇAIS.

Eh bien, général ? Feu !

L'ITALIEN.

Mais feu ! donc !

BOTHA.

Messieurs !... qui commande ici ?... (Ils regardent tous un instant Botha ; puis ils braquent de nouveau leurs jumelles sur la plaine.)

L'ESPAGNOL.

L'infanterie, qui défile !

LE FRANÇAIS.

Voyons, général !... Général, cette armée est à vous !...

TOUS.

Feu ! Feu !... (Botha reste immobile... Un silence.)

LE FRANÇAIS, suppliant.

Mais, général, voyez donc ! C'est Austerlitz qui vous échappe !

TOUS.

Général!... Général!...

LE FRANÇAIS.

Que faites-vous donc, général?...

BOTHÀ.

Mon devoir, Messieurs!... J'obéis! (*Il leur tend l'ordre de Joubert*).

LE FRANÇAIS, après avoir lu.

Ah!... Voyez, Messieurs! L'ordre à Louis Botha de ne rien entreprendre contre l'ennemi en retraite.

TOUS.

Signé?...

LE FRANÇAIS.

Joubert! (*Stupeur. — Toutes les jumelles se braquent de nouveau sur l'ennemi qui s'éloigne. Botha reste immobile. Psaumes dans le lointain, pendant que l'armée anglaise achève de repasser la Tugela.*)

BOTHÀ.

Pauvre Transvaal!...

(*Chant des psaumes.*)(*Rideau.*)

ACTE TROISIÈME

QUATRIÈME TABLEAU

Kronjé à Paardeberg.

Le Laager de Kronjé à Paardeberg. — Aspect désolé d'un camp bombardé depuis trois jours : arbres brûlés ou brisés, sol labouré par les obus, débris de tous genres, canon culbuté, etc. — Au fond, en perspective, le cercle des chariots dont il ne reste plus que des squelettes noirs. — Dans la campagne, des cadavres de chevaux, de bœufs, et, à l'horizon, la ligne des hauteurs occupées par les batteries anglaises. — A gauche, premier plan, rocher bas, en saillie et formant abri; à droite, deuxième plan, massif rocheux surmonté d'un arbuste calciné. — C'est la fin du jour.

SCÈNE PREMIÈRE

KRONJÉ, LA FEMME DE KRONJÉ, DIVERS. (*Kronjé, sombre, est assis, le coude appuyé sur un genou, au pied du massif rocheux. Des voix d'hommes, de femmes, d'enfants, psalmodient les versets suivants. — Ces voix viennent du fond, à gauche.*)

Premier Verset : UNE VOIX, psalmodiant.

« Ceux qui rendent le mal pour le bien enrayent de me noircir, parce que j'ai constamment suivi la justice. »

Deuxième Verset : ENSEMBLE.

564

« Ne m'abandonnez pas, Seigneur, ne vous éloignez pas de moi »

Troisième Verset : UNE VOIX.

« Hâtez-vous de me secourir, ô Dieu, qui êtes mon salut » (*La femme de Kronjé entre dans le fond, à droite, sur le terrain en élévation. Elle fait quelques pas, et s'arrête à écouter le dernier verset.*)

LA FEMME DE KRONJÉ.

Ils s'étaient dit : « Cette terre a de l'or, allons la conquérir ! » — Et nos champs se sont mouillés d'une rosée affreuse, et la terre de l'or est devenue la terre de sang ! (*Elle descend la déclivité, en passant derrière Kronjé, assis au pied du massif*) Kronjé?... c'est moi, ta femme!... Kronjé, personne n'ose te parler, ni même t'approcher — car, tu es pareil au chêne de Moab frappé du feu du ciel, et la terreur du Seigneur règne autour de toi ! — mais, moi, je l'ose, car je suis ta femme, — et tu sais que mon cœur n'a rien de méchant et que tes souffrances sont les miennes. Kronjé, tu viens de faire hisser le drapeau blanc, et l'ennemi a cessé de tirer; alors, tu as envoyé vers lui, pour lui demander qu'il laisse sortir de ton camp les femmes et les enfants... Or, ce que j'ai à te dire est ceci : Comment espères-tu que le Seigneur apaisera la fureur de ces hommes, ulcérés par tant de défaites, si tu ne commences, toi-même, par apaiser le Seigneur que tu as offensé par ton orgueil ? — Oui, parce que tu avais abattu un grand nombre des leurs sur les rives de la Modder, et que tes victoires t'avaient fait un nom redoutable, tu t'es dit, dans ton cœur : « Qui prévaudra contre moi ? » Et, n'écoutant plus que toi-même, tu dédaignas les conseils de la sagesse. En vain, — tes ennemis recevant, tous les jours, de grands

LA GUERRE DE L'OR

75

secours, en chevaux, en canons et en soldats, — un homme, un homme du pays de France, réputé sage parmi les siens, et habile aux choses de la guerre, vint-il te trouver et te dire : « Que fais-tu, Kronjé ? Le nombre de tes ennemis s'accroît tous les jours devant toi, et tu restes immobile?... Fonce sur eux, avant qu'ils soient plus nombreux ; ou, si tu crois ne pouvoir le faire, profite d'une nuit prochaine pour te retirer avec tes hommes, tes chevaux, et tes canons ! Sinon, qu'arrivera-t-il ? Ils t'environneront de toutes parts, et tu seras obligé de mettre bas les armes devant leur multitude. »... Celui qui te parlait ainsi, tu le renvoyas avec de dures paroles. Et, cependant, il n'était pas venu parmi nous pour chercher à s'enrichir, ou à nous imposer sa domination. Il était venu partager nos périls et combattre pour la justice !... Et, maintenant, te voilà plongé dans la tristesse : tes ennemis se sont répandus, en effet, autour de toi, innombrables, et pareils à des loups autour d'un bœuf blessé, et la désolation est parmi les tiens ! Depuis trois jours et trois nuits, nous sommes comme sous le feu du ciel qui dévorait les villes maudites ; le camp est plein des gémissements des femmes et des enfants ! Plus de chariots, — ils sont brûlés ! plus de chevaux et plus de bœufs, — ils sont tués ! et nos morts, nos morts eux-mêmes, épars au milieu des cadavres de nos troupeaux, gisent sans sépulture ! — Ainsi, par ton orgueil, nous sommes tous destinés à périr ! Nul de nous ne reverra les champs où il est né, et nous vivons nos dernières heures sur notre tombeau ! — C'est pourquoi, Kronjé, si tu veux sauver les femmes et les enfants qui sont enfermés dans cet enfer, apaise le Seigneur !... Humilie-toi, Kronjé ! Fais venir ici, en ta présence, celui dont tu as durement repoussé les conseils, et, regrettant, devant lui, ton orgueil, accuse-toi de tous les maux qui nous accablent ! Puisse alors le Seigneur, qui exalte les humbles et abaisse les

superbes, accorder à ton repentir la vie des femmes et des enfants !

KRONJÉ, rudement.

Le Maréchal est un soldat, et un chrétien !... Obliger les femmes et les enfants à mourir ici ? non !... Et c'est déjà trop de le supposer. Même à la guerre, il y a des choses qu'on ne fait pas !

LA FEMME DE KRONJÉ.

Il ne faut pas dire d'un homme dont l'âme est pleine de colère : « il ne fera pas telle chose ! » dût-il en être marqué au front de la tache de Caïn !... Avez-vous jamais refusé à vos ennemis le droit d'enterrer leurs morts ? Eh bien, quand vous leur avez demandé d'enterrer les vôtres, il y a trois jours, comment vous ont-ils répondu ? Ils vous ont couverts de mitraille ! — N'essaye donc pas, Kronjé, de trouver à ton orgueil la mauvaise excuse d'une fausse confiance. Ton salut est dans le Seigneur ! Humilie-toi, pour qu'il te prenne, toi et les tiens, en sa miséricorde !

KRONJÉ, brusque.

Non ! — La faim, les privations, le spectacle de toutes ces horreurs t'ont troublé l'esprit !... Je n'ai pas offensé le Seigneur en montrant à un étranger que j'entendais rester le chef !... Va-t-en ! va voir nos malades et nos blessés, — et préparer les femmes à quitter le camp.

LA FEMME DE KRONJÉ.

Quitter le camp, le voudront-elles ?

KRONJÉ.

Il faudra bien qu'elles le veuillent... si je l'ordonne !

UN BOER.

Voici M. de Villebois-Mareuil, que vous avez fait demander...

KRONJÉ, à sa femme.

Oh ! ce n'est pas pour ce que tu crois !...

LA FEMME DE KRONJÉ.

Kronjé !... Kronjé !...

KRONJÉ.

Allons, femme ! Va-t-en !... va-t-en !

LA FEMME DE KRONJÉ.

Ce n'est pas à ta femme, Kronjé, que tu dis : Va-t-en ! c'est à ta conscience ! (*Elle s'éloigne.*)

SCÈNE II

KRONJÉ, VILLEBOIS-MAREUIL.

KRONJÉ, après un moment de recueillement.

Monsieur, quand je vous aurai dit que nous sommes ici trois mille, encombrés de femmes et d'enfants, de malades et de blessés, sans un bœuf ni un canon debout, et cernés par quarante mille hommes qui tirent sur nous nuit et jour, avec soixante-douze pièces de canons, je ne vous aurai pas appris grand'chose. Vous savez tout cela. Vous savez aussi que nous n'avons à attendre aucun secours, ni de Joubert, qui est toujours retenu au Natal, devant Ladysmith, ni des commandos de Lemmer et d'Ollivier qui ont assez à faire de repasser du Cap dans l'Orange sans avoir à s'occuper de nous. D'après le tour qu'ont pris les choses, depuis l'assaut que nous a donné, il y a trois jours, le Maréchal, il est à présumer que nous n'aurons même plus à combattre. Le Maréchal continuera de nous canonner, de loin, du plus loin qu'il pourra, — et nous n'aurons plus qu'à faire le

gros dos sous ses obus. Eh bien, j'ai pensé que, pour cela, on est toujours assez de monde — et je vous ai fait appeler afin de vous remercier de vos bons services, et de vous dire que vous allez quitter le camp.

VILLEBOIS-MAREUIL.

Comment, général, me renvoyer!... dans un pareil moment!...

KRONJÉ.

Permettez!... Vous connaissez la situation : voyez-vous quelque chose à faire?...

VILLEBOIS-MAREUIL.

Mais, général, pour un soldat, quand il n'y a plus rien à faire, il y a encore à mourir!

KRONJÉ.

Oui, cela est vrai : seulement... pas pour vous! Vous n'êtes pas un Boer, vous! Vous n'êtes pas un paysan, un homme comme nous autres! Vous êtes monsieur de Villebois-Mareuil.

VILLEBOIS-MAREUIL.

Un soldat!...

KRONJÉ.

Un drapeau! — S'il vous arrivait malheur, je ne veux pas qu'on dise : « Vous voyez!... C'est encore sa faute, à lui, le vieux Kronjé! » — Non, monsieur, inutile! Ma décision est irrévocable. — Vous partirez tout à l'heure, à la tombée de la nuit, et, autant que possible, avant que la canonnade ait recommencé à éclairer la plaine. Théron a reconnu un passage le long de la Modder, et se fait fort de vous conduire au delà des lignes de l'ennemi. Je compte, du reste, sur vous, Monsieur, pour informer les nôtres de ce qui se passe ici, et leur faire

connaître mes intentions. Si vous remontez vers Boshof vous y trouverez Delarey, qui s'y replie avec mes gros canons ; si vous allez vers Blœmfontein, vous devrez certainement rencontrer, et pas bien loin, le commando de Christian Dewet ; ce matin, j'ai entendu sa fusillade sur le flanc de l'ennemi, à Poplar-Grove. — En tout cas, que ce soit Dewet ou Delarey, vous leur raconterez... ce que vous avez vu. Je n'ai à me défendre de rien!... Si j'étais parti plus tôt, on m'aurait suivi plus tôt! Ce n'est pas ma faute si mes bœufs ont marché moins vite que leurs chevaux! — Et je voudrais bien les voir, aujourd'hui, leurs chevaux! — Ce qu'il y a aussi de certain, c'est qu'ils n'ont toujours pas eu mes gros canons!... Et qu'ils ne m'ont pas, moi! Et que ce ne sera ni demain, ni après-demain, ni le jour suivant qu'ils pourront télégraphier à Londres : « Nous l'avons!... » J'ai, en effet, calculé que, pour donner à Ollivier le temps de repasser l'Orange avec ses commandos, au président Steijn de rallier, devant Blœmfontein, nos corps dispersés un peu partout, et à Delarey de mettre complètement hors d'atteinte mes canons, — j'ai calculé qu'il faut que je tienne encore ici pendant cinq jours, — et je tiendrai! Vous ne me croyez peut-être pas, vous, Monsieur? Mais répétez ce que je vous dis là à Christian Dewet et à Delarey, ils me croiront, eux — car ils savent que, nous, les vieux, nous avons encore tout de même ceci de bon, que ce que nous disons, nous le faisons! — Oui, Monsieur! Et on verra un homme de guerre, un grand homme de guerre, comme M. le Maréchal, arrêté, en rase campagne, pendant cinq jours encore, avec ses quarante mille soldats et ses 72 pièces de canons... par trois mille paysans, commandés par un paysan! — Car je ne suis qu'un paysan, Monsieur, vous le savez! Pendant que M. le Maréchal apprenait son métier de soldat, commandait des armées, et, paraît-il, gagnait des batailles, moi, de

567

ces mains que voilà, je poussais la charrue et fouettais les attelages !... Il n'est donc pas miraculeux de prévoir que M. le Maréchal, qui est un si grand homme de guerre, finira par avoir raison, avec ses quarante mille soldats et ses 72 pièces de canons, de trois mille paysans, commandés par un paysan, — mais ce ne sera pas sans attendre encore un peu ; car, s'il est pressé, — moi, je ne le suis pas. (*brusque*). Pourquoi ne me donne-t-il pas l'assaut?... Croyez-vous que si j'avais quarante mille hommes et de l'artillerie, je me laisserais arrêter, moi, pendant des jours et des jours, par trois mille malheureux à moitié morts de faim?... Ah! ce n'est pas bien fier, cela!... — Mais la nuit vient, en voilà assez! Il faut partir! — Non! ils ne l'ont pas encore, le vieux Kronjé! — Monsieur, si vous voulez avoir chance de passer, il ne faut pas tarder plus longtemps. J'ai envoyé au Maréchal un de ses officiers pris à Maggersfontein pour lui demander de laisser sortir de ce... cimetière les femmes et les enfants, et sa réponse ne doit plus être loin. — Profitez donc, pour traverser leurs lignes, de l'interruption de la canonnade. Adieu, Monsieur. Dieu vous garde!... Ces hommes vous guideront.

VILLEBOIS-MAREUIL.

C'est un ordre ?

KRONJÉ

C'est un ordre.

VILLEBOIS-MAREUIL, *avec émotion.*

Alors... votre main ?

KRONJÉ, *lui tendant la main en paysan, très flatté, un peu confus.*

C'est celle d'un paysan, monsieur de Villebois-Mareuil.

LA GUERRE DE L'OR

81

VILLEBOIS-MAREUIL.

C'est celle d'un héros. (*Il sort à gauche, avec les hommes désignés par Kronjé.*)KRONJÉ, *seul, après un silence.*Ah! s'il m'avait dit cela un mois plus tôt! (*à un boer.*)
Parle!UN BOER, *annonçant.*

L'officier anglais que vous avez envoyé au maréchal...

KRONJÉ.

Où est-il?...

UN BOER.

Aux avant-postes, avec le parlementaire du maréchal.

KRONJÉ.

Qu'ils viennent! (*Le Boer sort.*) Et les femmes?... Partir?... Nous quitter?... Ou iront-elles, les malheureuses?... (*La femme de Kronjé arrive du fond.*)

SCÈNE III

KRONJÉ, LA FEMME DE KRONJÉ, LE FRÈRE
DE KRONJÉ, L'OFFICIER ANGLAIS.

LA FEMME DE KRONJÉ.

Kronjé!... sais-tu qui est le parlementaire que t'envoie le maréchal? Ton frère!

KRONJÉ, *dans une explosion de colère.*Mon frère?... Ici? Qu'il s'en aille!... Je ne veux pas!
Qu'on le chasse! Qu'on le jette hors du camp!...

LA FEMME DE KRONJÉ.

568

Tu ne peux pas faire cela, Kronjé!

KRONJÉ.

Comment! un lâche, un traître qui nous a quittés! qui a quitté son commando pour conserver ses biens! je ne pourrais pas le chasser de mon camp?

LA FEMME DE KRONJÉ.

Non, Kronjé! Car il n'est pas ton frère, ici! Il n'est pas le Boer qui a quitté ses compagnons...

KRONJÉ.

Pour les trahir!

LA FEMME DE KRONJÉ.

Tu n'en sais rien!... Il est l'envoyé du Maréchal.

KRONJÉ.

Le maréchal n'avait qu'à m'en choisir un autre!

LA FEMME DE KRONJÉ.

Kronjé!

KRONJÉ.

Vas-tu le défendre, toi?

LA FEMME DE KRONJÉ.

Non! C'est toi que je défends contre toi-même! C'est le chef qui a là des femmes et des enfants à sauver, et, qui, d'un mot, peut les perdre! un mot... comme tu en as souvent! — Kronjé, il faut recevoir ton frère!...

KRONJÉ, après une lutte terrible, d'une voix sourde.

Alors, reste là!... (Entrent, accompagnés de quelques Boers et suivis par la foule, l'officier anglais, le frère

de Kronjé, le porte-fanion du maréchal avec le drapeau blanc.

L'OFFICIER ANGLAIS, saluant militairement.

Général! J'ai eu l'honneur de transmettre à Son Excellence le maréchal la demande dont vous avez bien voulu me charger. Le Maréchal a désigné... monsieur pour vous apporter sa réponse. *(Il salue et s'efface. Kronjé regarde son frère sans lui faire un signe.*

LE FRÈRE DE KRONJÉ, après un silence, à demi-voix.

Est-ce que je peux te parler, seul?

KRONJÉ, à haute voix.

Quelle est la réponse?

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

J'aurais quelque chose à te dire...

KRONJÉ, insistant sur les mots.

Je demande à l'envoyé du Maréchal quelle est sa réponse?

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Tu vas le savoir... Mais, enfin..., ne peux-tu éloigner ces gens?...

KRONJÉ.

Ces gens sont bien là... La réponse... une dernière fois? — Allons, est-ce que tu finiras par répondre, Judas?

LE FRÈRE DE KRONJÉ, se maîtrisant au prix d'un violent effort, pendant que la femme de Kronjé s'interpose.

Tu te trompes, Kronjé! Je ne suis pas Judas! Je n'ai trahi personne, et ne me suis vendu à personne. Je suis un homme qui aime son pays autant que toi. —

Où! autant que toi seulement, je cherche son salut dans la paix, quand tu le cherches dans la guerre, voilà tout. — Tu veux la réponse du Maréchal?... Il refuse.

KRONJÉ, sans émotion apparente.

Il refuse?... C'est bien! (*comme à lui-même.*) Dinngaan aussi refusa! — Oh! nous connaissons cela, nous autres boers!... Nos pères étaient alors cinq cents contre dix mille, dix mille noirs, braves et féroces, qui les cernaient... Sur le point de succomber, ils envoyèrent vers leur chef Dinngaan, pour le prier d'épargner les femmes et les enfants... Dinngaan refusa. Depuis ce jour, l'endroit où ces choses se passèrent s'appelle le Champ des Pleurs. — Mais Dinngaan était un païen!... (*à sa femme.*) Tu avais raison, femme! il ne faut jamais dire d'un homme: il ne fera pas telle chose, dût-il en être marqué au front de la tache de Cain. (*à l'officier anglais.*) C'est bien, Monsieur, je vous remercie... Vous avez bien dit à M. le Maréchal que ce que je lui demandais, nous l'avions, Joubert et moi, accordé pour tous les non-combattants de Ladysmith, il y a quelques semaines?... Je vous remercie. Allez, Monsieur, rejoindre vos camarades: vous êtes libre... (*à son frère.*) Et toi, toi, misérable! toi, qui n'as pas eu honte de te charger d'un pareil message, va-t-en! va-t'en aussi!... Va dire aux canons de tirer!

LE FRÈRE DE KRONJÉ, amèrement.

« Aux canons de tirer!... » Cain après Judas, alors?... « Aux canons de tirer!... » Tu oublies que j'ai mes deux fils dans ton camp!...

KRONJÉ, violent.

Viens-tu les chercher?

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Non! ils ne me suivraient pas! Je viens te voir, te

LA GUERRE DE L'OR

85

parler... Et tu as beau faire, Kronjé: je ne m'en irai pas que tu ne m'aies entendu.

KRONJÉ, menaçant.

Tu crois cela?

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Je crois que tu me connais assez pour comprendre que si j'ai accepté de me charger d'un pareil message, comme tu dis, c'est qu'il faut que je te parle... Et je te parlerai!

LA FEMME DE KRONJÉ, à Kronjé.

Que vas-tu faire?... Pourquoi refuser de l'entendre?... Tu sais ce qu'il en peut coûter, parfois, de dire aux gens: Va-t-en! — Ecoute-le, Kronjé!... Kronjé, ne fût-ce que pour donner aux nôtres le temps d'enterrer leurs morts!... (*Au frère de Kronjé.*) Parlez!

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Où, madame! Et fasse Dieu que ces morts soient les derniers!... Kronjé, tu as autour de toi trente mille hommes d'infanterie, dix mille cavaliers et près de cent canons. Es-tu décidé à mourir ici?...

KRONJÉ, assis.

Ah! ah! ... Il en a donc assez, ton Maréchal?

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Il en a assez, oui! Et tu ne croyais pas si bien dire. Il en a assez, d'abord, parce que tirer sur des gens qui ne peuvent vous répondre, ce n'est pas bien glorieux! puis, parce que c'est long, très long, et qu'on commence à trouver là-bas qu'avec quarante mille hommes, les affaires du Maréchal auraient pu aller plus vite! Mais, ce qui est plus grave encore pour lui, c'est que ses chevaux meurent comme des mouches; que, depuis l'as-

570

saut qu'il t'a donné, l'autre jour, et qui lui a coûté onze cents hommes, ses ambulances sont pleines et ne suffisent plus, et qu'enfin, voilà Christian Dewet, arrivé on ne sait d'où, qui se met à enlever ses convois ! De sorte que, pour traiter, c'est le moment !... Je vous garantis, madame, qu'il donnerait gros pour pouvoir dire : C'est fini !...

KRONJÉ.

Et aller tomber sur les autres !...

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Oh ! les autres sont loin ! Delarey leur a glissé dans les doigts, et, si tu ne le savais pas, tes gros canons sont sauvés !... Puis, à chacun sa tâche ! Tu ne peux pas avoir la tienne et celle des autres ! Qu'ils fassent donc, eux, ce que tu as fait, rien qu'ici, depuis trois jours !... C'est effrayant !... Je ne comprends pas comment vous êtes encore debout ! La terre en tremblait à dix lieues !... Et rester là, immobiles, sans abri, sous cette averse de fer !... Là-bas, ils n'en reviennent pas ! Leurs officiers disent que jamais ils n'auraient supposé qu'une troupe fût capable de supporter un pareil feu au delà de quelques heures. Aussi, faut-il les entendre parler de Kronjé ! Car ils te rendent justice, va ! et peut-être plus qu'ailleurs !... Je suis sûr que tu en obtiendrais les conditions que tu voudrais !... Seulement, il faudrait se hâter. Ils attendent des renforts, de l'artillerie, encore ! Et alors, les vents pourraient changer !... Et vois-tu cette tuerie reprenant de plus belle !... Écoute, Kronjé, je suis prêt à faire la première démarche. Veux-tu que je dise un mot au maréchal ?

KRONJÉ.

Ni toi, ni un autre.

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Alors, toi-même ?...

LA GUERRE DE L'OR

87

KRONJÉ.

Personne.

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Pourquoi ?

KRONJÉ.

Parce que je suis bien ici.

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Et ceux qui sont avec toi ?

KRONJÉ.

Ceux qui sont avec moi n'ont qu'à m'obéir.

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Et ils t'obéiront !... Tu leur diras d'aller là, ils iront ! de mourir, ils mourront !... Et c'est bien ce qu'il y a de terrible pour toi !...

KRONJÉ.

Que veux-tu dire ?

LE FRÈRE DE KRONJÉ, avec force.

Je veux dire que, quand un homme, un chef — et je parle des meilleurs, de ceux qui te ressemblent, Kronjé, — quand un chef est entouré, comme tu l'es, sans possibilité d'être secouru, ni même de combattre, par des forces plus de dix fois supérieures, quand il a épuisé ses dernières ressources, lutté à outrance, étonné le monde par l'obstination de sa résistance, il n'a plus le droit d'exiger de ceux à qui il commande les derniers sacrifices ! il n'a plus le droit de leur dire : « Votre mort est inutile, — mais vous continuerez à mourir ! »

KRONJÉ.

Voilà bien des droits que tu m'enlèves, mon garçon !

Inutile, notre mort?... Alors, arrêter ici ton maréchal, comme un bœuf tenu par les pieds, et l'empêcher de foncer sur les nôtres, c'est inutile?... Le forcer à se consumer dans ce désert, autour de trois mille payeans qui lui disent : « On ne passe pas ! » c'est inutile?... Montrer à nos gens, montrer à tous, ce qu'on peut faire, ce qu'on doit faire, fût-on perdu comme nous le sommes, quand on aime son pays, c'est inutile?... Pourquoi donc t'envoyer ici me supplier de me rendre, si ma résistance est inutile ? Tu me dis que je dois traiter parce que je suis entouré et que je ne serai pas secouru... D'abord, je te réponds que je n'ai pas besoin de secours, attendu que *le secours, c'est moi* ; et je te demande ensuite, à toi, qui viens nous faire ici de si belles phrases sur les droits qu'on a et les droits qu'on n'a pas, je te demande si tu étais entouré, toi, quand tu t'es rendu ?...

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Non ! je n'étais pas entouré. J'étais libre, libre et victorieux ! — Et quand je me suis rendu — et je m'en fais gloire ! — ce n'est pas sous le feu des canons, mais de ma pleine volonté ! ce n'est pas à un homme, mais à ma conscience !

KRONJÉ.

A ta conscience !

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Oui, à ma conscience !

KRONJÉ, à sa femme.

Et tu veux que j'entende cela, moi !...

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Car, au fond, tu sais bien que je ne suis pas un lâche ! Ceux qui m'ont vu contre les troupes de Methuen, à

Belmont, à Graspan et sur la Modder, seraient là pour en témoigner au besoin ! Et, plus tard, quand M. de Villebois-Mareuil t'adjurait de lui laisser donner l'assaut à Kimberley, qui donc s'est offert le premier pour marcher avec lui ? Non ! tant que j'ai cru que la victoire était possible, qu'en s'y mettant tous, jeunes gens, vieillards, enfants, comme nous avons fait, nous avions quelque chance de garder notre indépendance, j'ai combattu, et combattu de telle façon que je n'ai rien à t'envier, Kronjé ! — Mais quand j'ai vu quelle tâche surhumaine nous avions entreprise ; quand, après Colenso, Maggersfontein, Spion-Kop, j'ai vu, au lieu de la paix attendue, le plus puissant empire du monde, un empire de trois cents millions d'hommes, ramasser toutes ses forces pour en écraser nos deux pauvres petites Républiques ; quand j'ai compris que personne ne nous tendrait la main et que nous resterions seuls, tout seuls jusqu'à la fin, alors je me suis dit : « Nous ne pouvons pas, nous, les chefs ! nous, qui savons ! nous ne pouvons pas, pour une cause désormais perdue, vouer un peuple à l'extermination ! Et, puisque Dieu lui-même s'est retiré de lui, assez de sang ! assez de deuils ! assez de ruines !... qu'il se soumette, mais qu'il vive ! » Et j'ai jeté mon fusil, et j'ai levé les mains, devant ma conscience ! (*Coup de canon au loin dans le camp anglais et dont on a vu briller l'éclair dans la nuit.*)

KRONJÉ.

Tiens !... tu l'entends ? La voilà, ta conscience !... C'est elle qui t'appelle. Va la rejoindre, esclave ! Tu dis : « La vie, d'abord ! » nous, nous disons : « la liberté ! »

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

C'est là ta réponse ?...

KRONJÉ.

Oui.

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Tu ne veux pas le rendre ?...

KRONJÉ.

Non.

LE FRÈRE DE KRONJÉ.

Alors, que le sang des femmes et des enfants retombe sur toi, qui les livres au cadon !

KRONJÉ, terrible.

Comment ! Misérable !... Tu oses dire...

LA FEMME DE KRONJÉ.

Tais-toi, Kronjé ! C'est nous maintenant que cela regarde ! Ici, les femmes ! Venez ! Venez toutes !

KRONJÉ.

Que vas-tu faire ?...

LA FEMME DE KRONJÉ.

Montrer à cet homme qui t'accuse, ce que nous sommes. (*Au frère de Kronjé.*) Vous avez trop parlé, Monsieur !... Tenez ! voici vos deux fils ! (*Les deux fils du frère de Kronjé regardent un instant leur père, puis s'en détournent. Alors, celui-ci cache sa tête dans ses mains. La foule, misérable, en haillons, femmes, enfants, combattants boers, s'est approchée.*)

SCÈNE IV

LES MÊMES, plus LA FOULE

PREMIÈRE FEMME, un enfant dans les bras.

On nous appelle !... Est-ce la paix, madame ?

LA GUERRE DE L'OR

91

DEUXIÈME FEMME, anxieuse.

Les canons ne vont plus tirer sur nous ?

LA FEMME DE KRONJÉ, tristement.

Je ne sais, mes bonnes sœurs !... Ce sera comme vous le voudrez !

DEUXIÈME ET TROISIÈME FEMMES.

Nous, madame ? — Nous ?

LA FEMME DE KRONJÉ.

Oui, vous ! C'est vous qui allez avoir à en décider.

LES FEMMES.

Comment cela ? — Comment ?

LA FEMME DE KRONJÉ.

Voici : Kronjé, votre chef et mon mari, Kronjé, dont le cœur saigne de tous les maux que vous souffrez, a fait demander au maréchal de vous laisser sortir du camp avec vos enfants...

PREMIÈRE FEMME.

Et les hommes ?...

LA FEMME DE KRONJÉ.

Les hommes ?... Non !

PREMIÈRE FEMME.

Alors, je reste !

DEUXIÈME FEMME.

Et moi aussi, je reste !

VOIX DIVERSES.

— Et moi !

— Et moi !

LA FEMME DE KRONJÉ.

Vous resterez toutes, mes bonnes, mes chères sœurs,
car le Maréchal a refusé.

UN BOER, après un temps.

Comme Dinngaan, alors?

TOUS.

Comme Dinngaan !

LA FEMME DE KRONJÉ.

Dieu a jugé Dinngaan !... Reposons-nous sur la justice du Seigneur ! — En refusant de vous laisser sortir, en vous tenant sous ses canons, vous comprenez ce que le Maréchal espère ?... Il espère que, prises de frayeur, vous obligerez vos hommes à se rendre ! qu'ainsi, il pourra emmener en captivité vos maris, vos fils et vos frères, et dire à tous : « Vous voyez bien que le Seigneur est avec nous, puisqu'il nous donne la victoire. » — Femmes boers, mes sœurs, voulez-vous que vos hommes se rendent ? (*Rumcurs : Non ! Non !*) Je ne te le demande pas, à toi, Christiane, qui chantes et qui pries quand les obus font voler la terre ! Ni à toi, Frida, qui portais à boire aux combattants dans les tranchées de Magersfontein ! Ni à Gertrude, dont la mère a monté, la première, avec son mari et ses trois fils, à l'assaut du mont Majuba ! Ni à Marie Jansen, qui est de Carolina, un pays où les femmes marchent au lion avec une fourche ! Ni à bien d'autres encore, que je vois là, et qui ont tout quitté, maisons et troupeaux, pour être à côté de leurs hommes dans le danger ! Je sais ce qu'elles répondraient, si on leur parlait de forcer les vainqueurs de la Modder et de Magersfontein à lever devant l'ennemi leurs mains sans fusil !... Mais il peut s'en trouver de moins courageuses, de moins fortes !... J'en aperçois, parmi vous, de si chétives, de si jeunes, de si frêles !... Et cette guerre est si terrible !...

VOIX DIVERSES.

- Non ! non !
- Nous sommes toutes les mêmes !
- Nous sommes toutes des Boers !

LA FEMME DE KRONJÉ.

Alors... si Kronjé vous demandait encore... cinq jours ?

VOIX.

- Nous les lui donnons !
- Il les a !
- Nous ne voulons pas que nos hommes se rendent !
- Nous sommes ici avec eux, et nous mourrons avec eux !
- Pour la patrie !...
- Pour la liberté !... (*Coup de canon.*)

LA FEMME DE KRONJÉ.

Écoutez !

VOIX.

- Qu'il tire ! son canon ne nous fait pas peur !
- Nous sommes les femmes des Boers !

LA FEMME DE KRONJÉ, au frère de Kronjé.

Vous entendez, monsieur ? Vous pouvez retourner vers le maréchal. Vous aviez la réponse de Kronjé, vous avez maintenant la réponse des femmes !...

UNE VOIX, immédiatement accompagnée de toutes les voix,
entonne l'Hymne du Transvaal.

Connaissez-vous ce peuple Ser
Trop longtemps opprimé,
Qui, pour le droit, la liberté,
Toujours donna son sang ?

Chrétien, devant le Dieu qu'il prie
On le voit à genoux...

Mais debout, debout pour la Patrie !...

Ce peuple fier, s'est nous !

Ce peuple fier, ce peuple fier, ce peuple fier, c'est nous (bis).

(Pendant ce chant, d'un geste impérieux, Kronjé a congédié son frère. Avant de le suivre, l'officier anglais, en proie à une visible émotion, s'est approché de Kronjé et l'a salué militairement, puis, passant devant Mme Kronjé, il s'est incliné longuement et profondément.)

KRONJÉ.

Baissez le drapeau blanc ! (Coup de canon.)

2e COUPLET.

Connaissez-vous un beau pays,

Trop longtemps méconnu,

Où la nature, en sa bonté,

A semé des trésors ?

Libres Boers, cette plaine féconde,

Ces rochers, ces torrents,

Ce beau pays, c'est notre monde,

Notre amour, notre enfant !

Libres Boers ! libres Boers ! libres Boers ! libres Boers !

(Pendant ce couplet, salves d'artillerie sur le camp, tuiles, explosions d'obus. — Kronjé a fait des gestes de commandement ; la foule, obéissante, s'est dispersée, mais chantant toujours. — La femme de Kronjé, debout au milieu du campement, droite et impassible, domine l'ensemble de sa voix. — De temps en temps, une explosion d'obus l'éclaire.)

(Rideau.)

ACTE QUATRIÈME

CINQUIÈME TABLEAU

Les Conquistadors

A la ferme Duplessis. — La salle du premier acte, moins la grandetable et la carabine accrochés au mur. — Sur le grand panneau du fond, se détachent, en caractères noirs sur la chaux grise, les noms suivants écrits par Frid : *Glencoe*. — *Dundas*. — *Nicholson-Neck*. — *Modder-River*. — *Stormberg*. — *Magersfontein*. — *Calenso*. — *Spion-Kop*. — *Vaal-Grantz*. — *Sannah Post*. — *Rensburg*. — *Dewetsdorp*. — *Commando-Neck*. — *Koegedat*.

SCÈNE PREMIÈRE

FRID, LE GRAND-PÈRE.

FRID.

Où, grand-père, il faut que je parte ! Je n'avais pas treize ans quand la guerre a commencé, maintenant, j'en ai quatorze. Tous mes camarades sont partis !... Je suis le dernier !... Et utile à quel, loi ?... Plus un cheval, plus un bœuf ! en tout et pour tout, une demi-douzaine de chèvres ! les vieux Damara suffisent bien ! Quant à vous protéger, moi !... Si l'ennemi venait, — notre blessé, M. Stewart, le pourrait bien mieux que

personnel Vous n'en doutez pas, grand-père?... C'est que ce n'est pas le premier venu que M. Stewart. Il est officier, son père est membre de la Chambre des Lords, sa mère est une des plus grandes dames de la Cour. Et vous savez s'il est reconnaissant de ce qu'on a fait pour lui ! Car nous l'avons sauvé, il n'y a pas à dire ! Lista et ma mère l'ont sauvé. On ne peut pas être plus mal qu'il étoit quand M. Jean-Louis nous l'a amené ici, après Spion-Kop... et il le sait bien, allez ! Vous croyez bien cela, grand-père, que M. Stewart se ferait mettre en quatre avant qu'on touche à un de vos cheveux ?

LE GRAND-PÈRE.

Oui, mon petit Frid, je le crois. Mais M. Stewart ne sera pas toujours ici. Il va mieux, il se lève...

FRID.

Eh bien, grand-père, s'il vous quitte, vous aurez le bon Dieu ; mais il faut que je parte. Lucas est mort, Frank est mort... Ce n'est pas vous, grand-père, qui empêcherez un Duplessis de faire son devoir?...

LE GRAND-PÈRE.

Non, mon petit Frid, non...

FRID.

Voyez les belles victoires dont j'ai écrit les noms, là... et qui ne seront pas les dernières, grand-père, allez!... Vous croyez que ça m'amuse de penser qu'il y avait là un tas de mes camarades, et que moi, Frédéric Duplessis, pendant qu'ils se battaient... Alors, c'est entendu, n'est-ce pas, grand-père ? à la première occasion... Je... Chut ! maman !... (*Entre Suzannah.*)

SCÈNE II

LES MINES, plus SUZANNAH.

SUZANNAH.

Eh bien, quel, grand-père ! vous n'êtes pas encore sous le figuier !... Il fait si bon dehors, après cette pluie !... Venez, je vais vous conduire. — Frid, j'ai à te parler. Attends-moi. (*Suzannah sort avec le vieillard.*)

FRID.

Ma mère se douterait-elle?... Pauvre mère, quel chagrin ! Et moi, donc !... Mais il le faut, il le faut ! Et puis... Lista est là ! — Mais pas d'adieux, c'est trop dur ! Au premier commando qui passe, mon fusil, et en route, Frid ! (*Regardant le tableau des batailles.*) Je voudrais être avec Christian Dewet ! (*Suzannah entre.*)

SUZANNAH, agitée.

Frid, voici ce que tu vas faire. Damara vient de me rapporter que les Cafres qui sont sur les monts racontent qu'ils ont aperçu des incendies, cette nuit, du côté de la rivière. Tu vas aller chez Mme Desmarais, tu lui demanderas leur cheval et tu pousseras jusqu'au Spruit pour savoir ce qui s'est passé !... Ecoute, Frid : il y a dans la montagne, aux Roches-Grises, un commando, arrivé ce matin. Si les Cafres ont bien vu, et s'il est vrai qu'on a brûlé par là, il faudra courir prévenir le commando... Va, Frid ! et sois prudent ! — A quel penses-tu?...

FRID.

Il y a un commando arrivé aux Roches-Grises?..

SUZANNAH.

Où. Il a sans doute marché toute la nuit, car, hier, il n'était pas même signalé dans le pays. — Va vite, mon enfant!

FRID.

Sait-on qui est le chef du commando?...

SUZANNAH.

Non. On vient juste de m'avertir... Il paraît seulement qu'il a des prisonniers avec lui.

FRID.

Ce ne serait pas Christian Dewet?...

SUZANNAH.

Qu'est-ce que tu dis là, Frid! Tu sais bien que Christian Dewet est à plus de trois cents milles d'ici, du côté de Ladybrand, qu'il est séparé de nous par le Vaai et les armées qui sont occupées à lui donner la chasse! — Allons, va! mon enfant! dépêche-toi! que deviendrons-nous si on nous brûlait?... (Frid sort.) Et que deviendrais-je, moi, si je le perdais?... (Entrent Maurice Stewart et Lista.)

SCÈNE III

LISTA, MAURICE STEWART, SUZANNAH.

(Maurice Stewart entre par la porte du fond à gauche. Il porte le bras gauche en écharpe, la main droite bandée. Il est très pâle. — Lista, toute en noir, le soutient.)

SUZANNAH.

Comment!... Déjà vous, monsieur Stewart?

LA GUERRE DE L'OR

99

MAURICE STEWART, *gaiement, d'une voix lente de malade, à légère intonation britannique.*

I wish you good morning, madame Duplessis! — Cela ne vous semble pas étrange d'entendre ma voix ici? — A moi, oui. — Ah! qu'il fait bon de quitter sa chambre!... On dirait que j'entre tout à coup dans un grand palais où tout m'écoute : les murs, les boiserie, les chaises... Je n'ai pas fait trois pas, et je me sens déjà plus fort! Voulez-vous parier, mademoiselle Lista, que je vais seul, comme un grand garçon, jusqu'à ce fauteuil?

LISTA.

Non! non! je ne parie pas!

MAURICE STEWART.

Ça ne fait rien, je vais seul... sans parier, pour l'honneur! Madame Duplessis, dites à mademoiselle Lista de me laisser un instant! — Elle ne veut pas m'obéir.

LISTA.

Et si vous tombiez?...

MAURICE STEWART.

Je vous dis que je pourrais faire le tour de la terre!

LISTA.

Ça!... si Frid était là... vous savez ce qu'il dirait, Frid?

MAURICE STEWART.

Il dirait que c'est du bluff!...

LISTA.

J'en ai peur.

MAURICE STEWART.

Eh bien, vous allez voir que ce n'est pas du bluff!...

LISTA.

Vous le voulez?... (*Elle le lâche, sans s'éloigner.*)

MAURICE STEWART.

Maintenant, me voilà parti pour le bout du monde! — Là!... vous voyez!... Et encore un... Et encore un... Et encore... *(Il est pris de vertige, chancelle; immédiatement Lista, qui le suivait pas à pas, le soutient et l'empêche de tomber.)*

LISTA, l'asseyant sur le fauteuil.

Eh bien?...

MAURICE STEWART.

Oui. Vous aviez raison! Je suis toujours trop orgueilleux.

SUZANNAH.

Oh! vous savez, ce n'est que le premier pas qui coûte. Vous allez vous reposer, puis, quand vous vous sentirez mieux, Lista vous conduira non pas au bout du monde, mais là, dans notre enclos, près de la fontaine, où vous trouverez des arbres de votre pays et un banc que Frid y a installé, ces jours derniers, à votre intention. Pendant ce temps-là, moi, je m'occuperai du dîner — (*A part.*) Frid ne peut pas être ici avant une heure. (*Elle sort à gauche.*)

SCÈNE IV

LISTA, MAURICE STEWART.

MAURICE STEWART, assis.

Quelles bonnes gens vous êtes tous! (*Lista, qui a pris un travail de couture, met un doigt sur ses lèvres.*) Pourquoi me faites-vous : Chut?... Je ne dis pas encore la moitié de ce que je pense!... Non, vraiment! Vous êtes si stricte avec moi!

LISTA.

Oui... je suis très stricte...

MAURICE STEWART, en réflexion.

Que notre cerveau est une chose singulière!... Je regarde cette salle, et je me dis : Est-ce moi qu'on a apporté ici, mourant, après Spion-Kop?... Et je ne peux pas me figurer que c'est moi! Il me semble que ce doit être un autre! un autre que j'ai vu, dont j'ai le souvenir, mais qui n'a rien de commun avec le Maurice Stewart qui vous parle... Et, pourtant, voyez comme je me rappelle : vous étiez là, Mademoiselle Lista; votre mère était là; le bon vieux Monsieur Duplessis était à la place où je suis! et même, j'entends la voix de ce français, Monsieur Jean-Louis, qui disait en déposant doucement à terre la civière où j'étais : « Je vous apporte un miracle à faire!... » C'est bien cela, n'est-ce pas?... Et combien s'est-il passé de temps entre ce moment et celui où, un jour, dans ma petite chambre, ouvrant les yeux, je vis devant moi une jeune fille qui cousait?

LISTA.

Cinq semaines.

MAURICE STEWART.

578

Moi, j'aurais dit une heure ! Comme vous m'avez soigné, Mademoiselle Lista !... Et comme ma mère vous aimerait !... Voulez-vous que nous lui écrivions encore ?... Le cafre qui porte mes lettres à Prétoria est-il revenu ?... Oh ! écrivons-lui ! ma main va mieux, je crois que je pourrai signer... et la pauvre femme serait si contente !...

LISTA.

Je suis prête, monsieur Stewart. (Elle dépose son ouvrage et s'installe à une petite table, à quelque distance du jeune homme.)

MAURICE STEWART.

Mademoiselle Lista ?...

LISTA.

Monsieur Stewart ?

MAURICE STEWART.

Que ferez-vous, quand je ne serai plus ici ?

LISTA, après un temps.

Je ferai... comme avant, Monsieur Stewart.

MAURICE STEWART.

C'est vrai !... c'est stupide, cette question ! Ecrivez :
 « Ma chère mère, rendez grâce à Dieu. J'ai quitté ma
 « chambre. Je suis sauvé ! En cet instant, je suis assis
 « dans le grand fauteuil du vieux burgher qui a bâti la
 « maison d'où je vous écris cette lettre. Quand je l'aurai
 « finie, je la signerai ; puis, j'irai m'asseoir avec Made-
 « moiselle Lista, sur un banc qui est près d'une fontaine.
 « Je me sens très fort. (Lista sourit.) Si fort, que je se-
 « rais bien capable de faire tout seul le tour du monde...
 « (Lista sourit.) si on voulait me laisser ! Mais ne crai-
 « gnez rien ! on ne me permettra pas d'essayer ! Made-

LA GUERRE DE L'OR

103

« moiselle Lista est là, et je n'ai jamais vu personne de
 « si sévère !...

LISTA.

Où !... Je suis très sévère.

MAURICE STEWART.

« C'est à croire, ma chère mère, que vous êtes venue
 « lui faire à l'oreille vos recommandations, et vous en-
 « tendre avec elle pour m'obliger à guérir. Mademoiselle
 « Lista voit tout, entend tout, devine tout !... et quand,
 « par hasard, je suis en faute, elle a une telle façon de
 « me regarder ou de ne pas me regarder, de me dire :
 « Monsieur Stewart ! » ou de se taire — que je n'ima-
 « gine pas qu'il soit possible d'inventer pour un homme
 « de plus terrible punition ! Ses yeux... mais connaissez-
 « vous ses yeux ? Il faut que vous connaissiez ses yeux.
 « Pour cela, chère mère, voici ce que vous avez à faire :
 « Vous descendez dans votre galerie de tableaux de
 « Bevis-Park, vous passez devant tous les portraits qui
 « sont là, vous allez droit à celui de lady Manners, par
 « Hopkins et vous regardez ses yeux ! Alors, quand
 « vous les aurez bien regardés, quand vous vous serez
 « laissé bien pénétrer par ce qu'ils ont de lumière et
 « de charme, de gravité et de douceur, vous pourrez
 « dire : j'ai vu les yeux de Mademoiselle Lista. » Vous
 n'écrivez pas ?

LISTA.

Franchement... savez-vous ce que votre mère pense-
 rait si j'écrivais cela ?... Elle penserait que monsieur
 Maurice Stewart veut se moquer de moi.

MAURICE STEWART.

Non, elle irait voir le portrait de lady Manners, tout
 de suite. Et elle le regarderait si longtemps, et elle

l'aimerait tant, que vous vous sentiriez jusqu'ici regardée et aimée. Oh ! écrivez, je vous en prie !..

LISTA.

Mais alors ce sera tout ?... Il ne sera plus question de Mademoiselle Lista ?... Je vous avertis que je serai... intraitable. (*Après avoir écrit la phrase dictée.*) Je vous demande de quel intérêt peuvent bien être pour lady Stewart, les yeux de Mademoiselle Lista... quand vous avez tant de choses à lui dire !

MAURICE STEWART.

Lesquelles ?

LISTA.

Lesquelles ?

MAURICE STEWART.

Oui.

LISTA.

Mais... je ne sais pas, moi ! Il me semble qu'elles ne manquent pas. De quoi parlons-nous quand nous sommes ensemble ?... Rappelez-vous vos impressions, vos remarques, vos souvenirs... Faites-lui part de vos projets. Pourquoi, par exemple, ne pas lui dire un mot de votre retour ?...

MAURICE STEWART.

De mon retour ?...

LISTA.

Oui. Oh ! ce n'est certainement pas pour demain ?... Mais cela lui ferait tant plaisir !

MAURICE STEWART.

Et... à vous ?

LA GUERRE DE L'OR

105

LISTA.

A moi ? Oh ! moi... Je ne compte pas ! (*Maurice se lève.*) Eh bien ! qu'est-ce que vous faites ?... Vous voilà debout, tout seul ! (*Elle court à lui.*)

MAURICE STEWART.

Donnez-moi cette lettre. Je vais signer. C'est fini pour aujourd'hui.

LISTA.

Bien. Mais asseyez-vous. Je vais vous l'apporter, votre lettre. (*En souriant.*) Qu'est-ce qu'il y a donc ? (*Elle revient avec la lettre sur un buvard et la plume.*) Comment allons-nous faire ?... Attendez !... (*Elle s'agenouille et soutient le buvard.*) Là, prenez garde !... doucement ! appuyez votre coude sur le bras du fauteuil. Attention à notre pauvre main !... Bien ! Maintenant, voici la plume !... Oh ! Monsieur veut se lancer dans des majuscules, s'il vous plaît !... Eh bien, ce n'est pas mal du tout, ce Maurice-là ! Hum !... un peu plus accidenté « Stewart », qu'en pensez-vous ?

MAURICE STEWART, ne pouvant s'empêcher de sourire.

C'est ce coquin de w qui n'a pas voulu être raisonnable.

LISTA, se relevant avec le buvard.

N'importe ! Voilà un modèle d'écriture qui n'en fera pas moins son effet à Bevis-Park. Je mets l'adresse... et, si vous le voulez, nous irons nous asseoir près de la fontaine. (*L'adresse faite, Lista va chercher un livre et revient près de Stewart pour l'aider à se lever.*)

MAURICE STEWART, contrarié.

Pourquoi ce livre ?

LISTA.

Pour vous faire la lecture ?

MAURICE STEWART.

Oh ! non, pas aujourd'hui !... Nous causerons, ou nous ne dirons rien, mais pas de livre, pas de lecture !... (*Lista d'pose son livre sur la table où elle a écrit.*) Merci. (*Debout, soutenu légèrement par Lista.*) Où donc est le portrait de la Reine dont vous m'avez parlé ?...

LISTA.

Le voici !

MAURICE STEWART.

Ah ! pauvre vieille Reine !... Ne l'accusez jamais, elle, Mademoiselle Lista ! Que peut la pauvre femme ? Subir, comme vous ! souffrir, comme vous ! et peut-être... elle est si âgée... Mais je ne veux pas appeler le malheur ! (*Apercevant le tableau des victoires boers.*) Qu'est-ce que cela ?... « Glencoe, Dundee, Spion-Kop... » Ah ! je comprends !... Est-il possible ?... Oui, le peuple qui peut écrire ces noms-là sur le mur de ses maisons est un grand peuple !... (*Après un temps.*) Mademoiselle Lista, vous parliez tout à l'heure de mon retour... écoutez-moi, car ceci est le fond de mon cœur, le fond de mon âme. Oui, il faut que je pense à mon retour ; mais je ne le vois pas autrement que je vais vous dire. En face de l'île de Whight, au milieu d'un parc très vaste, dont les pelouses s'étendent presque jusqu'à la mer, est une très ancienne et très belle demeure. C'est là, dans Bevis-Park, qu'habite lady Stewart, ma mère. Eh bien, je suppose que je suis guéri, que les affaires de cette misérable guerre sont terminées — alors, savez-vous ce que je vois ?... Je vois, un matin de printemps, deux jeunes gens monter les degrés du porron du château de Bevis-Park... Ils montent côte à côte,

LA GUERRE DE L'OR

107

se tenant par la main, comme nous en ce moment... Et le jeune homme, c'est Maurice Stewart ; et la jeune fille, c'est vous. Et, quand ils sont arrivés en haut du perron, le jeune homme dit à sa mère, à lady Stewart, venue pour le recevoir, et qui lui tend les bras : « Ma mère, voici ma femme !... »

LISTA, très émue.

Non, monsieur, non ! — Oh ! je vous pardonne, car vous êtes très bon... Mais la fiancée de Frank, de Frank mort à Spion-Kop pour son pays, comme Lucas, comme tant d'autres, — la fiancée de Frank ne verra jamais le château de Bevis-Park.

MAURICE STEWART.

Alors, ne parlons plus de retour... Ne parlons plus de Bevis-Park... Ne parlons plus de rien ! Je ne guérirai pas ! Je ne veux pas guérir ! (*Entre Suzannah.*)

SUZANNAH.

Encore là ?

MAURICE STEWART, après un effort pour se remettre.

Nous sortions... Mademoiselle Lista ?... Vous oubliez votre livre, (*Lista va prendre son livre, les deux jeunes gens sortent à droite.*)

SCÈNE V

SUZANNAH, La Répuciez et ses enfants.

SUZANNAH.

Si Frid n'est pas encore rentré, c'est que les Cafres ont dit vrai, qu'on a brûlé les fermes cette nuit, et qu'il est parti en informer le commando qui est dans la mon-

tagne... Seigneur! Seigneur! protégez-nous! Nous voyez-vous, ô Seigneur, errants au milieu du veldt sans asile et sans pain?... Seigneur, n'abandonnez pas ceux qui ont mis en vous leur confiance! cachez le toit de leur demeure aux regards des méchants!... (*La porte du fond, à droite, s'ouvre, une femme aux vêtements en désordre, un enfant dans les bras y paraît.*) Qu'est-ce que c'est?

LA RÉFUGIÉE, *appelant au dehors.*

Venez, mes enfants, venez! (*Deux grandes fillettes entrent.*) Ah! madame, prenez-nous en pitié et que le bon Dieu vous le rende!... On nous a brûlés!... Oui, cette nuit!... Tout le pays de l'autre côté des monts est en flammes! Ah! madame, si vous saviez! si vous aviez vu! Plus rien, plus une botte de paille!... Vous n'auriez pas un peu de lait, madame?

SUZANNAH, *à la porte de gauche.*

Damara! Du lait, du pain, vite!

LA RÉFUGIÉE.

Merci, madame! Vous me connaissez bien?... Anna Van Zilt... qui avait une petite ferme, près du Klip... Ah! madame! pourvu qu'ils ne viennent pas jusqu'ici! Non! non! ce ne sont pas des chrétiens! Est-ce que des chrétiens pourraient se conduire ainsi?... Ils entrent! Je leur crie: « Qu'est-ce que vous voulez? » Ils vont à mon mari, malade, blessé; ils le tirent de son lit, ils l'emmenent dans la cour! Le grand chariot était là, ils j'attachent à la roue du grand chariot! Puis, les voilà qui se mettent à courir, ici et là, avec des torches... Savez-vous ce qu'ils faisaient, madame? Ils mettaient le feu! ils nous brûlaient! Oui, les granges, l'étable, la maison, tout! Les petites criaient et pleuraient! Moi, je disais à l'officier: « Non, grâce, monsieur! Non! ne

LA GUERRE DE L'OR

109

faites pas cela! » Et j'avais mon enfant dans les bras! et je voyais mon mari, debout contre son chariot, qui regardait tout son pauvre bien qui brûlait!

SUZANNAH.

Pauvre femme!... Et lui, votre mari, où est-il?

LA RÉFUGIÉE.

Où il est?... Avec eux! Ils l'ont pris!...

SUZANNAH, *après un temps.*

Ils l'ont pris!... Dites-moi, vous n'auriez pas rencontré mon fils?

LA RÉFUGIÉE.

Votre fils?... Oui, madame, oui, nous l'avons rencontré, nous avons rencontré M. Frid, c'est lui qui nous a dit de venir ici.

SUZANNAH.

Et... il ne vous a rien dit de plus?...

LA RÉFUGIÉE.

Si!... Il nous a dit qu'il allait prévenir le commando qui est aux Roches-Grises... Oui, madame, ils l'ont pris!... (*Entre Damara.*)

SUZANNAH.

Tenez, du pain et du lait... (*Le grand-père entre par la porte du fond.*) Eh bien, grand-père? qu'est-ce qu'il y a?

LE GRAND-PÈRE.

Des gens à cheval, qui accourent de ce côté. (*Un officier anglais paraît à la porte.*)

LA RÉFUGIÉE, *dans un cri.*

Ah! les voilà! ce sont ceux de cette nuit!...

SCÈNE VI

SUZANNAH, LA RÉFUGIÉE et ses deux fillettes, LE GRAND-PÈRE, DAMARA, LE CAPITAINE FORSTER, SOLDATS ANGLAIS, en khaki et coiffés du feutre à bord relevé.

LE CAPITAINE FORSTER, au dehors.

Assurez-vous de toutes les issues, entourez les bâtiments, postez des sentinelles. Vingt hommes pour faire boire les chevaux, vingt autres pour charger les grains et le fourrage. Un piquet tout prêt dans la cour! (*Reconnaissant la Réfugiée.*) Ah! bon, vous voilà, vous! (*A Suzannah.*) Le maître de la maison?...

SUZANNAH.

En l'absence de mon mari, c'est moi.

LE CAPITAINE FORSTER.

Madame Duplessis, je suppose? Où est votre mari?

SUZANNAH.

Dans son commando, avec Louis Botha.

LE CAPITAINE FORSTER.

Ah! Voilà au moins qui est franc. (*Consultant des notes.*) Lucas Duplessis?...

SUZANNAH.

Lucas Duplessis, mon fils aîné... Lucas Duplessis n'est plus. Il a été tué à Colenso...

LE CAPITAINE FORSTER.

Johannès Duplessis?...

LA GUERRE DE L'ON

111

SUZANNAH.

Johannès Duplessis est avec son père dans le commando de Louis Botha.

LE CAPITAINE FORSTER.

Et Frid Duplessis aussi, sans doute?...

SUZANNAH.

Non, Frid Duplessis ne nous a pas quittés. C'est un enfant. Il n'est pas à la ferme en ce moment.

LE CAPITAINE FORSTER.

Nous avons cru, tout à l'heure, apercevoir un cavalier qui filait vers le nord, de toute la vitesse de son cheval, ce cavalier... ce ne serait pas lui?

SUZANNAH.

Nous n'avons pas de cheval, monsieur.

LE CAPITAINE FORSTER, (*regardant ses notes.*)

On me signale ici deux Français. Je ne vous interroge pas sur M. Lambert, l'ingénieur. Nous savons que, blessé devant Ladysmith, dans les derniers jours du siège, il a dû retourner en France; mais pouvez-vous me dire ce qu'est devenu son compagnon, un nommé Jean-Louis, qui commandait un Long-Tom à Spion-Kop?

SUZANNAH.

Monsieur Jean-Louis ne commande plus de Long-Tom. Les munitions lui ayant manqué, il a fait sauter son canon et il est allé rejoindre M. de Villebois-Mareuil.

LE CAPITAINE FORSTER.

M. de Villebois-Mareuil est mort.

SUZANNAH.

Je le sais, Monsieur.

LE CAPITAINE FORSTER.

Alors, votre Jean-Louis ?...

SUZANNAH.

Monsieur Jean-Louis, fait prisonnier en défendant son général, parvint à s'échapper et à rallier le commando de Christian Dewet, avec qui il fait campagne.

LE CAPITAINE FORSTER.

Christian Dewet ne fait plus campagne. Christian Dewet est pris ! Vous n'avez pas d'hommes cachés ici ? Si vous me trompez, tant pis pour eux ! car, je dois vous le dire, j'ai ordre de brûler cette maison !

SUZANNAH.

Nous n'avons personne de caché ici. Vous pouvez brûler, monsieur. (*Maurice Stewart et Lista sont apparus sur ces derniers mots, à la petite porte de droite, derrière l'officier. Ils écoutent avec stupeur.*)

LE CAPITAINE FORSTER.

Bien. Je vous laisse cinq minutes pour prendre les objets qui vous conviennent et pour sortir.

SUZANNAH.

Inutile, monsieur, je suis chez moi, je ne sortirai pas.

LE CAPITAINE FORSTER.

A votre aise. Dans cinq minutes, je fais mettre le feu !

SCÈNE VII

LES MÊMES, plus LISTA, MAURICE STEWART.

MAURICE STEWART, éclatant.

Le feu ?... Le feu ?...

LE CAPITAINE FORSTER.

Allow !... Vous, lieutenant Stewart ?... (*Il lui tend la main.*) Ah ! vous êtes blessé ?...

MAURICE STEWART.

Capitaine Forster, vous ne parlez pas de mettre le feu à cette maison ?...

CAPITAINE FORSTER.

J'ai des ordres, lieutenant Stewart.

MAURICE STEWART.

Des ordres ?... pour brûler cette maison ?... C'est une erreur ! Je me porte garant, capitaine Forster, que c'est une erreur ! Ces gens-là sont les meilleures créatures qu'il y ait au monde ! Vous vous trompez, ou on s'est trompé, mais il n'est pas possible que vous brûliez cette maison.

CAPITAINE FORSTER.

Je le regrette, mais j'ai des ordres.

MAURICE STEWART, impatienté.

Des ordres ! Que reproche-t-on à ces gens ?

CAPITAINE FORSTER.

Rien, je crois.

MAURICE STEWART.

Eh bien, alors ?

CAPITAINE FORSTER.

Toutes les maisons de ce district doivent être détruites.

MAURICE STEWART.

Même celles où les soldats de la Reine sont recueillis et soignés?...

CAPITAINE FORSTER.

Les ordres ne distinguent pas.

MAURICE STEWART.

Mais vous devez distinguer, vous, capitaine Forster. J'ai été soigné dans cette maison, comme vous l'auriez été vous-même... Il n'est pas d'ordres qui commandent de détruire une ambulance ! Or, il y a une croix rouge au-dessus de cette maison ! une croix rouge, tracée avec mon sang !...

CAPITAINE FORSTER.

Lieutenant Stewart, vous me désobligeriez vraiment en insistant. J'ai des ordres. (*A Suzannah.*) Madame, le temps s'écoule.

MAURICE STEWART.

Capitaine ! je suis malade, blessé, à bout de forces... Vous avez des ordres, soit ! Mais, alors, accordez-moi trois jours, deux jours, les quelques heures enfin qui vous sont nécessaires pour demander au général de nouvelles instructions. Vous ne refuserez pas ce délai, je suppose, à un soldat blessé au service de la reine?... Vous ne voulez pas tuer un camarade...

CAPITAINE FORSTER.

Je veux exécuter mes ordres. Madame, encore une fois...

LA GUERRE DE L'OR

115

MAURICE STEWART.

Capitaine Forster, prenez garde ! Je ne suis ici que le lieutenant Stewart, c'est vrai ! mais, derrière le lieutenant Stewart, il y a mon père, qui est membre de la chambre des Lords, et ma mère, Lady Stewart, qui est dame de la cour et amie particulière de Sa Majesté, eh bien, je vous dis ceci : que cette maison et ceux qui l'habitent vous soient sacrés, sinon, c'est au Parlement, c'est à Sa Majesté même que vous en répondrez !

CAPITAINE FORSTER, à l'un de ses hommes.

Le feu !... Mettez le feu ! (*Deux ou trois coups de fusils.*)

MAURICE STEWART.

Misérable ! (*Lista le retient.*)

FRID, au dehors.

Mère !... Voici Dewet ! (*Sautant par la fenêtre.*) Courage !

CAPITAINE FORSTER, haussant les épaules.

Dewet?... (*Fusillade aux avant-postes. — A un sergent.*) Allez donc voir ce qui se passe. (*Le sergent sort.*)

CRIS DU DEHORS.

Dewet!... Dewet!...

CAPITAINE FORSTER.

Ils sont fous, ma parole, avec leur Dewet ! (*Fusillade plus près.*)

LE SERGENT, revenant.

Capitaine, c'est Dewet !

CAPITAINE FORSTER.

Brutes que vous êtes ! puisque je vous dis que Dewet est pris !...

FRID.

Vous allez voir, s'il est pris!... (*L'officier se dirige vers la porte. Au même instant, Jean-Louis y paraît.*)

SCÈNE VIII

LES MÊMES, plus JEAN-LOUIS, DEWET,
quelques BOERS

TOUS.

Jean-Louis!

JEAN-LOUIS.

Et ne rouspétons pas, s'il vous plaît!... Des scènes devant les dames!... Je n'aime pas ça! (*A ceux qui sont dans la salle.*) Bonjour, les amis!... (*Anxieux.*) Il n'y a pas de casse?... Non? tout va bien!... (*Désignant l'officier à Dewet qui entre.*) Mon général, voici le Monsieur!

TOUS.

Christian Dewet!

CAPITAINE FORSTER.

Dewet!...

DEWET.

Un joli métier, qu'on vous fait faire là, Monsieur! en vérité! Emmenez-le dans la cour. N'ayez pas peur, nous ne fusillons pas, nous autres!... On se contentera de vous enlever vos bottes. (*A ses Boers.*) Il y a là, dehors, trente-cinq prisonniers. Allez, mes amis, habillez-vous!

FRID, à mi-voix à Dewet.

Général, ne m'oubliez pas!...

LA GUERRE DE L'OR

117

DEWET.

Non, mon petit. (*A Susannah.*) Madame, embrassez votre fils. Le pays a besoin d'hommes, je vous le prends!...

SUZANNAH, serrant Frid dans ses bras.

Lull... mon Frid?... Mais c'est un enfant!

DEWET.

Allons donc! c'est un petit lion! un Duplessis! un vrai Boer! Je l'ai vu, tout à l'heure, passer à travers les balles, et je m'y connais!

FRID, suppliant.

Pour mon pays, ma mère, pour mon pays!

SUZANNAH.

Allons!... que la volonté du Seigneur s'accomplisse jusqu'au bout!... Va, mon enfant! Va, mon petit Frid! Va faire ton devoir, comme ton père, comme tes frères...

DEWET.

Et vous, Madame, il faut partir, partir aussi, partir tout de suite! Demain, ils reviendront, et alors, ce serait à choisir entre la mort dans nos campagnes ravagées, ou la mort dans leurs camps de pestilence. Je vous donnerai deux de mes hommes, qui vous conduiront en quelques journées, à l'armée de Botha. Moi, je vais voir ce qu'on dit du côté du Cap.

SUZANNAH.

Et quand tout cela finira-t-il, monsieur?

DEWET.

Quand nous serons libres. (*A Frid.*) Allons, jeune homme!...

FRID.

Voici, mon général!... (*Frid embrasse sa mère, une dernière fois.*)

FRID, à son grand-père.

Au revoir, grand-père.

LE GRAND-PÈRE.

Adieu, mon enfant!...

FRID, à Lista, qu'il embrasse.

Au revoir, petite sœur!... Prends bien soin de mère, hein!... (*Il tend la main à Stewart. Stewart fait un grand effort pour lui donner sa main blessée, — mais Frid ouvre les bras et le jeune homme s'y jette.*)

DEWET.

Allons! allons!... En route!

RUZANNAH, d'un ton suppliant, à Jean-Louis, lui recommandant Frid.

Monsieur Jean-Louis!...

JEAN-LOUIS, qui tient Frid par la main.

Oui, Madame!... C'est compris!...

(Rideau).

ACTE CINQUIÈME

SIXIÈME TABLEAU

Pour les Champs d'or.

A Londres, dans un des quartiers aristocratiques. Le cabinet de travail de sir Georges-Samuel Stewart. Mobilier somptueux. Large bow-window donnant vue sur Londres. Plafond lumineux. Entre la bow-window et la voie publique, les branches légères du jardin. Sur la voie publique, lampes électriques voilées de crépe. Derrière la voie publique, les monuments tendus de noir, drapeaux en berne, etc... Tous les signes d'un deuil national.

SCÈNE PREMIÈRE

SIR G.-S. STEWART, J. PARKER. (*Sur une grande table de travail chargée de papiers, registres, encrier monumental, appareil téléphonique, G.-S. Stewart signe des papiers, lit sa correspondance qu'il passe ensuite à son secrétaire J. Parker qui lui fait face.*)

G.-S. STEWART.

Voilà aujourd'hui dix-sept mois, monsieur Parker, que la guerre est commencée! Et ils n'ont pas pris Dewett!... Et ils disent que la guerre est finie!... Et

voici encore un chèque de deux cent mille livres qui s'en va et qu'il ne m'est pas agréable d'écrire, monsieur Parker. (*Grave.*) Monsieur Parker, voulez-vous mon opinion? Je crois que nous sommes en train de perdre le sens pratique. Il n'y a pas de doute que les « Bours » sont battus; pratiquement et théoriquement, ils sont battus, cela a été déclaré par nos meilleurs hommes! Eh bien, puisqu'ils sont battus, pourquoi ne pas leur demander la paix?... Est-ce pour le plaisir de nous faire tuer, blesser ou prendre ce qui nous reste de soldats? de nous forcer à déboursier des sommes énormes? d'augmenter l'income-tax? d'arrêter le commerce?... Cela n'est pas la peine! Nous devrions dire aux « Bours »: « Nous vous avons battus. Eh bien, cela mérite quelque chose. Donnez-nous les mines d'or, nous vous laissons le reste! » Ils accepteraient, les « Bours » car ils ne sont pas exigeants, ils ne veulent que leur indépendance. Mais, chez nous, ils sont tous devenus comme des enragés. Quand on leur dit: « Demandons la paix! » « Non, non, nous voulons aller jusqu'au bout!... » Au bout de quoi?... De mon argent?... Je n'aime pas cela, monsieur Parker. Je dis que ce n'est pas faire preuve de sens pratique. (*Sonnerie de téléphone.*)

J. PARKER, à l'appareil placé à côté de lui sur la table.

Allô! Oui, c'est moi, M. Parker, le secrétaire de sir Georges-Samuel Stewart. (*Il écoute.*) Très bien. (*A sir G.-S. Stewart.*) C'est de la maison Schröder. Ces messieurs demandent à quelle heure la réunion des mines d'or?

G.-S. STEWART.

Voyons... Le cortège des fur érailles de la reine passera ici à dix heures... Dites à onze heures, monsieur Parker.

LA GUERRE DE L'OR

121

J. PARKER, au téléphone.

A onze heures.

G.-S. STEWART, qui suit son idée, féroce.

... Ou bien, alors, supprimons tous les « Bours »!... Mais que cela finisse!... N'est-ce pas votre avis, monsieur Parker?

J. PARKER.

Certainement, mylord.

G.-S. STEWART, après avoir signé un chèque.

Il faut être pratique! — Voici trois cent mille livres pour New-York, syndicat des aciers. C'est beaucoup d'argent; mais je n'ai pas peur: il n'y a pas de « Bours » en Amérique. Ah! le docteur!...

SCÈNE II

LES MÊMES, LE DOCTEUR.

LE DOCTEUR, serrant la main de Stewart.

Comment allez-vous? (*Il salue J. Parker.*) Bien belle journée pour les obsèques... Temps glorieux!

G.-S. STEWART.

Le temps de la reine, docteur. Vous voyez, nous travaillons les fenêtres ouvertes.

LE DOCTEUR.

Oui, le temps de la reine, toujours!... Vous vous rappelez les vers de notre poète:

Elle entrera, la reine! Et la nuit de Frogmor
S'emplira de lumière! Et le prince qui dort
Sous le marbre glacé de la chapelle morte
Reconnaîtra la reine au soleil qu'elle apporte!

Pauvre vieille Reine!... Ah! cette guerre! cette guerre!... Eh bien! et ici?... Notre malade, lady Stewart?

G.-S. STEWART.

Assez calme. Je ne l'ai pas encore vue ce matin, mais lady Patterson, qui est venue me rendre compte, m'a dit que la nuit avait été assez calme. Oh! toujours ses idées, naturellement. Elle a déjà demandé qu'on la conduisît chez la reine.

LE DOCTEUR.

Oui, l'idée fixe, obsédante... Il faudrait... Votre fils revient toujours aujourd'hui?

G.-S. STEWART.

Je l'attends d'un moment à l'autre.

LE DOCTEUR.

Lady Stewart n'en parle jamais?

G.-S. STEWART.

Jamais.

LE DOCTEUR.

Et, quand on lui a annoncé son retour, aucune émotion?...

G.-S. STEWART.

Aucune. Elle a écouté, distraite, les yeux vagues, la pensée évidemment absente... Et n'est-ce pas horriblement pénible? Une âme si douce, si tendre! si pleine d'adoration pour son fils!

LE DOCTEUR.

Enfin!... Peut-être, en le voyant... Je dirais peut-être! La marche de ces affections mentales, résultats d'une

secousse violente, dése tellement toutes prévisions! Je vais voir notre malade.

G.-S. STEWART.

Vous m'excuserez, docteur?... Des affaires... voyez!... Puis, à vous dire vrai, j'en ai remarqué que ma présence a plutôt pour effet d'agiter lady Stewart. Pour elle, vous comprenez, je suis l'obstacle, l'ennemi, celui qui l'empêche d'aller chez la reine...

LE DOCTEUR.

Oui, oui, restez! Mais faites tirer les rideaux sur cette fenêtre... que lady Stewart, entrant à l'improviste, ne puisse apercevoir les préparatifs qui sont faits dehors pour les funérailles. Ah! j'aurais mieux aimé la savoir à Bevis-Park qu'à Londres. (J. Parker se lève avec empressement et va tirer les rideaux sur la ~~bon~~ ~~vue~~. Le docteur sort à gauche.)

SCÈNE III

G.-S. STEWART, J. PARKER.

G.-S. STEWART, à Parker qui redescend.

Beaucoup de monde dehors, monsieur Parker?

J. PARKER.

Foule, mylord.

G.-S. STEWART.

Oh! elle était si aimée! Vous avez vu ce que dit le *Times*, ce matin? Plus d'un million de personnes venues pour assister aux obsèques. Toutes les puissances du monde représentées dans le cortège... Les fenêtres tendues des centaines de livres sur le passage de la pe-

cession... Tout le trafic suspendu... La Banque d'Angleterre fermée, M. Parker !.. Oh, c'est une grande affaire ! Que va dire mon fils de tout cela ? La reine morte ! Et lady Stewart... J'ai envoyé au devant de lui, à Southampton, un de ses amis, M. Duval. Il ne savait rien ! Triste retour pour le pauvre garçon, après dix-sept mois de service sur le front !...

UN VALET, annonçant.

M. Maurice Stewart vient d'arriver.

G.-S. STEWART.

Oh ! déjà !... M. Duval est-il avec lui ?

UN VALET.

M. Duval est avec lui, mylord. Et une dame, une jeune dame tout en deuil, est aussi avec monsieur.

G.-S. STEWART, se levant.

Restez, monsieur Parker, vous m'obligerez !... Je... J'aime mieux que vous soyez là... réellement. (*Entre Maurice Stewart, suivi de Duval et de Lista Duplessis en deuil et voilée.*)

SCÈNE IV

G.-S. STEWART, MAURICE STEWART, puis, à l'écart, J. PARKER, DUVAL, LISTA DUPLÉSSIS. (*Maurice Stewart s'avance rapidement vers son père qui s'est levé et qui lui prend les mains.*)

G.-S. STEWART.

Eh bien, mon garçon !... Vous voilà, mon garçon ! (*Après un silence d'émotion, à mi-voix.*) Terrible, n'est-ce pas ?... Oh ! terrible ! terrible ! Chez la reine, mon

garçon, chez la reine !... M. Duval vous a dit ?... Votre mère lisait à Sa Majesté la liste des tués et des blessés qu'elle se faisait lire tous les jours. Tout à coup — ce fut comme un coup de foudre — lady Stewart s'arrête, porte la main à son front et tombe !... Oui, mon garçon, votre nom, votre nom qu'elle venait de voir là, sur la liste des morts !... Depuis lors... (*Maurice Stewart, ne se contenant plus, se cache la tête dans ses mains et sanglote silencieusement*) Oh ! mais rien n'est perdu, mon garçon, rien n'est perdu. Il ne faut pas être comme cela ! Il faut avoir du courage !

MAURICE STEWART.

Du courage ? Oui, mon père ! Tous les courages !... Mais celui-là ! celui-là !... (*Accablé, il se laisse tomber sur un siège.*) Ma mère folle ! Et la reine morte ! (*Regardant Lista.*) Alors, que venons-nous faire ici ?

LISTA, à mi-voix, suppliante.

Monsieur Stewart, je vous en prie !

MAURICE STEWART.

C'est vrai, mademoiselle. Pardon ! Vous m'avez montré comment il fallait savoir souffrir. (*Il fait un effort, se ressaisit, se lève, et, présentant Lista à son père.*) Mademoiselle Lista Duplessis, dont j'ai si souvent parlé dans mes lettres.

G.-S. STEWART.

Oh ! Est-ce possible ?...

MAURICE STEWART.

C'est chez les parents de mademoiselle que j'ai été transporté et soigné après Spion-Kop.

G.-S. STEWART.

Oh ! oui, nous savons !...

MAURICE STEWART.

Mademoiselle Duplessis se rendait en Hollande, où elle accompagnait Mme Botha, quand je fus assez heureux pour la décider à se détourner quelques jours de son voyage, et à venir jusqu'à Londres. Notre intention était d'obtenir de la reine une audience privée que Sa Majesté n'eût certainement pas refusée à lady Stewart. Nous avions espéré que, connaissant de notre bouche la vérité sur ce qui se passe là-bas, Sa Majesté... Mais à quoi bon, maintenant, parler de ces choses?... Je vous dirai simplement ceci, mon père : Mademoiselle Lista repart aujourd'hui même pour la Hollande... Voyez-vous un inconvénient à ce que je présente à lady Stewart celle qui m'a sauvé?...

G.-S. STEWART, un peu embarrassé.

Pour moi, je ne vois pas... Je serais au contraire très heureux... Lady Stewart avait pour mademoiselle tant de sympathie et d'admiration... Oh! je dis ce qui est, mademoiselle, tant de sympathie et d'admiration! Vos lettres ne la quittaient pas; il lui est même souvent arrivé de les lire à la reine. Et savez-vous ceci qu'un jour, ayant reçu de son fils une certaine lettre, elle a aussitôt fait transporter à Osborne, dans ses appartements, le portrait de lady Manners qui vous ressemble, afin de l'avoir toujours sous les yeux. Oh! elle eût été si heureuse de vous voir!... Mais, après ce qui s'est passé, se souviendrait-elle, seulement?... En tout cas, il faudrait d'abord consulter le docteur. (*Entre le docteur.*)

SCÈNE V

LES MÊMES, LE DOCTEUR, puis LADY STEWART.

LE DOCTEUR, à G.-S. Stewart.

Voici Lady Stewart... Elle me suit. Elle veut absolument vous parler. (*Voyant Maurice.*) Ah! mon ami!... (*Shake-hands.*)

MAURICE STEWART, anxieux.

Allez-vous me dire de me retirer?

LE DOCTEUR.

Non. J'attendais au contraire votre retour avec impatience. Vous allez voir votre mère! Il le faut!... et Dieu veuille qu'il ne soit pas trop tard!... (*A G.-S. Stewart.*) Oui, mon cher ami, je vous dois la vérité : l'état de notre pauvre malade s'est singulièrement aggravé. Sous une apparence de force, de vitalité, qui n'est que le résultat d'une surexcitation nerveuse permanente, le mal a fait son chemin, et j'ai reconnu des symptômes qui me commandent d'agir, d'agir vite, et par tous les moyens. Ah! si Lady Stewart pouvait pleurer! Si la vue de son fils pouvait lui arracher un cri, une larme, me prouver que sa sensibilité n'était qu'endormie. Mais...

MAURICE STEWART, angoissé.

Vous n'espérez plus, docteur?

LE DOCTEUR.

Si j'espère encore... j'espère en vous, mon ami! j'espère dans la commotion que pourra produire votre

présence. (*Coup de canon au loin, sourd, lugubre.*)
Qu'est cela ?

J. PARKER.

Le canon, qui annonce que le convoi des funérailles quitte Paddington et se met en marche.

LE DOCTEUR, à Maurice.

La voici. Tenons-nous un peu à l'écart. (*A G.-S. Stewart.*) Causez avec mademoiselle.

LA DAME DE COMPAGNIE, annonçant.

Lady Stewart. (*Le docteur remonte dans le fond, où un groupe se forme, composé de Maurice, Duval, Parker et le Docteur.*)

LADY STEWART, contrariée.

Toujours du monde ! (*A Lista.*) Pardon, madame. (*à son mari.*) Pourriez-vous me faire l'honneur de m'écouter ? Merci, je n'ai pas besoin de m'asseoir ! Puisqu'il est donc entendu que personne ici ne doit plus m'obéir, voulez-vous, je vous prie, donner des ordres pour qu'on me conduise chez la reine ?

G.-S. STEWART.

Certainement, ma chère amie. Mais... la reine est souffrante et ne reçoit personne.

LADY STEWART.

La reine me reçoit toujours. Certes ! je sais que la reine est souffrante... Avez-vous des nouvelles de la guerre, ce matin ? Quelle liste de tués et de blessés allez-vous présenter à Sa Majesté ?... Après soixante-trois ans de règne, mettre tout ce sang au bord de son tombeau ! — Dites qu'on attèle, s'il vous plaît !

G.-S. STEWART.

Réellement, ma chère amie, ne croyez-vous pas qu'il serait mieux d'attendre cet après-midi ?...

LADY STEWART, impatiente.

Ah ! toujours attendre ! (*A Lista.*) Madame, vous me connaissez. Je suis Lady Stewart. J'ai passé douze ans de ma vie auprès de Sa Majesté... Eh bien, vous voyez, vous entendez, quand je demande... (*Regardant fixement Lista.*) Mais... (*A mi-voix, d'un ton uniforme, sans accent.*) Qu'est-ce que cela veut dire ?... (*Elle s'avance lentement vers Lista, comme hypnotisée par sa vue. Sur le même ton, comme se parlant à elle-même.*) Mademoiselle Lista !... celle qui a soigné mon fils... qui est mort là-bas... là-bas... dans les Champs d'Or !

LISTA.

Non, madame ! Détrompez-vous. Le bon Dieu vous a épargné ce malheur : votre fils n'est pas mort.

LE DOCTEUR.

Vous en doutez, madame ?... Eh bien... Maurice !

MAURICE STEWART, se précipitant.

Ma mère !

LADY STEWART, sans apparence d'émotion.

Oui. C'est vous, Maurice. (*Reprenant son ton naturel d'exaltation.*) Dieu soit loué, mon fils ! Je vais enfin pouvoir aller chez la reine ! Dites d'atteler, mon enfant ! Partons !

MAURICE STEWART.

Ma mère !...

LADY STEWART.

Nous laisserons votre père à ses Mines d'Or ! Moi, la reine m'attend. Allons !... Elle était si faible et si triste, la dernière fois que je l'ai vue, la pauvre reine ! Vous m'entendez, Maurice ? Soyez un bon enfant !...

MAURICE STEWART, avec une stupeur navrée.

Oui, ma mère, je vous entends !

LADY STEWART.

Eh bien ?...

MAURICE STEWART.

Eh quoi ! ma mère, ne pourriez-vous attendre un peu ? A peine si j'arrive, voyez !...

LADY STEWART.

Oui, mais il faut aller chez la reine.

MAURICE STEWART.

Et, alors, pas une larme, pas une étreinte, pas un baiser pour moi, pour votre fils ! Ce fils... que vous avez failli ne revoir jamais ! Mais regardez-moi donc ! C'est moi, Maurice !... Celui qui revient de cette horrible guerre !... Vous n'avez donc rien à me demander ? Vous ne vous rappelez donc rien ?... ni mon départ, il y a dix-sept mois ? ni vos angoisses pendant qu'on se battait là-bas et que tant de mères, autour de vous, parmi vos amis, pleuraient l'enfant qui ne reviendrait plus ! (*A Lisa, avec désespoir.*) Ah ! mademoiselle, vous qui m'avez vu, qui m'avez soigné, veillé, sauvé, dites donc à ma mère — qui ne veut pas pleurer ! — si ces angoisses étaient vaines ! Dites-lui quelle pauvre chose j'étais, la nuit où je fus apporté chez vous, sanglant, les membres brisés, si livide sous la torche qui m'éclairait que vous m'avez cru mort !... Vous n'avez donc jamais vu de blessés, ma mère ?...

LADY STEWART.

Si ! Oh ! si... J'en ai vu, des blessés !... Tenez, à l'hôpital de Herbert, avec la reine !... Oh ! les pauvres figures si pâles, les pauvres lèvres toutes blanches qui

essayaient de remercier ou de sourire lorsque Sa Majesté, appuyée sur mon bras, passait .. allant d'un lit à l'autre, porter la parole de consolation !...

MAURICE STEWART.

Et leur vue ne vous a jamais fait songer — écoutez-moi, ma mère !... vos mains, donnez-moi vos mains — leur vue ne vous a jamais fait songer à un autre blessé ? à votre fils ?... A ce pauvre jeune garçon ramassé, dans le veldt un soir de bataille... puis étendu, là-bas, sous le toit d'une ferme boer, sans médecin pour le soigner, sans reine pour le visiter, lui ! et n'ayant, pour le disputer à la mort, qu'une jeune fille, une ennemie dont nous avions tué le frère et le fiancé, celle que vous voyez là, à vos pieds, ma mère ; que vous avez reconnue, ou plutôt devinée tout à l'heure, et qui serait aujourd'hui ma femme, que vous appelleriez votre enfant, si cette guerre maudite ne nous avait séparés par des ruisseaux de sang...

LADY STEWART.

Il ne faut pas pleurer, mon fils ! Il faut vous lever et m'accompagner chez la reine !... Venez, Maurice ! Venez, mes enfants ! (*A G.-S. Stewart.*) Laissez-nous passer, monsieur ! Nous allons chez la reine porter la vérité ! (*Deuxième coup de canon.*) Quel est ce bruit ?... Pour quel canon ?... Oh ! mon Dieu ! où sommes-nous ?... Qu'y a-t-il donc ?... Voilà qu'on tire le canon dans Londres, maintenant !... Qu'avez-vous tous à vous regarder ainsi ? Qui me dira pourquoi ce canon ?

G.-S. STEWART, après un silence.

Je vais vous le dire, mon amie !... Mais calmez-vous, je vous en prie ; ce n'est rien. — Ne pensez-vous pas, docteur, que lady Stewart scrut mieux dans ses appartements ?

LADY STEWART, *impérieuse et dure.*

Je vous demande pourquoi ce canon ?

G.-S. STEWART.

Parce que... nous venons de remporter une victoire, une grande victoire, une victoire décisive et qui finit la guerre.

LADY STEWART.

Non ! Non ! ce canon-là n'est pas un canon de victoire ! Mensonges, toujours !... Que se passe-t-il ? (*S'exaltant.*) Non ! Non ! signez des chèques, videz vos coffres-forts ; des millions, des millions, encore des millions !... Ce canon-là n'est pas un canon de victoire, la guerre n'est pas finie, les Champs d'or ne sont pas à vous ! Ah ! Pharisiens ! Pharisiens ! qui disiez au Seigneur : « Seigneur, ce ne sont que des petits et des misérables, ils n'ont ni armée, ni vaisseaux, ni commerce !... Laissez-nous prendre leurs terres qui recèlent de l'or, et nous vous rendons grâce ! » vous qui comptiez faire du Dieu juste votre complice, la reconnaissez-vous la justice du Seigneur ?... Vous avez en pleine paix, troupeaux, armé et lancé des filibustiers en leur disant : « Tuez et prenez » — et les Champs d'Or ne sont pas à vous ! — Vous avez accusé les innocents de tous les crimes ! vous avez dit de l'homme probe : « C'est un voleur » ! du juge intègre : « Il vend la justice » ! de celui-ci : « Il ment » ! de celui-là : « Il conspire » ! vous avez envoyé contre eux des armées... et les Champs d'Or ne sont pas à vous ! — Vous avez donné vos enfants, vous avez donné vos milliards... et les Champs d'Or ne sont pas à vous ! (*Troisième coup de canon, sourd et lointain, toujours. Lady Stewart, dans une expression de grande souffrance et de grande terreur.*) Ah !... faites taire ce canon !... ce canon qui

LA GUERRE DE L'OR

133

me tuera !... ce canon .. qui me tue ! (*Elle reste un instant épuisée. En hallucination.*) Regardez !... Voyez comme tout brûle ! Ah ! les flammes couleur de sang, les flammes qui dévorent les moissons et les demeures ! (*A G.-S. Stewart.*) Si vous ne voyez pas, venez sur la montagne, et vous verrez !... Les voyez-vous, maintenant, ces farilles fuyant dans la brousse, devant la lance des cavaliers ?... Oh ! la plainte des enfants et la douleur des mères !... Mais arrêtez-les donc ! Criez-leur donc : assez ! — Et des soldats encore ! Et des soldats toujours ?... Les Justes vont-ils donc périr, Seigneur !... Mais non ! le vieux chef fait un signe, le vieux chef à la face de lion !... Botha accourt, Dewet accourt, Delarey accourt... la bataille recommence, les balles sifflent, nos fils tombent... (*Par terre. D'une voix éteinte.*) et les Champs d'Or ne sont pas à vous ! (*Quatrième coup de canon. Lady Stewart étendue sur des coussins.*) Encore !... Non... C'est fini... Laissez-moi... Ce canon m'a tuée, ce canon de victoire !... Qu'on prévienne... les ministres, qu'ils convoquent tout de suite les Lords et les Communes.

LE DOCTEUR.

De l'air, de l'air, ouvrez ces rideaux. (*Les rideaux ouverts, la voie où le cortège va passer apparaît noire de monde ; dans le fond, Londres en deuil.*)

LADY STEWART, *d'une voix mourante.*

Leur pauvre vieille reine !... Je veux parler. (*On la soulève un peu. Batterie de tambours à peine perceptible.*) Mon fils, venez !... Lorsque vous serez roi... lorsque vous serez là, sur votre front, la couronne... que je vous laisse...

TOUS.

Dieu !

LADY STEWART.

... Sans tache, mon fils, sans tache!... pas de guerre, mon fils... pas de guerre! (*Le cortège commence à défiler. Les cloches de Saint-Paul.*) Oui, Seigneur, c'est mon tour!... Vous m'appellez... Je viens... à vous.... (*Lady Stewart est étendue au milieu des coussins, Lista et Maurice à côté d'elle, le docteur et la dame de compagnie derrière, lui soutenant la tête sur des coussins. Son souffle va s'éteignant. Pendant ce temps, le défilé commence : ce sont les grenadiers-guards à pied, les marins ; puis les quatre chevaux blancs, caparçonnés et conduits par la bride, qui traînent le cercueil de la reine, placé sur l'affût d'un canon et recouvert d'un drap magnifique surmonté des trois couronnes. A ce moment, un coup de canon. A ce bruit, Lady Stewart ouvre les yeux, se ranime, se dresse sur son séant, appuyée sur Lista et son fils.* — ET MEURT.

(Rideau.)

BIBLIOGRAFIEA. Gepubliseerde werke1. Boeke

ALLARD, M.J.F.

s.j. Failure and Vindication: the unedited journal of bishop Allard.
Durban

ANONIEM

1879 Volksleesboek voor scholen en huisgezinnen in Zuid-Afrika.
Kaapstad

1839 Voyage d'un chasseur dans les différentes parties du monde, ou,
Revue générale des chasses et des pêches de tous les pays.
Deel I. Parys

ANTONISSEN, ROB

1960 Die Afrikaanse letterkunde van aanvang tot hede. Kaapstad

AOSTE, ELENA

1913 Voyages en Afrique par S.A.R. la princesse Hélène de France
duchesse d'Aoste. Milaan en Parys

ARBOUSSET, T.

1933 Voyage d'exploration aux Montagnes Bleues. Découverte du
Mont-aux-Sources, Mars - Mai 1836, extraits rassemblés par
G. Atger. Parys

ARNOUX, JULES

1905 Histoire du peuple Boër. Parys

AUBERT, GEORGES

1898 L'Afrique du Sud. Parys

BARROW, JOHN

1804 An account of travels into the interior of southern Africa
in the years 1797 and 1798. Londen

BELFIELD, EVERSLEY

1975 The Boer War. Londen

BERTRAND, ALFRED

- 1911 Dans le Sud-Africain et au seuil de l'Afrique Centrale.
Genève
- 1925 Fragments d'un journal intime. Parys
- 1898 Au pays des Ba-Rotsi, Haut-Zambèze: voyage d'exploration
en Afrique et retour par les chutes Victoria, le Transvaal,
Natal, le Cap. Parys

BIRD, JOHN

- 1888 The annals of Natal 1495 to 1845. Pietermaritzburg

BØDKER, LAURITS

- 1965 International Dictionary of regional European Ethnology and
Folklore. Deel II. Copenhagen

BOLLÈME, GENEVIÈVE

- 1978 La Bibliothèque Bleue. Parys

BONIFACE, C.E.

- 1829 Relation du naufrage du navire français L'Eole sur la côte de la
Caffrerie en avril 1829. Kaapstad
- 1832 Die Nieuwe Ridderorde of de Temperantisten. Kaapstad
- 1963 Bluettes Franco-Nataliennes, ou recueil de Contes, Fables,
Chansons, etc., en vers et en prose. With biographical sketch
and explanatory notes by G.S. Nienaber. Durban-Pietermaritzburg

BORDEAUX, A.F.J.

- 1898 Rhodésie et Transvaal: impressions de voyage. Parys

BOSHOFF, MARTHA MARIA (red.)

- 1978 French publications on South Africa: a bibliography of books
and pamphlets to the year 1935. Pretoria

BOSHOFF, S.P.E.

- 1921 Volk en taal van Suid-Afrika. Pretoria

BOSHOFF, S.P.E. (Vervolg)

1936 Beskouinge en feite . Kaapstad

BOSMAN, F.C.L.

1928 Drama en toneel in S.A., 1652 - 1855. Pretoria en Kaapstad
Kaapstad

1931 Afrikaanse kultuur en kultuurbesit. Kaapstad

BOSMAN, F.C.L. en DREYER, A.

1930 Hollandse joernalistiek in S.A. gedurende die negentiende eeu
en lewensketse van Hollandse joernaliste in Kaapland. Kaapstad

BOSMAN, F.C.L.

1954 Inleiding tot die nuwe ridderorde of de temperantisten.
Johannesburg

BOTHA, C. GRAHAM

1938 Ons Suid-Afrika. Voorheen en tans. Kaapstad

1939 Die Kaapse Hugenote. Kaapstad

1962 Collected works. General History and social life of the
Cape of Good Hope. Kaapstad

1970 Social life and customs during the eighteenth century
(2de uitgawe). Kaapstad

BOUCHER, MAURICE

1981 French speakers at the Cape: The European background.
Pretoria

BOURBON, MELCHIOR

1850 Deux ans à Natal: Souvenirs d'un voyageur. Parys

BRADY, J.E.

1951 Princes of his people. Maseru

BRADY, J.E.

- 1952 Trekking for Souls: the epic story of the pioneer days of the Missionary Oblates of Mary Immaculate in Natal, Basutoland, Free State, Diamond Fields, Transvaal and South West Africa. Cedara, Natal.

BRAIN, J.B.

- 1975 Catholic Beginnings in Natal and Beyond. Durban
 1982 Catholics in Natal, II. 1886 - 1925. Archdiocese of Durban

BRINK, C.F.

- 1947 The journals of Brink and Rhenius being the Journal of Carel Frederik Brink of the journey into Great Namaqualand (1761 - 62) made by Captain Hendrik Hop, and the journal of Ensign Johannes Tobias Rhenius (1724). Van Riebeeck-Vereniging. Kaapstad.

BROWN, J.C.

- 1846 Narrative of an exploratory tour to the north-east of the colony of the Cape of Good Hope. Kaapstad

BROWN, W.E.

- 1960 The Catholic church in S.A., from its origin to the present day. Londen

BURCHELL, W.J.

- 1822,24 Travels in the interior of Southern Africa, (2 dele). Londen

BURGERS, THOMAS FRANÇOIS

- 1882 Tooneelen uit ons Dorp. Kaapstad

BURMAN, JOSE EN LEVIN, STEPHEN

- 1974 The Saldanha Bay Story. Kaapstad

CAMOENS, LUIS VAZ DE

- 1952 The Lusiads. Translated by William C. Atkinson. Londen

CAMPBELL, JOHN

- 1815 Travels in South Africa undertaken at the request of the Missionary Society. Londen

CAPLAIN-CORTAMBERT, J.

- 1902 Villebois-Mareuil, son idée, son geste. Parys

CASALIS, E.

- 1859 Les Bassoutos: ou 23 années de séjour au sud de l'Afrique.
Parys
- 1922 Mes souvenirs. Parys

CHOISY, FRANÇOIS T., abbé de

- 1687 Journal du voyage de Siam fait en 1685 et 1686. Parys
- 1687 Journal, ou suite du voyage de Siam. En forme de lettres
familières fait en M.DC.LXXXV et M.DC. LXXXVI. Amsterdam

CHRISTOL, FRÉDÉRIC

- 1898 Les Bassoutos. Parys
- 1930 Vingt-six ans au sud de l'Afrique. Parys

COETZEE, ABEL

- 1938 Die Afrikaanse Volksgeloof. Amsterdam
- 1940 Die verhaalskat van Ons Klijntji. Johannesburg.
- 1949 Ons Volkslewe. Pretoria
- 1953 Die Afrikaanse Volkskultuur. Inleiding tot die studie van
volkskunde. Kaapstad

COETZEE, J. CHR. (red.)

- 1975 Onderwys in S.A. 1652 - 1960. Pretoria

COLONNIER, C.

- 1901 Le colonel de Villebois-Mareuil. Parys

COMBES, P.

- 1902 Les Héros Boërs. Parys

CONRADIE, E.T.M.

- 1910 Op Reiz in het Zuidwesten. Kaapstad
- 1934 Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. 'n Kultuurhistoriese studie.
(Deel I (1652 - 1875)). Pretoria en Kaapstad

CYRAL, HENRI

1902 France et Transvaal. L'opinion française et la guerre sud-africaine. Paris

DANZIGER, CHRISTOPHER

1978 Die Hugenote. Kaapstad

DARAGON, HENRI

1901 Le Président Kruger en France. Parys

DARON, C.

1901 De Djibouti à Marseille: Voyage du président Kruger en France. Notes et anecdotes inédites recueillis et racontée par monsieur C. Daron. Batavia

DE BOSDARI, C.

1971 Cape Dutch Houses & Farms. Kaapstad

DEBURAUX, E.L.J.

1902 Un héros de treize ans; épisode de la guerre du Transvaal, par Leo Dex (pseud.). Parys

1904 Un héros de quinze ans; épisode de la guerre du Transvaal, par Leo Dex (pseud.). Parys

DE FLACOURT, ETIENNE

1661 Histoire de la grande isle Madagascar, composée par le sieur de Flacourt. Parys

DEGRANDPRÉ, LOUIS MARIE JOSEPH O'HIER

1801 Voyage à la côte occidentale d'Afrique fait dans les années 1786 et 1787. Deel II. Parys

DÉHÉRAIN, H.

1909 Le Cap de Bonne-Esperance au XVII siècle. Paris

DE HOGENDORP, FRÉDÉRIC

1881 Mes premières armes. Den Haag

DEKKER, G.

1960 Afrikaanse literatuurgeskiedenis. Kaapstad

DE KERSAUSON DE PENNENDREFF, R.

1960 Ek en die Vierkleur. 1960 Johannesburg

DE LA FONTAINE, JEAN

1962 Fables choisies et mises en vers. Parys

DELALANDE, PIERRE-ANTOINE

1822 Précis d'un voyage au Cap de Bonne Espérance, fait par ordre du gouvernement. Parys

DE LA LOUBÈRE, SIMON

1691 Du royaume de Siam par monsieur de la Loubère, envoyé extraordinaire du Roy auprès du Roy de Siam en 1687 et 1688. Deel II. Amsterdam

DE LA MARCHE, LECOY

1901 Souvenirs de la guerre du Transvaal: journal d'un volontaire. Parys

DELÉAGE, PAUL

1879 Trois mois chez les Zoulous et les derniers jours du Prince Impérial. Parys

DELEGORGUE, ADULPHE

1847 Voyage dans l'Afrique australe, notemment dans le territoire de Natal. Parys

DE RENNEFORT, URBAIN SOUCHU

1710 Histoire des Indes Orientales, contenant outre l'établissement de la Compagnie de France, diverses particularitez du Païs très-remarquables. Amsterdam

DESCHAMPS, PHILIPPE

1901² Gloire aux vaincus! ... Vaincre ou mourir! Historique du Transvaal et de l'Etat libre d'Orange. Parys

DE THÉVENOT, MELCHISEDECK

1666 Relations de divers voyages curieux. Deel II. Parys

- DE VILLEBOIS-MAREUIL, GEORGES
 1902 War Notes. Londen
 1902 Carnet de campagne du colonel de Villebois-Mareuil. Parys
- D'ORLÉANS, PRINCE LOUIS
 1902 Tour d'Afrique: au camp des Boërs. Parys
- DUBOUT, ALFRED
 1902 La Guerre de l'or, scènes de guerre du Transvaal. Parys
- DU PLESSIS, I.D.
 1935 Die Bydrae van die Kaapse Maleier tot die Afrikaanse Volkslied.
 Kaapstad
- DU PLESSIS, J.
 1965 A History of Christian Missions in South Africa. Kaapstad
- DU TOIT J.H.H. (red.)
 1983 h Geskiedenis van die Afrikaanse Protestantse Kerklied.
 N.G. Kerkboekhandel, Transvaal
- DU TOIT, P.S.
 1944 Onderwys aan die Kaap onder die Bataafse Republiek 1803-1806.
h Kultuur-historiese studie. Pretoria
 1970 Onderwys in Kaapland. h Historiese oorsig, 1652-1969. Pretoria
- DU TOIT, S.J.
 1895 Die geskiedenis van ons land in die taal van ons volk. Paarl
 1924 Suid-Afrikaanse Volkspoësie. Bydrae tot die Suid-Afrikaanse
Volkskunde. Amsterdam
- ENGELBRECHT, S.P.
 1952 Die Kaapse predikante van die sewentiende en agtiende eeu. Kaapstad
- FELIX, G.
 1902 Le colonel de Villebois-Mareuil et la guerre sud-africaine. Tours
- FERRAGNE, M. (red.)
 1969-1972 Le Père Gérard nous parle. Dele I - IV. Roma

FORBES, V.S.

- 1965 Pioneer travellers of South Africa: a geographical commentary upon routes, records, observations and opinions of travellers at the Cape, 1750 - 1800. Kaapstad

FRANKEN, J.L.M.

- 1953 Taalhistoriese Bydraes. Kaapstad
- 1978 Die Hugenote aan die Kaap. Argief-jaarboek van die Suid-Afrikaanse geskiedenis. Deel XLI. Pretoria, Kaapstad

FRANSEN, HANS & ALEXANDER COOK, MARY

- 1965 The old houses of the Cape. Kaapstad

GENDROT, ALFRED

- 1901 Bidouille chez le Boërs. (par Jean Drault, pseud.). Parys

GERMOND, R.C.

- 1967 Chronicles of Basutoland. A running commentary on the events of the years 1830-1902 by the French protestant missionaries in S.A. Morija

GILBERT, G.

- 1902 La guerre sud-africaine. Parys

GODÉE MOLSBERGEN, E.C.

- 1922, Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd.
1932 Dele III en IV. Linschoten-Vereniging. Den Haag

GODFREY, DENIS

- 1963 The enchanted door. A discourse on Africana book-collecting, with notes on famous collectors, collections and books. Kaapstad

GRAND-CARTERET, JOHN (pseud)

- 1900 John Bull sur la sellette. Parys

GROBBELAAR, P.W.

- 1974¹ Volkslewe van die Afrikaner - Die verhaal van ons Volkskunde. Kaapstad

GROBBELAAR, P.W. (red.)

- 1974² Die Afrikaner en sy Kultuur. Deel I: Mens en Land.
Kaapstad & Johannesburg
- 1974³ Die Afrikaner en sy Kultuur. Deel II: Spieëlbeeld. Oorlog
1899-1902. Kaapstad
- 1975 Die Afrikaner en sy Kultuur. Deel III: Ons Volksfeeste.
Kaapstad
- 1977 Die Afrikaner en sy Kultuur. Deel IV: Boerewysheid.
Kaapstad

GUÉDY, P.

- 1902 Les aventures d'un enfant de Paris au Transvaal, par Pierre Burel
(pseud.). Parys

GUIBAL, LOUIS

- 1901 Comité pour l'indépendance des Boërs. La Guerre Anglo-Boër.
Conférence donnée le vendredi 26 avril 1901. Montpellier

GUYOT, E.

- 1901 Boërs et Denaisiens. Parys

HANOTAUX, GABRIEL ET MARTINEAU (red.)

- 1933 Histoire des colonies françaises et de l'expansion de la France
dans le monde. Deel VI. Parys

HATTINGH, S.C. en RAUTENBACH, S.C.H.

- 1942 Volkskuns uit die Eerste Tydperk. Johannesburg

HAUSSMANN, AUGUSTE

- 1866 Souvenirs du Cap de Bonne-Espérance. Parys

HUET, P.D.M.

- 1891 Afrikaansche Gedichten. Amsterdam

ISAACS, NATHANIEL

- 1836 Travels and adventures in eastern Africa, descriptive of the Zoolus,
their manners, customs, ... with a sketch of Natal. (2 dele). Londen

JOBIT, PIERRE

1951 Leconte de Lisle et, le mirage de l'île natale. Parys

JOHNSTON, H.H.

s.j. The opening up of Africa. Londen

JOÛBERT, JOSEPH

1900 Un peuple héroïque. Les Boërs. Parys

JOURDAIN, JOHN

1905 The journal of John Jourdain, 1608-1617, describing his experiences in Arabia, India, and the Malay Archipelago. Londen

JOUSSE, T.

1889 La Mission française évangélique au sud de l'Afrique. 2 Dele.
Parys

KANNEMEYER, J.C.

1978 Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur. Deel I. Kaapstad en Pretoria

1975 Letterkunde-beweging voor 1900: Oorsig en bloemlesing. Pretoria

KESTING, J.G. (red.)

1970 Biblioteke en Mense. Kaapstad

KOLB, PETER

1727 Naaukeurige en uitvoerige beschryving van de Kaap de Goede Hoop.
Amsterdam

KRIGE, UYS

1940 Die Arrestasie. Eenbedryf. Port Elizabeth en Kaapstad

LA BILLARDIÈRE, J.J.H.

1799 Relation du voyage à la recherche de la Pérouse, fait par ordre de l'Assemblée constituante, pendant les années 1791, 1792, et pendant la première et deuxième année de la République Française,
deel I. Parys

LACAILLE, l'abbé de

- 1776 Journal historique du voyage fait au Cap de Bonne Espérance par monsieur l'Abbé de la Caille, de l'academie des Sciences; précédé d'un discours sur la vie de l'auteur, suivi de remarques et de reflexions sur les coutumes des Hottentots et des Habitans du Cap.
Parys

LANDRY, MAURICE

- 1900 Les Français au Transvaal. Parys

LAS CASES, EMMANUEL

- 1823 Mémorial de Sainte Hélène. Journal de la vie privée et des conversations de l'empereur Napoléon à Sainte-Hélène. Deel IV afdeling VIII. Londen
- 1970 My residence at the Cape. Kaapstad

LECONTE DE LISLE

- 1929 Poèmes Barbares. Parys

LEGUAT, FRANÇOIS

- 1708 Voyage et Aventures de François Leguat et de ses compagnons, en deux isles desertes des Indes Orientales, avec la relation des choses les plus remarquables qu'ils ont observées dans l'Isle Maurice, à Batavia, au Cap de Bonne Espérance, dans l'Isle St. Hélène, et en d'autres endroits de leur route. Dele I en II.
Londen en Amsterdam

LEIBRANDT, H.C.V.

- 1886 Précis of the Archives of the Cape of Good Hope. Dec. 1651 - Dec. 1653. Kaapstad
- 1887 Rambles through the archives of the colony of the Cape of Good Hope, 1688-1700. Kaapstad

LEIPOLDT, C. LOUIS

- 1939 Die Hugenote.

LE VAILLANT, FRANÇOIS

- 1790 Voyage de Monsieur Le Vaillant dans l'intérieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne-Espérance, dans les années 1780-1785. Parys
- 1794 Second Voyage dans l'intérieur de l'Afrique, par le Cap de Bonne-Espérance, dans les années 1783-1785. Parys
- 1808 Histoire naturelle des oiseaux d'Afrique. Parys

LICHTENSTEIN, M.K.H.

- 1928-1930 Travels in southern Africa in the years 1803, 1804, 1805 and 1806, by Henry Lichtenstein. Deel I. Van Riebeeck-Vereniging, Kaapstad

LIVRE DE'OR

- 1912 Livre d'or de la Mission du Lessouto: 75 ans de l'histoire d'une tribu Sud-Africaine, 1833-1908. Parys

LOGEMAN, W.S.

- 1898 De Eerste Lessen in de Grammatika, met oefeningen. Amsterdam en Kaapstad

LOOTS, P.J.

- 1948 Ons Kerklied deur die Eeue. Stellenbosch

MACKEURTAN, GRAHAM

- 1948 The Cradle days of Natal. Pietermaritzburg

MACNAB, ROY

- 1977 Die Franse Kolonel. Villebois-Mareuil, Vegter vir die Boere, 1899-1900. Kaapstad
- 1962 Journey into Yesterday. South African Milestones in Europe. Kaapstad

MALHERBE, E.G.

- 1925 Education in S.A. 1652-1922. Kaapstad

MANHEIMER, EMILE

1884 Du Cap au Zambèze, Notes de voyage dans l'Afrique du Sud.
Genève

1896 Le nouveau monde sud-Africain. La vie au Transvaal. Parys

MARCHAL, L.

1901 Au Transvaal: l'église, la guerre, l'avenir, par un missionnaire, aumônier militaire des Boers pendant la guerre anglo-boer. Brussel

MASSON, FRANCIS

1776 An account of three journeys from Cape Town into the southern parts of Africa, undertaken for the discovery of new plants, at Kew. Londen

MEUNIER, VICTOR

1877 Les grandes chasses. Parys

MILBERT, JACQUES G.

1812 Voyage pittoresque à l'Ile-de-France, au Cap de Bonne-Espérance et à l'Ile de Ténériffe. Deel II. Parys

MULLER, C.F.J. (red.)

1980 500 Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis. Kaapstad

NATHAN, M.

1939 The Huguenots in S.A. Johannesburg

NIENABER, G.S.

1939 Van roem tot selfmoord. Johannesburg, Pretoria

1942 Afrikaans tot 1860. No. 6 in die Patriot-Verenigingreeks
Kaapstad

1963 C.E. Boniface: Bluettes Franco-Nataliennes, ou Recueil de Contes. Fables, Chansons, etc. en vers et en prose. With biographical sketch and explanatory notes by G.S. Nienaber.
Durban en Pietermaritzburg

- NIENABER, P.J.
 1943 h Beknopte geskiedenis van die Hollands-Afrikaanse drukpers.
 Bloemfontein
- NIENABER, P.J. (red.)
 1951 Perspektief en profiel - h Geskiedenis van die Afrikaanse
 letterkunde. Deel I. Johannesburg.
- NIENABER, P.J.
 1968 Dr. Arnoldus Pannevis. Vader van die Afrikaanse Taal. Kaapstad
- NOBLE, R.
 1860 Fransche Hoek: The story of our Pilgrim Fathers. Kaapstad
- OPPERMAN, D.J.
 1983 Groot Verseboek. Kaapstad
- PAKENHAM, THOMAS
 1979 The Boer War. Londen
- PAOLI, J.
 1904 Guerre anglo-boër: la bataille de Colenso. Parys
- PATERSON, W.
 1789 A Narrative of Four Journeys into the country of the Hottentots
 and Caffraria. 1777-1779. Londen
- PELLISSIER, S.H.
 1956 Jean Pierre Pellissier van Bethulie. Pretoria
- PETTMAN, C.
 1913 Africanderisms. A Glossary of South African Colloquial words
 and phrases. Londen
- PHEIFFER, R.H.
 1980 Die gebroke Nederlands van Franssprekendes aan die Kaap in die
 eerste helfte van die 18de eeu. Pretoria

PIENAAR, P. DE V. (red.)

1968 Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner. Kaapstad

PINKERTON, JOHN

1819 A general collection of the best and most interesting voyages and travels in various parts of Africa; many of which are now first translated with plates. Deel II. Londen

PRINGLE, THOMAS

1864 Narrative of a residence in South Africa,. Londen

RAIDT, E.H.

1976 Afrikaans en sy Europese verlede. Van Tacitus tot Van Wyk Louw. Bloemfontein.

RAPER, P.E.

1975 Bronnegids vir Toponimie en Topologie. Pretoria

RAVEN-HART, T.

1967 Before Van Riebeeck. Callers at S.A. from 1488 to 1652. Kaapstad

RAVEN-HART, R. (red.)

1977 François Valentyn: Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope met de zaaken daar toe behoorende. Amsterdam 1726. Deel I. Tweede Reeks. nr. 2. Van Riebeeck-Vereniging. Kaapstad

RAVEN-HART, R.

1977 Cape Good Hope. 1652 - 1702. The first 50 years of Dutch colonisation as seen by callers. Dele I en II. Kaapstad

REITZ, F.W.

1978 Outobiografie, toegelig deur prof. J.C. Moll, met sy twee en sestig uitgesogte Afrikaanse gedigte, ingelei deur dr. C.J.S.C. Burger. Kaapstad

SCHAPER, I. en FARRINGTON B. (red.)

1933 The Early Cape Hottentots. Van Riebeeck-Vereniging, nr. 14. Kaapstad

SCHEFER, Ch.

1883 Le discours de la Navigation de Jean et Raoul Parmentier. Deel IV. Parvs

SCHOLTZ, J. DU P.

1965 Afrikaans uit die Vroeë Tyd: studies oor die Afrikaanse taal en literêre volkskultuur van voor 1875. Kaapstad

SÉBILLOT, PAUL

1904-1907 Folklore de France. Deel II. Parys

SMITH, JAMES L.

1975 Melodrama. Londen

SMITH, EDWIN, W.

1959 The Mabilles of Basutoland. Londen

SMITH, J.J.

1962 Op ons Taalakker Pretoria

SONNERAT

1782 Voyage aux Indes Orientales et à la Chine, fait par ordre du Roi, depuis 1774 jusqu'en 1781. Deel II. Parys

SPARRMAN, ANDERS

1977 A voyage to the Cape of Good Hope towards the Antarctic Polar Circle round the world and to the country of the Hottentots and the Caffres from the year 1772 - 1776. Van Riebeeck-Vereniging, Kaapstad.

SPOELSTRA, DS. C.

1906 Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederduitsche Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika. Amsterdam

STRANGMAN, E.

1936 Early French callers at the Cape. Kaapstad en Johannesburg

TACHARD, GUY

1688 Voyage de Siam des pères Jesuites, envoyez par le roy aux Indes et à la Chine; avec observations astronomiques, et leurs remarques de physiques, de géographie, d'hydrographie et d'histoire. Deel II
Parys

- 1689 Second voyage de Siam du Père Tachard et des Jesuites envoyez par le Roy au royaume de Siam. Parys
- TAS, ADAM
1970 Dagboek van Adam Tas. 1705-1706. Van Riebeeck-Vereniging. Kaapstad
- TAVERNIER, JEAN
1679 Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier. Deel II. Parys
- THEAL, GEORGE MCCALL
1882 Chronicles of Cape Commanders; or, an abstract of original manuscripts in the Archives of the Cape Colony, dating from 1651-1691, compared with printed accounts of the settlements by various visitors during that time. Kaapstad
- 1891 History of South Africa (1795 - 1834). Deel III. Londen
- 1896 Belangrijke Historische Dokumenten. Deel II. Kaapstad
- 1910 Geschiedenis van Zuid-Afrika. Kaapstad
- 1922 History and ethnography of Africa south of the Zambezi. Londen
- THÉAULON, DARTOIS ET BRASIN
ca 1814 La Vénus Hottentote; ou, Haine aux Françaises, vaudeville en un acte. Parys
- THOMPSON, GEORGE
1827 Travels and adventures in Southern Africa. Londen
- TOMBE, C.F.
1810 Voyage aux Indes orientales, pendant les années 1802, 1803, 1804, 1805 et 1806 contenant la description du Cap de Bonne-Espérance, des îles de France, Bonaparte, Java, Banca et de la ville de Batavia. Deel I. Parys
- TYLDAN, G.
1950 The rise of the Basuto. Kaapstad en Johannesburg

VALENTIJN, F.

1971 Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoop met de zaaken daar toe behoorende. Van Riebeeck-Vereniging, Kaapstad

VAN DEN HEEVER, C.M.

1945 Die Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner (3 Dele). Kaapstad

VAN NECK, LOUIS

1901 Une guerre néfaste au pays des Boërs: recueil d'impressions et de notes sur cette guerre sanglante, par M. Louis van Neck, pharmacien chef, de l'ambulance belge envoyé au Transvaal, 1899-1900. Anvers

VAN RENSBURG, F.I.J.

1971 Die smal baan. Aspekte en figure uit die Ontwikkelingsgang van die Afrikaanse letterkunde. Kaapstad en Johannesburg

VAN RIEBEECK, J.A.

1952-57 Dagregister gehouden bij den oppercoopman Jan Anthonise van Riebeeck. Deel II. Van Riebeeck-Vereniging. Kaapstad

VAN WARMELO, WILLEM LAMBERTUS

1958 Liederwysies van vanslewe. Kaapstad

WALKER, ERIC A.

1928 A history of South Africa. Londen

WERDA SANGKOMMISSIE

1920 Volkliedere. Stellenbosch

2. Individuele bydraes in boeke

BOËSSEKEN, A.J.

1970 "The first 15 farmers in the Wagenmakersvalley" in Kesting,
J.G. (red.), Biblioteke en Mense. Kaapstad

BOSMAN, F.C.L.

1968 "Die Franse stamverwantskap en kulturele bydrae tot die Afrikaanse
volk" in Pienaar, P. de V., Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner.
Kaapstad

BURGER, C.J.S.C.

1978 Inleiding tot Reitz, F.W., Outobiografie, toegelig deur prof. J.C.
Moll, met sy twee en sestig uitgesogte Afrikaanse gedigte. Kaapstad

COLVIN, IAN

1910 Inleiding tot Mendelssohn's South-African Bibliography. Londen

DEHERAIN, H.

1933 "Les Huguenots français au Cap de Bonne-Espérance", "La défense
du Cap de Bonne-Espérance par les Français de 1781-1783" in
"Marins, voyageurs, missionnaires français dans l'Afrique australe
du 17 ème au 19 ème siècle" in Hanotaux, Gabriel et Martineau (reds.),
Histoire des colonies françaises et de l'expansion de la France
dans le monde. Deel VI. Parys

HEESE, J.A.

1974 "Die herkoms van die Afrikanervolk" in Grobbelaar, P.W. (red.),
Die Afrikaner en sy kultuur. Deel I: Mens en Land.
Kaapstad en Johannesburg

KAPP, P.H.

1975 "Historiese feeste" in Grobbelaar, P.W. (red.), Die Afrikaner en
sy kultuur. Deel III: Ons Volksfeeste.

SPOHR, O.H.

1970 Inleiding tot Las Cases, E., My residence at the Cape. Kaapstad

3. Artikels in tydskrif en koerante

(i) Naam/skuilnaam van outeur vermeld:

'N AMBAGSMAN

4 Mei 1877 "Die naam van h nering op rym" in Die Afrikaanse Patriot. Paarl

ANONIEM

15 September 1939 "Ons Hugenate Stamouers" in Die Huisgenoot. KaapstadJanuarie-Maart 1959 "Boniface, C.E., unacclaimed genius of early Natal" in Lantern, deel VIII, no. 3. Pretoria

BARNARD, KEPPEL H.

September 1956 "Delalande's contribution to natural history" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Deel XI, no. 1. Kaapstad

BLEEK, D.H.P.

25 Maart 1927 "Napoleon - St. Helena - Tygerberg" in Die Huigenoot.
Kaapstad

BONIFACE, C.E.

23 Julie 1814 "Ode à la Paix" in Cape Town Gazette and African Advertiser
- Kaapstadse Courant en Afrikaansche Berigter. Deel IX, no. 455. Kaapstad21 Augustus 1846 "Notice" in Natal Witness. Durban

BOSMAN, F.C.L.

"Die invloed van die Hugenate op die Afrikaanse volkskarakter en kultuur" in Historiese studies. Deel I, no. 3, 1939-40

BOUCHER, M.

"Huguenot refugees; some links between the Cape, France and England in the early eighteenth century" in Historia. Deel XX, no. 1

BOUWS, JAN

Maart 1974 "Charles-Etienne Boniface se 'Lofdig op die Vrede'" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Deel XXVIII, no. 3. Kaapstad

BOYAZOGLU, JAN

1980 "Les Français et le Cap de Bonne Espérance du XVIe siècle à Napoléon Bonaparte" in Courrier de la Compagnie Générale Maritime. No. 21.
Parys

BRADLOW, F.R.

Junie 1960 "The sources of Africana research: how to find and use them", in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Deel XVI, no. 4

Kaapstad

BRADLOW, F.R.

Junie 1968 "Sidney Mendelssohn: A short biography" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Deel XXII, no. 4. Kaapstad

1978 "The Van Riebeeck Society" in Bibliophilia Africana, Friends of WITS library. Deel III. Durban

BURGERS, T.F.

20 September 1866 "Toneelen uit ons dorp, of Schetsen uit ons dagelijksch leven, door een onderveldschen dorpsbewoner" in Het Volksblad. Kaapstad

DÉHÉRAIN, HENRI

1904. "Un ancêtre des Boërs, Henning Husing" in Etudes sur l'Afrique. Parys

DE JONG, C.

1976 "A biography of Robert de Kersauson, French volunteer with the Boer Commandos" in Militaria, Military Historical Periodical, published by the South-Africa Defense Force. Deel VI, no. 2. Pretoria

Maart 1977 "Poems regarding the second Anglo-Boer War" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel XXII. no. 5. Johannesburg

Junie 1980 "Publikasies oor Louis Napoléon en sy dood in Zoeloeland in 1879" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel XXIV, no. 2. Johannesburg

DE KERSAUSON DE PENNEDREFF, R.

24 Januarie 1903 "Un volontaire français dans les rangs boërs, le dénouement" in L'Illustration. Deel LVIII, no. 3126. Parys

DU PLESSIS, S.S.

Junie 1900 "Di famili du Plessis" in Ons Klijntji. Deel V, no. 6. Paarl

DU PREEZ, M.C.H.

1980 "Ons Hugenote erfenis" in Hugenote-Vereniging van Suid-Afrika, Bulletin No. 18. Franschoek

DU TOIT, B.M.

1966 "Riddling traditions in an isolated South African community" in Journal of American Folklore. Deel LXXIX.

DU TOIT, P.

13 September 1939 "Die ware aanbidding en die ware aanbidders, 'n geskiedkundige preek deur Ds. Pierre Simond eerste Hugenote-predikant aan die Kaap, uitgespreek op 25 Januarie 1699 en in Afrikaans verwerk en verkort deur Ds. P. du Toit" in Die Kerkbode. Deel XLIV, no. 11. Kaapstad

ELTON GRAY, W.J.

6 Augustus 1932 "Charles Etienne Boniface, a Frenchman who made history in Natal" in (Week)end Advertiser. Natal

ENGELS, LOUISE J.

Junie 1951 "Personal accounts of the Cape of Good Hope written between 1652 and 1715" in Africana Aantekeninge en Nuus, Deel VIII, no. 3,

Johannesburg

EVANS, DAVID, S.

September 1952 "Two items of astronomical Africana" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Deel VII, no. 1. Kaapstad

FERREIRA, I.

November 1898 "Belangrike mededelings, fan die oue Hugenote" in Ons Klijntji. Deel III, no. 9. Paarl

FORBES, V.S.

September 1955 "Snake stones discussed by Tavernier and others, and his account of the Cape" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel XI, no. 8.

Johannesburg

September 1957 "Africana in the Sloan Collection, British Museum: Guillaume Chenut" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek". Deel VI, no. 1, 1964. Kaapstad

Maart 1964 "The French landing at Algoa Bay, 1752" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel XVI, no. 1. Johannesburg

September 1975 "Notes and extracts relating to François Le Vaillant" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek". Deel XXX, no. 1.

Kaapstad

FRANKEN, J.L.M.

19 Julie 1929 "Jean du Tuillet" in Die Huisgenoot". Deel XIV, no. 381.

Kaapstad

26 Julie 1929 "Jean Prieur du Plessis" in Die Huisgenoot. Deel XIV, no. 382.

Kaapstad

9 Augustus 1929 "Nog 'n paar Franse Hugenote briefies" in Die Huisgenoot.

Deel XIV, no. 384. Kaapstad

16 Mei 1930 "Portugees en Frans in die mond van die Hottentotte" in

Die Huisgenoot. Kaapstad

Julie 1934 "Huisonderwys aan die Kaap" in Annale van die Universiteit van Stellenbosch". Jaargang XII, reeks B, Afl. 1

FRANKEN, J.L.M.

April 1937 "Uit die lewe van Charles Etienne Boniface" in Annale van die Universiteit van Stellenbosch. Jaargang XV, Reeks B, Afl. 1

Augustus 1939 "Briefies en handtekeninge van die Kaapse Hugenote" in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns. 17de jaargang. Bloemfontein en Pretoria

GERDENER, G.B.A.

13 September 1939 "Berymde psalms as Hugenote-erfgoed" in Die Kerkbode. Deel XLIV, no. 11. Kaapstad

GILL, SIR DAVID

6 Oktober 1892 "Report on Lecture at the Kimberley Exhibition , 5 October 1892" in Cape Times. Kaapstad

HAPPY THOUGHT

25 Mei 1878 "Oh, Qu'il est beau! Song voor eenen Hoofdkonstabel in Uniform" in Het Volksblad. Kaapstad

HÉRISSON, C.D.

1951 "L'influence française en Afrique Australe" in Revue trimestrielle canadienne.

Maart 1959 "The 1837 Visit to the Cape of the French poet Leconte de Lisle" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek". Deel XIII, no. 3
Kaapstad

Augustus 1944 "Une pièce française à Cape Town" in France Abroad. Deel III, no. 2.

Julie-Oktober 1951 "L'influence française en Afrique du Sud au XVIIIe siècle" in L'Essor. No 319

April-Junie 1951 "La contribution des Huguenots Français et de leurs descendants à la vie nationale sud-africaine" in Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme française. Parys

Hoge, J.

Julie 1934 "Privaatskoolmeesters aan die Kaap in die agtiende eeu" in Annale van die Universiteit van Stellenbosch. Jaargang XII, Reeks B. Afl. 1

Junie 1937 "Privaatskoolmeesters aan die Kaap uit die 17de en 18de eeu" Tweede deel, in Annale van die Universiteit van Stellenbosch. Jaargang XV, Reeks B, Afl. 2.

November 1945 "Aantekeninge oor Hugenote" in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns. 17de jaargang. Bloemfontein en Pretoria

KENNEDY, F.R.

Desember 1943. "The Africana society and Africana notes and news" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel I, no. 1. Johannesburg

Junie 1954. "An American hero in Table Bay" in Africana Aantekeninge en Nuus". Deel XI, no. 3. Johannesburg

KIRBY, PERCIVAL R.

September 1953 "More about the Hottentot Venus" in Africana Aantekeninge en Nuus. Johannesburg

Junie 1949 "The Hottentot Venus" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel IV, no. 3. Johannesburg

LEWIN ROBINSON, A.M.

Desember 1954 "Charles Aken Fairbridge and his Library" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Deel IX, nos. 2 en 3. Kaapstad

Junie 1964 "The Le Vaillant sketches in the library of Parliament" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Deel XVIII, no. 4. Kaapstad

MALAN, F.S

1 April 1939. "Hulde aan Hugenate" in Forum. Johannesburg

McINTYRE, DONALD

Maart 1951 "An Astronomical bi-centenary: the Abbé de Lacaille's visit to the Cape, 1751-1753" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Deel V, no. 3. Kaapstad

NIENABER, P.J.

1 September 1931¹ "Hugenate-name" in Die Brandwag. Pretoria

23 September 1939² "Die bekoring van Hugenate plekname" in Forum. Johannesburg

PIENAAR, W.J.B.

9 April 1938 "Franse Hugenate, hul bydrae tot ons kultuur en hul invloed op ons volkskarakter" in Die Burger. Kaapstad

QUINTON, J.C.

September 1975 "Notes and extracts relating to François Le Vaillant" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek". Deel XXX, no. 1. Kaapstad

RAVEN-HART, R.

September 1966 "The French at Saldanha-Bay, 1666" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek". Deel XXI, no. 1. Kaapstad

SCHOLTZ, J. DU P.

Desember 1943 "Boniface se Afrikaans, 1830-1833" in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns. Bloemfontein, Pretoria

SMITH, A.H.

Desember 1946 "François Leguat — Fact or fiction?" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel IV, no. 1. Johannesburg

Junie 1947 "Die versameling van professor S.P. Engelbrecht van Pretoria" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel IV, no. 3. Johannesburg

September 1964 "Africana today" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel XVI, no. 3. Johannesburg

Junie 1968 "François Leguat — Fact or fiction?" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel XVIII, no. 2. Johannesburg

September 1969 "Earliest use of the term Africana" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel XVIII, no. 7. Johannesburg

Maart 1973 "Afrikaanssprekende Africana-versamelaars" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel XX, no. 5. Johannesburg

Junie 1981 "French Pro-Boer Songs" in Africana Aantekeninge en Nuus. Deel XXIV, no. 6. Johannesburg

VAN DER MERWE, F.Z.

April 1949 "Die musiek van Charles Etienne Boniface" in Tydskrif vir Wetenskap en Kuns. Nuwe Reeks Deel IX, Eerste aflewering. Bloemfontein en Pretoria

VARLEY, D.H.

Junie 1949 "The Van Riebeeck Society" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Deel III, no. 4. Kaapstad

September 1949 "Adventures in Africana" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek". Deel IV, no. 1. Kaapstad

September 1956 "Pierre-Antoine Delalande, Naturalist, and his Cape visit, 1818-1820" in Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek. Deel XI, no. 1. Kaapstad

WAGENER, F.J.

Junie 1957 "Africana" in Lantern. Deel VI, no. 4. Pretoria

WEISS, N.(red.)

Januarie-Junie; Oktober-Desember 1921 "Les aventures de Guillaume Chenu de Chalezac, seigneur de Laujardièrre, au pays des Cafres, 1686-1689" in Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme français. LXXX. Parys

(ii) Naam van outeur nie vermeld nie:

De Kinder-Vriend, Februarie 1883. Deel XXII, no. 2; Augustus 1888. Deel XXVIII, no. 8; Augustus 1895. Deel XXXV, no. 8. Genadendal

Die Afrikaanse Patriot, 15 Januarie; 15 Maart; 15 Junie; 15 Julie; 15 Augustus; 15 September 1876; 5 September 1879. Paarl

Die Brandwag, 1 September 1939. Sepsiale Hugenote-Gedenkuitgawe. Pretoria

Die Burger, Byvoegsel, 7 September 1939. "Die Hugenote in Suid-Afrika". Kaapstad

Die Huisvriend. Maandelikse Godsdienstige blad vir die Evangeliese Broederkerk in Suider Afrika. Augustus en September 1933; Januarie, September en Oktober 1938; Februarie en Julie 1973; November 1974; Maart 1982. Genadendal

Die Suiderstem, 16 September 1939. Spesiale Hugenote-Gedenkuitgawe. Kaapstad

La revue sud-africaine. Panorama, Julie/Augustus 1982. "Trois cents ans de musique et d'opéra". Parys

Missions de la congregation des Oblat Missionnaires de Marie Immaculée. 1866, 1867. Parys en Rome

Ons Klijntji, April 1896. Deel I, no. 2; Julie 1897, Deel II, no. 5; Mei 1898. Deel III, no. 3. Januarie 1899. Deel IV, no. 1; Desember 1905. Deel IX, no. 9. Paarl

4. Pamflette

CHANGUION, A.N.E.

"Soirées françaises, ou, leçons de Littérature française contemporaine, de monsieur A.N.E. Changuion, professeur de langues anciennes et modernes au collège. Programme." Kaapstad. 1856. Suid-Afrikaanse Biblioteek kat. no. G 14.b.74.

Comité d'action de la jeunesse Française en faveur du Transvaal (1900)

VAN REES, C.F.

"Het Volkslied". Pamflet uitgegee deur R. Müller, Kaapstad, s.j. R.G.N.-musiekargief, Pretoria

Versameling Pro-Boer gedigte. Bibliothèque Nationale, Parys. (kyk 10.2.5 vir register van gedigte).

5. Woordeboeke

BOSHOFF, S.P.E. en NIENABER, G.S.

1967 Afrikaanse Etimologieë. Kaapstad en Johannesburg

DE KOCK, W.J. (red.)

1968 Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek. Deel I. Kaapstad

DE KOCK, W.J. en KRÜGER, D.W. (red.)

1972 Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek. Deel II. Kaapstad Johannesburg

KRÜGER, D.W. en BEYERS, C.J. (red.)

1977 Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek. Deel III. Kaapstad

BEYERS, C.J. (red.)

1981. Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek. Durban en Pretoria

SIMPSON, D.P.

1966 Cassell's New Latin-English English-Latin Dictionary. Londen

VAN DALE

1984 Groot woordenboek der Nederlandse Taal. Deel I. Utrecht, Antwerpen

6. Bibliografieë en katalogusse

BLEEK, W.H.I.

1858-1867 The Library of His Excellency Sir George Grey, K.C.B.

Deel I. (katalogus). Londen

FAIRBRIDGE, C.A. en NOBLE, J.

1886. Catalogue of books relating to South Africa. 8 Dele. Kaapstad

MENDELSSOHN, SIDNEY

1910 Mendelssohn's South African Bibliography. Dele I en II. Londen

MUSIKER, REUBEN

1979 South Africa. (World Bibliographical series). Deel VII. Oxford

OGILVIE, J.H.

1962 A bibliography of Le Vaillant's voyages and Oiseaux d'Afrique,
compiled by J.H. Ogilvie. Johannesburg Openbare Biblioteek

TERNAUX-COMPANS

1841 Bibliothèque Asiatique et Africaine, ou, Catalogue des ouvrages relatifs à l'Asie et à l'Afrique qui ont paru depuis la découverte de l'imprimerie jusqu' en 1700. Parys

THEAL, G.M.

1912 Catalogue of books and pamphlets relating to Africa south of the Zambesi, in the English, Dutch, Portuguese and French languages.

Kaapstad

VERNER, B.A.

1967 Huguenots in South Africa. A Bibliography compiled by B.E. Verner.

Kaapstad

7. Ensiklopedieë

ALBERTYN, C.F. (red.)

1971 Ensiklopedie van die wêreld. Deel I. Stellenbosch

DUBOIS, C. (red.)

1962. Grande Larousse Encyclopédique. Parys

POTGIETER, D.J. (red.)

1970 Standard Encyclopaedia of Southern Africa. Kaapstad

B. Manuskripte

1. Ongepubliseerde akademiese verhandelinge

COERTZEN, P.

1976 Die Franse Hugenote in S.A.; 'n kerk-historiese studie.

D. Theol.-proefskrif. Stellenbosch

DRABCZUK, ANNE

1983 Evolution de la communauté Huguenote d'Afrique du Sud de 1688 à nos jours. Problème de géographie historique. M.A.-tesis. Universiteit van die Sorbonne, Parys

GROBBELAAR, P.W.

1981 Die volksvertelling as kultuuruiting met besondere verwysing na Afrikaans. Twee dele. D.Phil.-proefskrif. Universiteit van Stellenbosch

PHEIFFER, ROY HENRY

1976 Die gebroke Nederlands van Franssprekendes aan die Kaap in die eerste helfte van die agtiende eeu. D.Phil.-proefskrif. Universiteit van die Witwatersrand, Johannesburg

VAN ZYL, D.J.

1974 Die geskiedenis van wynbou en wynhandel in die Kaankolonie 1705-1800

2. In argiewe(i) Kaapse Argief

BARBIER, ESTIENNE

1739 Die geskrifte van Estienne Barbier. kat. no. C.J. 344/IV

DE GRANDPREEZ, J.

1757-1761 Uitgaande briewe boek; Josephus de Grandpreez.

kat. no. mooc 14/229

PERROT J.T. en RUBION, F.

24 April 1752 Geswore verklaring van Perrot en Rubion in "Gemengde Afschriften 1737-55". Moodie Records. Deel IV, kat. no. MP. 4

SOLLIERS, GILLES

30 Junie 1706 Brief van Gilles Solliers in Contra-Deductie.(ii) N.G.-Kerkargief

Livre de registre des Enfants qu'on a baptize dans notre Eglise Françoise de drakenstein du depuis le 29 aoust l'année 1694

(iii) Transvaalse Argief, Pretoria

DE VILLEBOIS-MAREUIL, G.

Briewe aan sy familie. kat. no. A 1247

Boereoorlog-dagboek. kat. no. A 1247

(iv) Durbanse Aartsbiskoplike Argief

ALLARD, M.J.F.

Mémoires pour servir à l'histoire de la mission Catholique de Natal, 1856-1869

JOLIVET, C.C.

Journal (twee dele)

JOLIVET, C.C.

The journal of bishop C.C. Jolivet. Vertaal deur vaders Eric Boule en J. Surgeson. Twee dele (getikte manuskrip)

3. In Biblioteke(i) Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad

LACAILLE, l'abbé de

20 Augustus 1754 Brief van l'abbé de Lacaille aan M. de la Condamine.
kat. no. MSB 297

PANNEVIS, A.

1862-1880 "Het Kaapsch Parijs" in Pannevis-manuskripte

ROLLAND SAMUEL

Oktober 1841 "Cantique du soir". Beerseba. kat. no. G. 14.b.74

(ii) Killie Campbell-Biblioteek, Durban

BONIFACE, C.E.

"Le Douze Août". Killie Campbell-manuskripversameling. MS 1236

4. In musea(i) Hugenote-Gedenkmuseum

LE GRAND, GIDEON

1710 Journal (fotokopieë van fragmente). kat. no. D-262

THEROND, J.

2 April 1719 Brief van Jacques Therond aan sy seun in Drakenstein.

VERSLAG en brief (24.2.1829) van die Franse sendelinge van die Paryse
Evangeliese Sendinggenootskap. kat. no. D-606

THERON MARIE J.

Afskrif van gedigte deur stammoeder M.J. Theron, vrou van Jacques Theron
née Du Pré. kat. no. D-50